

משטר ומדינה בישראל

על פי התורה

מהדורה שניה
בעריכה חדשה
ועם הוספות

כרך שלישי

סעיפים קצ - רעח

נפתלי צבי יהודה בן טוביה ז"ל בר-אילן

ארץ חמדה
מכון גבוה ללימודי היהדות, ירושלים (ע"ר)

כתובת המחבר
רחוב מורדי הגטאות 7
רחובות מיקוד 76 464

© כל הזכויות שמורות
התשע"ג - 2013

"ארץ חמדה", מכון גבוה ללימודי היהדות, ירושלים (ע"ר)
רח' ברוריה 2, ת.ד. 8178 ירושלים 91080

המהדורה הראשונה של הספר יצאה לאור ע"י אריאל - מפעלי תורה, יהדות וחברה בישראל.

ISBN: 978-965-436-021-0

תוכן כרך ג

	פרק לז. שלום בחברה		
	קצ. איסור מריבה ומחלוקת	931	פרק מא. חירות האמונה
1031			רי. חופש דת ומצפון
1037	קצא. השכנת שלום	936	ריא. החופש להורות ולדון
1041	קצב. שלום במשפחה	938	ריב. "עשה לך רב"
	קצג. עשירים ועניים	942	פרק מב. פיתוח האישיות
1045	קצד. חכמים ועמי הארץ	948	ריג. מימוש היכולות
1049	קצה. שלום בין חכמים	952	ריד. יצירתיות
1053	פרק לח. חובות אזרחיות		רטו. חידושי תורה
1058	קצו. נאמנות וסיוע לשלטון	958	רטז. פרישות וחסידות
	קצז. סיוע למערכות המשפט וההוראה	964	פרק מג. דעה, מידע ובטוי
1065	קצח. יציאה למלחמה	970	ריז. חופש הדעה וחופש קבלת מידע
1071	קצט. תשלום מסים	976	ריח. חופש הבטוי
1076	ר. חובות היחיד לציבור	980	ריט. הגבלות
1082	פרק לט. כבוד הפרנסים,		רכ. צנזורה
	החכמים ועובדי הציבור		פרק מד. השכלה ואמנויות
1085	רא. מלך	987	רכא. השכלה כללית
1092	רב. מלך רשע	996	רכב. מדעי הטבע
1096	רג. תלמיד חכם, רבו ורבו מובהק	998	רכג. מדעי החברה והרוח
1101	רד. ההנהגה הרוחנית	1004	רכד. פילוסופיה
1106	רה. ההנהגה המדינית	1010	רכה. אמנויות
	רו. עובדי השירות הציבורי	1014	פרק מה. מותרות
	פרק מ. יחס הפרט לנכרי		רכו. החופש להתעשר
	רז. ערבות	1015	רכז. החופש להתענג
	רח. אחוה	1019	
	רט. דרכי שלום	1028	

פרק מט. שירותי דת		פרק מו. התכנסות, התאגדות	
1212	רמו. מוסדות ומנויים		תנועה ואזרחות
1215	רמז. זכות לשירותי דת	1127	רכח. חופש ההתכנסות
1219	רמח. תמיכה בחכמים	1129	רכט. חופש ההתאגדות
1228	רמט. תמיכה בלומדי תורה	1138	רל. חופש תנועה ומגורים
1232	רנ. תמיכה בכהנים ובלויים	1142	רלא. מקום המגורים
	פרק נ. תשתיות	1148	רלב. עליה לא"י וירידה ממנה
1235	רנא. ישוב העולם וישוב ארץ ישראל	1154	רלג. זכות לאזרחות
1238	רנב. תשתיות במדינה		פרק מז. מדיניות פיסקלית ומוניטרית
1240	רנג. תשתיות בערים		רלד. הכנסות והוצאות
1243	רנד. תשתיות בירושלים	1159	במשטר מלוכני
	פרק נא. כלכלה		רלה. הכנסות והוצאות
1247	רנה. כלכלה משגשגת	1162	במדינה ובעיר
1254	רנו. כלכלה חפשית	1166	רלו. עקרונות מסוי
1258	רנז. זכות לקנין וחופש הקנין	1174	רלז. תקציב
1264	רנח. תחרות חפשית	1178	רלח. בנק מרכזי
1269	רנט. פיקוח על המחירים		פרק מח. השלטת החוק
1272	רס. הגנת הצרכן		רלט. דרכים לחיזוק
	פרק נב. תעסוקה	1181	שמירת מצוות וחוקים
1276	רסא. זכות לעבודה	1185	רמ. מערכת המשפט וההוראה
1283	רסב. חופש העיסוק	1189	רמא. שוטרים ופקחים
1288	רסג. עבדות	1194	רמב. אחריות השלטון לנסתרות
1291	רסד. יחסי עובד מעביד	1196	רמג. הפרקליטות והתביעה הכללית
1297	רסה. חופש להתאגדות מקצועית	1198	רמד. שיטתיות ושיווניות באכיפה
1300	רסו. זכות השביתה	1204	רמה. זכות לשירותי משפט והוראה

פרק נג. רווחה

- 1303 רסז. חירות ממחסור
- 1307 רסח. זכות לשירותי רווחה
- 1312 רסט. מדיניות רווחה
- ער. הגנה על השכבות החלשות
- 1322 וקידומן

פרק נד. חינוך

- 1330 רעא. מערכת החינוך
- 1336 רעב. מטרות החינוך
- 1342 רעג. תכנית הלימודים
- 1344 רעד. זכות לחינוך
- 1350 ערה. יחס מורים לתלמידיהם
- 1354 רעו. איכות כח האדם בהוראה
- 1358 רעז. בחירת מוסד חינוכי
- רעח. השכלה גבוהה
- 1361 והכשרה מקצועית

פרק לו. שלום בחברה

קצ. איסור מריבה ומחלוקת

מסכת דרך ארץ אומרת: "גדול השלום, ושנואה המחלוקת"¹. רבינו יונה פוסק: "אמרו רבותינו זכרונם לברכה כל המחזיק במחלוקת עובר בלאו שנאמר 'ולא יהיה כקרח וכעדתו'".² כותב החזו"א: "כשמקהילים קהלות לקטטות, עוברים על 'לא תהי' כקרח', כשנוקמים בהם בהעדר הטבה עוברים משום 'לא תקום'".³

כותב הגר"א: "ה' מיני ערב רב יש בישראל... בעלי מחלוקת הם גרועים מכולם והם נקראים עמלקים".⁴

כותב הרב אלכסנדר זיסקינד: "אין לך דבר שיבלבל את האדם מעבודת הבורא ית"ש ויתעלה מכוונת התפלה ומבטול תורה, כמו המחלוקת...".⁵ כותב הארח מישרים: "ולא לבד שמריבה רעה מצד עצמה אלא שיש לחוש לה שתגרום עוד רעות אחרות... שתביא לידי כעס ולאונאת דברים ולהכאה ולשנאה ולנקימה ונטירה וכהנה דברים אסורים ומגונים".⁶

הקפדה על קיום מצוות, ובמיוחד אלו שבין אדם לחברו,⁷ מחילה, נכוונת לפשרה,⁸ נכוונת לנהוג לפני משורת הדין והתרחקות גם ממחלוקת שבין אחרים⁹ הם צעדים הכרחיים למניעת מריבה ומחלוקת.

מריבה ומחלוקת אסורים אפילו לשם קיום מצוה. פוסק המגן אברהם: "ואין להתקוטט בעבור שום מצוה שהרי שנינו הצנועים מושכים את ידיהם מלחם הפנים".¹⁰ כותב המסילת ישרים: "ראוי לכל אדם להיות מקדים ורץ לדבר מצוה ולהשתדל להיות מן העוסקים בה אך הנה לפעמים יכול להולד מזה מריבה שיותר תתבזה המצוה ויתחלל בה שם שמים ממה שיתכבד... וכן אמרו ז"ל בענין הלויים ז"ל: מפני שהיו יודעים שכל מי שטוען בארון שכרו מרובה היו מניחין את השלחן והמנורה והמזבחות וכולן רצין לארון ליטול שכו, ומתוך כך היה זה מריב ואומר אני טוען כאן, וזה מריב ואומר טוען כאן ומתוך כך היו נוהגין קלות ראש, והיתה השכינה פוגעת בהם".¹¹

¹ מסכתות קטנות מסכת דרך ארץ ז לו. וראה ספר מצות השלום. וראה סעיפים סו פט.
² שערי תשובה ג נח. וראה ספר חרדים השלם כד מב. וראה באר שבע מסכת סנהדרין קי א, שלדעת רוב מוני המצוות הדרשה היא אסמכתא בעלמא. וראה בירור הלכה סנהדרין דף קי א. בלשון חז"ל בעל מחלוקת הוא בדרך כלל מי שמערער שלא כדין על השלטון כפי שעשו קורח, אבשלום ואדניה, וראה סעיף קצו.
³ אמונה ובטחון ג א.
⁴ אבן שלמה יא ח. על ההתר לומר לשון הרע על בעלי מחלוקת ראה סעיף קסו הערה 27.
⁵ יסוד ושורש העבודה, צואה סימן כד.
⁶ ארח מישרים לה ט. וראה רש"י דברים כה א בעקבות הספרי שם: "אין שלום יוצא מתוך מריבה, מי גרם ללוט לפרוש מן הצדיק הוי אומר זו מריבה". וראה חפץ חיים, ספר המוסר שער הזכירה פרק טו.
⁷ ראה סעיפים קסה – קסט.
⁸ ראה משך חכמה דברים טז כ. וראה סעיף קלב.
⁹ ראה אבות דרבי נתן נוסחא א פרק כט. וראה הרב זלמן נחמיה גולדברג, "בענין איסור מחלוקת", מוריה קסט – קע, מנחם אב תשמ"ו עמ' סח.
¹⁰ מג"א שו"ע או"ח נג ס"ק כו. וראה ערוך השלחן או"ח נג כב.
¹¹ מסילת ישרים פרק כ. וראה במדבר רבה ה א.

המאירי כותב מתי מותר להכנס למריבה ומחלוקת: "ראוי לכל תלמיד חכם להתגרות ברשעים כשרואה ממעשיהם מה שהוא חלול השם אבל בשאר משא ומתן שבענייני עצמו ראוי לו להרחיק מן המחלוקת".¹² כותב הנצי"ב: "... ועל זה יש שני תנאים, תנאי הראשון שלא יהנה מאותה עבירה כלל... תנאי השני שיש לחשוב אם כדאי עבירה זו דמחלוקת...".¹³

גדול שכרו של מי שמתרחק ממריבה וממחלוקת. הגמרא במסכת חולין אומרת: "אמר רבי אילעא: אין העולם מתקיים אלא בשביל מי שבולס את עצמו בשעת מריבה, שנאמר 'תִּלְהָ ארץ על בלי מהי'".¹⁴ אומרת הגמרא במסכת סנהדרין: "שב בירי לשלמנא, וחדא לעביד ביש", ומבאר רש"י: "שב בירי לשלמנא" - "שבע בורות כרויות לרגלי איש שלום, ומכולם ינצל", "וחד בירא לעביד ביש" - "לעושה רשעה".¹⁵

גדול עונשו של הגורם למריבה ומחלוקת. פסוק מפורש בתורה: "ותפתח הארץ את פיה ותבלע אתם ואת בתיכם ואת כל האדם אשר לקרח ואת כל הרכוש", ומבאר המשך חכמה: "לא נאמר ואת כל רכושם משום דהיה בהם דין עיר הנדחת. לכן גם טף ונשים שלהם - כמו של העובדים - נהרגים".¹⁶

גדול מאד עונשה של קהלה שיש בה מריבה ומחלוקת. אומרים חכמים: "בית הכנסת שיש בה מחלוקת, סופה ליחרב...".¹⁷ כותב הרמב"ם: "חייבים כל בית ישראל הנקראין בשם יעקב המחזיקים בדת משה רבינו עליו השלום להיות כל עדה וקהל מישראל אגודה אחת ולא תהיה ביניהם מחלוקת בשום דבר בעולם. ואתם חכמים ונבונים ויודעים מהו עונש המחלוקת וכמה רעות גורמת".¹⁸ כותב מהר"ח פאלאג'י: "במקום שיש מחלוקת הברכה מסתלקת משם...".¹⁹ כותב הנצי"ב: "... והעושה מחלוקת בעיר אין דבר עבירה שעומד בפני אש הנצח אשר תוקד עד שאול תחתית. כמה מלשינות יוצא מזה. כמה אלופים הוא מפריד. כמה בזיון חכמים יוצא מזה אשר מאבדים את עוה"ב כדאיתא בסנהדרין (צט ב)".²⁰

ענישה על גרימת מריבה ומחלוקת היא רק בידי שמים.²¹

על הפרנסים למנוע מריבה ומחלוקת בדרכים הבאות²²

פעולות מניעה²³ כותב הב"ח: "ובדור הזה בעוונותינו כל אחד עושה עצמו יחיד להיות ש"צ בר"ה וביה"כ אף שלא נמצא נאמן... ולא מרוצה לעם, ולא די זה הצער לבד אלא

¹² בית הבחירה מגילה ו ב.

¹³ שו"ת משיב דבר ב ט.

¹⁴ בבלי חולין פט א.

¹⁵ רש"י בבלי סנהדרין ז א.

¹⁶ משך חכמה על במדבר טז לב. וראה סעיף שמו.

¹⁷ מסכתות קטנות מסכת דרך ארץ ז לו.

¹⁸ תשובות הרמב"ם פריימן קיא. וראה שו"ת ר' אליהו מזרחי נז.

¹⁹ כף החיים א ה.

²⁰ שו"ת משיב דבר ב ט.

²¹ ראה שו"ת מהריב"ל ב מד שבי"ד אינו כופה לעשות פשרה. וראה העמק דבר דברים טז כ.

²² על חובת הפרנסים לפעול למען שלום בעם ובמדינה ראה סעיף פט.

באים על ידי כך לידי מריבה ושנאה... וכדי לתקן פרצה זו ראוי שלא יתפלל שום אדם בר"ה ויה"כ זולתי השי"ע הרגיל הקבוע לכל ימות השנה".²⁴ פוסק הרב ברדוגו: "כבר נהגו בכל ערי ישראל להקפיד ע"ז ולעשות הסכמות בחרם שלא יוסיפו על בתי כנסיות כי לא כל האדם ולא כל המקומות ולא כל השעות שוין. ואם בדור הריב"ש ז"ל נ"ל שאין נכון, כי הנה מונע רבים מלעשות מצוה, בדורותינו אלה נראה הדבר להיפך כי כמה קלקולים נמשכים מריבוי בתי כנסיות".²⁵

זו דרך הבורא. הגמרא אומרת: "נברא אדם יחידי... מפני שלום הבריות שלא יאמר אדם לחבירו אבא גדול מאביך".²⁶

זו מדת התורה. מצוות רבות מונעות במישרים מריבה ומחלוקת. לדוגמא, איסור שנאה, איסור נקימה ונטירה,²⁷ מצות תוכחה.²⁸ כותב הרמב"ם: "כי אלו היתה הקדשה מותרת כי אז היו פונים לאשה אחת מספר גברים בזמן אחד באופן מקרי, ובהכרח יתקוטטו, ובמקרים רבים יהרגו זה את זה או יהרגו...".²⁹

חכמים תקנו תקנות רבות כדי למנוע מריבות ומחלוקות בחברה.³⁰

בקאסאלי החליטו: "... כדי למעט המחלוקות והחשש שיוכל לבא ח"ו בין איש לרעהו לחשדו מכלל משיג גבול רעהו ועבדו ואמתו... שכאשר אחד מבני הק"ק יצ"ו ישלח מעל פניו משרת או משרתת או כי הם יסתלקו ויצאו מבית הגביר לבלתי עבדו עוד לא יהיה רשות שום אחד מבני הק"ק יצ"ו לקחת אותו משרת או משרתת לעמוד לשרת בביתו עד יעברו ששה חדשים אחרי צאתו מבית גבירו הראשון אם לא ברשות גבירו הנ"ל...".³¹

הוראות שעה³² זו דרך הבורא. פסוק מפורש בתורה: "ואיש אשר יקח את אחת בת אביו או בת אמו... חסד הוא...". ומבאר החתם סופר: "וזה שמרמוז כאן 'חסד הוא' ד'עולם חסד יבנה' ובשביל השלום והחסד ברא הקב"ה את העולם באופן שההכרח הוא שאח נושא אחותו".³³

זו מדת התורה. "דברו הכתובים דברי בדאי כדי להטיל שלום בין יוסף לאחיו".³⁴

כך מורים הפוסקים. כותב המהרשד"ם: "ול להיות גודל מעלת השלום כל כך כתב הרא"ש ז"ל פרק מקום שנהגו וז"ל: 'ולא מיבעי' כי ההיא דאייתרא שיש לו לנהוג כחומרי המקום שהלך

²³ ראה בבלי סנהדרין ו ב: "פוטרי מיס ראשית מדון ולפני התגלע הריב נטוש, קודם שנתגלע הריב - אתה יכול לנטשו, משנתגלע הריב - אי אתה יכול לנטשו".

²⁴ ב"ח טור אורח חיים סוסי"י תריט.

²⁵ שו"ת משפטים ישרים ב קכה. וראה סעיף רכט הערה 61.

²⁶ בבלי סנהדרין לו א.

²⁷ ראה ספר החינוך מצוות רמא רמב.

²⁸ ראה סעיף קעד.

²⁹ מו"נ ג מט.

³⁰ ראה א"ת ערכים איבה, דרכי שלום, הבאת שלום, וראה התקנות בישראל ב פרק תשיעי ופרק שלשה עשר.

³¹ פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה ה משנת שמי"ט לפ"ק.

³² ראה סעיפים עח - פב.

³³ תורת משה פרשת קדושים ד"ה *חסד הוא. וראה מהרש"א בבלי חגיגה יא ב חידו"א ד"ה בעריות, שאיסור אחותו הוא בכלל סתרי תורה שהרי קין והבל נשאו את אחותם.

³⁴ ירושלמי פאה א א.

לשם ולא יקל מפני המחלוקת אלא אפילו ההולך ממקום שמחמירין למקום שמקילין ואפילו דעתו לחזור יש לנהוג כקולי המקום שהלך לשם...! הרי לך כי מותר לעשות איסור בקום עשה מפני המחלוקת ובפרט ותנאי שלא יהיה איסור מן התורה".³⁵ פוסק השו"ע: "מותר לבית דין לוותר בממון היתומים חוץ מן הדין, כדי להשקטם ממריבות".³⁶ פוסק המגן אברהם: "במקום שתקנו שחכם העיר יקרא היג' מדות דלא אתי לאינצויי שאר העם, אפילו הוא כהן יכול לקרות שלישי".³⁷

טיפוח אהבה ואחוה זו מדת התורה. כותב הרמב"ם: "אבל ימים טובים... והם גם מועילים בהתקרבויות הדרושות להיות בין בני אדם בקבוצים המדיניים".³⁸ כותב הרמב"ם: "... אבל מעשר שני צוה להוציאו במיני המזון בלבד ודוקא בירושלים כדי שיהא זה מביא בהכרח לעשות ממנו חסדים, לפי שאי אפשר להוציאו כי אם במאכל ויקל לאדם לקבצו מעט מעט, וגורם להתקבצות במקום אחד לחזק את האחוה והאהבה בין בני אדם חיזוק גדול".³⁹

זו מדת חכמים. שנינו: "והתקינו שיהא אדם שואל את שלום חברו בשם, שנאמר: 'והנה בעו בא מבית לחם ויאמר לקוצרים: ה' עמכם, ויאמרו לו: יברכך ה'".⁴⁰ ומבאר רש"י: "המתכוון לשאול לשלום חברו זה רצונו של מקום שנאמר 'בקש שלום ורדפהו'".⁴¹ הגמרא אומרת: "אמר רשב"ג: הנותן פת לתינוק צריך להודיע לאמו", ומבאר רש"י: "... ומתוך כך ידעו אביו ואמו שהוא אוהבם, ותרבה אהבה ורעות בישראל".⁴²

הכבדה בענישה בפוזנא החליטו: "רבו כמו רבו הולכי רכיל המעורר מדנים מתחררים בריב לא להם רק שמביאים שנאה וקטטות בין איש לרעהו גדול עונם מנשוא, וכן עת לעשות לצאת לקראת אנשים כאלה לשלם גמולם בראשם ולעשות כרוז עליהן בבית הכנסת ושאר ענשים וחרפות ישים הקהל עליהן אשר לא יוכלו שאת".⁴³ באיזמיר החליטו לגרש בעל מחלוקת מהעיר.⁴⁴ בתקנות אגודת מאה שערים כתוב: "למען הרחק מן החברה ומבתי מושבם כל דבר הגורם ריב ח"ו נוסדה תקנה אשר אם אחד וחמישים איש מבני החברה, היינו רוב החברה, יעידו על אחד כי הוא איש מדנים ותככים, יודיעוהו הועד כי חובתו לצאת מן החברה, ונחלה לא יהי לו בחברתנו ובהר נחלתה...".⁴⁵

³⁵ שו"ת מהרשד"ם יו"ד פה. בענין מניעת מחלוקת בעניני מנהגים ראה שו"ע או"ח תסח ד; שו"ע יו"ד ריד ב; בירור הלכה על פסחים נא א ציון ג.

³⁶ שו"ע חו"מ יב ג.

³⁷ שו"ע או"ח קלה ס"ק טו.

³⁸ מו"נ ג מג. וראה גם שם ג מו. וראה משך חכמה ויקרא כג כא: "ודע, דבדת האלקי יש מצוות המקשרין ישראל לאביהם שבשמים, ויש מצוות המקשרים ישראל זה לזה".

³⁹ מו"נ ג לט.

⁴⁰ משנה ברכות ט ה.

⁴¹ רש"י בבלי ברכות נד א ד"ה ואומר עת לעשות לה' הפרו תורתך.

⁴² רש"י בבלי ביצה טז א ד"ה צריך להודיע את אמו.

⁴³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קנב החלטה משנת ש"צ לפ"ק. וראה סעיף ש.

⁴⁴ ראה משא חיים מסים וארנוניות מערכת ג ו. וראה סעיף שנג. על ענישת בעל מחלוקת ראה שו"ת מהר"ם שיק אורח חיים עד.

⁴⁵ תקנות חברת מאה שערים ו, מגנזי ציון ב עמי יא.

שינויים בסדר הדין הרמ"א פוסק: "... יש מי שכתב דאפילו אשה יחידה או קרוב או קטן, נאמנים בענין הכאה ובזיון ת"ח או שאר קטטות ומסירות, לפי שאין דרך להזמין עדים כשרים לזה, ואין פנאי להזמין".⁴⁶ אב"ד דבריסק פוסק: "בדורות הללו בפרט בק"ק פראג אשר תמיד חמס וריב ברחובותיה אפשר שיש לקבל בענין קטטות אפילו לכתחילה שלא בפניו כדי שלא יבואו לידי קטטות...".⁴⁷

על מורי הוראה לשקול היטב כל הוראה העלולה לעורר איבה, מריבה ומחלוקת.⁴⁸ בעיר אחת התקבלה תקנה: "שלא למנות חכם אחר עד למותו של החכם החולה שהיה לפניו", ופוסק מהרשד"ם למי שערער עליה: "שאחר שתכלית הכל שלום הקהל והאהבה ואחיה הוא אין ספק שיכולין ליטע על דבר יותר חמור מזה בשב ואל תעשה...".⁴⁹ פוסק מהר"ח פאלאג'י: "יש כמה מנהגים שהיו בעיר שהם שלא כדין ועמדו בית דין אחריהם וביטלו... אמנם אזהרה שמענו לבל יצא הדבר לידי מחלוקת וקטטה...".⁵⁰

כיום תקפות כל ההוראות בדבר איסור מריבה ומחלוקת.

בימות המשיח ימעטו מאד המריבות והמחלוקות.⁵¹ כותב הרמב"ם: "והוא אליהו... לא יוסיף ולא יגרע בתורה אלא יסלק את מעשה העוול בלבד... אבל העוול הוא השנאה שיש בין בני אדם, לפי שהיא שנאת חנם והוא עושה לו עוול בשנאתו אותו, והוא אמרם: 'לעשות שלום בעולם'".⁵²

*

אחת המשימות העיקריות המוטלת על הפרנסים היא להרבות שלום ולמנוע מריבה ומחלוקת בין קבוצות בצייבור ובין יחידים,⁵³ וזאת באמצעות פיקוח, תיווך, בוררות ותחיקה.⁵⁴ בימינו שמירה על זכויות האזרח ובחופשים, והקפדה על השוויון ועל הצדק תורמים רבות למניעת מריבות ומחלוקות.⁵⁵ בחוקות רבות נזכרת חובת השלטון המרכזי להרבות שלום.⁵⁶

⁴⁶ שו"ע חו"מ לה יד בהגה. וראה סעיף ש.

⁴⁷ שו"ת הרמ"א יד.

⁴⁸ ראה שו"ת מהר"ם שיק אורח חיים רמט.

⁴⁹ שו"ת מהרשד"ם יו"ד פה.

⁵⁰ משא חיים תורת המנהגות י. על ביטול מנהגים ראה שו"ת תשב"ץ ד טור ג (חוט המשולש) לב.

⁵¹ ראה סעיף פט. אי אפשר לומר שבאותם הימים בכלל לא יהיו מריבות שהרי עולם כמנהגו נוהג. כשיש הרבה פחות עילות למריבות, וכאשר הרמה הרוחנית והמוסרית יותר גבוהה, בודאי יתמעטו המריבות.

⁵² משנה עם פירוש הרמב"ם עדויות ח ז.

⁵³ ראה סעיף פט.

⁵⁴ EB (2008) political system, The function of government, The tasks, Supervision and resolution of conflicts.

⁵⁵ שם.

⁵⁶ ראה סעיף סו.

קצא. השכנת שלום

כל המעורב במריבה ובמחלוקת מצווה לנסות לפייס את הצד השני.¹ כותב השל"ה הקי': "וכל מה שאדם יוכל לבקש סיבות לתווד השלום ולכבות אש המחלוקת יעשה. צא ולמד ממרע"ה שהיה גדול הנביאים והיה מלך והלך בעצמו ובכבודו לדתן ולאבירם לאחר שמרדו בו... והלך אליהם עם זקני ישראל והכל בשביל השלום".²

כל אחד מצווה להשכין שלום בין בעלי מריבה. כותב הסמ"ק: "מצוה ח' לאהוב את חבירו, דכתיב 'ואהבת לרעך כמוך' ובכלל זה הבאת שלום שבין אדם לחבירו ומכריעו לכף זכות".³ כותב ספר הזכרונות: "מענתה יבורך גבר ירא ה' המבקש שלום ורודף אחריו להביאו בין איש לחבירו ובין איש לאשתו, בין משפחה למשפחה ובין עיר לעיר".⁴

באופן מיוחד מצווה להשכין שלום כל מי שדבריו נשמעים. כותב הפלא יועץ: "וראוי לגדול למחול על כבודו ולילך אצל קטן בשביל לתווד שלום שלא יהא כבודו יתר על כבוד שם שמים, ועיקר מצוה זו כבודה בגדולים כי שיח וכי שיג להם להסיר לב האבן בנעם שיח ודבריהם עושים פירות, או מפני הבושה או מפני הכבוד, ועל כן אמרו: 'תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם'.⁵

לשם השכנת שלום מותר, בעת הצורך, לנהוג על פי גדרי הוראת שעה. מסכת דרך ארץ אומרת: "ואמר רבי כל השקרים אסורין, ומותר לשקר בשביל להטיל שלום בין אדם לחברו".⁶

שנינו: "אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא... והבאת שלום בין אדם לחבירו...".⁷ רש"י כותב: "ומה אבנים שאינן רואות ולא שומעות ולא מדברות על ידי שמטילות שלום אמרה תורה 'לא תניף עליהם ברזל', המטיל שלום בין איש לאשתו בין משפחה למשפחה בין אדם לחבירו על אחת כמה וכמה שלא תבואהו פורענות".⁸ באבות דר' נתן מפורש: "כל המטיל שלום בארץ מעלה עליו הכתוב כאילו עשאו במרום".⁹

גדול עונשו של מי שמונע השכנת שלום. אומרת הגמרא: "בור וסירה גרמו לו לאבנר שנהרג"¹⁰, ומבאר רד"ק: "שלא החזיק דברי דוד אל שאול אלא דחה אותם בדברי הבל בצפחת המים שלקח ממראשותיו; אמר לו, אחד מן הנערים שכחה בבור ומצאה דוד שם ושקר הוא שאמר שלקחה ממראשותיך ובדבר כנף המעיל אמר בסירים נאחו כנף מעילך ונקרע ולא הרגשת בו כשנקרע ומצאו דוד".¹¹

¹ ראה סמ"ק ח' "אם אדם יודע שחטא לחבירו אל יתבייש מלבקש ממנו מחילה..."

² של"ה ב שנט א. וראה רש"י במדבר טז יב.

³ סמ"ק ח.

⁴ ספר הזכרונות זכרון עשירי פרק חמישי. וראה גם א"ת ערך הבאת שלום.

⁵ פלא יועץ ערך שלום.

⁶ מסכתות קטנות מסכת דרך ארץ פרק שלום. וראה בבלי יבמות סה ב: "וא"ר אילעא משום רבי אלעזר ברי שמעון: מותר לו לאדם לשנות בדבר השלום, שנאמר: 'אביך צוה וגוי' כה תאמרו ליוסף אנה שא נא וגוי'."

על גדרי הוראת שעה ראה סעיף פא.

⁷ משניות פאה א א.

⁸ רש"י על התורה שמות כ כב.

⁹ אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק כד.

¹⁰ בבלי סנהדרין מט א.

¹¹ רד"ק שמואל ב ג כו. וראה רש"י שם.

בית דין אינו כופה השכנת שלום.¹²

על חובת הפרנסים לפעול להשכנת שלום כותב הבית יצחק: "ארבע הנה החובות, העמוסות על ראש גבר הוקם על לראש ומנהיג בעדה... החובה הרביעית היא לעשות שלום בעדה..."¹³.
על הפרנסים להשכין שלום באופן אישי. אמר המדרש: "ומה אהרן הי' עושה, כשהיה שומע שהיו מריבים שני בני אדם, או איש ואשתו, היה הולך אצל אחד מהם, והיה אומר לו חבירך בא אצלי, ומטרף על לבו על שהכעיס אותך, ופייס ממני שאבוא אצלך כדי שיבוא אצלך שתמחול לו, ולא היה זו ממנו אהרן עד שהי' מסיר כל השנאה שבלבו, והי' משליך ביניהם שלום והולך".¹⁴

הרב שלמה כהן כותב: "שמים עדי ושהדי מאז נפלו הקטטות והמריבות בין שתי הכתות אשר בק"ק ציציליאי חדש יע"א כמה יגיעות יגעתי וכמה השתדלתי להשקיט המריבות מביניהם פעם בדברי פיוסים ורצויים ופעם בדברי ניגודים וקטרוגים... בחושבי אולי מתוך כך אשבית ואסיר מביניהם שנאה ותחרות ומחשבות לא טובות".¹⁵

מלבד זאת, על הפרנסים למנות מומחים לדבר, שיעסקו בהשכנת שלום. כותב רבינו יונה: "וחייבים ישראל לברור אנשים ברורים שיטילו שלום בין איש לאשתו ובין אדם לחברו, שיהא בידם כח לכוף ולהכריח בני אדם על השלום, ויהיו אותם הברורים אנשים שמחים שיודעים לפייס ולרצות בני אדם ולהטיל שלום".¹⁶ כותב הרש"ר הירש: "מה טוב ונכון הוא כי העדה תשתדל ככל האפשר לפשר ולצדד בין המריבים, ובתור ראשי בתי אב ומשפחה, לגמור את עניני חבריה בשלום ובמישור, מבלי ידרש כי דברי ריבותם יבואו עד בתי הדין והמשפט".¹⁷

בירונה קבלו תקנה: "... שיבחרו מתוך הק"ק שני אנשים... אנשי אמת אנשי חיל שדבריהם נשמעים ומקובלים... שבבא איזה קטטה או מריבה... אז תכף, לקול ענות חלושה או גבורה, יצאו האנשים נקובי שמות אלו בזריזות לדבר על לב האנשים אשר להם הריב, להטיל שלום ביניהם ולשרש ולעקור טינת השנאה מלבם ולהביאם עד האלקים על פי מבוררים, אשר יפלא מהם בדבר המשפט".¹⁸ כותב מהר"ח פאלאג'י: "הא-ל ברחמיו יתן בי כח לעשות קפה אחת מיחידי סגלה שיהיו רודפי שלום... כדי כי תכף שישמעו איזה הפרש בין יחיד ליחיד או בצבור, דישימו כל מגמתם לעשות שלום ביניהם..."¹⁹.

"אמרו חכמים... שקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישראל ולהכין לבם... ואינו בא... אלא לשום שלום בעולם שנאמר: 'והשיב לב אבות על בנים'".²⁰

¹² על חובת אזרחים לעסוק בצרכי ציבור ראה סעיף ר.

¹³ שו"ת בית יצחק יו"ד א בסוף. על שאר חובות הראש והמנהיג ראה סעיף קסא הערה 15.

¹⁴ מדרש אגדה (בובר) במדבר כ כט.

¹⁵ שו"ת מהרש"ך ב קמג

¹⁶ אגרת התשובה סימן יד. וראה בבלי תענית כב א על הני אינשי בדוחי שהיו מטילים שלום בין אדם לחברו

וזכו לחלק לעולם הבא, וראה חידו"א בבלי נדרים נא א על בר קפרא.

¹⁷ חורב עמ' 444.

¹⁸ פנקס קהל וירונה ג רצט, החלטה משנת שע"ט לפ"ק.

¹⁹ צואה מחיים לו עמ' נה.

²⁰ רמב"ם מלכים יב ב. וראה משנה סוף עדויות.

קצב. שלום במשפחה

התוספתא אומרת: "בית שיש בו מחלוקת, סופו ליחרב, ואמרו חכמים מחלוקת בבית - זימה".¹
 כותב השלי"ה: "ויהיה שלום גדול בין איש לאשתו כי שם י-ה שורה ביניהם".²

בני הזוג מוזהרים להתרחק ממריבה ואם בכל זאת נוצרה מריבה עליהם להשתדל ולהשכין שלום ביניהם. אומר האבות דרבי נתן: "רבי שמעון בן גמליאל אומר כל המשים שלום בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאלו משים שלום בישראל על כל אחד ואחד. וכל המטיל קנאה ותחרות בתוך ביתו כאלו מטיל קנאה ותחרות בישראל".³

כל מי שבידו הדבר מצווה להשכין שלום בין בני זוג.

אסור באיסור חמור במיוחד לגרום מריבה ומחלוקת בין איש לאשתו. כותב המאירי: "בכמה מקומות הזהירו חכמים שלא לסבב או לגרום שום ריחוק בין איש לאשתו".⁴ בין הסיבות שגרמו לחורבן הבית מונים חכמים גם את חטאו של מי שגרם לרעהו, בדרכי ערמה, לגרש את אשתו ולאחר מכן נשאה לאשה.⁵

על הפרנסים להשכין שלום בית בדרכים הבאות

• מניעת מתחים זו דרך הבורא. "ויפל ה' אלקים תרדמה על האדם ויישן ויקח אחת מצלעתיו ויסגר בשר תחתנה", ומפרש רש"י: "וישן ויקח - שלא יראה חתיכת הבשר שממנו נבראת ותתבזה עליו".⁶

זו מדת התורה: "אמר בר קפרא: גדול השלום שכן מצינו שדברה תורה לשון בדאי כדי להטיל שלום בין אברהם לשרה".⁷ דורשת הגמרא: " 'וקראו לו זקני עירו'... ודברו אליו, מלמד שמשאיין לו עצה הוגנת לו, שאם היה הוא ילד והיא זקנה, הוא זקן והיא ילדה אומרין לו מה לך אצל ילדה מה לך אצל זקנה כלה אצל שכמותך ואל תשים קטטה בביתך".⁸ כותב הרמב"ם במורה: "וכיון שהנשים ממהרות לכעוס... ואילו היה ענין נדריהן מסור בידן היה זה סבל גדול בבית ופירוד וקלקול סדר... לפיכך נמסר הדבר לראש הבית בכל מה שתלוי בו".⁹ מבאר מלמד התלמידים מפני מה אשה פטורה ממצות עשה שהזמן

¹ מסכתות קטנות מסכת דרך ארץ ז לו. מרבית הדוגמאות הן לגבי שלום בית בינו לביתה אך שלום במשפחה חיוני ביחסים שבין כל בני המשפחה, ובכלל זה בין הורים ובנים, בין הבנים בינם לבין עצמם וכד'.

² שלי"ה חלק א שער האותיות דרך ארץ, דף סד ב.

³ אבות דרבי נתן כח.

⁴ בית הבחירה עירובין סג ב. וראה רמב"ם אישות יג יד: "... וכן היא שאמרה: אין רצוני שיבואו לביתי אביך ואמך, אחיך ואחיותיך... מפני שמריעין לי ומצירין לי, שומעין לה". וראה שו"ע אבהע"ז ע"י בהגה: "יודוקא שנראה בבית דין שיש ממש בדבריה שהם מרעין לה וגורמים קטטה בינה לבעלה".

⁵ ראה בבלי גיטין נח א.

⁶ רש"י על בראשית ב כא.

⁷ דרך ארץ זוטא פרק השלום. וראה א"ת ערך הבאת שלום.

⁸ בבלי יבמות קא ב. וראה רמב"ם יבום וחליצה ד א.

⁹ מו"נ ג מח.

גרמא: "כי אילו היתה טרודה לעשות המצות בזמן - היה בעל בלא עזר בזמנים ההם, והיתה קטטה נופלת ביניהם ותסור הממשלה המכוונת שהיא לתועלתו ולתועלתה".¹⁰

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "האשה ששברה כלים בעת שעשתה מלאכותיה בתוך ביתה פטורה ואין זה מן הדין אלא תקנה שאם אין אתה אומר כן אין שלום בתוך הבית לעולם...".¹¹ פוסק הרמב"ם: "ולא יקדש אשה עד שיראנה ותהיה כשרה בעיניו שמא לא תמצא חן בעיניו ונמצא מגרשה או שוכב עמה והוא שונאה".¹²

רבינו גרשום מאור הגולה תקן שלא לשאת שתי נשים, ומבאר הבית שמואל: "ר"ג החרים וכו' - הטעם מבואר בהג"מ דכתובות משום קטטה תיקון".¹³

• חיזוק אחוה ושלום זו דרך הבורא. אומרת הגמרא במסכת יומא: "... מלמד שירד להם לישראל עם המן תכשיטי נשים", ומבאר רש"י: "בשמים שהן דוכות במדוכה ומתקשטות בהן להיות ריחן ערב לבעליהן".¹⁴

זו מדת התורה. אומרת הגמרא: "מפני מה אמרה תורה נדה לשבעה? ... אמרה תורה תהא טמאה ז' ימים כדי שתהא חביבה על בעלה כשעת כניסתה לחופה".¹⁵ פוסק הרמב"ם: "ואלו שאין יוצאין לעורכי המלחמה כל עיקר, ואין מטריחין אותם לשום דבר בעולם, הבונה בית וחונכו, והנושא ארוסתו או שייבם, ומי שחלל כרמו, אין יוצאין עד תום שנה, שנאמר נקי יהיה לביתו שנה אחת ושמח את אשתו אשר לקח, מפי הקבלה למדו שיהיה נקי שנה בין לבית שקנה, בין לאשה שנשא, בין לכרם שהתחיל לאכול פריו".¹⁶ בעל מצווה לשמח את אשתו בחגים.¹⁷

כותב האור שמח על תקנות עזרא: "... דהמעין יראה דלא חשבה הגמרא בהנך דעזרא מידי דהוי סייג אל התורה, רק תקנות שהמה מועילים אל קיום האומה ולחיי המשפחה, שיהיו מקושרין לנשיהם, ולא יגרשו אותם... ולכן תקן רוכלים וחפיפה, שמא ימצא בה נימא קשורה, וכמו שדרשו (גיטין י, ב) על ותזנה עליו פלגשו, ועל תמר בפ"ב דסנהדרין (כא, א), ותיקן שיהיו מכבסין ואוכלין שום, וגם טבילה לבעלי קריין, שלא יהיו מצויין אצל נשיהן כתרנגולים, ותהא אשתו חביבה עליו".¹⁸

זו מדת חכמים. כותב הרב וולדינברג: "הרבה שינויים שנעשו במשך הדורות בנוסחאות הכתובה מסיבב לתנאי הממון שבין הזוג וחיזוק קשר הנאמנות והיחס ההדדי שביניהם, הכל כפי ראות עיני בית דין המדינה והעיר לפי המקום והזמן".¹⁹ חכמים תקנו שאדם ישא את בת אחותו,²⁰ ומבאר המגיד משנה: "שאהבת הקרובים היא טבעית ואהבת האיש

¹⁰ מלמד התלמידים פרשת לך. וראה סעיף שית.

¹¹ רמב"ם אישות כא ט. הערת הרב נבנצל: "והראב"ד שם סובר דהוא מן הדין".

¹² רמב"ם אישות ג יט.

¹³ ב"ש שו"ע א אבהע"ז ס"ק כא.

¹⁴ רש"י בבלי יומא עה א ד"ה תכשיטי נשים.

¹⁵ בבלי נדה לא ב. וראה ספר החינוך קסו.

¹⁶ רמב"ם מלכים ז י.

¹⁷ ראה רמב"ם יום טוב ו יז - יח.

¹⁸ אור שמח איסורי ביאה ד ת.

¹⁹ שו"ת ציץ אליעזר ה פתיחה פרק ז.

²⁰ ראה רמב"ם איסורי ביאה ב יד.

לאשתו באה מחמת מעשה שניהם... ובהתחבר שניהם אז יהיה האוהל נכון ויהיה שלום בבית".²¹

- פעילות אישית²² זו מדת חכמי ישראל. על רבי יהודה מסופר שהיה מוכן לטעום תבשיל של אשה ובלבד שישרה שלום בביתה.²³ בבא בן בוטא בריך אשה שביזתה אותו מכיון שעשתה את רצון בעלה.²⁴ רבי יצחק בן אלישיב עשה ניסים כדי להרבות בשלום בית.²⁵ רבי מאיר הסכים שאשה תירק עליו ובלבד שלא יתערער שלום הבית.²⁶ מעיד ספר חרדים: "וכן היה פה צפת, הרב רבי יוסף סאראגוסי רבו של הרב רבי זוד בן זמרא, שהיה משים שלום תמיד בין אדם לחברו ובין איש לאשתו אפילו בין הגויים וזכה לראות את אליהו".²⁷
 - מנוי יועצי נשואין²⁸
 - קבלת תקנות זו מדת התורה: "... לעשות שלום בין איש לאשתו אמרה תורה שמי שנכתב בקדושה ימחה על המים...".²⁹ פוסק הרמ"א: "ונוהגין להושיב עמהם איש או אשה נאמנים, ותדור עמהן עד שיתברר על ידי מי נתגלגל הריב והקטטה".³⁰
- על הפרנסים להרבות שלום גם בין הורים וילדיהם.³¹

בשעה שפרנסים מקבלים תקנות, עליהם לשקול בין השאר את השלכותיהן על שלום בית. בכמה הלכות חכמים הקלו על נשים נשואות כדי שלא יתגנו על בעליהן.³² על מורי הוראה להרבות אהבה ואחוה בין איש לאשתו. תרומת הדשן פוסק: "אם נושא אשה שאינה בת מריבה כלל יפה הוא עושה, ואף על פי שאינה בת בנים כללי".³³ פוסק הרמ"א: "לעשות שלום בין איש לאשתו... מקרי דבר מצוה להתיר בשבילם נדר שהודר על דעת רבים".³⁴

²¹ מגיד משנה שם.

²² ראה סעיף קצא הערה 13.

²³ ראה בבלי נדרים סו ב.

²⁴ ראה שם.

²⁵ ראה בבלי תענית כג ב.

²⁶ ראה דבר"ר ה טו.

²⁷ ספר חרדים השלם פרק ח.

²⁸ ראה סעיף קצא הערה 16.

²⁹ בבלי שבת קטז א.

³⁰ שו"ע אבהע"ז עד י. וראה שם קנד ג; א"ת ערך איבה.

³¹ ראה א"ת ערך איבה.

³² ראה רמב"ם שבת יט ח; שם שביתת עשור ג א; שם איסורי ביאה יא יט.

³³ שו"ת תרומת הדשן רסג.

³⁴ שו"ע יו"ד רכח כא בהגה.

אומרת הגמרא: "כך אמר דוד לפני הקב"ה: רבונו של עולם לא חסיד אני? שכל מלכי מזרח ומערב יושבים אגודות אגודות בכבודם, ואני ידי מלולכות בדם ובשפיר ובשליא כדי לטהר אשה לבעלה".³⁵

ירידת הדורות באה לידי בטוי גם במערכת היחסים שבין בעל ואשה. כבר התנאים עמדו על השינויים לרעה. אומרת המשנה בסוף מסכת נדרים: "בראשונה היו אומרים, שלש נשים יוצאות ונוטלות כתובה, האומרת טמאה אני לך, שמים ביני לבינך, ונטולה אני מן היהודים. חזרו לומר שלא תהא אשה נותנת עיניה באחר ומקלקלת על בעלה אלא האומרת טמאה אני לך תביא ראיה לדבריה",³⁶ ופוסק השלחן ערוך: "אין עדים שזינתה, אלא שהיא אומרת שזינתה, אין חוששין לדבר זה לאוסרה, דשמא עיניה נתנה באחר".³⁷

המשברים המשפחתיים כיום מחייבים את הפרנסים לפעול בכל דרך אפשרית לחיזוק המסגרת המשפחתית.³⁸

*

אחד מסימני ההכר של התקופה המודרנית היא החלשות המשפחה הבאה לידי בטוי ברבוי הגירושין,³⁹ ברבוי זוגות הגרים ביחד ללא חופה וקידושין, ובריבוי אמהות המגדלות ילדים שנולדו מחוץ לנישואין.

חוקות המדינות השונות אינן עוסקות בדרך כלל בענין השלום במשפחה אם כי יש מדינות המזכירות זאת בקצרה.⁴⁰

³⁵ בבלי ברכות ד א. וראה סעיף צא הערה 7. וראה סעיפים שלו שלח.

³⁶ בבלי נדרים צ ב.

³⁷ שו"ע אבהע"ז קטו ו. וראה שו"ת מהר"ח אור זרוע סט: "דלא אכשור דרי ורבו המורדות".

³⁸ ראה הרב שלמה דיכובסקי, "תחומי החיכוך בין בתי הדין הרבניים לבתי המשפט האזרחיים", תורה שבע"פ הרצאות בכינוס הארצי השלשים לתורה שבעל פה, ירושלים תשמ"ט עמ' כז – מב, שבית דין רבני קבע שאין לאפשר לבעל לצאת לחו"ל באמצע הליך של השכנת שלום בית ובית המשפט העליון ביטל את ההחלטה בטענה שאין לפגוע בחופש התנועה של הבעל.

³⁹ על פי פרסומים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה היו בשנת 2002 10939 מקרי גירושין לעומת 39718 נישואין.

⁴⁰ ראה ICL חוקת איטליה 29, שיש מקום שלא להקפיד על שיוון בין הבעל והאשה אם הדבר חיוני לאחדות המשפחה.

קצג. עשירים ועניים**על עשירים לנהוג עם עניים בדרכים הבאות**

מתן מתנות עניים¹ אומר שלמה המלך: "אל תגזול דל כי דל הוא ואל תדכא עני בשערי",² ומבאר המדרש: "... אמרו רבותינו במה הכתוב מדבר אם הוא דל מהו גזול לו? אלא לא דיבר אלא במתנות עניים שהוא חייב ליתן להם מן התורה, לקט שכחה ופאה ומעשר עני, והזהיר הקב"ה שלא יגזול אדם מהם מתנות הראויות ליתן להם כי דל הוא די לו עניותו. לא דיו לעשיר שהוא עומד בריוח ועני בצער אלא אף גזול ממנו מה שנתן לו הקב"ה?"³ פוסק הרמב"ם בהלכות מגילה: "מוטב לאדם להרבות במתנות לאביונים... שאין שם שמחה גדולה ומפוארה אלא לשמח לב עניים ויתומים ואלמנות וגרים שהמשמח לב האמללים האלו דומה לשכינה...".⁴ שנינו: "מרבב צדקה מרבה שלום",⁵ וכתב הנצי"ב: "דטבע העניים להתאסף בשעת קצירה ובצירה, ואם לא יהנו ברבות הטובה לבעלי יבואו העניים לידי קללות ונאצות".⁶

אחיה פוסק הרמב"ם בהלכות יום טוב: "וכשהוא אוכל ושותה חייב להאכיל לגר ליתום ולאלמנה עם שאר העניים האומללים...".⁷ כתב רבינו יונה: "חייב אדם לטרוח בדרישת טוב לעמו ולשקוד בעמל נפשו על תקנת חברו אם דל ואם עשיר, וזאת מן החמורות ומן העקרים הנדרשים מן האדם".⁸ כתב ספר חסידים: "עני חולה ועשיר חולה ורבים הולכים לעשיר לכבדו תלך אתה אצל העני אפילו אם העשיר תלמיד חכם".⁹ כתב הפלא יועץ: "הנה כי כן מה טוב להקדים שלום לכל אדם בסבר פנים יפות בשפה ברורה וידרוש שלום כל אדם ובפרט לעני ואביון יאמר לו: איך שלומך? מה אתה עושה? הטוב טוב! ולמצוה רבה תחשב שמשמח לב אומללים".¹⁰

שמירה על כבודם אומר שלמה המלך: "לעג לרש חרף עשהו שמח לאיד לא ינקה",¹¹ ומבאר רבינו יונה: "מי שלועג לבני אדם כי יבז להם בלבו לקצר השגתם במעלות או בהצלחות הזמן בכבוד ובשררה, או יבז אותם לענים... הנה חרף עושה הרש והעשיר כי הכל מאת השם יתברך".¹²

¹ ראה רמב"ם הלכות מתנות עניים. וראה רש"י נחמיה ה ז. וראה סעיף קסט.

² משלי כב כב.

³ במדבר רבה ה ב. וראה רש"י בבלי כתובות ח ב ד"ה פרנסי העיר.

⁴ רמב"ם מגילה ב יז.

⁵ משנה אבות ב ז.

⁶ העמק דבר ויקרא יט ט.

⁷ רמב"ם יום טוב ו יח.

⁸ שערי תשובה ג יג.

⁹ ספר חסידים (מרג.) שסא.

¹⁰ פלא יועץ ערך שלום. וראה בבלי ברכות ו ב, שמי שאינו מחזיר שלום לעני הוא כגזלן. על מעלת אמירת

השלום ראה רמב"ם דעות ה ז וכן רמב"ם קריאת שמע ב טו. וראה פלא יועץ ערך כבוד הבריות.

¹¹ משלי יז ה. וראה עין אי"ה ברכות ב, מסכת פאה אות ב: "כי הסובר שיש בבריאה חיסרון מוחלט, כבר הוא

רחוק מהשגת דרכי ה' יתברך העליונים, איך שפועלו תמים הוא".

¹² שערי תשובה ג קעה. וראה אורחות צדיקים המעלה התשעה עשר. וראה תקנות באסקאביץ, מן הגנוזים ב מד

עמ' 102 – 103.

כותב הפלא יועץ: "וכן כל עשיר שמראה פנים שוחקות לעני ומדבר עמו ומחלק לו כבוד, למצוה רבה יחשב לו, כי מחיה לב נדכאים ומשמח לב אמללים".¹³

התנהגות בענוה אומר מדרש התנאים: "אם זכה אדם לחכמה אין ראוי להתגאות על ההדיוט ולא הגבור על החלש ולא העשיר על העני אמר הקב"ה עשיתי זה ללמד זה שני 'עשיר ורש נפגשו עושה כולם ה' צריך החכם להחזיק טובה להדיוט שאלו בראתי את הכל חכמים מה היה יתרון לחכם על הכסיל".¹⁴ תלמיד הגר"א כותב בשם רבו: "טוב להתחבר עם העניים והמתנהגים בשפלות ולישב עמם כי על ידי זה יקנה בנפשו מדת ההסתפקות ולהיות שמח בחלקו, משא"כ המתחבר עם העשירים אף אם ירויח הרבה לא תשבענה עיניו תמיד מלרדוף אחרי ההבלי".¹⁵ כותב הפלא יועץ: "וצריך זהירות יתרה ושמירה רבה לבלתי רום לבבו מאחיו ובל יענה עזות ולא ידכה עני בשער..."¹⁶.

המנעות מפגיעה כותב רבינו בחיי: "וכמה בני אדם חלושי כח הממון אין להם פרנסה רגע ויש להם טיפול גדול שופכים דמם ומביאים אל המס חלבם ודמם ויקראו המעות דמים לפי שנוגעים עד הדם, ויבא העשיר הבליעל והנבל אשר אמר בלבו אין אלהים וירצה למלאת חדרי ביתו משוד עניים מאנקת אביונים כדי להקל עולו ולהכביד עול האביונים ויתומים ואלמנות הנה זה מחלל השם בפרהסיא אוי להם לעשירים בצעקת עניים כי תולעתם לא תמות ואשם לא תכבה".¹⁷

המנעות מכל נזק כותב המב"ט: "קנא קנאתי במהללים את עצמם ליקר ולהוסיף על שיווי האתרוגים של מצוה אפילו להדור מצוה יותר על שליש במצוה שהוא סבה ליקר שיווי הכשרים..."¹⁸ כותב הרב יצחק ג'מיל: "בזמן המגפה הולכין לכפרים ומפקיעין השערים... וגורמין שהעניים מוכרין כסות אשתו ובניו... ואין שמים לבם כי זה הוי גרמא בנוזיקין ומסירות ממון ישראל לאומות העולם ומלעיגין ואומרים כל א' רשאי לעשות בממנו כרצונו..."¹⁹.

המנעות מלעורר קנאה²⁰ כותב רבינו בחיי: "אחד הפרושים נכנס לעיר להדריך יושביה לעבודת השם יתעלה. מצאם לובשים צבע אחד בעדים ולבושם... שאלם על כך. אמרו לו: לא לבשנו בגדים בצבע אחד אלא כדי שלא יהא הבדל בין העני לעשיר שבינינו, ובכך לא תהא לעשיר זחיחות הדעת והתפארות בהונו ולא תשיג את העני שפלות וכניעה בעיני עצמו..."²¹ כותב המאירי: "לעולם יהא אדם זהיר שלא להיות עניים או שאר בני אדם מתביישים מתוך

¹³ פלא יועץ ערך כבוד הבריות.

¹⁴ מדרש תנאים על ספר דברים א יז. וראה בבלי תמורה טז א.

¹⁵ אבן שלמה ג י.

¹⁶ פלא יועץ ערך עשירות. וראה סעיף פג.

¹⁷ כד הקמח ערך גזל.

¹⁸ שו"ת מב"ט ג מט.

¹⁹ חיים וחסד, תקנות יג (בסוף הספר).

²⁰ ראה עיון יעקב עין יעקב בבלי ברכות טז ב: "לפי שרבי עשיר גדול היה... להכי התפלל שיציל אותו השי"ת... מקנאת בני אדם על עשרו".

²¹ תורת חובות הלבבות שער הבטחון פרק רביעי, וראה אורחות צדיקים שער הקנאה.

מעשיו, ויהיו העשירים משוים עצמם לעניים שלא לבייש את מי שאין לו.²² אל להם לעשירים לבנות בית כנסת המיועד רק להם,²³ ואל להם לקבור את מתייהם בבית קברות נפרד.²⁴

על עניים לנהוג עם עשירים בדרכים הבאות

שמירה על כבודם כותב הפלא יועץ: "ראוי והגון לכבד את העשירים... שמאחר שהמלך חפץ ביקרו והשפיע עליו ממרום שפע ברכה גם אנחנו חייבים בכבודו, שהמרבה נכסים מסתמא מרבה לעשות מצות ומעשים טובים יותר מאחרים".²⁵ מבאר הקיצור שלחן ערוך: "... ירגיל את עצמו להיות שפל רוח... וכל אדם יהא חשוב בעיניך שהוא גדול ממך... אם הוא עשיר ממך, גם כן אתה מחויב לכבדו, כדמצינו רבי היה מכבד עשירים, ותחשוב בהיות כי השם יתברך נתן לו עושר, מסתמא ראוי הוא לכך".²⁶

התרחקות מקנאה כותב הסמ"ק: "לכך ירחק אדם לבו מן הקנאה כי היא מוציאתו מן העולם".²⁷ כותב אורחות צדיקים: "... המקנא חומס נפשו, כי הוא מתאבל תמיד, ושכלו מתחסר מרב קנאה הטמונה בקרבו, ואין לבו פנוי ללמוד ולהתפלל בכונה ולעשות מעשים טובים... עד שתסור הטובה מחברו".²⁸

כל אחד מוזהר שלא לעורר קנאה בין עניים ובין עשירים. כותב הרב יצחק מולכו: "וכן כשמבקר חולים ואבלים וגומלי חסדים בשמחות וגיל, ילך בין לעשירים בין לעניים, כמו שהיו עושים דורות הראשונים ע"ה שהיו הולכים בין לעשירים ובין לעניים".²⁹ כותב הפלא יועץ: "כשאדם עושה סעודה ומקדיש קרואיו, מה טוב ומה נעים שיהיו מסובין עשירים עם עניים על שלחן אחד כי בזה מתכבדים...".³⁰

זו מדת התורה. בתור לבית הדין אין כל עדיפות לעשיר על פני עני, ודין פרוטה כדין מאה.³¹ הבאים לבית המקדש להקריב קרבן מתקבלים על פי סדר הגעתם.³²

²² בית הבחירה מו"ק כו א. וראה בבלי תענית י ב: "אמר להם יעקב לבניו: אל תראו עצמכם כשאתם שבעין לא בפני עשו ולא בפני ישמעאל, כדי שלא יתקנאו בכם".

²³ ראה ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה ה"ו ועד סוף המאה ה"ח עמ' 55.

²⁴ ראה כלבו אבולות פרק שלישי סימן א כד, עמ' 172.

²⁵ פלא יועץ ערך חנפה.

²⁶ קיצור שלחן ערוך כט ג. וראה כתבי רמב"ן א אגרת מוסר עמ' שעד – שז.

²⁷ סמ"ק מצוה ח. וראה איוב ה ב: "כי לאויל יהרג כעש ופתה תמית קנאה". וראה אבות ד כא: "הקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם".

²⁸ אורחות צדיקים השער הארבעה עשר שער הקנאה. וראה סמ"ק סוף מצוה ח.

²⁹ אורחות יושר פרק חמישי עמ' נה. וראה פלא יועץ ערך ימים טובים: "... ועוד בה, שמתרבה הקפידה ושנאה ותחרות אם מבקר לאחד ואינו מבקר לאחר או אם אינו מבקר לעניים אשר בשכונת העשירים...".

³⁰ פלא יועץ ערך כבוד הבריות.

³¹ ראה שו"ע חו"מ י ד.

³² רש"י בבלי זבחים צ ב ד"ה שלמים של אמש קודמין.

גדול עונשם של עשירים שאינם מסייעים לעניים. הנביא ירמיה מקונן: "גלתה יהודה מעונוי", ומבאר המדרש: "... 'מעונוי' - על שחבלו משכון עני בתוך בתיהם... ד"א 'מעונוי', על שעשקו שכר שכיר... ד"א 'מעונוי', על שגזלו מתנות עני... ד"א 'מעונוי', על שאכלו מעשר עניי".³³ אומרת הגמרא: "עתידי בבל יורדי גיהנם הם", ומפרש רש"י: "שאינם מרחמים לעשות צדקה".³⁴ אומרים חכמים: "הוי אוהב את העניים כדי שלא יבואו בניך לידי אותה מדה".³⁵

גדול עונשם של עשירים הפוגעים בעניים. פסוק מפורש בספר יחזקאל: "ואת השמנה ואת החזקה אשמיד, ארענה במשפט", ומבאר הרד"ק: "השמנה והחזקה שדוחפין את החלושות מהמרעה אני אשמיד חזקתן... שלא ירעו יותר מן הראוי להן".³⁶ אומרת הגמרא: "אמר רב: בשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים יוצאין לטמיון: על כובשי שכר שכיר, ועל עושקי שכר שכיר...".³⁷

בית דין כופה על קיום המצוות שיש בהן משום סיוע לעניים.³⁸

על בית דין להגן על עניים מפני כל הגורמים להם נזק.³⁹ כותב הרב סולובייצ'יק: "איש ההלכה אינו חת מפני שום איש, ואיננו ירא בשר ודם... הוא עומד בתוך העולם הממשי, כשרגליו תקועות בקרקע המציאות, הוא מסתכל ורואה, מקשיב ושומע, ומוחה בפומבי נגד עושק דל, גול עניים ושועת יתום. אין העשירים נחשבים בעיניו מאומה".⁴⁰

במקרים מסוימים בית דין כופה עשיר לנהוג לפניו משורת הדין עם בעל דינו העני.⁴¹

בדרכים הבאות על הפרנסים לפעול למען קירוב לבבות בין עשירים ובין עניים⁴²

- יחס שוויוני⁴³ בפוזנא תקנו: "הדיינים מחייבי לילך אצל יולדו' הן עשיר הן עני כדי שלא לבייש".⁴⁴

³³ איכה רבה א כח.

³⁴ בבלי ביצה לב ב. וראה בבלי זבחים קיג ב. וראה עיון יעקב, עין יעקב בבא בתרא ז ב: "... לפי שמדתו של אליהו לרחם על העניים ולשלוח ברכה במזונותיהם... וזה שהתאכזר על עניים לא אשתעי אליהו בהדיה".

³⁵ דרך ארץ זוטא ט.

³⁶ יחזקאל לד טז. וראה פירוש הרד"ק שם.

³⁷ בבלי סוכה כט ב. וראה שם עמוד א שנכסיהם נמסרים למלכות על שהם נוטלים רבית.

³⁸ ראה נקדש בצדקה פרק יב.

³⁹ ראה סעיף רמ.

⁴⁰ איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 79.

⁴¹ ראה קצור שלחן ערוך קפה ה.

⁴² ראה סעיף רסט.

⁴³ ראה סעיף צג. וראה שו"ת אבקות רוכל יז: "... והוא היה תובע שיכתבו הדין בטענות וראיות ולא נזקקנו לו מפני שהיה סיבה להאריך זמן ולענות הדין יותר ממה שנתענה וגם כדי שלא להכניע אל המורה שלא כדין וגם כדי שלא להחניף לזה מפני שהוא עשיר לעשות מה שלא נעשה לשאר בני אדם".

⁴⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תתקטו החלטה משנת ת"כ לפ"ק. מסתבר, שהיה מקובל שבעל שמחה מצוה כל שהיא כגון פתיחת הארון, עליה לתורה וכד' ומכבד בה את הדיינים כמבואר שם א' קסב ולעניים לא היתה אפשרות לנהוג כן.

הרב סולובייצ'יק כותב: "מעשה ושני יהודים מתו בבריסק ביום אחד. בשחרית מת סנדלר עני שישב כל ימיו באחת הסימטאות האפלות וכחצות היום הלך לעולמו העשיר העירוני. על פי ההלכה חייבים לקבור ראשון את מי שמת ראשון ברם אנשי חב"א קדישא שקיבלו סכום הגון מיורשי האמיד החליטו לטפל בראשונה במת השני... כשסיפרו הדבר לר' חיים, היתרה בהם על ידי שליח בית דין, שלא יהינו לעשות דבר מחפיר כזה... ר' חיים ניצח - העני נקבר קודם לעשיר".⁴⁵

זו דרך הבורא. אומר המדרש: "א"ר יהודה בר שלום בשם ר' אלעזר: בשר ודם, אם בא עני לומר דבר לפניו אינו שומע הימנו, אם בא עשיר לומר דבר מיד הוא שומע ומקבלו, אבל הקדוש ברוך הוא אינו כן אלא הכל שוין לפניו הנשים והעבדים והעניים והעשירים...".⁴⁶

- עידוד עשירים לעשות למען עניים⁴⁷
- טיפוח אחוה בין עשירים לעניים בפזנא החליטו: "בהתאסף האלופים מנהיגי הקהילה יצ"ו לפקח ולעיין בענייני הסעודות... מי שיתן לסכום שני זהובים הרשות לעשות סעודות ברית מילה על חמשה עשר אנשים, ומי שיתן לסכום ארבע זהובים יעשה ברית מילה על עשרים אנשים... ועל כל פנים בתוך כל עשרה אנשים יהיה עני אחד...".⁴⁸
- מניעת התנהגות ראוותנית של עשירים⁴⁹ כותב הפלא יועץ: "ובענין המלבושים ראוי לאדם להתנהג בדרך אמצעי לפי מה שהוא אדם ולפי המקום ואף אם חננו ה' עושר לא ילבש בגדי ריקמה חשובים מאד... משום שגורם שגם אחרים שאין ידם משגת יראו ממנו וירצו לעשות כמעשהו וסוף שלווים ואינם משלמים או גוזלים וחומסים... וראוי למנהיגי הקהילות ליתן לב ולגדר גדרים... ובכמה דוכתי בש"ס אשכחן שחייבו את העשירים להקל בכבודם כדי שלא לבייש את מי שאין לו...".⁵⁰

גם כיום על הפרנסים לפעול למען קירוב לבבות בין עשירים ובין עניים. הרב זילברשטיין פוסק: "נראה שיש מקום לתקן בבית הכנסת שכל המתפללים יתעטפו בטליתות רגילות שאינן מעוטרות אם הדבר גורם לבושה אצל עניים".⁵¹

נחלקו הדעות בשאלה אם יהיו עניים בימות המשיח. הספרי כותב: "אפס כי לא יהיה בך אביון' ולהלן הוא אומר 'כי לא יחדל אביון מקרב הארץ. בזמן שאתם עושים רצונו של מקום אביונים באחרים, וכשאין אתם עושים רצונו של מקום אביונים בכס".⁵² נראה מדבריו, שבימות המשיח לא יהיו עניים.

⁴⁵ איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 82. וראה שו"ע יו"ד ש"ד א.

⁴⁶ שמות רבה (וילנא) כא ד.

⁴⁷ ראה רש"י בבלי סוכה מז א ד"ה שיר.

⁴⁸ פנקס ועד ארבע ארצות רלה.

⁴⁹ הערת הרב נבנצל: "צ"ע בעירובין דרבי הקפיד שעשיר יתלבש לפי עשרו. אך לכאורה מסתבר ככתוב כאן".

⁵⁰ פלא יועץ ערך לבישה. וראה בהרחבה שם ערך תקון. וראה שו"ת חיים ביד נא שראוי לתקן תקנות בענין זה.

וראה התקנות בישראל ד פרק ששה עשר. וראה סעיף רכו הערה 67.

⁵¹ חשוקי חמד עבודה זרה עמ' רה.

⁵² ספרי על דברים טו ד. הספרי מובא ברש"י על אתר. נראה שהספרי סובר כהראב"ד, ראה סוף סעיף נב.

מדברי פוסקים אחדים משמע שיהיו עניים גם בימות המשיח. כותב הרמב"ם בפירוש המשניות: "וישארו בימיו החזק והחלש ביחס לזולתו, אלא שבאותם הימים תוקל על בני אדם פרנסתם מאד, עד שכשיעבוד האדם איזה עבודה מועטת שתהיה ישיג תועלת גדולה".⁵³ מסתבר שלדעתו גם בימות המשיח עלולים להיות עניים.⁵⁴ הרשב"א פוסק: "כתוב אחד אומר אפס כי לא יהיה בך אביון. וכתוב אחד אומר כי לא יחדל אביון מקרב הארץ... וע"י ברכות הכלל שארבה לך לא יהיה אביון מי שאין לו לפי שתתן לו ולא יהיה אביון עוד. אבל הכתוב השני מדבר מצד עצם האביון לומר לא יחדל אביון".⁵⁵ הריטב"א מחלק בין עני ובין אביון ומבאר: "... אפס כי לא יהיה בך אביון", שיהיה תאב לכל כלישנא דאביון, אבל ודאי יהיו שם עניים שיהיו צריכים".⁵⁶ החתם סופר מבאר: "ובזה נתקיימו ב' המקראות כי לא יחדל האביון מקרב הארץ דייקא שאנו רואים אביונים בארץ אבל אפס כי לא הי' בך אביון שאדם בעצמו לא יהי' אביון כי יהי' שמח בקב חרובין שלו ואנחנו רואים ומכירים בעניו ולא חדל אביון מקרב בארץ אבל הוא איננו מרגיש כלל כי לא יהי' בך בעצמך אביון וק"ל".⁵⁷

*

חובת המדינה לטפח את האחווה שבין עשירים ובין עניים אינה נזכרת באמנות ובחוקות,⁵⁸ זולת חוקת פולין הקובעת שצריך להיות דיאלוג ושיתוף פעולה בין השותפים החברתיים.⁵⁹

⁵³ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרק חלק, עמ' קלט. הכסף משנה על הרמב"ם מלכים יב ב סובר שהרמב"ם פוסק כשמואל, שגם בימות המשיח עולם כמנהגו נוהג, ושמואל הלא לומד את שיטתו מהפסוק "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ", ראה בבלי ברכות לד ב. וראה לחם משנה על רמב"ם תשובה ח ז, החוכך לומר שהרמב"ם פוסק לא כשמואל, ואכמ"ל.

⁵⁴ וראה רמב"ם מלכים יב ה: "כל המעדנים מצויים כעפר". ונראה שכוונתו לומר שגם בימות המשיח מי שלא יעבוד לא יוכל להתפרנס, אולם העבודה תהא כרוכה רק בטרחה מועטת.

⁵⁵ שו"ת הרשב"א א תט. לפירוש העמק דבר דברים טו ד לכתחילה אין כל סתירה בין הפסוקים. כונת הפסוק הראשון היא שמי שמלוה לעניים ושומט לא יהיה אביון כתוצאה מהמצוה, אך יתכן שיהיו עניים מסיבות אחרות.

⁵⁶ חידושי הריטב"א מסכת שבת סג א.

⁵⁷ ראה חידושי חתם סופר שבת קנא ב.

⁵⁸ בימי קדם היו חוקים מעין אלה גם אצל רבות מאומות העולם אולם בפועל היה קשה מאד לאכוף את קיומם, ראה EB (2008), sumptuary law.

⁵⁹ ראה ICL חוקת פולין 20.

קצד. חכמים ועמי הארץ

מטבעו של עולם שחכמים מזלזלים בעמי הארץ.¹ "אמר רבי אלעזר: עם הארץ מותר לנוחרו ביום הכיפורים שחל להיות בשבת... היה רבי מאיר אומר: כל המשיא בתו לעם הארץ - כאילו כופתה ומניחה לפני ארי. מה ארי דורס ואוכל ואין לו בושת פנים - אף עם הארץ מכה ובוועל ואין לו בושת פנים..."² יתירה מזו. שמירה על הלכות מסוימות מאלצת את חכמים לשמור על ריחוק מסוים מחברת עמי הארץ.³

כמים הפנים לפנים. "תניא. רבי אלעזר אומר: אילמלא אנו צריכין להם למשא ומתן היו הורגין אותנו... גדולה שנאה ששונאים עמי הארץ לתלמיד חכם יותר משנאה ששונאין עובדי כוכבים את ישראל ונשותיהן יותר מהן".⁴

כדי למנוע מריבות ומחלוקות על חכמים לנהוג עם עמי הארץ בדרכים הבאות

כבוד הגמרא במסכת ברכות אומרת: "מרגלא בפומיהו דרבנן דיבנה אני בריה וחברי בריה, אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתי בשדה, אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתי, כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתי כך אני איני מתגדר במלאכתי, ושמה תאמר אני מרבה והוא ממעיט שנינו: אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכון לבו לשמים".⁵ פוסק הרמב"ם: "תלמיד חכם... דברו בנחת עם כל הבריות... ומקדים שלום לכל האדם כדי שתהא רוחן נוחה הימנו".⁶ מנורת המאור כותב: "וכשיבואו אורחים לביתו של אדם ואפי' הם עמי הארץ יכניסם בסבר פנים יפות".⁷ כותב הראי"ה קוק: "... ראוי לכל אדם, אפילו הגדול בחכמה ובכבוד, שיחשוב כל אדם שהם בני מעלתו ושויים לו לענין לכבדם ולהבם באמת".⁸

המנעות מבזוי פוסק הרמב"ם: "תלמיד חכם... ודן את כל האדם לכל זכות, מספר בשבח חברו ולא בגנותו כלל...".⁹ כותב רבינו יונה: "... גם החכמים שפתיהם תשמורם מדבר גדולות להמון העם ואעי"פ שיודעין מעלת נפשם מיתר ההמון יסבלו דבריהם, וכי ישנו וידברו לפניהם שלא כשורת כבודם ומוראם לא יקצפו עליהם וישאו במשאת העם מפני התועלת שיהיו דברי תוכחתם נשמעים ושתהדר תורתם כי ברב עם הדרת מלך שישאו העם במשא עסקיהם שיוכלו להפנות ולהגות בתורתם יומם ולילה כמו שאז"ל יבקשו רחמים האשכולות על העלין שאלמלא העלין לא יתקיימו האשכולות".¹⁰ שנינו: "אל תהא בו לכל אדם", ומפרש המדרש שמואל: "כי

¹ על חסרונותיהם של עמי הארץ ראה סעיף קעה.

² בבלי פסחים מט ב.

³ ראה רמב"ם יסודי התורה ה יא; רמב"ם איסורי ביאה כא לב; רמב"ם מטמאי משכב ומושב י א; רמב"ם טומאת צרעת טז י; תוס' בבלי כתובות סב ב ד"ה הוה צניע.

⁴ בבלי פסחים מט ב.

⁵ בבלי ברכות יז א. וראה חידו"א שם.

⁶ רמב"ם דעות ה ז.

⁷ מנורת המאור (אלנקואה) פרק הצדקה א עמ' 41.

⁸ עין איה ברכות א פרק שני נט. וראה סעיפים קנח קסה.

⁹ רמב"ם דעות ה ז. וראה סעיפים קעה קסו.

¹⁰ משלי עם פירוש רבינו יונה יד ד.

אפילו ריקנין שבך מלאים מצוות כרמון".¹¹ כותב התניא: "ישים אל לבו לקיים מאמר חז"ל והוי שפל רוח בפני כל האדם, והוי באמת לאמיתו בפני כל האדם ממש אפילו בפני קל שבקלים..."¹².

הגמרא במסכת נדרים אומרת: "מפני מה אין מצויין תלמידי חכמים לצאת תלמידי חכמים מבניהם... רב אשי אומר: משום דקרו לאינשי חמרי".¹³

ענה הגמרא במסכת חולין דורשת: "מה אומנותו של אדם בעולם הזה - ישים עצמו כאלם. יכול אף לדברי תורה - תלמוד לומר: 'צדק תדברון'. יכול יגיס דעתו - ת"ל 'מישרים תשפטו בני אדם',¹⁴ ומבאר הנצי"ב: "... דמי שממעט בדיבור והוגה בדברי תורה תמיד, מחשב בדעתו שכל בני אדם שאינם הולכים בזה הדרך, הרי הם כחמורים, ועל זה קאמר יכול יגיס דעתו ת"ל מישרים וכו' שגם המה צדיקים, אבל לא נוצרו להגות בתורה תמיד אלא לדרכם, ומי יודע אם הוא לפי דרכו אינו צדיק ממש, וכך בכל ענין יש לפשוט במישרים את הכל".¹⁵

מעורבות בדעת המדרש שמואל כותב בשם הרב שלמה הלוי: "אמר יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ... להיות החכם עניו ודעתו מעורב עם הבריות, לפי שמי שיגע בשניהם כאחד זוכה לשכח העון מן העולם, כי דבריו נשמעים..."¹⁶. כותב אם הבנים שמחה: "ועיקר הפירוד צומח על פי רוב, שאלו מחזיקים עצמם לחסידים ותלמידי חכמים ואת ההמון לפחותי ערך, ואינם רוצים להתחבר עמהם, וזה גורם מחלוקת ופירוד לבבות בישראל, ובין כך ובין כך השלום נפרע ושכינה מסתלקת מישראל".¹⁷

אחזה המדרש אומר: "כך הם ישראל: יש בהם, שיש בהם תורה ויש בהם מעשים טובים... יש בהם שיש בהם תורה ואין בהם מעשים טובים... יש בהם שיש בהם מעשים טובים ואין בהם תורה... יש בהם בני אדם שאין בהם לא תורה ולא מעשים טובים... אמר הקב"ה יוקשרו כולם אגודה אחת והן מכפרין אלו על אלו".¹⁸ על חכמים להתפלל בעבור עמי הארץ¹⁹ ולנהוג עמם באחזה.

ערבות²⁰ המדרש רבה אומר: "ועניי מרודים תביא ביתי אלו תלמידי חכמים שנכנסים לבתי עם הארץ ומרוים אותם מדברי תורה".²¹ אומר התנא דבי אליהו: "כי תראה

¹¹ מדרש שמואל אבות ד ג. מסכת אבות מיועדת בעיקר לחכמים, ראה משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה עמי טז.

¹² תניא, ליקוטי אמרים פרק ל.

¹³ בבלי נדרים פא א.

¹⁴ בבלי חולין פט א.

¹⁵ דרשות הנצי"ב דרוש א. וראה תוס' בבלי כתובות סב ב ד"ה הוה צניע: "והא דאמר דאלו עוברין אמר ר"ע כשהייתי עם הארץ הייתי אומר מי יתן לי תלמיד חכם ואנשכנו כחמור... איכא למימר התם לאו משום שהיה שונא תלמידי חכמים אלא משום שהיה סובר שמתגאין על עמי הארץ...". וראה סעיף קעה.

¹⁶ מדרש שמואל על אבות ב ב.

¹⁷ אם הבנים שמחה עמי שיט.

¹⁸ ויקר"ר ל יב.

¹⁹ ראה קובץ אגרות א קכג: "וכן להתפלל על צרת זולתו... ואף אם המצטער המוני הדיוט ובזוי". וראה שו"ת

אגרות משה או"ח ה נא א.

²⁰ ראה סעיף קעה.

²¹ ויקרא רבה לד יג.

ערום וכיסיתו, כאי זה צד, אם ראית אחד ממי שאין בו תורה, הכניסהו בביתך ולמדיהו קריית שמע ותפילה, ולמדיהו פסוק אחד או הלכה אחת".²² כותב התולדות יעקב יוסף: "... ותכלית בריאת האדם שיעשה מן חומר צורה, ויהיה אחדות אחד, ולא שיהיה דברים נפרדים. וכמו שזה התכלית באדם פרטי כך בכללות אומה ישראלית, שנקראו אנשי ההמוני העמי הארץ, לפי שעיקר עסקיהם בארציות החומר, ולכך הם החומר, משא"כ הצדיקים העוסקים בתורה ועבודת ה', הם הצורה. ועיקר התכלית שיעשו מחומר צורה..."²³ כותב החתם סופר: "שאיין רצון הקב"ה להיות פרוש דהיינו שילך במקום שאין אנשים למדבריות ויערים לבחון ולהשכיל את מעשה ה' כי נורא הוא כי לא תהו בראה לשבת יצרה' אלא רצון ה' יתברך להיות אוהב את הבריות ולחבר עמהם ללמדם בינה והשכל בתורת ה', ואם אמנם שממעט בזה להשלים עצמו אפילו הכי הוא רצון ה' להיות אוהב הבריות שעל ידי זה מקרבן לתורה בחיבור ובדביקות זו".²⁴

על עמי הארץ להכיר במעלות חכמים²⁵ ולדבוק בהם.²⁶ כותב הראי"ה קוק: "... שכל מה שיתאגד הציבור האנושי יותר אל אותם המקורות של החיים הרעננים והעדינים, משוקי טל החיים העליונים, בחירי העולם, ישרי לבב, הצדיקים והישרים, ככה יוסיפו אושר וגדולת חיים".²⁷

על הפרנסים לעשות למען קירוב לבבות בין כל חלקי הציבור.²⁸ כותב החתם סופר: "והמדרש מחלק כלל ישראל לארבעה כתות כנגד הדי' מינים שבלולב... והנה שיהא אחדות בין הכתות האלו קשה מאד להמנהיג להאחיד אותם שכל מה שישר בעיני הזה רע בעיני חבירו רק אם הוא ענוותן גדול וסבלן מאד ולזה היה הלל שהי' עניו מכל האדם הי' כורך פסח מצה ומרור שמרמוז על כתות אלו שהי' יכול לאחדם יחד. ושלמה המלך ע"ה אמר שלשה אלה, היינו פסח מצה ומרור שמרמוז על ג' כתות אלו, נפלאו ומכוסים ממני, וארבעה, היינו ארבע מינים שבלולב שמרמזים גם כן על כתות חלוקות במדותיהם ובמעשיהם כאלו, לא ידעתים האיד לחברם ולאחדם ולא יוגרע עבודת השי"ת על ידי זה".²⁹

כותב השרידי אש: "ר' ישראל מסלנט היה איפוא כמעט הראשון שעלה בידו לכנס סביבו 'לומדים' ואנשים מן ההמון ולעשותם קהל שומעים אחד. בזה קידם במידה מרובה את ההתקרבות שבין האריסטוקרטיה והשכבות הסוציאליות הנמוכות. התקרבות זו היתה בה מן התועלת לא רק להמון אלא גם ללומדים. הם ראו זה את זה בשעת התרוממות הנפש. הם הכירו כי המון זה... אינו גוש חסר צורה... אלא הוא עלול אף להתעלות למדרגת 'שומע ומבין' וכי תמורת התעלות זו שהוא זוכה בה גומל הוא באהבה".³⁰

²² תנא דבי אליהו רבה (איש שלום) פרשה כה ד"ה כי תראה ערום. וראה ביאור הגר"א שו"ע יו"ד רמה ס"ק ה.

²³ תולדות יעקב יוסף הקדמה עמ' יט.

²⁴ תורת משה פרשת קדושים ד"ה דבר.

²⁵ ראה סעיף רג.

²⁶ ראה סעיפים ריב רמוח.

²⁷ שמונה קבצים ג לד.

²⁸ ראה סעיף קצא הערה 13.

²⁹ תורת משה להגדה של פסח ד"ה פסח מצה ומרור.

³⁰ שו"ת שרידי אש ד עמ' רפח.

בעת הצורך על הפרנסים לקבל תקנות למניעת איבה בין תלמידי חכמים ובין עמי הארץ.³¹ זו מדת חכמים. אומרת הגמרא בדיון על תעניות גשמים: "חברים אין שאילת שלום ביניהן, עמי הארץ ששואלין – מחזירין להם בשפה רפה ובכבוד ראשי", ומבאר רש"י: "מחזיר לו משום איבה...".³² פוסק הרמב"ם: "מנהג פשוט הוא היום שאפילו כהן עם הארץ קודם לקרות לפני חכם גדול ישראל".³³ הצמח צדק פוסק: "... ועתה רוצים מקצת נכבדי העיר לעשות מנהג חדש שכל עניני צרכי צבור לא יהיה מהיום והלאה על ידי כל פורעי המס קטן וגדול שם הוא כאשר היה עד עתה אלא על ידי אותן שיש להן מעלה שנותנים מס הרבה. או שיש להם מעלה בתורה... ולאפוקי אותן שאינן בני תורה וגם נותנים מס מעט לא יהיו מן המנויים... יראה דלאו שפיר דמי למיעבד כך לדחות העניים הנותנים מעט... ומה שרוצים לדחות אותם מפני שהם אינן בני תורה הא נמי לאו שפיר דמי... אם ירחיקו את עם הארץ כל כך שלא לצרף אותם כלל אל הסכמת הקהל. ודאי שיהיה להם איבה ויבנו במה לעצמם ויהיו פורשים מן הצבור ומתוך כך ירבו מחלוקות בישראל ח"ו".³⁴

בשעה שהפרנסים מקבלים תקנות עליהם לשקול את השלכותיהן על היחסים שבין החכמים ועמי הארץ. מבאר החזו"א את איסור לפני עור: "ונראה דהא דהקילו חכמים בספק, אף על גב דספק מכשול ודאי אסור ליתן לפני עור והיה ראוי להחמיר בספיקות, משום דאם באנו להחמיר בספיקות נמי נעשה מכשול שנמנע חסד ודרכי חיים ושלו' מעצמנו ומהם והן רק עם הארץ, וחייבין אנחנו להחיותם ולהיטיב עמם, וכש"כ שלא להרבות שנאה ורחקות בינינו וביניהם".³⁵

על מורי הוראה לשקול היטב כל הוראה שעלולה לפגוע ביחסים שבין חכמים ועמי הארץ. השבות יעקב פוסק: "... מקרוב באו איזה רבנים שהנהיגו בקהלתם להכריז שכל בשר ההובא ממדינה כאלו אוכל בשר טריפה... אי שפיר עבדי... תשובה... בנדון זה לחשוד אותם שיכשילו לרבים להאכיל נבילות וטריפות שהוא חמור מאוד ודאי חיישינן לאיבה ואפי' באיסור קל מאוד ג"כ חיישינן לאיבה... וראוי לכל ישראל להיות כאיש אחד בענין אכילה ושתיה ולא להבדל כהבדל ישראל מהם כי אין לעשות אגודות אגודות".³⁶

לאור ירידת הדורות בקרב חכמים על הפרנסים לפעול באופן מיוחד למען קירוב לבבות בין חכמים ובין עמי הארץ.³⁷

³¹ ראה שו"ת מנחת יצחק ג. כ.

³² (מיוחס ל)רש"י בבלי תענית יד ב ד"ה ששאל בשלום.

³³ רמב"ם תפלה יב יח.

³⁴ שו"ת צמח צדק הקדמון ב. וראה שו"ת שבות יעקב א עד, שאינו חושש לכך.

³⁵ חזון איש שביעית יב ט.

³⁶ שו"ת שבות יעקב ב נח. המדובר שם בעם הארץ שאינו בור, ראה סעיף קעה. וראה שו"ת הרדב"ז ד רצו. הערת הרב נבנצל: "צ"ע דאדרבא חז"ל הבדילו ע"י תקנת דמאי וטהרות".

³⁷ ראה שו"ת יו"ד רנא ט: "היו לפנינו עניים הרבה, ואין בכיס לפרנס או לכסות או לפדות את כולם... אם היה ממזר תלמיד חכם וכהן גדול עם הארץ ממזר תלמיד חכם קודם", ומוסיף הרמ"א: "ואפילו חכם לכסות ועם הארץ להחיות...". הש"ך שם ס"ק טז מעיר על פסק הרמ"א: "בזמן הזה שאין תלמיד חכם אפילו לענין ליטרא דדהבא... כל שכן דאין לדחות פיקוח נפש מפניו". על עליית הדורות בקרב עמי הארץ ועל הצטמצמות הפערים שבין חכמים ובין עמי הארץ ראה סעיף קעה הערות 68 - 72.

קצה. שלום בין חכמים

רדיפת האמת¹ והמצוה ללמדה לאחרים ולהפרישם מאיסור² עלולות לגרום למריבה ולמחלוקת.³ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "ולכך כל חידוש דבר תורה אשר יוצא לעולם על ידי איזה חכם בהכרח יוצא גם כן ההפך וזה טעם 'פטר מים ראשית מדון' מים היינו תורה, מי שפוחת איזה שער ודבר הוא ראשית מדון ומחלוקת".⁴ כותב האגרות משה: "הרי בעניני התורה והמצוות שייך שיהי יותר חלוקי דעות מבכל עניני העולם הגשמי... אבל בעניני התורה והמצוות הוא דוקא על ידי האמונה הגדולה והרצון הגדול שיש לכל אחד ואחד מישאל לידע ולהבין האמת ולא רק בעצמו אלא שגם ילמד לאחרים ולהשפיע עליהם שגם הם ידעו האמת ולעשות כרצון השי"ת בתוה"ק הא כמעט אי אפשר שיהיו כולם בשיטה אחת ובדעה אחת... הא יש לחוש שיהי מחלוקת בדיני התורה איך לקיימם ויהיו חבורות פרודות כל רב גדול ותלמידיו לבד...".⁵

כדי למנוע מריבה ומחלוקת יש לנהוג עם בר הפלוגתא על פי הכללים הבאים⁶

כבוד לזולת כותב הרמב"ם לתלמידו: "כללו של דבר רצוני ממך אם אתה תלמידו שתתנהג במדותי, והוא היותר מתאים לך, שתתחרף ולא תחרף, ואל תפקיר דבוריך. שים בהם לנגדך מורא שמים תחלה...".⁷ פוסק מהר"ם מינץ: "חייבים תלמידי חכמים לכבד זה את זה... וכל שכן וק"ו שאין לזלזל או לקנתר זה את זה... וכן היה פלוגתא דתנאי או אמוראי ובעלי תוספות והגאונים אשר היה פלוגתא ביניהם, הן בדיני ממונות, או בגטין וקדושין, ושאר מילי, הן על דינים בלא מעשה, או על מעשה הבא לפניהם, ולא מצינו כת אחת שזילזל כת אחרת שכנגדו, או מילט לייט מאן דכנגדו פסק".⁸

אסור לבזות את בר הפלוגתא בטענה שהוא בדרגה תורנית נמוכה יותר,⁹ בטענה שהוא אינו פועל לשם שמים¹⁰ או בטענה שהוא מושפע מנימוקים שאינם ענייניים.¹¹

¹ ראה רש"י שיר השירים ו ט: "הרבה מחלוקות בבתי מדרשות, כלם לבם להבין תורה על מכונה ועל אמיתתה". וראה סעיף מח.
² ראה סמ"ק עם צביון העמודים קיא אות א: "אבל זה לכו"ע דהך דללמד לאחרים מצוה היא...". וראה חפץ חיים הלכות לשון הרע ח באמ"ח כג. וראה סעיפים קעג ר.
³ על נזקי מחלוקת בין חכמים ראה סעיף קמב.
⁴ רסיסי לילה טז. וראה סעיף רטו.
⁵ שו"ת אגרות משה או"ח ד כה. וראה שם שמשו רבינו התקשה בשאלה כיצד ניתן למנוע פירוד ושאל האם תתכן גאולה שתהא בה אחוה ורעות.
⁶ ראה רמב"ם דעות ה ז. וראה בבלי ברכות סד א: "רב ספרא בטר דמסיים צלותיה אמר הכי יהי רצון... שתשים שלום בפמליא של מעלה ובפמליא של מטה...". ומבאר עיון יעקב, עין יעקב שם: "לפי שרב ספרא היתה מדתו מדת אמת ביותר... ומדת שלום הוא מתנגדת למדת אמת... להכי התפלל על זה". וראה עלינו לשבח בראשית עמ' תקמו, והסברו צע"ג.
⁷ אגרות הרמב"ם קאפח עמ' קלב. וראה רמב"ם דעות ה יג.
⁸ שו"ת מהר"ם מינץ צט.
⁹ ראה שו"ת בנימין זאב רמח: "האם בשביל גדולתו לא ינהוג כבוד לכל בעלי תורה אפילו שאינם כ"כ גדולים בתורה כמוהו?".
¹⁰ ראה רש"י בבלי חולין ז א ד"ה (אין) מזחיחין.

לימוד זכות על הזולת שנינו: "... והתורה נקנית בארבעים ושמונה דברים... נושא בעול עם חבריו ומכריעו לכף זכות", ומבאר נפש החיים: "להראות פנים לסברתו, כמו שמצינו תרגומא רבא אליבא דאבבי וכדומה בש"ס, וחושב שמא הדין עם חבריו..."¹².

העמקה בדעת הזולת כותב נפש החיים: "הוזהרנו... לא לישא פני איש רק לאהוב האמת, אבל על כל זה יזהר נפשו מלדבר בגאווה וגודל לבב באשר מצא מקום לחלוק וידמה כי גדול הוא כרבו או כמחבר הספר אשר הוא משיג עליו וידע בלבבו כי כמה פעמים לא יבין דבריו וכוונתו ולכן יהיה אך בענוה יתירה..."¹³. כותב הנהר מצרים: "אם אותו החכם שנראה בעיניו הוראת רב העיר תמוהה ירצה למשקו"ט בינו ובין רב העיר בנחת ובשלוה לדעת טעמו של דבר הנה מה טוב כי אולי למיגדר מילתא עבד וכיוצא ובנחת ובהשקט ישאו זה עם זה ואם ישרו בעיניו ראיותיו וחזר בו מוטב ואם לא ישתוק... וכללא דמילתא שיהיה הדבר בצנעה ביניהם לא בפרהסיא..."¹⁴. כותב החזו"א: "עיקר עלי בתורה היא להבין דעת הניגוד תמיד, ואחר כך לשקול בפלס איזו דעה מכוונת טפי, ולכן יש לי הצדקה לבקש מאד מעכ"ת שליט"א להעמיק בדעה המנגדת"¹⁵. כותב הרב גולדברג: "אין לחלוק על הוראה של חכם כל זמן שלא שולחים לו לדעת דעתו וסברתו"¹⁶.

נכונות להודות בטעות אומרת הגמרא במסכת בבא מציעא: "לא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה", ומבאר הענף יוסף על עין יעקב: "... אם הושחתה הנפש עד אשר יגלה פנים בתורה שלא כהלכה, מחמת לימוד מעוקש, אז אי אפשר לשוב כי במה ישים אל לבו חטאו בהיותו חושב כי לא חטא וכל דבריו דברי תורה המה..."¹⁷. כותב החתם סופר: "עד"ז אני מפרש 'לא תענה על ריב לנטות'. שלא יהי' כוונת המתווכחים בדין בין ריב לריב ובין דם לדם, לנטות דעת חברו לדעתו, כי מה לי ולו, אך יהי' הויכוח להעמיד סברתי ודעתי על פי שכלי, באופן מה שחברי טען נגדי אראה במחשבתי אם כנים דבריו אחזור בי ואם לא נראים לי דבריו אני עומד על דעתי..."¹⁸.

זו דרך הבורא. אומרת הגמרא: "עמד רבי יהושע על רגליו ואמר: לא בשמים היא... אין אנו משגיחין בבת קול, שכבר כתבת בהר סיני בתורה 'אחרי רבים להטות'. - אשכחיה רבי נתן לאלהיו, אמר ליה: מאי עביד קודשא בריך הוא בההיא שעתא? - אמר ליה: קא חייך ואמר נצחוני בני, נצחוני בני"¹⁹.

¹¹ על עקרונות הפסיקה ראה סעיף ע.

¹² רוח חיים אבות ו.ו.

¹³ רוח חיים אבות א.ד. וראה שו"ת חיים ביד נח.

¹⁴ נהר מצרים ח"א הלכות כבוד רבו ח. וראה חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל י באר מים חיים אות ז ובהערה. וראה פתיחה לשו"ת להורות נתן ב: "וענין זה נכלל באמרם ז"ל מפני מה זכו בית הלל לקבוע הלכה כמותן, מפני שנחמין ועלובין היו... ונראה כוונת אמרם, דלא רק לרגל ענותנותם היתירה זכו שקבעו הלכה כמותם, אלא גם בגלל שהיו מקדימין דברי בית שמאי לדבריהם כלומר שטרם שפסקו הלכה שמו לב לעיין גם בדברי בית שמאי".

¹⁵ קובץ אגרות א.לג.

¹⁶ הרב זלמן נחמיה גולדברג, "בענין איסור מחלוקת", מוריה קסט – ע מנחם אב תשמ"ו עמ' סט.

¹⁷ ענף יוסף על עין יעקב בבא מציעא דף לא ב.

¹⁸ שו"ת חתם סופר חלק או"ח רח. וראה חידושי חתם סופר ביצה לח א ד"ה יהא רעוא.

¹⁹ בבלי בבא מציעא נט ב.

זו מדת חכמים. שנינו במסכת עדויות: "ולמה מזכירין דברי שמאי והלל לבטלן? ללמד לדורות הבאין, שלא יהא אדם עומד על דברו, שהרי אבות העולם לא עמדו על דבריהם".²⁰

סובלנות²¹ שנינו במסכת אבות: "ואל תאמר קבלו דעתי שהן רשאים ולא אתה", מפרש הרמב"ם: "ואמר, אם יחלקו עליך חבריך בסברא אל תחייבם לקבל את סברתך מפני שהברירה בידם לקבל דבריך ואין הברירה בידך לחייבם בדבריך".²² פוסק הרמב"ם: "אם רואה שדבריו מועילים ונשמעים אומר ואם לא שותק".²³ כתב הפלא יועץ: "ואף אם יראה בעיניו לפי תמו שהאמת אתו, וחביריו תועים מדרך השכל, לא יהא תוקע עצמו ברב עז ותעצומות להקים את דברו, ויותר טוב שישפיל עצמו ויהא מנצח כדי לבקש שלום וכדי להרבות שלום, ולזה יקרא נוצח אמיתי".²⁴

הוא הדין אם נדמה שבר הפלוגתא מכשיל את הציבור. כתב ספר חסידים: "וראה מה עשתה ענוה אפילו בדבר מצוה כמעשה דהלל הזקן... וראה שאפילו בדבר מצוה וידע שהלכה כמותו ולא רצה לעמוד בדבריו שלא להרבות מחלוקות בישראל. וכן ישב לפני שמאי כפוף לפיכך יצתה בת קול ואמרה הלכה כבית הלל. לכך ילמד אדם עצמו בענוה ולא ירבה מחלוקת".²⁵

יש לנהוג בסובלנות גם אם נדמה שבר הפלוגתא לוקה באמונתו. כתב הרמב"ן באגרתו לחכמי צרפת, בענין כתיב הרמב"ם: "כי ראינו שלא הסכמתם עם הרב הגדול בעקרי האמונות... ועתה רבותינו הגדולים... יחזור לבם על הראשונות וכל שכן על האחרונות וידוע תדעו באמת ובבירור כי לא ישמעו הקהלות לחרם וארור... בגזרתכם לגנוז ספרי הרב הגדול, לעזוב כל איש מאווי, והפורש מהם כפורש מחיו...".²⁶ כתב הנצי"ב: "והענין דנתבאר בשירת האזינו על הפסוק 'הצור תמים פעלו וגו' צדיק וישר הוא', דשבח ישר הוא נאמר להצדיק דין הקב"ה בחרבן בית שני שהיה דור עקש ופתלתל, ופירשנו שהיו צדיקים וחסידים ועמלי תורה אך לא היו ישרים בהליכות עולמים. על כן, מפני שנאת חנם שבלבם זה את זה חשדו את מי שראוי שנוהג שלא כדעתם ביראת ה' שהוא צדוקי ואפיקורס ובאו עי"ז ליד שפיכות דמים בדרך הפלגה ולכל הרעות שבעולם עד שחרב הבית... שהקב"ה ישר הוא ואינו סובל צדיקים כאלו אלא באופן שהולכי בדרך הישר גם בהליכות עולם... אע"ג שהוא לשם שמים, דזה גורם חורבן הבריאה".²⁷

מבאר הרב ש"ך: "... כי יעקב אבינו ויוסף הצדיק הבינו, שהמכירה נעשתה לפי מיטב הכרתם ושיפוטם שדנו כי דינו כרודף ומצוה למכרו כדי להנצל מרדיפתו. וכשנוהגים על פי ההלכה אין מקום לביקורת ואין מקום להתנצלות".²⁸ כתב החיד"א: "דבשלמא בשאל הגם שהיה בחיר ה'

²⁰ משנה עדויות א ד.

²¹ ראה סעיף ריז.

²² משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ד ת. וראה בית הבחירה סוטה מז ב: "משרבו זוחי הלב להשען על ביתם

רבו מחלוקת בישראל".

²³ רמב"ם דעות ה ז.

²⁴ פלא יועץ ערך נצוח.

²⁵ ספר חסידים (וויס.) סוף יא. וראה הערה 13.

²⁶ כתיב הרמב"ן א עמי שמח.

²⁷ העמק דבר הקדמה לספר בראשית. וראה מאמרי הראי"ה עמ' 55: "שאפילו מי שטועה ח"ו בדבר מעיקרי

התורה מחמת עיונו פטור מעונש, מפני שחושב שמה שעלה בעיונו הוא אמת, ואם כן אנוס הוה". וראה הרב

נפתלי בר אילן, "אפיקורס האומר מותר", אור המזרח קמט טבת תשנ"ג עמ' 168 – 172.

²⁸ הגדה של פסח, אבי עזרי עמי שיט.

– מ"מ נמצא בו שהרג לכהנים אשר בנוב על לא חמס בכפיהם ועבר על דברי נביא, אבל איש בשת איש צדיק כי לא נמצא בו חטא כלל. דמה שמלך תחת אביו אין לו בזה חטא כלל דאבנר ודעמיה דרשו 'ומלכים מחלציך יצאו' וישראל המליכוהו, אם כן לא יש לו חטא כלל והוא איש צדיק".²⁹

אהבה ואחוה לזולת כותב הרמב"ן באגרתו לחכמי צרפת: "ויהא מקבל בשמחה את כל האדם למען תהיה מחלוקתו עם חכמי עירו כמחלקת בית שמאי ובית הלל הנוהגים אהבה וריעות זה בזה, לקיים מה שנאמר: 'האמת והשלום אהבו'".³⁰ כותב המהר"ל: "וראוי מי שירצה לדון בדין האמת שלא יהיה מכעיס לבעל מחלוקתו שונא לו, אך ראוי שיהיה מודה לו חומל עליו ומדבר עמו בנחת".³¹ כותב היערות דבש: "אי המחולקים ובעלי ריבות – זולת הדבר שחלקו בו מנגדים זה לזה – הם אוהבים גמורים בלב ונפש, זהו אות שמחלוקתם לשם שמים, אבל אם (הם) אויבים ונוטרים שנאה זה לזה על ידי מחלוקת, זהו שלא לשם שמים...".³²

חכמים הנזהרים מפני מריבה ומחלוקת זוכים לסיעתא דשמיא. כותב האגרות משה: "השי"ת יהיה עם כל המתעסקים בתורה שרצו לדעת האמת ולא איכפת כל צד בנצוח אלא בידיעת האמת".³³

לומדי תורה שאינם נוהגים כבוד זה בזה נענשים בידי שמים. אומרת הגמרא: "אמרו: שנים עשר אלף זוגים תלמידים היו לו לרבי עקיבא, מגבת עד אנטיפרס, וכולן מתו בפרק אחד מפני שלא נהגו כבוד זה לזה".³⁴

וסוף האמת לנצח. כותב הרמב"ם על המתנגדים לספריו: "וכל מי שתיארתי לך על מי שלא יקבלוהו כראוי לו, אין זה אלא בדורי, אבל בדורות הבאים כאשר תסתלק הקנאה ותאזת השררה יסתפקו כל בני ישראל בו לבד, ויוזנח כל שזולתו בלי ספק...".³⁵ כותב הרלב"ג: "עצת ה' היא תקום עד שכל מה שיעשהו האדם לחלוק עליה יהיה כלי להגעתה".³⁶ שנינו: "כל מחלוקת שהיא לשם שמים סופה להתקיים", ומבאר המאירי: "שאם השני משיב וחולק שלא בדרך קנטור ונצוח אלא להודעת האמת סופו שיתקיימו דבריו, כי האמת יעשה דרכו...".³⁷ כותב הראי"ה קוק: "כי לפעמים לא יתקבלו דברי חכם בדורו, ואין בני דורו מכירים ערכו

²⁹ חומת אנך שמואל ב ד. על דרשת אבנר ראה בר"ר פב ד.

³⁰ כתבי רמב"ן א עמי שנא.

³¹ באר הגולה באר השביעי עמ' קנ. וראה חידו"א יבמות יד א ד"ה לא נמנעו: "הגם שאי אפשר שיהיו שני הדעות אמת לאמתו מ"מ מצד השלום והאהבה שהיה ביניהם כולם אמת".

³² יערות דבש ב דרוש ח.

³³ שו"ת אגרות משה או"ח ד כה.

³⁴ אה בבלי יבמות סב ב.

³⁵ אגרות הרמב"ם קאפח עמ' קכו. וראה משנה עדויות א ה: "ולמה מזכירים דברי היחיד בין המרובים הואיל ואין הלכה אלא כדברי המרובים, שאם יראה בית דין את דברי היחיד ויסמוך עליו". וראה תויו"ט שם וכן שם משנה ו. וראה בבלי ברכות סד א: "אמר רבי אבין הלוי: כל הדוחק את השעה - שעה דוחקתו, וכל הנדחה מפני השעה - שעה נדחת מפניו". על השיטה המובאת באחרונים שלעתיד לבא הלכה כב"ש ראה סעיף עד.

³⁶ רלב"ג סוף שמואל א התועלת העשרים ותשעה.

³⁷ בית הבחירה על אבות ה יט.

ואינם מעמיקים בדבריו על כך, על כן אינו מועיל להשלמתם לפי רוממות ערכו, ובדורות הבאים כשסרה הקנאה וההרגל המעור עינים, אז מזדקקים דבריו ומתבררים, וילכו רבים לאורו.³⁸ עם זאת, לכל חכם זכותו להורות על פי הבנתו ולהביע את דעתו ללא מורא.³⁹ עליו אף לצאת בעת הצורך, בדרך שאינה גורמת למריבה ולמחלוקת, כנגד חכם שטועה,⁴⁰ ובעיקר כנגד אלו המתחזים כחכמים והמתעים את הציבור.⁴¹ כותב הרב שכטר מפי הרב סולובייצ'יק: "שנאת מחלוקת אין פירושה שצריך לוותר על עקרונות".⁴² היו חכמים שיצאו במריבה ובמחלוקת כנגד אלו שלדעתם היו עשויים לגרום לנזקים גדולים, ונראה שהם פעלו בענין זה על פי גדרי הוראת שעה.⁴³

אין הוראה לפרנסים בנדון דידן אך עליהם לעשות למען קירוב לבבות באופן כללי ובכלל זה בין החכמים.⁴⁴ עליהם אף להגיב בחריפות כלפי בעלי מחלוקת, גם אם הם חכמים. פוסק התשב"ץ: "אם החכם הוא בעל מחלוקת אינו ראוי לכבוד כלל".⁴⁵

בדורות האחרונים התרבו מאד מחלוקות שאינן לשם שמים.⁴⁶ כותב הנודע ביהודה: "ואין לך גרוע מהמחלוקת ובזמננו לא שכיח מחלוקת לשם שמים והשטן מרקד ונא מאוד שיעשה שלום".⁴⁷ כותב תלמידו: "כבר כתבתי במקום אחר שאין בכמה דורות בעו"ה מחלוקות כלה [שכולן?] לשם שמים".⁴⁸ כותב המשך חכמה: "דמי לא ידע כי הת"ח שונאים זל"ז, ויש מתכבד בקלונו של חבירו ה' ישמרנו מכל אלה".⁴⁹ כותב הרב מיכל לפקוביץ: "דורנו לקוי מאד בחולי היודאות, שכל אחד הולך בוודאות שהצדק עמו, ולא יעלה כלל על דעתו כי אולי טועה הוא ושוגה בענין... וזהו חורבן הדור".⁵⁰

לפיכך נדרשים תלמידי חכמים לכבד את דעות זולתם. כותב הראי"ה קוק: "... ואפילו אם יהיבנא להו טעותייהו, שהדעה שהדר"ג ס"ל כוותה היתה דעה שהיא ח"ו נגד אמתתה של תורה, היאך יש להם רשות לדבר עליו עתק?⁵¹ כותב ר' חיים עוזר: "... כי איך שתהיינה ההשקפות

³⁸ עין איה ברכות א פרק שני נג. וראה שמונה קבצים ו קד.

³⁹ ראה סעיף מח.

⁴⁰ ראה סעיף קמב הערות 28 – 30.

⁴¹ ראה בבלי ברכות סג ב: "קסברי כי היכי דלא נגררו בתריה". וראה חידו"א שם ד"ה מפני שאתה מעבר שנים; שו"ת משאת בנימין עז. וראה סעיף קמב.

⁴² מפני הרב עמ' קצ. וראה עלינו לשבח בראשית עמ' תמ: "... גם כאשר לפעמים צריך לעשות מחלוקת, יש לנהוג בטכסיסים, כדי לא לגרום לחילול השם וחילול כבוד התורה...".

⁴³ ראה סעיפים עט פא.

⁴⁴ ראה סעיף קצא הערה 13.

⁴⁵ תשב"ץ א קמו.

⁴⁶ ראה סעיף מז.

⁴⁷ שו"ת נודע ביהודה קמא יו"ד א.

⁴⁸ שו"ת תשובה מאהבה א.

⁴⁹ משך חכמה ויקרא יט לב.

⁵⁰ בינת המדות עמ' 20. וראה אז נדברו, חלק יד בהקדמה.

⁵¹ מאמרי הראיה א עמ' 55.

השונות שכל אחד יגן על דעתו, אבל דברי חכמים בנחת נשמעים, ולא זו הדרך לצאת ולחרף גדולי ישראל, שאין זה דרכי התורה אשר דרכיה דרכי נעם.⁵² כותב ספר הליכות שלמה: "כשביקש רבנו לתקן ולשנות כמה דברים בלוח ארץ ישראל לפי שאין נהוגים כן כהיום... לא העיר על מה שנדפס בלוח שבשכונות ירושלים המרוחקות מן החומה יש לקרות המגלה ב"ד בברכה, ולשאלת התלמידים השיב, דבר זה כתב הגרימ"ט ז"ל שהוא דעתו, וכך היא דרכה של תורה שכל חכם רשאי לפרסם שיטתו, אף על פי שלא נתקבלו דבריו כלל...".⁵³

על חכמים להמנע מכל נסיון לכוף את דעתם על חבריהם. כותב הרב יוסף בער סולובייצ'יק: "באותו מעמד אמרתי, שאי אפשר לי להצטרף לשום תנועה, אף אם מלאה היא חכמים וסופרים כרימון, אם היא מנסה ל'העמיד' את הדת על תלה על ידי ידוי אבנים והפצת כתבי פלסתר... אחד הנימוקים שהניעוני להספח אל המזרחי - הפועל המזרחי הוא הנהגת תנועה זו בנימוס ובדרך ארץ כלפי יריביהם הפוליטיים".⁵⁴

גם כיום על חכמים למחות כאשר חבריהם טועים. כותב הראי"ה קוק: "לאשר בקש ממני כת"ר להודיע את דעתי בדבר הפרצה שנתהוותה בעוה"ר אצל אחדים לחלוב את הפרות בש"ק ויש שמצאנו להם היתירים דחויים שאין להם יסוד בהלכה... ואף על פי שאלה שנסו לגלות דעתם בענייני ההיתרים הללו הם תלמידי חכמים גדולים, שהנני מכבדם ומוקירם, אבל חלילה לעבור בשתיקה על דברים שהם מביאים תקלה, והפקרות בקדושת שמירת שבת קודש".⁵⁵

בימות המשיח יתמעטו מאד המחלוקות: כותב הרמב"ם: "כי בידיעת האמת מסתלקת האיבה והשנאה, ויבטלו נזקי בני אדם זה לזה, וכבר הבטיח בכך ואמר: 'וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבה וגו'... ואחר כך נתן סיבה לכך ואמר כי סיבת סילוק אלה השנאות וההתקוטטויות וההשתלטויות היא ידעת בני אדם את אמיתת האלוק, ואמר: 'לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים ליום מכסים'".⁵⁶ שנינו בסוף מסכת עדויות: "אמר רבי יהושע מקובל אני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו... הלכה למשה מסיני שאין אליהו בא... אלא לרחק המקורבין בזרוע... רבי שמעון אומר: 'להשוות המחלוקות...'", ומבאר הראב"ד את דברי רבי שמעון: "להשוות את המחלוקת שיש בין החכמים בדברי תורה".⁵⁷

⁵² אגרות ר' חיים עוזר ג ריט. שו"ת יביע אומר ד או"ח א: "אולם לעומת זאת הוזהרנו מפי ספרים ומפי סופרים לישא וליתן באמונה ובענוה, ולכלכל דברינו במשפט, ולא בלשון מדברת גדולות ח"ו".

⁵³ הליכות שלמה ב מועדים פרק עשרים ארחות הלכה 30. וראה התורה המשמחת עמ' 309, ששאלו את הרש"ז אויערבאך מה דעתו על מפקד תושבים והוא הראה את תשובתו של הרב הרצוג המתיר את הדבר, ונזף בחומרא במי שחשד ברב הרצוג שהוא הורה להתר רק משום תפקידו הממלכתי.

⁵⁴ בעיות אקטואליות לאור ההלכה עמ' קכג.

⁵⁵ שו"ת אורח משפט סד. וראה חזון איש או"ח קלח ד: "ומה שכתב בספר עיתים לבינה דשמואל לקח שיטה ישנה של התוכנים... הם מהכזבים שהיצר מחבבן וכעין יצרא דעבודה זרה ואם כי המחבר היה יר"א אבל שגג וחשב שמותר לומר כן ועבד את המינות בשוגג". הספר עיתים לבינה יצא לאור בורשא תרפ"ז. וראה מכתב מאליהו ח"ד הערת עורך בעמ' 355.

⁵⁶ מו"נ ג יא. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה עמ' יא: "שני אנשים שהם שווים בהבנה ובעיון ובידיעת הכללים שלמדים מהם לא תהיה ביניהם מחלוקת במה שלומדים באחת המדות בשום פנים, ואם תהיה תהיה מועטת...". וראה העמק דבר ויקרא יט יד.

⁵⁷ פירוש הראב"ד, בבלי מסכת עדויות שם.

פרק לח. חובות אזרחיות**קצו. נאמנות וסיוע לשלטון**

- קבלת מרות השלטון ומוסדותיו המדרש אומר: "ובכל מדינה ומדינה שהיו מגיעים כתביו של מלך היו מחבקים ומנשקים אותם עומדים על רגליהם ופורעים ראשיהם וקורין אותם ביראה באימה ברתת ובזיעה"¹.
 - כותב השארית יוסף: "... לפי מה שהוגד לי שקבלום עליהם כל בני המדינה באלה ובשבועה ובחרמות, וכל רב או צורב המנגד לזה הורס את מצב המדינה, כי כל מדינה ומדינה צריכים לתקנות מוסכם מכל הצריכים להם לפי המקום ולפי הזמן, ובאם יכול היחיד לבטל בטלו כל הסכמות..."². פוסק המהר"ם שיק: "... דתקנה שהיא סייג לגדר אנו מושבעים עליה מהר סיני... דכיון דהב"ד מושבעין לתקן על כרחך דהקהל מושבעין לקבל עליהן, והעובר בשאט נפש הם בכלל 'ארור אשר לא יקים' "³ כותב הרב שמשון רפאל הירש: "גם להיות סר למשמעת כל תקנה ישרה וסדר מועיל לטובת בני העדה בהוה ובעתיד - זה הוא הרעיון הרוח הנאמן אשר נדרש למלאות כל חדרי לב בני העדה..."⁴.
 - המנעות מהטרחת הפרנסים⁵
 - כיבוד השליטים⁶
 - סיוע לפרנסים
- כותב הפלא יועץ: "כל שעשו מנהיגי העיר לפי דעתם לשם שמים כל איש טוב יצא לקראת נשק לעזרת ה' בגבורים ויכה על קדקדם של המנגדים וישתקם בנזיפה ויאמר להם: שתוקו! כך היא חובתנו וכך נאה לנו לקבל ההסכמות והתקנות שמתקנים לנו מנהיגי העיר כי ה' נצב עליהם"⁷. כותב הרב כלפון משה הכהן: "... ועל כל פנים צריכים העדה או בני העיר לקבל דברי הראש כפי הכללים הראויים... שבודאי יש לעמוד לימינו לתמכו ולסעדו. וכן החוב והמצוה על הקהל לבטל תמיד את המעוררים והמתרעמים..."⁸.

¹ אסתר רבה פתיחתא יא.

² שו"ת שארית יוסף מ.

³ שו"ת מהר"ם שיק יו"ד ה.

⁴ חורב עמ' 446.

⁵ ראה סעיף קצו הערה 7.

⁶ ראה סעיפים רא - רו.

⁷ פלא יועץ ערך הסכמה. דבריו מובאים בספר משא חיים מערכת ה ערך הסכמה. וראה שו"ת בנימין זאב שג. אמנם אין תוקף לגזירה או תקנה שהציבור אינו רוצה בה, ראה סעיף שי, אולם למרות זאת לכתחילה ראוי לסייע למחוקקים להחזירה בציבור. וראה אגרות הראיה א אגרת מב: "דמידי דרבנן כל זמן שלא היו נהוגים ברוב ישראל, וליכא 'הגוי כולו' ל"ח [=לא חשיב] עדיין איסור גמור", ומשמע שקצת איסור יש בו. נראה שבאופן מעשי יש לכל אזרח שלוש חובות. א. אסור להתנגד לגזירה באופן שרירותי בלא טעם, ראה תרומת הדשן, פו"כ רב; שו"ע או"ח נג יט בהגה. וראה שירי כנסת הגדולה שו"ע יו"ד שלד הגהות הטור ס"ק קלד, שיש מי שסובר שהמעכב שלא לעשות הסכמה שלא לצחוק מעכב את הרבים מלעשות מצוה. ב. ראוי לכל אחד לקיים את הגזירה לאלתר ולא להמתין ולראות האם אחרים מקיימים אותה. ג. גם מי שחושב שזו גזירה שהציבור אינו יכול או אינו רוצה לעמוד בה אינו ראוי לנסות להשפיע על אחרים לחשוב כמותו.

⁸ דרכי משה פרשת קרח.

- הצעות לשיפור בורונה החליטו: "אם יודע דבר מה שיראה טוב בעיני היחיד שיש תועלת או טובת הקהל יצ"ו להקריאם או לכנסם, אז ילך היחיד ההוא ויגיד הדבר להפרנסים או להפרנס, ואז הטוב בעיני הפרנסים או הפרנס יעשה".⁹
 - השתתפות בהכרעות ציבוריות כותב רבינו יונה: "בהתאסף ראשי עם וקהלות הקדש לעבוד את השם יתברך, ומסכימים הסכמות להעמיד להם מצוות, הנה הם מקדישים את השם יתגדל ויתקדש... והאיש הפורש מדרכי הציבור, הנה הוא כמקטרג על הסכמת עבודת השם... ומראה עצמו כי לא יחפוץ להיות בסודם ולהכתב בכתבם... והוא בכלל הכתות שזכרנו שהן בוזות את דבר השם ואין להן חלק לעולם הבא... והנם מן המחטיאים את הרבים".¹⁰
 - נכונות למלא תפקידים ציבוריים¹¹
 - פרישה מהמסגרת השלטונית אסור לאיזור כל שהוא להכריז על עצמאות מדינית או להצטרף למדינה אחרת.¹² צעד כזה דינו מרידה בשלטון המרכזי,¹³ מאחר והוא מחליש את כוחו.¹⁴
- הוא הדין בעיר. המהריט"ץ נשאל: "עיר קטנה ואנשים בה מבני ישראל... ואין לך דור שאין בו בעלי מחלוקת מדיחים לבלע ולהשחית שארית נחלת עבדי ה', באמור איש את רעהו מה לנו ולצרה להשמע אל הראשים בעלי המשרה. הבה נהיה לאחדים ונשים לנו מבינינו אפרכי ומלכי ונעשה לנו שם, ולא ירים איש את ידו עלינו מכל עירנו", ומשיב: "הכלל העולה מדברינו, שאלו אשר ארחו לחברה שלא כרצון גדולי העיר... הם נלכדים בחרמם ונוהגין בהם מנהג מנודה כאשר הסכימו בפירוש. וגם שהדין נותן כן... שעברו על דעת קונם במה שעברו על ההסכמה הנעשית מטובי העיר והחכם החשוב... הילכך אם יחזיקו בחברה הזאת הם במכשול וכל המתחבר עמהם עונו ישא, וראוי להכריז עליהם ולמונעם".¹⁵
- החלפת שלטון באופן בלתי חוקי כותב מהרשד"ם: "במחלוקת קרח נפל משה רבנו ע"ה על פניו מה שלא עשה בעגל כי העובד ע"ז הוא עושה וגורם רעה לעצמו והמתנשא

⁹ פנקס קהל וירונה א כב, החלטה משנת רצ"ט לפ"ק.

¹⁰ שערי תשובה ג קסח. וראה אהל מועד א שער ראשית חכמה דרך ח י: "ומהן חמשה דברים שהעושה אותן אין חזקתו לשוב, והן הפורש מדרכי צבור, ונראה פירושו שהוא פורש כשהצבור נסכמים לעשות דבר מצוה או תקנה והוא אינו נסכם עמהם אלא פורש מהסכמותם". וראה סעיפים קז שיב.

¹¹ ראה סעיפים קז ר.

¹² על האפשרות שיהיו שתי ממלכות יהודיות בא"י ראה רמב"ם שגגות טו ו: "אם היו מלכים רבים ואין אחד מהן עובד את חבירו, כל אחד ואחד מהן מביא שעיר עזים על שגגתו". וראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית מט י. זכר למקדש פרק א דן בשאלה מי מבין המלכים קורא בהקהל. וראה קרן אורה הוריות יא א ד"ה יכול נשיא שבת כנחשון, שכל עוד שאין מלך על כל ישראל הרי שכל נשיא הוא כמלך על שבתו. מסתבר שכל החלטה בדבר פילוג הממלכה צריכה להתקבל בנוהל של הדחת המלך, ומנוי מלך חדש צריך להיות בנוהל של מנוי מלך, ראה סעיפים קי – קיב כג.

¹³ ראה דברי הימים ב י יט: "ויפשעו ישראל בבית דויד עד היום הזה", ומפרש (המיוחס ל)רש"י שם: "לשון מרדות, ודוגמא: בימיו פשע מואב וכו'". וראה שו"ת אבני נזר יו"ד שיב יח.

¹⁴ ראה מעין זה העמק שאלה, שאילתות דרב אחאי גאון, שאילתא קמב ס"ק ט.

¹⁵ שו"ת מהריט"ץ החדשות קצט. וראה שו"ת מהר"ם שיק חו"מ כג: "והנה כל הדרים בעיר אחת ע"כ הם שותפין דהעיר מחברם כיון שצריכין זה לזה ועל ידי הפירוד יש לחוש לתקלות, ולכך אפילו אם רצה מתחילה לקבוע דירה על תנאי שלא יהיה חבר עמהם צריך להיות שותף עמהם איש לפי ערכו...".

מפסיד ההנהגה וסדר העולם...¹⁶ "כותב הרב שמחה לוצאטו: "...התקוממות נגד משטר ושלטון אזרחי, מעשי מרי אלה איומים ונוראים מכל עוון ופשע..."¹⁷ כותב ערוך השלחן: "ומחויבים לידע שמלך בשר ודם נמנה מפי מלך מלכי המלכים הקב"ה ולב מלך ושרים ביד ה', וכל מי שמורד במלך במעשה או במחשבה נטרד משני עולמות... וגורמים רעה לכלל ישראל"¹⁸.

במיוחד חמור דינו של מי שנעזר בענין זה בשלטון זר.¹⁹ המורד בשלטון נענש גם בידי שמים. אומר המדרש: "אמר ר' ברכיה כמה קשה המחלוקת שבית דין של מעלה אין קונסין אלא מבן עשרים שנה ומעלה ובית דין של מטה מבן י"ג ובמחלוקתו של קרח תינוקות בן יומן נשרפו ונבלעו בשאול תחתית..."²⁰ צרור המור כותב: "המחזיק במחלוקת חייב מיתה, שנאמר: 'ולא יהיה כקרח וכעדתו'."²¹

המצוה לסייע באופן פעיל לרשויות מותנית בכמה תנאים

- כותב ספר חסידים: "כל העוזרים לשאינם הגונים... הקב"ה מונע את הטובה מאת הקהל ומעלה על כל המסייעים כאילו גזלו הטובה מן הקהל ועתידיים ליתן את הדין"²².
- כותב החוקת עולם: "אם הממשלה עושה משפט אלימות והממשלה מורדת במשפטים צדיקים ובחוקה הנחקקה על ידי רוב אזרחי המדינה זו גם כן עון פלילי כנגד אזרחי המדינה ומצווים הישרים שבהם לעמוד כנגדם וללחום בהם"²³.
- ההחלטות השלטוניות הן לחיזוק הדת ולתיקון העולם²⁴.

לבתי הדין סמכות להעניש את כל הפוגע בשלטון. כותב מהרי"ץ חיות: "כיון שממשלת המלך הוא הטבה כללית לכל העם, והפרט שרוצה למרוד ולהרוס יסודי החברה והנהגה הישרה, הנה נקרא רודף, כיון שמן מרידה נוכל להסתבב ולהסתעף מלחמות והריגות, ושפיכות דם נקיים,

¹⁶ שו"ת מהרשד"ם חו"מ תכא.

¹⁷ מאמר על יהודי ונציה עמ' 107.

¹⁸ ערוך השלחן העתידי מלכים ע א. ראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד נו ז: "דוד לא הזכיר בטעם צוואתו לשלמה בדבר חיוב יואב מיתה למלך, הא דהרג את אבשלום, אלא רק על שהרג את אבנר ואת עמשא. והוא משום דעל אבשלום צדק יואב לדינא". המרידה במלכות בית דוד אסורה בכל מקרה. ראה בבלי בבא בתרא קמז א; מסכתות קטנות דרך ארץ פרק שלום ה; ילקוט שמעוני מלכים א קסו. וראה סעיפים רא רב.

¹⁹ ראה רש"י שמות ב יד, שמושה רבינו ראה "בישראל רשעים דלטורין אמר מעתה שמא אינם ראויים להגאל". נראה שעוון מוסרים הוא עוון שנאת חנם הנזכרת בבבלי יומא ט ב (הערת הרב נבנצל: "צע"ג לענ"ד), והיא השנאה עליה מדובר בפרשת בר קמצא בבלי גיטין נה ב - נו א. המערב גורמים זרים במחלוקת פנימית מתוך רצון להשיג הכרעה עלול לגרום גם לאבדן העצמאות המדינית, ראה העמק דבר במדבר כא ל. וראה סעיף רצ הערות 22 23.

²⁰ תנחומא קרח ג. וראה רש"י במדבר טז כז. וראה בבלי סנהדרין כו א בענין שבנא ועונשו. וראה סעיף שמו.

²¹ צרור המור א קונטרס תפארת בניים עמ' קפג. וראה פירושו על דברים לג ו. וראה סעיף קצ הערה 2.

²² ספר חסידים (מרג.) תשנח. וראה מ"ב תקפא ס"ק י. מדין ש"צ נלמד לפרנסים, ואכמ"ל.

²³ חוקת עולם ב עמ' 357. על טענה אפשרית ששליט מסכן את הציבור ויש לדונו כרודף ראה סעיף נו הערה 57.

²⁴ ראה סעיפים לג לח. וראה סעיף קצט הערה 12.

ומפני זה יש להכלל רשות על חיי הפרטים... וזה שמורד בו רודף אחר כללות האומה מיקרי, ומפני זה מותר להורגו על פי דין תורה".²⁵

על הפרנסים לעודד עושי מצוה, ולפעול לגיבוש תמיכה ציבורית בשלטון ובהוראותיו.²⁶

עליהם לחזק את היחס למדינה ולשלטון גם באמצעים המקובלים,²⁷ כגון חינוך הילדים לרחוש כבוד לשלטון,²⁸ עיצוב דגל למדינה,²⁹ עיצוב סמל למדינה, עיצוב חותם,³⁰ קביעת המנון וכד'. לפרנסים סמכות לתקן תקנות ולהעניש את מי שמנסה להשפיע על החלטות שלטוניות באמצעים פסולים. רבינו תם ובית דין תקנו: "גזרנו והחרמנו ונידינו שלא יאיים על שבעה טובי העיר על ידי גויים".³¹

גם כיום על כל אחד להיות נאמן לשלטון ולסייע לו. כותב החוקת עולם: "חטא זה להפוך ולמגר את הממשלה גדול כל כך עד אשר אין שום עונש מפורש בתורה די להעניש בוגדי המדינה".³²

על סמכות הפרנסים לתקן תקנות כנגד מי שאינו מקבל את מרותם כותב החוקת עולם: "כל זמן שהרבנות הראשית איננה מתנגדת להנהגת הממשלה, וכל זמן שהאדוקים האחרים בארץ ישראל חברי המזרחי ואגודת ישראל המה לוקחים חלק בהנהלת הכנסת ישראל... בודאי יש כח ביד הממשלה וביד הרבנות הראשית לבטל זכויותיהם להתאסף או לעשות אגודות מפני שהם רוצים במטרתם למגר הממשלה של מדינת ישראל".³³

²⁵ כל ספרי מהרי"ץ חיות, תורת נביאים ז. על מורד במלכות ראה סעיף שכג.

²⁶ ראה סעיף סב.

²⁷ ראה במבוא לספר הערה 30.

²⁸ ראה (2008), political systems, The functions of government, The tasks, Self preservation EB.

²⁹ ראה במדב"ר ב ז: "סימנין היו לכל נשיא ונשיא מפה וצבע על כל מפה ומפה כצבע של אבנים טובות שהיו על לבו של אהרן מהם למדה המלכות להיות עושין מפה וצבע לכל מפה ומפה". וראה רש"י בראשית מח ו. וראה שו"ת ציץ אליעזר ט מד, שהצורות על הדגלים נעשו על פי הדיבור. וראה העמק דבר שמות יג ב: "והנה כל אומה שלושה דברים חוזק יד שלה א, המלוכה ודגליו...". וראה מש"כ הרב צבי יהודה קוק: "מציאות דגלים להנהגת כלל ישראל, היא מפורשת בתורה, קדושה וחשובה. אשרינו שזכינו לכך בחסדי בורא עולם וקורא דורותיו. ההתייחסות בחביבות ובחרדת קדש אל זכותנו לתקומת מצות מדינתנו, ואל תפארת סידוריה וסמליה, היא הבטוי הבריא של קדושת עם ישראל המכיר ומודה ומברך חסדי השי"ת עלינו...". ודבריו מובאים מתוך כת"י במאמרו של הרב ד"ר יצחק קראוס, "איש על דגלו – למשמעותו של דגל", דף שבועי מספר 549 בהוצאת אוניברסיטת בר אילן פרשת במדבר וחג השבועות תשס"ד. וראה חמש דרשות עמ' 89: "אינני גורס בכלל מקסם של דגל וסמלים טכסיים כמותו. היהדות שוללת פולחן עצמים גשמיים. ברם ... (ה)דגל הכחול לבן שטבול בדמם של אלפי צעירים יהודים שנפלו במלחמת השחרור בהגנתם על הארץ והישב יש בו ניצוץ של קדושה, הנובע ממסירות נפש והקרבה עצמית. כולנו מצויים לכבד את הדגל ולהתייחס אליו בדרך ארץ". וראה אהרן ארנד, "הדגל ביום העצמאות וכלל עניינו ביהדות", פרקי מחקר ליום העצמאות, עמ' 103 – 117; הרב ארי יצחק שבט, "דגל ישראל במקורות היהדות", אורשת א עמ' 297 – 341. על צורת הדגל ראה סעיף קסא הערה 41. על דגלים אצל אומות העולם

ראה EB (2008), flag: National flags.

³⁰ על חותם המלך ראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית מט י. וראה פירושו לבראשית לח יח.

³¹ כלבו קיז. וראה שו"ת מהר"ם מרוטנבורג פראג אלף כב.

³² חוקת עולם ב עמ' 360.

³³ חוקת עולם ב עמ' 369.

גם כיום חייב השלטון לפעול בכפוף לתורה, ולקבל החלטות לחיזוק הדת ולתיקון העולם.³⁴ על סמכות הפרנסים לפעול כנגד המציע להעביר חלקים של המדינה לידי שלטון זר כותב הרב הענקין: "אבל אלה פורקי עול המלוכה והמשיאים למסור עתה ארץ ישראל ביד אומות העולם, הם רודפים כלל ישראל ומסכנים ביחוד את כל הישוב ושומרי התורה ביותר, הי"ר".³⁵

"המלך המשיח יאסר ויחבר ברצון הא-ל מלכות יהודה ואפרים כאחד..."³⁶.

*

העוסקים במדעי המדינה עומדים על כך, שאחת החובות הטבעיות היא החובה לתמוך ולקדם מוסדות שלטוניים צודקים,³⁷ וכן, שעל אזרח לציית לחוקים צודקים אשר נתקבלו במסגרת חוקה צודקת.³⁸ כמו כן, מוסכם שאזרח אינו צריך לציית או לתמוך בחוקים לגביהם ניתן לקבוע באופן חד משמעי שהם אינם ראויים מבחינה ערכית.³⁹ יש הסוברים, שבנסיבות מסוימות ראוי להכיר בזכות האזרחים לצאת למרי אזרחי גם כנגד חוקים שהתקבלו כדין, ולאפשר להם לעורר את דעת הקהל להכיר בעול שנעשה, וזאת במגמה לשנות את החוק.⁴⁰ יש סוברים שבנסיבות מסוימות⁴¹ מן הראוי להכיר בזכותו של חלק מן העם לפרוש מן המדינה.⁴²

נאמנות האזרחים לאומה, למדינה,⁴³ ושמירתם על אחדות המדינה ושלמותה נקבעות בכמה מדינות כחובות חוקתיות.⁴⁴ לעיתים קיימת הוראה חוקתית לכבד את הסדר החוקי⁴⁵ ואת

³⁴ ראה סעיפים לב – לח מו.

³⁵ לב איברא עמ' 116.

³⁶ רד"ק בראשית מט יא - יב. וראה רד"ק הושע ב ב.

³⁷ ראה A Theory of Justice עמ' 334; ציות וסירוב עמ' 73 – 77.

³⁸ ראה A Theory of Justice עמ' 350.

³⁹ ראה Democracy and its Critics עמ' 39 - 40.

⁴⁰ ראה A Theory of Justice פרק 55.

⁴¹ ראה Secession ובמיוחד עמ' 153. המחבר מדגיש שלמרות שבדרך כלל כאשר שלטון פוגע בקבוצה מסוימת באופן קיצוני זכאית אותה קבוצה לפרוש מהמדינה אך יתכן מצב שקבוצה רוצה לפרוש מהמדינה לא על רקע של קיפוח אלא מתוך רצונה קבוצה לטפח את תרבותה או את דתה וכד'. וראה The Law of Peoples עמ' 38, שלא היתה למדינות הדרום בארה"ב זכות מוסרית להמשיך בעבדות וממילא לא היתה להן זכות לפרוש מהפדרציה. משמע מדבריו שאם חילוקי הדעות היו בענין אחר היתה למדינות הדרום זכות לפרוש מהברית. בשנת 1869 עלתה לדיון משפטי בארצות הברית השאלה בענין זכותה של אחת המדינות לפרוש מהברית, ונשיא בית המשפט העליון דאז, השופט סלמון צייזו (Salmon P. Chase), הכריע שלממשלה הפדרלית של ארצות הברית הזכות למנוע בכח פרישה של מדינה, מאחר וארצות הברית היא "ברית שלא ניתן להרסה", ראה Texas V. White (2008), EB.

⁴² ראה Secession עמ' 10 – 11 לפיו פרישה משמעותה שהפורשים אינם רוצים להחליף את הממשלה או למרוד בה, אלא רק להקים על שטח האדמה עליו הם יושבים מדינה חדשה או להתחבר למדינה אחרת.

⁴³ ראה ICL חוקת אירלנד 9 (2) שקיימת חובה פוליטית יסודית לכל אזרח להיות נאמן (fidelity) לאומה ולשמור אמונים (loyalty) למדינה.

⁴⁴ ראה ICL חוקת הודו 51A c); שם חוקת סינגפור 6 (1); חוקת תאילנד 71.

⁴⁵ ראה ICL חוקת קרואטיה 5 (2) שעל כל אחד לכבד את הסדר החוקי של המדינה.

החוקה⁴⁶ או את המשטר הדמוקרטי.⁴⁷ בחוקות רבות מצוינת החובה לכבד את הדגל,⁴⁸ את ההמנון,⁴⁹ את סמלי המדינה⁵⁰ וכיו"ב.

בכמה מדינות מתירות החוקות לכל אזרח לפעול כנגד מי שחותר נגד השלטון.⁵¹ באחרות כתוב שיש להתייחס בחומרא יתירה לפעולה הנעשית כנגד הסדר החוקתי והדמוקרטי של המדינה.⁵² אף אחת מהחוקות אינה מתירה מרי אזרחי, אולם חוקות אחדות מכבדות במדה מסוימת את חופש המצפון של האזרח.⁵³

⁴⁶ ראה ICL חוקת יפן 99 שהקיסר, שרי המדינות, חברי בית הנבחרים, שופטים וכל עובדי הציבור מחויבים לכבד את החוקה ולתמוך בה. וראה שם חוקת טורקיה 42 שעל כל אזרח להיות נאמן לחוקה.

⁴⁷ ראה ICL חוקת תאילנד 66.

⁴⁸ ראה ICL חוקת הודו 51A a) שכל אזרח נדרש להיות נאמן לחוקה, לכבד את האידיאלים ואת המוסדות שלה, את הדגל ואת ההמנון הלאומי.

⁴⁹ ההמנון נזכר בחוקה הצרפתית סעיף 2. המנון לאומי מקובל רק כמאה ושמונים שנה, ראה EB (2008), national anthem.

⁵⁰ ובכללם "חותם המדינה" ועוד.

⁵¹ ראה ICL חוקת הונגריה 2 (3), חוקת גרמניה 20 (4) וחוקת ארגנטינה 36 (4).

⁵² ראה ICL חוקת ברזיל 5 (0) XLIV.

⁵³ ראה ICL חוקת פורטוגל 41 (6), וראה סעיפים קצח ר.

קצו. סיוע למערכות המשפט וההוראה

נכונות להתדין המהר"ם מרוטנברג מצטט תקנה קדומה שהתקבלה בקהילות שו"ם: "וכל מי שיזמין חבירו לדין שלא יסרב יותר מג' ימים"¹. במעשה הדין החליטו: "אם ר"מ אחד יזמין לדין לאחד מבני הגליל שלו... והאיש ההוא ימאן ויסרב לבלתי שמוע לראש הגליל ההוא, או יסרב לעשות את כל אשר יצוה עליו, אזי הרשות נתונה לראש הגליל ההוא לנדונו ולקנסו..."².

התנהלות בתום לב פוסק הרמב"ם: "היו שלשה נושין מנה באחד וכפר בהן לא יהיה אחד תובע ושנים מעידים וכשיוציאו ממנו יחלוקו, ועל דברים אלו וכיוצא בהן הזהיר הכתוב ואמר 'מדבר שקר תרחק'³. פוסק השו"ע: "מי שתובעים אותו ממון שהוא מוחזק בו אסור לבקש צדדים להשמט כדי שיתרצה הלה לעשות עמו פשרה וימחול לו על השאר"⁴.

שבועת אמת פוסק הרמב"ם: "כיצד מאיימין על הנשבע, אומרין לו הוי יודע שכל העולם כולו נזדעזע בשעה שאמר הקב"ה למשה 'לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא, וכל עבירות שבתורה נאמר בהן 'ונקה' וכאן נאמר 'לא ינקה'; כל עבירות שבתורה נפרעין ממנו וכאן ממנו וממשפחתו שמחפין על זה, ולא עוד אלא גורם להפרע משונאיהם של ישראל שכל ישראל ערבין זה בזה... כל עבירות שבתורה תולין לו שנים ושלשה דורות אם יש לו זכות וכאן נפרעין מיד..."⁵.

ציות לפסק הדין פוסק החתם סופר: "אחר שכבר פסקו דיינים, דין שישלם פלוני מפלוני, והוטל עליו מ"ע לשמוע אל השופט..."⁶.

אסור להכביד על הדיינים או להטריחם ללא צורך⁷

"וחובה מוטלת על כל ישראל לעמוד לימין השופטים..."⁸.

דיווח על עבריינים כותב רש"י: "מצוה על כל הפוגע בחייבי מיתה להביאם לבית דין כדי לבער רשעים מישראל"⁹. כותב ספר חסידים: "המונעים מלתת את הרשעים להריגה... ראה כמה חמורים. לפי שבני בנימין לא רצו לתת את החייבים לבני ישראל לכך נהרגו טף ונשים

¹ שו"ת מהר"ם מרוטנברג דפוס פראג אלף כב. וראה שו"ע יו"ד יד א בהגה.

² תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק ס.

³ רמב"ם טוען ונטען טז י. וראה שם שם יז ו. וראה שו"ת גבורות יצחק בענין גיטין: "דכל איסור שנעשה בבית דין אפילו איסור קל חמור יותר מאיסור חמור שנעשה חוץ לבית דין". הערת הרב נבנצל: "אולי זה דוקא בבי"ד, אבל מחוץ לבי"ד מותר לעשות טעדיקי להציל ממונו, כמו חבריו של ר' מאיר שהפקידו ממונם ביד כידור, וכשכפר אמרו לאשתו שבעלה צוה שתחזיר להם (יומא פג:)."

⁴ שו"ע חו"מ יב ו. וראה רמב"ם טוען ונטען טז י; ש"ך שו"ע חו"מ עה א. וראה עלינו לשבח ויקרא עמי שיז.

⁵ רמב"ם שבועות יא טז.

⁶ שו"ת חתם סופר חו"מ קעז. וראה בבלי סנהדרין ז א על פי גירסת רש"י שם: "דמבי דינא שקלוה גלימיה - ליזמר וליזיל". וראה סעיף לו.

⁷ ראה רש"י דברים א יב. וראה ספרי שם.

⁸ פלא יועץ ערך לווה.

⁹ רש"י בבלי חולין קלט א ד"ה ובערת הרע. מדברי רש"י משמע שאין חיוב להביא חייבי מלקויות לבית דין. וראה אוצרות הראי"ה ג חידושי הראי"ה ליד החזקה, יסודי התורה ה ה, שאין מצוה לסייע למלך להעניש עבריינים אלא אם כן המלך מצוה על כך בפירוש. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב ס ענף ג שאין מצוה למסור מורד במלכות למלך כל עוד המלך לא צוה על כך.

כמעט כל השבט".¹⁰ במקום אחר כותב ספר חסידים: "אם יברחו רשעים וחטאים אצלך לחסות בצל כנפיך אל תהי עליהם מגן..."¹¹ פוסק הרא"ש: "כל הדברים האלה השבתי לשואל בענין אותו המסור... מצוה למסרו למשפט ואם לא עשה כן נענש על כל הרעות שיעשה המוסר לישראל מאז והלאה כאלו עשאן בידו כיון שהוא מצוה לענשו ולא ענשו".¹²

נכונות למתן עדות כותב ספר החינוך: "... שבדיני ממונות אין אדם חייב להעיד עליהם מעצמו אלא אם כן יתבענו בעל הדבר או בית דין, ובדיני נפשות ובעדות שאר איסורין שבתורה... חייב אדם לבוא מעצמו ולהגיד העדות לפני הבית דין. כדי לבער הרע ולהפריש בני אדם מאיסור".¹³

איסור עדות שקר פסוקים מפורשים בתורה: "... לא תענה ברעך עד שקר",¹⁴ "מדבר שקר תרחק..."¹⁵, "... ולא תשקרו איש בעמיתו".¹⁶

סיוע להליך השיפוט פוסק השו"ע: "תלמיד היושב בפני רבו ורואה זכות לעני והרב רוצה לחייבו, חייב ללמד עליו זכות, ואם שותק עובר משום 'מדבר שקר תרחק',"¹⁷ ומוסיף הסמ"ע: "אע"ג דאיכא עליו כבוד רבו וכבוד העשיר אפילו הכי לא ישתוק".¹⁸

שיבוש הליכי משפט והוראה מחזור ויטרי כותב: "ובעון עשרים וארבעה דברים המשפחות כלות והייסורים רבים... בעון העוזר לרשע לזכותו בדין..."¹⁹.

מהר"ח פאלאג'י מעיד: "אנחנו מחרימין לכל גביר שיכניס עצמו בענין ההוראה אעפ"י שיש לו מי שסייע אותו, כ"א בני ההוראה ישאו ויתנו בדבר עד שיצא הדבר לאורה".²⁰

סיוע לעבריינים פוסק החוות יאיר: "דכל שנתפס על דבר רציחת נפש מישראל שאלו הי' סנהדרין היה מצוה לכל אדם להביאו לבי"ד לקיים 'ובערת הרע מקרבך' ובזמן הזה שאין בידינו עכ"פ לא נפעל להצילו וכמ"ש חכמים 'אף הם מרבים שופכי דמים בישראל'".²¹

¹⁰ ספר חסידים (מרג.) תקצא. וראה סעיף קפט הערה 25. וראה Jewish Self-government in the Middle Ages עמ' 365, תקנה משנת ה'קצ"ב (1432).

¹¹ ספר חסידים (מרג.) תרפד.

¹² שו"ת הרא"ש יז ו.

¹³ ספר החינוך מצוה קכב. וראה ליקוטי משפט על סימן כח סעיף א אותיות א – ה. וראה חשוקי חמד פסחים עמ' שלד: "קרובים שהם פסולי עדות... צריכין לבוא להעיד כדי שהבית דין יחמיצו את הדין ויבדקו טענות בעלי הדין יפה יפה".

¹⁴ שמות כ יג. וראה רמב"ם עדות יז א. וראה ספר המצוות לאוין רפה; שו"ע חו"מ כח א בהגה.

¹⁵ שמות כג ז.

¹⁶ ויקרא יט יא. וראה העמק דבר שם.

¹⁷ שו"ע חו"מ ט ז. וראה רמב"ם סנהדרין י ח.

¹⁸ סמ"ע חו"מ ט ס"ק יח.

¹⁹ מחזור ויטרי סימן תקלא ד"ה עשרים וארבעה דברים מעכבין את התשובה. המונע עדים מלהעיד מונע אותם מלקיים מצוה, ראה ליקוטי משפט, ביאורי משפט על סימן כח סעיף א אות קד ציון 157.

²⁰ שו"ת חיים ביד צג. וראה שו"ת שואל ומשיב קמא ב מח. וראה פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק תתקס (ג) תקנות קנדיאה נב ג.

²¹ שו"ת חוות יאיר קמו. וראה שו"ת שאילת יעבץ ב ט שמי שהרג נפש במזיד גם ללא התראה, אינו רשאי להשבע שבועת שקר כדי להנצל מעונש. וראה ועלהו לא יבול ב עמ' קיג: "... בארצות הברית לא תופסים

סיוע בביצוע גזר הדין פוסק הרמב"ם: "הורג נפש שנגמר דינו רודפין אחריו בכל דבר וביד כל אדם עד שממתין אותו".²² כותב ספר החינוך: "מצות שריפת עיר הנדחת וכל אשר בה... וזאת מן המצוות המוטלות על הציבור ויותר על הסנהדרין".²³

כותב הראיה קוק: "... אם לא ישמע הבחור הנ"ל ולא יעזוב את המושבה מיד אחרי ההתראה במשך שני ימים יחול איסור חמור על כל בני המושבה להחזיקו בביתם ואסור לתן לו שום תמיכה, שלא להחזיק ידי עוברי עבירה ומחזיקי במחלוקת...".²⁴

גבוי לדיינים פוסק הרמב"ם: "הרוגי בית דין אין מתאבלין עליהן, ובאין קרוביהם ושואלים את שלום העדים ואת שלום הדיינין להודיע שאין בלבם עליהם כלום שדין אמת דנו".²⁵ כותב הפלא יועץ: "ואף אם יש דין לאחיו או קרובו, ונראה לו שהדין עמו והמורה צדק טועה בדין ומחייב את הזכאי, יעשה עצמו כאלם לא יפתח פיו... כי בדור יתום זה עושה אלה לא ימלט משנאה ותחרות... זהו דרכם של תלמידי חכמים המרבים בשלום בעולם, ובזה ימצאו חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם, וכבוד שמים מתרבה וכבוד התורה ולומדיה מתגדל".²⁶ מוסיף הש"ך: "גם בכלל לאו זה דילא תלך רכילי שלא יאמר א' לנדון, הדין עשה לך שלא כדין במה שחייב אותך".²⁷

כאשר הדיינים אינם ראויים לשבת בדין או שהם דנים שלא כדין תורה, אין לסייע למערכת המשפט אלא בנסיבות מיוחדות.²⁸

על בית דין להעניש את כל מי שאינו משתף עמו פעולה ובמיוחד את מי שמסייע לעבריינים להתחמק מבית הדין ומביצוע עונשי בית הדין.²⁹ פוסק הרמב"ם: "על כ"ד דברים מנדין את האדם, ואלו הן... (ב) המבזה שליח בית דין... (ה) מי ששלחו לו בית דין וקבעו לו זמן ולא בא (ו) מי שלא קבל עליו את הדין, מנדין אותו עד שיתן".³⁰ יש לבית דין סמכות לכופף עדים לבא ולהעיד³¹ ולהעניש עדים סרבנים.³²

סתם כך יהודים כדי לסחוט מהם כסף. הרי התורה אומרת 'לא תגנוב' והוא גנב כסף – אדרבא, טוב שיש קצת בכלא וילמד שאסור לגנוב".²²
 רמב"ם סנהדרין יד ח.²³
 ספר החינוך תסד. נראה שספר החינוך מדגיש שהמצוה מוטלת על הציבור כי הרמב"ם פוסק בהלכות עבודה זרה ד' ו': "ואם יעמדו באולתן בית דין מצוין לכל ישראל לעלות עליהן לצבא".²⁴
 אגרות הראיה א' ר.ו.²⁵
 רמב"ם סנהדרין יג ו. ויתכן שבית דין הגדול הפסיק לדון דיני נפשות בשל תגובות קשות של קרובים וחברים.²⁶
 פלא יועץ ערך משפט ודין.²⁷
 ש"ך שו"ע חו"מ יט ס"ק ב.²⁸
 ראה אמונה ותורה, יסודי התורה ה' ה': "... כשהמלך מחייב על דבר קל מיתה שלא בצדק ומשפט... אין למסור אותו לכתחילה אף שלמלך מותר להורגו".²⁹
 ראה שו"ת חיים ביד צג.³⁰
 רמב"ם תלמוד תורה ו' יד.³¹
 ראה סעיף קסט הערה 52 והערה 67.³²
 ראה שו"ת הראנ"ח קיא.

על הפרנסים לסייע למערכות המשפט וההוראה בדרכים הבאות
מתן גבוי כותב הפלא יועץ: "המה יעמדו לימין הדיין בכל כחם ובכל מאדם להעמיד דבריו שלא יפל דבר אחד מכל דבריו ארצה".³³ בפוזנא החליטו: "מה שכבר נפסק מפי הדיינים מחוייבים הקהל להחזיק ולהתאסף שיעמוד כבמסמרות נטועים ואל יפול דבר ארצה...".³⁴

סיוע בביצוע פסקי דין במערהין תקנו: "... והמחזיק את ידי המוחרם וינהג קלות בחרם של ראש הגליל יוחרם כמוהו ויוקנס כמוהו...".³⁵

שמירה על כבוד בתי הדין במערהין תקנו: "וכמה גדולים התקינו והחרימו שלא יקרא שום אי בר ישראל עירעור על גט שניתן ולא יאמר אדם אילו היה ניתן בפני הייתי עושה בענין אחר ממה שנעשי וכיוצא כאלו לא יוציא רוחו ויהיה ברוך עכ"ל וכ"כ המרדכי בגיטין הלכות גט משום ר"ת והסכים רבינו משה תלמידו עמו וכל גדולי הדור".³⁶

לדעת רבים ממורי ההוראה אין להזדקק למערכת המשפט של מדינת ישראל ואין לשתף פעולה עם מערכת המשפט, גם בתחומים שעל פי ההלכה יש למדינה סמכות לחוקק חוקים.³⁷ זאת בשל אחד משני נימוקים:³⁸ א. פוסק הפתחי חושן: "... שכל מה שדנים בזמננו שופטים בישראל... ידוע שהם קלי הדעת ואין להם שיקול דעת המבוסס על פי דיני התורה, ורובא דרובם בעוה"ר שונאי תורה ולומדיה".³⁹ ב. ההליך המשפטי והענישה אינם כדין תורה.

בתנאים ובנסיבות מסוימים מותר לכל הדעות לפנות למשטרה ולבתי המשפט ולסייע להם

מניעת פגיעה בזולת⁴⁰

³³ פלא יועץ ערך משפט ודין.

³⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא שמה החלטה משנת שצ"ט לפ"ק. הקהל היא מועצת העיריה. על חשיבות מתן גבוי לפקידות ראה Bureaucracy: what government agencies do and why they do it עמ' 25 – 26.

³⁵ תקנות מדינת מעהרין, ועד גאי ת"י ס. על חרם ראה סעיף קפ.

³⁶ שו"ת בנימין זאב קיט. וראה פנקס מדינת ליטא ועד ת"ז תכט וכיו"ב שם ועד שפ"ג טו.

³⁷ ראה סעיפים לח קלט.

³⁸ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 19: "... בתי הדין המופיעים בחוקה הזאת... כיון שאינם בתי הדין של התורה, אם כי אינם ערכאות של הגויים, שהרי חבריהם יהודים, אינם 'בתי דין של ישראל' במובן האמתי המקורי... אלא ערכאות של יהודים". וראה הליכות שלמה א פרק שבעה עשר ו ושם ציון 8, שאין התר להכין חומר לעורך דין המתעתד להופיע בבית משפט. וראה הרב אברהם שפירא, "מבט תורני על חוקי המדינה והתקנות תקנות בימינו", תחומין ג עמ' 239, הרב יעקב אריאל, "המשפט במדינת ישראל ואיסור ערכאות", תחומין א עמ' 319 – 328, תגובתו של השופט פרופ' יעקב בזק, "בתי משפט בישראל – האמנם ערכאות של גויים?", תחומין ב עמ' 523 – 527 ותשובתו של הרב אריאל שם עמ' 528.

³⁹ פתחי חושן ה פרק ב ס"ק מט. וראה שו"ת בנין אריאל חושן משפט עמ' 167 – 168, שלדעת הרב גולדברג מותר לחתום על חוזה ולקבוע שבמקרה של סכסוך דיינים תלמידי חכמים ויראי שמים ידונו על פי חוקי המדינה. וראה פ"ת חו"מ קנו ס"ק יז.

⁴⁰ על סיוע למשטרה באיתור גנב ראה פתחי חושן ה פרק ב ס"ק מא; ועלהו לא יבול ב עמ' ריג; חשוקי חמד יומא עמ' תה – תז; עלינו לשבח במדבר עמ' תקלד – תקלו.

על דיווח על הפקעת שערים ראה ועלהו לא יבול ב עמ' קסד.

על חובת דיווח על ילד מוכה או מנוצל מינית ראה נשמת אברהם ד חו"מ שפח ס"ק א. וראה שו"ת ציץ אליעזר יט נב ד). וראה קובץ תשובות ג רלא שמי שידוע בידיעה ברורה שמתעללים בילדים, ואין אפשרות

מניעת פגיעה בציבור⁴¹

מניעת מכשול מרבים
פוסק הרב שטרנבוך: "יהודי כאן מחזיק בית לזנות... נראה פשוט שאם במסירה למשטרה יפיק המקום מלפעול, לא רק שמותר למוסר, אלא מצוה למוסר..."⁴²

מניעת חילול השם
פוסק הרב שטרנבוך: "בנידון השאלה במוסד שמטעם הממשלה פתחו בחקירה נגדו, ותובעים לתת להם לעיון את ספרי הנהלת החשבונות... ואם לא

אחרת למנוע זאת בעתיד, צריך לדווח למשטרה. וראה הרב יהודה סילמן, "תשובה לשאלה בענין דיווח על פגיעות בילדים", ישורון טו עמ' תרסא – תרסד.

לכאורה מותר לדווח לשלטונות רק אם העונש הצפוי לעברייני אינו חמור יותר מהעונש שקוצבת התורה. ראה שו"ע יו"ד רלב יד בהגה: "יהודים שהכו זה את זה, וגזר הגמון אחר עדות. אם יענישו המכה יותר מדאי נקרא אונס", ומדייק הש"ך שם ס"ק לט: "אבל אם יענישו כדינו יכולים להגיד". וראה ש"ך שו"ע חו"מ שפ"ח ס"ק כ שאין דין מוסר למי שמודיע לשלטון על משתמט ממס במקום שהשלטון רק גובה את מס המגיע לו מדינת דמלכותא. וראה שו"ת חתם סופר, ליקוטים יד: "אין שום אופן שבעולם שיתחייב ישראל הריגה בדיניהם בלי עדים והתראה ובית דין ישראל מומחים של כ"ג וא"כ כל הריגתם הוא שלא מדין תורה ומותר ליתן שוחד להציל נפשו". וראה שו"ת אגרות משה חו"מ א ח: "באחד שנתברר שמכר נבלות וטרפות בתור כשרות אם מותר לתבעו בערכאות... לע"ד אף שפשעו גדול מאד וכנראה אינו בעל תשובה כלל, מ"מ כל זמן שלא ראינו שדייני ישראל אינם יכולים להפסיקו אין לדונו בערכאות... ועוד הא ודאי הם ידונו במאסר ובממון שלא כדיני ישראל שאז יש לחוש לאיסור מסור". ראה שו"ת אגרות משה חו"מ צב החושש שבתו משפט (בארצות הברית) יענישו מעלים מס יותר מכפי שחייב בדין תורה. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ה ט יא שאסור להסגיר גנב לשלטונות מאותו חשש. הערת הרב נבנצל: "צ"ע בגנב מועד שיש לו דין בא במחתרת או שלא בשעת חתירתו". וראה שו"ת חלקת יעקב חו"מ ה.

וראה שו"ת הרשב"א ג שצג, שתלמיד חכם הסובר שיש צורך להעניש עבריינים שלא מן הדין רשאי לשתף פעולה עם השלטון גם אם הוא מחמיר בהענשה, וכן דעת ספר החינוך לד. מכאן שיש לחלק בין אם העונש הצפוי נראה סביר לפי הענין ובין אם הוא נראה מופרז. אמנם במקום שהשלטון מוציא להורג יש מקום להתרחק מכך. ראה בית הבחירה על בבא מציעא פג ב: "תלמידי חכמים וחסידים ואנשי השם ראוי להם על כל פנים להרחיק עצמם שלא להתודע לרשות וכל שכן לקבל מהם מנוי ולתפוש גנבים ולסטים ושאר רשעי הדור לימסר להריגה, שכל שעושה כן הרי הוא גורם ליהרג הרבה נפשות מדין המלכות שלא מדין תורה...". וראה שו"ת מהר"ם שיק חו"מ נ, שר' יהושע בן קרחה התרעם על ראב"ש שמוסר גנבים לשלטון משום "דאיכא חילול השם להרוג ישראל בפילויהם". וראה שו"ת שבט הלוי ב נח, שכל עוד אין חשש סכנת נפשות לעברייני מותר, מעיקרא דדינא למסור למלכות.

במקרים אלו ובאחרים של פניה למערכות אכיפת החוק יש לדון האם מותר לפנות לאלתר או רק לאחר שהעברייני הוא מועד, האם צריכים להזהיר את העברייני או שמא אין צורך באזהרה, האם מותר לפנות רק כאשר קיימת ודאות מוחלטת שהוא עבר עבירה או שמא גם במקרה שיש אומדנות טובות, האם רק אם קיימת ודאות שהוא ישוב ויחטא או שגם אם אין ודאות בכך. כמו כן יש לדון אם מותר לקבל משרה במערכות אכיפת החוק. להכרעה בשאלות אלו יש לפנות למורה הוראה או לבית דין, ואכמ"ל. וראה פרופ' מתתיהו ברויד, "מסירת מידע לשלטונות אודות עבריינים", תחומין כג עמ' 358 - 370.

⁴¹ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתנ, שנהג הרגיל לנסוע במהירות מופרזת יש לו דין רודף ומותר, לאחר שהתרו בו, למוסרו לשלטון. וראה חשוקי חמד פסחים עמ' שלא – שלב; שם סנהדרין עמ' תעד – תעה. וראה עלינו לשבח בראשית שו"ת לד: "מעשה בנהג מחוצץ שנדחף בין מכוניות בצורה פראית, וגרם לפסק תנועה, יצא ממכוניתו והתנפל על נהג אחר... כיצד על הניזק לנהוג בענין זה? תשובה... אם הנהג המזיק או שומר מצוות יש להביאו לפני רב, שיטיל עליו קנס גדול שירתיע אותו מלהתנהג בדרך זו בעתיד... ואם רשע זה ממאן לקבל עליו את הקנס אצל הרב... יש למסרו לערכאות...". וראה נפתלי בר אילן, "עדות על תאונת דרכים בבית המשפט", תחומין ט עמ' 179 – 190.

⁴² תשובות והנהגות ב תשכז. על סיוע למשטרה במאבק עם סוחרי סמים ראה עלינו לשבח בראשית עמ' תכד.

ימסרו הם צפויים ח"ו לעונשין בגוף וממון, ועל ידי מסירת הספרים עלולים לתפוס אנשים שהלבינו כספם דרך המוסד ויענשו אותם בעונשי גוף וממון... יש לצדד להתיר בנדון דידן... ויש בזה גם חילול השם לא למסור...⁴³

הרב אריאל פוסק: "כל עוד אין דין תורה בפלילים נוהג בפועל יש מקום לתבוע עבריינים בערכאות המשפטיות הפועלות כיום במדינת ישראל".⁴⁴

הרב אשר וייס סובר, שמותר לפנות לערכאות בעניני ממונות, כאשר גוף ציבורי כגון קופת חולים או חברת ביטוח התחייבו מראש לפצות את המבוטחים לפי פסיקת בית משפט.⁴⁵

פוסקים אחדים סוברים, שבמקרים הבאים מותר לפנות לבית משפט של המדינה

- הרב וולדינברג פוסק: "על אודות החק בבתים משותפים שהסמיך פקיד מוסמך להכריע בסכסוכי שכנים בבתים אלה... והנה גם דעתי נוטה שבגוונא דא לא נקרא הליכה לערכאות".⁴⁶
- הרב מרדכי אליהו פוסק: "יש תחומים בהם אפשר ומותר לפנות למערכת השלטונית – משפטית. כך הוא ביחס לגבית שטרות, שאנו בעצם פונים להוצאה לפועל, שהיא הזרוע היחידה המבצעת את הגביה".⁴⁷
- הרב גורן פוסק: "בשעת מלחמה או כאשר מדובר בפעילות לצורך תכסיסי מלחמה מקבלים המפקדים סמכות להטיל כל סוגי העונשים המקובלים, כולל עונש מות על הפוגעים בבטחון המלחמה, הצבא וחייליו. זהו בסיס תוקפם של בתי דין צבאיים הפועלים מכח חק שעת חירום שדינו כשעת מלחמה על פי דברי של החתם סופר".⁴⁸

פוסק הרב זילברשטיין: "... שכיום אין השוטרים מוגדרים כשליחי בית דין, אולם ח"ו להפריע להם בעבודתם".⁴⁹ עוד פוסק הרב זילברשטיין: "ראובן נחקר על ידי קצין משטרה על חבריו לפשע והבטיח לו עבור שיתוף הפעולה הקלה בעונשו... לבסוף גם הוא נשפט ולא קיים השופט את אשר הובטח לו על ידי הקצין... תשובה... כיון דעל ראובן רמיא לגלות למשטרה את העבריינים, לכן אין כל תוקף להבטחת הקצין".⁵⁰

⁴³ שו"ת תשובות והנהגות ד ש"א.

⁴⁴ שו"ת באהלה של תורה ד טז. וראה סעיף כג הערה 61.

⁴⁵ ראה הרב אשר וייס, "היתר לפנות לערכאות", קובץ דרכי הוראה ה, ניסן התשס"ו עמ' קא. מדבריו ניתן להסיק שאין איסור לתבוע את רשויות המדינה והעיריות בערכאות. וראה מאמרו: "בענין ערכאות", קובץ דרכי הוראה ו, תשרי התשס"ז עמ' קיא – קיז, באותו ענין.

⁴⁶ שו"ת ציץ אליעזר יא צג. וראה עלינו לשבח ויקרא שו"ת קכא, שמשגי עליו. וראה שו"ת בנין אריאל חושן משפט עמ' 164 שאסור לפנות לבית דין לעבודה ללא התר של בית דין.

⁴⁷ הרב מרדכי אליהו, "יחס ההלכה לחוקי המדינה", תחומין ג עמ' 244.

⁴⁸ משיב מלחמה ג עמ' שכג. וראה הצבא כהלכה עמ' לג.

⁴⁹ מאיר נתיבים עמ' 39. ולא נתבאר שם טעמו. על היחס לעובדי שירות הציבור ראה סעיף רו.

⁵⁰ עלינו לשבח במדבר שו"ת קסט.

קצח. יציאה למלחמה

פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "אין המלך נלחם תחלה אלא מלחמת מצוה, ואי זו היא מלחמת מצוה זו מלחמת שבעה עממים, ומלחמת עמלק, ועזרת ישראל מיד צר שבה עליהם".¹ פוסק הרמב"ם בהלכות שבת: "ומצוה על כל ישראל שיכולין לבוא לצאת ולעזור לאחייהם שבמצור ולהצילם מיד הגוים בשבת...".²

פוסק הרב קופמן: "על החייל לדעת, כי שלוש מצוות גדולות הוא מקיים במלחמתו. האחת הצלת נפשות ישראל מיד צר הרוצה להמיתם; השנייה: מצות קידוש השם; והשלישית: מצות כיבוש ארץ ישראל".³ פוסק הרב רגנשברג: "המשתמט מן הצבא... הרי הוא בכלל ארור מן הקבלה".⁴

חובה לצאת גם למלחמת רשות.⁵

על החילים להלחם במסירות. פוסק הרמב"ם: "ומאחר שיכנס לקשרי המלחמה ישען על מקוה ישראל ומושיעו בעת צרה וידע שעל יחוד השם הוא עושה מלחמה וישים נפשו בכפו ולא יירא ולא יפחד ולא יחשוב לא באשתו ולא בבניו אלא ימחה זכרונם מלבו ויפנה מכל דבר למלחמה. וכל המתחיל לחשוב ולהרהר במלחמה ומבהיל עצמו ועבר בלא תעשה, שנאמר: 'אל ירך לבבכם אל תיראו ואל תחפזו ולא תערצו מפניהם', ולא עוד אלא שכל דמי ישראל תלויין בצוארו".⁶

¹ רמב"ם מלכים ה א. ראה סעיפים קלה רצד – רצו שלא. וראה ספר המצוות מצות עשה רמח שמצות מחיית עמלק מוטלת על הצבור ולא על כל יחיד ויחיד. באשר למלחמת שבעת העממים פוסק הרמב"ם מלכים ה ד: "מצוה להחרים שבעה עממין... וכל שבה לידו אחד מהן ולא הרגו עובר בל"ת...". משמע שמצוה להורגם גם שלא בעת מלחמה, אך עם זאת פשיטא שאם המלך מחליט לצאת למלחמה כנגדם מצווה כל אחד להשתתף במלחמה זו. וראה משפט המלחמה פרקים ב ג.

² רמב"ם שבת ב כג. וראה שו"ת שרידי אש ב לד. וראה חידושי מרן רי"ז הלוי על התורה, פרשת בשלח ד"ה זבולון עם חרף נפשו למות, שהשבטים לא היו מחויבים לבא לעזרת דבורה כי אין מצוה להסתכן לצורך קיום מצות "החרם תחרימם", ולכאורה היו צריכים אז להציל את ישראל מיד צר, וצ"ע. הערת הרב נבנצל: "וכן מצד כיבוש ארץ ישראל". וראה קרן אורה סוטה מד ב ד"ה והרמב"ם שמלחמה כנגד מורדים במלכות אינה נחשבת כמלחמת מצוה.

³ הצבא כהלכה ט ה. את המצוה הראשונה לומדים מהפסוק "לא תעמוד על דם רעך", וראה גם משיב מלחמה א עמ' צב. הערת הרב נבנצל: "אין לאו זה מחייב להסתכן, כידוע. למשל, מתשובת הרדב"ז בענין מסירת אבר להצלת חברו, ועי' ערוה"ש על שו"ע חו"מ תכו ד". לשיטת הרב נבנצל יש לעיין מפני מה לא מצאנו במנין המצוות מצוה המוטלת על כל ישראל לבא לעזרת ישראל צר דוגמת המצוה להלחם בעמלק, ראה סעיף שלא. וראה שו"ת משפט כהן קמד: "... שהצלת כלל ישראל ודאי נחשבת למגדר מילתא... בצורה כזו שאין צריך לטול רשות מב"ד, וכל הזוכה בזה שליחותייהו דב"ד קא עביד". וראה שו"ת עמוד הימיני טו ל, שמהפסוק: "צרור את המדיינים והכיתם אותם כי צוררים הם לכם" לומדים שיש מצוה לצאת ולהלחם כנגד הצר הבא על ישראל. וראה חוות בנימין א יז ח: "נראה שגדר מלחמת מצוה בעזרת ישראל מיד צר הוא מדין 'קידוש השם'". וראה משיב מלחמה ג עמ' רעו, שהלוחם מקיים גם מצות 'והשבותו לו' – לרבות השבת גופו. משפט הצבא בישראל יב א.

⁴ ראה סעיף רצו. ונראה שהחיוב הוא מדין אימת מלכות. וראה בבלי פסחים קיג א: "כשאתה יוצא למלחמה אל תצא בראשונה אלא תצא באחרונה...". ומבאר הגהות וחידושים מהריעביץ: "נראה היינו למלחמת הרשות". נ"ל שמי שאינו נלחם אינו עובר על לא תסור, למרות שבית דין הגדול נותן רשות לצאת למלחמה. כע"ז מצאנו שמי שממרה את פי המלך אינו עובר על לא תסור למרות שבית דין הגדול ממנה אותו.

⁵ רמב"ם מלכים ז טו. וראה שו"ת משפט כהן קמג שבמלחמות אין גדר "וחי בהם". וראה כיו"ב שו"ת ציץ אליעזר יג ק. ויש לעיין אם מי שמתחמק מגיוס עובר על "אל ירך לבבכם".

כותב הנצי"ב: "דזה ברור דתקנת כלל ישראל בין עובדי כוכבים במלחמותיהם היה כאשר היה אגודתם על ארץ יסדה ביסוד חזק לעזור זה את זה".⁷

על החיילים להיות מוכנים להקריב את נפשם למען עמם. כותב הכוזרי: "כי היחיד בקרב הצבור הוא כאבר יחיד בכללות הגוף... אכן ראוי לו ליחיד לסבול אף את מר המות למען הצלחת הכללי".⁸ פוסק הרב זלמן נחמיה גולדברג: "בזמן מלחמה חייב כל יחיד לסכן את עצמו כדי להציל את חברו ממות".⁹ מותר לחיילים לצאת אף למשימות התאבדות.¹⁰

גדול שכרו של מי שנלחם במסירות. פוסק הרמב"ם: "וכל הנלחם בכל לבו בלא פחד ותהיה כוונתו לקדש את השם בלבד מובטח לו שלא ימצא נזק ולא תגיעהו רעה ויבנה לו בית נכון בישראל ויזכה לו ולבניו עד עולם ויזכה לחיי העולם הבא".¹¹

מכלל הן אתה שומע לאו. פסוק מפורש ביחזקאל: "והצפה כי יראה את החרב באה ולא תקע בשופר והעם לא נזהר ותבוא חרב ותקח מהם נפש, הוא בעונו נלקח ודמו מיד הצפה אדרש".¹² פוסק הרמב"ם: "ואם לא ניצח ולא עשה מלחמה בכל לבו ובכל נפשו הרי זה כמי ששפך דמי הכל... והרי מפורש בקבלה: 'ארור עושה מלאכת ה' רמיה וארור מונע חרבו מדם'".¹³

גם בשעת חירום חיילים אינם רשאים לבטל מצוות¹⁴ או לעבור איסורים ללא הצדקה.¹⁵ אסור לחיילים לסכן את עצמם שלא לצורך¹⁶ ולו גם לצורך קיום מצוות.¹⁷ על ההתר לחלוצי הצבא לאכול מאכלות אסורים כותב הנצי"ב: "שכל הקפדה במאכלים בשעת מלחמה מביא לסכנת נפשות".¹⁸

אלו שהתורה פטרה אותם מכך אינם מצווים לצאת למלחמה,¹⁹ ובכללם מי שאינו בגיל שירות, בעל מום, בני שבט לוי,²⁰ חכמים,²¹ נשים,²² מי שנשא אשה, מי שבנה בית, מי שנטע כרם, מי

⁷ העמק שאלה שאילתות דרב אחאי גאון קמב ס"ק ט. וראה הצבא כהלכה פרק טו ט: "התנדבות, אפילו של יחידים לפעול למרות הסכנה, יוצרת אווירה של התנדבות, ודוחפת להתעלמות מהפחד והדאגה לאני הפרטי".

⁸ כוזרי ג יט.

⁹ שו"ת בנין אריאל אורח חיים עמ' 55. וראה שופטים ה יח: "זבלון עם חרף נפשו למות...".

¹⁰ ראה העמק דבר דברים כ ח.

¹¹ רמב"ם מלכים ז טו.

¹² יחזקאל לג ו.

¹³ רמב"ם מלכים ז טו.

¹⁴ ראה ראבי"ע על דברים כב א שגם היוצא למלחמה צריך להשיב אבידה.

¹⁵ ראה מחנה ישראל לבעל הח"ח פרק לח: "ודע עוד דאם הוא מוכרח לעבור מפני הסכנה על איזה איסור אף על פי כן יראה להקטין את האיסור בכל מה שיוכל".

¹⁶ ראה שמואל ב כג יז שדוד המלך לא רצה לשתות את המים משום שהחיילים הסתכנו יתר על המדה בעת הבאתם, וראה (המיוחס ל)רש"י על דברי הימים א פרק יא יט: "כי בנפשותם הביאום - שמסרו עצמם להריגה על המים". וראה בבלי בבא קמא סא א. וראה רמב"ם ברכות ו ג: "ובמחנה פטורים מנטילת ידים בתחלה מפני שהן טרודים במלחמה, וחייבין באחרונה מפני הסכנה".

¹⁷ ראה הצבא בהלכה עמ' קכט, שחייל אינו רשאי להדליק נרות שבת ונרות חנוכה בתוך כלי רכב, ואף לא לתקוע בשופר אם התקיעה תגלה לאויב את מיקום החילים וכו'.

¹⁸ העמק דבר דברים ו י. וראה רדב"ז על רמב"ם מלכים ח א. המשך חכמה דברים יב כא חוכך לומר שלשאלו המלך היה מותר לאכול אפילו דבר איסור כשבא אל בעלת האוב משום שזו היתה שעת מלחמה.

¹⁹ ראה משפט המלחמה פרקים ד - יא. וראה שם מי פטור ממלחמת רשות ומי פטור ממלחמת מצוה, מי פטור מלהלחם ומי פטור גם מלספק מים ומזון וכו'.

שארס אשה, הירא ורק הלבב, וכו'.²³ במקרים חריגים גם הם מצווים לצאת למלחמה. כותב החזו"א: "נראה דהא דתנן דבמלחמת מצוה אפילו חתן מחדרו לא איירי בזמן שצריכין לעזרתם לנצחון המלחמה דזה פשיטא... וכן במלחמת רשות אינן פטורין אלא בזמן שאין נצחון ישראל תלוי בהם שמספר הצבא שצורך בהן יש בלעדן, אבל אם יש צורך בהן חייבין לבוא לעזרת אחיהם".²⁴

אלו שאינם לוחמים מצווים לסייע למאמץ המלחמתי לפי כוחם.²⁵ פוסק הרב אריאל: "מו"ר הרב הראשי לישראל, ה"ר אברהם שפירא... דייק מלשון הרמב"ם... 'שהזהירו מלירא מן הכופרים בעת המלחמה, ושלא נברח מפניהם...'. אין מדובר שם בלוחמים בשעת מלחמה, אלא בכל העם בהיותו במדבר... מוכח שהמצוה חלה גם על אוכלוסיה אזרחית...".²⁶

הגורם לדמורליזציה בקרב החיילים ובקרב האזרחים ראוי לעונש חמור.²⁷

למערכת האכיפה תפקיד בעת יציאה למלחמה. כותב רש"י: "שמעמידין זקפין מלפניהם ומאחריהם... לזקוף את הנופלים ולחזקם בדברים, שובו אל המלחמה ולא תנוסו שתחלת נפילה ניסה".²⁸ פוסק הרמב"ם: "ומעמידין מאחור כל מערכה ומערכה שוטרים חזקים ועזים וכשלין של ברזל בידיהם. הרוצה לחזור מן המלחמה הרשות בידן לחתוך את שוקו שתחלת נפילה ניסה".²⁹

לבית הדין סמכות להעניש שלא מן הדין את כל מי שמתחמק מהשתתפות במאמץ המלחמתי. דבורה אומרת בשירתה: "אורו מרוז אמר מלאך ה' ארו ארור ישביה כי לא באו לעזרת ה' לעזרת ה' בגבורים", ומבאר הרד"ק: "עיר קרובה למקום המלחמה ולא באו לעזרה".³⁰

²⁰ ראה סעיף רנ.

²¹ סעיף רמח.

²² ראה סעיף שיח.

²³ דיון בשאלה האם מי שאינו מיוחס רשאי להשתתף במלחמה ראה משפט המלחמה פרק ה.

²⁴ חזו"א אורח חיים, מועד עירובין קיד (ו) ס"ק ג.

²⁵ ראה בראשית מט יד – טו: "יששכר חמר גרם וכו' ", ומבאר הרד"ק: "לא יצא למלחמה עם שאר השבטים כשיצאו אלא יתן מס למלך ישראל שיניחנו בארצו". וראה העמק דבר בראשית מט יד – טו. על הסדר דומה בטורקיה, שלפיו מי שאינו נלחם משלם יותר מס ראה משא חיים, מסים וארנוניות מערכת כ אות ד. וראה העמק דבר שמות כה ג שת"ח שאינם יוצאים באוכלוזה גם פטורים מלשלם. לכו"ע על מי שאינו יוצא למלחמה להתפלל בעבור הלוחמים. במלחמת מדין קבלו שבט לוי חלק בשלל והטעם לכך היה שהנצחון במלחמה הושג בזכות תפילתם, ראה מלבי"ם במדבר לא כח.

²⁶ הרב יעקב אריאל, "עזיבת הארץ ונטישת העיר מחשש סכנה", תחומין יב עמ' 193. וראה ארץ חמדה שער ראשון יא. וראה מכתבו של הרב מרצבך, המעין גליון 205 טבת תשע"ג עמ' 35 – 36 האם יש התר לעזוב את ירושלים בשעת המצור.

²⁷ ראה ירמיה לח ד.

²⁸ רש"י על דברים כ ט.

²⁹ רמב"ם מלכים ז ד. החידוש בכך הוא שלא דנים אותם כאנוסים. וראה משך חכמה על דברים כ ג ד"ה אל תיראו וכו': "הוא אזהרה שבעת המלחמה לא יברחו... וגם בזה אין עונשים אלא אם כן מזהירים הגם דהוי כרודף שנמוג את לב חבירו, גם רודף צריך התראה". וראה מרומי שדה סוטה מד א.

³⁰ רד"ק שופטים ה טז - יז.

על הפרנסים לסייע לעושי מצוה ולעודד את החיילים.³¹ אומרת הגמרא: "ארבעה צריכין חיזוק... ודרך ארץ", ומבאר רש"י: "שיתחזק אדם בהן בכל כוחו... אם אומן הוא לאומנותו, אם סוחר הוא לסחורתו אם איש מלחמה הוא למלחמתו".³²

על הפרנסים לתת דוגמא אישית למופת. פסוק מפורש בספר יהושע: "... וילך יהושע בלילה ההוא בתוך העמק", ומבאר רלב"ג: "אחשוב זה שמחשבתו והשתדלתו לא היתה בלילה ההוא כי אם בהישרת העם בדבר המלחמה הזאת וכדי שיבטח לבם יותר ולא ירך לבם על מה שהיו נגפים בראשונה עלה יהושע וזקני ישראל לפני העם ולזה היה יהושע והזקנים במקום היותר מסוכן... כי העמק הוא המקום היותר שפל והוא היותר מסוכן שבמקומות בדבר המלחמה".³³

ראוי לפרנסים להקל על החילים במדת האפשר. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם כמה פסקים: "כשחונין חונין בכל מקום ומי שנהרג במלחמה במקום שיפול שם יקבר...".³⁴ "ומביאין עצים מכל מקום, ואפילו מצאן תלושים ויבשים אין מקפידים על כך במחנה".³⁵ "וכשיצילו את אחיהם מותר להם לחזור בכלי זיין שלהם למקומם בשבת כדי שלא להכשילם לעתיד לבא".³⁶

על הפרנסים לעודד גם את כלל האוכלוסיה. פוסק הרב שטרנבוך: "ידוע כהיום חלק נכבד במלחמה הוא למגר כח העורף ורוחם, ופיקוח נפש איכא לחזק ולעודד העם".³⁷

לאחר המלחמה ראוי לפרנסים להביע הכרת תודה לחיילים³⁸ ובפרט לאלו שהצטיינו. כותב הנצי"ב: "... וכנהוג עוד היום לחלוק כבוד להשבים ממלחמה שהרי מסרו נפשם בשביל כלל הקהל".³⁹ הרב רגנשבורג פוסק: "כשחוזרין מהמערכה... צריך העם לקבל את גבורי המלחמה בשירי תהלה ולעשות יום טוב".⁴⁰

בכל פעולה ובכל יזמה חקיקתית על הפרנסים לדאוג לצרכי הלוחמים. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "ארבעה דברים פטרו במחנה: אוכלים הדמאי, ופטורים מרחיצת ידים בתחלה... וכן פטורין מלעבר עירובי חצרות במחנה...".⁴¹

על מורי הוראה להיות מודעים למצב המיוחד של חיילים. השלחן ערוך פוסק: "עיר שהקיפוה נכרים, וכן יחיד הנרדף מפני אנשין או מפני לסטים או מפני רוח רעה, אינם רשאים להתענות,

³¹ מלחמות היהודים ספר שביעי פסקה 390 מונה את שבחי דוד המלך: "... ובמלחמותיו למען נתינו היה נכנס ראשון לתוך סכנה והיה מלהיב את חיליו לקרב בעמלו ובמלחמתו ולא בפקודות כאדון". הערת הרב נבנצל: "אין זה מקור מוסמך".

³² בבלי ברכות לב ב.

³³ רלב"ג יהושע ח יג. וראה סעיף מט.

³⁴ רמב"ם מלכים ו יב. לא נתבאר בדברי הרמב"ם האם זכות החיילים לחנות בכל מקום כוללת את הזכות להכנס לבתים פרטיים סמוכים. פשיטא שאם יש צורך בכך מצוים בעלי בתים לעשות חסד עם החיילים הלוחמים ולקיים בהם מצות הכנסת אורחים.

³⁵ ראה רמב"ם מלכים ו יג.

³⁶ רמב"ם שבת ב כג.

³⁷ שו"ת תשובות והנהגות ד פב.

³⁸ על זכאותם לקבל חלק בביזה ראה רמב"ם מלכים ד ט - י.

³⁹ העמק דבר במדבר לא יג.

⁴⁰ משפט הצבא בישראל כ יד - טו.

⁴¹ רמב"ם מלכים ו יג. וראה הצבא כהלכה פרק יא. ובספר משפט המלחמה פרק כה.

שלא לשבר כחם; אלא יקבלו עליהם להתענות כך וכך תעניות לכשינצלו".⁴² הרש"ז אויערבאך פוסק: "... חיל במלחמה שהבגדים שלו מלוכלכים - אתה תיסע בשבת ותביא לו בגדים נקיים אחרת הוא לא ילחם טוב".⁴³ הרב רבינוביץ מתיר בנסיבות מסוימות לפנות חללים אפילו בשבת.⁴⁴ הרב שיינפלד פוסק, שחייל שהזיק בשוגג בעת מלוי תפקידו פטור מתשלום.⁴⁵

גם כיום מצוה לצאת לעזרת ישראל מיד צר.⁴⁶ לדעת הרב הרצוג, הרב אויערבאך והרב עובדיה יוסף, כופים על קיום מצוה זו.⁴⁷ מוסיף הרב ישראלי: "אין התורה מכירה בחופש המצפון".⁴⁸ לדעת הרב משולם ראטה, אין כופים: "הלא הם עושים שלא ע"פ דין שנטלים מגיל י"ז ואילך, והלא רש"י ורמב"ן במדבר א' ג' כתבו שאין יוצא לצבא פחות מבן עשרים וכ"כ רש"י פי' תשא. והלא אינו ברור עכ"פ שזה מלחמת מצוה וא"כ צריך ב"י"ד של שבעים ואחד, וספק נפשות להקל. בודאי אם יש מתנדבים מוטב אבל לא לכופ אותם ע"פ הוראת ב"י"ד".⁴⁹

אין כופים לצאת למלחמה לצורך כיבוש ארץ ישראל או למלחמת רשות.⁵⁰

החיילים מצווים להלחם במסירות.⁵¹ "אסור לחייל לחשוב מחשבות העלולות להביא חולשה או פחד בזמן המלחמה".⁵²

לדעת רבים מן הפוסקים, הפטורים הנוגעים לחיילים השוהים במחנה תקפים גם כיום.⁵³

⁴² שו"ע או"ח תקעא ג.

⁴³ התורה המשמחת עמ' 161.

⁴⁴ ראה משיב מלחמה ב סימן קיז.

⁴⁵ ראה חוק לישראל נזיקין עמ' 129.

⁴⁶ ראה סעיפים רצד רצו. בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16 לא נזכרת זכות המדינה לגייס לצבא. זאת בניגוד למקובל בחוקות רבות.

⁴⁷ ראה שו"ת היכל יצחק או"ח לו, שיש חיוב גמור להלחם וממילא ניתן גם לכופ את החיילים לצאת ולהלחם. וראה שו"ת מנחת שלמה ב פב יב: "... כשצבור נרדפים מדובים ואריות אשר צריכים להלחם אתם ולגרשם אפשר דלבד ממאי דחשיב הצלת נפשות ומצוה על כל אדם לחלל שבת וכדומה בכדי להציל אפשר דחשיב נמי כמלחמת מצוה ואף שאין לנו מלך ובי"ד מ"מ יכולין טובי העיר לכופ ולסכן בכך חיי אנשים כמו במלחמה אפי' בכה"ג שהיחיד לא היה חייב משום הצלת נפשות". וראה שו"ת יביע אומר י חו"מ ו, שפשיטא לו שזו מלחמת מצוה. וראה הצבא כהלכה טו ו.

⁴⁸ הרבנות והמדינה עמ' 279. וראה משיב מלחמה שער א עמ' יג: "לא קיימת אפשרות כזאת להשתחרר על סמך סרבנות להלחם והתנגדות לשפיכות דמים של האויבים".

⁴⁹ שו"ת קול מבשר א מז. וראה פסקו של הרב ויסנשטרן, המעין 205, ניסן תשע"ג עמ' 35: "בענין של שחרור שנה ראשונה לנישואין מן הצבא. אם כי אין דין זה נוהג במלחמת מצוה, אבל כל זמן שאין מנהיגים גיוס מלא עד ששים שנה הרי גם בשנה הראשונה לנישואים פטור...". לפי דבריהם יוצא שאם המוציא למלחמה כנגד הצר הבא על העם אינו מקפיד על הלכות מלחמה אין חיוב לצאת, ויש לעיין בסברתם. וראה סעיף של הערה 8.

⁵⁰ ראה סעיפים רצה רצו. וראה שו"ת עמוד הימיני טז ז, שבהעדר בית דין גדול אי אפשר לכופ מי שאינו רוצה להלחם במלחמת רשות. עם זאת, השלטון רשאי לכופ מלוי תפקידים שאינם מסוכנים, הן בימי מלחמה והן בימי שלום וזאת מכח דינא דמלכותא דינא, וראה סעיף ר.

⁵¹ ראה שו"ת היכל יצחק אורח חיים לט ד.

⁵² הצבא כהלכה פרק ט ב. וראה שם בהרחבה.

⁵³ ראה הצבא כהלכה פרק יא. וראה שם דיונים האם הפטור רק במחנה, ומה נחשב מחנה. וראה שם פרק י ציון 16 שיש הסוברים שבימינו אין דיני מחנה, ואכמ"ל.

כיום אין קוברים חיילים במקום שבו הם נפלו.⁵⁴

על תוקף חוקי הצבא כותב הרב קופמן: "מבחינה הלכתית עדיפים חוקי הצבא על חוקי המדינה, בכך שאינם נושאים אופי של הלכה נצחית, אלא תקנות, מעין הוראות שעה המבוססות על תקנות לשעת חירום."⁵⁵

*

בימינו כל המדינות מגייסות כח אדם לצבא. זכות זו אינה מפורשת באמנות אך היא נרמזת בהכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם, הקובעת בין השאר: "כל אדם יש לו חובות כלפי הכלל, כי רק בתוך הכלל ניתנה לו האפשרות להתפתחות החפשית והמלאה של אישיותו."⁵⁶

במדינות רבות קיימת הוראה חוקתית המחייבת את האזרחים להתגייס לשירות צבאי.⁵⁷ כמה מדינות קובעות בחוקתן שהשירות הצבאי היא חובה קדושה.⁵⁸ ואחרות מדגישות שכל אזרח חייב להגן על מדינתו.⁵⁹ בשוויצריה, מי שאינו משרת בצבא או בשירות לאומי נדרש לשלם מס מיוחד.⁶⁰ פולין מתחייבת בחוקתה לסייע באופן מיוחד לנכי מלחמה.⁶¹

במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית שלפיה מעביד אינו רשאי לפגוע במי שמגויס לצבא ושואין לפגוע בזכויותיו הפוליטיות.⁶²

משפטנים וחכמי מדעי המדינה דנים בשאלה האם ניתן לחייב אזרחים לצאת למלחמה במקרה שלטענתם המלחמה אינה מוצדקת.⁶³ כמה אמנות מכירות בחופש המצפון,⁶⁴ שמשמעותו העיקרית היא שלאזרח חופש שלא להתגייס למלחמה מנימוקים מצפוניים.⁶⁵

חוקות של כמה מדינות קובעות שמי שמתנגד לשרת בצבא צריך לשרת בשירות לאומי.⁶⁶

⁵⁴ ראה הצבא כהלכה פרק י. וראה סעיף עה הערה 26.

⁵⁵ הצבא כהלכה פרק ד ציון 4. על דינא דמלכותא דינא בימינו ראה סעיף לח. על בית דין צבאי ראה סעיף קמד.

⁵⁶ הכרזה, סעיף כט (2).

⁵⁷ ראה ICL חוקת ספרד 30 (1), חוקת רומניה 32 (2) a).

⁵⁸ ראה ICL חוקת איטליה 52 (1); חוקת בלארוס 57 (1).

⁵⁹ ראה ICL חוקת פולין 85.

⁶⁰ ראה ICL חוקת שוויצריה 59 (3). וראה Constitutional History of England עמ' 123.

⁶¹ ראה ICL חוקת פולין 19.

⁶² ראה ICL חוקת איטליה 52 (2).

⁶³ ראה ההה"מ 863 ושם 867. על היחס לתופעה זו ראה גם EB (2008), conscientious objector.

⁶⁴ כתבי אמנה 18 1040. 1. ראה סעיף רי.

⁶⁵ בעקבות ההה"מ 867.

⁶⁶ ראה ICL חוקת פולין 85 (3); שם חוקת ספרד 30 (2); חוקת רומניה 39 (2) c); חוקת פאראגוואי 129. וראה

Constitutional Law 17.9 (a) שבית משפט העליון בארצות הברית יכיר בחופש המצפון בהתאם לצרכי הגיוס,

ובדרך כלל לא יכיר בתוספת הראשונה לחוקה כעילה מספקת שלא להתגייס. וראה סעיף ר.

קצט. תשלום מסיים

שנינו במסכת אבות: "הלל אומר אל תפרוש מן הציבור"¹, ומבאר המדרש שמואל: "וזההיר גם בזה שישא עול המסים וארנוניות עם הצבור ויצר בצרתם ק"ו מהשם ית' דכתיב 'עמו אנכי בצרה'..."².

כותב רבינו בחיי: "... בעבירה זו נכללים רבים מכאובים. גזל של רבים שהוא עוון פלילי ויש בכלל הרבים עניים יתומים ואלמנות... עוד נגע אחד יש בזה חלול השם... יש בזה קללות של רבים והם עניים ויתומים ואלמנות..."³. כותב מהר"ח פאלאגי: "כי בגזל שלו כזה כנדון דידן גורם להחטיא את הרבים שממנו יראו וכן יעשו..."⁴.

אי תשלום מסיים עלול לגרום לסכסוכים קשים בין אלו הממלאים את חובתם ובין אלו שאינם ממלאים.⁵ תלמיד הרב ואזנר כותב בשם רבו: "ואפשר דאפילו יחיד יכול לתבוע לדין את חברו שאינו משלם מסיים, משום שכתוצאה מאי תשלום המסיים נמצא הוא מקופח מכל מיני שירותים אחרים, וכל שכן אם עיי"כ שפוטרם האחד ממסיים נגרם שיגבו מן השני יותר כסף".⁶

אי תשלום מסיים פוגע ביכולת השלטון למלא את משימותיו ופוגע בשכבות החלשות.⁷ כותב מהר"ח פאלאגי: "דמי שחייב מס צריך לשלם בלי סירוב ועיכוב וטענה ודחיה כלל... כי בגזל שלו... מאבד ממון הרבה מהקדשיות ויתומים ואלמנות ותלמודי תורה ותושבי ארץ ישראל..."⁸.

גם כאשר רווחת תופעה של העלמת מס, חייב כל אחד לשלם את מסיו. תקנון המסים של מנטובה קובע: "כל בעל נפש יחוש לעצמו ולא יבקש צדדין כדי להקל מעליו פרעון המס בשום צד ואופן... ולא יורה התר לעצמו ויתברך בלבבו לאמר כי יש אחרים גם כן שאינם מוסרים הרפורטו שלהם בצדק ובמשפט אשר עיי"כ יוכל לעשות כמותם... כי אסור לו לעשות כן משני טעמים. הא', כי מסתמא זאת היא תשובת שוא... כי מנין לו ידיעה ברורה מהם. אין זה כי אם רעיון רוח. והב', כי לו יהיה כדבריו, מי התיר לגזול לטובים ולישירים בלבותם בשביל מי שעשה שלא כהוגן..."⁹.

¹ משנה אבות ב ה.

² מדרש שמואל שם. וראה הלכות מסיים במקורות העבריים; התקנות בישראל כרך רביעי פרק שבע עשרה.

³ כד הקמח ערך גזל. וראה רמב"ם גזלה ואבדה ה יא.

⁴ משא חיים, מסיים וארנוניות מערכת ח טז (דף לא ב).

⁵ ראה שו"ת מהר"ם מרוטנבורג תכג.

⁶ קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות על סימן קסג א, עמ' סג. וראה ספר חסידים (מרג). תי. וראה החברה

היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז, עמ' 184 ציון 277.

⁷ ראה סעיפים כז – לא.

⁸ משא חיים, מסיים וארנוניות מערכת ח טז. וראה שם מערכת ע לה, שמי שמעכב מלפרוע גאבילה, שהיתה מוקדשת לצדקה וחסד, נדון כמי שמעכב את הרבים מלקיים מצוה. וראה שו"ת חיים ביד צח: "ולהעשירים עיי שנותנים להם מקום המעולה נותנים ממון הרבה כדי להוציאם להוצאות בה"ק וכשבאים לעשות אלמות ולקבור בחוזק יד א"כ ממילא אזדא ליה ההכנס' זאת ואז יהיה נזק והפסד למקום בה"ק ופסידא דעניים כי לא ימצאו מקום לקבור כיון דההכנס' זאת מתבטלת בסיבתם".

⁹ סדר ההערכה מנטובה תנ"ה לפ"ק טו. וראה סעיף קנו. וראה שו"ת חוות יאיר סוף סימן קפו, שאין לפטור תושב ממש בטענה שרק עשירים צריכים לשלם מס.

המעלים מס נענש בידי שמים. אומרת הגמרא: "אמר רב: בשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים יוצאין לטמיון: ... ועל שפורקין עול מעל צואריהן ונותנין על חבריהן..."¹⁰. כותב ספר חסידים: "הנותנים מס באמת וביושר נוחלים חלק בגן עדן של אותם שאינם נותנים באמת וביושר ואלו נוטלים חלק חבריהם בגיהנם"¹¹.

פוסק שו"ע הרב: "ממונה למלך לגבות ונודע שמוסיף על קצבתו לעצמו וכן ממונה מוכס נכרי שסתמו הוא מוסיף לעצמו מותר להבריח ממנו כל המכס, שכולו גזל"¹².

על הרשויות לאכוף תשלום מסים. פוסק מהר"ח פאלאג'י: "... כי המעכב את הרבים מלעשות מצוה חייב נידוי... וכ"ש מעכב את הרבים מלעשות מצוות רבות..."¹³. פוסק ערוך השלחן: "ויש כח להציבור לכוף בענייני מסים גם ע"י ערכאות אם א"א בענין אחר"¹⁴.

בדרכים הבאות על הפרנסים לודא שהציבור משלם מס אמת

שמירה על עקרונות המסוי¹⁵

שומה מדויקת ספר חסידים כותב: "וראשים שיש בידם למחות ומתרפים, ובידם לעשות תקנה שלא יתנו הרשעים בשקר מס, אף על פי שנותנים הראשים ביושר, גם הם ירשו גיהנם"¹⁶.

במנטובה החליטו: "כל אחד מבני קהלנו יצ"ו... יחוייב לעשות חשבונותיו בראשית חדש יינארו... בכוון ודיק נמרץ... באופן שיהיה נכון ומזמן כשיקרא לפני מעלת המעריכים יצ"ו ברפורטו שלו צח ומצוחצח ברור ומפורט בכל פרטי הפרקמטיא והאמנות והחובות ודברים אחרים למען לא יהיה שום דבר נעלם ממעלת עיני המעריכים, ויחוייב לבא לפנייהם לכל דרישתם למסור להם ערכו ולהראות להם פנקסיו ומכתביו... וגם יחוייב להשיב להם דבר על כל מה שישאלו בכלל ובפרט הן מעסקיו הן מעסקי מי שיהיה ויחוייב לקבל בחומרת חרם חמור הכתוב

¹⁰ בבלי סוכה כט ב. וראה מסכתות קטנות אבות דרבי נתן נוסחא ב לא: "הוא היה אומר בעון ג' דברים בעלי בתים נמסרים למלכות... ועל שפורקין עול מעליהם ונותנין העול והמס על העניים והאביונים האומללים, ועליהם הוא אומר 'ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת' אלו בעלי בתים".

¹¹ ספר חסידים (מרג). רעה. וראה יעלו חסידים אלף עד אלף ל על עונשו של עשיר שהבריח את כספו כדי להתחמק מתשלום מס.

¹² שו"ע הרב הלכות גזילה ונגיבה טז. וראה רמב"ם גזלה ואבדה ה יח; תשב"ץ חוט המשולש טור א סימן יד; וראה שו"ת חוות יאיר פא. חשוקי חמד פסחים עמ' תקיא.

וראה שו"ת מהר"י וייל, דיני מיסים תקנות הקהילות ומלשינות כ, הפוסק שיש אמנם חובה לשלם מס, אך אין חובה לשלם את חלקו של המס שנקבע בעוולה. ראוי לציין דו"ח ועדת בן בסט מקיף תש"ס מצביע על עוול בגביית המס במדינה. מקבלי שכר שבין 18,561 שקלים ל- 31,735 שקלים לחודש חייבים במס שולי של כ - 60%, ואילו מקבלי שכר של 32,000 שקלים לחודש ויותר חייבים במס שולי של 50%.

¹³ משא חיים, מסים מערכת ע לג.

¹⁴ ערוך השולחן חו"מ ד ד. ראה שו"ת הרא"ש ז יא; שם סח י. וראה פנקס קהילת רומא תקנה 1086 משנת הת"נ.

¹⁵ ראה סעיף רלו.

¹⁶ ספר חסידים (מרג). רעה. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קפז החלטה משנת שצ"ב לפ"ק.

על לוח הנמצא אצל מעלת המעריכים שהרפורטו שלו נעשה בצדק ובמשפט...¹⁷. בליטא החליטו: "מי שנשבע על סכום שלו ויהא נראה בעיני השמאים שנשבע לשקר, הרשות ביד השמאים להכנס לביתו ולחפש בכל חדריו ותיבות וארגזים אחרי נכסיו ולבדוק בפנקס שלו לעמוד על בוריו אם נשבע באמת אם לאו"¹⁸. בפוזנא תקנו: "... שבכל ער"ח יקראו אלופי חמשה אנשים איש אחד מתוך כל מחיי ומחיי ולחקור ולדרוש אותו בחקירה ודרישה היטב בחרם הגדול... שיגיד מה שיודע בעסקי משא ומתן של שאר אנשי מחייתו..."¹⁹. בברלין תקנו תקנה לגבי גבית ממסים מעובונו של מי שהתברר לאחר מותו שהוא הצהיר בחייו הצהרות שקר.²⁰

מניעת הערמות תקנו בפוזנא: "... הרמאים קונן בתים ונחלאות וקרקות ומקומות בבית הכנסת ובה רוצים לפטור את עצמם מסכומותיהם... ויצא מאתם בחוק ולא יעבור שכל מי שקונה בית ונחלה מחוייב ליתן סכום שלו שלש שנים רצופים ולא ינוכה לו קניית בית..."²¹. כמו כן, קבעו בפוזנא מעין צו עיכוב יציאה עד לסיום עריכת השומה: "... שלא יזוז שום בעל הבית ויסע מקהילתנו עד אחר הסכום שלו, וכל מי שיערים כדי לאשתמוטי נפשי גם כן ענש יענש..."²².

בקהילות רבות נקטו בצעדים למניעת הברחת הון.²³

העמקת הגביה בפוזנא החליטו: "ישגיחו שיוגבה כל הנתיונות כסדרן בלי נשאר חיביי משנה זו ואפילו הנשאר חיביי משני הקודמי יוגבה בלי משא פניי לשום אדם קטן או גדול, ולא יחפה מחמת קורבא"²⁴. במעהרין תקנו: "... ואם המצא ימצא ח"ו בעזבון ההוא שיהא מוכח בתוכו שלא נשבע באמת, אז יצא משפט העזבון ההוא לאור לפני שני ראשי הגליל יצ"ו ורב אחד עמהם..."²⁵.

החמרה בענישה ברסיפי תקנו: "והיה אם יהיו אנשים שסרבו לשלם את הנדרים או את המגביות שהוטלו עליהם... יאסרו עליהם להשתתף בתפילות שלנו, עד אשר יפרעו את חובותיהם... ואם על אף כל אלה לא יתקן דרכיו במשך עוד חדש ימים, וימשיך בדרכו הטועה,

¹⁷ סדר ההערכה א. קהילות אחדות החרימו נותני הצהרות הון כוזבות, ראה שו"ת הרא"ש ו יג. היו קהילות שדרשו שהנישומים ישבעו שהצהרות ההון שלהם אמת, ראה שו"ע חו"מ קסג ג בהגה; שו"ת נובי"ת חו"מ מ. בכמה קהילות לא דרשו שבועה מכלל הנישומים אלא רק מאלו שנבחרו באמצעות הטלת גורל, ראה שו"ת חוות יאיר נו; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קסב החלטה משנת שצ"א לפ"ק.

¹⁸ פנקס מדינות ליטא ועד שפ"ג לפ"ק ה.

¹⁹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תשנב החלטה משנת תי"ד לפ"ק.

²⁰ פנקס קהילת ברלין 292 החלטה משנת תקל"ו לפ"ק.

²¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' קן החלטה משנת תל"א. וראה שם קפז החלטה משנת שצ"ב לפ"ק, ושם א' קן משנת תל"א לפ"ק. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ד לפ"ק רחצ. וראה שו"ת תרומת הדשן שמב.

²² פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תקכב החלטה משנת תמ"ה לפ"ק. וראה שם א' שעז. משמעות תקנות אלו היא שניתן לערוך שומא שלא בנוכחות הנישום. וראה ספר חסידים (וויס). תתצב על שיטות הערמה בזמנו.

²³ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשנו החלטה משנת תי"ד לפ"ק. וראה פנקס הכשרים שם א' תרפג. וראה שנות דור ודור א עמ' שי"ז – תכ"א; שו"ת יעבץ א עח.

²⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' רלו החלטה משנת תקל"ז לפ"ק. וראה פנקס קהל וירונה א ו, תקנה משנת רצ"ט לפ"ק שקונסים פרנסים שלא אכפו את גבית המסים.

²⁵ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רמא.

במקרה שהי' יקח אחד מבי"ב [לי"ע], לא יקבר איש ממשפחתו בבית החיים".²⁶ בפוזנא תקנו: "... וממי שלא יוכלו לגבות ממנו אף בכל הכפיות ונגישות אף במעט מעט עד שיתרבה חובו לסך שלשים זהובים אז מחויבים הקהל יצ"ו לירד לנכסיו ולגבות מנחלותיו להתישב בביתו קומרניק ומהשכירות יגבו השלשים זהובים הנ"ל, הנשאר חייב כנ"ל".²⁷ באיזמיר תקנו: "שכל איש ישראל שיסרב לשלם את המס האישי שלו, או שהוא מסרב לתקנה או להסכמה או למנהג עירנו... מלבד שהוא עובר על הסכמה ועברין ייקרא ופתו פת כותי ויינו יין נסך. עוד זאת הסכמה הסכמה, שלא לדון את דינו, לא דיני ממונות ולא דיני איסור והתיר. ואם יש לו שמחה, שלא יעשו שום דבר מהדברים שרגילים לעשותם בשמחות, אפילו לא למול את בנו, ואם יחלה הוא או אחד מבני ביתו, איש או אישה, לא יוכל ללכת לבקר חבר הקופת חולים ולא הגזבר כנהוג ללא קבלת רשות מגזברי החברה הקדושה וממעלת ממוני הזמן. ואותו הדבר יהיה במיתת אחד מהנזכרים לעיל... לא להיות אתו לא בגילו ולא באבלו, עד שיתחייב ויקבל על עצמו לשלם את המס שלו שהוא חייב...".²⁸

לתשלום מס אמת משקל רב בפסיקה ובהוראה. פוסק ספר התרומות: "ובתשובה לרי"ף ז"ל שאם הלוח אלם ורע מעללים ומעז מפנים מלפרוע את חובו שמותר להכנס לביתו לדעת את מצפוניו... וכן אנו עושים בצרכי קהל... דצדקה ומס שאני, שלא באו עליו דרך הלואה ולא נאמר בהן 'בחוף תעמוד והאישי'".²⁹

גם כאשר השלטון אינו מתנהל על פי התורה, מצוה לשלם מסים.³⁰ פוסק הפתחי חושן: "... ועל פי האמור יתכן שאף אם נאמר שמצד דינא דמלכותא לא שייך בארץ ישראל, מכל מקום בזמנו כשהשלטון נבחר על ידי רוב בני המדינה... יש מקום לומר שעל כל פנים אין דינו כגזל... ועוד נראה שבזמננו שעיקר המסים מיועדים לטובת התושבים, כגון כבישים ותאורה, ביוב ונקיון וכיוצא בזה אי"צ לדינא דמלכותא...".³¹

*

כמה חוקות קובעות שעל האזרחים מוטלת חובה לשלם מסים.³²

²⁶ כתבי רבינו יצחק אבוהב, תקנות ק"ק צור ישראל בעיר רסיפי ברזיל תקנה 15 משנת התי"ט, עמ' קעט.

²⁷ פנקס הכשרים של פוזנא א' קמד משנת תל"א לפ"ק. פירוש המלה קומרניק הוא דייר משנה.

²⁸ שו"ת שפת הים להרב רפאל יצחק מאיו, הו"ד בספר המיסוי בקהילה היהודית באיזמיר במאות ה - 17 וה - 18 עמ' 33 ובתרגום המחברת. וראה משא מלך מסים מערכת ע אות לה: "ועכ"ז משום תקנת הציבור שישלם כל אחד ואחד חוב המס שלו התקינו אפילו לעבור על דין תורה...". וראה שו"ע יו"ד שמה ה בהגה.

²⁹ ספר התרומות שער א חלק ג ב. וראה גידולו תרומה שם החוקר האם מסדרים למי שחייב מס. וראה משא חיים, מסים וארנוניות מערכת ל כד. וראה רע"ב שביעית ז ד, שלדעת חכמים, מותר לציידים למכור לנכרים חיות, עופות ודגים טמאים כדי שיקל עליהם לשלם מסים.

³⁰ ראה שו"ת יחיה דעת ה סד; שו"ת ציץ אליעזר טז מט. וראה סעיף לח.

³¹ פתחי חושן ד פרק א ס"ק ד.

³² ראה ICL חוקת רומניה 53 (1); שם חוקת דרום קוריאה 38; שם חוקת פולין 84; שם חוקת טורקיה 73.

ר. חובות היחיד לציבור

כותב המהר"ל: "... שיש לאדם להשתדל בטובת הצבור בכל מאמצי כחו מה שאפשר לו לעשות".¹ כותב הרש"ר הירש: "במחשבה ובפעולה – ילוה כל אחד אל קהל עדתו. במחשבה – עד כי ילבשהו רוח כללות העדה והציבור ובכל נפשו ולבבו ומאודו ילבב ויחבב את טובת הכלל כמו טובת עצמו... אין צר ואויב גדול בעד העדה ולצרכי הציבור כמו 'העמידה מרחוק'... בפעולה – על כל אחד לתת ולמסור אל הציבור את אשר בכוחו להיטיב ולהעניק לו: בתבונתו, בדבורו, במעשהו וברכושיו".² כותב הראי"ה קוק: "התעודה היותר עליונה שבחיים היא להיות פועל עובד עבודת הכללי".³

מצוה לפעול לטובת הציבור בדרכים הבאות

החלצות בעת סכנה⁴ אומרת הגמרא: "הרוגי מלכות, אין אדם יכול לעמוד במחיצתן".⁵ מי שבידו להציל את הציבור ואינו מציל נענש בידי שמים. שלח מרדכי לאסתר: "אם תשתקי עכשיו שלא ללמד סניגוריא על אומתך סופך לשתוק לעתיד לבא ואין לך פתחון פה למה שאת יכולה לעשות טובה בימך ולא עשית".⁶ השו"ע פוסק: "כל הפורש מן הצבור אינו רואה בנחמתן וכל המצטער עמהם זוכה ורואה בנחמתן",⁷ ומפרש המג"א: "היינו אם יש בידו להציל הציבור בין בגופו בין בממונו".⁸

התנדבות למען הציבור אומרת הגמרא: "וכן מנהגו של נחוניא חופר בורות שיחין ומערות, שהיה חופר ופותח ומוסר לרבים".⁹ הילקוט אומר: "... שלום בן תקוה שהיה מגדולי הדור והיה עושה צדקות בכל יום, ומה היה עושה? היה ממלא חמת מים והיה יושב על פתח העיר וכל אדם שהיה בא מן הדרך היה משקה אותו ומשיב את נפשו".¹⁰

¹ דרך חיים סוף דבריו על משנה אבות ב ג בסוף. וראה סעיף כח.

² חורב עמ' 445.

³ עין איה שבת א פרק ראשון ט. וראה סעיף קסט.

⁴ ראה רמב"ם חמץ ומצה ג ט: "יצא להציל מיד הגייס מן הנהר מן הדליקה ומן המפולת יבטל בלבו ודיו". וראה רמב"ם שבת כז יז; רמב"ם תעניות ב א.

⁵ בבלי פסחים נ א. וראה רש"י שם ד"ה הרוגי לוד: "שני אחים היו שמסרו עצמן על ישראל, שהודו על עצמן הריגת בת מלך, שהיו מטילין אותה על כל ישראל". וראה העמק דבר דברים כ ח. וראה זהר במדבר קכז א, וצ"ע.

⁶ אסת"ר ח ו. וראה שו"ת שבות יעקב ב קיז, שראוי לאשה לטמא את עצמה אם היא תציל בכך את הרבים ממות, ומביא לכך ראייה מייעל אשת חבר הקיני ומאסתר. הערת הרב נבנצל: "דן בזה גם הרב קוק בדעת כהן (סימנים קמג קמד). הראיה מייעל יש לדחות בהא דאמרו עליה בגמרא דלא מתהניא מעבירה, וגם יש לדון בייעל ובאסתר אם אין חילוק בין ביאת ישראל לביאת גוי".

⁷ שו"ע או"ח תקעז ה.

⁸ מגן אברהם שו"ע או"ח תקעז ס"ק ו. על המצוה להשתתף בנסויים רפואיים ראה סעיף רפא.

⁹ בבלי ב"ק נ א. וראה תוספתא בבא מציעא יא יג - יד: "הנוטע אילן לרבים... החופר בור לרבים... העושה מערות לרבים...". וראה מג"א שו"ע או"ח ריח ב: "משמע בשבת דף ל"ג כשנעש' לאדם נס יתקן איזה צרכי רבים בעיר", וראה פמ"ג שם.

¹⁰ ילקוט שמעוני מלכים ב רמז רלג.

אומרת הגמרא: "צורבא מרבנן דאיכא במתא כל מילי דמתא עליה רמיא"¹¹. המהרי"ל פוסק: "... להלכות נידה בדורינו השפל והפרוץ בע"ה... מוטל על כל חכם ות"ח להודיעם ולהפרישם מאיסור ולהדריכן בדרך ישרה... ולפעמים ידרוש להם לפי מה שנראה לו צורך להודיען"¹². כותב השפתי חכמים על עין יעקב: "מי שיש לו אהבת ישראל, הגם שהוא גדול בחכמה ובעושר, אפילו הכי הוא נמצא תמיד בשוקי ישראל, לראות מה הן צרכין, להיטב עמהם וכעין 'ויגדל משה ויצא אל אחיו וירא בסבלותם' "¹³ פוסק המהרש"ם: "אם הוא ת"ח יהא גומל חסד ללמד תורה לבני אדם חנם..."¹⁴. כף החיים מעיד: "ויש מקומות שנוהגין הת"ח לסבב בכל העיר סמוך לחג הסוכות לראות הסוכות אם הדפנות שלהם הם כשרים וכו' "¹⁵.

גדול שכרו של הפועל למען הציבור.¹⁶ פסוק מפורש בתהילים: "זבח תודה יכבדני ושם דרך אראנו בישע אלהים"¹⁷, ודורשים חכמים: " 'ושם דרך' אלו מסקלי דרכים"¹⁸. אומר המדרש: "מפני מה זכה שאול למלכות מפני שהיה זקנו מדליק נרות לרבים במבואות האפלין..."¹⁹.

סיוע בקיום מצוות²⁰

התמנות לתפקיד ציבורי²¹ מבאר ריה"ל: "בשעה שהיחיד מתעלם מהיותו חלק בכל, זאת אומרת, מחובתו לעבד למען תיקון הציבור שהוא חלק ממנו, ומחליט לחסך תועלתו לו לעצמו, חוטא הוא לכלל וביותר לנפשו"²². כותב הראי"ה קוק: "ואין לחשוש שעל ידי עסקו בענין השלמות הכללי לא יבוא לחלקו כל כך כאילו עסק בשלמות פרטי, כי לא כן הדבר שהמה מתאחדים, והכח הפנימי של השלמות הכללי פועל להשלים הפרט הנכלל..."²³.

כותב ספר חסידים: "אדם שמתפרנס בעמלו ובקי בדינים לא יאמר תנו לי עושר ואדון אתכם אלא הטריפוני לחם חוקי מה שהיה יכול להרויח באותה שעה..."²⁴.

¹¹ ראה בבלי מו"ק ו א. וראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ט ג. וראה הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות עמ' טז: "לא יקל עצמו בפני ההמון כדי שלא יזלזלו בו, וגם לא יבדל מהם יותר מדי כדי שלא יאבד החלש". וראה סעיף קז.

¹² שו"ת מהרי"ל החדשות צג. וראה פירוש רש"י לקהלת י יא. וראה ספר חסידים (מרג.) סה: " 'וצדקתו עומדת לעד' זה המזכה את הרבים כגון מלמד ליראי ה' תיקון תפילין לתקן לאחרים".

¹³ שפתי חכמים עין יעקב מגילה כח ב ד"ה ריש לקיש ספדיה. וראה על רשב"י ירושלמי שביעית ט א; תשב"ץ ב לז.

¹⁴ שו"ת מהרש"ם ב רי. וראה ספר החינוך רלה. וראה סעיף קעא.

¹⁵ כף החיים סימן תרכה ס"ק ט.

¹⁶ ראה סעיף קז.

¹⁷ תהלים נ כג.

¹⁸ ויקרא רבה ט ב. וראה סעיף רפב הערה 6. וראה חשוקי חמד ב"ק עמ' ריג: "... אף על פי שיש מצוה גדולה לתקן את רשות הרבים מכל קלקול... מכל מקום מצוה זו מוטלת על הבית דין, ולא על כל יחיד, שביחיד שבא לתקן יש לחשוש שמא יקלקל ולא יתקן, ולכן אסרו חז"ל על יחיד לעשות תיקון ברשות הרבים, שעלול לצאת מזה קלקול באופן כלשהו". וראה סעיף צז הערה 21.

¹⁹ תנחומא תצוה ח. וראה רש"י על שמואל א יד נ.

²⁰ ראה סעיף קעא.

²¹ ראה סעיף קז.

²² כוזרי ג יט. וראה מגן אבות על אבות ב ה. וראה שו"ת ציץ אליעזר יח פא.

²³ מאמרי הראי"ה ב עמ' 447. וראה עין איה ברכות א פרק ראשון כ; שו"ת ציץ אליעזר יח פא.

²⁴ ספר חסידים (וויס.) תתקט.

כשם שמצוה להתמנות כך מצוה לא להתמנות במקום שיש גדולים. כותב ספר חסידים: "וכל מי שמשפיל עצמו בעוה"ז ויכול להשתרר עצמו ולקחת גדולה ופרנסות על הצבור והוא לא חפץ להתגאות כאשר עשו בני בתירא שירדו מנשיאותן לכבוד הלל שהי' גדול מהן וכל כיוצא בזה יהי' לראש לעוה"ב".²⁵

בחירת מקצוע כותב ספר חסידים: "אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר". אחד היה שאמר לו אביו תלמוד לפני ספר רפואות. אמר הבן לא אלמוד כי כשאדע למרחוק חולה עני, אם לא אלך שם הרי אני חוטא. אם אלך וימות על ידי הוא מת ואם לא אדע רפואות איני חייב. אמרו לו הקרובים אליו: אילו היית יודע ברפואות היו חיים וכיון שיכולת לך ללמוד ולעשות ואינך עושה ולומד כאילו אתה תמית אותם".²⁶

אסור לפגוע בציבור בשום צורה

בריאות הציבור הספורנו כותב: "והשמירה בענין הצרעת להושיב המצורעים בדד שלא תזיק צרעת בהדבקה".²⁷

בטחון הציבור פוסק הרב שטרנבוך: "וכן הוא גבי נהג אמבולנס שדרס בדרכו... כללי הזהירות אצלו בנסיעה עם צפירה אינם ככל נהג מאחר והוא חייב למהר, אבל ודאי אינו רשאי לסכן אחרים ח"ו בשביל הצלת החולה".²⁸

ממון הציבור פוסק הרב שלמה קלוגר: "ע"ד המעשה שהנגיד... בנה ביתו בחוה"מ וביקש מהרב להתיר לו באמרו כי רוצה לגנוב ב' אמות ברה"י ומתיירא פן יודע הדבר... הנה רע עלי המעשה מאד... דהוי עוד איסור גמור דהוי גוזל הרבים...".²⁹

פוסק הרמב"ם בהלכות דעות: "ואסור לו לאדם להפקיר או להקדיש כל נכסיו ויטריח על הבריות".³⁰ פוסק הרמב"ם בהלכות מתנות עניים: "לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך עצמו על הציבור".³¹ כותב ספר חסידים: "אין היחיד מסגף עצמו בתענית שמא יצטרך לבריות".³² פוסק השלחן ערוך: "לעולם ישתדל אדם לישא בת תלמיד חכם ולהשיא בתו לתלמיד חכם. לא מצא בת תלמיד חכם ישא בת גדולי הדור...".³³ ומוסיף הבאר היטב: "ואם יקח המיוחסת ויצטרך לקבל צדקה טוב שיקח אותה שאינה מיוחסת".³⁴

²⁵ ספר חסידים (מרג.) טז.

²⁶ ספר חסידים (וויס.) תתתרטט. וראה פאת השלחן בהקדמה שהגרי"א לא למד רפואה שלא להתבטל מלימודו, ומסתבר ששם היו מספיק רופאים. וראה נשמת אברהם חלק יו"ד שלו אות א.

²⁷ ספורנו על דברים כג כ. וראה רמב"ם מילה א טז בענין מילת תינוק חולה.

²⁸ שו"ת תשובות והנהגות א תתסח.

²⁹ שו"ת האלף לך שלמה או"ח שמז.

³⁰ רמב"ם דעות ה יב.

³¹ רמב"ם מתנות עניים י יח. וראה בבלי יומא פג ב: "ואתה קפחת את העיר כולה". וראה פלא יועץ ערך צבור; א"ת ערך טרחא דציבורא. וראה סעיף רסט.

³² ספר חסידים (מרג.) תריז. וראה (מיוחס לרש"י בבלי תענית כב ב שם ד"ה יצטרך לבריות.

³³ שו"ע אבהע"ז ב ו.

³⁴ באר היטב שם ס"ק יד.

פוסק הרמב"ם: "מי שאינו צריך ליטול ומרמה את העם ונוטל אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות, והרי הוא בכלל: 'ארור הגבר אשר יבטח באדם'".³⁵ אסור לקטוף מעצים או פרחים הנמצאים בגנים ציבוריים.³⁶

התנהגות ברשות הרבים
חל איסור חמור על שימוש בשטח ציבורי לצרכים פרטיים,³⁷ השלכת פסולת מכל סוג שהוא,³⁸ זיהום מקורות מים,³⁹ זיהום אוויר, גרימת רעש⁴⁰ וכד'.

מי שאילנו נוטה לרשות הרבים ומזיק לעוברים ושבים מצווה לכרות את העץ.⁴¹

בית דין אינו כופה פעילות למען הציבור,⁴² אך הוא כופה כל אחד להציל את מי שנמצא בסכנת חיים.⁴³ בית דין עשוי להעניש בחומרא את הפוגע בציבור. פוסק הרמב"ם: "וכן כל המיצר לציבור ומצער אותן מותר למסרו ביד גוים להכותו ולאסרו ולקנסו, אבל מפני צער יחיד אסור למסרו".⁴⁴

על הפרנסים לטפח את ההכרה בחשיבות הפעולה למען הציבור ולעודד את העוסקים בכך. על תפקיד המלך כותב העקידת יצחק: "... ומיסב את כלן בשיהיו פונין אל הטוב הכללי ותקון הקבוץ המדיני הכולל באופן שיעזרו זה מזה ולא יזיקו זה זה...".⁴⁵

בירונה החליטו: "אחרי נראה למ"כ הועד שלא להיות בגדר כפויי טובה, וראוי ונכון להטות חן וחסד להקצין כמי משה שוואב על כל הטרחות והשתדליות עשה להק"ק מעודו עד היום הזה...".⁴⁶

לפרנסים יש סמכות לאכוף פעילות למען הציבור. מעיד הרמ"א: "בזמן הזה, שמכריחין הקהל הדיינים על פי החרם, שיהיו דיינים בעל כרחם...".⁴⁷ באיזמיר תקנו: "היה האיש אשר יעלה

³⁵ רמב"ם מתנות עניים י ט. וראה רמב"ם מכירה פרק יד ה: "אין אוצרין פירות שיש בהן חיי נפש בארץ ישראל וכן בכל מקום שרובו ישראל שהרי מגיע מדבר זה צער לישראל".

³⁶ ראה פתחי חשן ד א ס"ק נג. וראה חשוקי חמד בבא קמא עמ' רפג – רפה, שממון הציבור הוא כממון שותפים.

³⁷ ראה פתחי חושן ה ח א. וראה משנה למלך רוצח ושמירת נפש ב ב, שפשיטא לו שאיסור קלקול ברה"ר הוא מדרבנן. וראה נובי"ק אבהע"ז עח אות טז.

³⁸ ראה פתחי חושן ה ח ס"ק סב. וראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש יא טו, שאסור לשפוך מים מגולים ברה"ר. וראה ספר חסידים (מרג.) תתטז, שאסור לשפוך מי רגלים לרשות הרבים. וראה פתחי חושן ה ח ס"ק לח.

³⁹ ראה סעיף רעט.

⁴⁰ ראה שו"ע חו"מ תיז ב. על איכות הסביבה ראה סעיף רפד.

⁴¹ ראה ועלהו לא יבול ב עמ' שנה, שחובת התשלום מוטלת על בעל העץ.

⁴² ראה סעיף קז הערה 31.

⁴³ ראה שו"ת קול מבשר א מז.

⁴⁴ רמב"ם חובל ומזיק ח יא. על מקור החילוק שבין יחיד לציבור ראה שו"ת מנחת יצחק ח קמח.

⁴⁵ עקידת יצחק שער חמשה ותשעים.

⁴⁶ פנקס קהל וירונה ב תשנב, החלטה משנת ש"ס. וראה שם ג ק, החלטה משנת שס"ה; פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה רלז משנת תס"ז לפ"ק.

⁴⁷ שו"ע חו"מ כה ג. וראה מעשה אברהם חו"מ יד. וראה ביאור הגר"א על שו"ע יו"ד רסא ס"ק ז. וראה תשב"ץ ב צח: "ראובן נשבע שלא יהי פוסק לעולם... אחר זה הוצרכו הקהל לברור פוסק ונתנו כח ורשות לאחד מהם לברור אותו... והממוני ההוא בירר פוסק לראובן הנשבע והוא אינו רוצה לקבל עליו להיות פוסק לפי

בגורל מחוייב לעבוד עבודתו עבודת הקדש בלי שום סירוב כלל ועיקר".⁴⁸ בפאדוואה החליטו: "כל מי שימנה ויבחר להיות אחד מהשבעה לא יוכל למאן... בקנס ארבע דוקאטי להקדש בלי שום גראצייה".⁴⁹

לפרנסים סמכות לתקן תקנות המענישות את מי שמכביד על הציבור שלא כדין. זו מדת חכמים. מבאר החתם סופר: "ולא פשע זה אלא שמכר עצמו לנכרי פעמים ושלש והטיל עצמו על הציבור לפדותו, ומן התורה מחוייבי לפדותו כדכתיב 'אחרי נמכר גאולה תהי' לו'... רק יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה בשב ואל תעשה שלא לפדותו הואיל והטיל עצמו על הציבור".⁵⁰

על הפרנסים לשקול היטב את ההשלכות של כל גזירה או תקנה על פעילות למען הציבור. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "וכל היוצאין להציל נפשות ישראל מיד גוים או מן הנהר, או מן המפולת יש להם אלפים אמה לכל רוח ממקום שהצילו בו".⁵¹ חכמים אסרו ללמוד חכמה יוגית אך לא אסרו זאת על בני משפחת הנשיא רבן גמליאל שהיו קרובים למלכות, כדי לאפשר להם לדאוג לציבור ולטפל ביעילות בצרכיו.⁵²

על מורי הוראה לעודד כל פעולה לטובת הציבור. הרשב"א פוסק: "ובא ראובן המקדיש לכתוב על פתח ההיכל שמו למען הזכיר שמו על מה שהקדיש. ועכבו בידו קצת מן הצבור. הודיעני אם יכולין לעכב בידו מן הדין או לא. תשובה... דבכמה מקומות בקהילות הקדש שנוהגין כן. גם במקומנו הוא כתוב בכותל ההיכל וזו מדת חכמים היא ומדת וותיקין כדי ליתן שכר לעשות מצוה. ומדת התורה הוא שהיא כותבת ומפרסמי עושה מצוה. ואם התורה עשתה כן צריכין אנו להלך אחר מדותיה של תורה שהן דרכי נועם".⁵³

שהוא מושבע על זה... תשובה החרם האחרון שהטילו הציבור לא חל עליו ואסור הוא לקבל מינוי הפסק מכח שבועתו לפי שהשבועי הראשוני חלה עליו ואין זה נשבע לבטל את המצוה שאין מוטל על זה האיש הנשבע לעשות פסקי הקהל שיהי מושבע מהר סיני". לעומת זאת, בשו"ת המהרי"ק קי הו"ד בהגה על שו"ע יו"ד רכח לג פוסק שאין תוקף לשבועה מעין זו, ונימוקו עמו שלתקנת הקהל יש תוקף גמור מדאורייתא. אכן מדברי המהרי"ק משמע שאין תוקף לשבועה רק משום שהנשבע ניסה להערים על החלטת הקהל. בכל אופן, אם השבועה נוסחה באופן שהיא מבטלת מצות עשה מדאורייתא (כגון שבועה בכולל פשיטא שיש לה תוקף. במקרה כזה מסתבר שביד השלטון לדרוש מהאזרח להשאל על נדרו או שבועתו, ראה שו"ע או"ח תפה ובנו"כ.

⁴⁸ משא חיים מערכת המס והארנוניות מערכת ע. מה. וראה שו"ת הרשב"א ג תיז; תשב"ץ ב קנג; ש"ך יו"ד רכח ס"ק סד בשם שו"ת הרמ"ע מפאנו מח; חשוקי חמד בבא בתרא עמי עא.

⁴⁹ פנקס ועד ק"ק פאדוואה א נז כה, החלטה בסביבות שנת ש"כ. וראה פנקס קהלת ברלין 49 תקנה שמי שייסר בהתמנות יענש.

⁵⁰ שו"ת חתם סופר חו"מ קעז.

⁵¹ רמב"ם שבת כז יז.

⁵² ראה תוס' בבלי מנחות סד ב ד"ה ארור.

⁵³ שו"ת הרשב"א א תקפא. וראה שו"ת מהרי"ק ט; שו"ת גנת ורדים ג טו ומג"א שו"ע או"ח קנד בסוף.

גם כיום מצווה כל אחד לפעול למען הציבור בכל כוחו ולהזהר שלא לפגוע בציבור.⁵⁴ בזמן מלחמת השחרור פסק הרב משולם ראטה: "... ובאמת קשה מאוד, שהבי"ד יזדקק לשאלה כזו לדון דיני נפשות ממש ולקבל עליו את האחריות של כפייה בכח לגיוס. לפי דעתי, כדי שלא לרפות ידיהם ישיב כבוד הדרת גאונו שיכולים לכופ בכח לשאר שירותים בענין אספקה ושמירה וכדומה..."⁵⁵.

כיום אין כופים אף אחד לקבל על עצמו מנוי ציבורי.⁵⁶

הרב עובדיה יוסף פוסק, שמצוה להודיע למשרד הרשוי על נהג חולה במחלת הנפילה, שנהיגתו עלולה לסכן את הציבור.⁵⁷

האיסור לגזול כספי הציבור תקף גם כאשר השלטון אינו מתנהל על פי התורה.⁵⁸ הרב משה ויזמן, תלמידו של הרב ואזנר מצטט את דברי רבו: "ומה שכתב מבוהל אחד, דכיון שאין מתנהגים על פי התורה מותר לגזלם ואם כן אין להם בעלות כלל, הוא דבר שאין ראוי להשיב, דחלילה להתיר איסור גניבה וגזילה..."⁵⁹. פוסק הפתחי חושן: "להוציא שלא כדין מהמלך או מהממונים על ידו לאחר שבא לידו, נראה פשוט שאפילו בשלטון שאין בו משום דינא דמלכותא אין שום היתר, בפרט כשצריך לשקר ולזייף לשם כך... ושמעתי שיש מורים היתר בזה, ולא ראיתי מקור לזה, וגם גורם להרגיל עצמו בגניבה".⁶⁰

*

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לא יאולץ אדם לבצע עבודת כפייה או עבודת חובה... לא יהא המונח 'עבודת כפייה או עבודת חובה' כולל... (2) שירות בעל אופי צבאי, ובמדינות שבהן מוכר סירוב מטעמי מצפון, שירות לאומי שנתבע כחוק מסרבנים מטעמי מצפון. (3) שירות שנתבע במקרים של שעת חירום או אסון המאיימים על חיי הציבור ורווחתו. (4) עבודה או שירות שהם חלק מן החובות האזרחיות הרגילות".⁶¹

⁵⁴ זכות הציבור לחייב אזרח לשרת בשירות לאומי אינה נזכרת בהצעת החוקה של ד"ר כהן, ראה תחוקה לישראל על פי התורה עמ' 5 – 16. על שירות לאומי לבנות ראה סוף סעיף שיז.

⁵⁵ שו"ת קול מבשר א מז. וראה סעיף קצח הערה 49. וראה התורה המשמחת עמ' 280 שלדעת הרש"י אויערבאך, ראוי לתרום לבנק הדם. וראה סעיף רפא על המצוה להשתתף בניסויים רפואיים.

⁵⁶ ראה ערוך השלחן חו"מ כה ז לגבי דיינים.

⁵⁷ ראה שו"ת יחווה דעת ד ט.

⁵⁸ ראה שו"ת מנחת יצחק ט קי, שלדעת החזו"א דין המדינה כדין מוכס העומד מאליו. לשיטה זו נראה שאסור ליראי ה' להנות מתקציב המדינה, ראה רמב"ם גולה ואבדה ה ט. ולעצם דברי החזו"א ראה סעיף לח הערה 36. וראה סוף סעיף קצט.

⁵⁹ קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות על סימן קסב א, עמ' כח.

⁶⁰ פתחי חושן חלק ד פרק א הערה ד, עמוד יח. וראה משנה הלכות ו שיא. על תוקף דינא דמלכותא בימינו ראה סעיף לח.

⁶¹ כתבי אמנה 1040 3 (א) וכן שם 3 (ג) (2) - (4). וראה ההח"מ 864: "שירותים לאומיים חיוניים, המקיפים – מעבר ומעל לשירות צבאי – גם שירות בחבר מושבעים, גיוס לבניית ביצורים וכדומה" אינם נחשבים לעבודת כפייה. גם חוקות הקובעות שנאשם זכאי להשפט באמצעות חבר מושבעים אינן מחייבות אזרחים לשרת בחבר מושבעים. על עבודת פרך בבית הסהר ראה סעיף שנב.

כללים אלו מפורשים בכמה מן החוקות.⁶² ברבות מן החוקות נזכרת חובת האזרח להתגייס לעזרה בעת אסון טבע וכד'.⁶³

כמה חוקות קובעות שעל האזרח לפעול לטובת הכלל,⁶⁴ לקדם את האומה,⁶⁵ לקדם את המדינה והחברה,⁶⁶ או קדם את החברה.⁶⁷ חוקות אחדות קובעות שעל האזרח להגן על רכוש הציבור.⁶⁸

בכמה מן החוקות מפורש שמנוי ציבורי נעשה רק בהסכמת המועמד.⁶⁹ אחרות קובעות שחבר בית הנבחרים רשאי להתפטר כרצונו.⁷⁰ הוא הדין בנוגע לשרי הממשלה ולשופטים.⁷¹

⁶² ראה ICL חוקת סלובקיה 18 (2), חוקת ספרד 30, חוקת רומניה 39 (2).

⁶³ ראה ICL חוקת הודו 51A d; שם חוקת סינגפור 10 (2); חוקת סלובקיה 18 (2) c; חוקת בולגריה 61.

⁶⁴ דוגמא כנראה יחידאית ממדינת ישראל ראה פקודת השמדת הארבה, 1922.

⁶⁵ ראה ICL חוקת פולין 82.

⁶⁶ ראה ICL חוקת הודו 51A j.

⁶⁷ ראה ICL חוקת שוויצריה 6.

⁶⁸ ראה ICL חוקת איטליה 4 (2).

⁶⁹ ראה ICL חוקת הודו 51A i.

⁷⁰ ראה ICL חוקת אירלנד 19 (3), שחברי הסנאט מתמנים בהסכמה.

⁷¹ ראה ICL חוקת סלובקיה 81 (1).

⁷¹ ראה ICL חוקת שבדיה 6 6. וראה שם חוקת סלובקיה 146.

פרק לט. כבוד הפרנסים, החכמים ועובדי הציבור

רא. מלך

פוסק הרמב"ם: "כבוד גדול נוהגים במלך ומשימין לו אימה ויראה בלב כל אדם, שנאמר 'שום תשים' - שתהא אימתו עליך".¹ כותב ספר החינוך: "ומה שאמרו זכרונם לברכה 'שום תשים עליך מלך שתהא אימתו עליך', כלומר, שנירא אותו... ונכבדהו בתכלית הכבוד הראוי לבשר ודם".²

כותב רבינו בחיי: "אף על פי שדרך התורה שלא ליראה מבשר ודם הלא אנו מוזהרים ליראה מן המלך... והיראה מן המלך הוא בכלל יראת השם...".³

יש לכבד מלך בדרכים הבאות⁴

התנהגות בארמון נכנסים רק עם קבלת רשות.⁵ חייבים לבא אל המלך בלבוש נאה ונקי,⁶ רחוצים ומסופרים,⁷ בכסוי ראש,⁸ לא חמושים⁹ ולא במצב של שכרות.¹⁰ יש להביא מתנה,¹¹ ולהשתחוות¹² מבלי להסתכל בפניו.¹³ יש להתנהג ביראת כבוד.¹⁴ אסור להסיח את

¹ רמב"ם מלכים ב א. נראה להעיר על הרמב"ם שתי הערות. א. יש לעיין, למה הרמב"ם לא פסק בפשטות שכל אחד מצווה לנהוג אימה במלך, כפי שכתב בספר המצוות עשה קעג. ושמה רומז הרמב"ם שמצוה זו מוטלת הן על הציבור והן על המלך, ראה הערה 85. ב. נראה שהרמב"ם אומר בלב כל אדם, לרבות יהודים הגרים בחו"ל ונכרים, ראה סעיף לג הערה 1.

הקריית ספר על רמב"ם מלכים ב א מבין שחיוב זה מדאורייתא. וראה א"ת ערך כבוד מלכים; תלמוד בבלי עם הלכה ברורה ובירור הלכה מסכת סנהדרין יט ב ציון ב.

² ספר החינוך תצז.

³ כד הקמה, יראה. משמע מדבריו, שלדעת הסוברים שאין מצוה למנות מלך, אם העם החליט למנות מלך לא חייבים בכבודו ואולי אפילו אסור לכבד אותו יתר על המדה, ואכמ"ל.

⁴ ראה (המיוחס ל)רש"י בבלי תענית יז א ד"ה מלך מסתפר בכל יום: "מצוה". הר"ן חולק. ראה בחידושיים המיוחסים ל)ה"ר"ן סנהדרין כב ב ד"ה אי הכי: "... ואפשר לפרש דמעיקרא הוה סברינן דהא דכהן הדיוט מסתפר משלשים לשלשים יום אינו מחמת מצוה של תורה אלא דרך כבוד בעלמא כענין מלך...". ונראה שדרך כבוד בעלמא היא ממנהג דרך ארץ. ויש לחקור בכל הלכה הנוגעת לכבוד מלך האם היא בגדר מצוה או בגדר כבוד בעלמא, ומסתבר שבכל מקרה יש לדון את מי שאינו מכבד מלך כמורד במלכות.

⁵ ראה רמב"ם אבל ז ח. וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות כח לה.

⁶ ראה ספר חסידים (מרג.) נו: "כשאדם בא לפני מלך ב"ו לא יבא כאדם שבא בשוק אלא יתעטף להיות לפניו באימה וביראה ובכבוד". וראה אסתר ד ב: "... כי אין לבוא אל שער המלך בלבוש שק"; בבלי ברכות סב ב.

⁷ ראה שו"ת חתם סופר או"ח קנט. וראה שם סימן קנח שהיו שהקלו לאבל להסתפר לצורך זה. וראה בראשית מא יד: "ויגלח ויחלף שמלותיו". וראה שמואל ב יט כה: "ומפבשת בן שאול ירד לקראת המלך ולא עשה רגליו ולא עשה שפמו ואת בגדיו לא כבס...". וראה בבלי שבת נו א ורש"י ד"ה דברים הנכרים חזא ביה. וראה רש"י בבלי מגילה טז א ד"ה שהביאוהו בבהלה: "ולא רחץ יפה מטינופו".

⁸ ראה בבלי סנהדרין קא ב רש"י ד"ה חלץ תפיליו.

⁹ ראה מדרש הגדול שמות ה א: "נכנסו משה ואהרן כשהן עטופים בטליתיהן ומקלותיהן בידיהן ולא נתנו לו שלום ולא סיפנוהו. באותה שעה היתה לו בוש גדולה אמר: הכלב אני כי באו אלי במקלי" לא ספנוהו – חלקו לו כבוד, ראה במדבר רבה ט כד וערוך השלם ערך גליון.

¹⁰ ראה שו"ע או"ח צט א. וראה רמב"ם ביאת מקדש פרק א שכהן שתוי אסור בכניסה לבית המקדש.

¹¹ ראה (מיוחס ל)רש"י דברי הימים ב ט כד: "כי אין כבוד לבא לפני המלך ריקם". וראה ספר החינוך תנ.

¹² ראה רמב"ם מלכים ב ה.

הזעת לשום דבר.¹⁵ בנוכחות המלך שותקים¹⁶ ואין מדברים אלא לאחר קבלת רשות.¹⁷ "דרך ארץ הוא לדבר בלשון המלך דוקא".¹⁸ פונים למלך בלשון אדוני המלך¹⁹ או אדונינו,²⁰ כופלים לו שלום,²¹ מברכים אותו²² ומשבחים אותו.²³ מדברים אליו בנחת,²⁴ ובאופן שלא משתמע שמזלזלים בו או שרוצים להרגיזו.²⁵ אין מזכירים שמו של אדם אחר לפני שמו של המלך²⁶ ואין מכבדים בפניו אדם אחר.²⁷ אסור לסתור את דברי המלך.²⁸ נפרדים ממנו לאחר קבלת רשותו,²⁹ מברכים אותו³⁰ ופוסעים לאחור בכריעה³¹ כשהפנים כלפי המלך.³²

¹³ ראה בבלי חגיגה טז א: "כל המסתכל בשלשה דברים עיניו כהות: בקשת, ובנשיא, ובכהנים". וראה פירוש הרמב"ן על שמות יב כא: "לפי שהקב"ה עובר במצרים כמלך שעובר ממקום למקום וספקלטורים לפניו שלא יפגע בו אדם ולא יסתכל בו". וראה שבת יהודה השמד המ"ב, המתאר את הכתרת ריש גלותא: "וואז מעלים הנשיא אל המגדל, ופניו מכוסים". הערת הרב נבנצל: "מסתבר דהני מילי במלך מישראל". על טעם כלל זה, שאינו נזכר ברמב"ם, ראה תורה תמימה במדבר כז הערה לג. על האיסור להסתכל בפני כהנים בשעה שמברכים את העם ראה רמב"ם תפילה ונשיאת כפים יד ז.

¹⁴ ראה שו"ע או"ח צז ובמפרשים. על איסור יריקה בנוכחות מלך ראה פירוש המשניות לרמב"ם סנהדרין ב ג.
¹⁵ ראה רש"י במדבר יא טז: "...שנהגו קלות ראש, כנושך פתו ומדבר בפני המלך". וראה בבלי מנחות ח ב: "... שאין אדם אוכל במקום רבו". וראה, להבדיל, בבלי סוטה לה א: "... קוצרים ומשתחויים היו". וראה רש"י בבלי שבת יב ב ד"ה מתעטף: "... כאדם היושב באימה ואין פונה לצדדים".

¹⁶ ראה תוספתא סנהדרין ד ב; בבלי ברכות לג א: "ואם היית מחזיר לו וכו'". ולהבדיל ראה בבלי סוטה לט א.
¹⁷ ראה סדר עולם זוטא עמ' 85 על ריש גלותא הנכנס לפני המלך: "והוא מבקש רשות ממנו שידבר בפניו והוא מרשה אותו". וראה רש"י איוב א ז: "דבר הכתוב דרך ארץ שהגדול מדבר תחילה ומרשה הקטן לענות". וראה אור החיים שמות יא ח: "מנהג המלכים כשיבא אדם לדבר אליהם דבר ישתחוו לפניו ומזה ידע המלך כי הם חפצים לדבר עמו".

¹⁸ העמק דבר דברים א מה.

¹⁹ ראה תנחומא וישלח ג: "יעקב קורא לעשו אדוני; למדה תורה דרך ארץ לחלוק כבוד למלכות". וראה תנחומא קדושים ה: "מלך ב"ו אין רשות להדיוט להקרות בשמו". וראה רשב"ם על בראשית מא י ועל שמות ג יד.

²⁰ ראה מדרש הגדול על דברים יז טו: "והן קוראים אותו אדונינו".

²¹ ראה בבלי גיטין סב א.

²² ראה רש"י בראשית מז ז. וראה אבן עזרא על דניאל ג ט: "משפט המדברים אל המלך להתפלל שיאריכו ימיו". וראה מצודת דוד שמואל ב יד ד: "ראוי לומר להבאים לפני המלך כמו יחי המלך וכדומה". על הברכה יחי המלך שרגילים לומר בעת ההכתרה ראה סעיף קח הערה 8 וסעיף קיב הערה 41.

²³ ראה ילקוט שמעוני ספר שופטים ע: "מה המלך הכל מקלסין אותו...". וראה פירוש הרמב"ן על בראשית מד כא, שמשום כבודו של מלך לא באים אליו בטענות. וראה הראב"ע תהלים ב יב: "ומנהג גוים בעולם לשום ידיהם תחת יד המלך כאחי שלמה או העבד תחת ירך אדוניו או לנשק את המלך וזה המנהג עד היום בארץ הודו".

²⁴ ראה רד"ק מלכים א יא כו, שהמדבר אל המלך בחוצפה נדון כמורד במלכות.

²⁵ ראה רש"י שמות יא ח ד"ה וירדו כל עבדיך. וראה כסף משנה על הרמב"ם קרבן פסח ג א. וראה בבלי פסחים נו ב ורש"י ד"ה אימתא דמלכותא.

²⁶ ראה תוס' בבלי קידושין מג א ד"ה מורד במלכות הוה: "... וי"מ שהמרד היה שהקדים לומר ואדוני יואב קודם המלך דוד". וראה ירושלמי פאה א א וכן תנחומא מסעי יב שיש הסוברים שאבנר נענש משום שהקדים את שמו לשם המלך. ולכאורה צ"ע, שהרי באותה שעה היה אבנר בממלכת איש בשת. ויתכן לומר שזה דין במלכות בית דוד שהרי שנינו בתוספתא סוף פרק ז דתרומות שהמורד במלכות בית דוד חייב מיתה.

²⁷ ראה שו"ת חיים שאל פח ד. כן מוכח בבבלי ברכות לג א. וראה רש"י בבלי קידושין מג א ד"ה ואדוני יואב "זהו מרד שקראו אדון בפני המלך". וראה פירוש המשנה לרמב"ם מסכת הוריות ג ח: "במעשים אין שום דבר קודם לכבוד המלך, ואפילו היה עם ארץ".

יוצאים לקראתו עם חוצרות.³³ עומדים לכבודו.³⁴ כשהוא עובר

קבלת פניו

רצים לקראתו.³⁵

פוסק הרמב"ם: "... ואסור לראותו כשהוא ערום ולא כשהוא מסתפר, ולא כשהוא בבית המרחץ, ולא כשהוא מסתפג..."³⁶

כבוד לפרטיותו

פוסק הרמב"ם: "אין רוכבין על סוסו ואין יושבין על כסאו ואין משתמשין בשרביטו ולא בכתרו ולא באחד מכלי תשמישו..."³⁷

כבוד לרכושו

המקלל מלך עובר בלאו מן התורה.³⁸

כבוד שלא בפניו

כל דבור על המלך חייב להעשות בדרך כבוד.³⁹ אסור לפרסם פרטים הפוגעים בכבוד המלך.⁴⁰ הנשבע בחיי המלך חייב לקיים את שבועתו,⁴¹ ועוד.⁴²

אלמנתו או גרושתו אינה נשאת לעולם אפילו לא למלך.⁴⁴ לעבדיו, לשפחותיו ולשמשיו מותר לשרת רק מלך אחר. את כל כליו ואביוזריו יש לשרוף⁴⁵ ואת סוסיו יש לעקר.⁴⁶ עם מותו חייבים כל ישראל לנהוג באבלות מסוימת.⁴⁷

²⁸ ראה בבלי עבודה זרה י ב: "כל דזכי למלכא שדו ליה לקמוניא חלילא". וראה בבלי סנהדרין לט א. וראה בבלי יומא עג א שחכמים לא רצו לסתור את דברי ר' אבהו משום שהיתה עליהם אימתא דבי קיסר, אך שם מדובר בקיסר רומאי. הערת הרב נבנצל: "שם לכאורה הכונה לא להשפיל את מעמדו בעיני המלכות כי הוא פועל למען כל ישראל". וראה רמב"ם תלמוד תורה ה ו רמב"ם ממרים ו ג.

²⁹ ראה פירוש הרמב"ם בראשית מז ז: "ובצאתו מלפניו חזר וברך אותו ליטול רשות מלפניו".

³⁰ ראה נופת צופים השער השני סוף פרק יג.

³¹ ראה רמב"ם תפילה ונשיאת כפים ה יא.

³² ראה שם.

³³ ראה ראב"ע תהלים צח ו.

³⁴ ראה רמב"ם מלכים ב ה. וראה מכילתא על שמות יב לא: "וכן יעקב חלק כבוד למלכות שנא' ויתחזק ישראל וישב על המטה". וראה רש"י בבלי שבועות לא ב ד"ה כל שכן מלך.

³⁵ ראה סדר עולם זוטא עמ' 84 בענין ריש גלותא: "כשעובר על א' מישראל רצים אליו ומחזיקים בידיו ומסבירין פניו, וכן עושה כל אחד מישראל שיעבור עליו".

³⁶ רמב"ם מלכים ב ג.

³⁷ רמב"ם מלכים ב א. נראה שיש להקפיד על כל מה שתלמיד נוהג ברבו כגון שלא יסב בנוכחותו, וראה מרגליות הים סנהדרין כ א אות ה. עוד נ"ל שיש להקפיד על כל מה שבן נוהג באביו, כגון שלא לקרוא בשמו, וראה הערה 19.

³⁸ ראה רמב"ם סנהדרין כו א. וראה שמואל ב יט כב: "ויען אבישי בן צרויה ויאמר התחת זאת לא יומת שמעי כי קלל את משיח ה'". הערת הרב נבנצל: "ומלכים א כ"א י"ג" ("ברך נבות אלקים ומלך").

³⁹ ראה רש"י בראשית כו כו.

⁴⁰ ראה חידו"א בבלי זבחים קב א ד"ה אמר ר"ל סטרו ויצא.

⁴¹ ראה ראב"ע פירוש הארוך שמות כ ז: "ומנהג אנשי מצרים עד היום אם ישבע אדם בראש המלך ולא יקיים את דברו הוא בן מות".

⁴² ראה ילקוט שמעוני על מלכים א סימן קצו: "דוד על ידי שהיה מלך כתוב בו שכיבה. יואב על ידי שהיה שר הצבא כתוב בו מיתה". וראה מלבי"ם על מלכים א ב ה מפני מה שלמה הרג את יואב: "וזה חטא נמוסי ונוגע בכבוד המלכות אחר שנעשה משר צבאו שנדמה שעשאו בפקודת דוד". וראה בבלי גיטין נו א: "מיחייבת תרי קטלא, חדא דלאו מלכא אנא וקא קרית לי מלכא". התויו"ט מעיר בספרו מגילת איבה שלא נכון מה שהיה מפורסם בזמנו שהתעוררה עליו חמת המלך מפני שקרא את חיבורו על הרא"ש בשם מעדני מלך... וראה העמק דבר בראשית מד יח ד"ה ידבר נא עבדך דבר. על האיסור לפרסם מידע הפוגע בכבוד המלך ראה סעיף ריט.

מצוה לכבד מלך אפילו אם נדמה שהוא פחות ראוי לכבוד מאשר מלכים שהיו בעבר.⁴⁸
 מצוה לכבד מלך גם בשעה שמוכיחים אותו.⁴⁹ אומרת הגמרא: "מפני מה זכה ירבעם למלכות
 מפני שהוכיח את שלמה... ומפני מה נענש? מפני שהוכיחו ברבים".⁵⁰ על אביה אומר הירושלמי:
 "למה ניגף? ר"י אמר: על שחשד את ירבעם ברבים".⁵¹ המלך אסא העניש את חנני הרואה משום
 שחנני הוכיח אותו שלא בכבוד הראוי.⁵²
 מצוה לכבד מלך גם אם הוא חולה ואינו מסוגל למלא את תפקידו.⁵³ כותב הרב שכטר בשם הרב
 גזונדהייט: "אף על פי שהורד [צדקיהו] ממלכותו על ידי מלך בבל, מכל מקום כלפי שמיא עדיין
 היה דינו כמלך, ומדין כבודו של מלך, שורפים עליו את כל כליו כשמת".⁵⁴
 בגינוני כבוד אחדים יש לכבד גם את יורש העצר ואת בני משפחת המלך,⁵⁵ ואפילו את עבדי
 המלך.⁵⁶

הכל חייבים בכבוד המלך. פוסק הרמב"ם: "אפילו נביא עומד לפני המלך משתחוה ארצה...
 מצוה על כהן גדול לכבד את המלך".⁵⁷ באופן מיוחד מצווים על כך משרתיו ועבדיו.⁵⁸

⁴³ ראה מלכים ב ט לד: "ויאמר פקדו נא את הארורה הזאת וקברוה כי בת מלך היא", ומבאר הרד"ק: "צריך לנהוג כבוד בכל נכבד באומתו מדרך המוסר". וראה מצודת דוד שופטים ח כא: "... פגע אתה בנו כי בעבור רוב הגבורה שבכך תמית בפעם אחת ולא תשנה וכן ראוי והגון להקל מיתת המלכים".
⁴⁴ ראה רמב"ם מלכים ב ב.
⁴⁵ ראה רמב"ם מלכים ב א.
⁴⁶ ראה בירור הלכה עבודה זרה דף יא א ציון ב ג. וצ"ע מדוע הרמב"ם השמיט הלכה זו.
⁴⁷ ראה שו"ע יו"ד שמ יז בענין קריעה לנשיא ובסימן שדמ יח בענין הספדו ועוד, ופשיטא שכבוד מלך אינו נופל מכבוד נשיא. הרב סולובייציק אינו סובר כן. ראה שיעורי הרב אבילות ותשעה באב, עניני אבילות לב, ואכמ"ל.
⁴⁸ ראה ויקר"ר לב ב: "גם במדעך מלך שבדורך אל תקלל".
⁴⁹ על תוכחה של בת שבע לבנה שלמה ראה בבלי סנהדרין כ ורש"י משלי לא א. וראה סעיף קנ.
⁵⁰ בבלי סנהדרין קא ב. וראה ויקר"ר שירבעם הוכיח את שלמה במעמד אלף איש. וראה רש"י מלכים א יג ב, שגם כאשר הנביא הוכיח את המלך ירבעם הוא חלק לו כבוד.
⁵¹ ירושלמי יבמות טז ג.
⁵² ראה מלבי"ם דברי הימים ב טז י. לפי פירושו המלך כלא את חנני בבית המהפכת כדן. הערת הרב נבצל: "אסא פגע בו, אבל נראה שעשה שלא כדן. הנביא נשלח להוכיח את המלך. וכי פגע שאול בשמואל או דוד בנתן?" וראה הרב יהודה זולדן, "פגיעה במנהיג ציבור", תחומין יט עמ' 28 - 39.
⁵³ ראה שאילתות דרב אחאי גאון, שאילתא ל העמק שאלה אות א, שמלך שנצטרע נחשב כמלך לגבי החובה לנהוג בו אימת מלכות.
⁵⁴ נפש הרב עמי רמז.
⁵⁵ ראה רלב"ג שמואל א יב כד, התועלת הארבע עשרה: "... להודיע שראוי לתת כבוד לאנשים לפי המעלה שהם עתידים להיות בה אף על פי שאינה בידם עתה". וראה רלב"ג שמואל א כה כב, שמטעם זה דוד דן את נבל כמורד במלכות. וראה שו"ת אבני נזר יו"ד שיב. על הבטוי "יורש עצר" ראה שפטים יח ז ורד"ק שם. על כבוד בת המלך אומר המשורר האלוקי: "כל כבודה בת מלך פנימה". וראה שמו"ר א כג: "דלאו דרך בת מלך לעמוד יחידה". גם המלכה נהגה בכמה מנהגי כבוד. ראה, לדוגמא, שמו"ר ל ג: "משל למטרונה שהיתה מהלכת הזין מכאן והזין מכאן והיא באמצע".
⁵⁶ ראה בבלי שבועות מז ב, שעבד מלך כמלך.
⁵⁷ רמב"ם מלכים ב ה. וראה רמב"ם כלי המקדש ה ח.

על אף המצוה לכבד המלך אין לבטל מצוה ואין לעבור איסורים לשם כך.⁵⁹ אומרת הגמרא: "דוד מלך ישראל מת אין מחללים עליו את השבת".⁶⁰ פוסק הרמב"ם בהלכות תפילין ומזוזה וספר תורה: "הכותב את השם, אפילו מלך ישראל שואל בשלמו לא ישיבנו".⁶¹ פוסק הרמב"ם בהלכות תפילה: "אין המתפלל מפסיק מתפילה... ואפילו מלך ישראל שואל בשלמו לא ישיבנו".⁶² כותב המהרש"ל: "אין להסתיר דברי תורה בעבור כבוד אדם חשוב אפילו מלך".⁶³

כותב הרב אלחנן וסרמן: "... וגם המלך בעצמו מוזהר בזה לחלוק כבוד למלכות".⁶⁴

על המלך לחלוק כבוד למלכות בדרכים הבאות

- כותב הילקוט: "אין דרך המלך לשכון בעמק אלא במקום גבוה מעולה ויפה".⁶⁵
- פוסק הרמב"ם: "המלך מסתפר בכל יום ומתקן עצמו ומתנאה במלבושין נאים ומפוארים שנאמר: 'מלך ביפיו תחזינה עיניך', ויושב על כסא מלכותו בפלטרין שלו, ומשים כתב בראשו".⁶⁶
- בימי המקרא מלך היה עונד אצעדה על זרועו,⁶⁷ לובש מעיל בוץ⁶⁸ ואבנט של מלכים.⁶⁹ כותב הרד"ק: "מנהג המלך להיות שבת בידו תמיד והוא סימן שהוא רודה בעם".⁷⁰

⁵⁸ ראה, לדוגמא, רמב"ם קרבן פסח ג א וכסף משנה שם. וראה פירוש הרלב"ג על שמואל ב התועלות אחרי פרק כא התועלת החמישית. וראה בבלי סנהדרין צג ב: "מאי... ואשר כח בהם לעמד בהיכל המלך"? אמר רבי חמא ברבי חנינא: מלמד שהיו אוספין את עצמן מן השחוק, ומן השיחה, ומן השינה, ומעמידין על עצמן בשעה שנצרכין לנקביהם, מפני אימת מלכות". הערת הרב נבנצל: "לפחות בנוגע לנצרך לנקביו אין למלך ישראל לדרוש כזאת".

⁵⁹ על יוצאים מן הכלל ראה א"ת ערך כבוד מלכות.

⁶⁰ בבלי שבת קנא ב.

⁶¹ רמב"ם תפילין א טו.

⁶² רמב"ם תפילה ו ט.

⁶³ חידושי מהרש"ל על בבלי שבת קנג ב. פשיטא לה לגמרא בבלי סנהדרין קי א שבשעה שגזזו את שער הלויים והניפו אותם, עשו זאת גם למשה רבינו. זאת למרות שגזיזת השער כדלעת נחשבת כזיוון, כמבואר שם.

⁶⁴ קובץ שיעורים כתובות מז. וראה שמ"ק על כתובות יז א ד"ה שבחוהו מכלל דשפיר עבד. וראה דברים יז יח: "... למען ילמד ליראה את ה' אלוקיו ולשמר את כל דברי התורה הזאת ואת החקים האלה לעשתם", ודורש הספרי על דברים יז יח: "... ואת החקים האלה, אלה חקי מלכות".

⁶⁵ ילקוט שמעוני וירא רמוז.

⁶⁶ רמב"ם מלכים ב ה. יתכן שהכתר הוא העטרה הנזכרת בספר שמואל ב יב ל, וראה בר"ר עד טו. על נזר ראה שמואל ב א י וכן מלכים ב יא יב. במקומות רבים בדברי חז"ל מצאנו שאת הכתר קושרים, ראה לדוגמא תרגום יהונתן לשמות יט ו ורש"י על ישעיה לז לו, אך לא מצאנו הוראה הלכתית למלך לעשות כן.

⁶⁷ ראה שמואל ב א י.

⁶⁸ ראה דברי הימים א טו כז. וראה שופטים ח כז: "... ובגדי הארגמן שעל מלכי מדין". וראה בר"ר עד טו שם נזכר בגד מלכים בשם פורפירין שהוא בגד אדום, וכנראה שהוא הוא. וראה אסתר ח טו: "ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור ועטרת זהב גדולה ותכריך בוץ וארגמן...". על בגדי מלכות בזמן התורה ראה פירוש הרמב"ם על התורה שמות כח ב. וראה בבלי שבת נט ב על "אבנט של מלכים". הכוזרי ד ג מתאר את לבוש המלך: "לובש המשי".

⁶⁹ ראה בבלי שבת נט ב.

- פוסק הרמב"ם: "ולא יעמוד בפני אדם ולא ידבר רכות ולא יקרא לאדם אלא בשמו כדי שתהא יראתו בלב הכל".⁷¹
- פוסק הרמב"ם: "... וכשמברין אותו כל העם מסובין על הארץ והוא מיסב על הדרגש".⁷²
- אומר המדרש: "אין דרך המלך לעשות דבר אלא גוזר ואחרים עושים".⁷³ מלך אינו רשאי לעשות מלאכה לפרנסתו.⁷⁴
- כותב הר"י אבן שועיב: "ואמר 'שום תשים עליך', ודרשינן, שתהא אימתו עליך, ולכן נצטוה המלך שלא לעשות שום צוות לשום אדם...".⁷⁵
- על המלך לצאת מביתו רק לצורך גדול.⁷⁶ במקרה כזה עליו לרכב על סוס⁷⁷ ולצאת בלווי בני לוויה.⁷⁸
- על המלך לשמור על כבודו, במיוחד בפרהסיא.⁷⁹ מלך אינו יוצא מפלטרין שלו להלויה של קרוביו, ומבאר הרע"ב: "שגנאי הוא למלך להראות עגמת נפש לפני העם".⁸⁰
- כותב החתם סופר: "... ושלא יעשה דברים אשר על ידם יתבזה לעיני העם".⁸¹
- פוסק הרמב"ם: "וכן כל המבזה את המלך או המחרפו יש למלך רשות להרגו כשמעי בני גרא...".⁸²

⁷⁰ רד"ק עמוס א ה. על השרביט שביד המלך ראה ילקוט שמעוני על תהילים תתסט: "מטה עוזך ישלח ה' מציון". איזה מטה זה מטה של יעקב... והוא המטה שהיה ביד יהודה... והוא המטה שהיה ביד משה... והוא המטה שהיה ביד אהרן... והוא המטה שהיה ביד דוד... והוא המטה שהיה ביד כל מלך ומלך עד שחרב בית המקדש ונגנו, ועתיד לימסר ביד מלך המשיח". המלך אינו מחזיק דבר אחר בידו, ראה בבלי סוטה לד א. וראה סעיף ט הערה 39.

⁷¹ רמב"ם מלכים ב ה. וראה שם ב ו: "וכשמדבר אל כל הקהל בלשון רבים ידבר רכות".

⁷² רמב"ם אבל ז ח.

⁷³ שמו"ר מ ב. וראה טור אבהע"ז סד ב"י בשם אגדה: "החתן דומה למלך מה מלך אינו עושה מלאכה אף חתן אינו עושה מלאכה". מסתבר שעל המלך אף לנהוג באותם מנהגי הכבוד המקובלים אצל כהן גדול, אצל הדיינים ואצל הרב ראה רמב"ם כלי המקדש ה א – ז; רמב"ם סנהדרין כה ג – ד; רמב"ם תלמוד תורה ד ה. ראה שו"ת אגרות משה יו"ד א סוף סימן קלה.

⁷⁴ דרשות ר"י אבן שועיב פרשת שופטים. וראה העמק דבר בראשית מג לב: "דרך המלך שלא לאכול עם עבדיו". הערת הרב נבנצל: "שאלו אכל עם מקורביו".

⁷⁵ ראה סדר עולם זוטא עמ' 84 שריש גלותא אינו יוצא מפתח ביתו. המלך ומקורביו היו מקפידים על כך שלא יראה מברשם אפילו פסת יד ופסת רגל. וראה ילקוט שמעוני על שמואל ב רמז קמג, שמסיבה זו התלוננה מיכל בת שאול על דוד. וראה רמב"ם דעות ה ט: "תלמיד חכם מלבוש נאה ונקי... ולא יהא בשרו נראה מתחת מדיו".

⁷⁶ ראה מו"נ א עג ההקדמה העשירית: "... כמו שנוהג המלך שאינו עובר בחוצות העיר אלא כשהוא רוכב ולא נראה מעולם כי אם כך".

⁷⁷ ראה פרקי דרבי אליעזר טז: "מה המלך אינו יוצא לשוק לבדו...". וראה תשב"ץ קטן תסז: "מה מלך ונשיא אינם הולכים יחידיים". וראה רש"י מלכים א יח מו שאליהו רץ לפני אחאב "שלא ילך אחאב יחידי". וראה רד"ק מלכים א א ה: "מנהג המלכים שהולכים לפניהם רגלים בכלי זיין". וראה מו"נ א מו. וראה סדר עולם זוטא עמ' 85 על ריש גלותא: "ולעולם אינו יוצא עד שהולכין אחריו כל סיעתו ודמה בהליכתו כאחד שרי המלך".

⁷⁸ ראה רמב"ם מלכים ב ה. גם כהן גדול יש לכבד ברחוב יותר מאשר בבית, ראה בבלי יומא עא א: "מצאו בשוק לכהן גדול, אומר לו: אישי כהן גדול עשינו שליחותך. מצאו בביתו, אומר לו: מחיה חיים, עשינו שליחותי", ומבאר רש"י ד"ה מצאו בשוק: "מכבדו לפני הבריות...".

⁷⁹ רע"ב משנה סנהדרין ב ג.

⁸⁰ תורת משה פרשת תרומה ד"ה ועשו.

פוסק הרמב"ם: "מלך שמחל על כבודו אין כבודו מחול",⁸³ ומבאר המהר"ם מרוטנבורג טעמה של הלכה זו: "דכתב כי לה' המלוכה, 'הממליך מלכים ולו המלוכה'. ולהכי כתיב 'שום תשים עליך מלך' ריבה שימות הרבה לומר שאין כבודו מחול".⁸⁴ כותב השיטה מקובצת: "כתב רש"י ז"ל שלפיכך ריבה הכתוב שימות הרבה משום דאין כבודו מחול פי' דכל שעה שמוחל על כבודו הרי כאילו הסיר עצמו ממלך וצריך אתה להשימו עליך מחדש".⁸⁵

מלך אינו רשאי למחול על כבודו מאחר והפוגע בכבודו פוגע ביעודי התורה⁸⁶

טובת הכלל רבינו יונה מבאר: "... משום דכבודו הוא כבוד של ישראל כולו".⁸⁷ כותב הר"ן: "שאין כבוד המלך ומלכותו לתיקון עצמו, רק לתיקון העם...".⁸⁸

טובת המדינה כותב המאירי: "כי אילו ישו המלך והמושל כבודם לכבוד שאר העם אולי יקל מוראו עליהם ויהרסו מצב המלכות ויפצו גדר האדנות בסור אימתו מעליהם".⁸⁹ כותב המהר"ץ חיות: "כי המלך כולל כל האומה ובו תלוי טובת המדינה, ואף בדבר אשר אינו נוגע רק לכבודו לבד, הוא גם כן הטבה כללית להעם והותר לו נמי אפילו לקחת בניו ובנותיו לצורך הנהגת מדינתו והן בדבר שנוגע לכבודו, ואם ממלכתו מקושט בכל מיני כבוד והדר אזי נצמח מזה הטבה כללית ותועלת עצום כי יגורו ויפחדו ממנו יושבי קצות הארץ, וכסאו יהיה נכון מבלי מפגיע ומחריד משכניו מסביב".⁹⁰

קידוש השם אומר המדרש: "רבי יודן אמר כל המעיז פניו במלך כאלו מעיז פניו בשכינה".⁹¹ כותב המהרש"ל: "ואולי שאול ע"ה כיון על זה שנפל על חרבו... וגם אפשר משום

⁸² רמב"ם מלכים ג ח. וראה בבלי מגילה יג ב: "... דאכלו ושתו ומבזי ליה למלכות"; תוס' בבלי קידושין מג א ד"ה מורד. וראה. הרמב"ם מדגיש שלמלך יש רשות להורגו, ולא חובה, ומכאן שלמלך הסמכות לקבוע איזה עונש לתת ומתי להעניש, וראה הערה 93. וראה קרן אורה סוטה מד ב ד"ה והרמב"ם, שמלחמה שמלך נלחם במי שפגע בכבודו אינה מלחמת מצוה. לא נתבאר האם לדעת הרמב"ם שמעי חרף את המלך על דבר אמת או על דבר שקר - ראה מפרשים על שמואל ב טז ה - ובכל אופן מסתבר שאפילו אם נאמר שחרפו על דבר אמת הרי שאין התר לחרף מלך אלא רק להוכיחו לשם שמים. וראה חידושי מרן הגר"ז החדשות על תנ"ך ואגדה מפי השמועה קסה: "חזינן מזה ליסוד דין חדש דנאמר הילכתא במורד במלכות בית דוד דמשום דחולק על בחירת מלכות בית דוד חייב מיתה... והנפק"מ ביניהם... במורד במלכות בית דוד הגברא מחויב מיתה הוא וכל אדם מחויב להרגו".

⁸³ רמב"ם מלכים ב ג.

⁸⁴ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג קז.

⁸⁵ שיטה מקובצת כתובות יז א. וראה המקנה קידושין לב ב ד"ה מלך שמחל על כבודו. על הלשון "שום תשים" ראה ספרי ומשך חכמה על דברים יז טו. וראה אור החיים בראשית מז כט: "מלך שמחל על כבודו אין כבודו מחול, דוקא מלך ישראל שנמשח ומלך על ישראל". אמור לשיטתו, שמלך שאינו משוח רשאי למחול על כבודו. על מלך משוח ראה סעיף לג הערה 2.

⁸⁶ ראה סעיפים כז - לא.

⁸⁷ חידושי רבינו יונה על בבלי סנהדרין דף יט א. וראה תוס' המובא בהערה 102.

⁸⁸ דרשות הר"ן דרוש יא.

⁸⁹ חבור התשובה מאמר א פרק ה.

⁹⁰ כל ספרי מהר"ץ חיות תורת נביאים פרק ז.

⁹¹ בראשית רבה צד ט.

כבוד מלך משוח ה', שאין ראוי שימות ביד הערלים ויעשו בו מיתת עינו ובזיון, והוא חילול השם בדת אמונתנו".⁹²

גדול עונשו של מלך המוחל על כבודו שלא כדן. אומרת הגמרא: "אמר רב יהודה אמר רב: מפני מה נענש שאול – מפני שמחל על כבודו, שנאמר ובני בליעל אמרו מה ישענו זה ויבזהו ולא הביאו לו מנחה ויהיה כמחריש, וכתוב: 'ויעל נחש העמוני ויחן על יבש גלעד וגו''",⁹³ ומפרש רש"י: "שמתחילת מלכותו מחל על כבודו וגילה על עצמו שאינו כדאי למלוך".⁹⁴

מלך אינו ראוי למחול על כבודו במקרה שפוגעים בו אך ראוי לו למחול על כבודו ולכבד את השכינה.⁹⁵

בית דין מעניש את הפוגע בכבוד המלך.⁹⁶

על בית דין לכבד מלך שנשפט לפניו.⁹⁷

על פרנסים לחזק את כבוד המלך.

בכל פעולה ובכל יזמה חקיקתית על הפרנסים לשקול את ההשלכות האפשריות על כבוד המלך. זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "... אינו חולץ, שנאמר 'וירקה בפניו וזה בזיון'".⁹⁸ רש"י מבאר מפני מה מלך פטור מלהעיד בבית דין: "דכתיב 'שום תשים עליך מלך' - שתהא אימתו עליך, והבא להעיד צריך לעמוד בפני הדיין".⁹⁹ כדי שלא לבייש מלך מורה התורה שמלך שחטא מביא לחטאת שעיר ולא כבשה.¹⁰⁰ התורה לא אסרה לקבור מלך בבגדים מפוארים למרות ההשחתה שבדבר¹⁰¹ ולא אסרה לעקור בהמות המלך לאחר מותו.¹⁰²

⁹² יש"ש ב"ק פרק החובל סימן נט. וראה הערה 85.

⁹³ בבלי יומא כב ב. וראה פתח עינים שם שהמלך אינו מחויב להרוג את המבזה אותו אולם הוא אינו ראוי להתעלם מהבזוי מכל וכל. לעומתו דוד הקפיד מאד על כבוד המלוכה מיד עם עליתו לשלטון ולכן הרג את הנער העמלקי. בענין מלך שמחל על כבודו ראה מנחת חינוך תצו ס"ק ה; כל ספרי מהרי"ץ חיות א תורת נביאים ז; שדי חמד דברי חכמים סימן מה; חמדת ישראל עשין לט, דף י א; שו"ת בית דוד א כז; משפט המלוכה על הרמב"ם שם; בירור הלכה על מסכת סנהדרין יט ב ציון ב.

⁹⁴ רש"י שם ד"ה מפני.

⁹⁵ ראה בבלי סוטה מא א: "מוצאי יום טוב הראשון של חג בשמיני במוצאי שביעית... והמלך עומד ומקבל וקורא יושב. אגריפס המלך עמד וקבל וקרא עומד, ושבחוהו חכמים", ומבארים בעלי התוס' בבלי סוטה מא ב ד"ה מצוה שאני: ... ונראה לתרץ דדוקא הכא שייך למימר מצוה שאני דמוחל על כבודו משום כבוד התורה שהוא כבוד השכינה".

⁹⁶ ראה צפנת פענח על התורה בראשית הפטרת ויחי.

⁹⁷ מלך בודאי לא גרע מתלמיד חכם, וראה סעיף רג הערה 52.

⁹⁸ רמב"ם מלכים ב ג.

⁹⁹ רש"י בבלי שבועות לא א ד"ה כל שכן מלך. על עדות המלך בעניני איסור והתר ראה שו"ת פרי יצחק נו; מנחת חינוך על מצוה עה אות ה. וראה בירור הלכה על סנהדרין יח א ציון ח.

¹⁰⁰ ראה משך חכמה ויקרא ד כב – כד.

¹⁰¹ ראה רמב"ם אבל ד ב.

¹⁰² ראה תוס' בבלי עבודה זרה יא א ד"ה עוקרין: "דשאני כבוד המלך שהוא כבוד לכל ישראל ואתי כבוד רבים ודחי צער בעלי חיים" וראה שם על איסור בל תשחית. על דיון בענין חוקות הגוי ראה א"ת ערך חקות הגוים ח.

זו מדת חכמים. אומרת הגמרא: "משום כבוד מלכים לא גזרו בהו רבנן".¹⁰³
 אם וכאשר יתמנה מלך¹⁰⁴ יהיה צורך להחליט אילו מנהגי כבוד שהיו נוהגים בימי קדם ינהגו בו.¹⁰⁵

אומרים חכמים: "לעולם ישתדל אדם לרוץ לקראת מלכי ישראל ולא לקראת מלכי ישראל בלבד אלא אפילו לקראת מלכי עובדי כוכבים שאם יזכה יבחין בין מלכי ישראל למלכי עובדי כוכבים",¹⁰⁶ ומפרש רש"י: "ש'אם יזכה' - 'לעולם הבא ויראה בכבוד המלך המשיח', 'יבחין' - כמה יתר כבוד נוטלי שכר מצות יותר ממה שהיה כבוד האומות בעולם הזה".¹⁰⁷

*

במדינות המפותחות שבהן שלטון מלוכני נוהגים כבוד במלך, אולם אין הוראות חוקתיות בענין זה.

¹⁰³ ראה בבלי ברכות יט ב. וראה א"ת ערך כבוד מלכים ג. בדחיית איסור.

¹⁰⁴ ראה סעיף ז.

¹⁰⁵ ראה בבלי קידושין פב א המונה את אלו שאינם ראויים להתמנות ככהן גדול וכמלך, והרמב"ם השמיט ולא הזכיר גרדי ומבאר זאת תשב"ץ א טז: "נראה לי כי הכל לפי המקומות שיש מקומות שאומנות הגרדי היא מושבחת בענין מינוי המלכות לא הזכירו הרמב"ם ז"ל". וראה העמק דבר במדבר טז כה ושם שם לב יא, שמושגי הכבוד שהיו מקובלים בזמן האבות אינם כמושגי הכבוד שהיו מקובלים בזמן התורה. פשיטא שחלו הבדלים בענינים אלו מימי חז"ל ועד ימינו. יתעורר איפוא הצורך לקבוע אילו ממנהגי הכבוד יש לנהוג למעשה במקום ובזמן שמנהגי כבוד אלו אינם מקובלים עוד. על שינויים שחלו במנהגי דרך ארץ ראה

סעיף מא.

¹⁰⁶ בבלי ברכות נח א.

¹⁰⁷ רש"י שם.

רב. מלך רשע¹

נחלקו האמוראים בשאלה האם משה רבינו היה חייב לחלוק כבוד לפרעה הרשע. לדעת ר' ינאי היה על משה רבינו לנהוג אימת מלכות גם בפרעה ואילו לדעת ר"ל משה רבינו לא נצטוו לחלוק כבוד לפרעה.²

ר' יוחנן סובר כר' ינאי ומביא ראיה שיש לכבד גם מלך רשע מהפסוק בספר מלכים: 'ויד ה' היתה אל אליהו וישנס מתניו וירץ לפני אחאב עד באכה זרעאלה'.³

נמצא שהאמוראים נחלקו בשאלה האם יש לכבד מלך רשע.⁴

המהר"ח פאלאג'י פוסק שיש לברך שחלק מכבודו לבשר ודם גם על מלכים רשעים כאחאב.⁵ מכאן משמע, שהוא מכריע כרבי ינאי וכרבי יוחנן.

בשל הנימוקים הבאים יש לכבד גם מלך רשע⁶

מניעת אנרכיה זלזול במלך עלול לגרום פגיעה בשלטון החוק ובסדר הציבורי, התלקחות מלחמות אזרחים וכד'.⁷ שנינו: "הוי מתפלל בשלומה של מלכות שאלמלי מוראה של מלכות איש את רעהו חיים בלעו".⁸

¹ להגדרת רשע ראה סעיף קפא. על האפשרות להדיח מלך ראה סעיף קכג.

² בבלי זבחים קב א.

³ מלכים א יח מו. הרלב"ג אומר, שהנביא מיכה נהג כבוד באחאב, ראה פירושו למלכים א כב טז.

⁴ לשיטת ר"ל אפשר לומר שאליהו כבד את אחאב מהנימוק שכותב הרלב"ג מלכים א סוף פרק כב התועלת העשרים וששה: "ואמנם חלק לו כבוד עתה לא קודם זה כי ידמה שגם הוא סר אז מאחרי הבעלים והאמין בש"י ולזה הסכים לאליהו בהריגת נביאי הבעל אך קודם זה שהיה בתכלית הרוע לא חלק לו כבוד וכן לא חלק לו כבוד כשחטא בדבר נבות". וראה מלבי"ם מלכים א יח מו. מחלוקת ר"ל ור"י באה לידי בטוי גם בירושלמי יבמות טז ג: "ולמה ניגף רבי יוחנן אמר על שחישד את ירבעם ברבים הה"ד [שם ח] ואתם המון רב ועמכם עגלי הזהב אשר עשה לכם ירבעם לאלהים. ריש לקיש אמר על שביזה את אחיה השילוני".

וראה תוסי' בבלי בבא קמא יז א ד"ה והלא, שצדיקים שבדור לא הספידו את אחאב. וראה בבלי ברכות י ב: "ששה דברים עשה חזקיהו המלך... גירר עצמות אביו על מטה של חבלים - והודו לו", אולם לאחר מות מלך רשע בודאי אין חיוב לכבדו ואכמ"ל.

⁵ ראה שו"ת לב חיים ג נה. פשיטא, שאם בית דין מורה שאין מצוה לכבד מלך הרי זו הודעה לרבים שיש להדיחו.

וראה פתח עינים על זבחים קב א, שיש מקום לומר שמחלוקת ר"י ור"ל היא כמחלוקת הטור והרמב"ם המובאת בשו"ע יו"ד רמ יח בענין המצוה לכבד אב רשע. וראה כלי החמדה על יתרו ח המחלק בין אב רשע ובין אב רשע המפורסם ברשעו. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תקכח שאין לכבד אב רשע שהוא אפיקורס ומחלל שבת. לשיטת הכלי חמדה והרב שטרנבוך אי אפשר לקשור את מחלוקת האמוראים למחלוקת הטור והרמב"ם שהרי אליהו כיבד מלך שהיה מפורסם ברשעו.

⁶ ראה אברבנאל דברים יז יד שלעולם לא מדיחים מלך. וראה שו"ת ציץ אליעזר יב סד, שמשמעות דברי חכמים שאין מעל גבי המלך אלא ה' אלוקיו היא, שאסור להדיח מלך אפילו אם הוא רשע ופושע. לשיטתם מובן שיש לכבד מלך רשע. וראה סעיף קכג הערה 2.

⁷ ראה תפארת ישראל ביכורים פרק ג בועז אות א; העמק דבר דברים יז יד. וראה סעיף קמו הערה 31.

⁸ משנה אבות ג א.

כבוד מלכות שמים כותב המהרש"א: "שראו לחלוק כבוד אפי' למלכים הקדמונים הרשעים... וכדאמרינן בפי' הרואה דמלכותא דארעא כעין מלכותא דרקייעא והמזלזל בכבודו כאילו פוגע בכבוד המקום וק"ל".⁹ הדברים אמורים במיוחד לגבי מלך משוח.¹⁰

כבוד העם כותב המהר"ם שיק: "אין הכבוד שלו אלא של העם שהוא מולך עליהם ומי שמזלזל בו הוא מזלזל בכל העם".¹¹

כבוד בית הדין הגדול והנביא¹²

מניעת חילול השם¹³

תקוה שהמלך יחזור בתשובה¹⁴

סכנה לא לכבוד כותב המהרש"א: "... עצה טובה קמ"ל דגם באינו עושה מעשה עמך, משום יראה, שיודע למלך ולעשיר, אין לקללם".¹⁵ כותב הפלא יועץ: "כשלא יכבדוהו כפי רצונו או יכעיסוהו, יצר סמוך מסיתו הסת כפול, לנקום נקם ולעשות רעה כאשר בכחו לעשות, באמרו: האותי לא תיראו? עתה תראו אשר אעשה בעבור תהיה יראתי על פניכם...".¹⁶

יש סוברים שלמלך רשע יש פחות סמכויות מאשר למלך צדיק.¹⁷

⁹ חידו"א זבחים קב א. וראה בירת מגדל עוז, אבן בוחן פנה א עג: "... אפילו המורד במלך או"ה פשיטא דמחויב מיתה מן התורה...".

¹⁰ ראה כלי חמדה פרשת שופטים ו ה. וראה צפנת פענח הוריות י א שמלך שנמשח בשמן המשחה נדון כמלך גם אם הודח. על מעמדו של מלך משוח ראה סעיף לג הערה 2.

¹¹ מהר"ם ש"ק על תרי"ג מצוות מצוה עא.

¹² ראה את דברי האברבנאל ריש סעיף קכג. על הממנים ראה סעיפים קי קיא.

¹³ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תקכח: "בעל תשובה שאביו רשע אם מחוייב לכבדו... ולמעשה נלע"ד עיקר דכל זמן שאינו עושה מעשה עמך אף שאינו אשם בדבר אין צריך לכבדו, ומיהו יש לזיהר מאד לא לצערו, וכן שלא יהא חילול ה' שיאמרו בקדושה 'קלה' אצלם נזהרין לכבד ואילו אצלנו אין נזהרין". לפי"ז עשוי להיות מלך רשע שמצוה לכבדו, ובפרט אם הוא עושה מעשים שאינם נחשבים כעבירות בקרב מלכים המוכרים לו.

¹⁴ ראה רדב"ז על רמב"ם ממרים ו יא, שמתעם זה יש לכבד אב רשע. וראה שו"ת בן יהודה, הו"ד במרגליות הים סנהדרין פה ב אות ב, שאין רשות לבן לבזות את אביו הרשע שמא עשה תשובה.

¹⁵ חידו"א בבלי בבא בתרא ד א ד"ה א"ל בעושה מעשה. וראה פירוש הרע"ב משנה אבות ד יג; מנ"ח מצוה עא אות [ד]. משמע מדבריהם, שאין איסור תורה לקלל מלך רשע. ויש לעיין אם הם פוסקים כר"ל או שהם סוברים שלר"י מצוה לכבדו רק מדרבנן או ממדת דרך ארץ. נראה להוסיף כי בגמרא בבא בתרא שם משמע שהורדוס לא נחשב כלל כמלך בעיני חכמים אלא רק כנשיא. ויש מקום לדון אולי חייבים מדאורייתא לכבד מלך רשע אולם רק אם מדובר במלך שעלה על כסאו כדין ואחר כך הרשיע. הורדוס לכתחילה היה פסול למלכות ולכן לכו"ע אין חיוב מהתורה לכבדו, וכ"ז צ"ע.

¹⁶ פלא יועץ ערך ממשלה. דון מינה ואוקי באתרא. וראה מג"א שו"ע או"ח קנו ס"ק ב: "ומיהו אם מתירא שלא יהרגנו מותר לומר לו יפה עשית אפי' עבר עבירה...". וראה מהר"ם שיק על המצוות מצוה עא.

¹⁷ ראה סעיף קנ הערה 61.

רג. תלמיד חכם, רבו ורבו מובהק

פוסק הרמב"ם: "כל תלמיד חכם מצוה להדרו ואף על פי שאינו רבו שנאמר 'מפני שיבה תקום והדרת פני זקן' זקן זה שקנה חכמה..."¹

התורה מצוה לכבד חכמים על שום מעלותיהם הרבות ותרומתם הסגולית לכלל ישראל

- אומרת הגמרא: "מי מושל ביי? צדיק, שאני גוזר גזירה ומבטלה".²
- במסכת סנהדרין כותב רש"י: "שמהנין לעולם ומקיימין [אותו]".³
- כותב רבינו יונה: "הלא הדבר ידוע, כי אין העבודה מתקיימת בלתי על ידי לומדי התורה אשר יהגו בה יומם ולילה, כי הם יורו דעה ויודעי בינה לעיתים לדעת מה יעשה ישראל, והם יעמידוהו בישראל לבלתי תשכח מפי זרעם, ובמקום שאין עוסקי תורה ירבו המכשולים וישר בעדם אין, על כן יכבדו עבדי השם יתברך את חכמי התורה לכבוד השם יתברך, ולהודיע כי עבודתו לבדה עיקר הנמצא".⁴
- כותב רבינו בחיי: "לפי שידוע כי החכמים שלוחי השם יתברך בארץ, והם מורי התורה... ולכך כל הירא אותם את האלקים הוא ירא".⁵

כמה גדרים בכבוד חכמים

- פסוק מפורש בתורה: "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן".⁶
- מצוה לדבר אליהם ועליהם בכבוד הראוי.⁷
- אומרת הגמרא: "מה כהן נוטל בראש, אף תלמיד חכם נוטל בראש".⁸
- קדימות במסחר, בקבלת צדקה ובהתדיינות.⁹
- פטורים ממסים אחדים.¹⁰
- קורעים עליהם אפילו בחול המועד.¹¹

¹ רמב"ם תלמוד תורה ו א. וראה ספר המצוות עשין רט. על הגדרת חכם ראה שו"ע או"ח קלו א; שו"ע יו"ד שם ז; שו"ע יו"ד רמג ב בהגה. לגבי כל הלכה בנפרד יש לעיין מי נחשב לחכם. וראה שו"ת שבט הלוי ט שג טז: "ויראה לעני"ד אע"ג דלא כל התלמידים בגיל הזה הם בגדר ת"ח ע"פ שנתבאר שיעורו בשו"ע ופוסקים יו"ד ריש סי' רמ"ג, מכ"מ לענין זה שלא לזלול בלומדי תורה מספיק אם לומדים תורה בלבד". וראה א"ת ערך כבוד חכמים. וראה סעיפים ריב רמח.

² בבלי מועד קטן טז ב. וראה תורת משה דברים יז טז. על השגחה מיוחדת על חסידים וצדיקים ראה מו"נ ג יח; פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כו יא.

³ רש"י בבלי סנהדרין צט ב ד"ה שכופר במה שכתוב בתורה.

⁴ שערי תשובה ג קמח.

⁵ כד הקמח, וראה ספר חרדים ט יב, שזו מצוה מדאורייתא. וע' הגדה של פסח מבית לוי, עמ' צג.

⁶ ויקרא יט לב.

⁷ ראה א"ת כבוד חכמים עמ' תקצז.

⁸ בבלי נדרים סב א. וראה הרא"ש נדרים סב א ד"ה לכל דבר שבקדושה: "לכל דבר שיראה גדול ומקודש". וראה רמב"ם תפילה יב יח; ברכות ה ט, ז א.

⁹ ראה שו"ע יו"ד רמג ד; שו"ע יו"ד רנא ט; שו"ע חו"מ טו ב; שו"ע חו"מ כח ה.

¹⁰ ראה סעיף רמח.

¹¹ ראה שו"ע או"ח תקמז ו.

• מצוה לכבדם גם לאחר מיתה.¹²

• מצוה לכבד גם את קרוביהם.¹³

מצוה לכבד כל חכם ובמיוחד חכם התורם לציבור.¹⁴ הבנימין זאב פוסק: "צורבא מרבנן... עומד בפרץ נגד עובר עבירות ומדריכו מדרך רעה לדרך טובה... כיון דהאידינא לא אכשור דרי ראוי לנו להחזיק ידי העומדים נגד רשעי אומותינו ולהקדימם בכל דבר מצוה".¹⁵

כיבוד תלמידי חכמים תורם להגשמת יעודי התורה

טובת היחיד כותב החינוך: "משרשי המצוה, לפי שעיקר היות האדם נברא בעולם הוא מפני החכמה, כדי שיכיר בוראו, על כן ראוי לבני אדם לכבד מי שהשיג אותה, ומתוך כך יתעוררו האחרים עליה".¹⁶ התוספות יום טוב מתאר את פולין בזמנו: "ולא יצא אדם בשבת וי"ט מבית הכנסת עד שהלך מתחילה הראש ישיבה ואחריו בני ישיבה שלו ואחר כך כל הקהל והיו מלוין אותו עד ביתו... ומזה נתקנאו כל החכמים והיו לומדים בתמידות, שיבואו גם כן לידי מעלה זו להיות ראש ישיבה באיזה קהלה, ומתוך שלא לשמה בא לשמה ומלאה הארץ דיעה".¹⁷

טובת הכלל כותב הרמב"ם: "וכן כבוד נושאי התורה תועלתו ברורה, כי אם לא יהיה להם הדור בנפשות לא יהו דבריהם נשמעים במה שהם מנחים אליו מן ההשקפות והמעשים".¹⁸ כותב האורחות צדיקים: "כשיש כבוד לחכמים הצדיקים והם עליונים, אז כל העם ישמעו לעצתם".¹⁹ כותב הראי"ה קוק: "תכלית הכבוד הראוי לגדולי העם כדי שתהיי השפעתם ניכרת ותרבה הדעת, כי דבריהם הנאמרים בחכמה ויראת ה' יהיו נשמעים ומזה תמשך הטובה השלמה אל הכלל כולו".²⁰

טובת המדינה כותב הפלא יועץ לפרנסי עיר: "ראוי לחלוק כבוד לזקנים ליטול מהם עצה על כל דבר, וכבר אמרו רבותינו: אם יאמרו לך זקנים לסתור ונערים לבנות שמע לזקנים, שסתירת זקנים בנין ובנין נערים סתירה".²¹

קידוש השם²² כותב האורחות צדיקים: "המכבד הצדיקים, כביכול, מעמיד ומקיים כוונת הקדוש ברוך הוא בבריאת העולם. והבוזה לתלמיד חכם ולירא שמים, בזה יבטל כוונת הקדוש ברוך הוא, והוא כמי שאמר: אין עבודתו עיקר!"²³

¹² ראה שו"ע יו"ד שדמ יח; שו"ע יו"ד שסא א; שו"ע יו"ד שנד א; שו"ע או"ח תרעא ג.

¹³ ראה א"ת ערך כבוד חכמים ז. כיבוד קרובי החכמים.

¹⁴ ראה סעיף רד. וראה סעיף רמח הערה 53.

¹⁵ שו"ת בנימין זאב רמג.

¹⁶ ספר החינוך רנו. וראה אמונה ובטחון ג כ.

¹⁷ יון מצולה עמ' 87. וראה רמב"ם תשובה י ד; ארחות צדיקים השער העשרים וארבעה.

¹⁸ מו"נ ג לו.

¹⁹ ארחות צדיקים השער העשרים וארבעה. וראה מש"כ החיד"א בספרו מראית העין, שבת קיט.

²⁰ עין איה ברכות ב פרק שביעי יב.

²¹ פלא יועץ ערך זקן. וראה שם ערך ממנה. וראה בבלי מגילה לא ב. וראה סעיף קלד.

²² ראה סעיף לא.

²³ אורחות צדיקים השער העשרים וארבעה. וראה שו"ת מהר"י ברונא קב.

מצוה לכבד תלמיד חכם גם אם נדמה שהוא אינו במדרגה של חכמים שהיו בדורות הקודמים. פוסק החפץ חיים: "... דכל תלמיד חכם הוא לפי הדור".²⁴

מצוה לכבד תלמיד חכם גם אם נדמה שהוא טועה.²⁵ פוסק מהר"י וייל: "אמת... דאירע עובדא לרבי שמואל באושפורק דבדק ריאה שהיה לה סירכא ולא הרגיש הסירכא ולא העברתי אותו. וטעמא דידענא ביה דירא שמים ולא אישתכח דדייק כוותיה בודאי משגה הוא".²⁶ כותב הסטייפלר: "מי שסובר שהשינוי משלטון נכרים לשלטון חפשים ורשעים מזרע ישראל הוא אתחלתא דגאולה אינו אלא טועה אבל לא רשע ח"ו... שיהא מותר לדבר עליו לה"ר ולבוזתו ברבים".²⁷

מצוה לכבד תלמיד חכם גם אם הוא חטא. כותב האגרות משה על תלמיד חכם זקן שנשק כלת נכדו: "הקנאים שכתבת שרצו לבטל השידוך בשביל זה הם רחוקים להחשיבם במעלת קנאים לשם השם יתברך... ועיין... דאף תלמיד חכם שסרח ונתחייב שמתא שצריך לזוהר בכבודו".²⁸

יחד עם זאת מצוה להוכיחו²⁹ בכבוד הראוי.³⁰

גדול שכרו של המכבד חכמים. אומרת הגמרא: "אמר רבא: דרחים רבן - הוו ליה בנין רבן, דמוקיר רבן - הוו ליה חתנוותא רבן, דדחיל מרבן - הוא גופיה הוי צורבא מרבן...".³¹ על עונשו של מי שמבזה חכמים פוסק הרמב"ם: "... לא חרבה ירושלים עד שבזו בה תלמידי חכמים... וכל המבזה את החכמים אין לו חלק לעולם הבא".³²

פוסק הרמב"ם: "עוון גדול הוא לבזות את החכמים או לשנאתן".³³ פוסק השבות יעקב: "וכל המביישו ושופך דמיו השומע נעשה כגואל הדם שמצוה בידו למחות ולגער בו במה דאפשר".³⁴ רבי אלעזר ב"ר שמעון נענש בידי שמים על כך שהוא שמע שמזלזלים בתלמידי חכמים צעירים ולא מחה כראוי.³⁵

אין מצוה לכבד תלמיד חכם שמתנהג באופן שאינו ראוי. פוסק הרמב"ם: "שכל מקום שיש חילול השם אין חולקין כבוד לרבי".³⁶ פוסק הרשב"א: "ומכל מקום, צריך לדקדק בדבר היטב,

²⁴ חפץ חיים, הלכות לשון הרע ח ד.

²⁵ ראה סעיף קצה.

²⁶ שו"ת מהר"י צו.

²⁷ קריינא דאגרתא א רג. וראה שו"ת ישועות מלכו או"ח ב: "ואפשר שמתנוצץ הגאולה".

²⁸ שו"ת אגרות משה אבהע"ז ד סג בסוף.

²⁹ ראה סעיף קעט הערה 9.

³⁰ ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד צט. וראה שו"ת חתם סופר יו"ד נג. וראה סעיפים קמב קצה.

³¹ בבלי שבת כג ב.

³² רמב"ם תלמוד תורה ו יא. וראה רמב"ם תשובה ג יד; שערי תשובה ג קמו; שם ג קנה; שו"ע יו"ד רמג ו, וא"ת ערך אפיקורס. וראה שו"ע יו"ד רמג ז. וראה רש"י שמואל ב כ כא ד"ה נשא ידו במלך דוד: "במלך אפילו אינו דוד חייב מיתה, ובדוד אפילו אינו מלך חייב מיתה.. כך נדרש במדרש קהלת".

³³ רמב"ם תלמוד תורה ו יא. וראה רמב"ם תשובה ג יד; שערי תשובה ג קמו; שם ג קנה; שו"ע יו"ד רמג ו, וא"ת ערך אפיקורס. וראה שו"ע יו"ד רמג ז.

³⁴ שו"ת שבות יעקב א יא.

³⁵ ראה בבלי בבא מציעא פד ב.

³⁶ רמב"ם תלמוד תורה ה ג.

שיהא אותו ת"ח נוהג כשורה, הולך בנחת עם הבריות, ומשאו ומתנו באמונה עמהם, כדרך של תלמידי חכמים. הא לאו הכי, הוא עצמו מבזה עצמו, ומבזה תורתו, ומשניא עצמו ותורתו, ואין אחרים חייבים בכבודו.³⁷ פוסק השלחן ערוך: "תלמיד חכם המזלזל במצוות ואין בו יראת שמים, הרי הוא כקל שבצבור",³⁸ ומוסיף החיד"א: "... פירוש שיש בידו עון חילול השם שהוא חמור מאד, ועוד שההמון למדים ממנו, דילפי מקלקלתא, והוא חוטא ומחטיא, ונשא הצעי"ר עליו את כל עונותם".³⁹

תלמיד מצווה לנהוג כלפי רבו בגיוני כבוד מיוחדים⁴⁰ ובמיוחד כלפי רבו מובהק,⁴¹ אשר רוב חכמתו ממנו.⁴² תלמיד רשאי לנדות את מי שפגע בכבוד רבו.⁴³

על תלמיד חכם לתת דוגמא למופת בכל הליכותיו ולנהוג באופן המעורר כבוד.⁴⁴ הוא אינו רשאי לעשות מעשה שיגרום לו בזיון.⁴⁵

לכל חכם יש סמכות לנדות את המזלזלים בכבודו.⁴⁶ פוסק הרמב"ם: "תלמיד חכם שבזהו או חרפו אדם בפרהסיא אסור לו למחול על כבודו ואם מחל נענש שזה בזיון תורה אלא נוקם ונטור הדבר כנחש עד שיבקש ממנו מחילה ויסלח לו".⁴⁷

בית דין כופה קימה לפני חכמים⁴⁸ ומנדה את מי שמבזה אותם.⁴⁹ המבייש תלמיד חכם משלם קנס ליטרא דדהבא.⁵⁰

³⁷ שו"ת הרשב"א ב רצא.

³⁸ שו"ע יו"ד רמג ג. וראה שו"ת תשב"ץ א קמו שאין לנהוג כבוד בתלמיד חכם שאינו ירא שמים.

³⁹ ברכי יוסף, שוירי ברכה שו"ע רמב ס"ק ב. וראה סעיף קצה.

⁴⁰ ראה מחזור ויטרי תכו: "דרשינן את ה' אלקיך תירא' לרבות תלמידי חכמים. בכל שעה. וכל שכן שחייב לירא את רבו". ראה א"ת ערך כבוד רבו עמ' תרעו – תרעח, וכן שם ו. כיבוד רב שאינו מובהק.

⁴¹ על הבחנה בין רבו סתם ובין רבו מובהק ראה שו"ע או"ח תעב ה.

⁴² ראה שו"ע חו"מ רסד ב. וראה שו"ע יו"ד רמב ל: "שרוב חכמתו ממנו" וראה א"ת ערך כבוד רבו; מורא רבו.

⁴³ ראה שו"ע יו"ד שלד טז.

⁴⁴ ראה רמב"ם דעות ה יג.

⁴⁵ ראה תורת משה פרשת תרומה ד"ה ועשו. וראה בבלי תענית יד ב: "אין אדם חשוב רשאי ליפול על פניו" – וב(מיוחס ל)רש"י שם ד"ה רשאי ליפול על פניו: "לבזות עצמו בפני הצבור, שאם לא יענה יחרפוהו", וראה שו"ע או"ח קלא ח. וראה רמב"ם דעות ה ט: "מלבוש תלמיד חכם מלבוש נאה ונקי... ולא מלבוש עניים שהוא מבזה את לובשיו". וראה שו"ע חו"מ רסג ג בענין חכם וזקן שמצאו אבידה: "... ויש חולקין ואוסרין להחזיר, הואיל ואינו לפי כבודו, אלא אם רוצה ליכנס לפניו מן השורה ישלם מכיסו". כיו"ב ראה שם רעב ג. וראה שו"ת הרשב"א א פד שתלמיד חכם שבא למקום שאין מכירים אותו חייב להודיע להם שהוא תלמיד חכם כדי שיקימו את המצוות הנוגעות לכבודו.

⁴⁶ ראה שו"ע יו"ד רמג ח. על עונש נדוי ראה סעיף קפ.

⁴⁷ רמב"ם תלמוד תורה ז יג. ראה שו"ת שבות יעקב א קפב; שו"ע חו"מ כז ב; עינים למשפט ברכות יט א ד"ה צורבא מרבנן.

⁴⁸ ראה העמק שאלה שאילתא קא אות ה.

⁴⁹ ראה רמב"ם תלמוד תורה ו יד: "על עשרים וארבעה דברים מנדין את האדם בין איש בין אשה ואלו הן: (א) המבזה את החכם ואפילו לאחר מותו".

⁵⁰ ראה רמב"ם תלמוד תורה ו יב; רמב"ם חובל ומזיק ג ה.

לבית דין סמכות אף להעניש שלא מן הדין. פוסק מהר"י ברונא: "... פשיטא דאי פקרו מאן דהו בתלמיד חכם וראו חכמי הדור לקונסו לפי העת ולצורך שעה למיגדר מילתא פשיטא ליה דאיהו בראש הקונסים להו".⁵¹

בית דין מצווה לכבד חכמים גם כאשר הם סרחו. פוסק הרמב"ם: "חכם זקן בחכמה וכן נשיא או אב בית דין שסרח אין מנדין אותו בפרהסיא לעולם אלא אם כן עשה כירבעם בן נבט וחביריו אבל כשחטא שאר חטאות מלקין אותו בצנעה".⁵²

על הפרנסים לכבד כל חכם וחכם. פוסק הרמב"ם "מצוה על המלך לכבד לומדי התורה וכשיכנסו לפניו סנהדרין וחכמי ישראל יעמוד לפנייהם ויושיבם בצדו וכן היה יהושפט מלך יהודה עושה אפילו לתלמיד חכם היה עומד מכסאו ומנשקו וקורא לו רבי ומורי".⁵³

על הפרנסים לחזק את מעמד החכמים בקרב הציבור. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "כיצד העם יושבין בבתי כנסיות, הזקנים יושבין ופניהן כלפי העם... וכל העם יושבין שורה לפני שורה... עד שיהיו פני כל העם כלפי הקודש וכלפי הזקנים וכלפי התיבה".⁵⁴

במעהרין תקנו עדיפויות בעליה לתורה לתלמידי חכמים.⁵⁵

בשעה שהם מקבלים תקנות על הפרנסים לבחון את השלכותיהן על כבוד חכמים. זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם: "היה העד חכם גדול והיה בבית דין פחות ממנו בחכמה, הואיל ואין כבודו שילך לפנייהם עשה של כבוד תורה עדיף ויש לו להמנע...".⁵⁶

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "תלמידי חכמים אינם יוצאין בעצמן לעשות עם כל הקהל בבנין וחפירה של מדינה וכיוצא בהן כדי שלא יתבזו בפני עמי הארץ".⁵⁷

כיום תקפה המצוה לכבד חכמים. פוסק הרב עובדיה יוסף: "גם בזמן הזה הרואה תלמיד חכם גדול, המופלג בתורה וביראת ה' ומורה הוראות בישראל, יש לברך עליו בשם ומלכות".⁵⁸

על האיסור לבזות תלמיד חכם כותב החפץ חיים: "אך היצר הרע מסית לאדם דלא שיד כלל דין מבזה תלמיד חכם רק בזמן הגמרא שהיו חכמים ביותר אבל לא על אלו שבזמננו, והוא טעות גמור, דכל תלמיד חכם הוא לפי הדור, ואפילו בזמננו אם הוא רק ראוי להורות ויגע בתורה נקרא תלמיד חכם, והמבזה אותו אפילו בדברים בעלמא ואפילו שלא בפניו עון פלילי הוא וחיב נדוי".⁵⁹ כותב הראי"ה קוק: "ובדורנו זה שכבוד התורה מושפל עד עפר בעוה"ר, יש יותר לעשות חומרות וגזירות בזהירות בכבוד התורה מכל החומרות שבעולם".⁶⁰ כותב הרב יוסף אליהו על

⁵¹ שו"ת מהר"י ברונא קג. וראה חזו"א סנהדרין כ י: "נראה דכל הני דמצינו בגמרא אמוראי דקללו היה הדבר חובה להיות כבוד התורה קבועה בלבבות ושלא יתרגלו בזלזול כבוד החכמים".

⁵² רמב"ם תלמוד תורה ז א. וראה רמב"ם יום טוב א כב.

⁵³ רמב"ם מלכים ב ה.

⁵⁴ רמב"ם תפילה ונשיאת כפים יא ד.

⁵⁵ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד בושפיץ ת"פ לפ"ק תקעב (ד).

⁵⁶ רמב"ם עדות א ב.

⁵⁷ רמב"ם תלמוד תורה ו י. מהקרית ספר מוכח שהפטור הוא מדרבנן.

⁵⁸ ילקוט יוסף, הלכות כיבוד אב ואם כבוד רבו ות"ח עמ' תשיב. וראה חיי אדם סג ח.

⁵⁹ חפץ חיים, הלכות לשון הרע ח ד.

⁶⁰ שו"ת אורח משפט קיב.

הרש"ז אויערבאך: "בזהירותו הגדולה בכבוד כל אדם, חרד ביותר לכבודם של נושאי התורה, ולא השלים עם פגיעה כלשהי בכבודם. כאן, לא חשש שמא יפגע השלום, והיה מגן בעוז על כבודו של כל רב, ללא כל הבדל זרם והשקפה. רבנים, גרס רבנו, אינם 'שייכים' למפלגה כלשהי, ויש להגן על התורה שבהם בכל מקרה".⁶¹

עם זאת, בשל ירידת הדורות בקרב חכמים⁶² פוסק הרמ"א בהלכות כבוד רבו ותלמיד חכם: "אין דין תלמיד חכם בזמן הזה לענין שיתן לו המבייש ליטרא דדהבא".⁶³ פוסק הרמ"א בהלכות קריעה: "י"א שאין קורעין על חכם, אלא אם כן הוא רבו...".⁶⁴ ומבאר הש"ך: "... דעתה בעונינו אין תלמיד חכם, דהא אין יודע אפילו במסכת כלה".⁶⁵ הפוסקים חוככים בדעתם אם לתלמיד חכם בימינו יש זכות לנדות לכבוד עצמו,⁶⁶ האם עליו להתדיין לפני קטנים ממנו,⁶⁷ האם על בית דין להקדים את דינו,⁶⁸ האם לקרוע עליו במועד,⁶⁹ האם לנהוג בו דיני אבלות נוספים,⁷⁰ ועוד.⁷¹

הרש"ז אויערבאך דן בענין קדימה של תלמידי חכמים בתור: "אילו היו הסדרים מתוקנים וכולם היו מבינים את ערכם של תלמידי חכמים, היה צריך להקדים, אך מכיון שזה לא ברור ומוכן לציבור, צריך גם לקבל את התלמיד חכם לפי הסדר של התור, כדי שלא יצא מזה חילול השם".⁷²

על דין רבו מובהק כותב ערוך השלחן: "בזמנים האלה שלימודינו בספרים וכל התלמוד כתוב לפנינו וכן כל החידושים וכל הפוסקים כתובים לפנינו... תלמיד מובהק לא שייך עתה אלא אם כן למד בישיבתו רבות בשנים וקיבל ממנו דרכה של תורה הן בבקאות והן בסברות ישרות כידוע".⁷³

⁶¹ שיחות ליום הכפורים, קונטרס התורה המשמחת עמי שנו. וראה סעיף קצה.

⁶² ראה סעיף עו.

⁶³ שו"ע יו"ד רמג ז בהגה. מדברי שו"ת מהרי"ט חו"מ מז נלמד כי יש שתי שיטות בסיסיות לגבי ליטרא דדהבא, שיטה הסוברת שכבוד תלמיד חכם תלוי לא בידע כי אם בשקידה בתורה, ושיטה הסוברת שכבוד תלמיד חכם תלוי רק בידע. נחלקו הדעות בביאור השיטה השניה. לדעת הריב"ש גם בימינו יש מי שנחשב כחכם לגבי ליטרא דדהבא, ואילו לדעת המהרי"ק שאין כלל חכמים מעין אלה בימינו. נמצא שהרמ"א פוסק כמהרי"ק.

⁶⁴ שו"ע יו"ד שמ ז.

⁶⁵ ש"ך שו"ע יו"ד שמ ס"ק יז. ראה ש"ך שו"ע יו"ד רנא ס"ק טז שבזה"ז לא מקדימים ת"ח לכסות לעייה להחיות.

⁶⁶ ראה שו"ע יו"ד רמג ח בהגה. וראה גם שו"ע יו"ד שלד מז בהגה. מעיר הרב נבנצל: "נלעני" דבדורנו עדיף שימחול, דהנודי עלול להזיק יותר משיועיל". וראה צואה מחיים ט שתי"ח לא ינדה בעבור כבודו.

⁶⁷ ראה שו"ע חו"מ ז ו בהרחבה א"ת עמי תרלח ואילך.

⁶⁸ ראה סמ"ע על שו"ע חו"מ טו ס"ק ד וראה פתחי תשובה שם ס"ק א.

⁶⁹ ראה שו"ע או"ח תקמז מ"ב ס"ק יב.

⁷⁰ ראה, לדוגמא, ערוך השלחן שנג ב בענין הנחת ספר תורה על מטתו, או להקפיד להוציאו במטה שמת בה.

⁷¹ לגבי מצות עונה ראה משנה ברורה שו"ע או"ח רמ ס"ק ו: "... דלפי הדור הוא תלמיד חכם".

⁷² ועלהו לא יבול עמי לג. וראה שם עמי פג בענין פרוטקציה לתלמיד חכם בעיריה. וראה סעיף סז.

⁷³ ערוך השלחן יו"ד רמב כא. וראה שו"ת דברי יציב יו"ד קלא; שו"ת תשובות והנהגות ה רעה.

רד. ההנהגה הרוחנית

מצוה לכבד מנהיגים רוחניים הן משום היותם תלמידי חכמים והן בשל מעמדם הציבורי.¹

נשיא ואב בית דין פוסק הרמב"ם: "ראה אב בית דין עומד מלפניו משיראנו מרחוק מלא עיניו ואינו יושב עד שיעבור מאחוריו ארבע אמות. ראה את הנשיא עומד מלפניו מלא עיניו ואינו יושב עד שישב במקומו או עד שיתכסה מעיניו".² פוסק תרומת הדשן: "... דעדיף ואלים כח הנשיא על כל ישראל לזהר בכבודו ומוראו, מכח הרב על התלמיד".³

יש לכבד נשיא ואב בית דין גם אם נדמה שהם פחות חכמים מחבריהם שהיו בדורות קודמים. פסוק מפורש בתורה: "ועמדו שני האנשים אשר להם הריב לפני ה' ",⁴ ומפרש רש"י: "לפני ה' - יהי דומה להם כאילו עומדין לפני המקום... 'אשר יהיה בימים ההם' - יפתח בדורו כשמואל בדורו, צריך אתה לנהוג בו כבוד".⁵

יש לנהוג כבוד בנשיא שהעבירוהו מנשיאותו,⁶ ובנשיא ובאב בית דין לאחר מותם.⁷ כותב הר"ן: "... שכשם שכהן מטמא למת מצוה מפני שאין לו מי שיתעסק בקבורתו כך מטמא לנשיא שמפני שכבודו מרובה אין בכל המתעסקין בו די לפי כבודו".⁸ שורפים על הנשיאים כדרך ששורפים על מלכים.⁹

פסוק מפורש בתורה: "... ונשיא בעמך לא תאור".¹⁰

החובה לכבד את מעמד הנשיאות מוטלת גם על הנשיא עצמו.¹¹

דיין פוסק הרמב"ם: "נצטוו הציבור לנהוג כבוד בדיין שנאמר: 'ואצוה אתכם' זו אזהרה לציבור שתהא אימת הדיין עליהן".¹²

פוסק הרמב"ם: "כל המקלל דיין מדייני ישראל עובר בל"ת שנאמר 'אלוהים לא תקללי'".¹³

¹ ראה א"ת ערך כבוד חכמים. הדיון שלפנינו הוא רק במה שמיוחד להנהגה הרוחנית.

² רמב"ם תלמוד תורה ו.ו.

³ תרומת הדשן פ"כ רנב. נראה שכל אחד צריך להתייחס לנשיא כאל רבו מובהק, ראה שו"ע יו"ד שעד יא. וראה חידושי בתרא על חידושי המסביר במסכתות סוכה וסנהדרין, סנהדרין קמו, שלדעת הרב סולובייצ'יק: "סנהדרין גדולה חשיב רבו מובהק של כלל ישראל". לשיטה זו יש לעיין האם יש גדר כבוד מיוחדים לנשיא הסנהדרין. וראה ספק דומה של המנ"ח בענין כה"ג מצוה רסט ס"ק א. על היחס לרב מובהק ראה סעיף רג.

⁴ דברים יט ז.

⁵ רש"י דברים יט ז.

⁶ ראה תוספות ישנים בבלי יומא יג א ד"ה הלכה כר' יוסי. מסתבר מאד, שהוא הדין לגבי אב בית דין. בענין קריעה על נשיא ראה שו"ע יו"ד שמ ז. על הספד לנשיא ראה שו"ע יו"ד שדמ יח ועוד. על קריעה מיוחדת לאב בית דין ראה שו"ע יו"ד שמ ז. על הספד לאב"ד ראה שו"ע יו"ד שדמ יח ועוד.

⁷ ר"ן על כתובות דף סא ב מדפי הרי"ף. וראה רש"י בבלי פסחים ע ב ד"ה דמית נשיא.

⁸ ראה בירור הלכה עבודה זרה יא א ציון ב ג. וראה סעיף רא הערה 54.

⁹ שמות כב כז. וראה רמב"ם סנהדרין כו ב: "... ואם קלל דיין לוקה שתים, ואם קלל נשיא לוקה שלש". וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות שם.

¹⁰ ראה ירושלמי סנהדרין ב ו: "ר' יוחנן סלק גבי ר' יודן נשייא נפק לגביה בחלוקא דכיתנא אמר ליה חזור ולבוש חלוקך דעמרא משום מלך ביופיו וגוי".

¹¹ רמב"ם סנהדרין כה ג.

¹² רמב"ם סנהדרין כו א.

¹³ רמב"ם סנהדרין כו א.

למרות חכמתם ומעמדם מצוה להוכיח דיינים בדרך של כבוד במקרה שהם טעו. הירושלמי אומר: "תירגם יוסי מעוני בכנישתא בטיבריה... 'ובית המלך האזינו כי לכם המשפט'... עתיד אני לישיב עמחן בדין ולפסקן ולאבדן מן העולם שמע ר' יודן נשייא וכעס".¹⁴ השו"ע פוסק בענין בית דין שהתיר נדרים שלא כדין: "... ומיהו הבית דין שנוקק לכך, ראוי ליסרו ולהוכיחו".¹⁵

כותב הנצי"ב: "ברכה מצויה בזמן שמכבדין את הדיינים".¹⁶

דיין שנתמנה שלא כדין אינו ראוי כלל לכבוד. פוסק הרמב"ם: "כל דיין שנתן ממון כדי שיתמנה אסור לעמוד מפניו וצו חכמים להקל אותו ולזלזל בו".¹⁷

על הדיינים מוטלת לשמור על כבוד מעמד הדיינות. פוסק המחבר: "וגם הוא לא יתבזה ולא ינהוג קלות ראש בפניהם שכיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור אסור לו לעשות מלאכה בפני ג' כדי שלא יתבזה בפניהם וק"ו שאסור לו לאכול ולשתות ולהשתכר".¹⁸

על דיינים לשמור על כבוד בית הדין הן שלהם והן של אחרים.¹⁹ כותב המדרש שמואל: "כי אין ראוי לבית דין אחר שגזרו שישבו אחר ממה שגזרו כי ראוי לחוש לזילותא דבי דינא וכן אמרו הרגו אין נהרגין כי אין ראוי שיצא קול על בית דין שעשו שלא כהוגן ודנו אדם להריגה שלא כדין".²⁰

על דיינים להעניש את הפוגע בכבודם. פוסק הרמב"ם: "אף על פי שיש לו לדיין או לנשיא למחול על כבודו אינו יכול למחול על קללתו...".²¹ כותב הראי"ה קוק: "אף על פי שהענוה והסבלנות היא טובה מאד מכל מקום לפעמים צריך לעמוד דוקא על שורת המשפט, ולהקפיד על הכבוד כשהשעה צריכה לכך, ואז אסור למחול".²²

נביא הרמב"ם פוסק: "ואין הנבואה חלה אלא על חכם גדול בחכמה".²³ מכאן שיש לכבד נביא כשאר תלמיד חכם.²⁴ לדעת הרב שטרנבוך כל אחד חייב בכבודו של נביא כדרך שתלמיד מצווה לכבד את רבו.²⁵

כותב הרב יעקב בן חביב: "אין ראוי לנביא שיזלזל בכבודו...".²⁶

¹⁴ ראה ירושלמי סנהדרין ב.ו. וראה שם שעוד חכמים הוכיחו את הנשיא.

¹⁵ שו"ע יו"ד רכח כ.

¹⁶ העמק דבר דברים יז.ח.

¹⁷ רמב"ם סנהדרין ג.ט. וראה שו"ע חו"מ ח.ב ובאחרונים שם, וראה מש"כ המהרש"א סנהדרין ז.ב ד"ה בשביל

כסף וזהב כו'. הוא הדין לדיין המחלל את השם וכד', ראה סעיף רג.

¹⁸ שו"ע חו"מ ח.ד.

¹⁹ ראה שו"ת מהריב"ל ג.יד.

²⁰ מדרש שמואל על אבות א.א בשם הרב שם טוב ו' שם טוב. וראה א"ת ערך זילותא דבי דינא.

²¹ רמב"ם סנהדרין כו.ו. וראה ועלהו לא יבול ב. עמי רעז (15).

²² באר אליהו הלכות דיינים סוף סימן כז.

²³ רמב"ם יסודי התורה ז.א.

²⁴ ראה בבלי כתובות קה.ב: "ואיש בא מבעל שלישה ויבא לאיש האלהים לחם בכורים... וכי אלישע אוכל

בכורים הוה? אלא לומר לך: כל המביא דורון לתלמיד חכם - כאילו מקריב בכורים".

²⁵ ראה שו"ת תשובות והנהגות ב.תנא. לא מצאנו כל הוראה להתאבל על מות נביא בדומה להוראה הנוגעת

לנשיא או לאב בית דין וצ"ע. לא מצאנו לאו מיוחד למקלל נביא.

²⁶ הכותב, עין יעקב ברכות י.א ד"ה לעשות פשרה בין שני צדיקים.

כהן גדול פוסק הרמב"ם בהלכות כלי המקדש: "הכהן הגדול מאחיו מלמד שנוהגין בו גדולה יתירה".²⁷ פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "המלך עומד לפני כהן גדול".²⁸ חכמים קבלו תקנות הנוגעות לכבודו של כהן גדול.²⁹ כהן גדול מצווה לשמור על כבוד הכהונה הגדולה.³⁰

כהן הדיוט כותב הרמב"ם: "נצטוינו לכבד זרע הכהנים לנשאים ולרוממם".³¹ מצוה להקדימם בכל דבר שבקדושה.³²

פוסק הריב"ש: "ואחר שהיא מ"ע מן התורה לכבד הכהן, ולהדרו על שאר העם, הדבר ברור שהמחרף אותו ראוי ליענש יותר משאם חרף א' משאר העם".³³

מצוה לכבד כהנים גם אם נדמה שהם בדרגה פחותה משל הכהנים בדורות הקודמים. אומר המדרש: "ובאת אל הכהן אשר יהיה בימים ההם, זו היא שאמר רבי יוסי הגלילי וכי תעלה על דעתך כהן שאינו בימך, אלא כהן שהוא כשר, וכן הוא אומר 'אל תאמר מה היה שהימים הראשונים וגו'".³⁴ מצוה לכבד כהן גם אם הוא עם הארץ.³⁵

כותב הרמב"ם: "... וקדשתו – בעל כרחו. ר"ל כי זה צווי נצטוינו בו ואינו בבחירת הכהן".³⁶ אין מצוה לכבד כהן בעל עבירות.³⁷

לוי יש לכבד לויים בכמה ענינים.³⁸

גדול הדור פוסק השלחן ערוך: "אם הוא מופלג בחכמה אפילו אינו רבו דינו כרבו מובהק", ומוסיף הרמ"א: "מי שהוא גדול הדור ומפורסם בדורו בכך, נקרא מופלג בחכמה".³⁹ החפץ חיים מורה שיש להזהר באיסור לשון הרע על גדול הדור יותר מאשר על שאר כל חכם.⁴⁰

²⁷ רמב"ם כלי המקדש ה. ג. וראה שם הלכה יד; רמב"ם תמידין ומוספים ד יד ושם עבודת יום הכפורים ב. ה.

²⁸ רמב"ם מלכים ב. ה.

²⁹ ראה רמב"ם כלי המקדש ה יד.

³⁰ ראה לדוגמה רמב"ם כלי המקדש ה ג ושם עדות א ג. דיון בשאלה אם כהן או כהן גדול רשאים למחול על כבודם ראה חמדת ישראל קונטרס נר מצוה עשין ט (דף ב א). וראה הערה 36.

³¹ ספר המצוות מצות עשה לב. ראה מו"נ ג מט שמקצת מן המצוות המוטלות רק על הכהנים הן מחמת כבודם.

³² ראה שו"ע או"ח רא ב וראה מג"א שם ס"ק ד. ראה שו"ת מהרשד"ם חלק יו"ד סימן רלט, שעדיף לקחת מוהל שהוא כהן. בדבר העדפת רב כהן או לוי ראה סעיף קו הערה 113. וראה חשוקי חמד על כתובות עמ' קפא - קפב, שעדיף ללמוד ממלמד כהן. על העדפת ש"צ כהן או לוי ראה מ"ב שו"ע או"ח נג ס"ק לו. וראה מרומי שדה נדרים סב א שלא מצאנו שמקדימים דינו של כהן. וראה חשוקי חמד בכורות ד א ד"ה האם יש ענין לכבד את הכהנים בהכנסת ספר תורה.

³³ שו"ת הריב"ש צד. וראה כנסת הגדולה חו"מ תכ הגהות הטור מח. התורה לא אסרה בלאו קללת כהן, אבל המבזה כהן עובר על וקדשתו, ראה חפץ חיים פתיחה עשין ט.

³⁴ ילקוט שמעוני על התורה פרשת כי תבא תתקלח.

³⁵ ראה ספר החינוך מצוה רסט, שאין מצוה לכבד כהנים עבריינים ומדבריו ניתן להסיק שיש מצוה לכבד כהנים עמי הארץ. וראה משנה ברורה סימן רא ס"ק יא.

³⁶ רמב"ם ספר מצוות עשין לב. וראה משך חכמה ויקרא כא ח.

³⁷ ראה ספר החינוך מצוה רסט. וראה מנ"ח שם.

³⁸ ראה ספר החינוך מצוה שעט: "וזה שנהגו בגליות היום להוציא ספר תורה לקראת מלכי האומות אין זה בחיוב מצוה זו כלל, שכל בני ישראל רשאים לישא אותו. ואם מדרך כבוד התורה יבחרו גם היום שישאווהו מבני לוי, תבוא עליהם ברכה". וראה משנה ברורה סימן רא יג; שו"ת יביע אומר ו או"ח כד.

³⁹ שו"ע יו"ד רמד י. וראה שו"ע או"ח תעב ה. וראה א"ת ערך כבוד רבו, מורא רבו, עמי תשא. וראה סעיף טז. מפסק זה ניתן להסיק שחכם אינו רשאי להורות בטרם יקבל רשות לכך מגדול הדור, אך לא מצאנו שמורה

רב מדינה ומרא דאתרא רב מדינה ומרא דאתרא נדונים כרבו של כל אזרח ותושב.⁴¹ שנינו: "הוי קל לראש ונוח לתשחורת",⁴² ומבאר החיד"א: "יש לפרש 'הוי קל לראש' - לרב שבעירו, דמשמיה אוקמוה והוי קל כנשר לקיים גזרותיו; 'ונוח לתשחורת' - הם תלמידיו כי כל מלאכה שהעבד עושה לרבו תלמיד עושה לרבו. וצריך להיות רצוי להם לכבוד הרב".⁴³

על האיסור לבזות את מרא דאתרא כותב החפץ חיים: "כי על ידי שהוא משפיל את כבוד הרב לא יהיו דבריו נשמעין אחר כך לאנשי העיר כשיצום על עניני התורה והמצוות".⁴⁴

כותב הפלא יועץ: "אם ארע שלקחו לראש איש קשה בעל חמה ובעל מדות קשות צריכים בני העיר לגלגל עמו על פי מדותיו ולסבל אותו ושלא להכעיסו ושלא להרבות במחלוקת...".⁴⁵ כנסת הגדולה פוסק שאם מרא דאתרא נדה שלא כדין אין להחציף פנים ולומר אדרבא, ואם השיב אין בדבריו מאומה.⁴⁶

בקהילות נהגו לכבד את מרא דאתרא באופנים שונים.⁴⁷ מרא דאתרא היה יושב ליד הש"ץ כשפניו כלפי הקהל; ש"צ היה ממתין עד שמרא דאתרא יסיים תפילת שמונה עשרה;⁴⁸ מרא דאתרא היה עולה לתורה בתדירות,⁴⁹ ובכמה מקומות קבעו אילו עליות הוא מקבל.⁵⁰ הוא היה סופר את ספירת העומר,⁵¹ ועובר לפני התיבה בימים נוראים.⁵² מרא דאתרא היה מכובד בעשית חופה וקידושין⁵³ ובסנדקאות.⁵⁴

עם זאת, מותר ומצוה להוכיח בכבוד הראוי גם את מרא דאתרא.⁵⁵

פוסק החתם סופר: "במקום שיש חילול השם אין חולקים כבוד לרב ורבנים הסמוכים...".⁵⁶

הוראה בימי המשנה צריך היה לקבל את רשות הנשיא להורות, וצ"ע. וראה ברכי יוסף על שו"ע או"ח תעב ס"ק ו שדן בדברי הרמ"א שגדול הדור הוא גם המופלג בחכמה. וראה שו"ת יחוה דעת ג עג.

⁴⁰ ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע ט באמ"ח ז. וראה שו"ת הרב"ז א קלג, שדיני אבלות על גדול הדור שונים מדיני אבלות על נשיא.

⁴¹ ראה שו"ת הרלב"ח ל: "נראה לעניות דעתי לומר כי בכל מקום שהוזכר כבוד הרב לאו דווקא שיהיה רבו אלא כל שהוא אדם גדול ורב בדורו ובעירו הרי הכל חייבים בכבודו כאילו היה רבו".

⁴² משנה אבות ג יב.

⁴³ חסדי אבות וראשי אבות על אבות ג יב. וראה שו"ת תשובות והנהגות א שו. הרב שטרנבוך מצייין לגבורות ה' פרק מח.

⁴⁴ חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל ב הערה על סעיף יב. וראה שם הלכות לשון הרע כלל ח ד. וראה החפץ חיים חייו ופעלו ב עמ' 584 – 585.

⁴⁵ פלא יועץ ערך משפט ודין.

⁴⁶ ראה שיירי כנסת הגדולה על שו"ע יו"ד שלד הגהות ב"י ס"ק סג.

⁴⁷ ראה "כתבי מנוי לרבנות", זכור לאברהם קובץ תורני תשנ"ט עמ' תקכד - תריד.

⁴⁸ שו"ע או"ח קכד מ"ב ס"ק יג.

⁴⁹ מן הגנזים ב, תקנות באסקוויץ לו, עמ' 99.

⁵⁰ ערוה"ש או"ח קלו ב פוסק שמרא דאתרא עולה לשלישי, אולם היו מקומות שכבדו אותו בעליות אחרות.

⁵¹ שו"ת תשובות והנהגות א שי.

⁵² ראה שו"ת מהרי"א א קעג.

⁵³ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תשנא. אמנם תקנה זו נתקבלה גם בשל השלכותיה הכלכליות ואכמ"ל.

⁵⁴ ראה שו"ת חתם סופר או"ח קנח.

⁵⁵ ראה, לדוגמא, תוסי' בבלי בבא בתרא י ב ד"ה עליונים למטה. על מצות תוכחה ראה סעיף קעד.

⁵⁶ שו"ת חתם סופר חו"מ כא.

על מרא דאתרא להעניש את הפוגע בכבודו. ספר נהר מצרים כותב: "אם ביזהו בפרהסיא אסור להחכם וכל שכן לרב העיר למחול, ואם מחל נענש על זה שזהו בזיון התורה רק יהיה נוקם ונוטר עד שיבקש ממנו מחילה ויסלח לו".⁵⁷

בית דין כופה לכבד דיינים ומעניש את מי שמקללם.⁵⁸ פוסק הרשב"א: "העיז איש רשע בפניו לחרפו אשר לא כדת והיתה השעה צריכה לכך לקנוס את הרשע על פי גזרת הקהל כדי לעשות סייג לצבור שתהא אימת הדין מוטלת עליהם לשום שמים, הדין עמו".⁵⁹ פוסק המחבר: "היו העם מבעטין בכבוד התורה ובדיינים הואיל ופקרו העם בדבר, צריכים לחזק ולענוש כפי מה שיראה להם".⁶⁰

בית דין מעניש את המבזה את מרא דאתרא או את מורה ההוראה.⁶¹ פוסק השו"ע: "מי שהעידו עליו שביזה ת"ח, אפילו בדברים אפילו שלא בפניו, בית דין היו מנדין אותו, ומעיר הרמ"א: "אבל אין דין ת"ח בזמן הזה לענין שיתן לו המבייש ליטרא דדהבא".⁶² מוסקיף הבאר משה: "רב הממונה להורות לקהל בודאי דינו כדין ת"ח והרמ"א לא אמר דינו אלא על תלמיד חכם סתם אבל לא כן על ת"ח הממונה לרב להורות ולדון מהקהל".⁶³

אין מצוה לפרנסים בנדון דידן זולת ההוראה הכללית לכבד תלמידי חכמים ובמיוחד אלו הממונים על הציבור, ולהחדיר בקרב הציבור את התודעה שיש לכבדם.⁶⁴

על הפרנסים ליזום תקנות המיועדים לטפח את כבוד המנהיגים הרוחניים. בליטא תקנו: "איזה רב שיודחה מהרבנות שלו וידור באותו הקהילה שהי' שם אב"ד, אף שיהי' לו כל המו"מ (בעולם) אין להחוכרים ולא להקהל להשביעו כמו לשאר בעלי בית כי אם מגיע לו קבלת חרם מהראב"ד".⁶⁵

על הפרנסים להחמיר בענישה בעת הצורך. בליטא תקנו: "איש אשר יזלזל את האב"ד או אחד מז' טובי העיר או הדיין בשעה שהוא יושב על משמרתו, יעשו עליו האחרים דין ומשפט חרוץ בקנס ועונש נגלה מיד, טרם יצא ויפטר מבית דין".⁶⁶ ביירונו נתקבלה החלטה: "שתהיה אימת מכ"ת הב"ד יצ"ו על כל בני הק"ק יצ"ו ולא יזלזלו בכבודם וגם לא לאחרים בפניהם...".⁶⁷

בשעה שהפרנסים מתקנים תקנות עליהם לשקול את משמעותן על כבוד ההנהגה הרוחנית. בפוזנא תקנו: "בענייני המלבושים כסף וזהב... מוטל על האלופים הקהל לגזור בגזירתם בכל חומר ותוקף ועוז.... ואין חוץ רק אמ"ו הגאון אב"ד ור"מ נר"ו והרבנית הגבירה שתח"ו...".⁶⁸

⁵⁷ נהר מצרים ח"א הלכות כבוד רבו י.

⁵⁸ ראה רמב"ם סנהדרין כו א.

⁵⁹ שו"ת הרשב"א ז תצו.

⁶⁰ שו"ע חו"מ כז ב.

⁶¹ ראה סעיף רג.

⁶² שו"ע יו"ד רמג ז.

⁶³ שו"ת באר משה ו קסא. וראה גם שו"ת מהרי"ט חו"מ מז.

⁶⁴ ראה רש"י על במדבר יא טז: "ויתצבו שם עמך" - כדי שיראו ישראל וינהגו בהם גדולה וכבוד...".

⁶⁵ פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א תתקצה.

⁶⁶ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח קנב.

⁶⁷ פנקס קהל וירונוה ב תקצב, החלטה משנת שני"ד לפ"ק.

⁶⁸ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' קכט החלטה משנת תצ"ז לפ"ק.

הוא הדין למורי הוראה. החתם סופר פוסק: "... ויען שב יעקב מתיר בהפסד מרובה אם כן אין לנו להחמיר על הכלים האלו ונחוס על כבוד המורה שהוא למדן".⁶⁹ פוסק הרב מונק: "... שאם טעה המורה ואפשר לו להעמיד הוראתו על פי אחד מגדולי הפוסקים, אע"ג דלא קיי"ל כדבריו אפילו בדיעבד, מכל מקום כבוד התורה עדיף וסומכין על דברי המקל...".⁷⁰

על מתן מתנה בשבת פוסק החת"ס סופר: "... לרב הדורש אין ספק משום דהוה דורן לחכם וכבוד התורה ותפארת וחיבוב מצוה... דלצורך מצוה שרי ליתן מתנה".⁷¹ האגרות משה מורה שאין לבטל מנהג שענינו כיבוד הרב.⁷²

גם כיום מצוה לכבד את ההנהגה הרוחנית.

גם כיום אסור לקלל דיין.⁷³ על דינו של מי שביזה דיין פוסק המנחת יצחק: "... ואדרבא בזמן הזה, אשר בעוה"ר בלאו הכי נדלדל חכמת התורה, אם לא יכניסו עצמם הב"ד לקנוס למבייש ת"ח, יהי ח"ו התורה נבזה למאד... וביותר יש לחוש לזה בפוגע בכבוד הבית דין...".⁷⁴

לאור ירידת הדורות בקרב החכמים⁷⁵ פחות מקפידים על כמה ממנהגי הכבוד שהיו נוהגים בימי חכמים. הש"ך פוסק: "... דאין בזמנינו נשיא ואב בית דין. ואף על פי שמקבלים בקהילות ראשי ישיבות ואב בית דין אין להם דין חכמים ומהאי טעמא לא נהגו עכשיו לעשות שורה לאב"ד... ועכשיו נהגו שלא לקום אלא מפני ראש ישיבה ואב"ד".⁷⁶

פוסק המחבר: "אסור להשתמש בכהן אפילו בזמן הזה דהוי כמועל בהקדש אם לא מחל על כך".⁷⁷

*

במדינות השונות אין הוראות חוקתיות בדבר החובה לשמור על כבוד השופטים.⁷⁸

⁶⁹ שו"ת חתם סופר יו"ד נג.

⁷⁰ פאת שדך ג כא.

⁷¹ שו"ע או"ח שו הגהות על מג"א ס"ק יד.

⁷² ראה שו"ת אגרות משה יו"ד צט.

⁷³ ראה ספר החינוך סט. וראה שו"ע חו"מ כז א. וראה מנחת חינוך שם (א) [ה] וכן באורים ותומים סימן כז

אורים ס"ק ג שהלאו מדאורייתא נאמר רק לגבי מקלל דיין סמוך.

⁷⁴ שו"ת מנחת יצחק ג קיב. וראה שם: "בנדון מבזה בני אדם, יש ארבעה מדרגות. א', סתם אדם כשר, ב', תלמיד חכם, ג', רב של קהלה ודיין מורה הוראה מפורסם, ד', מחמת הדרש שדרש והורה לעם דרכי ה'".

⁷⁵ ראה סעיף עו.

⁷⁶ שו"ע או"ח יו"ד רמד ס"ק יא.

⁷⁷ שו"ע או"ח קכח מה בהגה. וראה מ"ב שם ס"ק קעה, שמחילה של כהן לא תועיל בענין של בזיון. וראה

הגרש"ז אויערבאך, "פסקי הלכות", מוריה רלח - רמ, טבת תשנ"ו עמ' עז.

⁷⁸ ראה חוק העונשין 1977 - תשל"ז סעיף 255: "האומר או כותב דבר על שופט או דיין לענין כהונתו בכוונה

לפגוע במעמדו, או מפרסם דברי גידוף נגד שופט או דיין כדי להחשיד או לבזות את דרכי השפיטה, דינו -

מאסר שלוש שנים, אולם ביקורת כנה ואדיבה לטיב החלטתו של שופט או דיין בדבר שיש בו ענין לציבור

לא תהא עבירה לפי סעיף זה".

רה. ההנהגה המדינית

כותב הרש"ר הירש: "על חברי העדה החובה להוקיר ולכבד את מנהיגי העדה, את טובי העיר והפרנסים הנמנים עליהם, בעוד בכבודם יכבד כל אחד את עצמו".¹

פסוק מפורש בתורה: "ואתן אותם ראשים עליהם..."², ומפרש רש"י: "שתנהג בהם כבוד. ראשים במקח, ראשים בממכר, ראשים במשא ומתן, נכנס אחרון ויוצא ראשון".³ השלחן ערוך פוסק: "בשבת ויום טוב ויום הכפורים קורים אחר הלוי תלמידי חכמים הממונים על הציבור".⁴ השבות יעקב מורה שכבוד פרנסי העיר קודם לכבוד תלמידי חכמים.⁵

כבוד הראשים בא לידי בטוי בכך שהלכות אחדות הנוגעות לכבוד ההנהגה הרוחנית תקפות גם לגבי ההנהגה המדינית.⁶ מנהג ישראל להושיב את הפרנסים בשורה הראשונה בבית הכנסת.

הנימוקים המחייבים כבוד מלך⁷ תקפים גם לגבי כבוד פרנסים.⁸ כאשר הציבור אינו מכבד את פרנסיו, מועמדים ראויים עלולים לסרב להתמנות. כותב ספר חסידים: "ואם תראה דור שמנהיגיו רעים דע לך לפי שהיה להם מנהיג טוב והיו מבזים אותו".⁹

על האיסור לבזות פרנסים פוסק הראנ"ח: "המקלל דיין... עובר בשני לאוין, והוא הדין המקלל לממונה על הקהל".¹⁰ לדעת הקובץ שיעורים, העומד בראש העם נחשב כנשיא לענין הלאו של "נשיא בעמד לא תאור".¹¹ לדעת המנחת חינוך המקלל נשיא שבט עובר על הלאו של "ונשיא בעמד לא תאור".¹²

יש לכבד את הפרנסים, גם אם נדמה שהם מתנהגים שלא כראוי. פוסק המהרי"ו: "ואפילו אם נתמנה מדעת הציבור ורצונם - אם קוראים עליו תגר שלא נהג כשורה, וחושדים אותו ששלח

¹ חורב עמ' 448. וראה תשובות הגאונים, מהדיר הרב יעקב מוסאפיה, סימן ב: "באל מעשים הוא טוב עין בצדקה ובצרכי ציבור ובמדות טובות... חייב אדם לנהוג בו כבוד ולעמוד מפניו".

² רש"י דברים א טו. וראה ספרי שם. וראה רש"י דברים א יב ד"ה ומשאכם, ובפוסקים ליתא, וצ"ע.

³ שו"ע או"ח קלו א.

⁴ ראה תורת חטאת, תשובות בסיום הספר א, ונימוקו עמו שנתמעטו הלבבות. וראה שו"ת נודע ביהודה קמא חו"מ כ: "ויכול להיות שנתחייב על זלזול כבוד הרב נר"ו ומכ"ש בצירוף זלזול כבוד הפרנסים אם דבר סרה נגד כבודם שגם המה כב"ד הגדול בעירם".

⁵ ראה שו"ת שו"ע חו"מ תכ ס"ק ט.

⁶ ראה סעיפים רא רב.

⁷ ראה תורת חטאת, תשובות השבות יעקב בסיום הספר א: "והטעם צ"ל דכיון שיש לו שררה ראוי לנהוג בו כבוד דאפילו ריש גרותא מן שמיא מוקמי". וראה קדמוניות היהודים פרק רביעי 189: "ולא תתחצפו כלפי מנהיגים בעקב העושר, שיפול בחלקכם בשפע, לכשתעברו את הירדן ותרכשו את ארץ כנען".

⁸ ספר חסידים (מרג). תרצד. ראה שו"ת תשובה מאהבה קט: "ועל הרב העיר מוטל לגעור באנשים אשר להם הריב עם ראש העדה, ויהי חכם הרואה את הנולד, ויוכיח על פניהם שיכשילו לעתיד לבא, אם יבזו את ראשיהם לעיניהם, לא ימצאו איש אשר יצא לפניהם, ונתפרדה החבילה...". וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' רכד החלטה משנת תקכ"ד לפ"ק. וראה שם סימן רח. וראה סעיפים קא קח.

⁹ שו"ת ראנ"ח א צג. וראה שם א קיא. וראה העמק דבר שמות כב כז. וראה סעיף מז הערה 11.

¹⁰ ראה קובץ שיעורים ב"ב כג. וראה תוסי' בבלי עבודה זרה יב ד"ה ה"ג כל נשיאיה וגו': "... ואור"י דנשיא הוא הישיש, שמפורש בספר יוסיפון שנשבעו רומיים שלא להמליך עליהם עוד מלך... שהיו ממנים ישיש אחד ולו שלש מאות יועצים...". לעומת זאת ראה חינוך עא: "שלא לקלל את הנשיא... ונהגת בזכרים ונקבות, בארץ ובכל מקום שנהיה עם מלכנו או עם ראש סנהדרי גדולה". משמע שאין נשיא זולתם.

¹¹ ראה מנחת חינוך עא א א. וראה דברות משה בבא בתרא א סימן יב הערה יג. וראה סעיף יח הערה 23.

ידן בממון הצבור שלא כדין בדבר, שראוי להסתפק בו לפי ראות עיני הדיין - אז פשיטא שצריך לעשות חשבון... והחשבון לא יעשה לפני כל המערער עליו, דידוע הוא שכמה דברים שצריכים להוציא ממון הצבור שאין לגלות אלא לצנועים, אלא הצבור יבררו אנשים נאמנים לפנייהם יעשה חשבון, ואם אין שם צבור אז הדיין יברר אנשים נאמנים שיעשה חשבון לפנייהם, והדיין ידקדק על כל צדי צדדים, להוציא הדבר לאמיתו ולאורו, ולהעמיד העולם על הדין ועל האמת".¹²

יש לשמור על גינוני כבוד מסוימים גם כלפי פרנס שסיים את כהונתו.¹³ במערהין נתקבלה תקנה לכבד בעליה לתורה במשך שלש שנים את מי שבעבר היה ראש מדינה.¹⁴ שם גם החליטו כי ראש הקהל שסיים את תפקידו מתמנה לתפקיד ציבורי אחר.¹⁵

עם זאת, מצוה להוכיח פרנסים שחטאו או שהולכים בדרך לא טובה. אומרת הגמרא: "לא חרבה ירושלים אלא בשביל שלא הוכיחו זה את זה",¹⁶ ומבאר המהרש"א: "שריה הם הם המוכיחים לאחרים אבל זה לזה לא הוכיחו וחיישי לגומלין".¹⁷

אין איסור לבזות פרנס שהתמנה שלא כדין. הרב שטרנבוך פוסק: "... ע' בקצוה"ח... שהממונה על הקהל דינו כדיין... מיהו פשוט דהיינו דוקא הממונים כהלכה על ידי תלמיד חכם מפני מעלתם ויראתם. ולא בהדיוטות הקופצים בראש, שודאי אין מעמדם כדיינים".¹⁸

הפרנסים עצמם צריכים לכבד את מעמדם. פוסק השלחן ערוך: "כיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור אסור לו לעשות מלאכה בפני שלשה, כדי שלא יתבזה בפניהם, וקל וחומר שאסור לו לאכול ולשתות ולהשתכר בפני רבים".¹⁹ כותב הפלא יועץ: "מי שהוא פרנס על הציבור צריך לנהוג סלסול גדול בעצמו ושלא לזלזל בכבודו לשם שמים, כדי שיהא מוראו ואימתו מוטלת על הבריות ויהיו דבריו נשמעים".²⁰ לפרנסים אין רשות למחול על כבודם.²¹

על בית דין להעניש את הפוגע בכבוד הפרנסים. מצאנו בתשובת הרשב"א: "עוד נשאל באחד שסרח על גדולי הקהל ונדוהו הקהל לזמן. ונשבע כל אחד ואחד מן הקהל על זה לגרשו מן העיר...".²² כותב כנסת הגדולה: "כל שמינוהו הקהל לראש יש לו דין תלמיד חכם שמנדן בית דין לכבודו".²³

¹² שו"ת מהרי"ו קעג. וראה ש"ך על שו"ע יו"ד רנו ס"ק ג ובהגהת האחרונים שם.

¹³ ראה תוס' בבלי יומא יג א ד"ה הלכה.

¹⁴ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד אויסטרליץ תכ"ב לפ"ק שמ (ג). ראה גם מנהגי אמשטרדם ו ב י י.

¹⁵ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד ברודא תל"ז לפ"ק שפא (ז) שהוא מתמנה להיות אחד משבעה טובי העיר.

¹⁶ בבלי שבת קיט ב. וראה סעיף קנ.

¹⁷ חידושי אגדות שם.

¹⁸ שו"ת תשובות והנהגות ג תלא.

¹⁹ שו"ע חו"מ ח ד.

²⁰ פלא יועץ ערך זלזול.

²¹ ראה סעיף רו הערה 3.

²² שו"ת הרשב"א א תתכד. על עונש גירוש ראה סעיף שנג.

²³ שיירי כנסת הגדולה יו"ד שלד ב"י אות פ.

על הפרנסים לטפח את כבוד עצמם ואת כבוד חבריהם. כותב הרש"ר הירש: "כל פרנסי העדה יהיו תמיד מלאים רוח וחפץ לעשות הטוב... גם לכלכל תמיד בקרב קהל עדתם את חבת העדה וראשיה לחבבם ולהוקירם כערכם".²⁴

מלבד דוגמא אישית למופת ויעילות שלטונית על פרנסים לפעול בדרכים הבאות

תקנות במעלהרין קבלו כמה החלטות: "הראש מדינה קודם לראש הקהל לקרות לספר תורה ואחריו יהי ראש הקהל יצ"ו".²⁵ "שכל קהלה וקהלה יהיה ראש הקהל חיוב בכל שבת ושבת".²⁶ "בקהלות גדולות שיש בהם ראש הקהל אחד ודי טובים, ויש שם עסקים הרבה והראש מדינה מחויב לעסוק בעסקי מדינה, ראוי לנכון להמתין עליו בבית הכנסת...".²⁷ בבוסקוביץ קבעו איזו עליה יקבל כל פרנס.²⁸ בפוזנא תקנו שיש לכבד את הפרנסים בשמחת תורה.²⁹

החמרה בענישה³⁰ במעלהרין קבלו תקנה: "אם ראש מדינה יעניש לאחד מגליל שלו... והאיש ההוא פער פיו לבלתי חוק נגדו, יכול ורשאי הר"מ לעשות באיש ההוא כחפצו לנדונו ולתופסו ולקונסו וכה"ג...".³¹ בפוזנא החליטו: "הקהל יצ"ו מחוייבים לתבוע את עלבונם של הכשרים, על כן באם יעמוד אדם יהיה מי שיהיה ויפעור את פיו לדבר בוטים וגיוזומי" כמדקרת חרב על הכשרים יצ"ו הן בפניהם הן שלא בפניהם, שתעמדו בימין צדקם וכל נאמנות יהיו להכשרים יצ"ו, והקהל יצ"ו מחוייבים לשלוח מיד אחר האיש הזה, ולא ינחו לדבר דברים עד שיתכן משכון על ד' הגריי והקנס יעמוד על הקהל...".³² בפאדוואה החליטו: "כל מי יהיה מי שיהיה שידבר דבר מה, אפילו דבור בעלמא, אשר יגע בכבוד הפרנסים יצ"ו... או יעשה מעשה כל שהוא שיהיה נוגע בכבוד הפרנסים... יהיה מובדל העובר הנ"ל מכל דבר שבקדושה... נוסף על האיסור יפול בקנס חמישים ליט' להמושל...".³³ בזאלקווא החליטו: "מי שיזלזל וידבר דברי זלזולים ביושים לאחד מן הראשים או הטובים בשעת איזה עסק או אפילו אחר כך הן בביתו והן בשוק או בבית הכנסת אז יהא נאמן איש או אשה קרוב או רחוק על פי החרם ויוקנס על ידי הראשים מיד כפי ראות עיניהם בלי שום הנחה בעולם".³⁴

בכל פעולה ובכל יזמה חקיקתית על הפרנסים לשקול את ההשלכות האפשריות על כבוד חבריהם. פסוק מפורש בפרשת מטות: "וישלח אותם משה אלף למטה לצבא אתם ואת פנחס

²⁴ חורב עמ' 448.

²⁵ תקנות מדינת מעלהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קד. וראה שם קה שראש הקהל מקבל רביעי, אחרי מרא דאתרא.

²⁶ תקנות מדינת מעלהרין ועד ברודא תס"א לפ"ק תצט (יא).

²⁷ תקנות מדינת מעלהרין ועד גידונג תמ"ט לפ"ק תלז (ח"י).

²⁸ מן הגנזים ב, תקנות בוסקוביץ לו, עמ' 99.

²⁹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תסג החלטה משנת תמ"ב לפ"ק.

³⁰ על סמכות פרנסים לשפוט ולהעניש ראה סעיף כה. על החמרה בענישה ראה סעיף ש.

³¹ תקנות מדינת מעלהרין ועד גאיי ת"ק לפ"ק עט. וראה סעיף ריט.

³² פנקס הכשרים של קהילת פוזנא צג החלטה משנת שפ"ח לפ"ק. וראה שם תג החלטה משנת ת"ב לפ"ק.

³³ פנקס ועד ק"ק פאדוואה א רנז החלטה משנת שמ"ו.

³⁴ ספר יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648) עמ' 508.

בן אלעזר הכהן לצבא...", וכותב בעל הטורים: "והנשיאים לא שלח עמהם כדי שלא יתבייש שבט שמעון שנהרג נשיא משבטו".³⁵

גם כיום תקפות ההוראות בדבר כבוד ההנהגה המדינית. התשובה מאהבה פוסק: "אף שאין לנו בזה"ז דין ת"ח לכמה דברים, דין פרנס יש לנו".³⁶ לדעת הרב קוק יש לאפשר לפרנסים גם כיום להעניש את מי שפוגע בכבודם.³⁷

הרב הענקין מדגיש שיש לכבד גם פרנסים שאינם שומרים תורה ומצוות: "כבר אמר הגר"ע ז"ל על כגון זה שבכלל שבועת חז"ל שלא ימרדו באומות – גם אומת ישראל בכלל, שאפילו אין הממשלה הולכת בדרך התורה ממשלה היא, וצריך לנהוג בה כבוד, כדמצינו באלהו הנביא שרץ לקראת אחאב, וכמו שביארו חז"ל על פסוק 'ויצום על בני ישראל' ועל פרעה מלך מצרים. וכן לענין חנניה מישאל ועזריה שאמרו למלך בבל נבוכדנאצר מלכא, וביארו במדרש אם למיסים, לזימיות וארנוניות אנת מלכא אבל לעבור על דברי ד"ת לית אנת מלכא... ובהו אנו מוכרחים להיות שותפים עם מלכות ישראל. צריכים אנו לזכור שיש לנו אלפי אלפים משכנות בא"י, ואף שהאש מסובבת מן הקוצים אינה מתחלת אלא מן הצדיקים, וקדושי חברון יוכיחו...".³⁸

על כבוד נשיא מדינת ישראל כותב הרב הרצוג: "ודאי שחייבים בכבודו באופן מיוחד בחייו ולאחר מותו שכבודו הוא כבוד האומה".³⁹ פוסק הרב עובדיה יוסף: "נראה שהואיל ויש בידו של נשיא מדינה לקבל או לדחות המלצת חנינה על מי שנידון למות על ידי בתי המשפט המוסמכים לכך, נמצא שסמכות דיני נפשות מסורה בידו, והרי הוא כמלך שדן והורג במשפט. ואף על פי שהנשיא נבחר רק לתקופה מסויימת ואינו נשאר בנשיאותו כמלך שנשאר במלכותו עד סוף ימיו, מכל מקום כיון שבאשר הוא שם נשיא הוא, מברכים עליו בשם ומלכותו".⁴⁰

*

גם כיום מקפידים בכל מדינות העולם על כבוד השלטון ועל כבוד השליטים, אולם באמנות ובחוקות אין הוראות בענין זה.

³⁵ בעל הטורים במדבר לא ו.

³⁶ שו"ת תשובה מאהבה א רח.

³⁷ ראה אגרות הראיה א נוספות יא, הצעת הראי"ה קוק לחוקה בפ"ת סעיף כא: "הועד יוכל לענוש לכל הפוגעים בכבודו וחוטאים נגדו".

³⁸ כתבי הגר"א הענקין ח"א דף ריא ב (= לב איברא עמ' 124). המדרש נמצא בדברים רבה ואתחנן. וראה צפנת פענח על מסכת סנהדרין, ירושלמי ב ו: "... אבל בנשיא אם מינו אף מי שאין ראוי ... מ"מ הוה מנוי... ועיין ב"ב דף ד גבי הורדוס... בכלל נשיא הוה, וכן יהיה הדין באגריפס". וראה סעיף רב.

³⁹ פסקים וכתבים יו"ד ה עמ' שצב.

⁴⁰ שו"ת יחוה דעת ב כח. וראה שו"ת תשובות והנהגות ב קלט.

זו. עובדי השירות הציבורי

אסור לבזות כל אדם מישראל, ובמיוחד חמור האיסור של בזוי עובדי השירות הציבורי¹ בעת מלוי תפקידם.²

לעובדי השירות הציבורי אין רשות למחול על כבודם. פוסק הראני"ח: "... שבזיון שליח הקהל הוא בזיון הקהל עצמו ולא כל כמיניה למחול".³

על בית דין להעניש את הפוגע בעובדי השירות הציבורי. פוסק המחבר: "... בשליח בית דין אסור לנהוג קלות ראש והמצערו יש רשות לבית דין להכותו מכת מרדות".⁴

ראוי לפרנסים לתקן תקנות ומנהגים המחזקים את כבוד עובדי הציבור. כותב הרב שכטר: "... שמעתי בשם הגי"ר יעקב קמינצקי ז"ל, דהמנהג לעמוד בשעת אמירת ויברך דוד גם כן מקורו בהך משנה דביכורים, שהמנהג תמיד היה שגבאי הצדקה היה מסתובב בבית הכנסת עם קופת הצדקה בשעת אמירת ויברך דוד, ומפני כבוד הגבאי נהגו לעמוד".⁵

כמו כן ראוי להם להחמיר בענישת מי שמבזה את עובדי הציבור. בפוזנא החליטו: "האנשים חוברי חבר קושרי קשרים והמחרחרי ריב בין איש לרעהו והממליצים נגד השמאים בעד איזה יחיד מחויבים אלופי הקהל לצאת לקראתם...".⁶ בפאדוואה החליטו: "לא יהיה שום איש ואשה, שיבזה בדברים לשום מעריך או נכנס בשום אופן. ומי שיעבור יפול בקנס... והמלשין אותו לא יקרא מוסר".⁷

פוסק הרב זילברשטיין: "... שכיום אין השוטרים מוגדרים כשליחי בית דין...".⁸

*

בחוקות אין הוראות הנוגעות לכבוד עובדי שירות הציבור.

¹ ראה רמב"ם עבודה זרה א א: "... כמו שהמלך רוצה לכבד העומדים לפניו וזהו כבודו של מלך".

² ראה שו"ת הראני"ח קיא; שו"ת מנחת יצחק ג קיב.

³ שו"ת הראני"ח קיא. וראה שו"ת הריב"ש ש"ב: "הרי המבזה שליח ב"ד מנדין אותו, כ"ש המבזה ב"ד עצמם; ואם רצו למחול, הרשות בידם", ויש לעיין אם יש מחלוקת ביניהם, ואכמ"ל.

⁴ שו"ע חו"מ ח ה. וראה רמב"ם תלמוד תורה ו יד: "על עשרים וארבעה דברים מנדין את האדם בין איש בין אשה ואלו הן: ... (ב) המבזה שליח בית דין". וראה שם סנהדרין כה ו: "וכל המצער שליח בית דין יש לבית דין רשות להכותו מכת מרדות". וראה שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן רמ.

⁵ מפני הרב עמ' ריח. וראה משנה בכורים ג ג: "... וכל בעלי אומניות שבירושלים עומדים לפניהם...". ומוסיף הרע"ב: "... ומטעם זה עומדים מפני נושאי המטה שהמת בה ומפני נושאי התינוק לברית מילה". וראה שו"ת מנחת יצחק י פו המורה שיש לקום רק בפני עושי מצוה שאינם מקבלים תשלום בעבור המצוה, ואין מצוה לקום לפני גבאי צדקה המקבל שכר.

⁶ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' שנו החלטה משנת תל"ז לפ"ק.

⁷ פנקס ועד ק"ק פאדוואה א שעח החלטה משנת ש"נ לפ"ק, וראה שם ב שטו.

⁸ מאיר נתיבים עמ' 39.

פרק מ. יחס הפרט לנכרי

רז. ערבות¹

אמונה בה' כותב הרמב"ם: "וכבר אמרו שמצוה זו כוללת גם שנקרא את כל בני האדם לעבודתו יתעלה ולאמונה בו... ולשון ספרי: 'ואהבת את ה' אהבה על הבריות כאברהם אביך, שנאמר 'ואת הנפש אשר עשו בחרן'".² פסוק מפורש בתורה: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש", ומפרש הספורנו: "ובזה תהיו סגולה מכולם כי תהיו ממלכת כהנים להבין ולהורות לכל המין האנושי, לקרוא כולם בשם ה'".³ כותב המבי"ט: "שאנחנו מצוים לפרסם האמונה האמיתית בעולם".⁴ שנינו במסכת אבות: "הוא היה אומר: חביב אדם שנברא בצלם", ומבאר התוספות יום טוב: "בא רבי עקיבא להיישיר לכל באי עולם... להמשיך לבם אל רצון קונם וחפץ צורם יזכרם לטובה וכשהם חביבים שנבראו בצלם להורות נתן בלבם כי זאת תורת האדם לעשות חוקי אלקים ומשפטיו".⁵ כותב המשך חכמה: "דרצון השי"ת היה שיקבלו התורה".⁶ לפיכך מצוה לעודד נכרי להתגייר ולסייע לו.⁷ פוסק האגרות משה: "יש לידע, שהמצוה של 'ואהבתם את הגר' מחייבת אותנו לקרבתם...".⁸

זו דרך הבורא. המדרש אומר: "הקב"ה אמר: אני ה' שאמר והיה העולם, אני הוא המקרב ולא המרחק... אני הוא שקרבתני את יתרו ולא רחקתיו, ואף אתה כשיבא אדם אצלך להתגייר ואינו בא אלא לשם שמים אף אתה קרבהו ואל תרחקהו".⁹

זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם: "אהבת הגר שבה ונכנס תחת כנפי השכינה שתי מצוות עשה, אחת מפני שהוא בכלל ריעים ואחת מפני שהוא גר... הקדוש ברוך הוא עצמו אוהב גרים שנאמר ואוהב גר".¹⁰

כותב ספר חרדים: "... 'אוהב את הבריות ומקרבן לתורה'; לא אמר אוהב את ישראל אלא את הבריות רמז למה שהיה הלל מקרב את הגרים הבאים להתגייר".¹¹

קרבתות פוסק הרמב"ם: "אפילו עולת העוף מקבלין מן הנכרי אף על פי שהוא עובד עי"ז".¹²

¹ אין מצוה לנהוג ערבות בנכרים בכל ענין, אך עם זאת יש לקדמם מבחינה רוחנית כפי שיבואר בסעיף זה. וראה סעיף ל.

² ספר המצוות עשין ג.

³ ספורנו שמות יט ו. וראה בירת מגדל עוז עליית אהבה יב, דף נו א: "יצריך המחזיק במדה חמודה זאת להיות אהבתו טאמנה לכל אדם ואפילו עובד אלילים יאהוב בבחינה שהם יצורי ה' ולא ישנא אלא מעשיהם בלבד... אבל יתפלל עליהם שיחזירם השי"ת בתשובה ויזכו אל הטובה".

⁴ קרית ספר רמב"ם יסודי התורה ה.

⁵ תוי"ט על משנה אבות ג יד.

⁶ משך חכמה דברים לג ב.

⁷ ראה העמק דבר ויקרא כה מד. וראה א"ת ערך גיור.

⁸ שו"ת אגרות משה יו"ד ד כו. וראה א"ת ערך אהבת הגר וכו'. וראה סעיף רע.

⁹ ילקוט שמעוני יתרו רסח. וראה יבמות מז ב: "שהויי מצוה לא משהינן" וגליוני השי"ס שם; א"ת ערך גרות.

¹⁰ רמב"ם דעות ו ד. וראה א"ת ערך גר, ט.

¹¹ ספר חרדים השלם פרק ח. וראה בבלי עבודה זרה יג ב; רמב"ם עבודה זרה ט יד.

¹² רמב"ם מעשה הקרבנות ג ב.

מצוות בני נח פוסק הרמב"ם: "וכן צוה משה רבינו מפי הגבורה לכוף את כל באי העולם לקבל מצוות שנצטוו בני נח"¹³, ומבאר המשך חכמה: "... דהוא הדין ליחיד אם הוא תחת ידו מצוה לכופו לקבל שבע מצוות"¹⁴.

כשיד ישראל אינה תקיפה, מן הראוי לעודד נכרי לשמור שבע מצוות בני נח.¹⁵

קידוש שם שמים¹⁶ כותב הרש"ר הירש: "עליך לשאוף בכל נפשך, בכל מקום ודרך שאפשר לך, בחוג גדול ובחוג קטן, לקדש שם שמים, לשמש עמוד זכרון ועד לשלטון ה' ותעודת האדם; למען יאירו בכך עיניהם ויתעוררו לבותם של אחיך בני ישראל, וראשית כל אחיך שלא מבני ישראל, וילמדו לכבד את האל-האחד ולקבל עליהם עול מלכותו, יאהבו אותו בכל לבם, בכל נפשם ובכל מאודם, ויחיו חיי צדק ואהבה לפי רצונו"¹⁷. פוסק הרד"צ הופמן: "דידוע דהנכרים מדקדקים מאוד ואוסרים העשון בבתי תפילות שלהם ומעתה יהי ח"ו חילול השם אם אנו נתיר זאת"¹⁸.

לפני עור אומרת הגמרא: "מנין שלא יושיט אדם כוס של יין לנזיר, ואבר מן החי לבני נח ת"ל 'ולפני עור לא תתן מכשול'¹⁹. פוסק הקיצור שו"ע: "אסור לקנות מהגנב או מהגזלן את החפץ שגנב או גזל, ואין חילוק בין שהוא ישראל או נכרי, כי גם הנכרי נצטוו על איסור גניבה וגזילה אפילו מנכרי חבירו, והוא משבע מצוות שנצטוו עליהם, ועון גדול הוא לקנות מן הגנב או מן הגזלן, שהרי הוא מחזיק ידי עוברי עבירה"²⁰.

הפרשה מאיסור זו דרך הבורא. פסוק מפורש בתורה: "ויחר אף אלקים כי הולך הוא ויתצב מלאך ה' בדרך לשטן לו והוא רכב על אתנו ושני נערינו עמו", ומבאר רש"י: "מלאך של רחמים היה והיה רוצה למנעו מלחטוא שלא יחטא ויאבד"²¹.

תוכחה פסוק מפורש בתורה: "עשה לך תבת עצי גופר וגו'²², ומפרש רש"י: "הרבה ריוח והצללה לפניו, ולמה הטריחו בבנין זה, כדי שיראוהו אנשי דור המבול עוסק בה מאה ועשרים שנה ושואלין אותו מה זאת לך, והוא אומר להם עתיד הקב"ה להביא מבול

¹³ רמב"ם מלכים ח י. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג שיז: "... שבעצם תמהני היאך שייך לכוף גוי לקבל שבע מצוות כדין גר תושב, והלוא גם בעכו"ם מעשה באונס לא מועיל כלל..." וראה סעיף רפז הערה 33.

¹⁴ אור שמח מילה א ו.

¹⁵ ראה עשרה מאמרות, מאמר חקור דין חלק ג פרק כא: "רביעית ברכת ה' וכבוד התורה טפלה אליה וכן לעסוק בתורה שניתנה להם, שכן נח העוסק בה הרי הוא ככהן גדול". וראה שו"ת תשובות והנהגות ג שיז, שכן נח אינו מצווה להאמין בה' אלא רק שלא לעבוד ע"ז. ניתן להביא לכך ראיה מספר החינוך כו, הסובר שכן נח אסור לעבוד עבודה זרה, אך במצוה שלפני כן, המצוה להאמין בה', הוא אינו מזכיר כלל נכרים.

¹⁶ ראה סעיף לא.

¹⁷ אגרות צפון אגרת יב. וראה שם אגרת ח.

¹⁸ שו"ת מלמד להועיל או"ח טו.

¹⁹ בבלי עבודה זרה ו ב. וראה תלמוד בבלי עם הלכה ברורה ובירור הלכה, בירור הלכה על אתר. וראה בבלי שבת קמט ב: "אלא מהכא שבעת קלון מכבוד וכו'". וראה רמב"ם איסורי ביאה כב ו.

²⁰ קצור שולחן ערוך קפב ח.

²¹ רש"י על במדבר כב כב. וראה א"ת ערך אפרושי מאיסורא.

לעולם, אולי ישוּבוּ.²² כותב ספר חסידים: "אם רואה אדם נכרי עושה עבירה אם יכול למחות ימחה שהרי שלח הקב"ה את יונה לנינוּה להשיבם...".²³

חנּוּפּה אסור להחניף לנכרי העובר עבירה.²⁴

תפילה כותב הר"י עמדין: "וצריך המחזיק במדה חמורה זאת להיות אהבתו נאמנה לכל אדם, ואפילו ע"א יאהוב בבחינה שהם יצורי ה' ואל ישנא אלא מעשיהם בלבד... אבל יתפלל עליהם שיחזירם השי"ת בתשובה ויזכו אל הטובה...".²⁵

זו מדת חכמים. פוסק השו"ע: "הרואה מקום שנעקרה עכו"ם, אם הוא בארץ ישראל אומר: בא"י אלוּקינו מלך העולם שעקר עכו"ם מארצנו... והשב לב עובדיהם לעבדך".²⁶

בית דין מעניש את מי שמכשיל נכרים באיסורים.²⁷

על הפרנסים לעודד קירוב נכרים תחת כנפי השכינה.

גם כיום יש לקרב נכרים לשכינה.²⁸ כותב הרש"ר הירש: "כמו הכהן במעלת תעודתו בקרב העם, כן החובה על עם ישראל להיות כמוהו בקרב כלל האנושות".²⁹

לדעת האדמו"ר מליובאוויטש מן הראוי לפעול בקרב נכרים למען ישמרו על מצוות בני נח.³⁰ הרב שטרנבוך חולק ופוסק: "... אסור לנו להטעותם או להחניף להם שהם מקיימים מצוותם שנותנים בזה יד לע"ז... וממש מסייע לע"ז אם מסכים שגם באמונה זאת הוא נחשב כגר תושב ח"ו".³¹

על כל אחד להתנהג באופן שמביא לידי קידוש השם בעיני נכרים.³² פוסק השערים המצוינים בהלכה: "ומזה תמוה מאד על מה שהתיר באגרות משה (או"ח סי' מה) להכניס כלב לביהכ"ס לצורך סומא שמורה לו הדרך והעכו"ם מקפידים מאוד בזה וכשיראו בפרהסיא שהכלב נכנס

²² רש"י בראשית ו יד.

²³ ספר חסידים (מרג.) תתשכד. האחרונים העירו שכן מפורש ברש"י בבלי סנהדרין עה ד"ה ואם איתא, לפי גירסת הר"ן שם ודלא כגירסא שלפנינו. וראה חשוקי חמד גיטין עמי שפג – שפד.

²⁴ ראה רש"י בבלי סנהדרין עה א ד"ה ואם איתא. וראה סעיף קטן.

²⁵ בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית האהבה, פרק יב דף נו א. וראה בבלי ברכות לב א; ילקוט שמעוני בראשית פג; ספר חסידים (וויס.) תתרמג; אור החיים שמות לב יב.

²⁶ שו"ע או"ח רכד ב.

²⁷ ראה במראה הבזק ז ח.

²⁸ ראה חשוקי חמד על בכורות דף ב עמוד א.

²⁹ חורב עמי 454.

³⁰ ראה שערי הלכה ומנהג יו"ד כ.

³¹ שו"ת תשובות והנהגות ג שיז. מוסיף הרב שטרנבוך שם: "להשפיע עליהם לעזוב את הנצרות, אף אם היינו מצויין, מכל מקום כהיום מסכנים אנו בזה את קיומנו ח"ו... שאין אנו מתערבים בדתם כמלא נימא, ותקוּתינו שגם הם לא יתערבו בנו ויניחו אותנו לשמור תורת אלקינו כרצוננו".

³² ראה סעיף לא.

עם הבעה"ב לביהכנ"ס איכא כאן 'ולא תחללו' וכו'".³³ הרב זילבר פוסק שיש להשיב אבידה לנכרי בימינו, ונימוקו עמו: "... מפני חילול השם כיון שדבר מקובל אצל הגויים בזמנינו שזה מהדברים השכליים".³⁴

גם כיום אסור להכשיל נכרים בעבירות. פוסק הרב זילברשטין: "אפילו אם מארגן נכרים שישחקו במשחקי מזל גם הוא דבר שלא טוב, כי נכרים אלו אינם עוסקים בישומו של עולם".³⁵

פסוק מפורש בתורה: "שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד", ומבאר רש"י: "ה' שהוא אלוהינו עתה ולא אלקי העובדי כוכבים הוא עתיד להיות ה' אחד שנאמר: 'כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כלם בשם ה' לעבדו שכם אחד'".³⁶ פוסק הרמב"ם: "... כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כלם בשם ה' ולעבדו שכם אחד'. כיצד? כבר נתמלא העולם כולו מדברי המשיח ומדברי התורה ומדברי המצוות ופשטו דברים אלו באיים רחוקים ובעמים רבים ערלי לב והם נושאים ונותנים בדברים אלו ובמצוות התורה. אלו אומרים מצוות אלו אמת היו וכבר בטלו בזמן הזה ולא היו נוהגות לדורות ואלו אומרים דברים נסתרות יש בהן ואינן כפשוטן וכבר בא משיח וגלה נסתריהם. וכשיעמוד המלך המשיח באמת ויצליח וירום וינשא מיד הם כולן חוזרים ויודעים ששקר נחלו אבותיהם ושנביאיהם ואבותיהם הטעו".³⁷ כותב הרד"ק: "כי המלך המשיח יורה העמים ללכת בדרכי ה'".³⁸

³³ שערים המצוינים בהלכה סימן יג אות ב. ראה שו"ת חלקת יעקב אבהע"ז יד בענין הזרעה מלאכותית: "האפשר זאת שפוסק מפורסם יתיר דבר משוקץ ומתועב כזה, שגם הקתולים והעומדים בראשם יצאו בתוקף עוז בגילוי דעת לאסור מעשים מכוערין כאלו... ואנו עם הסגולה עם הנבחר עם תוה"ק בנאמרה מפי הגבורה, נתיר לעשות שיקוף ותיעוב כזה, האם אין זה חילול השם היותר גדול". וראה הרב משה יונה צוויג, "על הפלה מלאכותית", נעם ז עמ' לו - נו.

³⁴ שו"ת משנה הלכות ז רעא. וראה אז נדברו ז פט. המשנה הלכות מדגיש שם ובתשובה ער, שמעיקר הדין אין להחזיר אבידה לנכרי בימינו, ולדעתו אף אין חיוב להחזיר מכח דינא דמלכותא דינא, אך הוא מסכים שמצוה להחזיר בנסיבות שבהן החזרת אבידה תביא לידי קידוש השם. וראה סעיף רט.

³⁵ חשוקי חמד שבת עמ' רפז - רפח. ראה שו"ת תשובות והנהגות ב תשכז, על האיסור להכשיל נכרים בזנות, וראה שו"ת חיים ביד יט; שו"ת משנה הלכות ג קכח; שם ד קפח; במראה הבזק ז ח הערה 2.

³⁶ רש"י דברים ו ד. וראה רמב"ם מלכים יא ד. וראה תורת משה פרשת ניצבים דרוש לז"ך אלול תקצ"ה, שבעתיד נכרים יכירו בה' רק מתוך פחד ויראה. ונראה שהוא למד זאת מהגמרא בבלי עבודה זרה ב א. וראה משלי עם ביאור הגר"א משלי כז כז, שבהווה הקב"ה מושל בגויים אף שלא ברצונם ואילו בעתיד יקוים הפסוק: "והיה ה' למלך על כל הארץ וגו'". דהיינו שכל העולם יקבלו מרצונם את מלכותו.

³⁷ רמב"ם מהדורת פרנקל מלכים יא ד. וראה שם מלכים יב א: "... ענין הדבר שיהיו ישראל יושבין לבטח עם רשעי עכו"ם המשולים כזאב ונמר, שנאמר זאב ערבות ישדדם ונמר שוקד על עריהם, ויחזרו כולם לדת האמת". עם זאת, לא מקבלים גרים לימות המשיח כמבואר ברמב"ם איסורי ביאה יג טו. וראה בבלי ע"ז כד א מחלוקת תנאים בשאלה אם נכרים לעתיד לבא יבואו להתגייר או שרק ימאסו בעבודה זרה. וראה דרשות הר"ן דרוש שביעי.

³⁸ רד"ק ישעיהו נא ד.

רח. אחוה¹

נכרים נחלקים לשלוש קבוצות עיקריות

א. נכרים שהתחייבו בפני בית דין לשמור שבע מצוות בני נח

פוסק הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה: "אי זה הוא גר תושב זה עכו"ם שקיבל עליו שלא יעבוד כוכבים ומזלות עם שאר המצוות שנצטוו בני נח ולא מל ולא טבל ה"ז מקבלין אותו והוא מחסידי אומות העולם, ולמה נקרא שמו תושב לפי שמותר לנו להושיבו בינינו בארץ ישראל כמו שביארנו בהלכות עכו"ם".² פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "וצריך לקבל עליו בפני שלשה חברים".³

פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "נוהגים עם גרי תושב בדרך ארץ וגמילות חסדים כישא"ל".⁴ כותב המשך חכמה: "... מצוה לקרבו ולהושיבו באחד שעריך ולהחיותו, שאם יראה מעלות עם ה' ידבק בהם ויתן לבבו להתגיייר".⁵

פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "כל המקבל שבע מצוות ונוהר לעשותן הרי זה מחסידי אומות העולם ויש לו חלק לעולם הבא והוא שיקבל אותן ויעשה אותן מפני שצוה בהן הקב"ה בתורה והודיענו על ידי משה רבינו".⁶

ב. נכרים השומרים על מצוות בני נח מבלי שהתחייבו על כך לפני בית דין

כותב ספר חסידים: "נכרי הזריז בשבע מצוות שנצטוו לבני נח הזהר מטעותן... ותשיב לו אבידה ואל תזלזלוהו אלא תכבדוהו יותר מישראל שאינו עוסק בתורה".⁷ השו"ע פוסק: "אבל העכו"ם

¹ ראה סעיף ל. וראה סעיפים שיט – שכב.

² רמב"ם איסורי ביאה יד ז.

³ רמב"ם מלכים ח י. וראה שו"ת דבר אברהם א א אות ה: "אין כח ביד ב"ד להפקיע ממון של אינם יהודים שאינם בית דין עליהם...". על בית הדין גם לודא שהם מקבלים ע"ע את מרות תורת ישראל ראה הערה 6.

⁴ רמב"ם מלכים י יב. וראה ספר המצוות, הוספות הרמב"ן לעשין טז. וראה גליוני הש"ס תענית ז ב, שגר תושב נדון כרעך. וראה הרב יהודה גרשוני, "המיעוטים וזכויותיהם במדינת ישראל לאור ההלכה", תחומין ב עמ' 188, שזו גם דעת הרמב"ם. וראה שו"ת מלומדי מלחמה סימן מג. וראה כלי חמדה סוף פרשת יתרו, בדעת רבינו בחיי, שגר תושב נחשב בכלל רעהו, וראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ב יא דאינו סובר כך. וראה חמדת ישראל עמ' 204, שלדעת הרמב"ם גר תושב מכונה בתורה בשם אדם, וראה א"ת ערך אדם. וראה כלי חמדה פרשת בשלח דף צו א שיש סוברים שאין איסור תורה להנשא עם גר תושב. עם זאת, ראה רש"י בבלי סנהדרין עה א ד"ה ואם איתא, שגר תושב אינו בכלל עמיתך. וראה רמב"ם מלוה ולוה ה א שגר תושב אינו בכלל אחיך. וראה משך חכמה דברים ז ה-ו שגר תושב אינו בכלל עם קדוש.

⁵ משך חכמה דברים כג ז.

⁶ רמב"ם מלכים ח יא. וראה שם עדות יא י. וראה משך חכמה דברים לג ד: "לכן אף על מצוות בני נח הם מצווים רק ממה שהשי"ת אמר למשה שישמרו זה, אבל אינם שומרים הדברים מחמת שנצטווה אדם ונח בהם". וראה חזו"א זרעים שביעית כד ג: "... ולדעת הראב"ד מיקלילין עמו, ואף לדעת הראב"ד דוקא שהוא שלם באמונת ישראל שישאל נתייב בתרי"ג מצוות ובני נח בז' ". וראה חמדת ישראל, קונטרס בענין שבע מצוות, עמ' 171 – 231; א"ת ערך בן נח וערך גר תושב.

על חסידי אומות העולם שזוכים לעוה"ב ראה בית הבחירה על עבודה זרה י ב; משך חכמה דברים ל יא – יד ובאחרונים. בהמשך דבריו פוסק הרמב"ם מלכים ח יא, על פי הגירסא במהדורת פרנקל: "אבל אם עשאן מפני הכרע הדעת אין זה גר תושב ואינו מחסידי אומות העולם אלא מחכמיהם", ולכך כוון מדעתו הגדולה הראי"ה קוק, אגרות הראיה א אגרת פט.

⁷ ספר חסידים (מרג.) שנח. וראה מקור החסד שם אות ב.

שאינן בינינו ובינים מלחמה... אין מסבבין להם המיתה ואסור להצילין,⁸ ומעיר באר הגולה: "לא אמרו חז"ל דבר זה אלא על העכו"ם שהיו בזמניהם שהיו עובדי כוכבים ומזלות ולא היו מאמינים ביציאת מצרים ובחדוש העולם אבל אלו הגויים אשר אנחנו אומה ישראלית חוסים בצל שלהם ומפוזרים ביניהם הם מאמינים בחדוש העולם וביציאת מצרים ובעיקרי הדת וכל כוונתם לעושה שמים וארץ... לא די שאין איסור להצילן אלא אפילו אנחנו מחוייבים להתפלל בשלומם..."⁹

הפוסקים חלוקים בשאלה האם מותר לאפשר לנכרים אלו להתגורר בארץ ישראל.¹⁰

ג. נכרים שאינם שומרים על מצוות בני נח הספרי דורש: " ויאמר ה' מסיני בא'... אף אותם ז' מצוות שקיבלו עליהם בני נח לא יכלו לעמוד בהם עד שפרקום ונתנום לישראל".¹¹ כותב הרמב"ן: "גוי המוזכר בכל מקום הוא בן נח שלא הוחזק אם מקיים מצוות שבהם אם לאו, מסתמא אין רובם מקיימים אותם".¹²

אין מצוה לנהוג עמם באחווה. פוסק הרמב"ם בהלכות עבודה זרה: "אם ראה מהם אובד או טובע בנהר לא יעלנו. ראוהו נטוי למות לא יצילנו".¹³ פוסק הרמב"ם בהלכות עדות: "... שהגויים לא מעלין ולא מורדין".¹⁴

לעיתים אף אסור לנהוג עמהם באחווה. לדוגמא, פוסק הרמב"ם בהלכות עבודה זרה: "... ואסור ליתן להם מתנת חנם".¹⁵ פוסק הרמב"ם בהלכות רוצח ושמירת נפש: "אסור להשיא עצה טובה לגוי".¹⁶ פוסק הרמב"ם בהלכות גזלה ואבדה: "אבידת הגוי מותרת... והמחזירה הרי זה עובר עבירה מפני שהוא מחזיק ידי רשעי עולם..."¹⁷.

אכזריות ופשיעה בקרב נכרים עובדי עבודה זרה היו נפוצות ביותר בתקופת התורה, המשנה והגמרא. אי לכך, מצוה התורה שאין לנהוג באחווה עם נכרים אלו וכי יש להתרחק מחברתם.¹⁸

התנאים והאמוראים חוו התנהגויות העומדות בניגוד גמור לכל מוסר אנושי.

עריות הגמרא במסכת כתובות אומרת: "רוב נכרים פרוצים בעריות הם".¹⁹ במסכת עבודה זרה אומרת הגמרא: "עובדי כוכבים מצויים אצל נשי חבריהן".²⁰ רש"י כותב:

⁸ שו"ע חו"מ תכה ה. וראה חו"מ יו"ד קנז ד בדעת הרמב"ם: "אותן שמקיימים ז' מצוות מקדם, אין רשאים לבא עליהם במלחמה".

⁹ באר הגולה שו"ע חו"מ תכה אות ש. וראה באר הגולה שו"ע חו"מ רסה אות ב. וראה כל ספרי מהרי"ץ חיות א תפארת ישראל על הנוצרים, עמ' תפט.

¹⁰ ראה סעיף שכא.

¹¹ ספרי על דברים לג ב. מלשון הספרי ניתן לדייק שלכתחילה בני נח קבלו על עצמם לקיים את שבע המצוות ואחר כך לא יכלו לעמוד בקבלתם וכך משמע מהבבלי ב"ק לח א, וראה גליוני הש"ס סנהדרין נו א.

¹² חידושי הרמב"ן מכות ט א. וראה תוס' בבלי עבודה זרה כו ב ד"ה ולא: "שסתם כנענים עובדי כוכבים ומזלות הם ועוברים על שבע מצוות בני נח". וראה בית הבחירה יבמות עז א.

¹³ רמב"ם עבודה זרה י א.

¹⁴ רמב"ם עדות יא י.

¹⁵ רמב"ם עבודה זרה י ד.

¹⁶ רמב"ם רוצח ושמירת נפש יב טו.

¹⁷ רמב"ם גזילה ואבדה יא ג.

¹⁸ ראה פתיחה למסכת אבות עם פירוש מן.

"דכיון דראויות לביאה בחזקת הפקר הן ונבעלות בנכריותן..."²¹ נכרים היו חשודים על רביעת בהמה²² ועל משכב זכר.²³

שפיכת דמים אומר הספרי: "אמר רבי עקיבה: "אני ראיתי גוי אחד שכפתו לאביו והניחו לפני כלבו ואכלו".²⁴ פוסק הרמב"ם: "ואין האכזריות והעזות מצויה אלא בגוים הערלים".²⁵

גזל המדרש אומר: "... מלכות הזאת הרשעה גוזלת וחומסת..."²⁶ כותב הרב וויינברג: "ידוע שהעמים הקדמונים... הגזילה היה להם היתר גמור, ולא זו בלבד אלא שמעשה הגזילה היה נחשב בעיניהם למעשה גבורה".²⁷

שקר הגמרא אומרת שנכרים הם מחוסרי אמנה²⁸ ואינם נאמנים להעיד בבית דין.²⁹ כותב ר' יוסף קארו: "חזקת גוים משקרים אשר פיהם דבר שוא".³⁰ מהגמרא עולה שחזקה על שלטון נכרי שאינו עומד בדבורו.³¹

שחיתות בבתי הדין אומרת הגמרא במסכת בבא קמא: "עכו"ם... דדייני בגיתיי", ומפרש רש"י: "בגיותא – בגאווה ובזרוע".³² אומרת הגמרא במסכת גיטין: "בית דין של עובדי כוכבים... דמקבלי שוחדא".³³

שנאת ישראל אומרת הגמרא: "מאי הר סיני – הר שירדה שנהא לאומות העולם עליו", ומפרש רש"י: "שלא קבלו בו תורה".³⁴ אומר המדרש: "אמר משה רבון העולמים אם היינו ערלים או עובדי עבודת כוכבים או כופרי מצוות לא היו שונאים אותנו ואין רודפים אחרינו אלא בשביל תורה ומצוות שנתת לנו".³⁵ אומר המדרש: "הלכה, בידוע שעשו שונא ליעקב".³⁶ אומרת ההגדה: "שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו והקב"ה מצילנו מידם".³⁷

¹⁹ בבלי כתובות יג ב.

²⁰ בבלי עבודה זרה כב ב.

²¹ רש"י בבלי כתובות לו ב ד"ה יתירות על בנות שלש שנים.

²² ראה שו"ע יו"ד קנג א.

²³ ראה בבלי ע"ז טו ב; רש"י שם ד"ה ואין מוסרין להם תינוק. וראה בבלי שבת קמט ב.

²⁴ ספרי על דברים יב לא. וראה פירוש רש"י על התורה שם.

²⁵ רמב"ם עבדים ט ח. וראה רמב"ם תשובה ב י; רמב"ם איסורי ביאה יט יז; רמב"ם מתנות עניים י ב; רש"י בבלי סנהדרין נט א ד"ה משום דלאו וגו'.

²⁶ בר"ר סה א.

²⁷ לפרקים עמי רעה. וראה מ"ב שו"ע או"ח תרסה ס"ק לב. וראה בבלי ב"ב מה א שסתם נכרים הם אנשים.

²⁸ ראה בבלי בכורות יג ב.

²⁹ ראה שו"ת התשב"ץ א עח.

³⁰ שו"ת בית יוסף דיני גוי מסיח לפי תומו ד.

³¹ ראה בבלי פסחים צא א.

³² רש"י בבלי בבא קמא קיד א ד"ה בגיותא. וראה רש"י בבלי בבא מציעא ל ב ד"ה דינא דמגזיתא לדיינו.

³³ בבלי גיטין כח ב. וראה בבלי שבת קטז א - ב; שו"ת הרא"ש ו י; שו"ת חוות יאיר קלו; פלא יועץ משפט ודין.

³⁴ רש"י בבלי שבת פט א ד"ה שנהא.

³⁵ במדר"ר כב ב. וראה תנחומא מטות ג.

³⁶ ספרי במדבר ט י.

³⁷ הגדה שלמה, סדר הגדה של פסח מהדורת הרב כשר עמי לא - לב.

העברה על דת

אומר המדרש: "ראה מה בין נביאי ישראל לנביאי עובדי כוכבים. נביאי ישראל מזהירין את ישראל מן העבירות... ונביא שעמד מן הגויים העמיד פרצה לאבד את הבריות מן העולם".³⁸ כותב הרמב"ם: "ולא היה זמן מאז עד עתה, שלא שם כל מלך עז, או איש רשע מתגבר, ראשית כל כונותיו ואחרית מצוותיו, לסתר תורתנו וְלְנַתֵּץ דתנו בכח הזרוע ותגברת החרב, כעמלק וסיסרא וסנחריב ונבוכדנצר וטיטוס ואדרינוס, וזולתם מן הדומים להם".³⁹

דוד המלך אומר: "שפוך חמתך אל הגויים אשר לא ידעוך ואל ממלכות אשר בשמך לא קראו כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו".⁴⁰ אומר הנביא ירמיה: "בושה אמכם מאד חפרה יולדתכם הנה אחרית גויים מדבר ציה וערבה".⁴¹ הרב וויינברג כותב: "אי אפשר היה לדרוש מאת היהודים שיתיחסו באופן אחר אל העכו"ם של הימים ההם".⁴²

אין התר לפגוע בנכרי אפילו אם הוא אינו שומר מצוות בני נח⁴³

- פוסק הרמב"ם: "אל יהיה כבוד הבריות קל בעיניו".⁴⁴ כותב ספר חרדים: "אל תהי בז לכל אדם לא גדול ולא קטן, לא ישראל ולא גוי, אלא יהא בעיניך כלסטים להשמר ממנו ומכבודו כרבן גמליאלי".⁴⁵
- פוסק הרמב"ם: "לאבדו בידם או לדחפו לבור וכיוצא בזה אסור מפני שאינו עושה עמנו מלחמה".⁴⁶ אסור לשפוך דמו של נכרי אפילו כדי להציל חיי יהודי.⁴⁷
- פוסק ההגהות מימוניות: "הגוזל את העכו"ם חייב להחזיר לו דחמור גזל העכו"ם מגזל ישראל מפני חלול השם".⁴⁸ כותב בנו של החפץ חיים: "בזכרוני מימי נעורי כי היה אבא מזהיר את אמי בחנותה לא לקנות מגויה דברים שלפי מנהג בני הכפרים הם שייכים לבעלה, כמו תבואות שמביאה לפעמים איזה קבים במטפחת שלה והם גנובים מבעלה. ואין חילוק בין גניבה מאחר לגניבה מבעלה".⁴⁹ גוזל מנכרי פסול לעדות⁵⁰ ועליו להשיב את הגזילה.⁵¹

³⁸ במדר"ר כ.א.

³⁹ אגרות הרמב"ם מהדורת הרב שילת, חלק א תרגום ר"ש אבן תיבון עמ' קיח – קיט.

⁴⁰ תהילים עט ו - ז.

⁴¹ ירמיה נ"ב. וראה רמב"ם ברכות י.א.

⁴² לפרקים עמי רעו.

⁴³ ראה סעיף צג הערה 21.

⁴⁴ רמב"ם סנהדרין כד י. מהק"ו שבדבריו משמע שמדובר גם בנכרים.

⁴⁵ ספר חרדים מז יז.

⁴⁶ רמב"ם עבודה זרה י א. וראה שם רוצח ושמירת נפש ד יא; שו"ע יו"ד קנח א. יש סוברים שכהן שהרג נכרי לא ישא כפיו ראה שו"ת יחווה דעת ב יד וכן שו"ת תשובות והנהגות ב קה. וראה הרב בן ציון קריגר, "איסור לא תרצח ביחס לנכרי" כתלנו יד, ישיבת הכתל ירושלים העתיקה תשנ"ב עמ' 150 - 181.

⁴⁷ ראה שו"ת עמוד הימיני טז פרק ב יד; נשמת אברהם ד עמי קמג-קנ.

⁴⁸ הגהות מימוניות רמב"ם גזלה ואבדה א אות א. וראה משך חכמה ויקרא כד יח; א"ת ערך גזל הגוי; פתחי חושן ד פרק א ב. מסתבר שהוא הדין לחובל.

⁴⁹ מכתבי החפץ חיים, דרכיו נמוקיו ושיחותיו של הרב חפץ חיים זצ"ל עמ' כג.

⁵⁰ ראה חיים שאל א עד כט.

⁵¹ ראה אגרות משה חו"מ א פב.

- פוסק האורחות חיים: "אל תוציא דיבה ולשון הרע על שום בריה ולא לזות ורכילות".⁵²
- לנכרי זכות לקנין וחופש הקנין.⁵³ אסור להשתמש בכלי של נכרי ללא רשות שכן שואל שלא מדעת הוא גזלן.⁵⁴ מזיק ממון נכרי חייב לשלם.⁵⁵
- כותב ספר חסידים: "אל יעשה אדם עול אפילו לנכרי".⁵⁶ פוסק הסמ"ג: "אסור לרמות בני אדם במקח וממכר או לגנוב דעתן אפילו דעתו של גוי, ואחד גויים ואחד ישראלים שוים בדבר זה, ואם היה יודע שיש בממכרו מום יודיענו ללוקח".⁵⁷ אסור להונות נכרי במדות ובמשקלות.⁵⁸
- כותב האורחות חיים: "אל תוציא מפיך דבר שקר וכזב ונאמן לכל אדם ואפילו לנכרי".⁵⁹ אסור להעיד עדות שקר בדינו של נכרי.⁶⁰
- פוסק החכם צבי: "... ולא מצאתי שום מקום היתר לישיבע נגד הנכרי לשוא... אכן גבי לא תשא לא מצינו שהתורה התירה נגד הנכרי...".⁶¹

מהנימוקים הבאים אסור לפגוע בנכרי⁶²

- דרך הבורא פסוק מפורש בתהילים: "טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו".⁶³
- נבראו בצלם כותב הרמ"ק: "... שירגיל את עצמו... לכבד הנבראים כולם אחר שיכיר בהם מעלת הבורא אשר יצר את האדם בחכמה... ויראה בעצמו שהרי הם נכבדים מאד מאד שנטפל יוצר הכל החכם הנעלה על כל, בבריאתם. ואילו יבזה אותם חס וחלילה נוגע בכבוד יוצרם".⁶⁴ כותב ספר הברית: "... שיהי האדם אוהב כל מין האנושי... יהי מאיזה עם שיהי, ויהי מאיזה לשון שהי, בעבור שהוא אדם בדמותו ובצלמו כמוהו ועוסק בישובו של עולם...".⁶⁵ כותב המכתב מאלהיו: "... שאברהם אבינו ע"ה התנהג עמהם בדרך

⁵² אורחות חיים פג. וראה אורחות חיים מהדורת הרב שטרנבוך קונטרס למעלה ממשכיל אות סא, בשם הגר"י סרנא, שהכונה גם לגויים.

⁵³ ראה פתחי חושן ז פרק יב. על זכות הקנין ראה סעיף רנו.

⁵⁴ ראה מג"א שו"ע או"ח תעב ס"ק ב.

⁵⁵ ראה משך חכמה שמות כא יד; שם ויקרא כד יח; שו"ת חלקת יואב מה"ת יד; חזו"א ב"ק י יד; פתחי חושן ח"ה פרק א ס"ק א. לעומת זאת ראה מנחת חינוך יא (א) [ז]; שו"ת תשובות והנהגות א תתכד.

⁵⁶ ספר חסידים (מרג.) תתרעד.

⁵⁷ ספר מצוות גדול ל"ת קע. וראה רמב"ם דעות ב ו; ספר חסידים (מרג.) נא. וראה א"ת ערך גנבת דעת וראה זקן אהרן קיד.

⁵⁸ ראה רמב"ם גניבה ז ח; חשוקי חמד בבא מציעא עמ' רסג.

⁵⁹ אורחות חיים קל.

⁶⁰ ראה כלי חמדה יתרו ט.

⁶¹ שו"ת חכם צבי ב ליקוטי תשובות וחיידושים קל.

⁶² ראה סעיפים ל של.

⁶³ תהילים קמה ט. וראה בבלי ברכות ז א.

⁶⁴ תומר דבורה פרק שני. לדעתו יש לאהבם בלבם אך כלפי חוץ בודאי צריך להוכיחם, להענישם וכו'. וראה רש"י על בראשית כב ב וכן רש"י על בראשית כא יד, שאברהם אהב בלבם את ישמעאל ויחד עם זאת שנא אותו על מעשיו הרעים.

⁶⁵ ספר הברית חלק ב מאמר יג א.

ארץ כזו מפני שהכיר את החיוב ואת ההכרח להתנהג ככה. שורש החיוב הזה טמון בחיובינו לאדם באשר הוא אדם".⁶⁶

- ראוי לקרבם לאמונה⁶⁷
- גדול השלום כותב העוללות אפרים: "ובאמת שכל העולם כולו הוא כאיש אחד שהרי כולם בני אדם הראשון ואב אחד לכולם... ואם כן בדין הוא שיהיה השלום בין כל הבריות יוצאי ירך אדם הראשון... כמו כן ראוי לכל הנולדים עד סוף כל הדורות שלא תפסוק האהבה ביניהם אחר שאב אחד היה לכולם בהתחלת היצירה".⁶⁸
- קידוש שם שמים כותב הכלי חמדה: "אמרו חז"ל במליצתם על ריב"ז דכח התורה גדול כל כך עד שהוא מקדים שלום לכל האדם אפילו לנכרי מן השוק, דאם ישראל הולכין בדרכי התורה בכל הענינים הן בין אדם למקום והן בין אדם לחבירו ונוהרין מכל דבר המביא לידי חילול השם בין הנכרים אז נתקיים בהם: 'וראו כל עם הארץ כי שם ה' נקרא עליך' כי רק התורה הוא השלום האמיתי אשר משים שלום לנו בין האוה"ע".⁶⁹
- כותב הרמב"ם בפירוש המשנה: "וכן אינן מותרין האונאות והתחבולות ומיני המרמות והזיוף והסילוף עם הגויים, אמרו עליהם השלום אסור לגנוב דעת הבריות ואפילו דעת הגוי, וכל שכן אם יהא תלוי בכך חלול השם... ויושגו לאדם תכונות רעות על ידי כל המעשים הרעים הללו... והוא אמרו: 'תועבת ה' אלקיך כל עושה אלה כל עושה עול".⁷⁰ כותב הפלא יועץ: "ואוי לו לדור שכך עלתה בימיו, שהשקר נעשה כהתר, בפרט בין הסוחרים... עד שבעוונותינו הרבים היינו חרפה לשכנינו, שאומרים הגויים: הדבר ידוע שישראל יעשו עולה וידברו כזב ולא ימצא בפייהם דבר אמת; אוי לנו על חלול השם...".⁷¹
- השחתת המדות אומר מדרש רבה: "אמר ר' יוחנן: אם הרגלת לשונך לדבר באחיך שאינו בן אומתך סוף בן אומתך תתן דופי".⁷² תנא דבי אליהו אומר: "שכל הגונב מן הנכרי לסוף הוא גונב מן הישראל, ואם הוא נשבע לנכרי לסוף הוא מכחש לישראל ואם הוא שופך דמים לנכרי לסוף הוא שופך דמים לישראל".⁷³

⁶⁶ מכתב מאלהו ד עמי 246.

⁶⁷ ראה סעיף רז.

⁶⁸ עוללות אפרים מאמר שעד. וראה סעיפים רט רפח.

⁶⁹ כלי חמדה סוף פרשת וזאת הברכה.

⁷⁰ משנה עם פירוש הרמב"ם כלים יב ז. וראה סמ"ג עשין עד; קצור שו"ע סב ז; שם קפב א; שם קפב ד; שם קפב ח. וראה שבט יהודה השמד הס"ג, שזה אחד משבעה הדברים שגרמו לגירוש ספרד. וראה משך חכמה שמות כא יד. וראה א"ת ערך גזל הגוי.

⁷¹ פלא יועץ ערך שקר.

⁷² דבר"ר ו ט. וראה תורת משה נח ד"ה איש צדיק תמים; מנחת חינוך מצוה רכד; משך חכמה בראשית כב טז – יח; אגרות ראה א קצד.

⁷³ תנא דבי אליהו רבא כח. וראה איגרות הרמב"ם, מהדורת הרב שילת, א עמי תכא. דברי הרמב"ם נזכרים באחרונים, ראה תורת משה פרשת נח ד"ה איש צדיק תמים; שם משמואל בראשית ויצא תרע"ד ועוד. על דברי התנא דברי אליהו ראה הגהות מימוניות רמב"ם גניבה ז ס"ק ב: "ואפילו לדברי האומר בפי המקבל (דף קי"א) דגזל העכו"ם מותר היינו עכו"ם שציערו לישראל ואף בזו אין הלכה כמותו אבל בחנם מודה שאסור לגזול לעכו"ם ספר המצות". וראה סמ"ג לאוין קנב; ספר החינוך תקכו; שו"ת חכם צבי כו. וראה שו"ת משנה הלכות יג צד: "... דהאיסור של גזילת עכו"ם הוא ללמוד לנפשינו מדות טובות". וראה עלינו לשבח דברים א עמי רא: "... שכל הענין של 'אחיו אני ברמאות' הוא רק אם הדברים מתנהלים ברוח ארעי,

- "שלח לחמך על פני המים..."⁷⁴. כותב ספר חסידים: "ואל תקנטר שום אדם ואפילו נכרים כי כאשר אתה תשכח יהיה אותו לזכרון כמעשה רועה החזירים"⁷⁵.

על בית דין להעניש כל מי שפוגע בנכרים שלא כדין.

על הפרנסים למנוע פגיעה בנכרים. כותב באר הגולה: "וכבר פשט התיקון והמנהג שמנהיגי הקהילה יצ"ו עומדים על המשמר שלא לעשות שקר ועולה לאומות, ומכריזים ונותנים רשות לפרסם ולגלות להם על האנשים אשר לוקחים בהקפה או לויים בהלואה ואין לדעתם לשלם, והכל מדעת המנהיגים"⁷⁶.

בליטא החליטו: "איפה ואיפה מדה ומדה אפילו לגוי אסור אפילו על יי"ש"⁷⁷. במעלהין תקנו: "אם המצא ימצא על אחד שנהג שלא כשורה, שלא נשא ונתן באמונה או שחילל השם בשום ענין וכיוצא בזה שלא כהוגן צריך ראש הגליל להזמין לפניו ולהוכיחו בדברים ולענשו ולקנסו..."⁷⁸.

פוסק הרמב"ם: "... ואין מקבלין גר תושב אלא בזמן שהיובל נוהג אבל שלא בזמן היובל אין מקבלין אלא גר צדק בלבד"⁷⁹. מאז שלא מקבלים גרי תושב יש להבחין רק בין שני סוגי נכרים - השומרים מרצונם על מצוות בני נח והעובדים עבודה זרה.

בנוסף לכך, מבחינים ראשונים ואחרונים גם בין שני סוגי עובדי עבודה זרה, בין נכרים שבקרבתם הם חיים ובין עובדי עבודה זרה שעליהם דברו חז"ל.⁸⁰

אבל לשקר את השני בקביעות - אסור, כי במקרה כזה ייהפך האדם לרמאי של ממש וירמה גם צדיקים".
וראה סעיף שכ.

⁷⁴ ראה קה"ר יא א.

⁷⁵ ספר חסידים (מרג). עד. על רועה החזירים שביזו אותו ולאחר שהפך לקיסר נקם ביהודים ראה בר"ר סג ח. וראה שמואל א יא ב: "ויאמר אליהם נחש העמוני בזאת אכרת לכם בנקור לכם כל עין ימין...". ומפרש רש"י: "ומי"א הביאו לי ספר תורתכם שנתנה מימין ואשרפה על שכתוב בו ילא יבא עמוני ומואבי וגוי".

⁷⁶ באר הגולה שו"ע חו"מ שפח אות ס. וראה הגהת הרמ"א שם סעיף יב בשם המהר"ם מרזבורק.

⁷⁷ פנקס מדינת ליטא ועד תמ"ז תתכא.

⁷⁸ תקנות מדינת מעלהין ועד ת"י לפ"ק עו.

⁷⁹ רמב"ם הלכות עבודה זרה יו.

⁸⁰ ראה בר"ר מח ט: "אחד נדמה לו בדמות סדקי אחד נדמה לו בדמות נווטי אחד בדמות ערבי... ואם אני רואה אותן חלוקים כבוד אלו לאלו ידע שהן בני אדם מהוגנים". וראה דרשת הרמב"ן תורת ה' תמימה כתבי הרמב"ן א עמ' קמג: "ואל תשתבשו באומות שאף הם נוחלי התורה, הם הקרובים לאמצע הישוב כגון הנוצרים והישמשאלים, לפי שהעתיקו התורה ולמדוה... ועשו חקים ומשפטים דוגמא של תורה, אבל בני אדם יושבי הקצוות הרחוקות שלא למדו תורה ולא ראו ישראל ואת מנהגם או שלא שמעו עליהם מפני גבול שביניהם, בהמות גמורות הם...". וראה שו"ת הרשב"א א ח; תורת הבית הארוך לרשב"א בית ה שער א; חינוך תכו. וראה בית הבחירה בבלי ע"ז טו ב: "גוים שבאותו זמן ודומיהם מאותם עובדי האלילים שנשארו בקצוות... וכשם שביארנו עליהם שהם חשודים על הרביעה כך הם חשודים על שפיכות דמים... שכל אלו מאחר שאינם בעלי שום דת בעולם ואינם נכנעים תחת יראת אלהות אלא שמקטירים לצבא השמים ועובדים את האלילים אין נוהרין משום עבירה". מהמשך דבריו מוכח שדבריו החיוביים על בעלי דת לא נכתבו מחמת אימת הצנזור. וראה דבריו על בבא קמא לו ב וכן על בבא מציעא עא א ד"ה ישראל וגוי וכו' ועל עבודה זרה כו א. וראה ש"מ"ק בבא קמא קיג א הכותב בשם המאירי: "ומכל מקום באותן הגדורים בדרכי הדתות לא נאמר כן אלא אם באו לפנינו לדין אין מעבירין להם את הדרך במלא מחט אלא יקוב הדין

- הרמ"א פוסק: "ויש מקילין בעשיית שותפות עם הכותים בזמה"ז, משום שאין הכותים בזמן הזה נשבעים בע"א, ואף על גב דמזכירין הע"ז, מ"מ כוונתם לעושה שמים וארץ אלא שמשפתים שם שמים וד"א...".⁸¹ "ובזמן הזה דהאומות לאו עובדי עבודת כוכבים הם...";⁸² "והאידינא נהגו להשכיר אף לדירה כיון שאין נוהגים להכניס עבודת כוכבים בבתיהם";⁸³ "... ובזמן הזה, שאינו שכיח שהאומות מנסכים לעבודת כוכבים...".⁸⁴
- כתב הגר"א: "... הרשב"א ור"ן כתבו משום דאינם חשודים האידינא...".⁸⁵ ופוסק הרב מאיר שטרן: "... דגויים בזמנינו לא חשידי אזנות ישראלית... ואדרבא מכין ועונשין עליו, ואם הישראלית אשת איש ישראל פשיטא דמכין ועונשין עליו אלא כפילו בפנויה ישראלית אם הגוי בעל אשה הוא חייב שריפה בדיניהם ודין אותו כבוגד באשתו...".⁸⁶
- פוסק הרב מאיר שטרן: "ועי' ריטב"א ע"ז כו דבזמן הזה אין לחוש לשפיכות דמים כיון דאיכא אימת מלכות... ובלאו הכי צ"ל גם כן סברא זו לישב המנהג שנוהגים לייחד עם הערלים בכל עת ורגע והא קיי"ל דאסור להתייחד עם הגוי דחשידי אשפיכות דמים, וחששא זו שייך ושוה באנשים כנשים... ולפמ"ש א"ש כיון דבזמנינו אין רגילין בכך".⁸⁷
- המשנה ברורה כותב: "... דסתם עכו"ם הקרקעות שלהם גזולים מאחרים... ועיין בט"ז שכתב דבזמן הזה לא אמרינן דסתמן גזולים הם".⁸⁸

התפארת ישראל עומד על השיפור שחל בקרב אומות העולם מאז ימי חז"ל ועד ימיו: "והרבה מחיובי האדם ומדרך המדות והמוסר למדו על ידי אורך הזמן והטבע על ידי שבקע עליהם אור השכל מעט מעט כאור נוגה הולך ואור. עד שכשנסתכל היום על היותר גרוע שבאומות אפילו

את ההר", וראה שו"ת חתם סופר ח (קובץ תשובות) צ המעיר: "מצוה למחקו כי לא יצא מפה קדשו". וראה שו"ת בני בני ג מא: "ויש יותר מדי מקומות במאירי העולים לפי שיטתו המיוחדת מכדי שיהיו משום הצנזורה". ונראה להוסיף על דבריו שניכר שעיקר החידוש כבר נאמר על ידי הרמב"ן והמאירי כתב את דבריו בעקבות דבריו. וראה אגרות הראי"ה א פט: "... שהעיקר הוא כדעת המאירי שכל העמים שהם גדורים בנימוסים הגונים בין אדם לחברו הם כבר נחשבים לגרים תושבים בכל חיובי האדם". שמא רומז הרב שלגבי חיובי שמים, כגון ישיבה בארץ ישראל, אין הם נחשבים לגרי תושב. בענין המאירי ראה אגרות הראי"ה ד א' סד; לנבוכי הדור פרק יד1; לפרקים עמ' רעה; הרב יהודה גרשוני הנזכר בהערה 3; שו"ת שבת הלוי ד ריג. הבחנות בין הנכרים למיניהם מבלי להזכיר את המאירי ראה באר הגולה באר השביעי ד; ספר הברית ב מאמר יג א.

⁸¹ שו"ע או"ח קנו א. וראה שו"ת אגרות משה חו"מ נח.

⁸² שו"ע יו"ד קכד כד בהגה וכן שו"ע יו"ד קמח יב. וראה שו"ת עמוד הימיני טו ב ז: "שהרי כל עובדי ע"ז לאחר שנשתכח שם הנכבד מפי כל היקום מאז, הרי הם כאנוסים שמעשי אבותיהם בידיהם, ועל כן אין לאבדם". ויש לעיין בדברי הרמב"ם מו"נ א לו בענין נכרי העובד עבודה זרה: "נמצא שאין התנצלות למי שאינו סומך על בעלי העיון האמתיים אם היה קצר יכולת עיונית" (נראה שהרמב"ם לשיטתו, ראה הלכות תשובה ג ז), ואכמ"ל.

⁸³ ראה שו"ע יו"ד קנא י בהגה. הערת הרב נבנצל: "בזה שונים המוסלמים והפרוטסטנטים מהקתולים".

⁸⁴ ראה שו"ע יו"ד קכג א.

⁸⁵ ראה שו"ע יו"ד קנג א ובביאור הגר"א ס"ק א וראה גם שו"ת חוות יאיר סו. וראה שו"ת הרד"ך ח: "... וגדולה מזו מצאתי בהגהות מאלפסי ישן ז"ל בחדושי ר"י דוד כתוב בשם הגאון דהשתא בזמן הזה שאין אומות העולם מטיין דין הוי כאלו יד ישראל תקפה על עצמן וכל יחיד אפילו כהנת מותרת לבעלה". וראה ישי"ש כתובות ב מד.

⁸⁶ שו"ת חוות יאיר סו.

⁸⁷ שו"ת חוות יאיר סו. וראה שערים המצוינים בהלכה קסז ס"ק יז; מ"ב סימן כ ס"ק ז.

⁸⁸ מ"ב סימן תרסד ס"ק לב.

הכי הוא מובחר יותר גם מהמובחר שבהם שלפני זה אלפיים שנה שלא יגיע לקרסוליו, ורק בזמן רב, ובטרחה רבה עשו הם את עצמם".⁸⁹ כותב הרש"ר הירש: "עשה צדקה וחסד כאשר תצווך תורתך. היה צדיק במעשיך, נאמן בדיבורך, שמור אהבה בלבך לאחיך הלא יהודי, כאשר תצווך תורתך, - הווה זן את הרעבים שלו, הלבש את הערומים שלו, סעד לב חוליו, נחם אבליו, עוץ עצה לאובד עצות, חוש לעזרתו בעצה ובמעשה בכל עת צרה ומצוקה".⁹⁰

כיום יש לטפח את האחוה יותר מעבר. כותב הרב כלפון משה הכהן: "ואף גם זאת בהיות הנעשק נכרי... וכן גם אם העושקו איש נכרי ראוי לעשות כל טעדי שאפשר ברשיון הממשלה יר"ה להציל את הנעשק. ועוד זאת יתירה שגם בהיות העושק איש מאחינו בית ישראל והנעשק נכרי ראוי גם כן בבוא מעשה כזה... לעמוד לימין הנעשק כי תועבת ה' כל עושה עול".⁹¹ כותב הרב צבי יהודה קוק: "אם לצערנו קרה מקרה מחפיר כזה, של סידור עלבון וצער כזה, מתוך התלוצצות פרועה ומושחתה כזו, על ידי אנשים מתוכנו, אל בן אדם משכנינו הגרים ויושבים בתוכנו, הלא יש להוקיע זאת ולהתביש בזה, ולחפש דרכים כיצד לפייס באמת את הנעלב המזדמן לתומו בינינו, ולתקן את המכשלה הזאת, שלא ישנו חלילה עוד מקרים נוראים כאלה אצלנו, ולסלק את חילול השם".⁹² פוסק הרש"י אויערבאך: "שאלה: האם יש חיוב לגמול חסד ולעזור לגוים, וכגן שגוי מחפש מקום ואתה רואהו תועה בדרכו, האם ראוי לגשת אליו ולעזור לו למצוא את הדרך למחוז חפצו? תשובה: "... ראוי שתעזור לו".⁹³

הרב משה שטרנבוך פוסק כמה פסקים בנוגע ליחס לנכרים בימינו: "בזמנינו, שהם תועים, והם מגינים עלינו כדיהו, אין לא תחנם ואדרבא עלינו לגמול עמהם כמו שהם עמנו".⁹⁴ "... ועכו"ם שבזמננו, אף שהאמונה שלהם היא כע"ז ממש וגרע משיתוף... מכל מקום כל זמן שאין אדוקים בע"ז כשבע אומות... אלא נוהגים כמלכות של חסד להיטיב עם הבריות, לא רק שאין מורידן, רק אפשר שראוי להצילם מצער... וכמדומני שעל סמך זה נהגו להצילם בזמן הזה שלא מפני איבה לבד...".⁹⁵ "ומעתה נראה שעכו"ם זה שעשה טובות לישראל לא רק שמותר ללוותו, אלא מצוה נמי הוי... וכן ראוי להספידו שזה לטובתינו שעכו"ם יראו שאנו מכבדים מאד עכו"ם שעושה לנו טובות".⁹⁶ לדעתו, יש להקפיד לשלם לפועל גוי בזמנו.⁹⁷ כמו כן, אסור להרוג גנב גוי כל עוד הוא אינו מסכן חיים, אפילו אם השלטון מרשה זאת.⁹⁸

⁸⁹ תפארת ישראל, פירושו לאבות ג בועז א; וראה ספר הברית חלק שני מאמר יג פרק ה, עמ' תקלא; העמק דבר בראשית לג ד.

⁹⁰ אגרות צפון איגרת טו.

⁹¹ דרכי משה פרשת שמות.

⁹² לנתיבות ישראל ב, שתי הערות, עמ' רמד.

⁹³ ועלהו לא יבול בעמ' סז - סח. וראה שם שראוי לעזור לנכרי גם אם אין בכך משום דרכי שלום.

⁹⁴ שו"ת תשובות והנהגות א תתמו.

⁹⁵ שו"ת תשובות והנהגות ג שנו. וראה שו"ת תשובות והנהגות ד שיד.

⁹⁶ שו"ת תשובות והנהגות א תשכא. על הכרת תודה לנכרים ראה פירושי רד"ק על התורה דברים כג כא: "... אם עושה הגוי חסד וטובה עם ישראל חייב לעשות הישראל גם כן עמו חסד ולהיטיב לו". וראה רד"ק

תהלים טו ה; שו"ת אגרות משה יו"ד ב קיז.

⁹⁷ ראה שו"ת תשובות והנהגות ב תשל.

⁹⁸ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתמו.

ט. דרכי שלום

על כל אחד לנהוג עם כל נכרי, ואפילו עובד עבודה זרה,¹ בדרכי שלום ובמדת דרך ארץ.² כותב ספר חסידים: "אם אדם הולך בדרך וטיט סמוך לדרך, ופגע באדם טעון משא יש לו להפסיע מן הדרך עד שיעבור הטעון משא, ואפילו הטעון משא גוי כתיב: 'ומצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם'".³ כותב השלי"ה הק': "ויאמר להם יעקב אחי מאין אתם? ראוי לאדם שיהיו דבריו עם הבריות בנחת ובדברי כבוד. הנה יעקב קרא אותם אחים".⁴

על הפרנסים לטפח שלום⁵ ולתת דוגמא אישית למופת.⁶

על הפרנסים לבחון בכל מקום ובכל זמן את הצורך לטפח שלום.⁷ פוסק המנחת יצחק: "... הא דגדול השלום בזה תלוי בהמקום והזמן".⁸

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם בהלכות עבודה זרה: "ושואלים בשלומם ואפילו ביום חגם מפני דרכי שלום".⁹ פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "אפילו העכו"ם צוו חכמים לבקר חוליהם, ולקבור מתיהם עם מתי ישראל, ולפרנס ענייהם בכלל עניי ישראל, מפני דרכי שלום, הרי נאמר טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו, ונאמר דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום".¹⁰ פוסק השלחן ערוך: "מותר לזמן אינו יהודי בשבת, ומותר ליתן מזונות לפניו בחצר לאכלן",¹¹ ומבאר המשנה ברורה: "אף דאסור לטרוח בשבת בשביל מי שאין מזונותיו עליו... אינו יהודי חשיב מזונותן עליו... משום דמפרנסין עניי א"י עם עניי ישראל מפני דרכי שלום".¹² פוסק המחבר בהלכות אבידה ומציאה: "ובכל מקום מכניסים כליהם ככלי ישראל מפני דרכי שלום",¹³ ופוסק בהלכות פורים: "ומקום שנהגו ליתן אף לאינו יהודי נותנים".¹⁴

¹ על שלושה סוגי נכרים ראה סעיף רח.

² ראה סעיף רח.

³ ספר חסידים (מרג.) תקנא.

⁴ שלי"ה ב דף רצד א. וראה מנורת המאור נר רביעי כלל רביעי חלק ראשון פ"א (רסט); ספר חרדים מזו יז; הברית חלק שני מאמר יג פרק ה.

⁵ ראה בבלי עבודה זרה כו א: "סבר רב יוסף למימר, הא דתניא: העובדי כוכבים ורועי בהמה דקה לא מעלין ולא מורדין, אסוקי בשכר שרי משום איבה; אמר ליה אביי, יכול לומר לו: קאי ברי איגרא, אי נמי: נקיטא לי זימנא לבי דואר". מכאן שהכל תלוי בחשש איבה. וראה הערת הריטב"א שם.

⁶ ראה שו"ת מהר"י ברונא קיב. וראה שם קיג.

⁷ ראה סעיפים פא שכ.

⁸ שו"ת מנחת יצחק ח סוף סימן קכג. וראה גם מנחת שי סימן פב. על מדת דרך ארץ ראה סעיף מא.

⁹ רמב"ם עבודה זרה י ה.

¹⁰ רמב"ם מלכים י ב. וראה רמב"ם מתנות עניים ז ז; אבל יד יב. וראה ש"ך על שו"ע יו"ד שלה ס"ק ח: "מבקרין חולי עובדי כוכבים כו' - משמע אפי' חולי עובדי כוכבים לחוד". וראה סעיף שכא, שמעיקר הדין אין לאפשר לעובדי עבודה זרה לגור בארץ ישראל, ואף על פי כן אנו רואים שכאשר יד ישראל אינה תקיפה יש לטפח יחסי שלום בינם ובין יהודים. ראה א"ת ערך דרכי שלום.

¹¹ שו"ע או"ח שכה א.

¹² משנה ברורה שם ס"ק ב.

¹³ שו"ע חו"מ רסו א.

¹⁴ שו"ע או"ח תרצד ג. וראה הגהות מימוניות סוף הלכות מגילה.

חכמים התיירו כמה איסורי דרבנן כדי למנוע איבה בין ישראל לנכרים.¹⁵ פוסק השלחן ערוך: "עובד כוכבים ששלח ביום חגו דורון לישראל, לא יקבלנו ממנו. ואם חושש לאיבה מקבלו..."¹⁶ המהרי"ט פוסק: "ומיהו נראה שכל שהוא רופא מומחה ורפא לישראלית אחרות איכא איבה אם ימנע מרפואתם..."¹⁷ פוסק הרמ"א: "... אפילו בחנם שרי, אם לא יוכל להשמט אפילו בחנם. וכן מותר היה לנסות רפואה באחד משבעה העממים אם תועילי".¹⁸

כך נהגו בקהילות. פוסק הנהר מצרים: "מנהגינו פשוט במצרים ללוות את מתי הגוים מאיזו אומה ולשון שיהיה אם מזמינין אותנו על כך מפני דרכי שלום... במלכות מצרים אשר כל הדתות והלשונות כבודן שוה, ולכבוד הוא לכבד את כל אדם".¹⁹

במקום שאין חשש איבה אין להתיר איסורים. פוסק השו"ע בהלכות שבת: "... ודוקא שהאינו יהודי בחצר, אבל אם עומד בחוץ ופשט ידו לפניו, שידוע הוא שיוציאנו, או ליתן לו שאר הפצים שדרך להוציא אסור..."²⁰ כותב מהר"ש אבוהב: "בטענות המתירין סתם יינם אפילו בשתיה... דיש לחוש משום איבה. תשובה... שאין בנו כח להתיר כח אסורם במה שהם עצמן לא ראו לחוש ולא חששו לאיבה בכמו אלה הדברים".²¹ המגן אברהם פוסק: "דרך ארץ לומר לאדם שעוסק במלאכה תצלח מלאכתך ואפילו לעכו"ם אבל מי שעוסק במלאכת איסור אסור לו לומר כך".²²

גם במקום שהתירו חכמים לעבור עבירות כדי למנוע איבה ראוי לכל אחד להשתדל שלא להזדקק להתרים אלו. פוסק הבי"ח: "... ומי"מ צ"ע בהא דאסור ליכנס לביתו של גוי ביום אידו וליתן לו שלום אי שרי האידנא... ודוקא בנכנס לעיר ומצאם שמחים שמח עמהם אבל אין לו ליכנס לכתחלה לעיר כדי לשמוח עמהם כל שכן ליכנס לביתו לכתחלה ליתן לו שלום כנ"ל".²³ פוסק החוות יאיר: "... ובגמ' מוכח דלא שרי משום איבה אלא באיבה ודאית דליכא לאשתמוטי בשום גוונא כלל".²⁴ כותב החזו"א בדינו של מי שנכנס לעיר ביום אידם ומצא נכרים שמחים: "... ונראה דכוונת הר"ן דבאמת להמון עם התיירו משום איבה שלא ידעו להבחין כל מקרה ולפלס אם יכול להשתמוטי בלא איבה, ואם נאסרינהו, יש בזה משום איבה, והלכך שרינן להו, אבל בעל נפש יפלס כל ענין וישקוד למעט בדרך ישרה בלא איבה".²⁵

¹⁵ ראה א"ת ערך איבה.

¹⁶ שו"ע יו"ד קמח ה.

¹⁷ שו"ת מהרי"ט א צט .

¹⁸ שו"ע יו"ד קנח א.

¹⁹ נהר מצרים ח"א הלכות אבלות מד (דף קמא א).

²⁰ שו"ע או"ח שכה א.

²¹ ספר הזכרונות זכרון רביעי פרק ג.

²² מג"א שו"ע או"ח שמו ס"ק ד.

²³ בי"ח יורה דעה קמח.

²⁴ שו"ת חוות יאיר סו.

²⁵ חזו"א יו"ד סב יב.

"זאת התורה לא תבטל",²⁶ אולם הפוסקים מורים לנהוג בדרכי שלום עם נכרים גם במקרים שבדורות קודמים לא הורו כן.²⁷ פוסק הרב וינברג: "ואמנם אין כל האיסורים שווים, אבל מ"מ אנו רואים שטעם זה, שלא לעורר איבה, גרם להיתרים באיסורים שונים. ובזמננו, שפשטה השנאה לישראל ושונאי ישראל אורבים לנו בכל מקום ומפיצים כל דבר וכל דבור שנראה להם כעלבון בכבודם, ראוי לנו שלא לסרב אם הם מפצירים בנו ללמדם ולהראות להם חכמת תורתנו הקדושה".²⁸

בדורות האחרונים היו אף מקרים שבהם הורו הפוסקים לעבור על איסורי תורה מפורשים כדי למנוע איבה. פוסק הרמב"ם: "אין מילדין את הגויה בשבת ואפי' בשכר ואין חוששין לאיבה ואף על פי שאין שם חילול",²⁹ ופוסק החתם סופר: "... כל הדברי' לא נאמרו היכא דליכא אלא איבה בעלמא יכול להתנצל ולומר כנ"ל אבל היכא דאיכא למיחש לסכנתא שאנחנו דרים ביניהם ויוסיפו שנאה ותחרות ויאמרו כי דמו של עובד כוכבים קל בעינינו ולא יקבלו תירוץ דמנטרא שבתא, ועוד ברוב המקומות הרופאים הם גויים ויותר בעינים דמן של ישראל... שרי".³⁰ פוסק האגרות משה: "כפי המצב במדינותינו בזמן הזה איכא מצד איבה סכנה גדולה אף במדינות שהרשות לכל אדם מישראל להתנהג בדיני התורה... ואם יש באיבה זו חשש סכנת נפשות יש להתיר אפילו מלאכה דאורייתא".³¹ פוסק הנשמת אברהם: "... שהיום מחללין את השבת עבור נכרי שנמצא במצב של סכנת נפשות משום איבה. ואפילו אם הוא נמצא לבד עם החולה, כגון גר שנמצא לבד עם אביו... שאף על פי שמעיקר דינא דגמרא אין מחללין עליו את השבת האינדנא חייבים לחלל בגלל הסיכון אפילו הקטן ביותר, מפני שעלולים הדברים להגיע לסכנת איבה ולפיקוח נפש של רבים".³²

במקום שאין חשש איבה יש לנהוג עם גויים כעיקר הדין. פוסק הראי"ה קוק: "בדבר שישנה התנצלות גלויה אין בזה משום דרכי שלום".³³ פוסק הרב אלישיב: "ובענין החשש שאם בית הדין לא יתיר לאלו הרוצים לתרום, שמא בגלל זה ימנעו הרופאים מלבצע השתלה אצל יהודים, דבר זה מתאים למדינת וכו'... אבל בבריטניה הנאורה שיעשו הרופאים דין לעצמם וימנעו הגשת עזרה רפואית ליהודים בתור עונש בגלל שאינם מוכנים לעבור על הדת".³⁴

²⁶ ראה סעיף עג הערה 3.

²⁷ ראה הרב חיים דוד הלוי, "דרכי שלום ביחסים שבין יהודים לשאינם יהודים", תחומין ט עמ' 71 – 81.

²⁸ שו"ת שרידי אש ב נ.

²⁹ רמב"ם שבת ב יב. וראה משנה ברורה סימן של ס"ק ח. וראה שו"ת מנחת יצחק א נג. וראה משנה ברורה שכט ס"ק יז.

³⁰ שו"ת חתם סופר השמטות לחו"מ קצד. וראה שו"ת דברי חיים או"ח ב כה. וראה שו"ת משנה הלכות ד יח הדין בשאלה מה ההתיר של חייבי גיוס בצבא ארצות הברית להתגייס ולחלל שבת.

³¹ שו"ת אגרות משה או"ח ד סימן עט. וראה שו"ת ציץ אליעזר ח טו ו; שמירת שבת כהלכתה פרק מ הערה מב; שו"ת תשובות והנהגות ג שנו.

³² נשמת אברהם ד או"ח של ס"ק ב. וראה שו"ת יביע אומר ח אורח חיים לח. וראה פתחי חושן ה פרק ב ציון סא: "... ויש לעיין אם באופן זה מותר גם בחולה שאין בו סכנה, כשלא יוכלו להסביר שאף בישראל אסור". וראה שיעורי תורה לרופאים רפט.

³³ שו"ת דעת כהן רא. וראה דוגמאות לכך בשו"ת אגרות משה חו"מ ב עג.

³⁴ נשמת אברהם ד חלק יו"ד סימן שלט ס"ק א. וראה סעיף שכא.

פרק מא. חירות האמונה

רי. חופש דת ומצפון

הפילוסוף האנגלי, ג'ון סטיוארט מיל כותב: "... שהמטרה היחידה אשר למענה אפשר להפעיל כוח בצדק כלפי כל חבר בקהילה מתורבתת בניגוד לרצונו היא כדי למנוע נזק מאחרים".¹

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לחירות המחשבה,² המצפון³ והדת. חירות זו כוללת את הזכות להמיר את דתו או את אמונתו ולתת בטוי לדתו או לאמונתו לבדו או בציבור, ברשות היחיד או ברשות הרבים, דרך הוראה, נוהג פולחן ושמירת מצוות".⁴

האמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "החופש ליתן בטוי לדתו או לאמונתו של אדם יכול שיהיה כפוף רק לאותן הגבלות כפי שנקבעו בחוק והנחוצות לשם שמירתם של הבטחון, הסדר, הבריאות או המוסר הציבוריים או זכויותיו וחירויותיו של הזולת".⁵

חופש דת ומצפון באים לידי ביטוי בדרכים הבאות

- חופש לקיים התכנסויות והתאגדויות מכל סוג שהוא,⁶ ובכללן אלו המיועדות להפצת אידיאולוגיות, אמונות ודתות⁷
- חופש לקיים חובה מצפונית או דתית מכל סוג שהיא
- מנויים דתיים והקמת מוסדות דת נעשים ללא התערבות השלטון⁸
- הקמת מסגרות חינוכיות וקביעת תכנית הלימודים בתחומי הדת וההשקפה נעשות ללא התערבות השלטון⁹
- קבלת משרה ציבורית אינה מותנית בדרישה העומדת בניגוד לאמונתו הדתית או למצפון של המועמד¹⁰

¹ על החירות, מבוא עמ' 53. מיל קובע שמותר להשתמש בכך כדי למנוע ילדים מלפגוע בעצמם. וראה סעיף קנט הערה 54.

² ראה סעיף קנח.

³ ראה ההה"מ 867: "ניתן לדבר במסגרת דגן על ראשית התהוותן של שתי תת זכויות: א. חופש התנגדות מטעמי מצפון לשירות אזרחי... ב. חופש התנגדות מטעמי מצפון להתנהגות מסוימת אשר לרוב קשורה בטקס או פרוצדורה המושתתים על יסודות דתיים". וראה סעיפים קצח ר. וראה הערות 10 11.

⁴ הכרזה סעיף יח. חירות האמונה היא אחת מארבע החירויות הנזכרות בנאומו של רוזוולט, והיא נזכרת בין החירויות הבסיסיות הנזכרות בהקדמה להכרזה, ראה סעיף קנט הערה 47.

⁵ כתבי אמנה 18 1040 3.

⁶ ראה Religion and the American Constitutional experiment עמ' 44 – 48. וראה סעיפים רכח רכט.

⁷ ראה ההה"מ 868, שלחופש דת ארבעת חופשים: א. חופש הפולחן הדתי. ב. חופש בחירת דת הנדון לפנינו. ג. חופש חינוך דתי למאמינים. ד. חופש הטפה לדת בקרב לא מאמינים – היינו חופש לפעולה מיסיונרית.

⁸ ראה את הסעיף הראשון של המגנה כרטה (Magna Carta), חירות ומשטר מסמך 1: "ראשית כל מעידים אננו... שהכנסיה האנגלית תהא בת חורין ותינה מזכויותיה במלואן ולא תפגענה חירותיה". וראה The Constitutional History of England עמ' 298, שהיו זמנים באנגליה, שלבית הנבחרים היתה סמכות להכפיף את הכנסיה למלך ואפילו לשנות את דת המדינה.

⁹ ראה Religion and the American Constitutional Experiment עמ' 43.

ארצות הברית היא המדינה הראשונה שנתנה בטוי חוקתי לחופש הדת אולם היא אינה מזכירה בחוקה את חופש המצפון.¹¹

מדינות אחדות קובעות בחוקותיהן גם את חופש מצפון.¹² חוקת פארגוואי אוסרת על הרשויות לבדוק מהי דתם או השקפתם של האזרחים.¹³ על פי חוקת הודו אסור למדינה לגבות מסים לצרכים דתיים.¹⁴

מדינות אחדות אימצו בחוקותיהן את המגבלות הנזכרות באמנה.¹⁵ חוקת יון אוסרת הטפה להמרת דת.¹⁶

ההשקפה המדינית הליברלית מעלה כמה נימוקים להכרה בחופש דת ומצפון חלק מן הנימוקים הם בניגוד מפורש להשקפת התורה

- על פי ההשקפה המדינית הליברלית אין דת אחת או השקפה אחת שהן אמת ואין בלתה.¹⁷ עשרת הדברות פותחות במלים: "אנכי ה' אלקיך... לא יהיה לך אלהים אחרים על פני".¹⁸
- ההשקפה המדינית הליברלית יוצאת מתוך הנחה, שלאדם שזכה לפתח את אישיותו ואת הכישורים האינטלקטואליים שלו יש את יכולת השיפוט הטובה ביותר לקבוע מה טובתו, מה האינטרסים שלו וכיצד לקדם אותם.¹⁹

¹⁰ ראה Religion and the American Constitutional Experiment עמ' 39 – 40. היו זמנים ומקומות שבהם שבועות של ממונים ונושאי תפקידים נוסחו באופן שמיעוטים דתיים לא יסכימו להשבע וממילא לא התאפשר להם להשתתף בהנהגת המדינה. על השבועות באנגליה בין השנים 1562 – 1888 ראה The Constitutional History of England עמ' 364 – 367.

¹¹ ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה, התוספת הראשונה לחוקה: "הקונגרס לא יחוקק חוק הנוגע למיסודה של דת, או האוסר קיומה החופשי של עבודה דתית". וראה בחוקה עצמה סעיף ו ג: "שום מבחן דתי לא ידרש לעולם ככישור לשום משרה או הפקד ציבורי בממשלת ארצות הברית". זה אחד החידושים הגדולים של החוקה האמריקאית בהשוואה למה שהיה מקובל באירופה באותם הימים.

¹² ראה ICL חוקת שוויצריה 15 (1); חוקת פינלנד 9 (1).

¹³ ראה ICL חוקת פארגוואי 24 (4).

¹⁴ ראה ICL חוקת הודו 27.

¹⁵ ראה ICL חוקת סלובקיה 24 (4) שניתן להגביל את חופש הדת רק באמצעות חוק וגם זאת רק באמצעים המקובלים בחברה דמוקרטית, ואשר נועדו להגן על הסדר הציבורי, על הבריאות, על המוסר ועל חופשים של אחרים. וראה שם חוקת סינגפור 15, שאין בחופש הדת כדי להתיר כל פעולה המנוגדת לחוק, המנוגדת לסדר הציבורי, לבריאות הציבור או למוסר.

¹⁶ ראה ICL חוקת יון 13 (2) שהטפה להמרת דת אסורה. חוק העונשין בישראל 1977 תשל"ז סעיף 174, תיקון משנת תשל"ח, אוסר מתן או קבלת הטבות כפתוי להמרת דת אך אינו אוסר פתוי להמרת דת ללא הטבות.

¹⁷ ראה Constitutional Law 16.6 בעקבות ספרו של ג. ס. מיל (John Stuart Mill) על החירות (On Liberty). הנחה זו אינה מוסכמת לכל הדעות. ראה Liberal Purposes פרק 12, שעשויות להיות שתי דרישות שונות לסובלנות. הדרישה האחת מבוססת על השקפת עולם פילוסופית ליברלית שלפיה אין דת או דעה נכונה וכי יש לחנך כל אזרח לבחון כל רעיון לגופו ויחד עם זאת להכיר במגבלות הידיעה האנושית. הדרישה השנייה מבוססת על השקפה ליברלית פוליטית, שהיא חשיבה פוליטית המדגישה את הערך של חירות הפרט ואת תפקידה של המדינה בהגנה על זכויות אזרחיה, ראה EB (2008), Liberalism, Introduction. שאיפת הליברליזם הפוליטי היא למצוא הסדרים מעשיים המאפשרים את הנהגת המדינה מבלי להכריע בחילוקי ההשקפות שבין האזרחים. וראה סעיף קסא.

¹⁸ שמות כ א. וראה מורה נבוכים ב מ.

על פי התורה, רק יחידי סגולה זוכים להגיע ליכולת שיפוט ברמה כזו,²⁰ וגם הם אינם חסינים מטעויות. פוסק הרמב"ם: "... כל מחשבה שהוא גורם לו לאדם לעקור עיקר מעיקרי התורה מוזהרין אנו שלא להעלותה על לבנו... מפני שדעתו של אדם קצרה ולא כל הדעות יכולין להשיג האמת על בוריו ואם ימשך כל אדם אחר מחשבות לבו נמצא מחריב את העולם לפי קוצר דעתו".²¹

כותב ספר העיקרים: "... לפי שההמון ועמי הארץ נפתים לדבר שאינו עד שיבואו להעיד עליו ולומר שהוא כן, וכבר הזהיר שלמה על זה ואומר שאין ראוי להמשך אחרי הסכמת ההמון שהרי אנו רואים אותם מסכימים בכמה דברים בחילוף האמת".²² כותב הראי"ה קוק: "המחשבה על דבר חופש הדיעות אי אפשר לה להיות נקלטת בתור מחשבה מוסרית, כי אם בעת שהאדם הוא עסוק בהגיון הדיעות וביורוס, שאז החופש דרוש לו. אבל בכל הזמנים שהאדם חי חיים של רגש, וקל וחומר חיים של דמיון, או שאר החשות חומריות, הוא מוכרח להיות אסור באיזה חוג של דיעות קדומות... וממילא מובן שכל חופש של דיעות בחיים ההמוניים התדיריים הוא ענין שאין לו כל מובן, ואין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה".²³

• לדעת הוגי דעות ליברלים ניתן לקיים חברה אנושית מוסרית ובעלת ערכים ללא כל אמונה דתית.²⁴

על פי התורה, אמונה בה' ושמירת מצוות הן הבסיס היחיד להבטחת השרדותה של חברה מתוקנת לאורך זמן.²⁵ שנינו: "אם אין תורה אין דרך ארץ", ומבאר המאירי: "ידוע הוא שדרך ארץ הוא מונח על מדות האדם ומוסר הצריך לו בענין ההנהגה המדינית... ואמר תחילה שלולא מצוות התורה והמשכות האדם על זה לא היה לו שלימות בדרך ארץ הבא לו מצד עצמו והנהגת טבעו...".²⁶ כותב הרב לפידות: "... הדת עוזרת להנימוס כי לא תוכל הממשלה לכופ רק על מעשי הגלוי אבל טהרת הלב ותקוני המדות לא תקום מבלעדי אזהרת הדת...".²⁷ כותב הראי"ה קוק בשמונה קבצים: "כל מקום שאין הקריאה בשם ה'

¹⁹ ראה Democracy and its Critics עמ' 100. וראה Political Liberalism עמ' 30, שיש להכיר בשלש הנחות יסוד בנוגע לאזרחים: א. יש להם הכישורים לחפש ולהגדיר לעצמם מה טוב, ובכלל זה החופש לשנות את דעתם. ב. יש להם זכות להביע דעות, משאלות וכו'. ג. הם יכולים לקבל על עצמם אחריות להגשים בעצמם את מטרותיהם. וראה סעיף קיח, בדיון על זכות הבחירה של עם הארץ. על הטענה הראשונה ראה סעיף ו הערה 10. וראה סעיף רכא.

²⁰ רמב"ם עבודה זרה ב.ג. וראה רמב"ם עבודה זרה א.ג; רד"ק מלכים א יב ל.

²¹ עיקרים ג.כג. וראה הנבחר באמונות ובדעות הקדמה ז; שו"ת יכין ובוועז א קלד. וראה סעיף קיח.

²² שמונה קבצים ב.לט. וראה שמונה קבצים א תקט: "חופש המחשבה בצורתו הרגילה, הוא יותר שיעבוד המחשבה מחופשתה". וראה שם ו קצא: "חופש הדעות הרגיל להיות פפולרי בזמנינו, עיקר יסודו, בצדדיו השליליים, הוא מצד חסרון העמקה נשמתית...". וראה כתבי הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל פנקס י"ג ככד. וראה הרבנות והמדינה עמ' 279: "אנחנו סוברים שניתן לאדם להכיר את האמת, ורק גורמים חיצוניים הם שמפריעים, ועל כן יש ליצור תנאים כאלה בהם ההכרה תבוא לאחר המעשים".

²³ על ויכוח בענין זה בארצות הברית בין פטריק הנרי (Patrick Henry) ובין גיימס מדיסון (J. Madison) ראה Political Liberalism מבוא עמ' 54 הערה 28.

²⁴ ראה סעיפים א קסב קסד קע.

²⁵ בית הבחירה אבות ג יז.

²⁶ זכרון יעקב, פתיחה א.

באמת ובצדקה נשמעת, אין שם חיים פנימיים, חיי אדם באמת... כל התיקונים היותר טובים שאפשר לתקן בחיי החברה, אפילו על פי התכונה היותר מלאה שיוון ויושר, לא יוכלו להביא את האדם להצלחתו".²⁸ באחד ממאמריו כותב הראי"ה קוק: "... סבלנות תוכל לכל היותר להשקיט מעט מריבה מעשית ורותחת, אבל לא תוכל לקשר את הלבבות ולאגד את החיים".²⁹

כותב הרב אליעזר אשכנזי: "... כי אין יסוד משפט הארץ בנוי רק על העדים או על השבועה ועל הדיין שלא יקבל שוחד. והנה העדים לא ימנעו מלהעיד שקר וכן הנשבע לא ימנע מלהשבע לשקר רק מפני יראת אלקים וכן הדיין מלקבל שוחד...".³⁰

- ההשקפה המדינית הליברלית מעמידה במרכז את זכויות הפרט.³¹
התורה רואה לנגד עיניה יעודים נוספים.³²

לפיכך התורה אינה מתירה חופש דת ומצפון בכל מה שסותר את עיקרי האמונה. פוסק הרמב"ם: "ואלו הן שאין להן חלק לעולם הבא אלא נכרתים ואובדין ונידונין על גודל רשעם וחטאתם לעולם ולעולמי עולמים המינים והאפיקורסין והכופרים בתורה...".³³ כותב הנצי"ב: "כל אומה בפני עצמה אין קיום לאגודתה אם לא שיש לה כח הנהגה לעמוד... נגד הריסות הדעות שבקרבה שמחריב כל ברכה וכל אומץ".³⁴ כותב הרב וויינברג: "אין למנהיגי ישראל, שאחריות קיום האומה וקיום המדינה חיה בלבם, לשים לב לפטופטי הצעקנים על חופש הדעות של היחיד ועל ביטול המועט הקנאי לדתו לרוב המתפרק מעול הדת... כל בן תרבות יודע, שעליו להכנע לחוקי המוסר וחוקי ההגנה של החברה, ואין למדינה הרשות לתת חופש לאנשים חשוכי אחריות להרוס את יסודות הקיום של האומה ובסיסה התרבותי".³⁵
כותב הראי"ה קוק: "מה שהוא למעלה מן הדעת, אין חופש הדיעות נופל עליו".³⁶

שאר הנימוקים להכרה בחופש דת ומצפון תואמים את השקפת התורה

- על פי ההשקפה הליברלית מעורבות השלטון בנושאי דת מעצימה את השתררותו, מאחר והשלטון עלול להשתמש בנימוקים דתיים גם שלא לשם שמים.³⁷

²⁸ שמונה קבצים ח קצח. וראה שם א תרסח; שם ו רמא; עין איה ברכות ב פרק תשיעי רעא.

²⁹ מאמרי הראיה ב עמ' 286. וראה עין איה ברכות ב ביכורים לא; עין איה שבת א פרק שני ג; אגרות הראיה א אגרת פט. וראה סעיף קסב הערה 21; סעיף קסד הערה 14 - 16; סעיף קע הערות 24 25.

³⁰ מעשי השם פרק לא.

³¹ ראה סעיף קנו. וראה סעיף קסא הערה 39.

³² ראה סעיפים כז - לא.

³³ רמב"ם תשובה ג ו. וראה שו"ת ושב ורפא ב מ, הדן בשאלה האם יהודי חרדי שמצהיר ברבים שאינו מאמין בביאת המשיח נדון כאפיקורס. על אכיפת קיום מצוות ראה סעיפים רלט - רמה.

³⁴ העמק דבר שמות יג ב. וראה אגרות הראיה א כ: "אם היה שום עם בעולם, שיעקר הוייתו בתור עם וקיומו יהי תלוי באיזו דעה, אז היתה רשות גמורה וגם חובה שביחש לזאת הדעה לא ימצא בקרבו חופש הדעות, כי אין זה חופש כי אם עצלות מהגן על עצמה".

³⁵ לפרקים עמ' רצט. וראה משך חכמה דברים כב כב: "וזו חלק גדול מכחות התאווה להיות מצויין וממציא דרך חדש ולהבדל מן הכלל - השם ישמרנו!"

³⁶ שמונה קבצים ב מא.

³⁷ ראה The Constitution of Liberty עמ' 146. וראה סעיפים פג קג.

כותב הרב גדליה נדל: "הרבה פעמים מוצאים ששליט עריץ משתמש בפולחן דתי לצרכי שלטון".³⁸ אכן, התורה פועלת באמצעים רבים ומגוונים לצמצם את אפשרויות הפרנסים להשתרר על הציבור.³⁹

- מריבות ומחלוקות ומלחמות קשות בכל הקשור לאמונות הדתיות גרמו להרס רב ולשפיכות דמים מרובה בכל ההיסטוריה האנושית.⁴⁰ כותב המהר"ל: "... שהדת עושה חילוק בין האומות, עד שבשביל זה יתחדש קנאה ושנאה לאותה אומה בכללה מצד חילוק הדת".⁴¹ כותב המלבי"ם: "בזמן הזה העמים הם במלחמה תמידית גוי בגוי ממלכה בממלכה, וזה משתי סבות, א] בסבת האמונה, שכל בעל אמונה מיוחדת ילחם וירצה להכריח בעל אמונה אחרת אל אמונתו...".⁴²
- גשוגון של המדינות המפותחות בעולם המודרני נובע במדה רבה מחופש הדת המוחלט הניתן בהן.⁴³
- לטווח ארוך לא ניתן לאכוף דת, אמונה או השקפה.⁴⁴

לפיכך התורה מתירה ומעודדת חופש דת ומצפון בכל מה שאינו נוגע לעיקרי האמונה ולשמירת מצוות.⁴⁵ כותב הראי"ה קוק: "אור אלקים איננו מתגלה כי אם בחופש המחשבה".⁴⁶

בזמן מתן תורה ויתר עם ישראל על חופש הדת והמצפון בכל הנוגע לעיקרי האמונה. כותב הכלי חמדה: "במשמעות דנעשה ונשמע דנשמע הוא לשון הבנה שקבלו על עצמם ישראל במתן תורה שלא ירצו להבין יותר רק ממה ישפיע להם השי"ת על ידי המעשה דע"י המצוות והתורה"ק על ידי זה נוכל לבוא להתבונן בגדולת השי"ת".⁴⁷ כותב השפת אמת: "וכבר נודע כי מחלוקת קרח שרצה שכל אחד כפי מדריגתו וכחו בעבודת השי"ת יזכה לו לעצמו, ולא כן הי' רצונו ית' רק להיות כלל ישראל... ועבודת כל אחד יהי' בטל להכלל".⁴⁸

³⁸ בתורתו של רבי גדליה עמי קלד.

³⁹ ראה סעיף ק.

⁴⁰ ראה An Historical Introduction to Western Constitutional Law עמ' 165 שלאור העובדה שבין מייסדי ארצות הברית היו בני דתות שונות, ולאור העובדה שלמדינות שונות בארצות הברית היה אופי דתי שונה הגיעו מנסחי החוקה למסקנה שלא ניתן לבחור דת אחת כדת המדינה.

⁴¹ באר הגולה באר השביעי.

⁴² מלבי"ם תהלים מז ב. וראה מלבי"ם במדבר כב ג: "ואין שנה כשנאת הדת". וראה סעיף פו הערה 11.

⁴³ ראה Law, Legislation and Liberty ח"ב עמ' 109, ש'חברה הגדולה' (The Great Society) צמחה בעקבות הגילוי שבני האדם יכולים לחיות ביחד בשלום ולהביא תועלת זה לזה גם מבלי שתהיה ביניהם הסכמה לגבי המטרות המסוימות אשר כל אחד ואחד מהם בנפרד שואף להשיג". וראה סעיף ק הערה 17.

⁴⁴ נימוק זה מובא בשם הפילוסוף האנגלי לוק (John Locke), וראה: Liberal Rights פרק רביעי. על השקפת התורה ראה סעיף פו.

⁴⁵ ראה סעיפים א רטו ריט.

⁴⁶ קבצים מכתב יד קדשו ב פנקס ה 18. וראה קבצים מכתב יד קדשו ב פנקס הדפים ד 50.

⁴⁷ כלי חמדה סוף פרשת בשלח. בשו"ת משנה הלכות ט שי מובא רעיון זה בשם האדמו"ר מגור. וראה מוסר אבין ומדות הראי"ה, מדות הראי"ה צניעות: "מי שמכיר התכלית יבין את יקר ערך ההגבלה ויקבל אותה באהבה".

⁴⁸ שפת אמת ריש פרשת קרח.

"זאת התורה לא תבטל"⁴⁹ אך פוסקים בני דורנו מורים שכל עוד יד ישראל אינה תקיפה עדיף שמדינה תאפשר חופש דת ומצפון.⁵⁰ פוסק האגרות משה: "מדינתנו בארה"ב דאמריקא... אשר כל ישראל שומרי תורה מתפללים להשי"ת ביותר על שלומה משאר מדינות בזה שהעמידו החוק שכל אחד ואחד חפשי בדיעותיו בעיני אמונה"⁵¹. כותב המשנה הלכות שגר בארצות הברית: "... ואין המדינה מתערבת בשום דבר מה שהוא ענין של דת וזה הנס הכי גדול והברכה לעם ישראל..."⁵². כותב הרב משה שטרנבוך: "באונגריין היו קהילות בהנהגת חפשיים 'נעלאגין' ומכח השלטון היה להם שליטה על עניני הקהילה, לכן גזרו להחרימם ולהקים קהלות נפרדות, אבל בליטא ופולין אף שהיו הרבה מחללי שבת ופושעים, אבל לא היה להם שלטון בקהלה על עניני החרדים, לכן לא גזרו עליהם כיון שלא היה צורך לכך..."⁵³.

הצעת החוקה קובעת: "כל אדם יהיה בן חורין לעבוד את האלקים בכל צורה שנראית לו תוך שמירה על סדר, נמוסין וצניעות"⁵⁴, ומעיר הרב עוזיאל: "לעבוד את האלקים בכל דת משלש הדתות הנראית לו, ולא בצורה הנראית לו כגון צלב הקרס וכד"⁵⁵. הרב אונטרמן מעיר על אותו סעיף: "להוציא מן הכלל הזה פולחן שהוא עבודת אלילים כפי המקובל בעולם"⁵⁶.

הצעת החוקה קובעת: "מוסדות חינוך ימשיכו לפעול תוך תחומי זכויותיהם הקיימות"⁵⁷, והרב עוזיאל הציע להוסיף: "פרט לבתי ספר מיסיונרים או אטיאיסטיים"⁵⁸.

"המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה החדשה... וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם"⁵⁹.

כותב המשך חכמה: "... כי כשתשמרו התורה בכלל, תסוכך ההשגחה עליהם, שלא יהיה עליהם שנאת הדת... וזה גם כן אמר יחזקאל... 'ונקדשתי במ לעיני הגויים, וישבו על אדמתם... וישבו עליה לבטח' - זהו שלא יפחדו מפני שנאת הדת"⁶⁰.

⁴⁹ ראה סעיף עג הערה 3.

⁵⁰ ראה סעיף פו.

⁵¹ שו"ת אגרות משה או"ח ה יג.

⁵² שו"ת משנה הלכות יד קיט: "אחת מהדברים שהביאו את שארית הפליטה לארה"ב היתה לידיעתנו שאמרו לנו שבמדינת אמריקא שורר חק של פירוד המדיניות מן הדת (סעפערעישאן אף סטעיט ענד רעליגיאן [separation of state and religion]) וזה אשר הכריע אותי ועוד אחרים מאחינו בני ישראל לבא לארה"ב". וראה שם סימן קיז. משמע מדברי הרמב"ם חנוכה ג א, שמרד החשמונאים פרץ לא בשל ההתיינות ולא בשל ההשתלטות היוניים על בית המקדש אלא רק משום שמלכי יון גזרו שמד על ישראל.

⁵³ שו"ת תשובות והנהגות א תשמ.

⁵⁴ תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה 5 – 16 סעיף 15 (1).

⁵⁵ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 32. וראה מש"כ הרב מאיר ברלין (בר-אילן) שם עמ' 41.

⁵⁶ תחוקה לישראל על פי התורה עמ' 41.

⁵⁷ הצעת חוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 6 – 16 סעיף 25 (3).

⁵⁸ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 43.

⁵⁹ רמב"ם מלכים יא א.

⁶⁰ משך חכמה ויקרא כה יח – יט.

ריא. החופש להורות ולדון

התורה מצוה את מורי ההוראה ואת הדיינים לפסוק לפי הבנתם לכל פונה.¹ כותב הסמ"ק: " ו'להורות את בני ישראל מצוה לאדם להשיב לשואל דבר הוראה...".² פוסקים אחרים לומדים את המצוה להורות ממצות תלמוד תורה,³ ממצות תוכחה,⁴ מהמצוה להפריש מאיסור,⁵ ממצות גמילות חסדים⁶ ומהמצוה למנוע מהזולת נזק והפסד.⁷ פוסק הדבר יהושע: "נראה דגם מונע עצמו מהוראה להתר הוא נותן מכשולות...".⁸

גם מורה הוראה או דיין שאינם סמוכים איש מפי איש עד משה רבינו מצווים להורות ולדון.⁹ כאשר נמצאים בקהילה כמה מורי הוראה ודיינים, מצווה כל אחד מהם לפסוק לפונים אליו. פוסק מהר"י ברונא: "אין דין השגת גבול נגד ת"ח".¹⁰ פוסק האגרות משה: "כשבא אחד לשאול דבר הלכה למעשה אצל אחד שהגיע להוראה, מחוייב להשיבו ואסור לשלחו לחכם אחר... כדמוכרח זה מהא דדוד המלך שהשיב לנשים שבאו לפניו לשאול בשפיר ובשליא... דהוא מכיוון שבאה האשה לשאול ממנו, לא היה רשאי לשלחה ממנו לחכם אחר".¹¹

מורה הוראה מקהילה אחת מצווה לפסוק גם לבני קהילות אחרות.¹² מורה הוראה ודיין מצווים לפסוק ולדון גם כאשר אין להם מנוי ציבורי. פוסק הרב אהרנברג: "שהמורה... אין צריך להיות מקובל על העם בתור מנהיג שהכל סרים למשמעתו".¹³

מורה הוראה אינו רשאי לפסוק בניגוד למנהגי הקהילה. פוסק מהר"ח פאלאג'י: "והנה עינינו הוראות כי בנושא אחד זה מתיר וזה אוסר זה מקיל וזה מחמיר זה מטמא וזה מטהר ולא ניתן

¹ ראה סעיפים מח שמ.
² ספר עמודי גולה קיא. וראה צביון העמודים שם ס"ק א: "... ואין זו דעת הרמב"ם ז"ל ורוב שאר מוני המצוות... והן אמת כי אין אדם רשאי להמנע מלהורות... יתכן דזה נכנס בכלל מצות ת"ת ללמד לאחרים".
³ ראה רש"י ברכות כט א ד"ה מנא ה"מ. מדברי התוס' בבלי קידושין ל א ד"ה אל מוכח שהמצוה להורות נלמדת מהפסוק: 'ושנתם'.
⁴ ראה סעיף קעד.
⁵ ראה סעיף קעז.
⁶ ראה מהר"ל הלכות פסח, שלשים יום קודם לפסח שואלים בהלכות פסח.
⁷ ראה רמב"ם תלמוד תורה ה ד. וראה רמב"ם סנהדרין כ ז. וראה סעיף קז.
⁸ שו"ת דבר יהושע א יט ה.
⁹ ראה נמוקי"י פרק אחד דיני ממונות, דף יא א מדפי הר"י: "אבל לענין הוראה אפילו אינו סמוך... חייב הוא להורות מן התורה... כדאמרין יעצומים כל הרוגיה...".
¹⁰ שו"ת מהר"י מברונא רנד. יש לדון אם יש מצוה להורות כאשר בעיר פועל מורה הוראה גדול ממנו. וראה שו"ת תשב"ץ א קסא: "... ועוד דסוגיא דהתם מוכחא דאע"ג דליכא מצוה גמורה בדאיכא דעדיף מיניה מ"מ קצת מצוה יש וכיון שמצוה לדון קשה הדבר לעכב לאחרים מלעשות מצוה". וראה יפה ללב ד חו"מ י ו: "אב שצויה לבנו הראוי להוראה שלא יהיה מורה לא ישמע לו... והיינו כשאין שם ראוי כמוהו אבל כשיש שם ראוי להוראה, אפשר למצוה שתתקיים על ידי אחרים ישמע אל אביו".
¹¹ שו"ת אגרות משה או"ח ה כ. וראה ש"ך שו"ע חו"מ כה ס"ק ו שמורה הוראה אינו חייב להורות כשלא שואלים אותו. וראה הערה 13.
¹² ראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב.
¹³ שו"ת דבר יהושע ג חו"מ א. עם זאת, יש משמעות להחלטה של הציבור לקבל על עצמו את פסקיו של מורה הוראה, ראה לחם משנה רמב"ם סנהדרין ד ח; אורים ותומים, אורים סימן ח ס"ק ו. וראה סעיף שמב.

רשות למורה לפסוק הלכ' כאשר ייטב בעיניו כי אנחנו מחוייבין ללכת בדרכי הכללים המקובלים בכל קהילה וקהילה".¹⁴

אסור למורה הוראה לפסוק בניגוד להוראות מרא דאתרא. פוסק ערוך השלחן: "ודע, דרב העיר, כשאוסר אותו דבר ויש תלמיד חכם בעיר שנראה לו שדבר זה מותר... אסור לו לנהוג היתר כיון שכל העיר קבלוהו לרב ועל זה נאמר: 'אל השופט אשר יהיה בימים ההם'".¹⁵

בעיר שיש בה כמה קהילות על מורה הוראה להשיב לכל קהילה כמנהגה. פוסק הראי"ה קוק: "בענין מנהגי הוראות בין הספרדים והאשכנזים, לע"ד נודע שהספרדים נמשכים אחר הב"י, א"כ בסתם אם יש להם בעיר ההיא קהילה בפ"ע ודאי צריך להורות להם כהב"י כקולותיו וחומרותיו... ונראה שגם האשכנזים הם קהילה בפ"ע, א"כ יש להורות לכל אחד כפי מנהגי אבותיו וקבלתו, וכיון שהם קהילות נפרדות אין בזה משום לא תתגודדו וכ"ה בירושלים עה"ק תובב"א, ובאמשרטרדם שה"י הגאון ר' שאול רב האשכנזים, והגאון ר' שלמה שלם רב הספרדים, ובודאי כ"א הורה כמנהגו".¹⁶

רק מי שראוי לפסיקה וקיבל רשות מרבו רשאי להורות ולדון. פוסק הרמב"ם: "וכל תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה הרי זה רשע שוטה וגס הרוח ועליו נאמר: 'כי רבים חללים הפילה וכו'... אלו התלמידים הקטנים שלא הרבו תורה כראוי והם מבקשים להתגדל בפני עמי הארץ ובין אנשי עירם וקופצין ויושבין בראש לדין ולהורות בישראל. הם המרבים מחלוקת והם המחריבים את העולם והמכבין נרה של תורה והמחבלים כרם ה' צבאות...".¹⁷ פוסק השו"ע: "אסור לאדם להורות לפני רבו לעולם... ואם הוא רחוק מרבו י"ב מיל, ושאל לו אדם דבר הלכה בדרך מקרה, יכול להשיב אבל לקבוע עצמו להוראה ולישב ולהורות, אפילו הוא בסוף העולם, אסור להורות עד שימות רבו או עד שיתן לו רשות".¹⁸ הרמ"א פוסק: "ענין הסמיכות שנהגו בזמן הזה, כדי שידעו כל העם שהגיע להוראה".¹⁹

על בית דין להכריע בכל מקום שמתעורר ספק בדבר כישוריו של מורה ההוראה לפסוק או על זכותו של דין לדון.²⁰

הפרנסים חייבים לתת לדיינים ומורי הוראה חירות מוחלטת לפסוק לפי הבנתם ולא להפעיל עליהם לחצים או השפעות זרות.

על הפרנסים לעודד את הראויים להורות ולדון ובמיוחד את בעלי הכשרונות והכישורים.²¹

¹⁴ שו"ת חיים ביד קח. כוונתו למנהגים בקרב הקהילות בני עדות שונות. ראה כנסת הגדולה אבן העזר יז הגהות הטור קנה שרבי יוסף קארו פסק לצפת כדעת הרמב"ם הנחשב כמרא דאתרא שם אך פסק אחרת בתשובה לעיר סופיה.

¹⁵ ערוה"ש יו"ד ג (חלק ט) ריד לד. וראה שו"ע יו"ד רמה כב בהגה; שו"ת הרמ"א נה; שו"ת בית יצחק חו"מ סט.
¹⁶ שו"ת עזרת כהן קג יז. וראה שו"ת דברי מלכיאל ה ק; שו"ת יביע אומר ה יו"ד ג; הגדה על פסח חזון עובדיה עמ"ס סה.

¹⁷ רמב"ם תלמוד תורה ה ד. וראה גם שם סנהדרין כ ז - ח. יש סוברים שמורה הוראה צריך להיות לפחות בן ארבעים ראה שו"ת אבקת רוכל ר רא.

¹⁸ שו"ע יו"ד רמב ד.

¹⁹ שו"ע יו"ד רמב יד.

²⁰ ראה סעיף קכד.

איש אינו רשאי למנוע מורה הוראה מלפסוק לכל פונה. פוסק החתם סופר: "... דבר פשוט הוא אצלי דלענין לדון בין איש לחבירו ולהורות באיסור והיתר לא תלי' כלל בקבלת שום קהלה כיון שנתנו רבנים מהודם עליו והוא ראוי לכך... ודבר זה נלמד בפשיטות ממה שכי' בפסקי מהרא"י... דאפילו אם היה שם בעיר חכם גדול ממנו וקבלוהו עליהם לרב יכול אחר לישב גם כן במקומו להורות ולדון, ועיקר טעמו בזה משום יגדיל תורה ויאדיר וקנאת סופרים תרבה חכמה".²² ערוך השלחן עומד על המנהג בזמנו: "ולפי הזמנים שלפנינו... שכל עיר בוחרת לה רב מובהק להורות ולדון... ואין רשות לאחר אפילו הגיע להוראה להורות ולדון במקום הזה אא"כ נתן לו רב העיר רשות...".²³

איש אינו רשאי למנוע דיינים מלדון את הפונים אליהם. פוסק הרשב"ץ: "שלא מצינו בשום מקום שהדיין יכול לכופ שני בעלי דינין לבא לפניו דדוקא לנתבע אם הוא סרבן יכול לכופ אבל תובע ונתבע לא מצינו. ועוד שהרי יש בזה עכוב מצוה שהוא מעכב ביד אחרי' מלדון שהיא מצוה".²⁴ פוסק הרדב"ז: "... שאלת ממני, ראובן למד לפני שמעון בזמן שהיה קטן ויצא ממנו ולמד לפני רב אחר והוא רבו מובהק אם יוכל שמעון לגזור על ראובן שלא יתמנה דיין... הדבר פשוט יותר מביעתא בכותחא שלא יוכל לגזור עליו שלא יתמנה דיין... א"כ זה הגוזר עליו עובר משום 'אל תמנע טוב מבעליו' ומשום 'לפני עור לא תתן מכשול' וגורם להיות 'עצומים כל הרוגיה', ופשיטא שאינו חייב לקיים גזרתו...".²⁵ פוסק השבות יעקב: "שאלה פה ק"ק מיץ נהגו מעולם ומשנים קדמוניות שלא להושיב דיינים קבועים רק דנים ע"פ זה בורר לו אח'... ועלה על דעת איזה טובי העיר להושיב ב"ד קבוע... תשובה... ראיתי בהרבה קהלות אף שיש להם דיינים קבועין מ"מ בדבר גדול מתפשרים ע"פ הרוב לדון בזה בורר כדי שיצא הדין לאמתו לכן נ"ל פשוט שאין לשנות מנהג בזה שהוא מנהג וותיקין מיוסד ע"פ שורת הדין וההלכה".²⁶

הפרנסים אינם רשאים לתקן תקנות המכבידות על מורי הוראה ועל דיינים.²⁷

על הפרנסים להגן על מורי הוראה ועל דיינים מפני אלו שאינם מרוצים מפסקיהם. הגמרא אומרת: "מכאן לתלמיד חכם שאמר דבר הלכה שאין מזיחין אותו ואמרי לה אין מזיחין אותו ואמרי לה אין מזיחין אותו".²⁸ במיוחד עליהם להגן על מורי הוראה מפני איומים. פוסק המשנה הלכות: "... ואוי לה לתורה אם איימו על לומדיה האיך לפסוק בהלכה".²⁹

²¹ ראה סעיף רמח הערה 53.

²² שו"ת חתם סופר חו"מ קסג. לדעת החתם סופר, למרא דאתרא יש סמכות בלעדית לדון רק בעניינים הנוגעים לכלל הציבור, ראה סעיף כו. וראה שו"ת תשב"ץ א קסא.

²³ ערוה"ש יו"ד רמב כט. שמא המנהג התקבל כדי שמורה הוראה לא יפסוק בשאלות שיש להן השלכות על כלל הציבור. וראה שו"ת אבני נזר חלק יו"ד ש"ב נג: "והוראות גם כן שואלין לכל בן תורה יודע להורות זולת שאלות ריאה ששייך דוקא לרב שבעיר". וראה שו"ת תשובות והנהגות ב שסז, שסכין מראים רק לרב.

²⁴ שו"ת תשב"ץ א קסא.

²⁵ שו"ת רדב"ז ו ב אלפים קנ.

²⁶ שו"ת שבות יעקב ב קמג.

²⁷ ראה שו"ת הריב"ש רעא.

²⁸ בבלי חולין ו ב. וראה סעיף קצה.

²⁹ שו"ת משנה הלכות ח סז. וראה שם סימן קיח: "ויחי אחר הדברים האלה כשראו המתנגדים אל הערוב שיצא הדבר לפועל בשלום בלי מכשול ובהיתר מרוב רבני העיר וגדולי ופוסקי הדור, יצאו באיומים קשים

הפרנסים רשאים ומצווים לקבל תקנות המונעות את מי שאינו ראוי לכך מלהורות ומלדון. במערהין תקנו: "הקהילות הקטנות אינן רשאים לקבל עליהם שום מלמד להיות להם מורה הוראה כי אם שיהי' לו כתוב וחתום מהגאון הרב מדינה נר"י שתהא בקנקנו וראוי לכך להיות מורה הוראה איסור והיתר, ומכלל הן נשמע לאוי".³⁰

החלטה שאדם מסוים אינו רשאי להורות או לדון צריכה להתקבל על ידי בית דין.³¹

למרות ירידת הדורות³² כל מי שראוי לכך מצווה לפסוק ולדון גם כיום. פוסק המנחת יצחק: "על כן החוב מוטל על כל מי שחנן אותו השי"ת בינה להבין ולהשכיל בבירורי הלכות, שלא למשוך ידו מזה, בטענה אי אפשר לי לקבולי אחריות דאחרינא, ורק לחזק ולאמץ ולהטות שכם ללבן הלכות, ולברר בעיות השכיחות בימינו אלו, וכל כוונתם יהי' לשם שמים, כדי שלא תשתכח הדבר הלכה, שהיא חיינו ואורך ימינו, וד' יהי' עמהם, כמו שנאמר בדוד, וד' עמו, מלמד שהלכה כמותו".³³ מורה האגרות משה: "גם החכמים שבדור הזה יש להחשיבם הגיעו להוראה ומחוייבים להורות משום שהוראתם נחשב דין אמת".³⁴

כיום נוהגים כשיטת הרמ"א, שכל מי שיש לו סמיכה רשאי להורות ולדון בכל מקום.³⁵

*

ההכרזה לכל באי עולם קובעת: "כל אדם זכאי לחירות המחשבה, המצפון והדת... ולתת בטוי לדתו או לאמונתו... דרך הוראה...".³⁶

המדינות המפותחות מתירות לאנשי דת להדריך את הציבור על פי דתם והתר זה מעוגן בחופש הדת ובחופש הבטוי.³⁷ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית מפורשת שלפיה אסור למדינה למנוע בעד מנהיגים דתיים מלהתכתב עם הממונים עליהם או מלפרסם את החלטותיהם.³⁸ במדינות אחדות קובעת החוקה שהכנסיה והמדינה הן עצמאיות כל אחד בתחומי עיסוקה.³⁹

בדיבור ובמעשה ואימו על הרבנים שיחזרו מההיתר... כך שכמה רבנים היו מוכרחים להוריד הטעלעפאן או לשנות לגמרי הטעלעפאן, וגרמו עי"ז שכמה וכמה שאלות לא יכלו להשיב מפני הטעראר".

³⁰ תקנות יהודי מערהין, ועד ברודא תל"ז לפ"ק שפ (ו).

³¹ ראה סעיף צט.

³² ראה סעיף עו.

³³ שו"ת מנחת יצחק ג לח.

³⁴ הקדמה לשו"ת אגרות משה או"ח א. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ח ד. וראה הרב אורי דסברג: "הבעת דעה על ידי הרבנים הראשיים לישראל", תחומין יא עמ' 31 - 40.

³⁵ ומסתבר שבכל שאלה שיש לה השלכות ציבוריות רק מרא דאתרא פוסק, ראה הערה 23.

³⁶ הכרזה סעיף יח.

³⁷ ראה סעיף ריח.

³⁸ ראה ICL חוקת בלגיה 21 (1). כמו כן נאמר שם שיש להם אחריות ככל אזרח בכל הנוגע לפרסומים.

³⁹ ראה ICL חוקת איטליה 7 (1); חוקת פאראגוואי 24 (2).

ריב. "עשה לך רב"

פסוק מפורש בתורה: "את ה' אלקיך תירא אתו תעבד ובו תדבק ובשמו תשבע"¹, ופוסק הרמב"ם: "מצות עשה להדבק בחכמים ותלמידיהם כדי ללמוד ממעשיהם כענין שנאמר: 'ובו תדבק'. וכי אפשר לאדם להדבק בשכינה? אלא כך אמרו חכמים בפירוש מצוה זו הדבק בחכמים ובתלמידיהם"². כותב ספר החינוך: "וכל הרגיל עמהם לא במהרה הוא חוטא"³.

שנינו במסכת אבות: "עשה לך רב והסתלק מן הספק", ומפרש הרמב"ם: "עשה לך אדם לרב כדי שתסמוך עליו במותר ובאסור ותסתלק אתה מן הספקות"⁴.

ראוי לפנות למורה הוראה היותר גדול בתורה,⁵ אך מצוה לציית לפסק של כל מורה הוראה. פוסק בנו של הנודע ביהודה: "הרשות נתונה ליחיד ולציבור מבני עמנו בכלל ובפרט לשאול ספקותיהם ושאלתם לחכם אשר יתנו עיניהם בו שהוא חכם מופלג בתורה ויראה ככל אשר יבחרו בו מרצונם הטוב בלי אונס, והוא מוחזק אצלם לצדיק וחכם וככל אשר יצא מפיו יעשו, ואם כבר יצא הוראה מהחכם ע"י שאלה מפי יחיד או ציבור אז צריכים לשמוע לשמור ולעשות ככל אשר יאמר אסור או מותר"⁶. מי ששאל את מי שאינו ראוי להורות⁷ והתברר שהיתה טעות בידו - נדון כמזיד.⁸

מצוה לציית למורה הוראה גם אם הוא פוסק על פי גדרי הוראת שעה.⁹

מצוה לציית גם אם מורי הוראה אחרים סוברים אחרת. כותב הפרי חדש: "אם יש להם רב אין להם לזוז מדבריו בין לקולא בין לחומרא, ואף שהוא נגד רוב הפוסקים ז"ל, ואף בזמן הזה איתיה להך דינא..."¹⁰. כותב החזו"א: "ונראה דהא דאמר דבשל תורה הלך אחר המחמיר אינו

¹ דברים י ב.

² רמב"ם דעות ו ב. וראה ספר החינוך תלד: "שנצטוינו להתחבר ולהתדבק עם חכמי התורה... וגם הנקבות מצוה עליהם גם כן לשמוע דברי חכמים כדי שילמדו לדעת את ה'". וראה חידו"א בבלי כתובות קיא ב, שיש להדבק בגופו של ת"ח, בממונו ובשכלו. מלבד זה יש מצוה זוטא להקביל פני רבו כל יום, ראה מג"א על שו"ע או"ח תקנד ס"ק יב (וראה מג"א שו"ע או"ח שא ס"ק ז, וקצת צ"ע); מחצית השקל שם; בירור הלכה סוכה כז ב ציון ג. וראה מג"א שו"ע או"ח שא ס"ק ז, שגם אשה מצוה להקביל את פני רבה.

³ ספר החינוך תלד.

⁴ משנה עם פירוש הרמב"ם אבות א טו.

⁵ ראה שו"ת הרדב"ז ב תרלה. וראה גור אריה על התורה בראשית כה כז ד"ה אהלו של שם ואהלו של עבר: "... דלימוד התורה יכול ללמוד מן הקטן כמו מן הגדול ולעולם לא ילמוד אדם אלא ממאי שלבו חפץ... דווקא לגבי שאילה אין לשאול הקטן במקום גדול".

⁶ שו"ת שיבת ציון כה.

⁷ ראה סעיף ריא.

⁸ ראה שו"ת שבות יעקב ג פא. וראה שו"ע אבהע"ז יז לד: "וכן האשה שהעיד לה אחר שטבע בעלה במים שאין לו סוף ולא עלה ואבד זכרו ונשתכח שמו הרי זו לא תנשא על עדות זו... ואם נשאת לא תצא", ומוסיף הרמ"א: "ודוקא שנשאת על פי חכם". בבאר היטב שם ס"ק קו פוסק שדוקא אם נשאת על פי "חכם מפורסם בהוראה", וראה גם פתחי תשובה שם ס"ק קמ. נלע"ד שאם האשה פנתה לחכם בענינים הנוגעים גם ליחוס ילדיה, והוא רוצה להתיר לה להנשא בניגוד לדעת אחרים, מן הראוי שאותו חכם יאמר לה שקיימת אפשרות שבעתיד יהיו מורי הוראה שיפסלו את בניה, ראה רש"י רות ד ו וחינושי מרן ר"י הלוי שם.

⁹ ראה סעיף שלח, שבסמכות מורה הוראה לפסוק על פי גדרי הוראת שעה.

¹⁰ פרי חדש על שו"ע או"ח תצו אות יא.

אלא בשאין אחד מהם רבו, אבל אחד מן החכמים הוא רבו הלך אחריו אף להקל... ואפילו החולקים עליו הם הרבים כל זמן שלא היה מושב בית דין ודנו זה כנגד זה והכריעו את ההלכה".¹¹ פוסק האגרות משה: "שהעושה ע"פ הוראה אין לו שום חטא אף אם ההלכה שלא כמותו כ"ז שלא עמדו למנין בקבוץ כל חכמי הדור ונפסק שלא כמותם".¹²

אדם שקיבל פסק ממורה הוראה אליו פנה אינו רשאי לשאול מורה הוראה אחר. פוסק הרמ"א: "חכם שאסר אין חברו רשאי להתיר משקול הדעת".¹³

הפונה למורה הוראה צריך לנסות ולהבין כל הוראה שנראית לו תמוהה. כותב ר' יעקב עמדין: "רשות הוא להשיב עד מקום שידו מגעת כדי להעמיד הדבר על בוריו ולברר האמת, ובדבר הנוגע לדין והוראה לא די שרשאי לגלות דעתו וראיותיו לסתור דברי רבו אלא חובה גם כן שלא ישתוק בכה"ג מפני כבוד רב דכבוד תורה עדיף".¹⁴ כותב המשנה הלכות: "אם מי שהוא אינו מבין משהו מרבו הקדוש ולפי דעתו הפעוטה נראה זה נגד הלכה... אין זה בכלל מהרהר... שהחויב על כל אחד להבין ולהשכיל דברי תורה... שאפילו הרב דומה למלאך ה' צבא' לא תאמין לשום עובדא אלא יבקש תורה מפייהו אם הוא על פי התורה אזי תאמין ואם לאו אפילו יאמר לך שאליהו נתגלה לו ואמר לו אל תאמין...".¹⁵

הפרנסים חייבים להכיר בזכותו של כל אחד לפנות למורה הוראה כרצונו. פוסק המשנה הלכות: "על דבר שאלתו עוד אם יכול רב מבני קהילה אחת לאסור על בני קהלתו שלא ישאלו שאלות אצל רב מבני קהילה אחרת... ולפענ"ד פשוט דכמו דקיי"ל אין אדם לומד אלא במקום שלבו חפץ ואצל מי שלבו חפץ וה"ה לענין הלכה דשואל אדם אצל מי שלבו חפץ דתורה הוא ומ"ש הלכה מפשט דהרי גדול הלימוד שמביא לידי מעשה ולפענ"ד זה א"צ לפנים".¹⁶ מורה הוראה אינו רשאי לפסוק, מבלי שנשאל על כך, למי שפנה מרצונו למורה הוראה אחר.¹⁷

לכל שואל זכות לנהוג כפי פסיקת רבו גם אם היא לקולא. המב"ט פוסק: "ולענין הנוהרים ואוכלי פירות שביעית בקדושתן... אם יוכלו לקנות או למכור פירות שביעית לאותם שאינם אוכלים אותם בקדושת שביעית... נראה שמותר לקנות ולמכור להם... דהא דאסור למכור לחשוד או לע"ה פירות שביעית היינו משום דהוא מצווה כמונו ויודע שיש בהם איסור לאוכלם שלא בקדושה ואפ"ה אוכלים אותם אסור ג"כ עלינו למכרם להם... אבל כשהדבר להם התר שסומכ"י על המורים להם התר בדין תורה לא נדון אותם לדעתנו כעורי' שלא לתת לפניהם מכשול...".¹⁸ כותב הסטייפלר: "בזמן שנחלקו ר"א ורע"ק, שלא הי' פסק הלכה בזה, בזה אמרו

¹¹ חזו"א שביעית כג א

¹² שו"ת אגרות משה או"ח א קפז.

¹³ שו"ע יו"ד רמב לא בהגה. וראה א"ת ערך הוראה ו. הוראה אחר הוראה.

¹⁴ שו"ת שאילת יעבץ ה.

¹⁵ שו"ת משנה הלכות ו ל. וראה תוספי הרא"ש על נדה כ ב, שלאחר שרב אסר, רשאי השואל לפנות לרב אחר באותה שאלה אך זאת בתנאי שהוא יודיע לשני שהראשון אסר.

¹⁶ שו"ת משנה הלכות י שט. וראה סעיף ריא הערות 22 - 24 - 26.

¹⁷ ראה א"ת ערך הוראה ו. הוראה אחר הוראה.

¹⁸ שו"ת המב"ט א כא. וראה שו"ת כתב סופר יו"ד עז; קובץ שיעורים ביצה סה; שו"ת אגרות משה או"ח א קפי; שם או"ח ד סא ב (ויש ליישב דבריו בשני המקומות); שו"ת מנחת שלמה מד. וראה שו"ת משנה הלכות

שבמקומו של ר"א כרתו עצים לעשות פתמין כו' ואין לומר שבאמת הי' להם עבירה בשוגג דהא בגמרא שם בשבת דף קל מבואר שהי' ניחא קמי קוב"ה הנהגתם".¹⁹ המקל על פי הוראה של מורה הוראה נדון – לדעת החולקים על הפסיקה – כאנוס.²⁰

מורה הוראה אינו רשאי להורות להקל במה שחברו אסר,²¹ או להכשיל את השואל.²² שנינו: "אע"פ שאלו אוסרין ואלו מתירין אלו פוסלין ואלו מכשירין לא נמנעו בית שמאי מלישא נשים מבית הלל ולא בית הלל מבית שמאי", ומבאר הרמב"ם: "והטעם שלא נמנעו אחד הפלגים מן השני בדברים אלו שהזכיר מפני שלא היו חושדים אלו את אלו שיכשילו אותם איזה מכשול בדבר שלפי דעתם הוא אסור".²³ כותב המאירי: "כל ששניהם חולקים אחד להיתר ואחד לאיסור, אסור למתיר להעלימו לאוסר וליתן לו מן האיסור אלא צריך שיודיעו שזהו דבר

יב קיז: "הלכה הוא בדרכי ההוראה שאם חכם שנוטה דעתו לאיסור בדבר שרבו מתירין והוא נשאל על אותו דבר מותר לומר לנשאל שילך וישאל לפלוני חכם ויודע שהוא יתירה לו". וראה בבלי חולין צ"ט ב: "כי אתו לקמיה דרבי אמי, משדר להו לקמיה דרבי יצחק בן חלוב, דמורי בה להיתרא".
¹⁹ קריינא דאגרתא ב עד. וראה שו"ת הרשב"א א רנג. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ד קיט ה שמותר למי שאוסר לפתוח קופסאות בשבת להנות מתוכן הקופסאות אם מי שפתחן עשה כן על פי הוראת רבו. וראה שו"ת משנה הלכות יא קעג, שמי שנוהג איסור בדבר מאכל, וחברו נוהג התר ומברך, רשאי האוסר לענות אמן. וראה סעיף לד שיש שני סוגי מחלוקות; מחלוקת שבה כל אחד מבין שיש מקום גם לסברת זולתו, ומחלוקת שבה האחד חושב שסברת זולתו היא בבחינת שטות גמורה. העיר בני הרב טוביה שלמה, שבמחלוקת מהסוג הראשון העושה כצד השני נחשב בעיני הראשון כמי שעושה דבר המותר. אך במחלוקת מהסוג השני, נחשב העושה כצד השני בעיני הראשון – כאנוס, ולא כמי שעושה דבר המותר. כע"ז דנים האחרונים, בעקבות שו"ת רע"א מה"ק סימן ח האם מתעסק פטור מדין אנוס או משום שהוא לא עבר כלל עבירה.

²⁰ ראה סעיף שמה. ראה שו"ת הרד"ק סימן כב: "הרי לך שנקרא אנוס מי שטעה כל שכן מי שגדול הדור מודה לו שיעשה כהוראתו ואם חס ושלום טעה המורה שאין על העושה משפט חרם או נדוי". בעקבותיו פוסק המג"א שו"ע או"ח שיח ס"ק ג: "עשה על פי הוראת חכם מקרי שוגג והוא הדין בשוכח". דבריו צ"ע שהרי הרד"ק פוסק שמי שטעה נקרא אנוס. כן גם פוסק הגר"א בהגהות על שו"ע חו"מ כה ס"ק יא. וראה שו"ת אגרות משה אבה"ע ד קיח הדין בענין יבמה שנשאת לשוק על פי הוראת חכם: "אבל אם איכא רב ממונה בקהלה או מפורסם שהוא רב ומורה הוראה סגי דהאשה אין לה לידע יותר מזה ודיני איסור והיתר הוא ביחיד".

וראה שו"ת משנה הלכות ה א, שמה שלמדנו ברמב"ם שגגות יג א, שיחיד שעשה בהוראת בית דין חייב חטאת היינו רק במקום שעדיין לא נתפשטה הוראה זו בכל ישראל ולפיכך יש מקום לחשוב שבית דין אולי יחזור בו מהוראתו, אך לאחר שהוראה התפשטה יחיד שעשה לפיה נחשב כאנוס גמור ואינו מביא קרבן. ולעני"ד נ"ל שלעיתים חכמים צריכים לקבל החלטה מיידיית מבלי שיש להם אפשרות לדון בה על כל הבטיה. במקרה כזה העושה על פי הוראתם מביא קרבן. במקרה שבית הדין הגדול נשא ונתן בשאלה בצורה מסודרת ולאחר מכן פרסם את פסיקתו פשיטא שמי שפעל על פי הוראתם נדון כאנוס גמור. על שני סוגי פסיקה ראה שאלות דרב אחאי גאון עם פירוש העמק שאלה, א קדמת העמק אות ד. עוד אפשר לומר שיחיד שעשה על פי הוראת בית דין חייב חטאת, רק אם לכתחילה התקבלה הכרעה ברוב קטן או שחילוקי הדעות היו קשים מאד וכל כיו"ב, והיה עליו לחשוש שמא בעתיד תתקבל דעת המיעוט. במקרה שהתקבלה הכרעה ברורה וחד משמעית, ולמרות כל זאת בית דין חזר בו כעבור זמן, יש לדון יחיד שעשה כהוראתם כאנוס ולא כשוגג.

²¹ ראה שו"ת המבי"ט ג צו דיון בהסכמה ז.

²² ראה ריטב"א סוכה י ב.

²³ משנה עם פירוש הרמב"ם יבמות א ד. וראה יש"ש יבמות פרק ראשון יא; שו"ת שו"ע יו"ד קיט ס"ק כ; שו"ת דבר שמואל שכ; חשוקי חמד סוכה עמי עז - עט.

האסור לו לפי שיטתו.²⁴ פוסק הרשד"ם: "שלא הותר להם להכשיל למי שדעתו לאסור אף כי לדעתם הוא היתר גמור".²⁵

רק לבית דין סמכות להורות שלא לציית לפסק הלכה של מורה הוראה או של דיין.²⁶

על אף ירידת הדורות²⁷ גם כיום מצווה כל אדם מישראל לעשות לו רב.²⁸ כותב הרב חיים שמואלביץ: "עוד אמרו... יפתח בדורו כשמואל בדורו. ואין הכונה בזה שצריך להשמע לגדולי דורו בליט ברירה שהרי גדולי הדורות הקודמים אינם, אלא למדנו מדברי חז"ל שאת כל ההשפעה יכול אדם לקבל אך ורק מרבתי שלו מגדולי דורו דוקא".²⁹

גם כיום יש לאפשר לכל אחד לשאול כל מורה הוראה לפי בחירתו³⁰ ואסור לכפות על אף אחד לנהוג בניגוד לפסק הלכה שקבל. כותב הראי"ה קוק: "... שאי אפשר כלל שתפתר שאלת השמיטה בארץ ישראל רק אם... לא יהיה על זה שום כפיה והכרח... אבל אם מצד איזה כח שיהיה יבא ענין של כפיה, לכופ גם את הרוצים לקיים את המצוה מפני נטיית רוחם, או מצד שהם מאמינים יותר לאותם החכמים שסוברים שהיא מהחמורות... אז באמת יצא הדבר מכלל הקלות ויהיה נחשב בכלל החמורות, ויוכל כל יסוד ההיתר כולו להתבטל".³¹

הוראה של מורה הוראה לתלמידיו אינה מחייבת תלמידים של מורה הוראה אחר. כותב הסטייפלר בענין הבחירות לכנסת: "ומה שטען מצד איסור הבד"צ, ודאי טענה היא אבל אינה מחייבת אלא חברי העדה החרדית שיחיו, ולא כל תושבי ירושלים ת"ו כיון שלא נבחרו על פי רוב שומרי תורה שבעיר כולם זולת ע"י יחידים שרואים עצמם לקהלה נפרדת ממש".³²

*

ההתר לכל אדם לנהוג על פי הוראת רבו ומורי הוראה מעוגנת במדיניות המפותחות בזכותו של כל אחד לחופש הדת.³³

²⁴ בית הבחירה יבמות יד א ד"ה כבר ביארנו, וכן פוסק הרמ"א שו"ע יו"ד קיט ז, וראה שו"ת דברי מלכאל ה ק. וראה דרכי תשובה שו"ע יו"ד ב ס"ק מג.

²⁵ שו"ת מרשד"ם יו"ד רכז.

²⁶ ראה שו"ת מהר"ם שיק יו"ד רכד: "דכל שיש בו חילול השם אסור לשמוע הוראה שלו".

²⁷ ראה סעיף עו.

²⁸ ראה שו"ת נובי"ת או"ח צד, שבזמן שאין בית מקדש אין חיוב להקביל את פני הרב ברגל.

²⁹ שיחות מוסר תשל"א יט.

³⁰ ראה סעיף ריא.

³¹ אגרות הראיה א רלז. וראה לנתיבות ישראל א עמ' 235.

³² קריינא דאגרתא א עמ' רכא.

³³ ראה סעיף רי.

פרק מב. פיתוח האישיות

ריג. מימוש היכולות

מימוש יכולות הוא מצוה פסוק מפורש בתורה: "... והלכת בדרכיו", ומבאר הרב סולובייצ'יק: "צריך כל אדם לקיים מצות ההדמות לאלוקים, דמה הוא אף אתה, דהלא כל אדם נברא בצלם אלוקים, ולפיכך מחוייב כל אחד לפתח את כשרונותיו המיוחדות אשר לו, ולהיות מיוחד".¹

לכל אחד ערך עצמי יחודי כותב הרב סולובייצ'יק: "לכל יחיד סגולה משלו, יקרת המציאות, שאינה נודעת לזולתו; לכל איש בשורה ייחודית להעבירה, צבע מיוחד להוסיפו למיגוון הקהילתי... עם מותו של היחיד כלה ועבר עולם קטן זה, נפער חלל שאיש זולתו לא יוכל למלאו".² כותב הרב זילברשטיין: "השי"ת מחשיב את מעלתו של כל איש ואיש... כי בכל אחד גלומים כוחות וכישורים שאין בחבירו, וגם תפקידו של כל אדם בעולם שונה בתכלית מחבירו...".³

בטוי הערך היחודי פסוק מפורש בספר איוב: "כי אדם לעמל יולד",⁴ ומבאר המהר"ל: "... האדם הוא בכח ולא בפעל... וכל שהוא בכח ראוי אליו העמל שהוא יציאה אל הפעל".⁵ כותב הרש"ר הירש: "ה' הפקיד את צלמו בידיו; ועליו להביא אותו לאותה שלימות גופנית, רוחנית ומוסרית, שה' הועיד לו כרצונו".⁶

אומרת הגמרא: "... אשרי מי שגדל בתורה ועמלו בתורה ועושה נחת רוח ליוצרו",⁷ ומבאר הראי"ה קוק: "ותוכן נחת רוח ליוצרו, הוא שיוציא מן הכח אל הפועל כל כח שנטוע בו בהתחלת יצירתו אל תכלית המעלה שאפשר בחוקו".⁸

מימוש היכולות תורם להגשמת יעודי התורה

טובת היחיד

דמוי עצמי חיובי כותב הראי"ה קוק: "החירות הצביונית היא אותו הרוח הנשאה, שהאדם וכן העם בכלל מתרומם על ידה להיות נאמן להעצמיות הפנימית שלו, להתכונה הנפשית של צלם אלקים אשר בקרבו, ובתכונה כזאת אפשר לו להרגיש את חייו בתור חיים מגמתיים, שהם שוים את ערכם".⁹

אמונה ומצוות כותב הראי"ה קוק: "ישנם שיצאו לתרבות רעה מפני שבדרך למודם והשלמתם הרוחנית בגדו בתכונתם האישית המיוחדת".¹⁰

¹ נפש הרב עמי' ס. וראה שם עמי' סד סט. וראה ספורנו בראשית כב א ד"ה [והאלקים] נסה את אברהם: "כיון שיהיה בפועל אוהב וירא כמו שהיה בכוח, ובוזה ידמה יותר לבוראו שהוא טוב לעולם בפועל".

² דברי הגות והערכה עמי' 225.

³ עלינו לשבח במדבר עמי' סא. וראה סעיף כז.

⁴ איוב ה ז.

⁵ חידושי אגדות סנהדרין צט ב ד"ה אדם לעמל נולד.

⁶ רש"ר הירש ויקרא יט יח.

⁷ בבלי ברכות יז א.

⁸ עין איה ברכות א פרק שני נב.

⁹ עולת ראייה ב עניני פסח עמי' רמה. וראה סעיף קנז.

¹⁰ אורות התורה ט ו.

שמחה כותב הראי"ה קוק: "לפעמים מרגיש האדם, שאיזה חלק מן התורה והחכמה נדרש לו לפי תכונתו ותיקון נשמתו וכל מהותו, וכשהוא נוטה ממקצועו לדרך אחר מרגיש הוא עצבון ושברון פנימי בקרבו".¹¹

טובת הכלל כותב הראי"ה קוק: "אי אפשר להיות הכלל מוצלח, כי אם כשהיו פרטיו מוצלחים, ואי אפשר להפרטים שיהיו מוצלחים זה מזה, כי אם בהיות כל אחד שוקד גם כן על שלמותו הפרטי".¹²

טובת האנושות כותב רבינו בחיי: "... ואין תקינות העולם שיתיחדו כל אנשיו במדע אחד או במקצוע אחד, כי שלמות סדירות העולם בכלם ובכללותם – כמאמר החכם: 'את הכל עשה יפה בעתו' ואמר: 'לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים'".¹³

יש לממש את היכולות במגוון תחומים

אמונה כותב השפת אמת: "בכל איש ישראל קדושה וטהרה ויראת שמים ככל הצריך לו ורק שצריך האדם להוציאו מכח אל הפועל".¹⁴ כותב הרב חרל"פ: "והעיקר להיטיב עם עצמינו, להיטיב עם נשמותינו, להוציא מן הכח אל הפועל כל הטמון בכוחנו, למלאת חפץ נשמותינו להתדבק במקורה העליון".¹⁵

מצוות כותב ספר החרדים: "ואף על פי שחייב אדם להזהר בכל המצוות, מכל מקום יש לו להחזיק באחת מכל המצוות בכח גדול והתמדה שלא יעבר עליה כל ימי חייו".¹⁶

תלמוד תורה כותב החיד"א: "כי כל א' קבל חלקו בתורה בסיני, ואם הוא ירא שמים הוא המוציא לאור אשר קבלה נשמתו, והחידוש ההוא אין אחר יכול לחדשו כי הוא חלקו...".¹⁷ כותב החפץ חיים: "... כל אחד מחויב להיות עמל בתורה לפי כשרונו שנתן לו הקב"ה. ומי שיש לו כשרון ויכול להיות גדול אמתי בתורה, והוא מתעצל בזה, יצטרך ליתן תשובה על זה לפני השי"ת".¹⁸

מילי דעלמא כותב הראי"ה קוק: "ובחילוק המקצועות השונים בסדרי הלמוד לפי התכונות הנפשיות השונות, יש מי שנטיתו חזקה לחכמות מיוחדות שגם הוא צריך ללכת, לפי נטיתו הפנימית, ויקבע עתים לתורה, וזה וזה יעלה בידו, כי יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ".¹⁹ כותב האדמו"ר מליובאוויטש: " וכידוע פתגם כ"ק מו"ח אדמו"ר זצוקלה"ה נבג"מ זי"ע... שמי שיכול להיות נוקב מרגליות אין לו להתעסק במלאכה שכו"כ זולתו יכולים לעסוק בה".²⁰

¹¹ אורות, ישראל ותחיתו כג.

¹² עין איה ברכות א פרק ראשון פט.

¹³ תורת חובת הלבבות שער הפרישות א.

¹⁴ שפת אמת פרשת האזינו תרל"ד.

¹⁵ ישלח ממרום עמ' 15.

¹⁶ ספר חרדים סא. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם סוף מסכת מכות; העמק דבר במדבר כד ו.

¹⁷ חסדי אבות וראשי אבות על אבות ג ח.

¹⁸ החפץ חיים חייו ופעלו א עמ' 487. וראה שו"ת בית אפרים או"ח סח: "... דמי שיש לו לב לעסוק במשנה

ותלמוד ועוסק במקרא ומבטל ממשנה ותלמוד אינו מקבל שכר כלל". וראה שיחות מוסר תשל"א יח.

¹⁹ אורות התורה ט ו. וראה סעיף רכו הערה 15.

²⁰ אגרות קדש ח ב' תקכח.

באופנים הבאים ביד כל אחד לעמוד על יכולותיו

שאלה בנביא כותב הגר"א: "כי לכל אדם ואדם יש לו דרך בפני עצמו לילך בו כי אין דעתם דומה זה לזה ואין פרצופיהם דומים זה לזה ואין טבע ב' בני אדם שוים, וכשהיו נביאים היו הולכים אצל הנביאים לדרוש את ה' והי' הנביא אומר על פי משפט הנבואה דרכו אשר ילך בה לפי שורש נשמתו ולפי טבע גופו..."²¹.

נטיית הלב כותב הנצי"ב: "ואם בא אדם לשאול איזו היא דרך ישרה שיבור לו בדרך לימודו או במה להיות זהיר טפי, על זה אמר קהלת 'והלך בדרכי לבך', מה שלבו נמשך אחריו ברור שמזלו חזי כי זה ענין טוב לפי כח נפשו... אפילו מה שאינו בכלל מצות התורה כלל, רק שהוא עושה לשם שמים ובדביקות באלקיו הרי זה טוב"²². כותב הראי"ה קוק: "כל אדם צריך לדעת, שקרוי הוא לעבוד על פי אופן ההכרה וההרגשה המיוחד שלו, על פי שורש נשמתו..."²³.

תכונות מלידה כותב הראי"ה קוק: "חייב אדם לחפש בעצמו איזה כוחות מיוחדים מוטבעים בו, ולא ישליך אחרי גוו כל מה שימצא בנפשו הכנה לזה, אלא יעיין ויסתכל להשתמש בהם כראוי"²⁴.

יצר הרע צדקת הצדיק כותב: "כל אחד ידע שבמה שיצרו תוקפו ביותר הוא כלי מוכן לאותם דברים ביותר להיות נקיים וזכים אצלו..."²⁵.

על הפרנסים לסייע לכל אחד לממש את יכולותיו. בידם לעשות זאת על ידי שמירה על שלטון החוק, הקניית זכויות תביעה, שמירה על הזכויות והחופשים, דאגה לכבוד האנושי²⁶ וטיפול שמירת מצוות מאחר ובכל אלה יש כדי לקדם ולחזק את מימוש היכולות.

ראוי לפרנסים לקדם בעלי כישורים אישיים בולטים, ובמיוחד את אלו שמימוש יכולתם עשוי להביא ברכה לציבור כולו.²⁷

אסור לפרנסים להגביל את החירות לעסוק במימוש היכולות מנימוקים שרירותיים. רק בית דין רשאי לאסור על יחיד לממש את יכולותיו.²⁸

כיום על הפרנסים לטפח את מימוש היכולות יותר מבעבר.²⁹ בהצעה לתכנית לימודים לשיבת מרכז הרב כותב הראי"ה קוק: "מקצוע מיוחד ינתן לכל תלמיד מובהק, שהוא מוכשר לו ביותר ונוטה אליו נטיה נפשית, שיעבדהו וישכללהו במשך זמן קצוב ויגישוהו לבקורת"³⁰.

²¹ משלי עם ביאור הגר"א משלי טז ד.

²² העמק דבר במדבר טו מא. וראה משלי טז ד עם ביאור הגר"א; מלבי"ם משלי כב ו; דרשות הנצי"ב דרוש א.

²³ שמונה קבצים ד ו. וראה פנקסי הראי"ה ג לקוטים מכת"י הראי"ה נו.

²⁴ מוסר אביך ד ד.

²⁵ צדקת הצדיק מט.

²⁶ ראה סעיפים קנו – קנט.

²⁷ ראה סעיף רמח הערה 53.

²⁸ ראה סעיפים צח קנו.

²⁹ ראה סעיף קנו הערה 25.

³⁰ אוצרות הראיה א עמ' 213.

כותב הרמב"ם: "אבל ימות המשיח... וישג כל מי שיהיה באותן הימים שלמות גדולה יזכה בה לחיי העולם הבא".³¹ כותב השפת אמת: "שיש נקודה אחת טהורה בכל איש ישראל רק שהיא נסתרת וגנוזה באמת, ובזמן שהיה ביהמ"ק קיים הי' זה נגלה".³²

*

העוסקים בתורת המדינה עומדים על ערך מימוש היכולות, ובמיוחד של מי שעשוי לתרום לציבור.³³ יש סוברים, שביד השלטון לקדם את פיתוח האישי ומימוש היכולות בעיקר בארבע תחומים. א. הארכת תוחלת החיים. ב. הגדלת רמת ההכנסה לנפש. ג. העלאת רמת ההשכלה.³⁴ ד. שיפור איכות החיים.³⁵

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם כחבר החברה זכאי לבטחון סוציאלי וזכאי לתבוע שהזכויות הכלכליות הסוציאליות והתרבותיות, שהן חיוניות... להתפתחות החפשית של אישיותו... יובטחו...".³⁶ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "החינוך יועד לפיתוח המלא של אישיות האדם ותחושת כבודו...".³⁷

בכמה מדינות מבטיחה החוקה התפתחות חפשית של האישי. באחרות מכירה החוקה בזכותו של כל אזרח לעצב את זהותו ואת דמותו.³⁸ במדינות אחדות מבטיחה החוקה לקדם את פיתוח האישי.⁴⁰ בכמה מדינות קובעת החוקה שעל המדינה לסלק את כל המכשולים הכלכליים והחברתיים המונעים חירות ושיוון ואשר מונעים פיתוח מלא של אישיות היחיד.⁴¹ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שאין לאזרח זכות לפיתוח האישי כאשר היא כרוכה בפגיעה בזולת או במוסר.⁴² העקרון שלאנשים בעלי כישורים מיוחדים יש לתת הזדמנות מיוחדת לממש את הפוטנציאל שלהם אינו נזכר בחוקות.⁴³

³¹ משנה עם פירוש הרמב"ם סנהדרין הקדמה לפרק י.

³² שפת אמת בראשית, חנוכה שנת תרל"א ליל ב.

³³ ראה A Theory of Justice עמודים 101 – 102, שיש הצדקה לנהוג באי שיוון, עם מי שמסוגל לתרום לציבור.

³⁴ האו"ם הקים לפני כארבעים שנה ארגון בשם United Nations Development Programme, ראה EB בערך זה,

ומטרת הארגון היא להגדיל את האפשרויות העומדות בפני בני אדם בכל העולם. הארגון מפרסם בכל שנה את ה - Human Development Index בו הוא בודק שלושה מרכיבים אלו, שהם לדעתו מבטיחים לאזרחים אפשרות

לפתח את האישי בצורה הטובה ביותר.

³⁵ המגמה בימינו היא לשים לב לא רק לתוחלת החיים כי אם גם לאיכות החיים, ראה דו"ח של האו"ם The

World Health Report 2000 וכן במוסף הסטטיסטי שם ובעמ' 146 ובטבלה 5. וראה סעיף סו הערה 30.

³⁶ הכרזה כב. האפשרות של כל אחד להתפתחות חפשית ומליאה של האישי נחשבת כפסגת שאיפותיה של

ההכרזה, ראה שם סעיף כט (1).

³⁷ כתבי אמנה 13 1037 א.

³⁸ ראה ICL חוקת ספרד 10 (1) וחוקת רומניה 1 (3).

³⁹ ראה ICL חוקת פאראגוואי 25.

⁴⁰ ראה ICL חוקת שוויצריה 11 (2).

⁴¹ ראה ICL חוקת איטליה 3 (2).

⁴² ראה ICL חוקת גרמניה שם 2 (1); שם חוקת ספרד 10 (1).

⁴³ ראה חידוש הציונות עמ' 141.

ריד. יצירתיות

כותב הרב סולובייצ'יק: "שיא השלמות המוסרית והדתית שהיהדות שואפת להגיע אליו הוא האדם בתור יוצר".¹

טיפוח היצירתיות הוא מצוה: "ומלאו את הארץ וכבשוה", וכותב הרב סולובייצ'יק: "... לכל אדם יש כוחות של יצירה וחידוש, וצריך הוא לפתח אותם, והיינו נמי הציווי ד'וכבשוה'..."²

זו דרך הבורא. כותב הרב סולובייצ'יק: "מדוע היה מן ההכרח לברוא אדם בודד? מדוע לא נברא האדם החברתי לכתחילה? 1. יחידותו של האדם היא מקור ייחודו וייחודו הוא מקור יצירתו. האדם החברתי שטחי הוא מחקה, מעתיק. האדם הבודד עמוק הוא - יוצר מקורי..."³

על מי שניחן ביכולות יצירה מיוחדות להשתדל באופן מיוחד לטפחן. כותב הראי"ה קוק: "מי שיש לו נשמה של יוצר מוכרח להיות יוצר רעיונות ומחשבות, אי אפשר לו להסגר בתלמודו השטחי לבד..."⁴

יצירתיות תורמת להגשמת יעודי התורה**טובת היחיד**

אמונה כותב המסילת ישרים: "לעולם יהא אדם ערום ביראה, לדעת ולהתבונן דבר מתוך דבר ולחדש המצאות לעשות נחת רוח ליוצרו בכל הדרכים שאפשר".⁵ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "ושרש מכוון התורה הוא ההשתדלות וההתחכמות להוסיף ולהתהלך לפניו לא במקובלות לבד".⁶

תלמוד תורה כותב השרידי אש: "הנגוד שבין הזיקה הנפשית אל מה שנמסר לנו ובין הצורך השכלי לחקירה והבנה הוא הפותח מקור ליצירות חדשות וגורם להפראה רוחנית".⁷ כותב הרב סולובייצ'יק: "איש ההלכה קיבל את התורה מסיני לא בתור מקבל פשוט אלא בתור יוצר עולמות, בתור שותף להקב"ה במעשי בראשית".⁸

בריאות הנפש כותב הראי"ה קוק בשמונה קבצים: "יסוד הכעס בא מצד חסרון היצירה הרוחנית... וכל מה שהיצירה הרוחנית מתרחבת, כל מה שהפליגים של הדעה הרחבה מסתעפים בעוז מרוצתם, כל מה שהתורה תתגדל ותתאדר השלום מתרבה בעולם".⁹ כותב הרב סולובייצ'יק: "ואם לא יהיה האדם בטוח בעצמו בכשרונותיו ובאפשרותו לבצע את יצירתו, ואם לא יהיה משוכנע בכוחות שיטתו... בודאי יבוא לידי מצב של דכאון הנפש..."¹⁰

¹ איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 84.

² נפש הרב עמ' סד.

³ דברי הגות והערכה עמ' 228.

⁴ שמונה קבצים ז קצ.

⁵ מסילת ישרים יט.

⁶ ליקוטי מאמרים פסקה טו עמ' 150.

⁷ לפרקים עמ' תז.

⁸ איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 73. וראה סעיף רטו.

⁹ שמונה קבצים ח רנא.

¹⁰ נפש הרב עמ' סד. על דמוי עצמי חיובי ראה סעיף קנו.

פרישות וחסידות אומר שלמה המלך: "וארח צדיקים כאור נגה הולך ואור עד נכון היום",¹¹ ומבאר הזהר הק': "ארח הוא דהשתא אתפתח ואתגלייא ואתעביד בהוא אתר ארח דלא כתישו ביה רגלין מקדמת דנא".¹²

טובת המדינה כותב הרב חרל"פ: "דין מדייני ישראל עליו להרגיש ביותר בכל דין את צד היצירה שבו".¹³

טובת האנושות כותב הראי"ה קוק באורות התורה: "... צריך להרחיב ולחדש כראוי בכל חדושי העולם, בדברים טבעיים ובמלאכות, כי כל פעל ה' למענהו, וצריך להיות אוהב את הבריות ורוצה בקיומם ובשכלולם..."¹⁴ כותב הרב חרל"פ: "השלמות היא החיים וכל מקום שישנה שלמות איזו שהיא - שמה ישנה מציאות של חיים, ולכן גם העוסקים בהתפתחות העולם הזה והשתלמותו הם מלאים חיים רעננים, כי מאחר שהם עסוקים בשלמות נמצאים הם בערכי החיים..."¹⁵

על היצירתיות להיות במסגרת התורה והחוקים.¹⁶ כותב הראי"ה קוק: "התרחקות הראויה וכמעט מוטבעת שלא לתור אחר מחשבות המרחיקות את המעמד המוסרי, לפעמים נראה שדוחים את חופש הדעת, אבל מי שמכיר התכלית יבין את יקר ערך ההגבלה, ויקבל אותה באהבה".¹⁷ כותב הרב וויינברג: "על מדוכה זו ישב מחוללה של התנועה המוסרית בליטא, רבי ישראל סאלאנטער ז"ל: שמירת המסורה וחדוש של יצירה - כיצד יתקיימו שניהם בנפש אחת ובעונה אחת?"¹⁸

על בתי הדין למנוע יצירתיות שאינה במסגרת התורה והחוקים.¹⁹ על הפרנסים לסייע לכל אחד לפתח ולטפח את יכולות היצירה שלו. בידם לעשות זאת על ידי שמירה על שלטון החוק, הקניית זכויות תביעה, שמירה על זכויות וחופשים ודאגה לכבוד האנושי,²⁰ מאחר ובכל אלה יש כדי לקדם ולחזק את פיתוח היצירתיות. ראוי לפרנסים לקדם בעלי כשרונות בולטים, ובמיוחד את אלו שהיצירתיות שלהם עשויה להביא ברכה לציבור כולו.²¹

¹¹ משלי ד יח.

¹² זהר שמות רטו א.

¹³ מי מרום על אבות א ח.

¹⁴ אורות התורה ט ו.

¹⁵ מי מרום, מעיני הישועה, בעקבתא דמשיחא לט.

¹⁶ על הגבלות על חופש הדעה והדבור ראה סעיף ריט.

¹⁷ מוסר אביך ומדות הראיה, מדות הראיה צניעות עמי קמוז.

¹⁸ לפרקים עמי קפב. וראה שמונה קבצים ו ע.

¹⁹ ראה סעיפים ריט רכ.

²⁰ ראה סעיפים קנו - קס

²¹ ראה סעיף רמח הערה 53.

אסור לפרנסים להגביל יצירתיות מנימוקים שרירותיים. כותב הראי"ה קוק: "דבר שאי אפשר הוא להפסיק את היצירה ממי שנשמתו יוצרת תמיד בטבעה".²² רק בית דין מסומך לתת הוראה המגבילה פעולת יצירה או את פרסומה.²³

על הפרנסים להגן על יוצרים ממי שמתנכל להם. כותב ר' יהודה בן תיבון: "כי מנהג רוב בני אדם בזמן הזה להתעולל ולהתגולל על מי שמחדש דבר מבני דורם, בין בהעתקה, בין בחיבור, בין בפיוט, בין בשאר העניינים הדומים לאלה..."²⁴.

כמו כן, עליהם להגן על זכויות יוצרים. פוסק הפתחי חושן: "השקיע טירחה בעסק או אומנות, אסור לישראל אחר להשיג גבולו בעסק זה, ונראה שכל המצאה או חידוש באומנות או במלאכה (כגון פטנט) יש בו משום השגת גבול".²⁵

הגנה על זכויות יוצרים היתה מקובלת בישראל מאז המצאת הדפוס.²⁶ בתי הדפוס היהודים הראשונים היו באיטליה ורבי רומא כתבו הסכמה לספר הבחור: "ובהיות שפרי דפוס נעים מים אל ים לא שמנו גבול אלא גזרנו בסתם כל מי שיודע הן שראה או שמע גזרותינו שלא ידפיס הספרים האלו, וכל המדפיס אותם או הוא או שלוחו יהא בכלל פורץ גדר וישכנו נח"ש. והקונה ממנו בידיעה והכרה אחרי שמעו גזרותינו יהא באלה ובשמתא".²⁷ המו"ל של שו"ת הרשב"ש פנה אל פרנסי ליוורנו בבקשה: "הרשות כנהוג ולאחר מכן ההסכמה הנהוגה מיד האדונים החכמים השלמים, לאסור בכל החומרות המקובלות, שלא יוכל שום אחד להדפיסו בשום מקום במשך עשר שנים",²⁸ והפרנסים נענו לבקשה.

*

היצירתיות האנושית הביאה להשגים גדולים בכל תחומי החיים.²⁹

פרופ' יחזקאל דרור מדגיש מאד את חשיבות היצירתיות בכלל והיצירתיות היהודית בפרט.

- "האנושות זקוקה בדחיפות לבסיס רוחני ערכי חדש בחלקו. תרומה משמעותית לצורך זה תהווה מעין 'גל' נוסף של יצירתיות-שיא יהודית שמותר לקוות לה ושמומלץ לשאוף אליה ולפעול לעידודה".³⁰

²² שמונה קבצים ד עב.

²³ ראה סעיף צט.

²⁴ חובת הלבבות ירושלים תשי"ד בתרגום רבי יהודה ה' תבון, פתיחת המתרגם עמ' ח.

²⁵ פתחי חושן ח"ד ט יא. וראה פרופ' רקובר, זכויות יוצרים במקורות יהודיים; הרב יעקב אברהם כהן, עמק המשפט ד; הרב עזרא בצרי, "זכות יוצרים", תחומין ו עמ' 169 – 184; הרב ז. נ. גולדברג, "העתקה מקלטת ללא רשות הבעלים", תחומין ו עמ' 185 – 207; הרב נפתלי בר אילן, "העתקת ספרים או קסטות", תחומין ז עמ' 360 – 367; חשוקי חמד על פסחים עמ' שמב – שדמ. וראה שו"ת חינוך בית יצחק לד, חידושים על בבלי שבת קלב ג: "מוכח משם דהיכי דהוא פרנסה לאדם אסור לגלות רפואתו להפסידו...".

²⁶ ראה הסכמה ורשות בדפוסי ונציה, ובעיקר עמודים 247 – 338.

²⁷ הסכמה ורשות בדפוסי ונציה עמ' 309. לדעת הכותב ספר הבחור הוא הספר הראשון שהופיעה בו הסכמה המגינה על זכויות המחבר, ראה שם עמ' 19 ואילך. ההסכמה היא משנת רע"ט.

²⁸ הסכמה ורשות בדפוסי ונציה עמ' 331 – 332.

²⁹ ראה The Constitution of Liberty עמ' 30.

- "כרוכים בערך-העל של שיאי יצירה יהודית שלש זכויות השונות זו מזו: ראשית, זכותם של בעלי היכולת לעסוק ביצירה, ללא הגבלות שאינן חיוניות מעל כל שמץ של ספק. שנית, זכותם של בעלי הפוטנציאל ליצירה רבה להזדמנות לנסות ולממש פוטנציאל זה, כולל זכות לקבל סיוע והספקת התנאים הדרושים ליצירה. שלישית, זכות של העם היהודי ליצירה משלו ללא התחשבות בטעמים של אחרים".³¹
- "ערך העל מבטא את השאיפה להגיע שוב להגיע שוב לתקופת 'שיא' כערך מוחלט בפני עצמו כמימוש קיומה המשמעותי של העם היהודי והיהדות...".³²
- "דרושה מדיניות לעידוד יצירה שהיא משמעותית להעמקת אופייה היהודי ציוני של מדינת ישראל...".³³

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "מדינות שהן צד באמנה זו מתחייבות לכבד את החופש החיוני למחקר מדעי ולפעילות יוצרת".³⁴

מדינות אחדות קובעות בחוקתן שיש להגן על החופש ליצירתיות.³⁵ חוקת הודו קובעת שעל האזרחים לטפח אוירה של חקירה והתחדשות.³⁶

כדי לעודד יצירתיות יש צורך להגן על זכויות היוצרים. ממצאים בתחומי המדע והטכנולוגיה זכאים לרשום פטנט אשר יגן על זכויותיהם.³⁷

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי להגנת האינטרסים המוסריים והחומריים הכרוכים בכל יצירה מדעית, ספרותית או אמנותית שהיא פרי רוחו".³⁸

חוקות רבות מגינות על זכויות היוצרים.³⁹

³⁰ חידוש הציונות עמ' 145.

³¹ חידוש הציונות עמ' 141.

³² חידוש הציונית עמ' 144.

³³ חידוש הציונות עמ' 276.

³⁴ כתבי אמנה 1037 15 3.

³⁵ ראה למשל ICL חוקת ספרד 20 2 (b), חוקת רומניה 30 (1) וחוקת בולגריה 54 (2).

³⁶ ראה ICL חוקת הודו 51A (h) על חובת האזרח לטפח את האוירה המדעית, ההומניזם, ורוח של חקירה והתחדשות. (spirit of inquiry and reform).

³⁷ ראה EB (2008) patent שההגנה הראשונה על פטנט ניתנה בשנת 1421 בפלורנס. חוק המונופולים המפורסם נתקבל באנגליה בשנת 1624.

³⁸ הכרזה כז 2 ראה גם ההה"מ 891.

³⁹ ראה חוקת ארצות הברית סעיף א פסקה 8: "הקונגרס מוסמך... ח) לעודד את קידום המדע והאמנויות המועילות, על ידי הבטחת זכויות יוצרים לפרק זמן מוגבל, למחברים ולממציאים, על כתיבתם ותגליותיהם".

רטו. חידושי תורה

מצוה לחדש חידושי תורה. פסוק מפורש בתורה: "ושמרתם את חקתי ואת משפטי אשר יעשה אתם האדם וחי בהם אני ה'".¹ ומבאר הנצי"ב: "פירוש יעשה" – יחדש הלכה על ידי עומק עיונו לפי כללי התורה די"ג מדות והויות התלמוד".²

כותב החתם סופר: "אכן, על ידי החידושים בכל דף ועמוד על ידי זה זוכר הכל, ומילתא דתמיא מידכר דכירא".³ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "כי כאשר אחד מישראל מחדש איזה דבר בחכמת התורה... חכמה זו מתפשטת בכל עלמין וגם בעולם הגשמי מתחדש כנגדה איזה דבר חכמה... כי גם מיני ארוגות בגדים שונים המתחדשים מדי יום בא על ידי שמחדש איזה נפש בישראל איזה דבר בעבודת ה'".⁴

המחדש חידושי תורה הולך בדרך הבורא. אומר המדרש: "... אין יום ויום שאין הקב"ה מחדש הלכה בבית דין של מעלה...".⁵ כותב הפלא יועץ: "ידוע מעלת המחדש חידושי תורה... שנעשה שותף להקב"ה...".⁶

מצוה מיוחדת לחדש חידושי תורה בשבת.⁷

עיקר המצוה לחדש חידושי תורה מוטלת על החכמים. כותב הרמב"ן: "מצוה על כל חכם לחדש בתורה כפי יכולתו".⁸ כותב הגר"א: "שם 'חכם' בא על איש העוסק בתורה ומחדש חידושים תמיד בתורתו".⁹ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "ואע"פ שכבר יש ספרים הרבה בעולם ועשות ספרים אין קץ, מכל מקום כל תלמיד ותיק יש לו דבר חידוש השייך לחלקו שלא יוכל אדם אחר ליגע בו... ואותו חידוש שהוא חיי עולם צריך שיאשר קבוע וקיים בפעל בעולם הזה...".¹⁰ כותב הרב סולובייצ'יק: "כח החידוש הוא יסוד המסורה והקבלה... מהותה של התורה הוא החידוש היוצר".¹¹

ומבין החכמים, מי שיש לו נטיה מיוחדת לכך מצווה לחדש יותר מאחרים. כותב ר' זרחיה בעל המאור: "ויש אשר יגבר החשק הזה על לבו עד שיראה כחושק היוצא מדרך הצניעות והמוסר

¹ ויקרא יח ה.

² העמק דבר שם.

³ חידושי חתם סופר שבת קמ ב ד"ה וע"ד הלצה.

⁴ ליקוטי מאמרים אות טו קב. וראה צדקת הצדיק צ.

⁵ בראשית רבה מט ב.

⁶ פלא יועץ ערך חדוש. וראה בר"ר מט ב. וראה ברכי יוסף על שו"ע או"ח תקמה ס"ק ב; פרי צדיק מוצאי יוהכ"פ א; שפת אמת פרשת קרח תרמ"ג ד"ה בפסוק בוקר ויודע ה' וכו'. וראה סעיף ריד.

⁷ ראה משנה ברורה או"ח רצ ס"ק ג.

⁸ כתבי הרמב"ן, האמונה והבטחון עמ' שסד.

⁹ משלי עם ביאור הגר"א כג כד. וראה מערכת קדמות מערכת ח אות ב. ראה שו"ת אגרות משה או"ח ב לד, שיש לעמוד רק לפני תלמיד חכם ה"מחדש דברים בתורה בכחו ובכשרונותיו ע"י למודו הרב".

¹⁰ מחשבות חרוץ דף נז א – ב. וראה צוואות גאוני ישראל, צוואת ר' אליעזר הגדול שהוא, לפי המהדיר (פרופ') ישראל אברהמס, ר' אליעזר בן יצחק מוורמיה (הצוואה נדפסה לראשונה בונציה 1544) עמ' 40: "ואין אדם יכול לחדש דבר בתורה שחבירו מזומן לחדשו, כי הכל מוכן לפניו מיום שהתורה נבראת". וראה שם הגדולים ערך ארחות חיים על חכם המכונה בשם ר' אליעזר הגדול שכתב ספר בשם אורחות חיים בעניני מוסר, ויש שהחליפו בינו ובין התנא רבי אליעזר בן הורקנוס.

¹¹ איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 73.

בהסירו מסוה הבושת מעל פניו לבחון האמת... ויש רמז לדבר הזה במסוה שהיה משה מסיר מעל פניו בבואו לדבר עם אדוניו לקבל זוהר ההוד וקרני הכבוד מלפני מלך הכבוד ישתבח שמו".¹²

לא רק חכמים מסוגלים לחדש חידושי תורה. כותב השלי"ה: "כי כתר תורה מונח לכל ואל יחשוב מי אני ומי אני הוא לעיין ולילך בגדולות ובנפלאות כי הלומד לשם שמים ומגיע את עצמו בהלימוד אז יגעתי ומצאתי תאמיין".¹³ כותב הבאר שבע: "לכן כאשר חלקי התורה ובחינותיה רבים, כן הנשמות האחויות ויונקות מהן יסתעפו גם הם בבחינות התדבקותה, יש תדבק נפשו בפשט התורה ויש בסודות התורה ויש במשנה ויש בגמרא ויש באגדה כל אחד לפי בחינת נפשו הוא מחדש בתורה, כי לפי בחינת כל נפש ונפש יתגלה חדוש על ידה ממקורה העליון אם מעט ואם הרבה אם פנימי ואם חצוני או בינוני וכל חידוש וחידוש אשר ניתן להגלות על ידי כל נפש ונפש חלקה הוא..."¹⁴

על מעלת המחדש חידושים אומר המדרש: "וכל מי שמחדש דברי תורה על פיו דומה כמי שמשמיעים אותו משמים ואומרים לו כך אמר הקב"ה..."¹⁵ כותב נפש החיים: "... שכל מלה ומלה פרטית המתחדשת מפי האדם, קודשא בריך הוא נשיק לה ומעטר לה, ונבנה ממנה עולם חדש בפני עצמו".¹⁶ כותב הנצי"ב: "עיקר קיום ישראל תלוי בלימוד התורה ולחדש בכל דור".¹⁷ ראוי למחדש חידושי תורה להעלותם על הכתב. כותב ספר חסידים: "... כל מי שגילה לו הקב"ה דבר, ואינו כותבה ויכול לכתוב - הרי גוזל מי שגילה לו, כי לא גילה לו אלא לכתוב..."¹⁸ כותב הפלא יועץ: "הכותב חידושי תורה מכפר עליו כאילו הקריב קרבנות".¹⁹ כותב מהר"ח פאלאגיי: "וגדולה מזו רואה אני להרש"ך... דכתב דצריך לכתוב מה שמחדש, ואם לאו הוי כנביא הכובש נבואתו שחייב מיתה..."²⁰

המחדש חידושי תורה רשאי לחדש לפי הבנתו. כותב הרב ירוחם ליוואוויץ: "ודוקא החכמים המבינים, אף שמעטים המה... לדעתם צריך לצאת ולא לדעת המרובים כי הרצון לצאת לדעת המרובים הוא שורש השקר".²¹

¹² תלמוד בבלי, הקדמה של בעל המאור לפירושו. וראה אשל אברהם להגאון מבוטשאטש, שו"ע או"ח צג: "כי מצד התשוקה הפשוטה שזה כל אדם משתוקק להתודע חדשות".

¹³ שלי"ה א מסכת שבועות עמוד התורה נר מצוה, דף קפא ב.

¹⁴ באר שבע, הקדמת רבינו המחבר.

¹⁵ ילקוט שמעוני שופטים רמז מט.

¹⁶ נפש החיים שער ד פרק יב.

¹⁷ העמק דבר ויקרא כו מו.

¹⁸ ספר חסידים (מרג.) תקל. וראה חידו"א בבלי בבא בתרא י ב ד"ה שהיו אומרים: "יש לפרש כי עיקר הלימוד ושנעשה בו רושם הוא הלימוד הבא מכתבת יד אשר על כן נקראו החכמים סופרים".

¹⁹ פלא יועץ ערך חדוש.

²⁰ נפש חיים מערכת הח' כ, חידושי תורה.

²¹ חכמה ומוסר ב קי. וראה ספר הברית השלם חלק א מאמר כ פרק טז - כא. וראה סעיף מח.

המחדש חידושי תורה רשאי לחלוק על רבותיו. כותב הרדב"ז: "לכתוב בספר דברי רבו וראיותיו אפילו שאם סותרים דברי רבו דבר זה מותר וכן עשו כל הראשונים ואין בזה בזיון כלל כי הבא אחריהם יבחר לו הדרך הישר והטוב ועל הכל יהיו דבריו לשם שמים".²²

המחדש רשאי לפרש פסוקי תורה שלא כדברי חז"ל. כותב אור החיים הק': "ולפעמים אמשוך בקסת סופר בפשטי הכתובים בדרך משונה מדרשת חז"ל וכבר גיליתי דעתי שאין אני חולק ח"ו על הראשונים אפילו כמלוא נימא אלא שהרשות נתונה לדורשי תורה לעובדה ולזרעה אור זרוע לצדיק...".²³ כותב הרב דסלר: "שאם יהיה אחד אשר לא ימצא מקום לדעתו לאיזה פשט או פירוש מדבריהם ז"ל, אזי טוב שישוב ויאחוז בפשט הנראה לו (כמובן אם איננו נגד יסודות האמונה)".²⁴

המחדש רשאי לפרש פסוקי תורה שלא בהתאם להלכה. כותב רבי אליהו מזרחי: "המפרשים כולם לא יכוונו בפירוש התורה רק לישב המקרא, יהיה כהלכה או שלא כהלכה".²⁵ הוא הדין לגבי פירושים מחדשים למשנה. התוספות יום טוב מבאר משנה במסכת נזיר ומוסיף: "אף על פי שבגמרא לא פירשו כן, הואיל ולענין דינא לא נפקא מינה ולא מידי, הרשות נתונה לפרש, שאין אני רואה הפרש בין פירוש המשנה לפירוש המקרא, שהרשות נתונה לפרש במקראות כאשר ענינו הרואות חבורי הפירושים שמימות הגמרא, אלא שצריך שלא יכריע ויפרש שום דין שיהא סותר דעת בעלי הגמרא".²⁶

עם זאת, אסור לחדש חידושים העומדים בניגוד לעיקרי האמונה.²⁷

פסקי הלכה מותר לחדש רק על פי כללי הפסיקה. כותב אור החיים: "... רק לדבר הלכה אל אשר יהיה שמה הרוח אשר תכנו ראשונים אחריהם לא ישנו גם לא לבדות מדעת אנוש דברים חדשים אשר לא שערום נוחלי תורה מפה אל פה אלא על פי הקדמותיהם".²⁸

על דברי אגדה להיות במדת התורה.²⁹ כותב הרמב"ם: "והכתת הזו המסכנה רחמנות על סכלות לפי שהם רוממו את החכמים לפי מחשבתם ואינם אלא משפילים אותם בתכלית השפלות ואינם מרגישים בכך, וחי' ה' כי הכתת הזו מאבדים הדר התורה ומחשיכים זהרה, ועושים תורת

²² שו"ת הרדב"ז א תצה. וראה שו"ת משנה הלכות ה קסט. וראה סעיף עו.

²³ הקדמה לפירוש אור החיים על התורה. וראה מש"כ בפירושו לבראשית א ג. וראה שו"ת רדב"ז מכתב יד - או"ח, יו"ד (חלק ח) קמא: "וכי מפני שחולק על רז"ל דאמרו שפישון הוא נילוס לפי חכמתו בציור העולם לפיכך לא נקבל ממנו שאר דברי חכמתו, ואם כן בואו ונצווה על הרמב"ם ז"ל שחולק על רז"ל בכמה מאמרים ולא נקבל ממנו פסקי דיניו ולא הוראותיו... ואפילו רש"י ז"ל אומר בכמה מקומות והדרשה תדרוש ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא, אלא עיקרן של דברים כיון שאין חולק על רז"ל בדין מן הדינים או בדבר המקובל או בדבר הנלמד מ"ג מדות, דמאי נפקא לן מינה אם נילוס הוא היוצא מגן עדן או אחר...". וראה שו"ת באר משה א א.

²⁴ מכתב מאליהו ד עמ' 354.

²⁵ מזרחי על התורה שמות כב ח ד"ה ונראה לי. וראה תקנת השבין טו טז. וראה חידושי בתרא, חידושי המסביר על מסכתות סוכה וסנהדרין, סנהדרין תקצה, שמותר לדרוש כך גם לכתחילה. וראה בבלי שבועות ד א שרבי סתם במשנה הראשונה כר' עקיבא למרות שהוא עצמו אינו סובר כן.

²⁶ תויו"ט על משנה נזיר ה ה. וראה שו"ת קול מבשר ב קונטרס שמחת יום טוב ה.

²⁷ ראה עיון יעקב, עין יעקב שבת ל ב ד"ה בקשו חכמים לגנוז. וראה סעיף רי.

²⁸ הקדמת אור החיים לפירושו על התורה.

²⁹ ראה שו"ת הרדב"ז ד קלט (תריא). וראה שם דיון על דרשן שדרש את ישראל לכף חובה במעשה העגל.

השם בהפך המכוון בה, לפי שה' אמר על חכמת תורתו אשר ישמעון את כל החוקים האלה וכו', והכת הזו דורשים מפשט דברי חכמים דברים אשר אם ישמעום העמים יאמרו רק עם סכל ונבל הגוי הקטן הזה".³⁰ כותב הראי"ה קוק: "משובח מאד המחמד דברים כדרכה של תורה, בכל אפניה, ובלבד שיהי' על פי דרך ה' המתאים עם יושר השכל והמוסר הטוב, שכלל כל זה הוא יראת ה' באמת שהיא ראשית דעת".³¹

כל מחדש מוזהר שלא לזלזל בחכמים שאינם סוברים כמותו, ובודאי לא בחכמים הראשונים. כותב השרידי אש: "ורגיל אני לפרש מה שמנו חז"ל בפרקי אבות בין מ"ח דברים שהתורה נקנית בהם: לפול התלמידים ואמונת חכמים. ולכאורה הם סותרים זה את זה... אבל זהו הדבר: אם אינם מאמינים בחכמים אז עוברים על דבריהם בקלות דעת וביהירות של שטות, לומר בזחיות הדעת: הם לא הבינו, ונמצא שאין אדם יגע כלל להתעמק ולהעמיד דבריהם ז"ל, וסוף הדבר מתברר שאנחנו טעינו ולא הם. ולכן מדרכי החכמה הוא להאמין שהם לא טעו, ח"ו, ורק אנחנו טעינו קצרי ראות ומעוטי דעת. אבל להאמין סתם ולא להוגיע את המוח בעיון ובמחשבה, אלא לומר סתם: הם ידעו ויכולים אנחנו לסמוך עליהם בלא מחשבה - גם כן לא נכון, אלא צריך לפלפל בסתירה ובספיקות... ועי"ז באים להעמקה יתירה ולחדירה עיונית".³²

על בתי הדין לודא שאין מגלים פנים בתורה שלא כהלכה.³³

על הפרנסים לפעול למען חיזוק לימוד התורה ולטפח יצירתיות³⁴ ובכלל זה לטפח גם את המחדשים חידושי תורה.

ראוי לפרנסים לקדם תלמידי חכמים המצטיינים בחידושי התורה שלהם, ובמיוחד את אלו המביאים ברכה לציבור הרחב.³⁵ היו קהילות שסייעו למחברי ספרים להוציא לאור את ספריהם.³⁶

על הפרנסים לתת גבוי למחדשי החידושים. כותב הראי"ה קוק: "ויש שנגד חופש השכל לחדש ברחבה מתעורר כח הנגוד של יראת שוא, שמקורו ותפקידו הוא לשמור את העמדה של היסוד הטוב והישר בדרך החדוש, אבל צריך לנצחה ולהתהלך ברחבה...".³⁷ כותב הרב פישר: "הבינה מצויה היא אצל הנבון... אבל היא מסתתרת ואין יודע מקומו, כי מתוך שהציבור הורגל במדה מלומדה, אין לו אוזן קשבת לשבת כלמודים, והוא שוטם את הנבון המשמיע פשטות חדשות

³⁰ משנה עם פירוש הרמב"ם סנהדרין הקדמה לפרק חלק עמ' קלו. וראה תורת חובות הלבבות שער היחוד פרק ג.

³¹ אורות התורה ט ה. וראה שמונה קבצים ז רכב. וראה אהלי תורה עמ' 170 – 173 על "סמכות וחירות".

³² שו"ת שרידי אש ג ט

³³ ראה סעיפים ריט רכ. וראה שו"ת הרדב"ז ד קלט: "ולענין הדורש אשר דרס והחליד סכין מחשבתו והעמיק זממו על ענין עון העגל וחפש על ישראל דברים אשר לא כן והעמיס על דור המדבר אשר לא עלה על לבם... אין עונשים אלא אם כן מזהירים".

³⁴ ראה סעיפים קע ריד.

³⁵ ראה חשוקי חמד סנהדרין עמ' קלא – קלג. וראה סעיף רמח הערה 53.

³⁶ ראה הקדמת כלי יקר לפירושו על התורה: "... ומנהיגי שלוש ארצות יצ"ו היושבים ראשונה במלכות שמים... החזיקו בידי ומכיסם סייעו למלאכת הדפוס". וראה ועד ארבע ארצות לט ובהערות המהדירים.

³⁷ אורות התורה ט ה. וראה קבצים מכתב יד קדשו פנקס "ראשון ליפו" פח.

המתחדשות בכל יום, ואינו נותן לו לפתח את כוחותיו ולהנהיג את הציבור, בטענת 'חדש אסור מן התורה' ³⁸.
 אסור לפרנסים למנוע פרסום חידושי תורה באופן שרירותי. רק לבית דין סמכות לתת הוראה האוסרת פרסום חידושי תורה. ³⁹
 על מורי הוראה לתת את דעתם על חשיבות העלאת חידושי התורה על הכתב. פוסק ערוך השלחן: "חידושי תורה מותר ומצוה לכתוב בחוה"מ דאם לא יכתבם ישכח והוה דבר האבד..." ⁴⁰.

למרות ירידת הדורות ⁴¹ מצוה לחדש חידושי תורה גם כיום. כותב הרב צבי אלימלך מדינוב: "... בזכות שאמרו נעשה ונשמע, הנה אמרו נעשה כעת המוטל עלינו, ונשמע בכל פעם מוצא שפתיך, והש"י מילא רצונם שבכל פעם שומעים דבר חדש מדברי אלקים חיים מה שמולידים חכמי הדור, והן המה דברי אלקים ממש..." ⁴².
 גם כיום מותר לתלמיד חכם לחלוק על דעתו של גדול ממנו. כותב האגרות משה: "שאין לחוש מלהקשות ומלחלוק על גדולי דורותינו, אף הגדולים ביותר אבל באופן דרך ארץ" ⁴³.

על חידושי תורה בימות המשיח כותב נפש החיים: "עם כל זה לא זכו להשיג רק עמק פניות הנשמתא דאוריתא, אבל לא בחינת הנשמתא לנשמתא, עד אשר יערה רוח ממרום וישפך הוא יתברך את רוחו על כל בשר, אז יתגלו מבועין דחכמתא, נתיבות פליאות החכמה העליונה, נשמתא לנשמתא דילה" ⁴⁴. כותב המשך חכמה: "... לעתיד לבא יהיה תמיד הופעה חדשה והשגות גדולות מרגע לרגע, במה שידעון מה שלא ידעו בידיעת השי"ת, ויתוסף להם הוספה והארה בכבודו יתברך מעת לעת..." ⁴⁵.

*

הזכות לחדש חידושי תורה מוכרת במדינה מודרנית מכח חופש הדת ⁴⁶ ומכח חופש הדעה והבטוי. ⁴⁷

³⁸ בית ישי דרשות ב נח.

³⁹ ראה סעיף צט.

⁴⁰ ערוך השלחן או"ח תקמה יט. וראה משנה ברורה סימן תקמה ס"ק מז; שו"ת יביע אומר ח או"ח מח. וראה מפני הרב עמי קיח שהוא הדין לתשעה באב.

⁴¹ ראה סעיף עו.

⁴² אגרא דכלה על חמשה חומשי תורה דף רא ב.

⁴³ שו"ת אגרות משה יו"ד ג פח. וראה סעיפים טז לז מח.

⁴⁴ נפש החיים ד כח.

⁴⁵ משך חכמה על ויקרא כו מד.

⁴⁶ ראה סעיף רי.

⁴⁷ ראה סעיפים ריז ריח.

רטז. פרישות וחסידות**פרישות**

פסוק מפורש בתורה: "קדושים תהיו כי קדוש אני ה' אלוהיכם", ומבאר הספרא: "פרושים תהיו".¹ כותב הרמב"ן: "וצוה בדבר כללי שנהיה פרושים מן המותרות".²

הפרוש מקיים גם מצות "את ה' אלוהיך תירא".³

ההחלטה לנהוג במדת פרישות תלויה במדה רבה בשיקול דעת אישי. מבאר הנצי"ב: "באשר אין פרישת כל אדם שוה, ותורת כל אחד לבדו בידו לפי טבע גופו והליכות ביתו וכדומה... מכל מקום הכל מוזהרים איש לפי ערכו מה שאין כן כל המצות הדבר ידוע שהכל שוים".⁴

כותב הרא"ה קוק: "מי שמוכשר ליראת שמים אמתית, לחסידות וקדושה, צריך לדעת, שאי אפשר כלל להיות ככל אדם, אלא הוא מוכרח להתאמץ להחזיק במדתו המיוחדת".⁵

כותב הרמח"ל: "חלקי הפרישות הראשיים שלשה... הפרישות בהנאות... דהיינו שלא לקחת מדברי העולם אלא מה שהצורך יכריח... והפרישות בדינים הוא להחמיר בהם תמיד, לחוש אפילו לדברי יחיד במחלוקת, אם טעמו נראה, אפילו שאין הלכה כמותו... והפרישות במנהגים הוא התבודדות וההבדל מן החברה המדינית לפנות לבו אל העבודה וההתבוננות בה כראוי".⁶

פרישות מהנאות ראויה באופן מיוחד לבעל תשובה,⁷ או למי שחושש מפני כשלון בעתיד.⁸ הריטב"א כותב: "דהכל כפי מה שהאדם מכיר בעצמו, אם ראוי לו לעשות הרחקה ליצרו - עושה".⁹ כותב הפלא יועץ: "וזה כל האדם שישתדל בכח כחו מדי יום יום לישר מדותיו ומהלכיו ולשנות טבעו לו יחליפנו ולו ימיר אותו רע בטוב על ידי תחבולות וגדרים וסיגים וקנסות וכדומה".¹⁰

¹ תורת כהנים על ויקרא יט ב.

² פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא יט ב. וראה של"ה א עשרה מאמרות, המאמר השביעי (דף נה א). וראה תורת משה פרשת קדושים ד"ה והתקדשתם (דף נג א): "שישראל נתקדשו במעמד הר סיני לקבל תורת אמת כל ישראל שוים, ושוב כל אחד מקדש את עצמו במותר לו...". וראה פרי צדיק פרשת קדושים [א]: "... וכל מה שהאדם נוהג פרישות איזה דבר הוא בכלל מצות עשה זו".

³ ראה שערי תשובה ג ז; פירוש רבינו יונה על משנה אבות א ד"ה ועשו סייג לתורה.

⁴ העמק דבר ויקרא יט ב. וראה העמק דבר שמות יט ו. וראה שם משמואל קדושים תרע"א ד"ה דבר; חכמה ומוסר ב רע; א"ת ערך חסיד. וראה הערה 15.

⁵ שמונה קבצים א תקעד. וראה שמונה קבצים ו כו. לדעת המאירי על בבלי שבת נו א על בן להמשיך מנהגי חסידות של אביו. וראה שו"ת חוות יאיר קכו, שאינו סובר כן.

⁶ מסילת ישרים יד. ראוי לציין, כי בכמה מקומות מופיע בדברי הפוסקים הבטוי מדת חסידות, אולם לפי הגדרת הרמח"ל היה לפוסקים להשתמש באותם הקשרים במונח מדת פרישות. ראה, לדוגמא, רמב"ם איסורי ביאה כא ט; מעשר שני ונטע רבעי ב ב ועוד.

⁷ ראה רמב"ם תשובה ב ד; ספר החינוך קכג; ארחות צדיקים שער הזריזות; פמ"ג א"א קיח ס"ק א. מטעם זה פרישות רצויה בעשרת ימי תשובה, ראה קיצור שו"ע קל ב.

⁸ ראה רש"י במדבר ו ב: "למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה, לומר לך שכל הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין, שהוא מביא לידי ניאוף".

⁹ ריטב"א קידושין פב א. וראה יש"ש קידושין פרק ד סימן כה ובאחרונים.

¹⁰ פלא יועץ ערך סיג. וראה לדוגמא שו"ע יו"ד רג ו.

פרישות בדינים ראויה במיוחד לתלמידי חכמים יראי שמים.¹¹

פרישות במנהגים ראויה במיוחד למי שרוצה להגיע למעלות רוחניות גבוהות. כתב ריה"ל: "זאת תורת עובד האלוה-משלנו... מצטער היה להמצא ברוב עם, כי תחסר לו בתוכם ראית מלכות השמים, שעמה אינו צריך לא למאכל ולא למשתה. אכן לאנשים אשר כאלה ראויה הבדידות הגמורה".¹²

חסידות

מבאר הרמח"ל: "הפרישות עם החסידות הוא כמו הזהירות עם הזריזות, שזה בסור מרע וזה בעשה טוב".¹³ מבאר הרמח"ל בבאור מדת החסידות: "נמצא כלל החסידות, הרחבת קיום כל המצוות בכל הצדדים והתנאים שאפשר".¹⁴ קיום מצוה זו תלוי במדה רבה בשיקול דעת אישי.¹⁵ המצוה לנהוג במדת חסידות כלולה במצות אהבת ה'. חסידות ביחסים שבין אדם לחברו כלולה בצווי: "ועשית הישר והטוב".¹⁶ הנהוג במדת חסידות הולך בדרך הבורא: "הקב"ה נקרא חסיד שנאמר: 'וחסיד בכל מעשיו' אף אתה הוי חסיד".¹⁷ זו מדת התורה. כתב השואל ומשיב: "דהתורה ודאי רצונה שיעשה לפניו משורת הדין".¹⁸

במיוחד ראוי לתלמידי חכמים לנהוג במדת חסידות. פוסק הרמב"ם: "אם דקדק החכם על עצמו... ועושה בכל מעשיו לפניו משורת הדין... עד שימצאו הכל מקלסין אותו ואוהבין אותו ומתאוין למעשיו הרי זה קידש את ה' ועליו הכתוב אומר 'ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר'".¹⁹

בכלל הזכות לנהוג במדת חסידות כלולה גם הזכות להנבא,²⁰ דהיינו, הזכות לעשות את כל ההכנות הדרושות כדי להנבא.²¹

¹¹ ראה א"ת ערך אדם חשוב. וראה רש"י קהלת א יז, שגם חכם צריך להרחיק עצמו מן האיסור.

¹² כוזרי ג א. וראה רמב"ם יסודי התורה ז א; שו"ע או"ח תקעא א.

¹³ מסילת ישרים יג. בדברי הרמב"ם פרישות מכונה לעיתים בשם חסידות, ראה לדוגמא טומאת אוכלין טז יב. הגדרה נוספת של חסידות ראה העמק דבר דברים לג ח.

¹⁴ מסילת ישרים יח. נראה שהחסידות בהנאות באה לידי בטוי במאמץ יתר לקיים מצוות הקשורות בהנאה, כגון כיבוד שבתות ומועדים במאכלים טובים וכיו"ב.

¹⁵ ראה של"ה א מאמר עשרה מאמרות מאמר שביעי: "הנה, בודאי כל המותרות אף שהוא מן המותר, הוא אסור, כגון אכילה או ביאה יתירה, או דיבור יתר, וכיוצא בו. ומה שלא הזהירה התורה על זה בפרטיות, כמו שאר אזהרות, כי בלתי אפשרי להודיע הכל, כי כל אדם משתנה לאלף אלפי השתנות, אם כן כל אדם היה צריך לתורה בפני עצמו. וגם, אדם אחד בכל עת ובכל שעה ישתנה... הכל לפי הזמן והעת והשעה".

¹⁶ ראה רמב"ם גזלה ואבידה יא ז והלכה יז. וראה עמק הנצי"ב על ספרי דברים י יב; העמק דבר יט ו; סעיף לט.

¹⁷ ספרי על דברים יא כב. דרשה זו נזכרת בספר המצוות עשין ח אך לא ברמב"ם דעות א ד – ו.

¹⁸ שו"ת שואל ומשיב קמא ב קב.

¹⁹ רמב"ם יסודי התורה ה יא.

²⁰ ראה איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 106: "כל אחד חייב לשאף אליה ולעלות בהר ה' עד שיא גילוי שכינה". המצוה להנבא כלולה במצות אהבת ה' כמבואר בהעמק דבר בראשית יח ב. וראה העמק דבר שמות ו ז, שאין מצוה על כל אחד להגיע לדבקות ודעת אלקים.

²¹ ראה העמק דבר במדבר יא כח. ועל הכנות הנביא ראה בבלי סנהדרין סה ב. וראה רמב"ם יסודי התורה ז ד. נראה שראוי להקל על הנביא כשם שמקילים על כל מי שמצטין בתכונה כל שהיא, לאפשר לו להתבודד, לסייע לפרנסתו ולפרנסת בני ביתו וכד'.

לעשירים ראוי לנהוג במדת חסידות בכל מצוה הכרוכה בהוצאה כספית. פוסק הרמ"א:
 "... דהדור מצוה מונח טפי על עשירים מעל עניים".²²

שכרו של הנהוג בחסידות מפורש בדברי הנביא: "רגלי חסידיו ישמר".²³ נעים זמירות ישראל אומר: "ולא יעזב את חסידיו לעולם נשמרו".²⁴ כותב הרמב"ם: "לפיכך יהיו הקרובים אליו בתכלית ההגנה... והרחוקים ממנו מסורים למקרים שיפגעו בהם, ואין שם מה שיגן עליהם מן המאורעות, כהולך בחשך אשר אבדנו בטוח, ונאמר הוא בהשגחה בחסידים 'שומר כל עצמותיו וגוי', 'עיני ה' אל צדיקים וגו'... כלומר בהשגחה באישי בני אדם כפי שלמותם וחסידותם".²⁵
 הפוסקים משבחים את ההולך במדת פרישות וחסידות בכמה ענינים מוגדרים, חלקם בתחום שבין אדם למקום²⁶ וחלקם בתחום שבין אדם לחברו.²⁷

אסור לנהוג בפרישות ובחסידות העומדות בניגוד לתורה²⁸

טובת היחיד

מצוות כותב ריה"ל: "ואם תעזב את גבולות ההלכה שהם סיג התורה ותסמך על ההשתדלות הדתית לבדה, תהיה זאת סבה למינות ויאבד הכל".²⁹ כותב הנצי"ב: "שהוזהרו חסידי עליון בחוט של תכלת שבכל חסידותם לא יסורו ממצות ה'".³⁰ כותב הרב קנייבסקי: "והוא מתחבולת היצר להכביד עליו עול העבודה עד שתהי' עליו למשא כבד ועיי"ז דוחהו אחר כך לפריקת עול תורה ר"ל".³¹

בריאות הגוף והנפש פוסק הרמב"ם: "שמה יאמר אדם הואיל והקנאה והתאוה והכבוד וכיוצא בהם דרך רעה הן ומוציאין את האדם מן העולם אפרוש מהן ביותר ואתרחק לצד האחרון עד שלא יאכל בשר ולא ישתה יין ולא ישא אשה ולא ישב בדירה נאה ולא ילבש

²² שו"ע או"ח תרנח ט בהגה.

²³ שמואל א ב ט.

²⁴ תהילים לו כח.

²⁵ מו"נ ג יח. וראה רמב"ם מלכים ז טו. וראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כו יא; משך חכמה שמות ג טז. מאידך גיסא, ראה תקלין חדתין שקלים דף יד א מדפי הירושלמי, שהקב"ה מדקדק יותר עם מי שקיבל על עצמו מדת חסידות, בבחינת צדיקים - הקב"ה מדקדק עמו וכו', בפרט עם מי שעובר על מדה שקבל עליה. וראה הרחב דבר, העמק דבר בראשית לב כו אות א: "כשאדם רגיל במדה טובה נעשה עליו כנדר". וראה חכמה ומוסר א עמ' קעה: "... אתה שיש לך הכרת חסידות הרי אתה נתבע לפי הכרתך, ולך הזדן כך הוא". וראה ציץ אליעזר הנזכר בהערה 60.

²⁶ בכמה מקומות מופיע ברמב"ם הבטוי: "מצוה מן המובחר". ראה רמב"ם ציצית א ח; ברכות ז ד ועוד. וראה רמב"ם מעשר ה א: "ואם היה ירא שמים...". כיו"ב, בכמה מקומות מופיע בשו"ע הבטוי: "מצוה מן המובחר", ראה שו"ע או"ח קפב א; שם קפב א; שם קצ ד ועוד. וראה שו"ע או"ח טו ד: "וירא שמים יצא את כולם"; שם כא א: "והמחמיר ומדקדק במצוות תבא עליו ברכה"; שם פט ג: "וטוב להחמיר בזה" ועוד.

²⁷ ראה רמב"ם דעות ו ט; רמב"ם מעשר ה א; רמב"ם מתנות עניים ד ח ועוד.

²⁸ ראה סעיפים כז - לא.

²⁹ כוזרי ג מט. וראה העמק דבר במדבר טו לט; שו"ת משיב דבר א מד.

³⁰ העמק דבר במדבר טז א. וראה העמק דבר דברים י יז ד"ה ולא יקח שוחד. וראה שמירת שבת כהלכתה מ ס"ק מח שלא מחללים שבת בשביל הדור מצוה של החולה. וראה חשוקי חמד פסחים עמ' רטז - ריז.

³¹ קריינא דאגרתא ב רפה. וראה ספר חסידים (מרג.) שסב. וראה סעיף שלו.

מלבוש נאה אלא השק והצמר הקשה וכיוצא בהן... גם זה דרך רעה היא ואסור לילך בה המהלך בדרך זו נקרא חוטא שהרי הוא אומר בנזיר: 'וכפר עליו מאשר חטא על הנפשי'."³²

טובת הכלל

פגיעה בזולת הגמרא אומרת: "היכי דמי חסיד שוטה? כגון דקא טבעה איתתא בנהרא, ואמר: לאו אורח ארעא לאיסתכולי בה ואצולה", ומבאר המאירי: "וענין חסיד שוטה הוא שמתחסד ביותר מדאי, אף במה שחסידותו גורם היזק או לעצמו או לאחר."³³ אומר הירושלמי: "תני כל דבר של צער כל הרוצה לעשות עצמו יחיד עושה תלמיד חכם עושה ותבוא עליו ברכה. א"ר זעירא ובלחוד דלא יבזה חורנין."³⁴ פוסק הרב מנשה הקטן: "וכבר ראיתי כמה שמחמירין על עצמן בחומרות יתירות ומוציאין הוצאות גדולות על החומרות ולפעמים לא ימצא לו על כל אלו וישארו בני ביתו ובניו בלי לאכול ח"ו וצערא דינוקא..."³⁵

פגיעה בתלמידי חכמים כותב ספר הליכות שלמה בהלכות מכירת חמץ וביעורו: "עובדא הוה שנתבקש... לזרו את ועדי הכשרות שיפרסמו לציבור סימני תאריכי היצור כדי שידעו להחמיר בדבר, והשיב רבינו כי אדרבא אינו רוצה ליתן יד לדבר הזה שיש בו סרך הטלת דופי בתוקף המכירה, שנהגו בה גאוני הדורות שלפנינו."³⁶

פגיעה בציבור פוסק הרמב"ם: "לעולם לא יקדיש אדם ולא יחריס כל נכסיו... ואין זו חסידות אלא שטות, שהרי הוא מאבד כל ממונו ויצטרך לבריות."³⁷

מריבה ומחלוקת המבי"ט פוסק על אודות חבורה של חכמים הנוהגים בפרישות: "אל יהיו חסידים הרבה... מפני שהיה נמשך מחומרות אלו מחלוקת בסעודות של מצוה ובין איש לאשתו..."³⁸ כותב המסילת ישרים: "ומעשה דרבי טרפון יוכיח שהחמיר להטות כב"ש, וא"ל כדאי היית לחוב בעצמך שעברת על דעת בית הלל, אף על פי שמחמיר היה. וזה שענין מחלוקת ב"ש וב"ה היה ענין כבוד לישראל מפני המחלוקת הגדולה שרבתה בינינו, וסוף סוף

³² רמב"ם דעות ג א. וראה קיצור שו"ע נט יט: "עתיד אדם ליתן דין וחשבון על כל מה שראתה עינו ולא אכל. רבי אלעזר הוי מצמצם ליה פריטי וקנה לו מכל דבר פעם אחת בשנה ואכל". וראה שמונה קבצים ו סח: "אין אדם צריך לחשוך לעלות במדות חסידות עליונות שלא בהדרגה...". וראה קריינא דאגרתא ב ה.

³³ בית הבחירה סוטה כא ב. וראה שו"ע יו"ד קפד א בהגה: "אין לה להחמיר לבדוק עצמה, לא לפני תשמיש ולא לאחר תשמיש, שלא יהא לבו נוקפו ופורש". וראה שו"ע אבהע"ז מו ד, ועוד. וראה מועדי הראי"ה להרב משה צבי נריה, עמ' צג, שהראי"ה קוק לא רצה לחשוש לפרט מסוים בעניני סכך הסוכה, ונימוקו עמו: "להחמיר על חשבונו של הנגר – אינני רשאי".

³⁴ ירושלמי ברכות ב ט. וראה שם בהרחבה; שמונה קבצים ג קיח. וראה גליוני הש"ס ברכות לד א שאם אומן יעמוד לפני תלמידי חכמים יראו שאר אומנים שאינם עומדים כאילו הם מזלזלים בתלמידי חכמים.

³⁵ שו"ת משנה הלכות טו קלז. וראה שו"ת תשובות והנהגות ה רצג.

³⁶ הליכות שלמה מועדים א פרק ששי ארחות הלכה 43.

³⁷ רמב"ם ערכין וחרמין ח יג. וראה אגרת תימן עמ' נא על מי שאמר על עצמו שהוא משיח והורה לתת את כל הכסף לצדקה. וראה חיי אדם סח יט. וראה שו"ע או"ח תרנו א בהגה וביאור הלכה שם ד"ה יותר מחומש.

³⁸ שו"ת המבי"ט ג סח. וראה רמב"ם יסודי התורה ה יא; תורת משה על התורה ריש פרשת קדושים. וראה שו"ת שרידי אש ד עמ' שלח: "... מתוך הארה עלינו גם להבין את טענותיהם וקובלונותיהם של מתנגדי המוסר... טענו... שבעלי המוסר יצרו כחה חדשה בישראל... אין היא מיועדת לעם כולו... זה יגרום להתנשאות הכחה הנבחרת על העם ולהפרעת האחדות הישראלית".

נגמר שהלכה כב"ה... ועל כן לדעת המשנה הזאת יותר חסידות הוא להחזיק כב"ה, אפילו לקולא מלהחמיר כב"ש.³⁹

טובת המדינה כותב ר' יונתן אייבשיץ: "כי העובד ה' השלם צריך להיות דבריו ועסקיו נח לשמים ולבריות ולא להפריע נימוס ישוב העולם וחברת בני אדם והנהגת המדינה".⁴⁰ כותב השפת אמת: "וכבר נודע כי מחלוקת קרח שרצה שכל אחד כפי מדריגתו וכחו בעבודת השי"ת יזכה לו לעצמו, ולא כן היא רצונו ית' רק להיות כלל ישראל... ועבודת כל אחד יהי בטל להכללי".⁴¹

קידוש השם כותב הרמח"ל: "אך יש איזה תוספות חסידות שאם יעשה אותם האדם לפני המון האדם ישחקו עליו ויתלוצצו ונמצאו חוטאים ונענשים על ידו".⁴² כותב הפלא יועץ: "וכאשר רוצה לנהוג מנהג טוב... ראוי לו לברח מלהתנהג בחסידות בפרהסיא, כי תכף שאחרים רואים אותו, מה הם אומרים? חזו גברא בוצע ברך וכהנה דברים שמתחלל שם שמים... ואף מי שמחזק בחסידות אל יעשה דבר שאין גדולי הדור נוהרים בו בפרהסיא שלא להוציא לעז על הראשונים...".⁴³

לפיכך הרוצים לנהוג בפרישות בחסידות צריכים לשקול היטב את צעדיהם. כותב ר' יונתן אייבשיץ: "אבל בעניני פרישות צריך התחכמות, כי כמה פעמים על ידי פרישות באים לידי קלקולי".⁴⁴ כותב המסילת ישרים: "שאינן לדון בחסידות המעשה באשר הוא שם לבד, אך צריך לפנות כה וכה לכל הצדדין שיכול שכל האדם לראות, עד שידון באמת איזה יכשר יותר העשיה או הפרישה".⁴⁵ כותב הנצי"ב: "... שנינו במסכת אבות 'ולא עם הארץ חסיד', שנדרש לזה דיוק רב לשקול הפעולה לפי הזמן והמקום, וגם בכמה דברים נדרש לכללי התורה שאינם מבוארים".⁴⁶

על בתי הדין לודא שחסידות ופרישות אינן בניגוד לתורה ולחוקים. פוסק המהרש"ל: "... ראו נלדות בר בי רב שהוא מתייחר בדין ומחמיר בדינא שפשט היתר בכל ישראל".⁴⁷

³⁹ מסילת ישרים פרק כ. וראה חשוקי חמד על פסחים עמי רנג.

⁴⁰ תפארת יהונתן על התורה ריש פרשת קדושים ד"ה והנה הרמב"ן. וראה העמק דבר, פתיחה לספר בראשית; שמונה קבצים ו כו.

⁴¹ שפת אמת פרשת קרח שנת תרל"א.

⁴² מסילת ישרים כ.

⁴³ פלא יועץ ערך יהרא.

⁴⁴ יערות דבש ב דרוש א.

⁴⁵ מסילת ישרים פרק כ.

⁴⁶ העמק דבר דברים לג ט. וראה ראב"ע שמות יח כא: "... כי לא יתכן להיות ירא שמים כראוי רק מי שהוא חכם". וראה עיון יעקב, עין יעקב על ברכות לב ב ד"ה תורתם היאך משתמרת. וראה עלינו לשבח בראשית עמי שכג, שמילי דחסידותא ראוי לקיים בצנעא שלא בפני אחרים.

⁴⁷ יש"ש ב"ק פרק שביעי מא. וראה ערוך השלחן יו"ד קטז כה: "בדבר שכל הפוסקים מתירים חלילה להחמיר על עצמו, וזהו נוטה למינות". וראה אשל אברהם על שו"ע או"ח יב ס"ק א, שדן בענין תיקון ציציות כשרק חוט אחד ניתק: "אין להפריז במדת חסידות יותר מופלג מכפי סגנון עיקרי ההלכות המסורות לגבי מה שהוא מעכב גם בדיעבד". וראה שו"ת משנה הלכות יא שא, שמי שאינו רוצה לטלטל במקום שיש עירוב חיישינן שמא מינות נזרקה בו. וראה חשוקי חמד על רפג - רפד, שלא ראוי למי שחושש ממשוהו חמץ לאכול בפסח רק ירקות ופירות.

ראוי לפרנסים לטפח חסידות ופרישות בקרב הציבור. המכילתא דורשת: "והודעת להם את הדרך ילכו בה... ואת המעשה אשר יעשו" – זה לפנים משורת הדין".⁴⁸

ראוי להם לסייע לפרושים ולחסידים, ובעיקר למי שנוהג את הדורי המצוה המקובלים. פוסק האגרות משה: "פשוט לע"ד שאף אלו שאין נזהרין בטבילת תקנת עזרא מחוייבין לעזור לבנין מקוה עבור טבילת האנשים משום דודאי יש להחשיב גם מקוה דאנשים מצרכי העיר מאחר שהוא דבר הראוי לזוהר בזה אף שאינו חובה, שאין לך צורך גדול מזה שכל מי שירצה לקיים כל מילי מעלייתא ומילי דחסידותא שיוכל לקיים".⁴⁹

ראוי לפרנסים לסייע באופן מיוחד לפרושים ולחסידים המביאים ברכה לציבור כולו.⁵⁰ כותב הראי"ה קוק: "דוקא על ידי מה שימצאו בקרב האומה חסידים עליון, חסידים עליונים מאד, שהבימה האלקית והחיים האלקיים ממלאים את כל הויתם, בטוחה היא אז האומה בכחה הרוחני האצור ביחידה אלה ועל סמך זה יכולה היא לשים עין פקוחה ולב נכון לכל צרכיה המעשיים, בלי כל חרדה פנימית שמה יתיבש לשדה ויחרב מעין רוחניותה".⁵¹

על פרנסים לתת גבוי לנוהגים בפרישות ובחסידות.⁵² פוסק המהרש"ם: "גם על מה שעשו החכמים יצ"ו שהכריזו בנדוי וחרם לאותם המחמירים על עצמם ואינם רוצים לאכול ירקות אלא אחר החקירה מאיזה מקום הם לא ישרה נפשי בזה ובודאי בעיני נרא' שעשו שלא כהוגן והפריזו על המדה וכי מפני שדבר פלוני מותר וירצה א' או רבים להחמיר על עצמם יכופו אותם או יגנו אותם על כך הא ודאי דבר כזה אין לו שחר".⁵³ כותב הגר"א: "הולך בישרו ירא ה' – כי כל אדם צריך לילך בדרכו הצריך לו, כי אין מידת בני אדם שוים זה לזה... ולכן הולך בישרו – בדרך היושר שלו, אף על פי שבעיני הבריות הוא רע, כי אינם יודעים מה שהוא צריך, ואף על פי כן הוא הולך בישרו הוא ירא ה', כי מתיירא הוא שלא יבא לידי עבירה מחמת טבעו הרגיל בו".⁵⁴ אסור לפרנסים לפגוע באופן שרירותי באלו הנוהגים בפרישות ובחסידות.⁵⁵ הוראה האוסרת על אדם מסוים מנהג חסידות או פרישות צריכה להנתן על ידי בית דין.⁵⁶

⁴⁸ מכילתא ריש יתרו. וראה שו"ע חו"מ רסד א. על הדרכים לטפח פרישות וחסידות ראה סעיפים ריג ריד.

⁴⁹ שו"ת אגרות משה יו"ד ב צ. על הטלת מסים לצורך בניית מקוה לגברים ראה משא מלך, מסים וארנוניות מערכת כ כו; קונטרס חיובי שכנים ותקנות הקהילות עמ' מג. וראה שו"ת חוות יאיר קפו, שאין להטיל על הציבור מימון הדור מצוה של יחידים. וראה פסקי תשובות ה על סימן תכט ב: "עני המבקש לאכול מצות שמורות ומהודרות... אפשר שאין חייבים לתת לו, אבל אם הוא בן תורה או שמנהגו כן תמיד מחוייבים לתת לו מצות שמורות ומהודרות כפי הרגלו". וראה מועדים וזמנים ז קסח שיש לחלק בין הדור שנהגו בו כל ישראל, כגון אכילת מצה שמורה עבודת יד בליל הסדר ובין הדור שנהגו בו רק יחידים. וראה שו"ת אגרות משה חו"מ א מ, שאין להטיל על הציבור לבנות מקוה בעיר למען אלה שאינם סומכים על ההשגחה על המקוה בעיר סמוכה. וראה דרך אמונה ג, הלכות מעשר פרק י דרך אמונה אות צ.

⁵⁰ ראה סעיף רמח הערה 53.

⁵¹ אורות, אורות התחיה ד.

⁵² ראה שו"ע יו"ד קיט ז בהגה. וראה ש"ך שם ס"ק כ ובאחרונים.

⁵³ שו"ת מהרש"ם יו"ד קצג. המחמירים שם חששו לאיסור כלאיים.

⁵⁴ ספר משלי עם ביאור הגר"א משלי יד ב.

⁵⁵ ראה תוס' בבלי עירובין סג ב ד"ה כל זמן, שאוריה נהג במדת חסידות כשלא ירד לביתו. ולכאורה אוריה לא היה חייב להשמע לדוד, אלא שמסתבר ששאני מלך ששמימים לו אימה ויראה בלב כל אדם.

⁵⁶ ראה סעיף צט.

בשעה שהם מתקנים תקנות חדשות על הפרנסים להיות מודעים לאלו הנוהגים בפרישות ובחסידות.⁵⁷ כותב הרשב"א על חרם דרבנינו גרשום: "היאך יתקן הרב ז"ל שלא יתנהג במדת חסידות?"⁵⁸ פוסק הרב שלמה קלוגר: "... מה דהוי חשש איסור, שרבים נמנעים מלאכול משחיטת שו"ב אחד... אין ביד כולם להכריח היחידים הנמנעים משחיטתו להיות מוכרחין לאכול משחיטתו".⁵⁹

גם כיום יש לאפשר לנהוג בפרישות ובחסידות. פוסק הציץ אליעזר: "עברתי על 'החוזר' של הרב הראשי של המשטרה... 'לשוטר שומר מצות'... אודות הכנסת וכיסוי ציציות טליתו הקטן מתחת לבגדיו... הזכות המלאה למי שרוצה בכך לבחור לו להתנהג לאור הוראת מאורות גדולים אלה אדירי ההלכה ובהירי המחשבה אשר מפיחם אנו חיים, ושוב נעשה הדבר אצלו כדין, ואין כל רשות למי שהוא להכריחם לשנות מנהגם זה שממקור קודש יהלך...".⁶⁰ פוסק הרב שטרנבוך: "ולכאורה אם גידול זקן ופאות גורם לו להחזיק עצמו יותר ולשמור מחטא ועון וגדר לחטא, עדיף לעשות גדרים וסייגים...".⁶¹

על ימות המשיח מפורש בדברי הנביא: "והיה אחרי כן אשפוך את רוחי על כל בשר ונבאו בניכם ובנותיכם, זקניכם חלמות יחלמון בחוריקם חזינות יראו".⁶²

*

מדינה מודרנית מכירה בזכות אזרחיה לעסוק בפרישות ובחסידות מכח זכותם למימוש היכולות⁶³ ולחופש הדת והמצפון.⁶⁴

⁵⁷ ראה רש"י בבלי גיטין נג א ד"ה דאסור לגרום טומאה: "מפני פרושים שאוכלים חוליהם בטהרה". וראה אדר היקר ועקבי הצאן, אדר היקר עמי' מח.

⁵⁸ שו"ת הרשב"א א תקנז. וראה דברות משה בבא בתרא א סימן יב הערה לו, שבני החצר אינם כופים לעשות בית שער משום שממדת חסידות שלא לבנות כלל בית שער שבסתמא פוגע בעניים. הדברים אמורים גם במי שאינו ידוע כחסיד אך רוצה לנהוג בענין זה במדת חסידות. וראה עמק המשפט ג הלכות שכנים סימן מ"ט א: "כל דבר שהוא נגד מידת חסידות אי אפשר לכפות השכנים לעשותו". וראה חשוקי חמד עבודה זרה עמי' רמט, שחסידי רשאי לעכב על שכניו שלא להתקין מראה בחדר המדרגות. וראה עינים למשפט בבא בתרא ז ב דיון בסוף ציונים ו ז.

⁵⁹ שו"ת טוב טעם ודעת תליתאי יו"ד לד. וראה משפט שלום קונטרס תיקון עולם על סימן רלא.

⁶⁰ שו"ת ציץ אליעזר יז ד. ונימוקו עמו שמדת החסידות מקבלת תוקף של נדר. שו"ת תשובות והנהגות א תקכו: "נראה שאם מקיים מילי דחסידות, ישתדל שאביו לא יסבול מזה, וכ"ש שלא יצער אותו ולא יענה לו או יתנהג עמו בעזות... וכ"ז אם האב אוסר מחמת שלא מבין את הצורך לקיים המילי דחסידות... אבל אם האב רשע ואינו מניחו לקיים מילי דחסידות מפני רשעות... אין מצוה לכבדו לקיים רשעותו הרוצה למנוע אותו להתחסד במצות הבורא ית"ש". וראה שם סימן תקכט. חילוק זה מסתבר גם בנדון דידן.

⁶¹ תשובות והנהגות א תקכט.

⁶² יואל ג א. וראה מפרשים שם.

⁶³ ראה סעיף ריג.

⁶⁴ ראה סעיף רי.

פרק מג. דעה, מידע ובטוי**ריז. חופש הדעה וחופש קבלת מידע**

חופש הדעה וחופש קבלת מידע חיוניים להגשמת יעודי התורה

טובת היחיד וטובת הכלל

אמונה פסוק מפורש בספר קהלת: "אני קהלת הייתי מלך על ישראל בירושלים", ומבאר הספורנו: "והיה לאל ידי להקהיל חכמי הדור ולחקור דעות מחקרי לב חדשים גם ישנים".¹ כותב ספר מעשי ה': "... שאברהם היה דורש וחוקר מאמונה לאמונה מהאמונות שהיו בזמנו, וזהו אומרו היה עובר ממקום למקום, שמתוך היות אמונות נבדלות ונפרדות זו מזו ימשך התעוררות ויתברר האמת...".² כותב המהר"ל: "... ולכך אין ראוי לדחות דברי זולתו המתנגד לו, אבל ראוי לקרב אותם ולעיין בדבריו... ועל ידי זה האדם בא אל תוכן אמתת הדברים ולעמוד על האמת הגמור...".³ כותב המצודות דוד: "ידוע שהחקירה המעולה לא תשתלם אלא בשלשה פנים גם יחד, האחת מפאת העיון כשתהיה בקבוצת דעות מחולפות להתבונן בזה לעומת זה להבחין איזהו יכשר...".⁴

תלמוד תורה אומרת הגמרא במסכת ברכות: "הסכת ושמע ישראל' הס ואחר כך כתת, כדרבא דאמר רבא לעולם ילמוד אדם תורה ואחר כך יהגה",⁵ ומסביר הרא"ה קוק: "צריך שיהי האדם מתרגל לסבול לשמע הרבה, להוסיף ידיעה, מבלי הוסיף בזה עדיין דעתו והשקפותיו, אשר אם גם יתנגדו לאיזה פרטים וסעיפים אל יצא לריב מהר. הס - שתוק והאזן ורד לסוף דעת הענינים וחקור בכל חלקיהם, ואז כשתעלה בידך הידיעה השלמה כבר הנך מגבורי כח למלחמתה של תורה".⁶ כותב הרב יצחק הוטנר: "שמלחמתה של תורה היא יצירה חיובית של ערכי תורה חדשים, שאין למצא דוגמתם בדברי תורה סתם".⁷ כותב הרב פישר: "כי אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתורה. והיינו, שעוסק בה מתוך חירות... לפלפל ולהבין כל הדעות... מבלי להיות משועבד לדעה מסויימת".⁸

ביקורת עצמית אומר האבות דרבי נתן: "רבי שמעון בן אלעזר אומר משום רבי מאיר... יש לך חבירים מקצתן מוכיחין אותך ומקצתן משבחים אותך אהוב את המוכיחך ושנא את המשבחך, מפני שמוכיחך מביאך לחיי העולם הבא והמשבחך מוציאך מן העולם".⁹ אומרים בשם הגדול ממינסק: "אם חפץ אתה לדעת אם דרכך שאתה הולך עליה טובה היא, השתדל לשמוע ולהודע את אשר יאמר וידובר עליך מאחריך, רוצה לומר שלא בפניך, כי בפניך הלא לא יגיד לך איש האמת כלבבו".¹⁰

¹ ספורנו קהלת א יב. וראה רש"י קהלת ג יא.

² מעשי ה', מעשי בראשית לא.

³ באר הגולה באר השביעי עמ' קנא. וראה פנקסי הרא"ה ב, פנקס מתקופת בויסק כה. שמונה קבצים א תעו.

⁴ מצודת דוד ריש קהלת. וראה שם על חשיבות הקבלה ועל חשיבות הנסיון.

⁵ בבלי ברכות סג ב. הפסוק בדברים כז ט.

⁶ עין איה ברכות ב פרק תשיעי שמג. וראה סעיף קצה.

⁷ פחד יצחק, קונטרס זאת חנוכה עמ' יח. וראה בבלי בבא מציעא פד א: "את כבר לקישא? וכו'".

⁸ בית ישי דרשות סימן נה.

⁹ אבות דרבי נתן נוסחא א כט.

¹⁰ "הגדול" ממינסק עמ' 125.

פיתוח האישיות שנינו: "ולא כל המרבה בסחורה מחכים", ומפרש רש"י: "האדם הרוצה להתחכם צריך שיעסוק בכל ענינים של ישוב העולם בין בסחורה בין בשאר חכמות דרכי עולם להיות מבין בכל".¹¹

כותב הרב יוסף דב סולובייצ'יק: "יש הרבה מן האמת... שכח יוצר נטוע באנטיתזיה; הסתירה מפרה את הישות, הניגוד מחדש מעשי בראשית, השלילה בונה עולמות וההכחשה מעמיקה ומרחיבה את התודעה".¹²

קרוב רחוקים כותב המהר"ל: "שמאמרנו יהיה יותר רצוי ויותר מקובל אצל אוהב אמת, וכל שכן כשנסדר תחילה טענות החולקים ואחר כך נבטלם... ולא נהיה נחשדים שרצוננו לאמת דעתנו ולא נשגיח בדעת זולתנו ונבזה אותם".¹³

טובת המדינה

בית הדין הגדול פוסק הרשב"א: "דאפילו סנהדרי גדולה, אם ישבו ע' מהם לעצמם וחייבו או זכו אין דיניהם דין אלא אם כן היו ע"א במעמד אחד ונושאים ונותנים בדבר, כי שמא הא' יראה ראייה או יטעון טענה חזקה שיקבלו חבריו וישבו לדעת אחרת".¹⁴

בית דין פוסק הרמב"ם: "אע"פ שבית דין של שלשה בית דין שלם הוא כל זמן שהן רבים הרי זה משובת, ומוטב שיחתך הדין באחד עשר יותר מעשרה וצריכין שיהיו היושבים כולם שם בבית דין תלמידי חכמים וראויין".¹⁵ עוד פוסק הרמב"ם: "סנהדרין שפתחו כולם בדיני נפשות תחלה ואמרו כולן חייב הרי זה פטור עד שיהיו שם מקצת מזכין שיהפכו בזכותו וירבו המחייבין ואחר כך יהרג".¹⁶

מורה הוראה כותב הפלא יועץ: "ומצוה להתוכח עם התלמיד חכם להוציא דין אמת לאמתו".¹⁷

פרנסים כותב החפץ חיים: "... דדבר ידוע הוא דבכל ענין שצריך להתיישב בדבר, כגון בעניני הדין ובעניני הנהגת העיר, הרבה פעמים לא יוכל אדם יחידי לכיין בהבטה ראשונה במחשבתו ענין גמר הדבר עד שיתקבצו דעות האדם זה בזה, וכל אחד שומע את דברי חברו, עד שעל ידי זה יתברר עצם הדבר וענינו על דרך התכליתי לטוב לפי רובי הדעות".¹⁸ כותב שו"ת אבן יקרה: "שמבואר בספר לאחד מחכמי האומות הקדמונים בחלק הנהגת המדינה שכל בית מועצה אשר אין בו מיעוט מתנגד להרוב (אפפאזיציאן) איננו משלים תעודתו... לפי שכל איש בטבעו עלול לטעות ולא איש פרטי בלבד כי אם גם קיבוץ הרבה אנשים יחד עלולים לטעות בדבר מן הדברים ועל כן צריך לבירור האמת התוכחות בין הדעות המתנגדות, שכל אחד מבעלי הדעות השונות יתאמץ להעמיד השערתו ויתאושש להביא ראיות

¹¹ רש"י משנה אבות ב ה.

¹² איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 12 – 13.

¹³ באר הגולה באר השביעי עמ' קנ.

¹⁴ שו"ת הרשב"א ה קכו. וראה שו"ת הרשב"א ג דש. וראה סעיף קלו.

¹⁵ רמב"ם סנהדרין ב יג. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים א יב: "הלך אחר בית דין יפה ורובי חכמים בית דין יפה הוא".

¹⁶ רמב"ם סנהדרין ט א.

¹⁷ פלא יועץ ערך דבור.

¹⁸ באר מים חיים חפץ חיים הלכות לשון הרע ב אות כג.

ומופתים לאמת דעתו ולדחות דעת מתנגדו, ואם בכל זאת אחרי שמוע דעות הוכחות מתנגדיו יסכים הרוב לדעה אחת אז הדבר ברור כי כן הוא האמת. לא כן אם אין כאן רק דעה אחת ואין מי שיתנגד לה בהביא ראיות ומופתים נגדה ולא ימצא הויכוח הנדרש לביורור אמתת הדעות, הלא יכול להיות שכלם נאחזו בפח הטעות וכלם שגו במשפטם...".¹⁹

בפוזנא החליטו: "לא לחנם ממנין על הציבור יג' אנשים כי התשועה ברוב יועץ ודעתא דרבים עדיפא".²⁰

טובת האנושות כותב הראי"ה קוק: "למרות שינוי דעות בדתות ובאמונות, ולמרות החילוקים של הגזעים והאקלימים, נכון הדבר לרדת לסוף דעתן של העמים והקיבוצים השונות, כמה שאפשר, ללמוד את אופיים ואת תכונותיהם, למען דעת איך לבסס את האהבה האנושית על יסודות המתקרבים למעשה".²¹

ראוי להשתדל ולקבל מידע ממקורות רבים ומגוונים

חכמים אומרת הגמרא: "אין התורה נקנית אלא בחבורה", ומבאר המאירי: "לעולם יעשה אדם לעצמו חבר ללמוד תורה עמו שאין הפלפול מצוי ליחידי אלא כשחברו מעוררו".²² כותב הרב יוסף הורביץ: "... האדם המבקש, אם רוצה לתרץ שאלת הרוח מה שהכרתו תובעת לו אין לו דרך אחרת כי אם להתאגד בחבורה גבוהה, ויחד עם החבורה יגדיל יכולתו... כי רבים לא יוכלו להסכים על דבר עקום ואם יצא דבר מן החבורה יצא רק דבר ישר".²³

תלמידים פוסק הרמב"ם: "התלמידים מוסיפין חכמת הרב ומרחיבין לבו, אמרו חכמים הרבה חכמה למדתי מרבתי ויותר מחבירי ומתלמידי יותר מכולם, וכשם שעץ קטן מדליק את הגדול כך תלמיד קטן מחדד הרב עד שיוציא ממנו בשאלותיו חכמה מפוארה".²⁴ כותב המאירי: "רוב דעות מגלים את הצפונות, ועצים קטנים מדליקים את הגדולים".²⁵

המון העם שנינו: "בן זומא אומר איזהו חכם הלומד מכל אדם שנאמר 'מכל מלמדי השכלתי', ומבאר הרע"ב: "ואף על פי שהוא קטן ממנו".²⁶ מוסיף המדרש שמואל: "איזהו חכם, מי שחושב לעולם כי הוא חסר ממנה, והוא למד מבני אדם בהכירו כי הוא צריך למודעי...".²⁷ כותב החתם סופר: "יזזהו 'שמוע בין אחיכם'. כמו שאחיכם המה השומעים לקול מוריהם גם הם ישמעו לכל האומר דברים אמתיים יהי מי שיהי...".²⁸ כותב הראי"ה קוק: "בכל יצירה שבעולם, אפילו יצירה אנושית פשוטה, מתגלים המון מחשבות ורגשות הרבה יותר

¹⁹ שו"ת אבן יקרה חו"מ כ.

²⁰ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשפז החלטה משנת תט"ו לפ"ק.

²¹ שמונה קבצים א תקצג.

²² בית הבחירה ברכות סג ב.

²³ מדרגת האדם, בקשת השלמות פרק ז, עמ' רנג.

²⁴ רמב"ם תלמוד תורה ה יג.

²⁵ בית הבחירה הוריות ג ב.

²⁶ רע"ב משנה אבות ד א.

²⁷ מדרש שמואל אבות ד א.

²⁸ חתם סופר על התורה דברים ד"ה שמע בין אחיכם.

מהגלוי. יש למלא אוצר של הרחבת דעת ורגש גם מכל מאמר פשוט, גם משיחות המוניות, כשם שאין שום בריה בעולם שלא יהיו צפונים בה כחות נסתרים".²⁹

שונאים ליקוטי מוהר"ן אומר: "המחלוקת מגביה ומרים את האדם, כי האדם עץ השדה, והנה עץ המונח על הארץ אי אפשר לו להגביה את עצמו כי אם על ידי שבאים עליו מים שוטפין אזי המים מרימין ונושאים את העץ".³⁰ כותב התפארת ישראל: "... אמנם ביותר יש לו להמשכיל להשגיח על דברי שונאו שמחרפו ומגדפו וירים בקולו. אז יעשה אזנו כאפרכסת להקשיב היטב ברוח שקט על כל גזוף קטן וגדול שיאמרו לו אלו המוכיחים הנאמנים... דבזה ייטיבו לנו אויבינו יותר מאוהבינו, כי האוהבים שלנו על כל פשעינו תכסה אהבתם... אולם אלו שונאינו הם המלמדים הנאמנים... וכל חסרונותינו בשפתם ברור מללו...".³¹

אומות העולם הרמב"ם כותב בהקדמתו לפירושו למסכת אבות: "ודע כי הדבר שאומר... הם ענינים מלוקטים מדברי חכמים במדרשות ובתלמוד וזולתו מחבוריהם, וגם מדברי הפילוסופים הראשונים והאחרונים, ומחבורי הרבה בני אדם, וקבל האמת ממי שאמרו".³² ר' צדוק הכהן מלובלין כותב: "הרמב"ם וסיעתו לקחו דברים הרבה גם כן מחכמי האומות הערביות המודים ביחוד הש"י כידוע".³³

אפיקורסים ומינים כותב המהר"ל: "... ודבר זה בודאי מותר אם כוונתו ללמוד דבריהם כדי שידע להשיב לאפיקורס".³⁴ כותב השרידי אש: "ועוד מחלה גדולה שוררת בימינו, אי ההודאה על האמת שבדברי המתנגדים לדעותינו. ידועה האמרה של הגר"ס ז"ל 'בקרב אלי מרעים תשמעה אוזני' - צריך לשמוע אף לדברי מרעים, שמא יש בדבריהם שמץ או גרעין של אמת, וחז"ל אמרו 'איזהו חכם הלומד מכל אדם'...".³⁵

חופש הדעות עלול להביא לידי תוצאות שליליות. כותב הרמב"ם: "ואמר, אף על פי שאתה לומד דעות העמים כדי שתדע היאך להשיב עליהם הזהר שלא יכנס בלבך שום דבר מזה".³⁶ לפיכך מטילה התורה מגבלות מסוימות על חופש זה, בפרט על מי שאינו תלמיד חכם.³⁷

²⁹ שמונה קבצים א תתסא.

³⁰ ליקוטי מוהר"ן קסא. וראה שו"ת שרידי אש ד עמ' רפב: "למלחמה בחסידות היו גם תוצאות חיוביות לגבי יהדות ליטא". וראה היום יום, יב סיון: "אאמו"ר [הרש"ב] כותב באחד ממכתביו: אהוב את הבקורת, כי היא תעמידך על הגובה האמיתי".

³¹ תפארת ישראל, משנה אבות ד בועז א.

³² משנה עם פירוש הרמב"ם, הקדמה למסכת אבות, פתיחה, עמ' רמז.

³³ ספר הזכרונות לר' צדוק הכהן מלובלין עמ' 70.

³⁴ נתיבות עולם נתיב התורה פרק יד. הדברים אמורים רק במי שמילא כרסו בבשר ויין, ראה סעיפים רכא - רכד.

³⁵ חידושי בעל שרידי אש, הקדמה - פרקי חיים עמ' 5 הערה 11. נוסח הפסוק המופיע בדבריו אינו מדויק.

³⁶ משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ב יז. וראה באר שבע בבלי סנהדרין ק ב. וראה מאמרי הראיה ב עמ' 306: "שני מהלכים ישנם לרוח ישראל. מהלך אחד פנימי כולו קודש, כולו משמש להעמקת רוחו, ולאור תורתו בקרבו פנימה... מהלך השני של הרוח באומה משמש לה לא רק להעמקת הקודש אשר לתורה בתוכה פנימה, כי אם גם שביל להוצאה והכנסה, להוציא מושגים וערכים של היהדות מתוך רשות היחיד שלנו אל רשות הרבים של העולם הכללי... כשאנו באים לידי חשבון עתה, אחרי התקופות אשר עברו, רואים אנו שלא לחנם היה הפחד, אף על פי שלא לחנם היה גם רוחב הלב. הרווחנו מהזרמים הללו במובנים ידועים, אבל גם לא מעט הפסדנו על ידם".

במעמד הר סיני קבל העם על עצמו את ההגבלות על חופש הדעה. כותב הכלי חמדה: "והקשה כבוד קדושת אדמו"ר זצלה"ה... והשיב דלכן צוה הקב"ה קודם קבלת התורה מצות הגבלה... ומטבע של ישראל לחקור כל דבר אחר שרשו ולהתבונן בכל דבר עד כמה שיכול ובזה שצוה להם הקב"ה מצות הגבלה... צוה להם דבר אשר הוא נגד טבען של ישראל, ואעפ"כ אמרו 'נעשה ונשמע'".³⁸

מן הראוי, שהפרנסים יעודדו הכרת דעות שונות. הנביא ירמיהו מקונן: "איכה ישבה בדד... רבתי בגוים..."³⁹, ומבאר המדרש: "רבתי בגוים" - רבתי בדעות"³⁹, וכותב הרב פישר: "... כל תלמיד חכם צריך... שתהיה לו פתיחות לשמוע דעת הזולת..."⁴⁰.

אסור לפרנסים לאסור באופן שרירותי הכרת דעות חדשות. כותב המהר"ל: "אין ראוי להרחיק שום דבר המתנגד אל דעתו לאהבת החקירה וידיעה. ובפרט אותו שלא כוון לקנות רק להגיד האמונה אשר אתו, אף אם הדברים הם נגד אמונתו ודתו אין לומר אליו אל תדבר ותסתום דברי פיך, שאם כן לא יהיה בירור הדת. ואדרבא דבר כמו זה אומרים תדבר ככל חפצך וכל אשר אתה רוצה וחפץ לומר... כי אם עושה זה שסותם את פיו שלא ידבר זה הוא מורה על חולשת הדת".⁴¹ על דור הפלגה כותב הנצי"ב: "ובאשר אין דעות בני אדם שוים חששו שלא יצאו בני אדם מדעה זו ויהיו במחשבה אחרת על כן היו משגיחים שלא יצא איש מישוּב שלהם ומי שסר מדברים אחדים שביניהם היה משפטו לשריפה כאשר עשו לא"א, נמצא היו דברים אחדים שביניהם לרועץ שהחליטו להרוג את מי שלא יחשוב כדעתם".⁴²

רק לבית דין סמכות להטיל הגבלות על חופש הדעה ועל חופש קבלת מידע.⁴³

כיום יש לטפח את חופש הדעה וחופש קבלת מידע יותר מבעבר. כותב הרב חרל"פ: "בעקבתא דמשיחא תמלא הארץ חדשות שונות, וחפץ עמוק יכנס בכל הלבבות לידע מהן ולהתענין בהן, ורוב השיחה והדבור בעניינים אלו יביא לידי חלישות בעסקי קדושת הציור המדמה..."⁴⁴.

בימות המשיח חופש הדעות יביא ברכה רבה. כותב הראי"ה קוק: "אור האלקים איננו מתגלה כי אם בחפש המחשבה. רק תאוות בזויות, המביאות מרד לב בנפש האדוקים שבהן, יעשקו את חפש המחשבה מלבו של אדם. הפתגם 'חופש המחשבה' נעשה מקולקל ומסורס, מפני

³⁷ ראה שו"ע יו"ד רמז ד בהגה. וראה סעיפים רי רכא – רכד.

³⁸ כלי חמדה סוף פרשת בשלח ד"ה לכן. וראה סעיף רי.

³⁹ איכה רבה א ד.

⁴⁰ בית ישי דרשות נה.

⁴¹ באר הגולה באר השביעי עמ' קנ.

⁴² העמק דבר בראשית יא ד. וראה דרשות הנצי"ב ב ד, עמ' קסב.

⁴³ ראה סעיף צט.

⁴⁴ מי מרום, ממעיני השועה, בעקבתא דמשיחא לד. לכך יש להוסיף כי בזמן הזה אין מי שיכריע בחילוקי דעות הקיימים בין יראי שמים כגון בין חסידים ומתנגדים, ביחס לתורה ודרך ארץ, ביחס לשיבה לארץ ישראל ולמדינת ישראל ועוד ועוד, ראה סעיפים פו ריא ריב. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16. אין בהצעה סעיף העוסק בחופש קבלת מידע אולם יש בה סעיף בדבר חופש הבטוי, וראה בסעיף הבא.

שמשמשים בו עבדי המחשבה במלחמתם נגד עבדים אחרים. כשהאנושיות נתונה בחולשה רוחנית, אז מעמד החפש שלה הוא הספקנות. אבל מהרה תכיר האנושיות כי הספקנות אינה אלא חולשה, כי היא נוטלת את כל האימוץ והחריצות הדרושים לחידוש ולבנין, ואז תשוב הגבורה להתעורר בה".⁴⁵

*

המומחים למדעי המדינה רואים בחופש הדעה את אחד החופשים החשובים ביותר. הם מנמקים את הצורך בחופש הדעה בנימוקים המצדיקים את חופש הדעת,⁴⁶ ומוסיפים להם עוד שנים. האחד, שבכל דעה עשויה להיות מדה כל שהיא של אמת,⁴⁷ והשני, שאפילו דעה שכולה אמת מקבלת יותר תוקף, כאשר קיימת מודעות לקיומן של דעות אחרות.⁴⁸

שלטון המכבד את חופש הדעה אינו רשאי למנוע עיסוק בדעות שונות או/ו קבלת מידע באמצעות צנזורה, הגבלות על התכנסות, או פיקוח על תכני הוראה במוסדות אקדמאים וכד'.⁴⁹ במדינות רבות מאפשר השלטון לכלל האוכלוסיה להכיר דעות שונות ומגוונות ולקבל מידע באמצעות ספריות, מוזיאונים, מאגרי מידע וכד'.

חופש הדעה כולל את חופש ההשקפה הפוליטית ואת חופש העיסוק בחכמות ובמדעים.⁵⁰

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי... להחזיק בדעות ללא כל הפרעה...".⁵¹ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לכל אדם תהיה הזכות לחופש הבטוי; זכות זו תכלול את החופש לבקש, לקבל ולקנות ידיעות ואידיאות מכל סוג, ללא התחשבות בגבולות, אם בעל פה, אם בכתב, אם בדפוס, אם בצורת אמנות, או בכל אמצעים אחרים שיבחר בהם".⁵²

חופש הדעה נזכר ברבות מן החוקות.⁵³

⁴⁵ מאמרי הראיה א עמ' 41.

⁴⁶ ראה סעיף רי.

⁴⁷ ראה 16.6 Constitutional Law בעקבות מיל (J. S. Mill) בספרו על החירות (On Liberty).

⁴⁸ ראה שם. וראה שם את דברי שופט בית המשפט העליון של ארה"ב הולמס (Holmes) על חשיבות "שוק הדעות". וראה The New Leadership עמ' 24, בשם פיטר דרוקר (Peter Drucker): הכלל הראשון בתהליך קבלת החלטות הוא שאין אנו מקבלים החלטה אלא אם כן קיימת אי הסכמה.

⁴⁹ ראה ICL חוקת שויצריה 16 (3).

⁵⁰ ההח"מ 875. וראה סעיפים רכא – רכד.

⁵¹ הכרזה סעיף יט. וראה The Principles of Political Thought, עמ' 263, שחופש המחשבה כולל בין השאר את החופש לקבל מידע.

⁵² כתבי אמנה 19 1040 2. יש לציין כי חופש קבלת מידע אינו נזכר שם. וראה סעיף ריח.

⁵³ ראה ICL חוקת שויצריה 16; חוקת דרום אפריקה 15 (1) ושם 16 (b); חוקת סלובקיה 26.

ריח. חופש הבטוי

חופש הבטוי חיוני להגשמת יעודי התורה

טובת היחיד וטובת הכלל

אמונה ומצוות חופש הבטוי מאפשר קיום מצוות רבות, כגון הפצת תורה ופרסום הלכות,¹ קירוב רחוקים,² הפרשה מאיסור, תוכחה, מחאה³ וסיפור בשבח עושי טוב ובגנות עושי רע.⁴ כותב ר' חיים עוזר: "מפלגת יראי ה'... מאין להם אותו כלי השרת שנתקבל בין העם להשמיעו חות דעתם, דעת תורה, על כל חזיוני ומאורעות החיים שלנו?... לתכלית זו אמנם נחוצים לנו מכתבי עתים יומיים".⁵

חידושים כותב הרב וויינברג: "יחידים העומדים בתוך חיי החברה ורוצים לחיות אתה בשלום נכנעים ומשתעבדים לדעת הצבור... תופעה זו לא תמיד ברכה היא מביאה לעולם. אמנם מבטיחה היא את הסדר שלא יפול, אבל טומנת היא בחובה גם סכנה של דלדול הרעננות והטעם שבחיים, של דלדול ההתחדשות ושל התגברות ההתאבנות והשגרה".⁶ כותב הרב סולובייצ'יק: "מי היה אברהם? מי היה אליהו? מי היו הנביאים? אנשים שהעזו להוכיח את החברה על פניה כדי להרוס מצב קיים ולהמירו בסדר חברתי חדש. סיפורה של היהדות אינו רק סיפורו של הקהילה אלא אף זה של איש לבדו העומד בעימות עם הרבים".⁷

יצירתיות הירושלמי אומר: "בימוי דרבי יוחנן שרון ציירין על כותלא ולא מחי בידיהו".⁸

בקשת עזרה פסוק מפורש בתורה: "וטמא טמא יקרא",⁹ ומבארת הגמרא: "צריך להודיע צערו לרבים ורבים מבקשים עליו רחמים".¹⁰ פסוק מפורש במשלי: "דאגה בלב איש ישחנה...".¹¹

¹ ראה שו"ע יו"ד רמה כב: "רב היושב בעירו ולומד לרבים, יכול חכם אחר לבא וללמוד גם כן שם...". וראה סעיפים מח ריא רלט.

² ראה סעיף קעז.

³ ראה סעיפים קעא קעב קעג קעט קפ ריא ריב.

⁴ ראה משנה עם פירוש הרמב"ם אבות א טז: "ואני אומר כי הדבור נחלק לפי חובת תורתנו חמשה חלקים, מצוה בו, ומוזהר עליו, ומרוחק ורצוי, ורשות... והחלק הרביעי הוא הרצוי, והוא הדבור בשבח המעלות ההגיוניות והמדעיות, ובגנות המגרעות משני הסוגים יחד, ולעורר את הנפש לזה בנאומים ובשירים והרחקתה מהם באותם הדרכים עצמם. וכן שבח החכמים וסיפור חשיבות מעלותיהם כדי לחבב הנהגותיהם בעיני בני אדם וילכו באורחותם. ולגנות את הרשעים ומגרעותיהם כדי להמאס מעשיהם וזכרם בעיני בני אדם ויבדלו מהם ולא ילכו באורחותיהם".

⁵ אחיעזר קובץ אגרות ופרקי חיים ב סימן תסו. וראה חשבונות רבים עמ' 170: "מרן הגר"ח מברסק זיע"א הגדיר את משימת העיתון החרדי 'להשיב חורפינו דבר'". וראה עלינו לשבח בראשית עמ' תג: "אחד ממנהלי הסימנים החרדים אמר בכינוס מחנכים שבמקביל לשותפותו של בית הספר בחינוך הדור, כך יש לעיתונים חלק מכריע בענייני החינוך".

⁶ לפרקים עמ' שפה. וראה סעיפים ריד רטו.

⁷ דברי הגות והערכה עמ' 228.

⁸ ירושלמי עבודה זרה ג ג.

⁹ ויקרא יג מה.

¹⁰ בבלי מועד קטן ה א. בני הרב טוביה שלמה העיר שיש קשר בין דרשה זו ובין הדרשה שלאחריה: "וטמא טמא יקרא" - טומאה קוראה לו ואומרת לו פרוש". במקום שאתה מוצא את זכותו של המצורע לבקש שיתפללו בעבורו שם אתה מוצא גם את חובתו להפריש מאיסור.

מבארת הגמרא את הפסוק: "חד אמר ישחנה מדעתו וחד אמר ישחנה לאחרים", ומפרש רש"י: "ישחנה לאחרים - שמא ישיאוהו עצה".¹²

דרישה לצדק¹³ פשיטא לה לגמרא, שעל קיפוח יש למחות בקול רם - "איבעי ליה למצווה".¹⁴ בקהילות רבות היה מקובל שמי שמרגיש שנעשה לו עול רשאי להפסיק את התפילה בציבור כדי לתבוע את תיקון העול.¹⁵

מתן עצות¹⁶ בדברי התנאים והאמוראים כלולים עצות רבות בכל תחומי החיים ובכללם בעניני בריאות,¹⁷ תזונה,¹⁸ בטיחות, חינוך,¹⁹ כלכלה,²⁰ חברה,²¹ משפחה ועוד.²²

מידע כלכלי פרסום מוצרים²³

פוסק הרב זילברשטיין: "אם יערכו 'סקר שווקים' ויפרסמו פרסום אמת לאחר בדיקה מדויקת מי הם החנונים המוכרים סחורה איכותית וזולה, והרשימה תכיל את כל בתי המסחר, מותר, ואולי יש בכך גם מצוה, שהרי עושים חסד עם ציבור הלקוחות בעצה ובהדרכה נכונה".²⁴

פרסום שמם של מפקיעי שערים²⁵ או מוכרי מוצרים פגומים.²⁶

¹¹ משלי יב כה.

¹² רש"י בבלי יומא עה א ד"ה ישחנה לאחרים.

¹³ ראה בבלי סנהדרין קד ב: "לא אליכם כל עברי דרך", אמר רבא אמר רבי יוחנן מכאן לקובלנא מן התורה". החידוש של ר' יוחנן הוא שאין בקובלנא משום הרחור על מדותיו של הקב"ה, ראה מרגליות הים על אתר. וראה שו"ע או"ח תקמה יא; שו"ע חו"מ ה ב ועוד.

¹⁴ בבלי בבא בתרא קיח א. וראה בבלי בבא קמא קיד ב: "... באו בני אדם בתוך ביתו ועמד והפגין בלילה ואמר נגנבו כליי", ומפרש רש"י: "הפגין - צעק". וראה בבלי תענית יח א: "... הלכו ונטלו עצה ממטרוניתא... אמרה להם עמדו והפגינו בלילה. הלכו והפגינו בלילה...". וראה תוס' בבלי תענית יח א ד"ה הלכו והפגינו. על משמעות הפגנה בלילה ראה בבלי סנהדרין קד ב.

¹⁵ ראה שו"ע או"ח נד ג בהגה: "יומזה נתפשט מה שנהגו בהרבה מקומות לברך חולה או לקבול בבית הכנסת שיעשה לו דין בין ישתבח ליוצר, דכל זה מיקרי לצורך מצוה". וראה שו"ת חתם סופר או"ח פא המעיד שבצעירתו נהגו כך. על תקנה להפסיק מנהג זה ראה פנקס קהל וירונה ג שיא. על עיכוב קריאה בימינו ראה קריינא דאגרתא א קעח. מכתב משנת תשכ"א.

¹⁶ ראה סעיף קסט.

¹⁷ ראה, לדוגמא, בבלי שבת קט ב - קכ ב; שם קלג ב; בבלי יומא פד א; בבלי עבודה זרה כח א - כט א.

¹⁸ ראה סידור בית יעקב הנהגת הסעודה דף קיג ב.

¹⁹ ראה בבלי יומא עט ב.

²⁰ ראה בבלי בבא מציעא מב א: "ואמר רבי יצחק: לעולם ישליש אדם את מעותיו, שליש בקרקע ושליש בפרקמטיא ושליש תחת ידיו". וראה שם קז א "ברוך אתה בשדה וכו' - שיהו נכסיד משולשין: שליש בתבואה, שליש בזיתים ושליש בגפנים". וראה אבדר"ן נוסחא א פרק ג: "רבי דוסתאי ברבי ינאי אומר אם בכרת וזרעת ברביעה ראשונה שוב ולך זרע ברביעה שנייה...". וראה בבלי חולין פד א. וראה סידור בית יעקב הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן דף קיא א. על עצות שלא להגיע לידי עניות ראה שו"ע או"ח קפ ד; ערוך השלחן קעט ט; משנה ברורה קס ס"ק נב. חשוקי חמד ברכות עמי שטו, חיזוק למניעת עניות.

²¹ ראה בבלי ברכות ה ב: "א"ר עקיבא אוהב אני את המדיים כשיועצים אין יועצים אלא בשדה".

²² ראה סעיף רעט.

²³ ראה רש"י בבלי בבא מציעא צט ב ד"ה ודמי ברזנייתא. וראה תוספתא דמאי ה ב: "גוי שהיה ציוח ואומר בואו וקחו לכם פירות עזק". וראה ויקרא רבה טז ב: "כמעשה רוכל... שהיה מכריז...".

²⁴ חשוקי חמד שבת עמי תרעא.

²⁵ ראה חשוקי חמד יומא עמי תקלט: "שאלה ראובן נכנס לחנות של פירות וירקות... כשראה את המחירים הגבוהים... הרים קולו וצעק על המוכר, רשע למה אתה מפקיע שערים... תשובה... נראה דהצועק פטור, כיון

מידע רפואי פוסק האגרות משה בענין בדיקת טאי זקס: " ... מן הראוי למי שצריך לישא אשה לבדוק את עצמו. ולכן טוב לפרסם הדבר ע"י עתונים ואופנים שידעו העולם שאיכא בדיקה כזו".²⁷ הרב זילברשטיין פוסק: "ונראה שיותר למדינה מתוקנת ומסודרת, להתקין תקנות שיפורסמו שמותיהם של רופאים מזלזלים בפיקוח נפש...".²⁸

מידע מדעי אומרת הגמרא: "חכמי ישראל אומרים: ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע, ובלילה למעלה מן הרקיע. וחכמי אומות העולם אומרים: ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע, ובלילה למטה מן הקרקע. אמר רבי: ונראין דבריהן מדברינו".²⁹

מידע אקטואלי כותב השבות יעקב: "ועל דבר קריאת הנייצטונג בשבת אפשר לומר שסוברים דהא דפסק דאסור לקרות בספרי מלחמות היינו מלחמות הקודמין הישנים שאין בהם צורך לקרוא בהם עכשיו, אבל בתוך כתב התחדשות שנדפסים מקראות של זמנים הללו שיש בהם כמה צרכי בני אדם לידע באיזה מדינה שהוא מלחמה או שאר מקראות רעות ח"ו ואולי אפשר להציל איזה דבר על ידי איזה פעולה וכיוצא בזה נראה לי דליכא בזה איסור קריאה משום שטרי הדיוטות".³⁰ כותב הרב שמחה זיסל מקלם: "... האיש אשר אין לו תשוקה לדעת חדשות באמת חסרון הוא. כי זה מורה שהוא אינו מרגיש. כי המרגיש ירצה לדעת מהמעשה שנעשה בעולם כי על זה חננו השי"ת דעה בינה והשכל למצוא כמה שיוכל מה שנעשה תחת השמש... מי שאין לו תשוקה לדעת הלא מופת חותך הוא שאינו בגדר אדם כלל וכלל".³¹

טובת המדינה

ביקורת על הפרנסים כותב ר' נחמן מברסלב: "כשפרנסי הדור ומנהיגי הדור מתגאים, אזי הקב"ה מקים עליהם בני אדם שיחלוקו וידברו עליהם, כדי שלא יזווחו דעתם עליהם".³²

שהמוכר באמת הפקיע שערים, אמנם ראובן לא עשה טוב שצעק עליו בקול גדול, דהיה לו קודם לומר את זה בשקט... אולם אין עליו כל עונש, כיון שהמפקיע שערים באמת נקרא רשע...". נראה שיש לדון על יזמה לעשות חרם צרכנים גם מצד דיני לשון הרע, ראה חפץ חיים רכילות ט יא ט יג. מסתבר על כן, שעל היוזם חרם כזה לקבל רשות ממורה הוראה. וראה סעיף רנט הערה 17.

²⁶ ראה חשוקי חמד ברכות עמ' שס: "ומעשה באדם שקנה מכונית ונמצאה פגומה, ותיקנה המוכר אך הלוך לא היה מרוצה, והוא בא לשאול האם מותר לו להחזיק שלט גדול בידיו, אשר כתוב בו: כל העומד לקנות רכב מחברה זו יבוא תחילה להתייעץ עמי... והשבנו לו שאסור לתלות שלט כזה בלי רשות בית דין. ואם המוכר הוזמן לדין תורה וסירב להתדיין, מותר לפרסמו".

²⁷ שו"ת אגרות משה אבן העזר ד י.

²⁸ שיעורי תורה לרופאים מז.

²⁹ בבלי פסחים צד ב. וראה סעיף עא.

³⁰ שו"ת שבות יעקב ג כג. וראה ערוך השלחן או"ח שז ט. וראה הקדמה לשו"ת אגרות משה ח עמ' 17: "משנות נעוריו היתה לרבנו ידיעה מקיפה ועמוקה בהיסטוריה – עולמית ורוסית, בפוליטיקה והוויות העולם... כשהיה בארצות הברית היה מקפיד לקרוא עתון מדי יום כדי לדעת את המתרחש בעולם, ובמיוחד היה עוקב אחר הנעשה בארץ ישראל". לעיתים מסתמכים מורי הוראה על המסופר בעתונים. ראה שו"ת תשובות והנהגות א תשסז המצטט עתון היוצא באנגליה (Jewish Chronicle) ועתון היוצא לאור בבומביי (מומביי) בדיון על יהדותם של עדת בני ישראל וראה גם שם ב תרפה.

³¹ חכמה ומוסר ב סימן קצו. וראה The Wealth and Poverty of Nations עמ' 134 עד כמה תרמה הסקרנות היהודית והנכונות לחשוב באופן מקורי ושונה מהאחרים להתפתחות המדע והמסחר בפורטוגל ועל השלכות גירוש היהודים על ירידת מדינה זו.

³² ליקוטי מוהר"ן צה. וראה סעיף קנא וסעיפים רא – רה.

החפץ חיים פוסק, שבתנאים מסוימים מותר לומר לשון הרע ורכילות: "אם רואה שאנשי העיר רוצים למנות לאחד בעיר באיזה התמנות, ומוטעין בו טעות גדול".³³

ביקורת מאפשרת לפרנסים לדעת מתי עליהם להסביר את צעדיהם ולגייס תמיכה ציבורית.³⁴

קידוש השם³⁵ אומרת הגמרא: "מפרסמים את החנפים מפני חילול השם".³⁶

על בתי הדין לודא שלא מנצלים את חופש הבטוי באופנים שהתורה והחוקים אוסרים.³⁷

לאור חיוניות חופש הבטוי על הפרנסים לעודד אותו, להגן עליו, ולהבטיח שאזרח שהשתמש בזכות זו לא יפגע.

פרנסים אינם רשאים לפגוע באופן שרירותי בחופש הבטוי. המעכב את החכם מלדרוש לפני הקהל נדון כמי שמעכב את הרבים מלעשות מצוה.³⁸

רק לבית דין סמכות להטיל על יחידים הגבלה כל שהיא על חופש הבטוי.³⁹

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לחופש הבטוי.⁴⁰

*

פרופ' דינשטיין כותב: "חופש ההתבטאות פירושו הזכות לתת בטוי לרעיונות מכל סוג ולספק מידע בכל צורה ודרך: בדיבור בעל פה, בכתב, בדפוס, באמצעים אמנותיים וכיו"ב. החופש מקיף את כל אמצעי התקשורת, והוא מגן על נאום פומבי או שיחה פרטית; מכתב או מאמר; ספר או עיתון; שידור רדיו או תוכנית טלוויזיה; סרט או הצגה; צילום או ציור; תקליט או זמר; בדיחה או קריקטורה".⁴¹

חכמי מדעי המדינה קובעים שחופש הבטוי תורם לתחומים הבאים

- גיבוש דמוי עצמי חיובי⁴²

³³ חפץ חיים, לשון הרע כלל ה באמ"ח ח. וראה חפץ חיים לשון הרע ד יא באמ"ח מד.

³⁴ ראה משך חכמה שמות ו יד: "... כן בחר השי"ת כי יהיו מבקרים אחרי פעולות משה ומהרהרים אחריו בכל נטיה לרעה, כדי שלא יהיה שום פקפוק בנבואתו לדורות הבאים אחריו".

³⁵ ראה, לדוגמא, סעיף רכא על פרסומים מדעיים.

³⁶ בבלי יומא פו ב.

³⁷ ראה סעיפים ריט רכ.

³⁸ ראה שיירי כנסת הגדולה שו"ע יו"ד שלד הגהות הטור ס"ק קלט.

³⁹ ראה סעיף צט.

⁴⁰ ראה סעיף ריט. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 16: "ערובה ניתנת בזה לחופש הדבור ולחופש הדעה בכתב וכל צורת הבעה אחרת". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה סעיף רי.

⁴¹ ראה הה"מ 869.

⁴² ראה 16.6 Constitutional Law.

- הבעת מצוקות והצעת פתרונות למצוקות⁴³
- מניעת תחושת תסכול העלולות לגרום לאלומות
- הכרת אמיתות חדשות⁴⁴
- פרסום מידע בכל התחומים
- פרסום רעיונות חדשים שיש בהם כדי לתרום לחברה
- ביקורת על מוסדות השלטון⁴⁵
- גיבוש דעותיהם של אזרחים המאפשרת להם לממש את זכותם בבחירות דמוקרטיות⁴⁶

הצהרת זכויות האדם והאזרח שהתקבלה בצרפת לפני למעלה ממאתים שנה קובעת: "ההבעה החפשית של המחשבות והדעות היא אחת הזכויות היקרות ביותר של האדם".⁴⁷

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לחירות הדעה והבטוי".⁴⁸ כמעט כל המדינות כוללות בחוקותיהן הוראה בדבר ההכרה בחופש הבטוי.⁴⁹ חלקן מפרטות ומציינות במפורש את חופש האמנות,⁵⁰ את החופש האקדמי⁵¹ ואת חופש הבטוי באמצעי תקשורת.⁵² חלק מהמדינות קובעות בחוקתן שיש להקים שירותי רדיו וטלוויזיה ציבוריים⁵³ ולהבטיח את עצמאותם.⁵⁴ חוקת פאראגוואי מציינת שחופש העתונות נוגע לא רק למוציאים לאור אלא גם לעתונאים, ושאינו עתונאי לא ידרש לכתוב בניגוד למצפנו.⁵⁵ חוקות אחדות קובעות שאין לדרוש מעתונאים לגלות את מקור המידע שלהם.⁵⁶

⁴³ ראה 16.6 Constitutional Law המביא את דברי השופט ברנדייס (Louis Brandeis).

⁴⁴ ראה 16.6 Constitutional Law המביא את דברי מיל (J. S. Mill) בספרו על החירות (On Liberty).

⁴⁵ ראה 16.6 Constitutional Law.

⁴⁶ ראה The Constitution of Liberty עמ' 109. וראה הנסיך פרק 23.

⁴⁷ חירות ומשטר מסמך 6, הצהרת זכויות האדם והאזרח בצרפת משנת 1789 סעיף יא.

⁴⁸ הכרזה סעיף יט. חירות האמונה היא אחת מארבע החירויות הנזכרות בנאומו של רוזוולט, והיא מנויה בין החירויות הבסיסיות הנזכרות בהקדמה להכרזה, ראה סעיף קנט הערה 47. הערת הרב נבנצל: "אבל צריך לשמור על זכויות יוצרים". וראה סעיף ריד.

⁴⁹ התוספת הראשונה לחוקת ארצות הברית קובעת: "הקונגרס לא יחוקק חוק... מגביל את חופש הדיבור, את העיתונות או זכותם של בני אדם להתכנס בדרכי שלום ולדרוש מן הממשל תיקון של מעוות". וראה ICL חוקת שבדיה 1 2 (1) שלכל אזרח מובטח חופש הבטוי, הכולל חופש להעביר מידע, לבטא רעיונות, דעות ורגשות בין בעל פה בין בכתב, באמצעות תמונה או בכל דרך אחרת. וראה שם חוקת נורבגיה 100.

⁵⁰ ראה ICL חוקת שוויצריה 21 שיובטח חופש בתחום האמנות.

⁵¹ ראה ICL חוקת יפן 23; חוקת ספרד 27 (10); חוקת פינלנד 13 (3).

⁵² ראה ICL חוקת פורטוגל 38 (2) c שלכל אחד הזכות להדפיס עתון או כל פרסום אחר ללא התחשבות בכל רשות אדמיניסטרטיבית.

⁵³ ראה ICL חוקת פורטוגל 38 (5), שעל המדינה להבטיח את קיומם ופעולתם של שירותי תקשורת ציבוריים.

⁵⁴ ראה ICL חוקת פורטוגל 38 (4), שהמדינה תבטיח את החירות והעצמאות של תקשורת ההמונים כנגד כוחות פוליטיים וכלכליים. ראה ICL חוקת שוויצריה 17 בו מובטח חופש כלי התקשורת מכל הסוגים, בו נאסרה צנזורה וזכות העורכים לסודיות מובטחת.

⁵⁵ ראה ICL חוקת פאראגוואי 29 ובין השאר נאמר שם שלא תהא צנזורה, שאיש לא יכריח עתונאי לכתוב בניגוד למצפנו ועוד.

⁵⁶ ראה ICL חוקת פאראגוואי 29 (1); חוקת מקדוניה 16 (6).

ריט. הגבלות

התורה מגבילה את חופש הבטוי, חופש הדעה ואת חופש קבלת המידע הפוגעים ביעודיה¹

טובת היחיד

אמונה
 כותב רב סעדיה גאון: "שכל העבירות יש להן תשובה, חוץ משלש, מי שהתעה בני אדם בדעה רעה שהעמיד..."² פוסק הרמב"ם: "ספרים רבים חברו עובדי כוכבים בעבודתה היאך עיקר עבודתה ומה מעשיה ומשפטיה, צונו הקדוש ברוך הוא שלא לקרות באותן הספרים כלל ולא נהרהר בה ולא בדבר מדבריה..."³ כותב הראי"ה קוק: "והדעות הרעות, צריך אדם להתגבר עליהן בכח שכלו, ואם אינו יכול לברר לעצמו... כיון שהם גורמים הירוס בחיי החברה, על כן, יש כח להכריח שלא ידבר בהם באזני זולתו, שזהו דבר מעשי, וכשישמור זה ממילא יבוא להכרת האמת."⁴

מצוות
 פוסק הרמב"ם: "ארבעה מהן עון גדול והעושה אחד מהן אין הקב"ה מספיק בידו לעשות תשובה לפי גודל חטאו. ואלו הן ... (ב) והמטה את חברו מדרך טובה לרעה כגון מסית ומדיח."⁵

פוסק השלחן ערוך: "... ובדברי חשק, איכא תו משום מגרה יצר הרע; ומי שחיברן ומי שהעתיקן ואין צריך לומר המדפיסן - מחטיאים את הרבים."⁶ מוסיף המשנה ברורה: "וכן מוכרי ספרים הסוחרים בענינים כאלו וממצאים אותם לקונים לקרות בהם בכלל זה."⁷ כותב הראי"ה קוק: "אי אפשר לחיים בלי מדע, בלי שירה, בלי יופי, אבל אפשריים הם – וביחוד לישראל – להיות בלי נבלה, בלי סרחון רשע ובלי טומאות בשר ורוח."⁸ פרסום לצורך שיווק של חפצים המיועדים לשימוש האסור על פי התורה⁹ או פרסום על מסחר בשבתות ובמועדי ישראל.

פרסום דברי חנופה לרשעים או לעבריינים.¹⁰

פגיעה בזולת¹¹ אומרת הגמרא במסכת סנהדרין: "אמר רב חסדא אמר רבי ירמיה בר אבא: ארבע כיתות אין מקבלות פני שכינה... כת שקרנים... כת מספרי לשון הרע."¹²

¹ ראה סעיפים קסג רכא רכד.

² הנבחר באמונות ובדעות מאמר חמישי ו.

³ רמב"ם עבודה זרה ב. ב. וראה סעיף קסג. על חופש דת ראה סעיף רי.

⁴ אגרות הראיה א פט.

⁵ רמב"ם תשובה ד א.

⁶ שו"ע או"ח שז טז. וראה א"ת ערך חכמות חיצוניות, ג. ספרים חיצונים

⁷ מ"ב שם ס"ק סא. וראה שם שעל כגון זה נאמר "גדול המחטיאו יותר מן ההורגו".

⁸ מאמרי הראי"ה בעמ' 506.

⁹ לפני עור עמי רפד. ראה לדוגמא שו"ת יביע אומר ה אבהע"ז ה בענין פרסומת לפאה נכרית. וראה שו"ת שבת הלוי י רצה: "אשר נשאלתי לחוות דעתי העני' דעת תורה בענין מנהג העישון סיגרים וסגריות... היות שכאמור המנהג הרע הזה הוא מזיק עצום, על העתונים מעתה לא לפרסם פרסום מודעות מסחריות עבור המעוניינים לכך למען בצע כסף".

¹⁰ ראה סעיף קעט.

¹¹ ראה סעיף קסו. על איסור קללה ראה רמב"ם סנהדרין כו א.

¹² בבלי סנהדרין קג א. וראה העמק דבר בראשית לז ב. וראה סעיף סו.

אומרת הגמרא במסכת סוכה: "ובשביל ארבעה דברים מאורות לוקין על כותבי פלסתר..."¹³, ומפרש רש"י: "שטרות מזויפים ומכתבי עמל, לשום דופי על אדם, לכתוב בשמו מה שלא צוה".¹⁴ כותב הרמב"ם: "... הוזהרנו מלהונות זה את זה בדברים, והוא שנאמר לו דברים המציעים אותו המחרידים אותו..."¹⁵.

בשנייטאך נתקבלה החלטה: "כל ב"ב מצווה ומופקד ומוטל עליו לצוות לאנשי ביתו וישימו רסן לתוך פיהם לשמור פיהם ולשונם מלגלות דברים לאותן שאינם בני עמינו בדברים שהפירסום היזק לנו".¹⁶

פוסק הרב זילברשטיין: "... נראה שאסור לפרסם שמו של מתאבד זה, משום שעלול לפגוע במשפחתו ולהביא עליהם קלון ונזק... ויש בזה איסור לשון הרע... ואם כן הפרסום על חולה האיידס אסור בתכלית. והדבר גם יגרום לכך שחולי האיידס לא יבאו לקבל טיפול רפואי, ויסכנו את הרבים ח"ו..."¹⁷.

טובת הכלל שנינו: "ששה דברים עשה חזקיה המלך... גנז ספר רפואות", ומבאר הרמב"ם: "שהיה ספר שיש בו הרכבת סמים המזיקים... וכאשר קלקלו בני אדם והיו הורגים בו גנזו".¹⁸ אומרת הגמרא: "שלחה להם אסתר לחכמים קבעוני לדורות. שלחו לה קנאה את מעוררת עלינו לבין האומות".¹⁹ יש הסוברים שרבי לא ייחד מסכת מיוחדת לדיני חנוכה מפני חשש זה.²⁰

פסוק מפורש בתורה: "ונשמרת מכל דבר רע", ומפרש המשך חכמה: "לא רחוק לומר שכוונת הפסוק שלא לגלות מסתורין של המלחמה ושלא לספר ארחם ורבעם לשום איש".²¹ כותב החוקת עולם: "כל המגלה סוד המדינה הוא יהיה בעונש היותר חמור... והלא הוא מסור שיש להרגו אפילו ביום הכיפורים שחל להיות בשבת כי הוא מוסר בטחון המדינה וכל אזרחי ותושבי המדינה הם נמסרים על ידו".²²

פוסק רב האי גאון: "... ולא יהא מפחיד בני אדם באמרו תבואה מועטת בעולם".²³

טובת המדינה הפוגע בכבוד מלך נדון כמורד במלכות.²⁴ כותב הרב שמואל ארקווולטי: "דעו, כמו לא יאות לשופט עקשותו גם לא ישובחו מעשיו הגרועים כן לא יאות לנגידי עם ידעו מצפוניו בסתר לספר בגנותו ולהרהר אחר מדותיו בגלוי פן יבאיש עם הארץ ריחו

¹³ רש"י בבלי סוכה כט א.

¹⁴ ספר המצוות ל"ת רנא. וראה רמב"ם דעות ז ה. וראה חשוקי חמד ברכות עמ' מג.

¹⁵ פנקס קהילת שנייטאך עמ' 166 אות כ.

¹⁶ שיעורי תורה לרופאים סה. וראה עשה לך רב ג מח, שיש לאסור פרסום שמות חשודים.

¹⁷ משנה עם פירוש הרמב"ם פסחים ד י.

¹⁸ בבלי מגילה ז א. וראה רש"י על אתר.

¹⁹ ראה צניף מלוכה עמ' 180 בשם הרב ראובן מרגליות.

²⁰ משך חכמה דברים כג י. וראה שם דברים כג יז, שמטעם זה אין מאפשרים לגר תושב לגור בישוב ספר.

²¹ חוקת עולם ב עמ' 360.

²² ספר המקח והממכר שער ס אות ז. וראה בבלי יומא נב ב: "שלא להבעית את ישראל", וראה שם כג ב.

וראה אגרות ר' חיים עוזר רנו, תקנות בזמן המגפה בוילנא: "... אך צריכים להזהר לא להכנס לפחד ובהלה

ולא להבהיל אחרים..."

²³ ראה סעיף רא.

ויסיר מעל פניו מסוה יראתו".²⁴ כותב הרב צבי יהודה הכהן קוק: "המחרף מלכות ישראל הוא כמחרף מלכות השם, וכבוד זה לא ניתן למחילה... כשם שדמם ישראל לא יהא הפקר כך כבוד ישראל לא היה הפקר".²⁵ הוא הדין לגבי פגיעה בכבודה של ארץ ישראל.²⁶

קידוש השם כותב הרב יעקב ישראל פינצי מפני מה ראוי לדעתו לאסור את הדפסת ספר הזהר: "אין להדפיס אותה פן לא יבאו לידי אנשים שאינם הגונים... ופן ח"ו יבא גם כן בידי האומות ויעתיקו אותה בלשונם לעשות בהם מעשים כרצונם, נמצא שאין לך חילול השם יותר מזה. גם אין להדפיס שום ספר של קבלה משום סכנה, וחמירא סכנתא מאיסורא".²⁷

על מערכת אכיפת החוק לודא שחופש הבטוי, חופש הדעה וחופש קבלת המידע אינו מנוצל לרעה.²⁸

על הפרנסים לתקן תקנות במגמה זו.

אמונה כותב הרשב"א: "לשון החרם אשר החרמו חכמי ברצלונה. כל המלעיגים על דברי חכמים רבותינו וחכמי התלמוד. וכל הדורשי' בהגדות של דופי וכל המנאצים דברי התורה למינות בציורם הכוזב כדי לעקור מה שכווננו בהם רבותינו ז"ל. והחרמו גם כן כל הספרים אשר נמצאו בהם אחת מן ההרסות הנזכרות בטופס החרם וכל המחזיקי בהם... והנה אנחנו מסכימים ובגזרת עירין ובמאמר קדישין מנדן האנשי' הפושעי' שהם כאלה כאחת מאלה. ומחרימים בבית דין של מעלה ובבית דין של מטה וירדו מטה עד ישובו בתשובה שלימה ולא ישובו עוד לכסלה. ולא ישימו בתורה ובדברי רבותנו ז"ל בעלי התלמוד תהלה. והספרים שחקקו אחת מאלה בתוכם אנו דנין הבעלים כמין. והספרים כספרי קוסמין והרי הם והמחזיק בהם בנדוי ובחרם כיוצא בהם עד שישרפום ולא יזכרו עוד בשמם".²⁹

כותב השבות יעקב: "ספר שנמצא בו איזה דברים שלא כהוגן ששותרים לדברי תורה שראוי לגנוז כל הספר אף שימצא בו גם דברים נכונים וישרים למוצאי דעת".³⁰ פוסק האגרות משה: "וא"כ בספר של אחד מרבותינו שרשעים זייפו וכתבו שם כשהעתיקו את הספר דברי כפירה להטעות את העולם בכוונה שיאמרו שהצדיק הגדול ח"ו כתב זה, שודאי אין לסמוך על מה

²⁴ מעין גנים צנור רביעי י (תשובת המלך). וראה ירושלמי תענית ד ב: רבי הוה ממני תרין מינויין... מדדמך פקיד לבריה אמר לא תעביד כן... ולמה לא מניתיה הוא... אמר רבי לעזר בי רבי יוסה על שהשיבו טעם ברבים". וראה בבלי זבחים קב א חידושי מהרש"א ד"ה אמר ר"ל סטרו ויצא, שהתורה לא כתבה על הסטירה שנתן משה רבינו לפרעה משום כבודו של המלך.

²⁵ נתיבות ישראל ב עמ' רלח.

²⁶ הערת הרב נבנצל: "שהוא חטא המרגלים". וראה אם הבנים שמחה עמ' כ בשם המהר"ם חאגיז: "כל מי שיוציא שם רע על הארץ ילקה בגופו".

²⁷ הרב שמחה אסף, "לפולמוס על הדפסת ספרי קבלה", סיני ח עמ' שסא. וראה שמונה קבצים א תרסא. הדברים אמורים לא רק לגבי ספרים. פעמים רבות פרנסי קהילות לא פרסמו החלטות שהתקבלו מחשש עינא בישא של השלטון הזר. וראה The Separate Republic פרק שני המסביר מפני מה החליטו פרנסי ויניצה לתרגם לאיטלקית את החלטות הקהל.

²⁸ ראה סעיפים קסו קעב. וראה אגרות הראיה ב תמה.

²⁹ שו"ת הרשב"א א תיז. וראה סעיף רכד.

³⁰ עיון יעקב, עין יעקב על שבת יג א.

שנוציא משם מה שראינו דודאי אפשר שהרבה דברים לא ראינו לפום ריהטא וצריך גם לבער ממש גם ע"י שרפה".³¹

חנופה לרשעים כותב הרב גרינוולד: "בכמה קהלות העמידו משגיחים שישגיחו על נוסח המצבה שהאבלים רוצים לחקוק על מצבות אבותם, שלא להרבות בתוארים ובגוזמאות...".³²

פגיעה בזולת בקראקא תקנו: "וכן אם מישהו יחבר שיר שיקניט את הזולת או יגיד דברים או יכתוב עלבונות – יקנסו אותו...".³³ באיזמיר תקנו: "שום בר ישראל לא יוכל לכתוב לא אגרת ולא שום נייר כתוב בשום צד ואופן בלתי הזכרת וחתמת שם הכותב".³⁴

פגיעה בפרנסים במערהרין החליטו: "ואם המצא ימצא ח"ו שא' מן האלופים ר"מ עבר על תקנה... הרי זה מחויב ליתן קנס עשרים אדומים הגריים... אם לא יבורר כך, או איזה יחיד הביא כזאת בפני הרב מדינה יצ"ו ואינם יכולים לברר כי כן הוא, אזי גדול עונו מנשוא... ויחרצו את דינו... בחרמות ושמטות ונידויים וחרפות וביושים למען יהיה זכרון לדורות, שלא להוציא לעז ח"ו על האלופים וקצינים ראשי מדינה יצ"ו, להבאיש ריחם ח"ו ולא יזידון עוד".³⁵

"זאת התורה לא תבטל",³⁶ אולם מאז ומתמיד הגבלת חופש הדעה, חופש המידע וחופש הבטוי קשה ביותר. בעת שרמת החיים גבוהה ולאנשים יש זמן פנוי רב הגבלת חופשים אלו כמעט בלתי אפשרית. פוסק ערוך השלחן: "... דברי הבלים שיש בהם שחוק וקלות ראש, וק"ו דברי עגבים עון גדול הוא ובעוה"ר נתפשטו עתה בדפוסים ואין ביכולת למחות בידם".³⁷ כותב הראי"ה קוק בספרו אורות: "כשהחיים פורחים, כשיש להם גלויי היצירה והמדע הראויים, אי אפשר כלל שהדעות תהיינה קבועות רק על פי מטבע אחת וסגנון אחד".³⁸ כותב הראי"ה קוק באגרת: "רחוק אני מלדרוש שלטון על דיעותיו של איזה איש שיהי, שהוא בימינו דבר שאינו נשמע".³⁹

הגבלות על חופשים אלו עלולות גם לגרום לתוצאות קשות. כותב המלכי בקדש: "איני מתנגד לחופש מצד הממשלה להדיבור והכתיבה, כי המתג והרסן ביד עריצים מגדיל את החשך ומגרה את הרוח הכלוא בבתי כלאים להתפרץ כמו שגרמו חקי הפרובישאן ליתר שכרות".⁴⁰

לאור ריבוי הפרנסים הפועלים שלא לשם שמים,⁴¹ אף יש לחשוש שאמצעים שנועדו להגבלות חופש הבטוי והדעה ינוצלו באופן שרירותי.⁴²

³¹ שו"ת אגרות משה יו"ד ג קטו.

³² כל בו אבלות עמ' 380.

³³ יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648) עמ' 479, תקנה משנת שני"ה לפ"ק.

³⁴ משא חיים, תקנות (איזמיר) א. כיו"ב ראה שו"ת לב חיים ב קנב; שו"ת באר משה ו קסא.

³⁵ תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק קיז. וראה סעיף רה.

³⁶ ראה סעיף עג.

³⁷ ערוך השלחן או"ח שז ט.

³⁸ ראה אורות, אורות התחיה ג.

³⁹ אגרות הראיה א יח.

⁴⁰ חידושי הרח"ה למסכתא הוריות ב חליפות מכתבים א. חוקי הפרובישאן (Prohibition of alcohol) = איסור מכירת משקאות חריפים. הרי זה מעין פסק השו"ע יו"ד רמ יט "אסור לאדם להכביד עול על בניו ולדקדק בכבודו עמהם שלא יביאם לידי מכשול".

משום כך יש לשקול כל הגבלה על חופש קבלת מידע ביותר מתינות מבעבר.⁴³ למרות זאת, בסיכום תגובות רבנים לחוקה המוצעת למדינת ישראל כותב ד"ר פלדמן: "הרב הראשי עוזיאל מציע להוציא מחופש הדיבור והכתב פרסומי דעות של כפירה באלקים או השמצה ולגלוג על אחת משלש הדתות... הרא"י אונטרמן אומר שצריך להוסיף שיחרות זו לא תחול על דברי לעג ולגלוג נגד האלקים ונגד נביאיו".⁴⁴ הרב הרצוג כותב: "לדעתי צריך להכניס ביוצאים מן הכלל... גם פרסומים המעליבים את הדת ונציגיה... או השמצת כהניה וראשיה בתור סוג... החוקה האירית, גם היא דמוקרטית, ושום אדם לא פקפק בדמוקרטייתה ואף על פי כן היא אוסרת את הפרסום 'בדפוס או בעל פה של חירוף וגידוף'".⁴⁵

הרב שטרן מציע להגביל את חופש הבטוי: "... יש לאסור כל מיני דבור וכל מיני כתב או משחק תיאטראות שהם מחללים הצניעות של עם ומדינת ישראל וזו מן התורה לשום מפקחים על הפרסומים הללו שלא יהיו בתוכנם שום נבול פה ודין זה שוה בין בעל פה ובין בכתב או בכל אופני הפרסום".⁴⁶ עוד פוסק הרב שטרן: "כשם שאסור לדכא זכות האדם בעצמו כל שכן שאסור לאדם לעשות תעמולה והתערורות כללית לדיכוי זכויותיהם של בני אדם".⁴⁷

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "הכל זכאים להגנה שווה מפני כל הפליה המפירה את מצוות ההכרזה הזאת ומפני כל הסתה להפליה כזו".⁴⁸ עוד קובעת: "לעולם לא ישתמשו בזכויות ובחירויות אלה בניגוד למטרותיהן ולעקרונותיהן של האומות המאוחדות".⁴⁹

⁴¹ ראה סעיף מז.

⁴² ראה סעיף קנ. על צנוורה ראה בסעיף הבא.

⁴³ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 16: "ערובה ניתנת בזה לחופש הדבור... חרות זו לא תחול על פרסומי עלבון, לעג או חילול צניעות, ולא על פרסום דברים אשר תכליתם היא לעורר איבה גזעית או דתית או להסית למעשי אלימות ופשע, ולא על פרסום דברי תעמולה לדיכוי זכויות אדם וחרויות יסוד או למגור השלטון הדמוקרטי, ולא על פרסום דברים המגלים את סודות הגנת המדינה". וראה חוק העונשין של מדינת ישראל סעיף 173: "העושה אחת מאלה, דינו – מאסר שנה אחת: מפרסם פרסום שיש בו לפגוע פגיעה גסה באמונתם או ברגשותיהם הדתיים של אחרים; משמיע במקום ציבורי ובתחום שמיעתו של פלוני מלה או קול שיש בהם כדי לפגוע פגיעה גסה באמונתו או ברגשותיו הדתיים".

⁴⁴ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 42.

⁴⁵ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 24.

⁴⁶ חוקת עולם ב עמ' 354. וראה שו"ת באר משה ב סד: "... כי העתונים לעת עתה מלאים מצילומים של שחץ וגם כתובים שם רציחה של חיבה ואהבה וכיו"ב הרבה מאד, וכל זה בכלל שחוק וקלות ראש...". וראה שו"ת משנה הלכות יב מ. וראה בנין אב ב עז: "ואמת תהי נעדרת". על תעמולה ופרסומת בעולם התורה". וראה שם ב עח: "האם השיטות החדשות של הפרסומאים הסגנון ודרכי התעמולה נבדקו לאור ההלכה ותואמות הם את דרך המוסר כדי להשתמש בהם גם בתורה ומצוות?" וראה סעיף רס הערה 36.

⁴⁷ חוקת עולם ב עמ' 359.

⁴⁸ הכרזה סעיף ז.

⁴⁹ הכרזה סעיף כט (3).

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "שימוש בזכויות... נושא עמו חובות מיוחדות ואחריות מיוחדות. לפיכך יכול שיהא כפוף להגבלות מסוימות, החייבות, מכל מקום, להיקבע במפורש בחוק והנדרשות (1) לשם שמירת זכויותיו או שמו הטוב של הזולת. (2) לשם שמירתם של הבטחון הלאומי, של הסדר הציבורי (תקנת הציבור) של בריאות הציבור או של מוסר הציבור".⁵⁰ עוד היא קובעת: "כל תעמולה למלחמה תיאסר על ידי החוק. כל הטפה לשנאה לאומית, גזעית או דתית המהווה הסתה להפליה, לפעולת איבה או לאלימות תאסר על ידי החוק".⁵¹

חוקות רבות מנסחות את הגבלת חופש הבטוי על פי עקרונות אלו.⁵² מלבד זאת, חוקות של כמה מדינות מתירות להגביל את חופש הבטוי, כאשר הוא נועד למנוע מונופול של תאגידי תקשורת,⁵³ וניצול לא הוגן של התקשורת על ידי גופים כלכליים גדולים.⁵⁴ במדינות אחדות נדרשים אמצעי התקשורת לתת לאזרח נפגע מהם אפשרות לתגובה.⁵⁵ כמו כן נדרשים אמצעי התקשורת, בעיקר הממלכתיים, לאפשר בטוי לאופוזיציה, לאיגודים כלכליים, לאיגודי עובדים וכד'.⁵⁶ בפורטוגל מורה החוקה להקים רשות עליונה שתפקח על עצמאות התקשורת ועל הגינותה.⁵⁷

פאראגוואי מותר לבקר חוק אך אסור לתמוך באי ציות לחוק.⁵⁸

במדינות רבות מקובל שמותר לפגוע בחופשים, ובכללם בחופש הבטוי אם קיים צורך חיוני ברור ומייד למנוע פגיעה ברבים או ביחידים.⁵⁹

⁵⁰ כתבי אמנה 1040 19 3. וראה סעיף 18 3 שניתן להגביל את חופש המחשבה המצפון והדת מנימוקים אלה. וראה החוקה האמריקאית עמ' 110 – 111 וכן obscenity (2008), EB, שיש מקום להגביל את חופש פרסום ספרים וכד' שיש בהם דברי תועבה וכיו"ב אם החומר חסר ערך ספרותי רציני, אמנותי, פוליטי או מדעי.

⁵¹ כתבי אמנה 1040 20 1-2. וראה ההח"מ 869.

⁵² ראה ICL חוקת רומניה 30. וראה שם חוקת שוויצריה 36 (2) הקובעת שיש להטיל רק מגבלות מנימוק של טובת הציבור ושל הגנה על זכויות של אחרים. ראה שם חוקת נורבגיה 100 שניתן להעניש מי שביזה במתכוון את הדת או את המוסר. בכמה מדינות התקבלו חוקים המגבילים את חופש הדבור, ובכלל זה בבתי הנבחרים, אם קיים חשש להשפעה על תוצאות דיון משפטי - "סוב יודיצה" (Sub judge). בארצות הברית קיימת הוראה, אם כי היא אינה חוקתית, האוסרת על אזרחים פרטיים לנהל משא ומתן מדיני עם נציגי מדינות אחרות וזאת מתוך מגמה להשפיע על מדיניות החוץ של ממשלתם, הוראה המכונה בשם Logan Act (1799). וראה 16.25 Constitutional Law, על חופש הדבור ועל זכות נאשם למשפט הוגן בארה"ב.

⁵³ ראה ICL חוקת בלרוס 33 (3) לפיה אסור ליצור מונופול על תקשורת ההמונים, לא בידי המדינה, גופים ציבוריים או בידי אזרחים בודדים. ראה שם חוקת הונגריה 61 (4) נוהל קבלת החלטה בדבר מניעת מונופול בתחום התקשורת.

⁵⁴ ראה ICL חוקת פורטוגל 38 (4) שהמדינה תפקח במיוחד על חברות שבעלותן אמצעי תקשורת ותמנע ריכוז יתר של עצמה כלכלית ותקשורתית בידי חברה כל שהיא.

⁵⁵ ראה ICL חוקת מקדוניה 16 (4) (5) שלאזרח שנפגע בתקשורת זכות להשיב לטענות שנגדו ולתקן מידע שגוי.
⁵⁶ ראה ICL חוקת פורטוגל 40 שלמפלגות, לאיגודים המקצועיים, לארגונים מקצועיים ולארגונים המייצגים את הפעילות הכלכלית, יהיה זכות לזמן שידור באמצעי התקשורת הממלכתיים. כמו כן מובטח לאופוזיציה זמן שידור אשר מאפשר לה להגיב על פעולות הממשלה.

⁵⁷ ראה ICL חוקת פורטוגל 39 (1) שתמונה רשות עליונה לתקשורת ההמונים אשר תפקח בין השאר על עצמאות כלי התקשורת.

⁵⁸ ראה ICL חוקת פאראגוואי 127.

⁵⁹ ראה ICL חוקת שוויצריה 36 (1). על כלל זה ראה סעיף צט.

רכ. צנזורה¹

התורה אינה מצוה להנהיג צנזורה, אולם זמן מה לאחר המצאת הדפוס קבלו קהילות רבות תקנות האוסרות לפרסם חומר שלא עבר ביקורת מוקדמת של הפרנסים.²

בסלונקי תקנו: "בראות החכמים השלמים... שהדפיסו איזה דברים שלא היו ראויים להדפס, הסכימו שלא יורשה שום אחד מבני ישראל להדפיס שום כתיבה בעולם בלתי רשות ששה תלמידי חכמים ממרביצי תורה בקהלות יצ"ו".³ בפרה תקנו: "... שלא יוכלו בעלי הדפוס להדפיס שום ספר שלא נדפס מעולם כי אם ברשות והסכמת שלשה רבנים סמוכים... ועם הסכמת ראשי אחת הקהילות הקדושות הסמוכות אל מקום הדפוס... ויהיה רשום בהקדמת הספר שמות הרבנים וראשי הקהלה ההיא".⁴ בקראקא תקנו: "ספרים לא ידפיס שום מדפיס בלי רשות רבנים ואלופים כפי תקנות ארצות שנתקנו בשנת דש"ן לפ"ק...".⁵ בפרנקפורט תקנו: "אין שום יהודי רשאי ליתן שום ספר חדש או ישן למלאכת הדפוס הנעשה בעיר באזל או במקום אחר באשכנז זולת נטילת רשות מגי' בתי אבות בית דין ואם יעברו ויודפסו איזה ספר שלא ברשותם לא יקנה שום אדם אחד מהספרים הנדפסים ההם בעונש נח"ש".⁶

רבנים אחדים כתבו נימוקים לתקנות אלה. הרב רפאל יוסף טרויש כותב: "... כי בקצתם נמצאו קליפות ומילין לא יועיל במקצת עניינים נגד האמת".⁷ הרב יחיאל טרבוט כותב: "וכבר ראינו אנשים מבני דורנו חברו ספרים והדפיסום והיו טעונים גניזה או להשליכם תוך האש הספרים עם מחבריהם, בהיות דלא כהלכתא נינהו, כי לא כל הרוצה ליטול את השם יבוא ויטול, אלא אם כן הוא מוחזק להוראת הוראות בישראל".⁸ הרב אברהם באסולה כותב: "מי זה האיש ירא ה' אשר לא יקים את דברי התורה הזאת לעשות לה גדר, שלא יכנסו יְנַיִם מבני עמנו בהיכלה לפרוץ בה פרצות".⁹

גם במקומות בהם לא התקבלו תקנות התפתח במשך הדורות מנהג שאין מוצאים לאור ספר ללא הסכמה של תלמיד חכם. החתם סופר כותב: "ברוך ה' כי עדיין יש ויש יראי ה' שאינם לוקחי' ספר חדש אם לא יראו הסכמה מרב בדוק ביראת ה'".¹⁰ כותב הרב מרצבך: "... נהגו

¹ ראה מלון אבן שושן ערך צנזורה: "בקרת ממשלתית של פרסומים בדפוס, של מכתבים וכיוצא בהם, כדי לבדוק אם אין בהם דברים האסורים בפרסום".

² ראה הסכמה ורשות בדפוס ונציה עמ' 317 – 338.

³ הסכמה ורשות בדפוס ונציה עמ' 73, תקנה משנת הרפ"ט.

⁴ פחד יצחק ערך תקנות דף קנח א ד"ה ראשונה, תקנה משנת שי"ד.

⁵ קדמוניות מפנקסאות ישנים עמ' 17, תקנה משנת שני"ה לפ"ק.

⁶ פנקס ועד ארבע ארצות עמ' 17 ציון 4. התקנה משנת ש"ג לפ"ק.

⁷ הסכמה ורשות בדפוס ונציה עמ' 92. הרב טרויש היה גדול חכמי פרה, ראה הסכמה ורשות בדפוס ונציה עמ' 97. וראה עמ' 90 שם, שהחשש מפני פרסום ספרי פילוסופיה ולהבדיל מפני פרסום ספרי קבלה, היה שיניחו תורה שבכתב ופוסקים... ונמצאת תורה משתכחת מישראל. פרופ' בניהו מפנה גם לדברי הרב יוסף שלמה דילמדיגו בהקדמה לחיבורו נובלות חכמה, ראה תעלומות חכמה באסיליאה שפ"ט דף ז ב. על ביטול תורה שגורמים ספרים שאינם ראויים ראה בהסכמה של הרב נתנאל הדני, המובאת שם בעמ' 95.

⁸ הסכמה ורשות בדפוס ונציה עמ' 94. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ מא: "...כי מיום שזלזלו בנטילת הסכמה רבו ספרי מירוס בישראל...". וראה שם שם ו סא.

⁹ הסכמה ורשות בדפוס ונציה עמ' 95. יתכן, שכוונתו למנוע הדפסת ספרים שיש בהם כדי לפגוע ברגשות הנוצרים וזאת בעקבות שריפת התלמוד ברומי בשנת שי"ד. על הרב באסולה ראה שם עמ' 98.

¹⁰ שו"ת חתם סופר חו"מ מא. וראה שו"ת חתם סופר ו - ליקוטים פד; שלמת חיים תתכת.

קדמונינו, ואפילו גדולי גדוליהם, שלא להדפיס שום ספר של חידושי תורה מבלי לדרוש לו מקודם הסכמת גדולי הדור. נימוקם היה עמם. ספר שיוצא לאור מלמד תורה לרבים. למה הספר הזה דומה? למטבע שיוצא ועובר לסוחר מיד ליד וכל אחד ואחד שם אמונו במטבע שמשקלו מכוון ומשום כך זקוקים מטבעות לחותמת המלכות ומאן מלכי? רבנן די בכל אתר ואתר.¹¹

עם זאת, מעולם לא אסרו חכמים או פרנסים להקים בית דפוס מחשש להופעת חומר כתוב שאינו ראוי. שנינו: "בן קמצר לא רצה ללמד על מעשה הכתב... ועל אלו נאמר 'ושם רשעים ירקבו', ומבאר מהרי"ץ חיות: "... צריכים אנו לומר דמעשה בן קמצר ענין המצאת הדפוס היתה... ומפני זה גינו חז"ל מעשיו אחרי שאילו היה נתפרסם מעשיו היתה הטבה גדולה והתפארות לכללות העם."¹²

לגבי ביקורת מוקדמת על דברים שבעל פה פוסק השרידי אש: "אין להתיר לשום איש בלא רשות הרב מרא דאתרא לדרוש בבית הכנסת."¹³

בליטא החליטו, שאף אחד אינו רשאי לדרוש ברבים בלי רשות מרא דאתרא,¹⁴ ועוד תקנו שם שבחתונות ישמח את הקהל רק בדחן שקיבל את אישור הרב.¹⁵

באשר לקבלת הסכמות בדורות האחרונים כותב הנצי"ב: "... ובאמת לפי דעתי אין דבר הסכמות מתקבל על הדור כו', וכבוד לאיש שבת מהדפסת הסכמות...".¹⁶ פוסק הרב שטרנבוך: "מה שדורשים היום הסכמה... ואף שהמסכים לא קרא כל הספר שיוכל להעיד עליו, מ"מ הסכמתו היא על המחבר שהוא ירא שמים ואין בו ריח מינות ולא מחפש קולות בלי יסוד ובסיס ויש לסמוך עליו, ובאמת לזה אנו זקוקים מאד ובמיוחד בזמננו."¹⁷

¹¹ עלה יונה עמי' קכז.

¹² מהרי"ץ חיות בבלי יומא לח א ד"ה משנה. וראה The European Miracle עמ' 184, שאיסור מעין זה התקבל בממלכה העותומנית ויש היסטוריונים הסבורים שאיסור זה גרם לכך שהממלכה העותומנית לא התפתחה כראוי מבחינה כלכלית ומדעית.

¹³ שו"ת שרידי אש ב יב.

¹⁴ ראה פנקס מדינת ליטא ועד תכ"ז לפ"ק תקצו.

¹⁵ ראה פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק תתקעו.

¹⁶ הסכמת הנצי"ב לספר רביד הזהב – גרש כרמל. וראה ערוך השלחן או"ח קיט ב: "... בעוה"ר אימסר עלמא בידא דטיפשאי והמדפיסים עושים כרצונם ואין בידינו למחות...". ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 16: "לא תונהג צנזורה קודמת לפרסום, אלא בימי מלחמה או שעות חירום ועל פי הוראה מפורשת שנתייחדה לכך בחוק". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה חוקת עולם ב עמ' 360: "מה שכתב שלא תונהג צנזורה קודמת לפרסום... כבר כתבנו כי כל הדברים הללו מתאימים לדעת התורה וכוללים לא מכתבים פרטיים ושיחות פרטיות בלבד אלא כל העתונים ושאר האמצעים של פרסום". הערת הרב נבנצל:

¹⁷ "בקשת הסכמות הנהוגה היא ראי' שאנו תומכים בצנזורה". תשובות והנהגות א תקמז.

כיום לאור ירידת הרמה הרוחנית של הפרנסים¹⁸ קיים חשש שהם ישתמשו בצנזורה כדי להעלים מהציבור מידע משיקולים לא ענייניים וכדי להשתרר שלא כדין. ולפיכך ראוי לצמצם את סמכויותיה של הצנזורה.

עם זאת, מאחר וילדים ובני נוער כיום חשופים מאד לאמצעי תקשורת לסוגיהם, על ההורים ומוסדות החינוך לדאוג לכך שחומר לא ראוי לא יגיע לידי ילדים ולחנך בני נוער לביקורתיות ולהכרת הסכנות הטמונות בצריכת מידע ובידור שאינם ראויים.¹⁹

*

מאז ימי הביניים היה השלטון, במקומות שונים ובזמנים שונים, עורך ביקורת מוקדמת על פרסומים ועל הפצת מידע, ומונע פרסומים שאינם ראויים.²⁰ ביקורת זו לא נערכה על ידי בית משפט כי אם על ידי עובדי ציבור. בימינו, המגמה היא להכיר בחופש הדעה והבטוי, להמעט את השימוש בצנזורה. הנסיון אף מלמד שקשה מאד למנוע את חופש הדבור לאורך זמן.²¹

עם זאת, מדינות רבות מגבילות פרסומים והתכתבויות הנוגעים לבטחון המדינה בכלל ובשעת חירום בפרט.²²

אף אחת מהאמנות אינה מדברת על צנזורה.²³

חוקות רבות אוסרות הטלת צנזורה מכל וכל.²⁴ אחדות מתירות צנזורה רק על מופעים לילדים.²⁵ יש לציין, שכל החוקות השוללות צנזורה מתירות להעמיד לדין את כל מי שניצל לרעה את חופש הבטוי כדי לפגוע בזולתו, בחברה או במדינה.²⁶

¹⁸ ראה סעיפים מז קיט.

¹⁹ ראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב קה; עלינו לשבח דברים ב עמ' קלב; משבצות זהב לבושה עמ' צט. וראה חוברת בענין זהירות מלשון הרע בעתון, עמ' 14 – 15.

²⁰ ראה הסכמה ורשות בדפוס ונציה עמ' 157, שבונציה במאה השש עשרה כל ספר נבדק מבחינת הדת על ידי נציג הכנסייה; מבחינת ערכו על ידי איש אקדמי ומבחינה פוליטית ביד מזכירו של הדוכס. וראה שם עמ' 155, שההסכמה הראשונה באיטליה ניתנה על ידי רשויות השלטון לספר תפילה נוצרי בשנת ר"מ.

²¹ ראה 16.6 Constitutional Law.

²² ההח"מ 869. וראה חוקת פאראגוואי 27 (2) שתאגיד עתונות שאין לו הנהלה אחראית לא יורשה לפעול.

²³ ראה EB (2008), censorship.

²⁴ ראה חוקת ארצות הברית, התוספת הראשונה לחוקה; ICL חוקת ספרד 20 (2); חוקת שוויצריה 17 (2).

²⁵ ראה ICL חוקת הולנד 7 (3); שם חוקת פאראגוואי 27 (5).

²⁶ ראה ICL חוקת נורבגיה 100, שיש להעניש מי שמסית במתכוון שלא לשמור על חוקים או שלא להשמע להוראות שלטוניות חוקיות. וראה שם חוקת הולנד 7 (1) (2).

פרק מד. השכלה ואמנויות

רכא. השכלה כללית

אומר המדרש: "אם יאמר לך אדם יש חכמה בגויים תאמן".¹ כותב ר' אלחנן ווסרמן: "... כי באמת כל החכמות נצרכות לישוב העולם".²

כל אחד רשאי, ולעיתים אף מצווה, להרחיב את השכלתו. כותב רבינו בחיי: "ומן החשובות שבטובותיו, אשר היטיב בהן לבני האדם אחרי שהמציאם בתכונות, שבהם תהיה הבחנתם מלאה ותבונתם שלמה, הוא המדע, שהוא חיים ללבבותם ונר לשכליהם, והמנחה אותם אל רצון הבורא יתרוםם ויתהדר...".³ כותב רמח"ל: "אך חכמות החול הם כלל הידיעות במה שהוא חוץ מן התורה... שזהו כלל כל המלאכות העשויות לתועלתו ביפוי ענינו של האדם וסידור מדינותו, במדידת השיעורים המתארים כל הצורות, בגרמים השמימיים בהליכותיהם והשפעתם, בסגולות הנבראים ובכל תועלויותיהם... וכל המרבה הרי זה משובח".⁴ כותב הראי"ה קוק: "בכלל, מביאים כל המדעים להחכרה האלקית ולאהבת אלקים, אם כן הם בכלולים בציווי של שמע ו'אהבת', שעל זה סובב י'היו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך ושננתם לבניך...".⁵

ראוי למי שניחן ביכולות להכיר וללמוד חכמות ולבו נוטה לכך לעסוק בהן. כותב הרמב"ם: "ויש שם דברים שהאדם מרגיש תשוקתו גדולה להשגתן והשלטת שכלו על דרישת אמתתן, והחקירה בהן מצויה בכל כת מבעלי העיון בבני אדם בכל זמן".⁶ כותב רלב"ג: "כי השם יתברך שם חכמתו נגלית ביצירת הדברים הנמצאות אצלנו באופן שתעיר האדם לחקור בה ותביאם להשתוקק אל השגתה תשוקה נפלאה וזאת התשוקה הטבעית אשר שם הש"י באדם בזה האופן הוא הכלי להגיע אל שלימותו".⁷

עיסוק בחכמות עשוי לקדם את יעודי התורה

טובת היחיד

אמונה כותב נכדו של הרשב"י: "אבל אנו מאמינים שכל שבע חכמות... תועלתם הוא שהם מביאים את האדם לידי אהבת השי"ת ויראתו והאהבה והיראה מביאים לידי מעשה המצוות והמעשה הזה הוא שלמות הנפש ובו יהיה לה השארות וקיום נצחי לעצמה לעד לעולם...".⁸ כותב הלבוש: "וכן הוא ממש סדר לימודם, בתחלה ילמוד חכמות המחקר והטבע

¹ איכה רבה ב יג. בכל הנוגע לפרק זה ראה א"ת ערך חכמות חיצוניות; יהדות ומדע כחכמות משלימות (בעיקר פרק ד); שערי תלמוד תורה; הרב שלום דב וולפא, "איסור לימוד חכמות חיצוניות ואופני ההיתר במשנת כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש", תחומין יט עמ' 419 – 438; ממלכת כהנים וגוי קדוש.

² קובץ שיעורים ב מז ד. וראה אלוף (מיל.) אברהם תמיר, "שיקולים עיקריים בתכנון צורכי הביטחון הלאומי", איכות וכמות, עמ' 341 – 347.

³ תורת חובות הלבבות הקדמה עמ' א.

⁴ מסילת ישרים א עמ' נז.

⁵ שמונה קבצים א תתק. וראה רמב"ם תשובה ה ה.

⁶ מורה נבוכים א לא. וראה סעיף ריג.

⁷ רלב"ג משלי פרק ב התועלת הראשונה.

⁸ שו"ת יכין ובעז א קלד. על שבע החכמות ראה כפתור ופרח פרק מד. וראה שבע החכמות. וראה הערה 13; סעיף רכב הערה 12.

הכוללים כל חכמות העולם השפל הזה... ואחר כך יעלה וילמוד חכמת התכונה... ואחר כך יעלה מעלה מעלה ויכנס בפרדס החכמה במסילה העולה בית אל, היא חכמת הקבלה, אז יזכה להשיג השגת העילה הראשונה יתברך העומדת עליהם לקיימם ולשומרם...⁹.

מצוות כותב החתם סופר: "... אי אפשר להגיע לקבל עדות החדש מבלי שנדע כל דקדוקי הילוך החמה והלבנה ומסלוליהם וא"א לדון המכשף אם לא נדע שרשי המכשף וחכמת בני קדם, והלכות טריפות מבלי שנדע הניתוח על אופן היותר דק ועמוק, ושירי הלייט מבלי חכמת המוסיקא, וחלוקת ארץ ישראל מבלי ידיעת מדידת הארץ וחכמת השיעור ואגרופיע וזריעת כלאים ויניקתם מבלי הבדאנאמיע... וכל חכמת הטבע ופילוסופיה האלוקית הוא העולה על כולם, שצריכים לידע להבין פשטות התורה ולקיימם מצוותיה..."¹⁰.

תלמוד תורה כותב הראב"ע: "רק היודע חכמת התולדות וכל ראיותיה וחכמת המבטא לדעת הכללים שהם שומרי החומות וחכמת המזלות בראיות גמורות מחכמת החשבון וחכמת המדות וחכמת הערכים אז יוכל לעלות אל מעלה גבוהה לדעת סוד הנפש ומלאכי עליון והעולם הבא מהתורה ודברי הנביאים ומדברי חכמי התלמוד ויחכם ויבין סודות עמוקים שנעלמו מעיני רבים"¹¹. כותב פאת השלחן: "ולא יכולתי להתאפק מלהודיע סיפור אמיתי נפלא, אשר שמעתי מפה קדוש תלמיד מובהק של רבינו הקדוש... כל החכמות נצרכים לתורתנו הקדושה, וכוללים בה וידעם כולם לתכליתם..."¹². כותב הנצי"ב: "ולזה הכח הנפלא שנקרא תלמוד ניתן כח המנורה אשר נכלל בו שבע חכמות וכל כוחות הנדרש לפלפולה של תורה..."¹³.

קירוב רחוקים כותב הראי"ה קוק: "עלינו לחסם עם הרשעה דוקא מראש פסגת המדע היותר גבוה"¹⁴.

פיתוח האישיות כותב הרמב"ם: "יידוע שכל אדם מטבעו משתוקק לכל המדעים, בין שהוא טפש או חכם"¹⁵. כותב הרב ישמעאל הכהן ממודנה: "... ואם רוח ה' נוססה בו להיות תורתו אומנותו יכנס בעיון תורי ויקשט עצמו בכ"ד קישוטין ככלה... וימלא כרסו בשר ויין בישראל שמנא ויינה של תורה וגם ירחיב לבו בחכמות חיצוניות אם יש לו דעת רחבה כהרמב"ם וחבריו"¹⁶. כותב הראי"ה קוק: "בלא קנאת סופרים כל אחד יוצר רק מנטיות הפנימיות... אבל עושר רוח בא יבא מתוך הרכבות המתילדות מריבוי מקצועות, מידיעות ומסות שונות..."¹⁷.

⁹ הקדמת הלבוש, לבוש התכלת, מהדורת זכרון אהרן עמ' 31. ההקדמה חסרה בחלק מהמהדורות.

¹⁰ תורת משה פרשת שמות (דף ה ב). וראה סעיף עא.

¹¹ יסוד מורא שער ראשון.

¹² פאת השלחן, הקדמת הרב המחבר. ראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית ט יב: "ואנחנו על כרחנו נאמין לדברי היוונים שמלהט השמש באויר הלח יהיה הקשת בתולדה". וראה יערות דבש ב דרוש יב ד"ה אך באמת, שהכתמים שעל החמה הם ליקויי מאורות הבאים כעונש. וראה דרשות מהר"ל, דרוש על התורה עמ' לו. וראה משנה אבות ו ה, שהתורה נקנית, בין השאר בישוב, ומפרש התפארת ישראל שם אות פא: "... וי"א שיהא בקי בישובו של עולם הן בדרך ארץ והן בחכמות טבעיות ולימודיות...".

¹³ העמק דבר שמות כז כ.

¹⁴ אגרות הראיה א קפה. וראה ספר חסידים (מרג.) רצו; שו"ע הרב הלכות תלמוד תורה ג ז. וראה סעיף רכד.

¹⁵ משנה עם פירוש הרמב"ם חגיגה ב א.

¹⁶ שו"ת זרע אמת ב קז.

¹⁷ שמונה קבצים ד פד.

כבוד כותב היעב"ץ: "אמר החכם... מיטב החיים במדע והעושר, כי בשניהם תשיג כבוד על היחידים ועל ההמוני".¹⁸ כותב הראי"ה קוק: "ועיקר העסק יהיה לו תמיד קבוע בגירסא של יסודות ההלכות ועיקר דברי תורה... וכשילך באופן כזה יוכל לקבוע לו זמנים גם כן לרכישת החכמות והידיעות המועילות לאדם בעולם, המרחיבות את חוג דעתו ונותנות לו אמצע לצרכי החיים. ויהיה מקובל על הבריות ומוצא חן בעיני אלקים ואדם".¹⁹

טובת הכלל כותב הראי"ה קוק: "כל הטוב הרוחני של כל הידיעות והחכמות שבעולם, אף על פי שמצד מקומם ומדרגתם של הידיעות ישנם שהם ראויים להיות אצל עמים אחרים שמויחדים לכך, מכל מקום אי אפשר שתהיי ארץ ישראל חסרה כלום. על כן נקראת 'רבתי בדעותי'".²⁰

טובת המדינה הרמב"ם פוסק: "אין מעמידין בסנהדרין... אלא אנשים חכמים ונבונים... יודעים קצת משאר חכמות, כגון רפואות וחשבון ותקופות ומזלות...".²¹

קידוש השם כותב הספורנו: "... שראוי להקפיד שתהיו נחשבים חכמים ונבונים לעיני העמים... ואם יחשבו אתכם העמים לסכלים יהיה חילול השם, באמר לכם 'עם ה' אלהי'".²² כותב הרמח"ל: "אדם שצריך ללכת בין חכמי הגויים, הנה יאות לו שילמוד מה שיכבדוהו בעיניהם, ונמצא שם שמים מתקדש על ידו, וכן כל כיוצא בזה".²³ כותב הראי"ה קוק: "והנה כל החכמות אף שאינן עיקריות מכל מקום ראוי לישראל ובפרט לחכמי תורה שידעו אותן, שעל ידי זה מתקדש שם שמים, ויוכלו להגיע על ידי זה לתכלית שפיוזר הקב"ה בעולם את ישראל כדי להוסיף עליהם גרים ולפרסם יחודו בעולם, וזה אי אפשר כי אם על ידי שידעו ישראל את החכמות שעל ידי זה ידעו מה להשיב לאפיקורס".²⁴ כותב הרב וויינברג: "ההתבדלות מן העולם, ההתרחקות מכל הלימודים הנצרכים למי שרוצה לעסוק בישונו של עולם גרמו לכך שהשם יהדות נעשה בפי רבים לשם נרדף לעניית תרבותית. וכך ברחו מן היהדות יהודים רבים, לאחר שטעמו טעם ההשכלה החילונית. הם חשבו כי יהדות ותרבות הם דברים בלתי מתיישבים כאחד, הם בבחינת 'דבר והיפוכו', וצריך להבדיל ביניהן ולבחור באחת מהן".²⁵

¹⁸ בירת מגדל עוז, בית מדות עלית מדע דף קנח ב.

¹⁹ אורות התורה ט ג.

²⁰ עין איה ברכות ב פרק ששי טו על פי איכה רבתי א ד. וראה יערות דבש א דרוש א: "והנה ברבות השפע אשר אנו מקבלים מיד ה', רבתה הטהרה והיראה והחכמה והמדע בישראל... ומוזה בא שישנם אצל אומות העולם חכמים גדולים נבונים רבים בחכמות וחרופות, ונמצא בהם חסידי אומות העולם גם כן, והוא הכל מן השפע הטוב שמקבלים לעצמם, וזהו שפחה כי תירש גבירתה, שלוקח לעצמו כל טוב...".

²¹ רמב"ם סנהדרין ב א. וראה בית הבחירה שבת עה א. וראה סעיף קג.

²² ספורנו דברים ד ז.

²³ דרך חכמה. וראה ספר הברית השלם א מאמר כ פרק כה; העמק דבר דברים כז י. וראה פירוש ר"ח, בבלי שבת קטז א על בי אבידן שהוא: "חצר ידועה ויש בה ספרי חכמות מכל אומה... היו מתקבצים שם חכמים ונבונים מכל אומה ונושאים ונותנים בדברי חכמה". וראה רש"י שם ד"ה אמרי ליה נעקריה: "... וכל זה שהיו מתייראין רב ורובא מלכת לבי אבידן, שמא מתוך שיתווכחו יעמדו עליהם ויהרגום".

²⁴ מאמרי הראי"ה ב עמ' 438.

²⁵ לפרקים עמי ריח.

בשל הסיבות הבאות הגבילו חכמים את העיסוק בחכמות

- כותב הרמב"ם: " ... ואמר, אף על פי שאתה לומד דעות העמים כדי שתדע היאך להשיב עליהם הזהר שלא יכנס בלבך שום דבר מזה...".²⁶
- כותב התניא: " ... העוסק בחכמות אומות העולם בכלל דברים בטלים יחשב לענין עוון ביטול תורה... אלא אם כן עושה אותן קרדום לחתוך בהן, דהיינו כדי להתפרנס מהן ברווח לעבוד ה' או שיודע להשתמש בהן לעבודת ה' או לתורתו".²⁷
- כותב הראי"ה קוק: "עמוד העולם מתקיים בהשרשה של הדעת האמתית שהמרכז היותר גבוה ונשא שבחיים הוא קדושת החיים לשם השם יתברך, כל מעשיך יהיו לשם שמים... אם נקודות חילוניות ייעשו חלילה בלב האומה רמים ונשגבים יותר מהשאיפה של קדושת ברית ה' שעמנו... הרי ניטל בזה כל יסוד המקיים והמחיה את האומה בחיות האלקית שלה, ותושלך אמת ארצה".²⁸

פוסק הרמ"א: "ואין לאדם ללמוד כי אם מקרא, משנה וגמרא והפוסקים הנמשכים אחריהם, ובוהו יקנה העולם הזה והעולם הבא, אבל לא בלמוד שאר חכמות. ומכל מקום מותר ללמוד באקראי בשאר חכמות ובלבד שלא יהיו ספרי מינים וזהו נקרא בין החכמים טיול בפרדס ואין לאדם לטייל בפרדס רק לאחר שמלא כריסו בשר ויין והוא לידע איסור והיתר ודיני המצות".²⁹ פוסק שו"ע הרב: "מכל מקום, באקראי מותר לתלמיד חכם ללמוד בשאר החכמות שיוכל ללמוד מתוכם דברי תורה ויראת שמים ודרך ארץ אבל לא שאר העם ובלבד שלא יהיו ספרי מינים, שהם ספרי הפלוסופים מאומות העולם שהיו מינים וכופרים בהשגחה ובנבואה שאסור לקרות ולעין בהם כלל אפילו באקראי".³⁰

הפוסקים עומדים על כך שיש ללמוד אצל מורה ירא שמים.³¹

²⁶ משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ב יז. וראה שו"ת הרא"ש נה ט; של"ה א על מסכת שבועות דף קפג א. וראה דברי שאול על מגילה יח דף מח עמוד א: "נמצא שעיקר שהכל תלוי בו הכוונה לאיזה תכלית לומד, שאם לומד בשביל להבין ולהורות בדברי חז"ל אשריו טוב לו ואם לומד בשביל להבין כוונתם ולהתפאר ולהתגדל ולפעמים יתפקר בשביל זה - זה ודאי טוב לו שלא למד...". וראה סעיפים קסג רכז.

²⁷ תניא, ליקוטי אמורים ח. וראה שו"ת הרמ"א סימן ז: "כל ימי לא עסקתי בזו רק בשבת ויו"ט וחול המועד בשעה שבני אדם הולכים לטייל". וראה קובץ שיעורים ב מז ד: "היכא... שרוצה להשתעשע בה, יש מקום לאסור משום ביטול תורה". נלע"ד שאין איסור ביטול תורה גם אם עוסקים בחכמות מאחד הנימוקים המצדיקים רדיפה אחר העושר או רדיפת תענוגים, ראה סעיפים רכו רכו. על פי החילוק של הגר"א בפירושו למשלי ב כז - ראה סעיף רכו הערה 3 - בין חמדה ובין תאוה, נ"ל שעיסוק בחכמות הוא בגדר חמדה ולא בגדר תאוה. על לימוד מקצוע ראה סעיף רעח.

²⁸ עין איה שבת א פרק ראשון כה.

²⁹ שו"ע יו"ד רמו ד בהגה. וראה חיי אדם כלל י יב. וראה רנה של תורה מטיב שיר ג א: "ודאי דמי שלא יגע ועמל בד"ת אין חקירה בחכמת הבריאה מועיל כלל לאהבת ה'... אין אהבת ה' ויראתו רגילה להמצא, אלא מי שהוא גדל בתורה ועמל בה שהוא למעלה מדעת אנושי אז משיג אהבת ה' על ידי שחוקר בגדולת הבריאה".

³⁰ שו"ע הרב הלכות תלמוד תורה ג ז.

³¹ ראה שו"ת הריב"ש מה: "כשהתלמיד אדם גדול, מותר שיבור הסולת וישליך הפסולת, כמו שאמרו שם: ר"מ רמון מצא, תוכו אכל, קליפתו זרק. ולכן הביא הרמב"ם ז"ל בראש ספר המור' פסוק זה של: הט אזנך וכו' ". וראה חידושי"א מכות י א ד"ה מכאן שלא ישנה אדם; פתח עיניי חגיגה יד ב. לעומת זאת ראה פירוש רבינו יונה אבות ב ד ד"ה ואל תאמן בעצמך עד יום מותך. וראה שו"ע יו"ד רמו ח: "הרב שאינו הולך בדרך טובה, אע"פ שחכם גדול הוא... אין למדים ממנו עד שיחזור למוטב". וראה ש"ך שם ס"ק ח: "וכל שכן בזמן הזה שכולם נחשבים קטנים". וראה שו"ת אהל יעקב ע, שמוכח שאסור לנהוג כר"מ. וראה פירוש הרי"ף על עין יעקב

על בתי הדין למנוע עיסוק בחכמות שהתורה אוסרת.

לאור המקום המרכזי שהחכמות תופסות ראוי לפרנסים לעודד את הראויים לכך לעסוק בהן. זו מדת חכמים. פוסק השו"ע: "הרואה חכמי אומות העולם שחכמים בחכמות העולם, אומר: בא"י אמ"ה שנתן מחמתו לבשר ודם".³²

מאחר ועל פי התורה ראוי לאדם להרחיב את השכלתו הכללית, על לפרנסים לטפח ולעודד את בעלי הכשרונות והכישורים בתחום זה, ובמיוחד את אלה העשויים להביא ברכה לציבור בחכמתם.³³ ואת מי שעשוי לתרום לחיזוק אמונה ושמירת מצוות.³⁴

על הפרנסים לגבות את העוסקים בחכמות מפני מלעיזים. הרב אהרן הלוי פוסק: "סוף דבר טבחי טבוח וייני מזוג לכלה ונחרצה לכלא הפשע ולהתם חטאת הדוברים עתק על העוסקים בחכמה לקרוא מין ואפיקורוס מי שקרא בה, והיה כצדיק כרשע להוציא לעז על חסידי עולם ואין לך מספר אחר מטתן של תלמידי חכמים יותר מזה".³⁵

פרנסים אינם רשאים למנוע באופן שרירותי עיסוק בחכמות. כותב הרלב"ג: "אל תמנע טוב מבעליו ממי שהוא ראוי לו בהיות כח בידך לעשות זה הטוב וזאת אזהרה כוללת בעיון ובדברים המדיניים. אם בעיון הזהירו שלא למנוע למודו מהבא ללמי הראוי לכך לפי מה שיש מן הספק בידו, וכאשר יבא לבקש ממך הטוב הזה לא תענה אותו על זה בשתאמר לו לך ושוב ומחר אתן ויש אתך אך תן לו זה תכף אחר שיש אתך והוא ראוי לזה".³⁶ כותב הרב דוד ניטו: "חלילה חלילה לחכמי ישראל לברוח ולהבריח את עם ישראל מהחכמות הצריכות לשוב העולם".³⁷ כותב הראי"ה קוק: "ונואלו מאד אלה המשפיעים, ברוח של יראת שמים דמיונית, על הקטנת

תענית זו א בדעת רש"י, שמותר ללמוד מחכם שאינו הגון אך אסור לקבוע אצלו ישיבה. וראה שו"ת באר משה ג קיג; שו"ת יביע אומר ז יו"ד יט.

על לימוד מתוך ספרי נכרים ראה משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה למסכת אבות במבוא: "ודע כי הדברים שאומר בפרקים הללו... אינם ענינים שחדשתים אני מלבי... אלא הם ענינים מלוקטים מדברי חכמים... מחבוריהם... וגם מדברי הפילוסופים... וקבל האמת ממי שאמרו". וראה אומר מיהודא יז: "וזו דתורה יבקשו מפיהו, אם הרב דומה למלאך – יבקשו תורה מפיהו ואם לאו אל יבקשו מפיו, מפיו – דייקא, דוקא מפיו אסור ללמוד אבל מתוך ספרו מותר ללמוד...". כן כתב מדעתו הרב שלמה קלוגר בספר סת"ם סוף תשובה ו. הערת הרב נבנצל: "תלוי מה כתוב בו". וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב קה: "אבל בעניני חול ליכא איסור זה, כדחזינן מכל דברים שנתחדשו מחכמות הטבע ועניני רפואות שיש בהם הרבה דברים שנתחדשו ע"י רשעים וכופרים וכל העולם משתמשין עמהם, וכן הוא למודי שפה שהוא ענין חולי".

³² שו"ע או"ח רכז ז. וראה שו"ת התעוררות תשובה א – ב קב, שעל חכם יהודי החכם בחכמות העולם, גם אם הוא אינו חכם בחכמת התורה, יש לברך בשם ובמלכות שחלק מחכמתו. כאשר חכמים מתקנים ברכה הם רוצים לעורר את הלב להכרת חשיבות הדבר, ראה עין איה ברכות ב פרק תשיעי קיד.

³³ ראה סעיף רמח הערה 53.

³⁴ ראה שמונה קבצים א תתסו: "לכל הצרכים של האדם משתמשים באור המדע... וכל האוצר החי הזה צריך הוא להעלותו למטרתה העליונה של העלאת אור הקודש שבחיים".

³⁵ שו"ת זקן אהרן כה. וראה שו"ת רדב"ז מכתב יד (חלק ח) יו"ד קצא, תשובה כמעט לגמרי זהה וצ"ע. וראה סעיף רכד.

³⁶ רלב"ג משלי ג לה. רצוי לציין כי חכמי פרובינציה כתבו לרשב"א, שהם מדייקים בנוסח החרם, שהחרם אינו עוסק כלל בחכמות הלימודיות, ראה שו"ת הרשב"א תיח. וראה הערה 39.

³⁷ הכוזרי השני הוא מטה דן, ויכוח רביעי ב. בעל השאגת אריה הוא בין המסכימים לספר.

השכל וצמצומו. אלה, אף על פי שהם נראים מזרזים ומעוררים לתורה ומצוות, צריכים להשמר מההסתה שיש בהם לצד הבערות, והחלשת הרוחניות הכללית של האדם.³⁸

יחד עם זאת, לפרנסים סמכות לאסור עיסוק בחכמות אם מתברר כי עיסוק זה גורם לזקים. חכמי ברצלונה ובראשם הרשב"א החליטו: "גזרנו וקבלנו עלינו ועל זרעינו ועל הנלויים אלינו בכח החרם, לבל ילמוד איש מבני קהלינו בספרי היונים אשר חברו בחכמת הטבע וחכמת האלהות בין המחוברים בלשונם בין שהועתקו בלשון אחר מהיום ועד חמשים שנה עד היותו בן חמש ועשרים שנה. ושלא ללמד איש מבני קהלתנו את אחד מבני ישראל בחכמות האלו עד שיהיו בני עשרים וחמש שנה."³⁹

רק לבית דין סמכות לאסור על אדם מסוים לעסוק בחכמה כל שהיא.⁴⁰

גם כיום תקפות ההוראות הנוגעות לעיסוק בחכמות.

בקרב פוסקים בדורות האחרונים מצאנו שלש דעות באשר לעיסוק בחכמות בשעות הפנאי.

- הראי"ה קוק כותב: "מתוך קטנות אמונה נדמה, שכל מה שבני אדם מזרזים לחזק את מעמדם, להילחם נגד הרעות המתרגשות בעולם, לרכוש להם מדע, גבורה, יופי, סדר, שכל אלה הינם דברים היוצאים מחוץ להתוכן האלוקי שבעולם. ומתוך כך עין צרה צופה מתוך כמה אנשים, שלפי דעתם עומדים הם על הבסיס האלקי, על כל התקדמות עולמית שונאים את התרבות, את המדעים, את התחבולות המדיניות, בישראל ובעמים. אבל כל זה טעות גדולה היא וחסרון אמונה."⁴¹ האגרות משה פוסק: "ובדבר אלו שיש להם חשק טבעי לעיין בשעות הפנויות בענייני הבריאות וגם בענייני חכמות אחרות לידע מהם מה שאפשר לפום ריהטא איני רואה בזה שום חסרון... מאחר שאין עיונו בהם דרך עמקות ודרך יגיעה רק בעיון בעלמא בשעות המנוחה, והוא לו ענין הנאה ואולי גם תועלת."⁴²
- הסטייפלר כותב: "אשר מה שקורין מדע (ובכללם ללמוד ספרי היסטוריה המצויים ביד הגויים) החריבה רבבות משפחות מישראל שהתחילו במדע וירדו לטמיון רח"ל ה' ישמרנו."⁴³
- הרב בלוך כותב: "קשה מאד בעניינים כאלו להשיב תשובה ברורה כהלכה, כי עניינים כאלו בנויים הרבה מאד על השקפות ודעות המקושרות עם חלק האגדה, וגם יש בזה האופי המיוחד שבענייני אגדה כמו בענייני דעות ומדות שאף שיש בהם כמה עשין ולאויין על כל זה אין

³⁸ שמונה קבצים ו קנד.

³⁹ שו"ת הרשב"א א תטו. החרם התקבל בברצלונה בשנת ס"ה לאלף החמישי. הרשב"א מבאר את הנימוק העיקרי לחרם: "פן ימשכו החכמות ההם אחריהם ויסירו אותו מאחרי תורת ישראל שהיא למעלה מן החכמות האלה". וראה שו"ת הרשב"א תיח, שלדעת רבי ידעיה הפניני לא היתה הצדקה לחרם. ראוי לציין כי הרמ"א אוסר לגמרי ללמוד ספרי מינים ומתיר ללמוד שאר חכמות רק באקראי ורק למי שמילא כרסו בבשר ויין. מאידך גיסא, הוא אינו מגביל את לימוד החכמות לגיל מסוים.

⁴⁰ ראה סעיף צט.

⁴¹ שמונה קבצים ב קצ.

⁴² שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו טז. עיסוק בחכמות אינו נזכר בתחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16, ובסתמא הוא כלול בחופש הדעה, חופש הביטוי וחופש קבלת מידע, ראה סעיפים ריז ריח.

⁴³ קריינא דאגרתא ב סו. חרם הרשב"א נזכר בקריינא דאגרתא א נא. וראה א"ת ערך חכמות חיזוניות.

לקבוע בהם מסמרות כמו בחלק ההלכה היינו להוציא פסק הראוי לכל, כי תלויים הרבה מאד עם מזג האדם ודרכו המיוחד וגם כן תלויים בתנאי הזמן והמקום והמצב והסביבה".⁴⁴

כותב הרב חרל"פ: "באחרית הימים דוחפים עצמם כל החכמות והמדעים לצאת אל הפועל ולהתגלות, ויסוד דחיפתם הוא למען להשתחרר מערבוביתם ולעמוד על מקוריותם למען יוכשרו גם המה לתת עז לאלקים ויהיה להם חלק בהכללה העליונה העתידה להתגלות על ידי קבוצי כל השלמות".⁴⁵

*

אחת מהנחות היסוד של העולם המודרני היא שיש להעמיק ולחקור בכל ענין ובכל תחום עד מקום שיד אנוש משגת. המחקר והעיון המדעי הביאו ברכה רבה בתחומי חיים שונים,⁴⁶ ולפיכך ראוי להפיץ חכמות וידע בקרב הציבור הרחב.⁴⁷ מדינות רבות מעודדות הקמת אוניברסיטאות ומכוני מחקר, ומעודדות בדרכים שונות הרצאות ופרסומים המיועדים לקהל הרחב.

המדינות המפותחות מכבדות את החפש לעסוק בכל ענין תרבותי ובכלל זה בחכמות ובמדעים. לזכות זו שלש משמעויות עיקריות: א. חופש של בעלי היכולת לעסוק בחכמות ובמדעים ללא הפרעה. ב. זכותם של בעלי פוטנציאל להגיע להשגים נכבדים ולממש את היכולות. ג. זכותו של כל עם לפתח את אוצרות החכמה הלאומיים שלו.⁴⁸

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי... ולהיות שותף בהתקדמות המדע ובברכתו".⁴⁹ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות חברתיות ותרבותיות קובעת: "מדינות שהן צד באמנה מתחייבות לכבד את החפש החיוני למחקר מדעי".⁵⁰ החופש לעסוק במחקר המדעי ללא הפרעה נזכר בחוקות של מדינות רבות.⁵¹

⁴⁴ ספר שערי תלמוד תורה עמי שלד. בכמה מן ההסכמות לאותו ספר מובעת דעה דומה.

⁴⁵ מי מרום, מעייני הישועה, בעקבתא דמשיחא ג. ראה "הגדול" ממניסק עמ' 76: "כי כפי מדת גדלה ועשרה של העיר כן גדל בה רוח החופש וההשכלה...". וראה העמק דבר דברים לב מ.

⁴⁶ ראה EB (2008), modernization, The nature of modern society, Secularization and rationalization.

⁴⁷ ראה ההה"מ 890: "תרבות אינה יכולה להיות נחלת עילית חברתית בלבד...".

⁴⁸ ראה חידוש הציונות עמ' 141.

⁴⁹ הכרזה כז 1.

⁵⁰ כתבי אמנה 1037 סעיף 15-3-1. וראה ההה"מ 891.

⁵¹ ראה ICL חוקת שויצריה 20; חוקת ספרד 20 (2); חוקת סלובקיה 43 (1).

רכב. מדעי הטבע

כל אחד רשאי, ולעיתים אף מצווה, לעסוק במדעי הטבע מהנימוקים הבאים

- כותב רבינו בחיי: "כי הבחינה בנבראים והלמידה בהם על חכמת הבורא יתרום ויתהדר חובה עלינו מן המושכל והכתוב והמסור".¹ פוסק הרמב"ם: "והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע את השם הגדול".²
- כותב הרמב"ם: "חובה בהחלט להתבונן בכל המציאות כפי שהיא כדי שנקח מכל דבר ודבר הקדמות אמתיות נכונות שיועילו לנו במחקרנו האלוקיים... עניני התכונה הגלגלית ומדעי הטבע איני חושב שיהיה לך ספק בכך שהם עניינים הכרחיים להכרת יחס העולם להנהגת ה' איך היא באמת...".³
- כותב השפת אמת: "כי האדם צריך להוציא מכת אל הפועל חכמה הגנוזה במעשה בראשית".⁴
- כותב הרב מרצבך: "מלאו את הארץ וכבשוה' נצטווה האדם וצו זה כולל כיבוש כוחות הטבע, כוחות הטמונים בבריאה שבראה יוצר הכל. כדי לכבשם יש צורך לחקרים ולהכירים".⁵ כותב הרב סולובייצ'יק: "הבורא ברא את האדם זכר ונקבה, וציווה אותם לכבוש את העולם: 'ורדו בארץ וכבשוה'. איך אפשר לאנוש לכבוש את העולם, ואפילו משהו ממנו, אם לא על ידי תפיסת חוקי הטבע וניצולם לטובת האדם? התקדמות מדעית היא חלק מתעודת האדם בעולמו, שהתווה בעדו בורא העולם".⁶

חכמי ישראל עומדים על חיוניותן של כמה מן החכמות

אסטרונומיה

כותב הרמב"ם במורה: "אבל עניני התוכנה הגלגלית ומדעי הטבע איני חושב שיהא לך ספק בכך שהם עניינים הכרחיים להכרת יחס העולם להנהגת ה' היאך היא באמת, לא באופן דמיוני".⁷ ר' אליהו מזרחי כותב: "הביאור הנכבד אשר אני מחבר על הספר הגדול הנקרא אלמגסט" מפני שלא ראינו עליו שום באור עד היום והיא חכמה מפוארה מאד ומצווה להתעסק בה ועליה אמרו ז"ל בפרק כלל גדול 'ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים', אי זו היא חכמה ובינה שהיא לעיני העמים זו היא חשוב תקופות ומזלות".⁸

¹ תורת חובות הלבבות, שער הבחינה פרק שני.

² רמב"ם יסודי התורה ב. ב. וראה העמק דבר דברים ו: ז: "ומפרש הספרי... עסק התורה דוקא מועיל להכיר את מי שאמר והיה העולם הוא חכמת הבריאה, ולאחוב אותו יתברך, אבל כשאינו עוסק בתורה, אפילו לומד חכמת הבריאה אינו מוצא אהבה...". וראה הרחב דבר, העמק דבר דברים לב ג אות א: "... מי שאינו תלמיד חכם אין לו להיות זריז לפרש כ"ד ספרים".

³ מו"נ א לד.

⁴ שפת אמת שמיני תרנ"ט ד"ה במד' חכמות.

⁵ עלה יונה עמי עג.

⁶ איש ההלכה - גלוי ונסתר, ובקשתם משם עמי' 155.

⁷ מו"נ א לד.

⁸ שו"ת ר' אליהו מזרחי ה. וראה ספר המצוות לרמב"ם שורש שני; תורת המנחה לרמ"א, פרשת תולדות יב.

כותב מהר"א הורביץ: "... לפי שאין זה כבוד התורה כאשר לומדיה רחוקים מחכמת חישוב תקופות אשר היא תפארתנו לעיני העמים".⁹

מתמטיקה כותב הרמב"ם: "שאלות האלגברה וההשוואות וספרי התשבורת והתחבולות, והריבוי בשאלות ההנדסה ומשיכת הכובדים, והרבה כאלה, תהיה המטרה בהם חדוד השכל והרגל כח ההגיון לדרכי ההוכחה, כדי שתושג לאדם תכונת ידיעת ההיקש המופתי מזולתו, ויהיה לו זה דרך שיגיע בו לידיעת אמתות מציאותו יתעלה".¹⁰

גיאוגרפיה כותב הרב דוד ניטו: "כשהחכמות חדשות מקרוב באו לאירופה כבר היו לעולמים לאומתנו... הגיאוגרפיה נודעה לאבותינו מימי קדם...".¹¹ כותב החיד"א: "שבע חכמות יש: הגיון, חשבון, שיעור, רפואה, ניגון, אלוקות ורבותינו זכרם לברכה בקיאים בכלם ונוסף עליהם חכמת הכישוף... ובכלל חכמת השיעור היא חכמת צורת הארץ הנקראת גיאורפיה".¹²

חקלאות כותב הרב יוחנן אלימן: "שלמותו בעבודת האדמה הוא מבואר: 'נטעתי לי כרמים עשיתי לי גנות ופרדסים ונטעתי בהם עץ כל פרי'... שלמותו במרעה הנה הוא מבואר מאמרו 'וכלכלו הנצבים האלה את המלך שלמה ואת כל הקרב אל שולחן המלך... והשעורים לסוסים ולרכש', אשר יראה מזה כי שם מגמת פניו אל מרעה הסוסים ולרכש".¹³ כותב הרב דוד ניטו: "צריך שידעו סגולות וחילוקי האדמה, כי יש קרקע יפה לחטים ויש יפה לגפנים ויש יפה לזתים ומהיכן למדו כל זה והם היו במדבר שם ארבעים שנה שכולו חול! אלא ודאי צריך לומר שידעו כל החכמות הללו ואחרות הנמשכות מהן".¹⁴

רפואה כותב הרמב"ם: "ועל זה ההקש יהיה למלאכת הרפואה מבוא גדול במעלות, ובידיעת ה', ובהשיג ההצלחה האמיתית, ויהיו לימודה ודרישתה עבודה מן העבודות הגדולות... לפי שבה נשער פעולותינו, ויהיו פעולותינו פעולות אנושיות, מביאות אל המעלות והאמיתות".¹⁵

וטרינריה מפורש בספר מלכים: "וידבר על הבהמה...", ומבאר רש"י: "... מה רפואתה ועיקר גידוליה ומאכלה...".¹⁶

כימיה כותב הרב יעקב עמדין: "תועלתה רב... ממנה תוצאות רפואות הרבה, חיים ומות בקרבה, ואוהביה יאכלו פריה".¹⁷

לא כל אחד ראוי לעסוק בכל נושא. שנינו: "אין דורשים בעריות בשלשה ולא במעשה בראשית בשנים...",¹⁸ ופוסק הרמב"ם: "אין דורשים דברים האלו ברבים אלא לאדם אחד מודיעין דברים

⁹ הגהות וחידושים למהר"א הורוויץ בבלי שבת עה א ד"ה אסור לספר הימנו.

¹⁰ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה למסכת אבות פרק ה. וראה מו"נ א לד.

¹¹ הכוזרי השני הוא מטה דן, ויכוח רביעי ח - יב. וראה מטפחת ספרים פרק ח עמ' עח, דברי ביקורת על ספר מאור עינים: "עוד הראה באותו פרק סכלות גדולה בידיעת הגיאוגרפיה". וראה סעיף רכג הערה 11.

¹² מדבר קדמות מערכת ח יח.

¹³ שער החשק דף ח א. וראה רש"י מלכים א ה יג.

¹⁴ הכוזרי השני הוא מטה דן, ויכוח רביעי יב. וראה רש"י קהלת ב ה. וראה סעיף רכא, דברי החתם סופר.

¹⁵ הקדמת הרמב"ם למשנה אבות פרק ה.

¹⁶ רש"י מלכים א ה יג.

¹⁷ מטפחת ספרים פרק ט, עמ' קה.

אלו ומלמדן אותן... ולמה אין מלמדן אותו לרבים? לפי שאין כל אדם יש לו דעת רחבה להשיג פירוש וביאור כל הדברים על בורין".¹⁹ פוסק הרב קניבסקי: "איסור להרהר במה שהי לפני ששת ימי בראשית".²⁰ אך יש סוברים שחכמים הגבילו רק את העיסוק בשאלות הפילוסופיות הנוגעות לבריאת העולם, ולא את העיסוק בתיאוריות מדעיות.²¹ לדעת הרב מרצבך, אין איסור לקבל את השקפת חכמי המדע בכל הנוגע סידור מערכת השמש.²² לדעת רבים מן הפוסקים אין איסור לעסוק בתיאוריות הנוגעות לעתידו של כדור הארץ.²³

¹⁸ משנה חגיגה ב א. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם חגיגה ב א: "...ושמע ממני... ממה שעיינתי בו מדברי חכמים, והוא, שהם מכנים במעשה בראשית למדעי הטבע והמחקר בראשית הבריאה". וראה מו"נ א יז, שמעשה בראשית הוא רוב מדעי הטבע. וראה שו"ת שאילת יעבי"ץ מא.

¹⁹ רמב"ם יסודי התורה ד י – יא.

²⁰ קריינא דאגרתא א מו. וראה שם א קטו: "ובכלל ספרי מינות הוא ספרי היסטורי שיש בהם כפירה רח"ל בחידוש העולם וכיו"ב". ראה מכתבו (כת"י) של הרב שטרנבוך מיום ל' בשבט התשס"ה: "ואני אומר שאני לא יודע אם מי שמאמין שהעולם קדום כמדענים הוא אפיקורס, אבל אני יודע שרק אפיקורסים יש להם דעות אלה נגד דעת חז"ל והמקובל בבית ישראל...". וראה בר"ר ג ז: "אמר ר' אבהו מלמד שהי בורא עולמות ומחריבן עד שברא את אלו". לשיטת הרב שטרנבוך, מאמר זה מתפרש שלא כפשוטו.

²¹ ראה דרוש אור החיים, משניות עם תפארת ישראל ווילנא תרפ"ט סוף נזיקין א (ונשמט בחלק מההדפסות מאוחרות של משניות עם נ"ב פירושים וכד'). וראה תכלת מרדכי למהרש"ם בראשית ב (מובא בספר יהדות ומדע כחכמות משלימות פרק ז הערה 5). וראה אלה דברי הרב ב ד; אדר היקר עמ' לו; שמונה קבצים א תקצד; אגרות ראייה א צא; איש האמונה עמ' 12. וראה פחד יצחק, פסח, מאמר עג אות י: "וכל ההלכה של מניעת הדרשה בשנים, היא בנוגע למעשה בראשית. מעשה דוקא, מפני שהיה להם לחז"ל דרכים כיצד להשתמש למעשה בענינים הגנוזים בפרשת בריאת שמים וארץ, כגון יצירת עגלה תילתא...". וראה בתורתו של רבי גדליה (נדל) עמ' צב: "בעניני פיקוח נפש – הענינים החומרים שבתורה – אנו חנו סומכים על המדענים ללא פקפוק. כשרופא נותן תרופה שייצרו לפי נוסחאות מדעיות, או מנתח את העין, או את המוח באמצעות מכשירים מתוחכמים – אתה סומך עליו. אין אתה חושש שאולי הוא משקר? גם לגבי קביעת גיל העולם אין סיבה לחשוב שהמדענים משקרים...". פרופ' הוקינגס כותב בספרו וראה קיצור תולדות הזמן, עמ' 53: "שגם אם היו אירועים לפני הימפץ הגדול, אי אפשר להתבסס עליהם כדי לקבוע מה יקרה אחר כך... איננו יכולים לקבוע מה קרה לפניו... לאירועים שלפני הימפץ הגדול אין שום השלכות, כך שאין להם מקום בדגם מדעי כלשהוא של היקום". הרמח"ל דע"ת סימן קטז הקדימו וכתב: "אמנם הכלל הוא כי כל מה שהוא בעניני האדון ב"ה קודם בריאת העולם – אי אפשר להשיגו כלל ואין שיד שם שום אחד מן הגדרים הנזכרים מעתה".

²² ראה עלה יונה עמ' עד – עה: "במאמר שנתפרסם ב'דגלנו'... שפך המחבר גפרית ואש על ראשם של אלה שיפסקו' כקופרניקוס... שהאדמה סובבת על צירה במשך היממה, ולא השמש והכוכבים סובבים אותה... ולא בגלל הבערות שיש בקנאת ה' הזאת כועס ולועג אני... אלא חוששני משום שלושה דברים: משום חילול השם שעל ידי כך עושה אותנו ללעג ולצחוק בעיני אחרים... ומשום טהרת האמונה, שעל ידי כך הוא מבלבל מושגי אמונה במה שהתורה וחז"ל אמרו, במה חייבים להאמין ובמה לא, ומשום סיכון הרבים, שעל ידי כך הוא מסכן את אמונתם של אלה מבני הנער שיצאו פעם וישמעו מאחרים שיפתחו עיניהם, וילמדו בנין אב ממה שבדבר זה לימדונו בערות להגיב חס ושלום על כל מה שלימדונו כך". וראה תפילה למשה שיצא לאור בשנת שכ"ג: "... כי להוציא חשבון מהלך שום כוכב צריך להוציא מהלך השמש תחלה כי הוא תל שהכל פונים בו והוא יושב באמצע". וראה סידור בית יעקב דף תמו א. וראה הרב חיים רפפורט, "והארץ לעולם עומדת – יחסם של גדולי ישראל לשיטת קופרניקוס", אור ישראל נה עמ' רז – ריח, שבדורות האחרונים היו רבנים חשובים שתמכו בשיטת קופרניקוס ובתוכם, וראה חוברת אור ישראל נ, תגובות, עמ' רמה, שהגר"ח קניבסקי לא הכריע שהמאמין בשיטת קופרניקוס הוא כופר. וראה דברי חכמים (גינזבורג) עמ' רפז: "שמעתי מהגדולים שמתברא מהספרים שאין חיים אחרים בעולם מלבד מה שיש על הארץ, אבל למעשה אם מצא דבר, לא יהי סתירה לשום דבר בהשקפתינו ובמחשבתינו, החכמי עולם צריכים לברר זה".

²³ ראה מו"נ ב כט: "... הפסד העולם ושינויו מכפי שהוא... הוא דבר שלא נאמר לנו בו לשון נביא וגם לא דברי חכמים, כי אמרם שתא אלפי שנים הוי עלמא וחד חרוב אינו העדר המציאות כליל... ועוד שזה דברי יחידי... ומה

המהר"ל מבאר שאין איסור ללמוד מדעי הטבע מאומות העולם: "כי מה שאמרו חכמי אומות במה שהוא תחת גלגל הירח יש לשמוע להם, כי היו חכמים בעולם הטבעי... ואם כן מזה נראה כי יש ללמוד חכמת האומות, כי למה לא ילמד החכמה שהיא מן השם יתברך, שהרי חכמת האומות גם כן מן השם יתברך...".²⁴

מאחר וחכמים החשיבו את העיסוק במדעי הטבע, ראוי לפרנסים לטפח, לעודד ולגבות את בעלי הכשרונות והכישורים, ובמיוחד מדענים שעשויים להביא ברכה לציבור.²⁵

הפרנסים מזהירים שלא לפגוע באופן שרירותי בחופש האזרחים לעסוק במדעי הטבע. כותב רס"ג: "ואם יאמר הרי גדולי חכמי ישראל הזהירו מזה, ובפרט העיון בראשית הזמן וראשית המקום... נאמר בעזרת הרחמן כי העיון האמיתי לא יתכן שימנעו ממנו".²⁶ כותב הזקן אהרן: "ולא מצינו בשום מקום שאסרו חכמים ללמוד חכמת המחקר".²⁷ כותב הרב דוד ניטו: "חלילה חלילה לחכמי ישראל לברוח ולהבריח את עם ישראל מהחכמות הצריכות לשוב העולם".²⁸

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לעיסוק במדעי הטבע.²⁹ כותב הראי"ה קוק: "שכל דור ודור מחדש בסתרי הטבע להוליד דברים חדשים ותולדות חדשות. כולם מעשה ה' המה, שיצר את הטבע באופן הראוי להתחבר עם שכל האדם, שגם הוא הנהו חלק אחד מחלקי המציאות, שבכוחו להשלים ולהוציא אל הפועל את השלמת המציאות הטבעית, כל דבר בזמנו הראוי".³⁰ כותב הרב מרצבך: "ומפורסם הוא ומסורת בידינו שלפני בוא הקץ לאט לאט מתגלים לעין האדם כמה וכמה מסודות הבריאה וכבור שמים מתגדל על ידי כך".³¹

שתמצא לכל החכמים תמיד... הוא אמרו אין כל חדש תחת השמש, ושאין שם חידוש כלל ולא בשום סבה".
וראה רמב"ם תשובה ח ח וראב"ד שם. וראה שו"ת הרשב"א א ט; שו"ת הרשב"ש תלו: "אם עתיד ליחרב או לא אינו מוזיק בחוק האמונה עם שיודה שלא-ל יתברך יש יכולת על זה".

²⁴ נתיבות עולם, נתיב התורה פרק יד. וראה סעיף רכא הערה 32.

²⁵ ראה סעיף רמח הערה 53.

²⁶ הנבחר באמונות ובדעות הקדמה ו. וראה שו"ת הרמ"א ז, מובא להלן סעיף רכד.

²⁷ שו"ת זקן אהרן כה, וראה א"ת ערך חכמות חיצוניות.

²⁸ הכוזרי השני הוא מטה דן, ויכוח רביעי ב.

²⁹ על מוסדות להשכלה גבוהה ולהכשרה מקצועית ראה סעיף רעח. וראה סעיף רנה.

³⁰ עין איה ברכות ב פרק שמיני א.

³¹ עלה יונה עמי' עג. וראה אמונה ותורה, יסודי התורה ד ו: "וחכמי פסיקה מתפללים במה שנגלה להם בזמנינו נפלאות הבריאה, ועלינו להתבונן בזה ולהוסיף מזה כח וגבורה לאלקינו ית"ש...". על יחסו של רש"י אויערבאך לפזיקה ראה שיחות ליום הכפורים עמי' רנב.

רכג. מדעי החברה והרוח

כל אחד רשאי, ולעיתים אף מצווה, לעסוק במדעי החברה והרוח. כותב הראי"ה קוק: "הננו רואים בחזון, את כל אוצר המדע לכל תהומותיו, מדעי המעשה ומדעי הרוח, איך הם מתקשרים ברוח האדם, באוצר ההכרה, מרחפים במלא עולם, ממלאים רוחות ונשמות, אורות ושאיפות, בירורים וספיקות, מעירים כח חיים רוחניים, ומסדרים חוקי מפעלים, מעבר אחד. ומעבר השני, אוצר האמונה, לכל פלוגותיו, הגות רוחו, בירוריו ודמיונותיו, ודוקא שני הפלגים הללו, שהם כל כך סותרים זה את זה בתכונותיהם, הבקורת המדעית הקרה, והאמונה הפיוטית הנלהבה, מתכנים יחד את רוח האדם".¹

חכמי ישראל עומדים על חיוניותן של כמה מן החכמות

דקדוק כותב הרב חיים אחי המהר"ל: "...חכמה זו קודמת לחכמת התלמוד בהכרח, וכמו שהפרי עיקר כך התלמוד עיקר מן חכמה זו".² כותב הרב מרצבך: "ידועה המחלוקת שבין המדקדקים הראשונים, דונש בן לברט ומנחם בן סרוק, אם שורש המלה העברית הוא בן שתי אותיות או בן שלש כדעת המדקדקים היום. ומן הראוי להראות לבעלי תלמוד והלכה של ימינו שנהגים לזלזל ולהזניח דברים שכאלה, ודרשות חז"ל בכלל - שלא אחר מאיש התלמוד וההלכה כרבנו תם, כתב חיבור - ועוד: בחרוזים - לחוות דעתו במחלוקת בין המדקדקים הנ"ל".³ כותב הרב קאפח: "כל שאינו לומד לשון הקדש וכל היודעו ואינו מדבר בו עובר בעשה. וכל המדבר לשון הקדש בשבוש ושלא בדקדוק עובר בלא תעשה ולוקה ארבעים מדברי קבלה".⁴

אומנות הנאום כותב הרב יוחנן אלימאן: "שהיא... קנין בה יוכל האדם להושיע ולקיים הדעות והפעולות המוגבלות... כי פי המדבר יעמיד הדעות מצד שהוא מדבר, יכירם אותם מצד שהוא דיעיין".⁵ לדעת הרמח"ל, כל תלמיד חכם צריך להיות בקי במלאכת המליצה.⁶

פסיכולוגיה כותב הראי"ה קוק: "מבוא גדול יש להפסיכולוגיה הפרטית, וכן הכללית, הלאומית והאנושית, עם דרכי ההסברה של ארחות התורה והעבודה".⁷ הרב דסלר השיב לבחור

¹ אורות האמונה עמ' 95. וראה עין איה ברכות ב פרק תשיעי רלה: "יש הפרש בין הלימודים והדרישות הבאות במקצועות החכמות... להרחיב דעתו של אדם לבד להנעים חיו ולעדן רגשותיו, ובין החכמות הבאות מהמקצועות הדרושות לחייו וקיומו".

² עץ חיים, הקדמת המחבר. וראה יסוד מורא שער א. וראה שו"ת שאילת יעבץ חלק א סימן קנב: "מכאן תוכחה ללומדי תורה עוזבי המקרא שא"ל ידיעה והכרה בדקדוק הלשון על בוריו, כי לא ידעו במה יכשלו... לא ידעו ולא יבינו בחשכה יתהלכו, ואת פועל ד' לא יביטו בביטוי לה"ק תכונתו ומוצאו כי נורא הוא גדול ורם, מבלעדו לא ירים איש את ידו ואת רגלו לקרבה אל מלאכת הקודש לעשות אותה ולצאת בה י"ח כראוי...". וראה בירת מגדל עוז בית מדות, עליית הלשון סוף פרק ב דף קנז ב

³ עלה יונה עמ' קו.

⁴ הרב יוסף קאפח, כתבים א, ירושלים תשמ"ט עמ' 59 - 61. וראה שו"ת משנה הלכות ט רד; שו"ת שרגא המאיר ז קכב.

⁵ שער החשק דף יג ב. ספר נפת צופים לר' יהודה מסר ליאון מוקדש כולו להוראת אמנות הנאום. וראה רד"ק על ישעיה ג ג.

⁶ ראה סעיף רכה.

שהתיעץ עמו: "אם החלטת ללמוד באוניברסיטה - ראוי שתבחר בפסיכולוגיה כי יש במקצוע זה דמיון רב לתורת המוסר".⁸ הרש"ז אויערבאך אומר: "יש מקום להתיעץ עם פסיכולוגים אם זה עוזר... אם יש עצות טובות היכולות לעזור למה לא לקבלם?"⁹

עבודה סוציאלית בתי הדין הרבנים מכירים בעובדים סוציאליים כמומחים בכל הנוגע לטובת המשפחה ולטובת הילד.¹⁰

אנתרופולוגיה אומרת הגמרא במסכת שבת: "מעשה בשני בני אדם שהמרו זה את זה, אמרו: כל מי שילך ויקניט את הלל - יטול ארבע מאות זוז. אמר אחד מהם: אני אקניטנו... חזר ואמר: מי כאן הלל? מי כאן הלל? נתעטף ויצא לקראתו. אמר לו: בני, מה אתה מבקש? אמר לו: שאלה יש לי לשאול. אמר לו: שאל בני, שאל! - מפני מה עיניהן של תרמודיין תרוטות? אמר לו: בני, שאלה גדולה שאלתי, ומבאר השפת אמת: "נראה דזהו פירוש שאלה גדולה שאלתי, שאינו מילי דעלמא כאשר חשב השואל רק בכלל מילי דשמיא ניהו שצריכין להתבונן ביצוריו של יוצר בראשית מפני מה משתנים אלו מאלו".¹¹

היסטוריה הרב דוד גנץ כותב: "וראיתי בספורי הספר הזה תועלת רבות. האחד שנתפרסם בסיפורי שמועות של הספר הזה השגחת הש"י על צאן מרעיתו... שנית, שהחי יתן אל לבו כשהאדם עולה לגדולה ולמעלה רמה מ"מ יהי עניו ושפל רוח. שלישית, שהאדם יזהר ויפחד

⁷ שמונה קבצים א כח. וראה שמונה קבצים ו קלא: "הסדר של העלאת המדות, היא בנפש חכמה מיוחדת, שצריכה להרחבתה את כל הרכוש של תורת הנפש עם כל ההתחדשות היותר מעובדה שבדורותינו...". וראה לנבוכי הדור יח. וראה סעיף רעג.

⁸ בכל דרכיך דעהו עמי 40. וראה ראב"ע תהלים יז טו: "... ואלה הדברים לא יבינם רק מי שלמד חכמת הנפש".
⁹ ועלהו לא יבול ב עמי קלד. וראה התורה המשמחת עמי 155 שהרב אויערבאך פוסק לבני זוג שהתלבטו אם לעבור טיפול להשכנת שלום בית אצל פסיכולוג שאינו שומר תו"מ: "לא רק שמותר להכנס לטיפול זה, אלא שזו אף מצוה". וראה דברי חכמים (גינזבורג) עמי רפח: "שאלה: היום מוצאים שיש הרבה בני תורה שלומדים פסיכולוגיה ורוצים להיות מה שנקרא פסיכולוגים תורניים, והאם יש דבר כזה בדעת תורה, שלכאורה יש שם הרבה דברים שסותרים להשקפת התורה? תשובה: שמעתי מרבינו [הרב העניך ליבוביץ], שבדורות הקודמים לא היה צריך לכל זה, שהגדולים היי להם הבנה גמורה בחכמת האדם, והיי להם הסבלנות וזמן לטפל בהתלמידים כשצריכין לכך, וגם כשהם אמרו לו מה לעשות, מתוך שמכבדין אותו הרבה, הולכין אחר עצתן, ובוזה מהני. אבל היום שאין להגדולים דברים אלה (וגם אין כבוד התורה כ"כ כמו שהיה בדורות הקודמים) ממילא יש היום צורך לזה, ורק שהם הולכין בהשקפת התורה, ולוקחין משם רק מה שיוכל לעזור (ולא מה שסותר לד"ת), וכן שמעתי שהגרמ"פ הסכים לזה". לעומתם, שו"ת להורות נתן ג סו אוסר על מלמדי תינוקות ללמוד אצל פסיכולוגים, ונימוקו עמו: "אין לנו ללמוד דרכי החינוך וההוראה אלא מדברי רבותינו בעלי הש"ס והשו"ע ומפי מסורת אבותינו".

¹⁰ ראה פסקי דין רבניים חלק י"א עמוד 153: "בדרך כלל, ההחלטה על טובת הבן צריכה בירור מקיף בתסקירים מהעו"ס של לשכת הסעד ובמקרים מיוחדים שהניגודים על החזקת ילד בין בני הזוג חריפים, בית הדין נעזר גם בעזרת חוות דעת רופא פסיכולוג שעורך פגישות בין ההורים והילד בנפרד ובצוותא... וזו אינה צריכה לפנים, כי בית הדין אף על פי שהוא הפוסק האחרון בזה, מכל מקום צריך להודות כי אין הוא מומחה להחליט על טובת הילד בעצמו בלי בירורים קודמים ע"י מומחים לדבר כמו באותה מידה שאין בית הדין מומחה להחליט איזה חולה מותר לחלל עליו את השבת ואיזה מותר להאכילו ביום הכיפורים מפני פיקוח נפש בלי עצת רופא או מומחה לדבר, כן גם בטובת הבן". וראה סעיף קפז.

¹¹ שפת אמת שבת לא א. על הוראת אנתרופולוגיה בבתי הספר ראה סעיף רעג. וראה קבצים מכתב יד קדשו כרך ב פנקס הדפים ד 67: "דעת ה' היא גם כן דעת כל המציאות לאמתתה לכל סעיפיה, כפי היכולת לאדם. על כן דעת הטבע לכל סעיפיה, גיאוגרפיה והתכונה, הרפואה וחכמת הנפש, תכונות העמים וכל הנלוה להם, הכל הנם מכלל דעת ה'...". וראה שמונה קבצים א תקצג.

משונאו הקטן כמו שזוהר משונאו הגדול. רביעית, שהאדם יקח משל ומוסר שלא יריב עם מי שתקיף ממנו... וחמישית, שנתפרסם בסיפורים האלו השגחת הבורא יתברך אשר בידו מאזני ושכר ועונש. ששית, כמה דברי מוסר תמצא בדברי ונכנסין באזני ההמון כשנאמר להם דבר זה... שביעית, מספורים האלו ילקח ראייה על כמה זמנים ומאמרים ממאמרי חז"ל... שמינית, ראיתי להזכיר מקצת אותות השמים כוכבים חדשים ולקוי מאורות שהיו במקצת השנים... תשיעית, בהיות שאנחנו בין העמים... וכאשר יספרו או ישאלו לנו לימים ראשונים ממלכות הקדומים נשים יד לפה לא ידענו מה להשיב. ונדמה להם כבהמות אשר לא ידעו בין ימינם לשמאלם...¹² החזו"א כותב: "הם מאלפים הרבה את החכם בדרכו, ועל תולדות העבר ייסד אדני חכמתו... ועל החכם להברר בספורי הסופרים לקבל את האמת ולזרות את הכזבים, וכאן יש כר נרחב אל הדמיון..."¹³

שפות זרות כותב ריה"ל: "הסנהדרין חובה היתה מוטלת עליהם שלא תחסר להם כל ידיעה בחכמות האמתיות והדמיוניות והמקובלות, בכללן גם כשוף, וידיעת כל הלשונות. היתכן כי ימצאו תמיד בקרב העם שבעים זקנים חכמים... אם אין החכמות נפוצות וקבועות בעם? ואיך לא יהיה הדבר כן, אם לשם קיום המצוות עצמן יש צורך בכל החכמות האלה?"¹⁴ כותב היעב"ץ: "פשיטא אין קפידא ללמוד לשון גרידא. ממי נעלם שיוסף ידע שבעים לשון, והסנהדרין היו צריכין להכיר בשבעים לשון, והיא ודאי מעלה גדולה ויקרה, מי יתן ואדע מלמד הלשונות – אלך אליו במקלי ובתרמילי שילמדני".¹⁵ כותב הראי"ה קוק: "והרי כל דבר של תורה, אפילו דקדוק קל והנהגה ישרה יש לו ערך חשוב, ועל כל פנים בהלכות קלות כעניני דרך ארץ וכדומה יש לומר שהתלמוד בהן נערך בחשיבות עוד יותר מהמעשה, ועל כל פנים, אינו נופל בערכו מלימוד שאינו נוגע כלל למעשה. וגם נושאו אינו חשוב כל כך, אלא מפני חשיבות עצם עסק ידיעת האמת ובירורה. וכמו שנמצא בלמודי חול של הפרטים ההיסטוריים וכן ידיעות השפות, גם העתיקות,

¹² צמח דוד הקדמת החלק השני. וראה רש"י בבלי חולין יז א ד"ה שהכניסו ישראל: "שצריכין אנו לעמוד על האמת ואף על פי שכבר עבר". הערת הרב בנצל: "שם זה בדברי תורה. בהלכות שבת לדבר על מילי דעלמא שכבר עברו אינם בכלל חפצין (שבת קג). ובודאי לא בכלל חפצי שמים". וראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר כא יג: "שהיו בדורות ההם אנשים חכמים כותבים סיפור המלחמות הגדולות... מייחסים המלחמות ההם לה', כי לו המה באמת". וראה מש"כ ר' אליהו קפסלי בהקדמת ספרו סדר אליהו זוטא עמ' 10. וראה מור וקציעה שו"ע או"ח שז על קריאה בספרי היסטוריה בשבת: "ואסורה הקריאה בהם בקביעות... אלא לעתות הטויל כדחליש לבא מגרסא וביומי דפגרי בהו רבנן, כדי ללמוד מתוכו לשון נקי וצח. גם כדי שלא להיות התי"ח ערום מידיעה בקורות הימים ושינויי הזמנים, למען ידע להשיב שואלו דבר ולא יהא נחשב פתי וסכל בעניני העולם".

¹³ חזון איש אמונה ובטחון א ח. על ערך העיסוק בהיסטוריה ראה אגרות ר' חיים עוזר רצב רצב; באור פניך יהלכון עמ' 248 – 249. וראה סעיף ריח הערה 30.

¹⁴ כוזרי ב סד. וראה אגרות הראי"ה א קיח: "... על ידי פעולות רצויות אפשר...ליסד על דרך הקדושה אמתת חכמת ישראל לכל סעיפיה... עד שלא יהיו עוד חכמת ההסתוריה והבקורת, הגיון הדעות, הפיוט וכל ענפיהם, שייכים דוקא לאותם האנשים החפצים דוקא בהירוס התורה". וראה סעיף רמח הערה 53.

¹⁵ מטפחת ספרים פרק ט עמ' קו. וראה שם על הקושי ללמוד שפות מתוך ספרים שיש בהם ניבול פה, חשק ותאוות היצר. וראה שו"ת תעלמות לב א יו"ד ד: "עלינו לברר כי לשונות העמים וכתביבתם לא נאסרו מתורת משה רבנו"ה אלא אדרבא, הסנהדרין ראשי שבטי ישראל היו צריכים לידע ככל לשון...", וראה במפתחות שם.

וכדומה שכל למוד שכללו מועיל - גם כל פרטיו הם השלמה ותוספת להדר השכלי.¹⁶ לעומת זאת, המשנה הלכות מורה שאסור ללמוד שפות זרות.¹⁷

דתות פוסק הרמב"ם: "אין מעמידין בסנהדרין בין בגדולה בין בקטנה אלא אנשים חכמים ונבונים... יודעים קצת משאר חכמות כגון... דרכי המעוננים והקוסמים והמכשפים והבלי ע"ז".¹⁸ הגמרא במסכת שבת דורשת: "לא תלמד לעשותי אבל אתה למד להבין ולהורות", ומבאר רש"י: "ואם יעשה נביא שקר לפניך, שתבין שהוא מכשף".¹⁹ כותב היעב"ץ: "ולבי היה נוטה תמיד לחקור גם כן ענייני העולם והאומות והאמונות ומדותיהם ודעותיהם... כל אלה חשקה נפשי לדעת מתוך ספריהם העצמיים".²⁰

קרימינולוגיה מפורש בספר משלי: "לי עצה ותושיה אני בינה לי גבורה. בי מלכים ימלכו ורוזנים יחקקו צדק", ומבאר הרלב"ג: "והנה עוד לבינה השגת הפילוסופיה המדינית אשר בה יתחדש הבנין באלו הדברים המדיניים אך ינהגו בהם להעמיד הקיבוץ המדיני ומזה יסתעף דבר העונשים אשר יוטלו על בעלי התכונות הפחותיות. ולפי שבזאת הפילוסופיה על האופן הראוי ימלוכו המלכים וישורו השרים והרוזנים והנדיבים והשופטים להעמיד דבר ממשפט הפילוסופיה על האופן הראוי אמרה הבינה: 'בי מלכים ימלוכו' - על העם".²¹

מדעי המדינה פוסק מפורש בקהלת: "ואמרתי אני טובה חכמה מגבורה...".²² ומבאר רב סעדיה גאון: "... 'טובה חכמה מגבורה' מיוחד להנהגת המלכים והמדיניות".²³ ריה"ל כותב: "האדם נתייחד מכל בעלי החיים בענין השכלי, שממנו נתחייבו: תקון המדות, ואחרי זה תקון עניני הבית, ואחרי תקון עניני המדינה".²⁴ הרמב"ם כותב: "אין מוסרין סתרי תורה אלא ליועץ... מי שיש לו מחשבה נכונה וכושר הנהגה בענינים המדיניים והוא הנקרא יועץ...".²⁵

מגבלות העיסוק במדעי החברה והרוח הן כמגבלות המוטלות על העיסוק בעניני חכמה בכלל.²⁶

¹⁶ אורות התורה ח ו.

¹⁷ ראה שו"ת משנה הלכות יג קסב. וראה שם שם קסא, שאסור לתרגם את הש"ס לאנגלית. יש להעיר כי לתרגום הש"ס לאנגלית, מהדורת שוטנשטיין, הסכמות גדולי רבני ארצות הברית ובכללם הרב משה פיינשטיין.

¹⁸ רמב"ם סנהדרין ב א. הערת הרב נבנצל: "רק לצורך. ע' רמב"ם פ"ב מהלכות עכו"ם וחוקותיהם ה"ב וג'".

¹⁹ רש"י בבלי שבת עה א ד"ה להבין. וראה גם את דברי ריה"ל המובאים בהערה 14.

²⁰ מגילת ספר עמי 125.

²¹ רלב"ג משלי ח יד - טו.

²² קהלת ט טז.

²³ הנבחר באמונות ובדעות י ט.

²⁴ כוזרי א לה.

²⁵ מו"נ א לד. וראה מלות ההגיון לרמב"ם פרק ארבעה עשר: "הנהגת המדינה הרי הוא מדע ישפיע לאנשיה ידיעת האושר האמיתי ויעזור לך לסעות בהשגתו". וראה רלב"ג על יהושע ד כ התועלת השניה. וראה חידושי גאונים על עין יעקב שבת קטז א, שבעיני חכמי אומות העולם החכמה המדינית היא המעולה ביותר מכל החכמות.

²⁶ ראה סעיף רכא. על הסכנה שבלימודי הפסיכולוגיה ראה הרב ליפשיץ, "יחס ההלכה לפסיכולוגיה המודרנית", תחומין א עמ' 273 - 279. וראה הרב בלוך, שערי תלמוד תורה עמ' שלט: "למודי ספרות והקריאה בהם, וגם כן כל הלמודים ההמוניים שאין בהם תועלת שמושי ודאי כי אינו כדאי לבלות הזמן לזה בשעה שאפשר להשיג התפתחות האישיית מתורתנו הק'".

מאחר וחכמים החשיבו את העיסוק במדעי החברה והרוח ראוי לפרנסים לטפח, לעודד ולגבות את בעלי הכשרונות והכישורים בתחום זה, ובמיוחד את מי שעשוי להביא ברכה לציבור בחכמתו.²⁷

הפוסקים בדורות האחרונים דנים על אודות לימוד מקצועות שלא היו מוכרים בעבר. לדוגמא, רבים לומדים כלכלה, שהיא המדע השואף לנתח ולתאר את היצור, החלוקה והצריכה של עושר,²⁸ ומוכר התפקיד המרכזי שממלאים כלכלנים בניהול מדינות העולם.²⁹

על לימוד משפטים כותב הרב מרדכי אליהו: "במצב הנתון יש חשיבות ותועלת בשופט דתי כמו גם בעו"ד".³⁰ על לימוד מקצועות התקשורת הוא כותב: "במצב הנתון יש חשיבות ותועלת... (ב)עיתונאים דתיים שירימו קול התורה בכל מגזרי החיים, ובפרט שבכלי התקשורת ישמע קולם, שיסבירו ויבהירו את דרך התורה וחוקיה".³¹

²⁷ ראה סעיף רמח הערה 53. וראה ליקוטי מוהר"ן א סד ג.

²⁸ ראה על פי EB (2008), economics, Introduction. וראה סעיף רנה.

²⁹ ראה EB שם. וראה לנבוכי הדור פרק ז. וראה מכתב מאליהו א עמ' 273: "בכל מחקריהם באקונומיה לתקנה, יקלקלוה עוד יותר". וצ"ע.

³⁰ הרב מרדכי אליהו, "יחס ההלכה לחוקי המדינה", תחומין ג עמ' 244. וראה הרב אברהם שפירא, "מבט תורני על חוקי המדינה והתקנת תקנות בימינו", תחומין שם עמ' 239: "באשר להשתלבות שופט דתי במערכת השפיטה, אם כי מצד אחד הוא יכול לתרום להאדרת המשפט העברי בפסיקת בתי המשפט, מאידך, שמא יאלץ לפסוק על כרחו לפי חוק שהוא בבחינת גול בעיני ההלכה. לא נפרט כאן דוגמאות, ובודאי צריך לעיין היטב בדבר". הערת הרב נבנצל: "והשופט הדן לפי החוק עלול להיות גולן ומסור".

³¹ שם.

רכד. פילוסופיה

כל אחד רשאי, ולעיתים אף מצווה, לעסוק בפילוסופיה.¹ שנינו: "רשב"ג אומר על שלושה דברים העולם עומד על הדין ועל האמת ועל השלום", ומפרש הרמב"ם: "וכבר בארנו... כי האמת - המעלות ההגיוניות".²

הראי"ה קוק כותב: "הרוח האלקי מתגלה בקדש - בנבואה; ובחול - בפילוסופיה ובשירה העליונה".³

מי שניחן ביכולות להכיר וללמוד פילוסופיה ולבו נוטה לכך ראוי לו לעסוק בה.⁴ כותב הרמב"ם: "... ואחרי הנביאים - החכמים, חוקרים לילה ויומם על ההשקפות והשיטות והדעות, כדי שידעו הנכון שבהם מבלתי נכון".⁵

עיסוק בפילוסופיה עשוי לקדם את יעודי התורה

אמונה כותב הרמב"ם: "אמרו: 'כשאדם נכנס לדין תחלה אומרים לו קבעת עתים לתורה, לפללת בחכמה הבינות דבר מתוך דבר'. הנה נתבאר לך כי ידיעת התורה אצלם מין, והחכמה מין אחר והיא לאמת השקפות התורה בעיון האמיתי".⁶ כותב רבי ידעיה הפניני לרשב"א: "מתועלותיה הראשונים וההכרחיים שהיא תאמת לנו מציאות השם במופת ועוד יחודו ועוד הרחקת גשמותו... ומתועלותיה גם כן תאמת לנו אפשרות מציאות הנבואה... ומתועלותיה הנפלאים גם כן שהיא תאמת לנו מציאות טבע האפשר ואפשרו' הבחיר' האנושית ההכרחי מאד בחק התורה...".⁷ שנינו: "רבי אליעזר אומר... ודע מה שתשיב לאפיקורס", ומבאר המהר"ל: "שאם ילמד מה ששיב לאפיקורס כל שכן שלא יעלה על לבו ומחשבתו שום הרהור רע. ומפני כי הנפש מהרהר המינות אמר שיהיה שקוד לבטל זה מעיקרא והרי זה תיקון נפשו ביותר מן כל הראשונים".⁸

תלמוד תורה כותב רבי ידעיה הפניני: "ומתועלותיה עוד היותר מבוארים וגלויים הם הבנת נקבי משכיות רבים בספרי הנבואה הם הנקראים סתרי תורה".⁹

קרוב רחוקים כותב המאירי: "החכמים השלמים, שכבר מלאו כרסם בשר ויין ר"ל התורה ותלמודה וסודות מצותיה אין לך קרובים למלכות יותר מהם והרי נאמר 'בי מלכים ימלוכו' ומותר להם ללמדה כדי להשיב עליהם ולחזק ענין הדת במסרים לא ימוטי".¹⁰

¹ פילוסופיה היא חקירה תבונית מתוך מגמה להגיע לחקר האמיתות, ראה EB (2008), philosophy. וראה א"ת ערך חכמות חיצוניות.

² משנה עם פירוש הרמב"ם אבות א יח. וראה מו"נ ב מז: "כי אין רצוי לפניו יתעלה כי אם האמת, ואין מכעיסו כי אם השוא".

³ מאמרי הראיה א עמ' 102. וראה סעיף רכא, שהפילוסופיה היא אחת משבע החכמות.

⁴ ראה סעיף ריג.

⁵ אגרת תימן מהדורת קאפח פרק ג. ראה רמב"ם יסודי התורה ב יב: "צוו חכמים הראשונים שלא לדרוש בדברים אלו אלא לאיש אחד בלבד והוא שיהיה חכם ומבין מדעתו...".

⁶ מו"נ ג נד

⁷ שו"ת הרשב"א א תיח.

⁸ דרך חיים אבות ב יד בסופו.

⁹ שו"ת הרשב"א א תיח.

קידוש השם כותב רבינו בחיי: "ואמרו רבותינו ז"ל הוי שקוד ללמוד תורה ודע מה שתשיב לאפיקורס, ואמרה תורה 'ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים וגו'". ואי אפשר שיודו לנו האומות במעלות החכמה והבינה, עד שיעידו לנו הראיות והמופתים ועדי השכל על אמתת תורתנו ואומן אמונתנו".¹¹

חכמי ישראל עומדים על חיוניות העיסוק בכמה מענפי הפילוסופיה¹²

לוגיקה - תורת ההגיון¹³ כותב הראב"ע: "גם צורך יש למשכיל שידע חכמת ההגיון כי היא מאזני כל חכמה".¹⁴ כותב הרמב"ם במורה: "הרי הכרחי למי שירצה להגיע אל השלמות האנושית להכשיר את עצמו תחלה במלאכת ההגיון".¹⁵

אפיסטמולוגיה¹⁶ כותב רב סעדיה גאון: "אך מדע ההכרחית הוא מה שאם לא יאמין בו האדם יתחייב לבטל המושכל או המוחש. וכאשר לא יתכן לבטל א' מהם מכריחו הדבר להאמין בענין ההוא".¹⁷ כותב הכוזרי: "חלילה לנו מא-ל שנאמין בנמנע ובמה שהשכל מרחיקו ורואהו כנמנע".¹⁸ כותב הרמב"ם: "ואין הכוונה בלשונות אלו שאמרום הנביאים והחכמים ז"ל נעילת שערי העיון לגמרי והשבתת השכל מלהשיג מה שאפשר להשיג... אלא כל המטרה להודיע שיש לשכל האנושי גבול שהוא נעצר אצלו".¹⁹ כותב ספר העיקרים: "כי לא תכריח התורה להאמין דבר שהוא נגד המושכלות הראשונים ולא דעת בדוי שלא יצויר מציאותו אצל השכל".²⁰

מטפיזיקה²¹ כותב רבי ידעיה הפניני: "ומתועלותיה עוד החזקים מה שהועילתנו להוציא מן שרשיה ראיות אמתיות וטענות נכונות לאמת בהם כדי להשיב את אפיקורוס".²² כותב

¹⁰ בית הבחירה בבא קמא פג א. וראה הערות 22 23.

¹¹ חובות הלבבות שער היחוד ג.

¹² EB (2008), philosophy מחלק את הפילוסופיה לאסתטיקה, אפיסטמולוגיה, אתיקה, אידיאולוגיות, לוגיקה, מטפיזיקה, הפילוסופיה של החשיבה (mind), אנתרופולוגיה פילוסופית, וכן פילוסופיה של מקצועות שונים: פילוסופיה מדינית, פילוסופיה של השפה, פילוסופיה של החינוך, של המדע וכו'.

¹³ לוגיקה היא לימוד אמיתות המבוססות באופן מוחלט על משמעות המושגים שהם מכילים, ראה EB (2008), logic, philosophy of.

¹⁴ יסוד מורא שער ראשון.

¹⁵ מו"נ א לד.

¹⁶ אפיסטמולוגיה היא העיון בטבע החכמה האנושית, במקורה ובמגבלותיה, ראה EB (2008), epistemology, Introduction.

¹⁷ הנבחר באמונות ובדעות הקדמה:

¹⁸ כוזרי א פט. וראה דעת חכמה ומוסר א מאמר י. וראה מפניני הרב עמי קסד על מש"כ בענין תרתי דסתרי, ואכמ"ל.

¹⁹ מו"נ א לב. וראה משך חכמה דברים לד ח.

²⁰ ספר העיקרים מאמר ראשון ב. כיו"ב ראה כוזרי בכמה מקומות לדוגמא א סז. וראה רד"ק שמואל א כח כד: "... זהו פי רב שמואל בן חפני הגאון ז"ל ואמר אף על פי שמשמעות דברי החכמים ז"ל בגמרא כי אמת היה שהחיתה האשה את שמואל לא יקובלו הדברים במקום שיש מכחישים להם מן השכל". ראה אגרות הראיה א אגרת צא: "אין שום סתירה לשום דבר מן התורה מכל דעה מחקרית שבעולם כלל".

²¹ מטפיזיקה היא עיון פילוסופי שמטרתו לקבוע את טבעם האמיתי של דברים, ראה EB (2008), metaphysics, introduction.

²² שו"ת הרשב"א א תיח.

נכד הרשב"ץ: "וכתב אי"ז הרשב"ץ ז"ל מכאן נהגנו היתר בעצמנו ללמוד אותם החכמות כדי שמדברי עצמם נשיבם ולומר להם כי אין להם ראיות לסתור דברי תורה ונביאים, וכתב עוד שמותר לקרות בספרי החכמות ההם המחוברי על דרכי הראיות והקורא בהם וישקוד ללמוד אותם ידע להשיב במה שהוא נגד התורה".²³

אתיקה²⁴ הרב יעקב עמדין כותב: "ועתה נציג לפניך דברי מוסרי הפלוסופים למען לא יחסר לך דבור אחד אפילו ממה שאמרו חכמי העמים בחכמת המוסר... והאמת אגיד, כי עסק העתקה זו נדמה בעיני עבירה לשמה, ועל כזה אמרו 'בכל דרכיך דעהו' אפילו לדבר עבירה, ואמרו 'ניחא ליה לחבר למעבד איסורא זוטא ולא לעביד חבריה איסורא רבה'. גם מצינו בפירוש באיסור זה שהותר מכללו, כי אע"פ ששנו בשם ר"ע הקורא בספרים החצונים אין לו חלק לעולם הבא, חזרו והתירו ללמוד מהם דברים הטובים, ואר"י מילי מעלייתא דאית בהו דרשינן. על כן הבאתי אליך כל נתח טוב ממוסרי אנשי העולם הידועים בחכמה, וכבר אחז"ל ג"כ האומר דבר חכמה אפילו באומות - חכם, ואיזהו חכם הלומד מכל אדם".²⁵

רבים מחכמי ישראל עסקו בפילוסופיה. הרדב"ז כותב: "מעשה בארבעה זקנים שהלכו להקביל למלכות פנימית והיה להם פלוסוף אחד חכם, ואלו הם: רבן גמליאל ורבי יהושע ור' עקיבא ורבי אלעזר בן עזריה. אמר ר' יהושע לרבן גמליאל: רצונך שנלך ונקבל פני... הפילוסוף חברנו? אי"ל הן... ראה גם ראה איך קראו לפלוסוף מחכמי האומות חברים מצד החכמה, שאין חבר אלא בחכמה".²⁶ שלשלת הקבלה כותב: "... שמואל היה ראש ישיבה בנהרדעא, והיה חכם בתורה ובחכמה יונית".²⁷

כותב הזקן אהרן: "רבינו סעדיה גאון ורבינו האי גאון והחכמים אחריהם כאבן גבירול ור' יהודה הלוי ורבי אברהם בן עזרא והרמב"ם וחכמי כל דור ודור שבנו מגדל לתלפיות לסכור פי דוברי עתק כנגד תורתנו הקדושה".²⁸

כותב הרב דוד כהן, הנזיר: "מהר"ל היו לו ידיעות במתמטיקה ובתכונה ובשאר מדעי הטבע, ואמר שצריך ללמוד תכונה מתמטיקה ושאר מדעי הטבע כי החכמה הזאת היא כמו סולם לעלות בה אל חכמת התורה. וכן תלמידיו הגדולים".²⁹ פאת השלחן שמע מפי תלמיד הגר"א, דברים ששמע מרבו: "... ועל חכמת פילוספי אמר שלמדה לתכליתה".³⁰

²³ שו"ת יכין ובוועז א קלד.

²⁴ אתיקה מבררת מה טוב ומה רע מבחינה מוסרית, ראה ethics, (2008) EB.

²⁵ בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית החכמה, דף קז ב.

²⁶ שו"ת רדב"ז מכתב יד - או"ח, יו"ד (חלק ח) קצא.

²⁷ שלשלת הקבלה עמי עו.

²⁸ שו"ת זקן אהרן כה.

²⁹ קול הנבואה – ההגיון העברי השמעי עמי קפ.

³⁰ פאת השלחן, הקדמת הרב המחבר.

חכמים הגבילו את העיסוק בפילוסופיה בשל כמה חששות. הריב"ש מצטט את תשובת רב האי גאון: "ואם תראה, שאותן בני אדם המתעסקים באותן חכמות, יאמרו לך כי הוא דרך סלולה, ובוזה ישיגו ידיעת הבורא, לא תאבה להם, ודע כי יכזבו לך באמת. ולא תמצא יראת שמים ויראת חטא וזריזות וענוה וטהר' וקדוש', אלא במתעסקים במשנה ובתלמוד. עכ"ל התשובה היא".³¹ הריב"ש עצמו מעיד: "... וכמה וכמה ראינו פרקו עול התפלה, נתקו מוסרות התורה והמצוה מעליהם בסבת למוד אותן חכמות".³² כותב נכד הרשב"ץ: "וכלל אומר לך כל הרודף אחר אותן חכמות וירצה לעמוד על האמת בחקירה פילוסופית בראיות שכליות כדרך שרדפו הפילוסופים סופו לטעות בקצת ענפים מענפי התורה ויבא לידי קצוף נטיעותיה ויגע לריק וילד לבהלה".³³

משום כך פוסק הרמ"א שרק חכמים שמלאו כרסם בתורה רשאים ללמוד פילוסופיה וגם הם אינם רשאים ללמוד כל ספר.³⁴ כותב הרמ"א בתשובה: "כי הם לא חששו אלא ללמוד בספרי היונים הארורים, כגון ספר השמע ומה שאחר הטבע כמו שזכרן שם בתשובה הנזכרת. ובוזה הדין עמם, כי חששו פן יבא להמשך אחריהם באיזה אמונה מן האמונות ויתפתה בינם שהוא יין תנניים ודעות מופסדות. אבל לא אסרו ללמוד דברי החכמים וחקירתם במהות המציאות וטבעיהן כי אדרבה על ידי זה נודע גדולתו של יוצר בראשית יתברך".³⁵

מאחר ועל פי התורה ראוי לעסוק בפילוסופיה, על הפרנסים לטפח, לעודד ולגבות³⁶ את בעלי הכשרונות והכישרים בתחום זה, ובמיוחד את מי שעשוי להביא ברכה לציבור בחכמתו.³⁷

לפרנסים סמכות לקבל תקנות המונעות עיסוק בפילוסופיה.³⁸ זאת בתנאי שהתקנות אינן שרירותיות.³⁹ פוסק הרב אליהו מזרחי: "על אודות החרם... שלא ילמדו את הקראים... שום חכמה מהחכמו' שחברו חכמי היונים יש"ו... והדברים ידועים שאלה החכמות הם חברי חכמי היונים שחברום משכלם ומחקירת עיונם והם ברשות כל איש ללמדם לגוים לישמעאלים ולקראים ולא זו אומה שירצו ואין בזה שום אסור ואיך תוכלו אתם להחרים על זה".⁴⁰ פוסק הרדב"ז: "לא מצינו בשום מקום שאסרו חכמים ללמוד חכמת המחקר".⁴¹

³¹ שו"ת הריב"ש מה. וראה כתבי הרמב"ן מהדורת הרב שעוועל חלק א עמ' שנ: "ואם תראה שאותן בני אדם המתעסקים באותן הדברים ודרכי הפילוסופיא יאמרו לך שהיא דרך סלולה, ושבזה ישיגו לידעת הבורא, לא תאבה להם... ולא תמצא יראת חטא וענוה וקדושה אלא באותם המתעסקים במשנה ובתלמוד ובחכמה יחד, לא בדברי חכמה בלבד". וראה א"ת ערך חכמות חיצוניות ציון 173 שדן בחילופי הגירסאות.

³² שו"ת הריב"ש מה. וראה שו"ת הרשב"א תטז.

³³ שו"ת יכין ובעז א קלד.

³⁴ ראה סעיף רכא הערה 29.

³⁵ שו"ת הרמ"א ז. וראה שם: "לכן גם אני אומר שמנוקה אני מעון זה. כי אף שהבאתי מקצת דברי אריסטו, מעידי עלי שמים וארץ שכל ימי לא עסקתי בשום ספר מספריו רק מה שעסקתי בספר המורה שיגעתי בו ומצאתי ת"ל".

³⁶ ראה סעיף רכא הערה 35.

³⁷ ראה סעיף רמח הערה 53. וראה ליקוטי מוהר"ן א סד ג.

³⁸ ראה סעיף רכא הערה 39.

³⁹ ראה שו"ת הרשב"א א תטו: "והוצאנו מכלל גזרתנו חכמת הרפואות אע"פ שהיא לקוחה מן הטבע לפי שהתורה נתנה רשות לרופא לרפאות".

⁴⁰ שו"ת רבי אליהו מזרחי (הרא"ם) נז.

⁴¹ שו"ת רדב"ז מכתב יד (חלק ח) קצא.

רק בית דין רשאי לאסור על אדם מסוים עיסוק בפילוסופיה.

יש סוברים, שבשל ירידת הדורות אין לעסוק בפילוסופיה. כותב ר' אלחנן ווסרמן: "... הדבר פשוט כי גם לדעת המתירין אין ההתר אלא היכא דלא שכיח היזיקא... אבל לא באנשים פחותי ערך כמונו, אשר הסכנה עצומה לנטות ולטעות, ולעולם לא יעמוד אדם במקום סכנה".⁴²

פוסקים אחרים סוברים, שדוקא לאור ירידת הדורות יש צורך ללמוד פילוסופיה, כדי לדעת כיצד לשרש השקפות פסולות. כותב היעב"ץ: "בדורות הללו היורדות, ובני אדם בקשו חשבונות רבים מערבבים הדעת האמיתי וההטעאות מתחזקות בכל יום להחשיך האור הבהיר לעור עיני השכל הברור, לזאת יועילו מעט למען דעת בני ישראל ללמד מלחמי להנצל מחרב הלשון, ולא ליתן מקום לאפיקורסים לרדות".⁴³ כותב הראי"ה קוק: "... היו ימים רבים שנפלה על זה מחלוקת בין גדולי ישראל. מעבר מזה העירו רבים שחובת התורה דורשת הידיעה השכלית, ורבים מעבר מזה טענו להראות את הצד המסוכן שיש בדרך המחקר לרבים... אבל אין שייך חשש זה בדורנו, שההפקרות הולכת ומתרבה, ספרי מינים מתחדשים בעוה"ר בכל יום, ונותנים את התורה והאמונה למרמס. ואם לא נקום בפרץ להגן על עם ה' להשיב חורפינו דבר בכח השכל וחקירת האמת, ישחיתו רבים ועצומים. על כן לא עת היא לחשות כי אם לענות דבר".⁴⁴

לכל הדעות רק תלמיד חכם מובהק רשאי לעסוק בפילוסופיה. כותב הנצי"ב: "בדור החי שרבו אפיקורסות ושבושי דעות באמונת התלמוד וכדומה... מי שאינו משים אל לבו להזהר הרבה הרי הוא בחזקת סכנה שיהיה נגרר גם הוא במשך איזה זמן".⁴⁵ פוסק האגרות משה: "הדין אמת דלהבין ולהורות ליכא איסור. אבל מצד היתר זה אין להתיר אלא לגדולי הדור בתורה וביראת שמים ולא לסתם בני אדם".⁴⁶

על לימוד לוגיקה בימינו כותב הרב נבנצל: "למרות שאנו מתנגדים ללימוד מדעים חיצוניים בישיבה, ישנו מדע אחד, שהייתי תומך מאד בהוראתו בישיבה... והוא הנקרא בלועזית לוגיקה, ובעברית: חכמת ההגיון".⁴⁷

*

כיום כל אחד רשאי לעסוק בפילוסופיה מכח חופש הדת וחופש הדעה.⁴⁸

⁴² קובץ שיעורים ב מז בתשובה לשואל ממדינה ידועה. מסתבר שהוא אינו חולק על כך שגדולי תורה ראויים לעסוק בפילוסופיה ואף מן הראוי שידעו להשיב לאפיקורסים.
⁴³ שו"ת שאילת יעב"ץ א מא.
⁴⁴ לנבוכי הדור פרק י.
⁴⁵ שו"ת משיב דבר א מד.
⁴⁶ שו"ת אגרות משה יו"ד ב קיא.
⁴⁷ שיחות ספר בראשית שיחה י.
⁴⁸ ראה סעיפים רי ריז.

רכה. אמנויות

כל אחד רשאי, ולעיתים אף מצווה, לעסוק באמנויות שונות.¹ כותב הראייה קוק: "הספרות הציור והחיטוב, עומדים להוציא אל הפועל כל המושגים הרוחניים, הצבורים בעומק הנפש האנושית, וכל זמן שחסר גם שרטוט אחד הגנוז בעומק הנפש החושבת והמרגשת שלא יצא אל הפועל, עוד יש חובה על עבודת האמנות להוציאוי".² כותב הרב צבי יהודה קוק: "גלוי וידוע הוא שהיסודות התרבותיים הרוחניים הם היסודות החשובים בחיי האדם, בפרט כל קבוץ חברתי".³ לחלק מן האנשים משיכה יתירה לאחת האמנויות. כותב הראייה קוק: "ואם יש בנו מי שמרגיש את רוחו בנטיה לשירה ופיוט אל נא יעזוב כשרונו".⁴

עיסוק באמנויות עשוי לקדם את יעודי התורה**טובת היחיד**

אמונה כותב הראייה קוק בשמונה קבצים: "... כל הכנה של הגברת החוש האסתטי באדם, הוא מכין שבילים להופעת אורות עליונים מאוצר הרוחני העליון...".⁵ כותב הראייה קוק בעין איה: "בהיות האדם אובד את רגשו להיזיף יוכל לבא עד הדיוטא התחתונה של ביזוי וגיעול, עד שגם הוד המוסר והדרת החכמה ונועם כל נשגב בדעת ויראת ה' לא יקחו לבבו כראוי".⁶ מצוות אומרת הגמרא: "זיה א-לי ואנוהו – התנאה לפניו במצוות".⁷ בריאות הנפש כותב הרמב"ם: "אם גברה עליו מרה השחורה יסירנה בשמיעת שירים ומיני נגינות... וישיבה עם צורות נאות, וכיוצא בזה ממה שמישב את הנפש ומסיר שעמום המרה השחורה ממנה".⁸ היעב"ץ כותב: "וכן הוא הענין בהנאת החושים וצערם בכלל, כי כל מה שיתענג בו בשווי משמיעה ומראיה וריח הטעם ומשוש מוליד דם טוב ובריא, והפכו מוליד השחורה...".⁹ כותב הראייה קוק: "המקצוע החשוב הזה של האמנות היפה... יפתח גם כן את רגש היופי

¹ מלון אבן שושן מגדיר: "יצירה ששקעו בה כשרון וטעם מעלה; יצירה שיש בה כדי להנות את הרואה או את השומע ולגרם להם חויה אסתטית: הציור, הפסול, התיאטרון, הרקוד, הספרות, המוסיקה - אמנויות הן".
² פנקסי הראייה חלק ראשון פנקס ג יב. וראה שמונה קבצים ח קעו: "אפילו אמן חילוני רואה את העולם כולו בצורה אחרת לגמרי, יותר מפוארה ממה שרואים אותו כל הרואים האחרים".
³ לנתיבות ישראל עמ' 1. וראה לפרקים עמ' רכא: "תרבות היא שם כולל לאותם קנינים וערכים מחשבתיים המהווים יסוד לחיי הרוח". בלשון חכמים תרבות היא נימוס, דרך ארץ וכד', ראה רש"י בבלי ב"ק טז ב ד"ה שהן בני תרבות - "שגידלן אדם בביתו". וראה רש"י דברי הימים א כז לב. וראה מלון אבן שושן: "תרבות היא סך ההשגים בהתפתחותו הרוחנית של אדם או של חברה בהשכלה, במדע, באמנות, בארגון החברה, בדת ובמוסר וכדומה". ספורט נחשב כחלק מן התרבות, ראה EB (2008) sports, Introduction; סעיף רכז הערה 3.
⁴ עיסוק בספורט תורם לבריאות, ראה סעיף רעט הערה 8.
⁵ אגרות ראייה ב אגרת תקצד. וראה שמונה קבצים ח ט.
⁶ שמונה קבצים ב יט. וראה שמונה קבצים ב קיא.
⁷ עין איה ברכות ב פרק שביעי מז. וראה סעיף רפג.
⁸ בבלי שבת קלג ב. ראה א"ת ערך הדור מצוה.
⁹ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה למסכת אבות ה. בירת מגדל עוז, נוה חכם חלון צורי דף מג ב.

והטוהר, שבני ציון היקרים מוכשרים לו עד מאד, ירומם נפשות רבות ומדוכאות לתת להן הסתכלות בהירה ומאירה על הדרת החיים".¹⁰

פרנסה כותב הראי"ה קוק: "המקצוע החשוב הזה של האמנות היפה יוכל באמת להביא ברכה ולפתח שערי פרנסה וכלכלה למשפחות רבות מאחינו היושבים על אדמת הקודש".¹¹ הרב שטרנבוך פוסק: "אבות שמלמדים בנותיהם לנגן באקורדיון, קלארינט וכדומה... אם הלימוד הוא לצורך אמנות מותר...".¹²

טובת הכלל כותב הראי"ה קוק: "וישראל... יודע הוא שעם צריך לכל קניני חומר וכל קניני רוח, לחיי עבודה ופעולה, לאכרים, כורמים ויוגבים, לחוצבים, בונים ופוסלים, למושכי שבת סופרים וכל מיני אמנים שונים".¹³

חכמי ישראל עומדים על ערכן של כמה מן האמנויות

ספרות כותב רמח"ל: "מה שצריך כל הרוצה להיות חכם בישראל לדעת תחילה... ארבעה ועשרים הספרים עם ביאוריהם הראשיים... אחרי כן צריך שידע לימוד הש"ס... ואחרי כן צריך שילמוד ספר היד החזקה להרמב"ם... אחר כך ילמוד שלחן ערוך... אחר כך ילמוד כל מדרשי הקדמונים עד תומם. עוד ילמוד מלאכת ההגיון והמליצה והשיר... ושאר החכמות והמלאכות מה שצריך לו ילמוד עד שידען, ואז ישים עיקר כל עיונו באלקיות כל ימי חייו".¹⁴

מוסיקה ריה"ל כותב: "אשר לחכמת הנגינה... האמנות הזאת, החשובה מצד עצמה אצל כל בני אדם בכלל, נכבדת אז ביחוד בעיני כל בני האומה אצילת היחש וזכת התכונה".¹⁵

¹⁰ אגרות ראייה א קנח.

¹¹ אגרות ראייה א קנח. וראה שו"ת ר' אליהו מזרחי נז' שיהודים היו מלמדים מוסיקה לקראים ולגויים. וראה הספדו של הרב יהודה אריה ממודינא בספרו חיי יהודה עמ' 82 על חתנו שעסק בהוראת מלאכת הריקוד. וראה בהרחבה בחיבור החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 311, ובעיקר בציון 73, שיהודים התפרנסו אז, בין השאר, מניגון, מריקודים, מלהטוטנים, מלוליות, כמפעילי תיאטרון צללים ועוד. וראה מעין גנים להרב שמואל ארקיוולטי צנור ראשון חוכן צנור חמישי א ב. וראה סעיף רסב.

¹² שו"ת תשובות והנהגות א שלג. וראה שו"ת שבט הלוי ו סט, שחלילה להחזיק אורגן בבית. מאמרי הראייה ב ירושלים עמ' 298. וראה שופטים ה יד: "מִשְׁכֵּים בְּשֶׁבֶט סִפָּר". שבט הינו קולמוס.

¹³ דרך חכמה בסוף. וראה מדבר קדמות מערכת ח יז החכמה הי; הקדמת פאת השלחן מש"כ על הגר"א. ספרות בודאי חיונית להמחיש עקרונות מופשטים, ולקרובם לרגש של כל אחד. ריב"ז ידע משלי כובסים ומשלי שועלים והוא השתמש בהם לצרכי מוסר וכו', ראה בבלי סוכה כח א ורש"י שם. וראה בבלי סנהדרין לח ב, שרבי מאיר דרש שלש מאות משלי שועלים. וראה בבלי סוטה מט א: "משמת ר' מאיר בטלו מושלי משלים", וראה רש"י שם. וראה הקדמת המחבר, בן איש חי, שנה ראשונה חלק ההלכה; מרגליות הים שם אות מג. וראה ועלהו לא יבול ב עמ' מג, הערת הגר"ן: "נראה שהרבה סיפורים בגמרא לא היו בפועל ורק חכמים המציאו סיפורים בתור משל". וראה מול אתגרי התקופה שיחה לב, שהספרות מעשירה את הנסיון האישי של כל אחד. יש להוסיף על דבריו, כי על פי דין יש לכבד במדה מסוימת זקן נכרי משום ההרפתקי דעדו עליו, ראה רמב"ם תלמוד תורה ו ט, ומי שקונה חכמה מחויות של אחרים ולו אף מתיאורים ספרותיים טובים אינו גרוע מאותו זקן. וראה הרב ליכטנשטיין, "טובה חכמה עם נחלה", ממלכת כהנים וגוי קדוש, עמ' 25 – 43.

¹⁴ כוזרי ב סד. וראה תורת חובות הלבבות, הקדמה עמ' א; מורה נבוכים ג מו. וראה נפוצות יהודה הדרוש הראשון, וראה שם שבמשה רבינו "נשלמו ערכי המוסיקה". וראה שער החשק דף י ב על שלמה המלך: "ושלמותו בחכמת הנגון די בזה ראייה ממה שאמר הנביא 'עשיתי לי שרים ושרות תענוגות בני אדם שדה ושדות', שזה כולל כל מיני ניגון בפה ובכל כלי שיר...". וראה הערה 23.

פאת השלחן כותב בשם הגר"א: "רוב טעמי תורה וסודות שירי הלויים וסודות תיקוני הזוהר אי אפשר לידע בלעדו ועל ידה יכולים בני אדם למות בכלות נפשם מנעימותיה...".¹⁶ כותב הרמב"ם: "... אמר כי החשוב ביותר אצל התאווה... הוא הבשר, והחשוב אצל הכח החיוני אשר מקורו הלב הוא היין, וכן הכח אשר מקורו המח והוא הנפשי מתענג בניגון בכלים, ולפיכך נתקרב כל כח לפני ה' בדבר האהוב עליו ביותר, ולכן הקרבן בשר ויין ושמע כלומר השיר".¹⁷ כותב ר' נחמן מברסלב: "כי זהו עיקר הניגון, ללקט ולברר הרוח טובה כמבואר במקום אחר. ועל כן, על ידי הניגון ניצול מרוח הבהמיות, כי נתברר רוח האדם מרוח הבהמה, על ידי הניגון כנ"ל".¹⁸ בזמן שבית המקדש היה קיים היתה מצוה לנגן בו.¹⁹

שירה כותב הראי"ה קוק: "הרוח האלקי מתגלה בקודש – בנבואה; ובחול – בפילוסופיה ובשירה העליונה".²⁰

בארמון המלך שלמה היו שרים ושרות.²¹ בבית המקדש מצוויים הלויים לשיר.²²

ריקוד כותב ריה"ל: "ואם תעלה עליוזותך במצוות אל מדרגת הזמר והריקוד יהיו לך גם אלה עבודת האלקים, ואף על ידם תדבק בענין האלוהי".²³ הרלב"ג מציין ששלמה המלך ידע גם חכמה זו.²⁴

חכמים מגבילים עיסוק מופרז באומנות בשעות הפנאי בשל הסיבות הבאות

פגיעה באמונה כותב הראי"ה קוק: "וכשהיה השפע של החידוש הולך בלא מעצור, היה מטשטש את צורתו של כל יסוד טרם שנבנה עליו איזה בנין, וזוהי יראת האמנות שמתגלה גם כן בחול".²⁵

ביטול תורה²⁶

¹⁶ פאת השלחן, הקדמת המחבר.

¹⁷ מו"נ ג מו.

¹⁸ ליקוטי מוהר"ן תנינא סג.

¹⁹ ראה רמב"ם כלי המקדש פרק ג. וראה פירוש הבונה עין יעקב ערכין יא א.

²⁰ מאמרי הראיה א עמ' 102. וראה מאמרו של הרב ליכטנשטיין הנזכר בהערה 14.

²¹ קהלת ב ח. וראה שמואל ב יט לה לו: "ויאמר ברזלי אל המלך... אם אשמע עוד בקול שרים ושרות". וראה בבלי גיטין סח א ששרים ושרות הנזכרים בקהלת הם מיני זמר, וראה תרגום על הנביא שמואל שם ורש"י על קהלת. וראה במדבר רבה יא ג שמדובר בשרים זכרים ושרות נקיבות. ויתכן שהנקיבות שרו לפני המלכה ונערתיה. וראה ילקוט שמעוני על מלכים א רא: "ר"מ אומר השרים אלו הלויים שהיו עומדין על הדוכן בשיר והשרות אלו נשיהם". וראה קשרי כלכלה בין ארצות המקרא עמ' 219 שברשימות של מלך אשור על מסים שהוא נטל ממלך ישראל כלולים גם זמרים וזמרות.

²² ראה רמב"ם כלי המקדש פרק ג.

²³ כוזרי ב נ. הערת הרב נבנצל: "ודוד המלך פזז וכרכר לפני הארון. וע' רמב"ם סוף הל' לולב. ורב האי גאון התיר לרקוד ביו"ט בשמחת תורה. ומנהג כל ישראל לרקוד לכבוד חתן וכלה".

²⁴ ראה רלב"ג על מלכים א ה יא: "ואמר בני מחול להעיר שהם היו לחכמת' ראויים להלל הש"י במחול".

²⁵ אורות האמונה עמ' 94. וראה בית הבחירה שבת קמט א: "ודיוקני עצמה אסורה אף בחול להביט בה שהם דברים המושכים לבו של אדם ומפנים אותו לבטלה ומיאשים אותו מעבודת בוראו". וראה בירור הלכה על שבת שם ציון ז. על סתירה אפשרית בין מסורת וחידוש ראה סעיף ריד.

²⁶ ראה סעיף רכא הערה 27.

התמכרות

כותב הראי"ה קוק בעין איה על מסכת שבת: "הנטיה אל היופי יש לה שני צדדים, האחד טוב והשני רע. מצד אחד, היא מרוממת את הנפש... ומצד השני, האדם עלול לאבד על ידה את היסוד הראשי להצלחתו, שיסוד ההצלחה הפנימית הוא שידע האדם שאשרו ימצא תמיד בעצמו, בקרב נפשו ולבבו, ולא ילך לבקשה אצל אחרים. שהנטיה ליופי משעבדת את האדם לזולתו...".²⁷ כותב הראי"ה קוק בעין איה על מסכת ברכות: "הרגשת היופי ראוי לאדם שלם שלא ימשך אחריה יותר מדאי, עד שיהי' משועבד לה ולא יוכל לסבול דבר שאין בו חן ויופי חיצוני. כי באופן זה יהפך לו זה החוש שניתן לעדן את החיים ולהרחיב את הדעת ולשמח את הנפש למקור דאבון ושממון נפש".²⁸

החלשות האחוה

כותב רבינו בחיי: "ופרוש ממה שימשך אותך אל המרי בשם והזנחת מצותיו - ממיני הזמר והנגינות והבידור והגיל המטרידים אותך מן המעלות ומעשה החסד".²⁹ כותב הראי"ה קוק: "... שמה שהוא נאה ומנומס אצל איש אחד הוא מפוגל ונבזה אצל זולתו ולדבר זה יש יד ושם בעיניו מהלך תרבות השלום והאהבה, כי גועל הנפש שמשגיג האחד על תהלוכות החיים ודרכי היופי של זולתו - מקרר את רגש האהבה בטבע ואינו נותן לו מקום להתפתח כראוי".³⁰ כותב הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק: "היהדות מעריכה ומוקירה מאד את היופי... אלא שתמיד ידעה היהדות כי יופי וחסד וקדושה אינם הולכים יד ביד בכל עת, וכשהם נפגשים - עלולות להתעורר סכנות... יש שהיופי בא מעיקרו לחפות ולהעלים הפקרות ואכזריות, בהמיות, הידרדרות מוסרית וטומאת נפש. לעתים עלול היופי להיות זהה עם חיים של הוללות, חיים שאין בהם מרגשי החסד והרחמים... לכן ציוותה לנו התורה להיזהר ולהסתכל בעיניי ביקורתיות ביפיותו של יפת".³¹

לפיכך אין להפריז בעיסוק באמנויות בשעות הפנאי יתר על המדה.³²

אסור לעסוק באמנות באופנים שהתורה אוסרת.³³ כותב הרש"ר הירש: "לא יניע שום אמן המלא רוח היהדות את מפסלתו, מכחולו וחרטו להתקין יצירת אמנות, אשר כח דמיון לא טהור הוליד אותה ואשר אין בה אלא כדי להזין את הצד הבהמי שבאדם".³⁴ פוסק האגרות משה: "שרובן של המחזות הם עניני ליצנות וקלות ח"ו בעריות וגם זלזול בחומר איסור רציחה כידוע. ואף שמודמן בדרך מקרה איזה מחזה שליכא שם ליצנות ונבול פה וזלזול ברציחה ועריות הוא רק ענין מקרה...".³⁵ המשנה הלכות פוסק: "אסור לשמוע מאשה כזו המזמרת על הכלי זמר משום

²⁷ עין איה שבת ב פרק רביעי ט.

²⁸ עין איה ברכות ב פרק ששי נב. וראה כוזרי ג ה: "... דבורים מגונים או שירים שהנפש נוהה אחריהם עד שאי אפשר להשתלט עליה".

²⁹ תורת חובות הלבבות שער הפרישות ה.

³⁰ תעודת ישראל ולאומיותו, אזכרה עמ' פ.

³¹ ימי זיכרון עמ' 124. וראה זמן חירותנו עמ' 24 – 25.

³² ראה סעיף רכז.

³³ ראה סעיף ריט.

³⁴ אגרות צפון אגרת טו.

³⁵ שו"ת אגרות משה או"ח ב' עט.

תנועותיה ולא משום קול באשה אלא משום שמגרה בעצמו היצה"ר".³⁶ בנוסף לכך הוא פוסק שאסור ללכת לקונצרט בו יושבים גברים ונשים בתערובת.³⁷

אסור לעסוק באמנות הקשורה לעבודה זרה כגון עשית פסלים,³⁸ ציורים של כוכבי השמים וכו',³⁹ או האזנה למוסיקה כנסיתית.⁴⁰ המשנה הלכות מורה: "אסור לשמוע לנגוני אדם רשע או מין או אפיקורס ואפילו ס"ת שכתבה מין ישרף וכל שכן שלא ילמד בה וק"ו שלא לשמוע נגינתם".⁴¹

המהר"ם שיק פוסק: "בנידון הנ"ל שכל לימוד המוזיקה הוא רק שחצנית ולא לפרנס את עצמו ובוזה אדרבה איסורא איכא, דכבר אמרו חכז"ל משעה שחרב ביהמ"ק גזרו חכז"ל שלא לנגן בכלי שיר...".⁴² יש האוסרים לשיר פסוקי תורה.⁴³

על בתי הדין לודא שלא עוסקים באמנויות באופן שהתורה אוסרת, אך בפועל קשה להגביל עיסוקים אלו. אומר הירושלמי: "אמר רב חסדא: בראשונה היתה אימת סנהדרין עליהן ולא היו אומרים דברי נבלה בשיר אבל עכשיו שאין אימת סנהדרין עליהן הן אומרים דברי נבלה בשיר".⁴⁴

מאחר ועל פי התורה ראוי לעסוק באמנות, על הפרנסים לטפח לעודד ולגבות את בעלי הכשרונות והכישורים בתחום זה,⁴⁵ ובמיוחד את אלה העשויים להביא ברכה לציבור⁴⁶ ואת אלה העוסקים באמנות יהודית.⁴⁷

אין לפרנסים התר למנוע את העיסוק באמנויות באופן שרירותי. כותב הרב וויינברג: "הפסוק: 'שקר החן והבל היופי' גוזר פסק דין שלילי רק על היופי המשתחרר משלטון המוסר והדת".⁴⁸

³⁶ שו"ת משנה הלכות ו כה.

³⁷ ראה שו"ת משנה הלכות ז מב.

³⁸ על עשיית פסל שלם בדמות אדם, ובענין עשית בובות לילדים ראה שו"ת יחווה דעת ג סד; שערים המצוינים בהלכה קסח ס"ק ב; שו"ת תשובות והנהגות א תתד.

³⁹ ראה שו"ע יו"ד סימן קמא; קיצור שלחן ערוך קסח א ב. וראה בהרחבה שו"ת אמנות.

⁴⁰ ראה סעיף קסג.

⁴¹ שו"ת משנה הלכות ו קח.

⁴² שו"ת מהר"ם שיק יו"ד שסח. וראה שו"ת משנה הלכות ו כה. שו"ת משנה הלכות י כד פוסק בעקבות המג"א (והב"ח) על שו"ע או"ח תקס"ט שאסור לשיר בפה, אפילו שלא על היין, מדין זמרא, וראה מ"ב שם ס"ק יג. אמנם ערוך השלחן אורח חיים תקס ז אינו מזכיר כלל את שיטת הב"ח. שו"ת אגרות משה או"ח א קסו פוסק שלצורך מצוה יש להקל בענין זה. היחווה דעת ט מו בהערה מכריע: "... אין למחות במקילים, כיון דהוי מילתא דרבנן, והמחמיר תע"ב". וראה שו"ת ציץ אליעזר טו לג, שאף על פי שנחלקו הראשונים בענין זה "פוק חזי מה עמא דבר". על עשיית מנורה בת שבעה קנים ראה שערים המצוינים בהלכה שם ס"ק ד; שו"ת יביע אומר א יו"ד יב.

⁴³ שו"ת משנה הלכות ז מב. הערת הרב נבנצל: "אדמו"ר [הרב ש"ז אויערבאך] זלה"ה התיר שירת פסוקים כשמתכוון להתעורר מהתוכן כגון 'טוב לי תורת פיך וגו'".

⁴⁴ ירושלמי סוטה ט יב. וראה סעיף פו.

⁴⁵ ראה מוסר אביך מדות הראיה אהבה יא: "צריכים ליסר את עצמו לאהבת הבריות וביחוד לאהבת המעולים שבבני אדם, החכמים, הגבורים, המשוררים והאמנים... צריכים להכיר את אור הטוב שבמצוינים שבבני אדם שעל ידם אור ה' מתפשט בעולם...".

⁴⁶ ראה סעיף רמח הערה 53.

⁴⁷ ראה שמונה קבצים א תקיב: "הספרות של הקודש מוכרחת להתפשט וצריכה להתרחב".

⁴⁸ שו"ת שרידי אש ד עמי שסט.

רק לבית דין סמכות לאסור על אדם מסוים לעסוק באמנות כל שהיא.⁴⁹

גם כיום תקפות ההוראות הנוגעות לעיסוק באמנויות.

בימות המשיח ירחו האמנויות. כותב הנפוצות יהודה: "ויעוד ההצלחה המקווה הלא היא בהשבת המוסיקה הזאת לאיתנה".⁵⁰ כותב הראי"ה קוק: "הספרות תתקדש, וגם הסופרים יתקדשו, יתרומם העולם להכיר את כחה הגדול והעדין של הספרות, - הרמת היסוד הרוחני בעולם בכל עילוי... רוח הטומאה בכלל עבור יעבור, יבטל מן העולם וכלל יחלוף והספרות תתקדש".⁵¹ על השירה כותב הראי"ה קוק: "גם מתוך החול יגלה הקדש, וגם מתוך החפש הפרוץ יבא העול האהוב. עבותות זהב ישתרגו ויעלו גם מתוך השירה החפשנית. ותשובה מזהירה תצא גם מתוך הספרות החיצונית. זאת תהיה הפליאה העליונה של חזון הגאולה".⁵²

*

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "מדינות שהן צד באמנה זו מתחייבות לכבד את החופש החיוני... לפעילות יוצרת".⁵³

מדינות אחדות קובעות בחוקתן שלכל אחד חופש לעסוק באמנויות וביצירות ספרותיות.⁵⁴ מדינות אחרות מתחייבות בחוקתן ליצור תנאים המאפשרים פיתוח אמנויות ותמיכה באמנים.⁵⁵ חלק מן המדינות מדגישות את החופש לטפח אמנות אוניברסלית ואמנות של מיעוטים.⁵⁶

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי להשתתף תוך חירות בחיי התרבותיים של הציבור, ליהנות מהאמנויות...".⁵⁷

מדינות רבות קובעות בחוקתן את הזכות לתרבות.⁵⁸ במדינות אחדות בחוקה מורה כי אחת ממטרות היסוד של הציבור היא לטפח רווחה תרבותית.⁵⁹ במדינות אחדות הזכות לתרבות נחשבת לזכות תביעה ולכן החוקה מחייבות את הרשויות לאפשר לכל אזרח נגישות לתרבות.⁶⁰

⁴⁹ ראה סעיף צט.

⁵⁰ נפוצות יהודה הדרוש הראשון.

⁵¹ אורות, אורות התחיה לו: עוד על התיאטרון והספרים בימות המשיח ראה שם, המלחמה ח.

⁵² אורות התשובה יז ג.

⁵³ כתבי אמנה 1037 15 3.

⁵⁴ ראה לדוגמא ICL חוקת פולין 73 וכן שם חוקת ספרד 1 20 (b); חוקת פורטוגל 42 (2).

⁵⁵ ראה לדוגמא ICL חוקת בולגריה 23. ראה גם שם חוקת שוויצריה 69.

⁵⁶ ראה לדוגמא ICL חוקת בולגריה 54.

⁵⁷ הכרזה כז 1. החופש לעסוק בחיי התרבות כלול גם בחופש הבטוי ראה כתבי אמנה 19 1040 2.

⁵⁸ ראה ICL חוקת איטליה 9 (1) שהמדינה מחויבת לעודד את פיתוח התרבות.

⁵⁹ ראה ICL חוקת שבדיה 1 2 (2).

⁶⁰ ראה ICL חוקת ספרד 44 (1).

פרק מה. מותרות**רכו. החופש להתעשר**

מצאנו שתי דעות הנראות כסותרות. מחד גיסא קובעת התורה שיש ללכת בדרך האמצעית,¹ ופוסק הרמב"ם בהלכות דעות: "הדרך הישרה היא מדה בינונית שבכל דעה ודעה... לא יהיה עמל בעסקו אלא להשיג דבר שצריך לו לחיי שעה...".² בהלכות תשובה פוסק הרמב"ם שעל רדיפת ממון יש לחזור בתשובה.³

מאידך גיסא קובעת התורה שהעושר הוא ברכה. יעקב אבינו מברך את בנו: "יששכר חמר גרם", ומתרגם אונקלוס: "יששכר עתיר בנכסיו".⁴ שנינו: "העושר... נאה לצדיקים ונאה לעולם".⁵ היעב"ץ מצווה את בניו: "... בחרו במדת העושר, והשתדלו לקנות עושר ונכסים באמונה וביושר, ותזכו בעולם הזה ולעולם הבא... והעושר הזה היא מתנה נתונה מאת המקום".⁶

כותב הגר"א: "כן חמדת הפרנסה והממון אינה אסורה מכל וכל, כי כן כתיב: 'למען יברכך ה' אלקיך בכל מעשה ידך אשר תעשה'".⁷ הראי"ה קוק כותב: "יש לכל אדם רשות להיות עוסק במשא ומתן ולקנות נכסים וקנינים אפילו יותר מדי הכרח סיפוקו, ואין בזה משום ביטול תורה...".⁸ פוסק הרב יוסף אליהו הענקין: "לא הגבילה התורה את רמת החיים בהוראות מפורשות והשאירה תחום זה לבחירתו הפרטית של האדם, במסגרת האפשרויות הרחבות שבעולם הנסיון".⁹ פוסק האגרות משה: "... משמע שליכא איסור לאלו שעוסקין במלאכה ובפרגמטיא גם ליותר מכדי חיים של אינשי בינונים, אלא גם להתעשר, אף שלא מקיים מצווה זו דלימוד התורה כראוי".¹⁰

התורה מתירה לצאת לחו"ל כדי להתעשר,¹¹ ואף מתירה להכנס לסכנה מסוימת לשם כך.¹²

¹ ראה סעיף מג.

² רמב"ם דעות א ד. נראה, שכוונת הרמב"ם באומרו: "דבר שצריך לו לחיי שעה" היא פרנסה לשנה מראש, ראה סעיף צב הערה 4. וראה אבדר"ן לו ה; רמב"ם תלמוד תורה א יב; עינים למשפט ברכות לה ב ד"ה תורתם קבע וגו'. לדינא אין איסור להתכונן גם ליותר משנה מראש. ראה הטור יו"ד רנג, שכל מי שאין לו קרן שממנה הוא יכול להתפרנס כל ימיו נדון כעני, וראה סעיף נא הערה 39.

³ ראה רמב"ם תשובה ז ג. וראה שערי תשובה א לא; מ"ב קלו ס"ק ב; עין איה ברכות א פרק חמישי עו.

⁴ בראשית מט יד. על נחלת יששכר ראה בבלי בבא קמא יז א.

⁵ משנה אבות ו ח. ראה בבלי עירובין פו א: "רבי מכבד עשירים, רבי עקיבא מכבד עשירים וכו'".

⁶ בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית דרך ארץ, פרק ה, דף צא ב. וראה בבלי שבת כה ב: "איזה עשיר רבי טרפון אומר: כל שיש לו מאה כרמים ומאה שדות וכו' ", ומבאר רש"י ד"ה איזה עשיר: "נפקא מיניה למטרח להדורי אמילתא".

⁷ ספר משלי עם ביאור הגר"א פרק ב טז. וראה חידושי"א עירובין יג ב ד"ה שכל המשפיל: "שהאדם צריך שיהיה טוב לשמים וטוב לבריות וטוב לעצמו". וראה שם שטוב לעצמו הכונה שהוא יהיה עשיר.

⁸ עין איה ברכות א פרק ראשון ל. וראה אהבת חסד פרק ששי נתיב החסד ג, שהנותן הלואה לעשיר מקיים מצות גמילות חסדים. משמע שמייירי גם במקרה שהלווה הוא עשיר הזקוק למעות להרווחה בעלמא.

⁹ בנין אב ב סט ג. על זכות עני שלא ליטול צדקה, ראה סעיף רסח.

¹⁰ שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו.

¹¹ ראה שו"ע או"ח תקלא ד, מג"א שם ס"ק ז ומ"ב ס"ק יד לגבי יוצא לחו"ל; מג"א שו"ע או"ח רמח ס"ק יט. וראה ב"י טור או"ח תקלא ד"ה ומ"ש רבינו. על המ"ב מעיר הרב נבנצל: "שאינו כהן".

¹² סוחרים הולכים במדברות ונוסעים בספינות למרות שלאחר מכן עליהם לברך הגומל, ראה שו"ע ריט א – ב.

אין סתירה בין שתי הגישות, מאחר ורדיפה אחר העושר רצויה רק בתנאים ובנסיבות הבאים

- כותב ריה"ל: "ואף מיעוט רכישת קניינים אינו עבודת אלקים אצל מי שהרכישה מזדמנת לו בלא יגיעה, ואינה מבטלת אותו מלימוד החכמה ומן המעשה הטוב..."¹³.
- קיימת הזדמנות חד פעמית להתעשר¹⁴.
- הרודף אחר העושר הוא בעל כשרונות מיוחדים בתחום המסחר, הכלכלה וכד'¹⁵.
- כותב ריה"ל: "... וביחוד אם אדם זה מטופל בבנים או אם בדעתו להוציא ממונו לשם שמים, - להפך, לאיש כזה רבוי הרכישה נאה יותר"¹⁶. כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "ומה שאמרו... הרוצה להעשיר יצפין, היינו למי שמכיר בנפשו שהוא צריך זה לעבודת הש"י שיוכל לעבדו על ידי זה בהרחבת הלב יותר..."¹⁷. פוסק המשנה ברורה: "יצויר לפעמים במה שמשתדל להרבות עסקיו - דבר מצוה, כגון שכוונתו להרבות בצדקה וגמ"ח על ידי זה, או שכונתו ליקח עסקים תחת רשותו כדי להמציא מלאכה לעניי ישראל..."¹⁸.

החופש להתעשר עשוי לתרום לקידום יעודי התורה¹⁹**טובת היחיד**

מצוות לעשיר יש אפשרות לקיים מצוות רבות יותר מאחרים.²⁰ לעשיר יש גם יכולת השפעה מיוחדת, שהוא יכול להשתמש בה לטובה לקיום מצוות תוכחה, הפרשה מאיסור ומחאה. כותב רש"י: "דבריהם נשמעים מחמת עושרם והבריות יראים מהם"²¹.

תלמוד תורה כותב הרד"ק: "... כי לפי שהם גדולים ועשירים ואינם מתעסקים במלאכה יש להם פנאי ללמוד תורה וחכמה וברוב הם בעלי מוסר ודעת ולמדו תורה ומשפט אלהיהם"²². כותב ר' נחמן מברסלב: "דע שיש שבילי התורה, שיש בהם התבוננות גדול מאד, שאי אפשר לבא להתבוננות הזאת, כי אם על ידי עשירות"²³. דמוי עצמי חיובי²⁴.

¹³ כוזרי ב נ. וראה בבלי עבודה זרה יט ב: "כל העוסק בתורה נכסיו מצליחין לו". וראה דרך אמונה סוף שמיטה ויובל דרך אמונה אות סד: "... שיעשה השתדלות מועטת והקב"ה ישלח ברכה במעשה ידיו".

¹⁴ הזדמנות מעין זו היא דבר ה' המתיר לסטות מעט מדרך האמצע, וראה סעיפים מה מג.

¹⁵ נראה שבעל כשרונות מיוחדים רשאי לראות את מה שחנן אותו ה' כדבר ה', ראה הערה קודמת. על היחס לבעלי כשרונות מיוחדים ראה סעיפים ריא ריג – רטז רכא רכב רכד רכה.

¹⁶ כוזרי ב נ. וראה במדר"ר יג יז; רש"י דברים לג יח. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרק אבות ה: "... וכן כאשר יתעורר ויתעסק ברכישת נכסים תהיה מטרותו בקבוצו כדי שיוציאו בדברים הנעלים..."

¹⁷ דברי סופרים ח.

¹⁸ משנה ברורה סימן רלא ס"ק ח. וראה מו"נ ג נא: "... שהם בשעת אותם המעשים היו עושים אותם באבריהם לא יותר, ודעתם לפניו יתעלה לא תסור". וראה נפש החיים שער א פרק ח.

¹⁹ על יעודי התורה ראה סעיפים כז – לא. וראה סעיף רנה.

²⁰ מצוות אחדות כרוכות בהוצאה גדולה ורק עשירים יכולים לקיימן, כגון כתיבת ספר תורה.

²¹ רש"י בבלי סוכה כט ב ד"ה ועל שהיה ספק בידם. וראה ספר חסידים (וויס). תתקלח.

²² רד"ק ירמיהו ה ה. וראה אבדר"נ ב ט שלדעת ב"ש אין מלמדים תורה אלא לעשיר.

²³ ליקוטי מוהר"ן ס א.

²⁴ ראה סעיף קנז.

כבוד כותב רבינו בחיי אבן פקודה: "ויש בבני אדם קבוצות, שאינם משתדלים ברכישת הממון ובהרבות ממנו אלא מאהבתם שיכבדו בני אדם ושיתפרסם שמם ביניהם..."²⁵
 כותב המהר"ל: "העושר בעצמו הוא כבוד האדם"²⁶. כותב ר' נחמן מברסלב: "... דרך בני אדם למשוך אליו ולאהוב אותו, מחמת שיש לו ממון..."²⁷.

חירות²⁸

שמחה הגמרא אומרת: "ואת כל היקום" - זה ממנו של אדם שמעמידו על רגליו, ומבאר רש"י: "שמשמח לבו"²⁹. הירושלמי אומר: "כל האברים תלויין בלב והלב תלוי בכיס"³⁰.

פיתוח האישינות הגמרא אומרת: "אין השכינה שורה אלא על חכם גבור ועשיר ובעל קומה"³¹. כותב רבינו בחיי: "ומן הידוע כי אין שלמות למדת החכמה מבלעדי העושר..."³²
 כותב הרא"ה קוק: "והנה, עצם מציאות העושר היא סיבה להרחבת הדעת ושלמות הנפש, שעל ידן יוכל האדם לעסוק במושכלות, בתורה וחכמה וכל טוב"³³.

בריאות ובטחון אישי³⁴

טובת הכלל הגמרא מספרת: "פעם אחת עלו כל ישראל לרגל לירושלים ולא היה להם מים לשתות. הלך נקדימון בן גוריון אצל הגמון אחד, אמר לו: הלוני שתיים עשרה מעיינות מים לעולי רגלים..."³⁵. כותב הרב יהודה מסר ליאון: "משלמות הנהגת המדינה, שיהיו בה גומלי חסדים ונדיבי עמים, עד יהיו העשירים למחסה ולמסתור לעניים האביונים, ולא יחוסו על צרורות כספיהם"³⁶. כותב הרב ריינס: "וגם כל הבתים הכוללים שיש בישראל שהם הם מאריכים ימי בני ישראל החמריים והמוסריים ביחד, כמו בתי הישיבות, בתי תלמוד תורה, בתי הכנסיות, בתי גמילות חסד, בתי בקור חולים ועוד ועוד... הבתים האלה נבנו ונוסדו רק בעזרת העשירים נדיבי לב. כל מי שיודע רק פרק אחד בהלכות קורות היהודים יודע כי רבות פעל ועשה העושר בישראל"³⁷.

²⁵ תורת חובות הלבבות שער הבטחון פרק ד. וראה חידו"א שבת כה ב ד"ה כל שיש לו.

²⁶ חידושי אגדות למהר"ל שבת סב ב.

²⁷ ליקוטי מוהר"ן א סח.

²⁸ ראה סעיף קנט.

²⁹ רש"י בבלי פסחים קיט א ד"ה שמעמידו על רגליו. וראה משלי ג טו "אורך ימים בימינה בשמאולה עשר וכבוד". וראה דברי הימים א כט כח: "וימת בשיבה טובה שבע ימים עשר וכבוד וימלך שלמה בנו תחתיו". וראה בבלי שבת סג א: "למיימינין בה - אורך ימים איכא, וכל שכן עושר וכבוד".

³⁰ ירושלמי תרומות ח י.

³¹ בבלי שבת צב א. וראה הכותב, עין יעקב ריש עבודה זרה בשם הרשב"א. וראה מחזה עליון פרק רביעי א - ב שקיימת מחלוקת הראשונים האם הגמרא מתכוונת לעושר כפשוטו.

³² כד הקמח ערך עושר.

³³ עין איה שבת א פרק שני ע, וראה גם כוזרי ד יט.

³⁴ ראה רשב"ם בבלי פסחים קיא ב ד"ה שעתה קיימא לך; חידו"א שבת כה ב ד"ה כל שיש לו.

³⁵ בבלי תענית יט ב. על פעלו של רב הונא למען הציבור ראה בבלי תענית כ ב. וראה רש"י על עירובין פו א ד"ה אימתי ישב עולם: "בזמן שיש בו עשירים, שגומלין ומזמנים מזונות לעניים".

³⁶ נופת צופים השער הרביעי פרק מח.

³⁷ נאד של דמעות עמי 60. וראה משנה אבות א א: "...העמידו תלמידים הרבה", ומפרש המדרש שמואל: "אמר יוהעמידו לכלול גם כן העשירים שהם ישתדלו להעמידם ולספק להם כל צרכם".

טובת המדינה פסוק מפורש בתורה: "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל..." ומפרש רש"י: "עשירים שאין צריכים להחניף ולהכיר פנים".³⁸

טובת האנושות הגדול ממינסק אומר: "הסוחרים האדירים והעשירים מקבלים קבלנות, בונים בנינים, גושרים גשרים, סוללים מסלות, מבראים יערות, מיסדים בתי חרושת; וכאלה וכאלה דברים, שלהם דרושים הון וחיל, ובהם הם ממציאים מחיה וכלכלה לאלפי בני אדם: לסתתים, חוצבים, אמנים, נגרים וחרשים, וסתם פועלים".³⁹

ברדיפה אחר העושר ובעושר עצמו טמונות סכנות רבות

טובת היחיד

אמונה פסוק מפורש בתורה: "וישמך ישרון ויבעט שמנת עבית כשית ויטש אלו-ה עשהו".⁴⁰ שנוי בנביאים: "וכסף הרביתי לה וזהב עשו לבעל".⁴¹ משולש בכתובים: "פן אשבע וכחשתי ואמרת מי הי'".⁴² המדרש כותב: "כל אדם כשהוא עני ירא מן הקב"ה וכשהוא עשיר בטוח בעשרו ואין עליו יראת שמים".⁴³

כותב השל"ה: "כשראה ראיתי בני ישראל בונים בתים כמו מבצרי השרים, עושים דירת קבע בעולם הזה ובארץ הטמאה... כאילו היתה זו הנחלה לו ולזרעו וזרעו עד עולם. וזה נראה חס ושלוש כהיסח הדעת מהגאולה".⁴⁴

מצוות כותב הפלא יועץ: "כי רב העבירות הן נגרות מחמת היות אדם להוט אחר הכסף, כגון... מאכלות אסורות, חילול שבת ויום טוב, ורב העבירות שאדם עושה הוא על בצע כסף ועוון חילול ה' על גביהן. וכן מי שממונו חביב עליו מבטל רב מצוות ותפלות וברכות ותלמוד תורה כנגד כולם... וכהנה עוד רבות באופן שיש עשר שמור לבעליו לרעתו, שעל ידו יורש גיהנם ויורד לבאר שחת".⁴⁵

מדות אומרת הגמרא במסכת סוכה: "בשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים יוצאין לטמיון... ועל גסות הרוח, וגסות הרוח כנגד כולן", ומבאר רש"י: מתגאים ומשתרין על אחיהם בשביל עשרם".⁴⁶ כותב רבינו בחיי בפירושו לתורה: "כי העושר סבה שיתגבר לב האדם על הבריות להנקם ולהרע להם".⁴⁷

³⁸ רש"י שמות יח כא. וראה סעיפים קה שמא.

³⁹ "הגדול" ממינסק עמ' 143. וראה חשוקי חמד יומא עמ' תקפו - תקפח.

⁴⁰ דברים לב טו. וראה רש"י דברים יא טז. וראה ספר העיקרים ד יג: חידו"א למהרש"א חגיגה שם.

⁴¹ תהלים נב ט. וראה הושע ב י: "וכסף הרביתי לה וזהב עשו לבעל".

⁴² משלי ל ט.

⁴³ תנחומא נשא כח.

⁴⁴ של"ה סוף דרך חיים ותוכחת מוסר סוף מסכת סוכה.

⁴⁵ פלא יועץ ערך כסף. וראה שו"ת הריב"ש תמו: "וחי נפשי! אני ראיתי בברצלונה, את מורנו הרב רבינו נסים זצ"ל, כשהיה רוצה להוכיח על אי זה דבר, מעצמו; קצת מעשירי הקהל, היו מתריסין כנגדו, ומבטלין עצותיו". וראה חידו"א בבלי הוריות י א ד"ה אעתינו; חפץ חיים פתיחה עשין יב בהערה.

⁴⁶ רש"י בבלי סוכה כט ב ד"ה ועל גסות הרוח. וראה רש"י בבלי גיטין ע א ד"ה עושר. וראה בבלי סנהדרין קח א; שמו"ר לג ה; רש"י קהלת ה יב; ספר חסידים (מרג.) תשצה.

⁴⁷ רבינו בחיי על התורה ריש פרשת קרח.

בריאיות הנפש שנינו: "מרבה נכסים מרבה דאגה"⁴⁸. כותב הראב"ע: "כי ידוע שהעשיר בפחד ומחשבות רבות"⁴⁹. כותב ר' נחמן מברסלב: "כל מה שיש לו עשירות יותר, יש לו דאגות ועצבות ומרה שחורה ביותר..."⁵⁰.

בטיחות פוסק מפורש בספר קהלת: "יש רעה חולה ראיתי תחת השמש, עשר שמור לבעליו לרעתו", ומבאר הספורנו: "שלפעמים העלילו עליו אנשי בליעל עלילות כדי לגזול אותו הממוץ"⁵¹.

טובת הכלל התלמוד הירושלמי אומר: "שלא חרב הבית בראשונה אלא שהיו עובדים כו"ם ומגלים עריות ושופכי דמים... אבל בשני מכירין אנו אותם שהיו יגיעין בתורה וזהירין במצות ובמעשרות וכל ווסת טובה היתה בהן אלא שהיו אוהבין את הממוץ ושונאין אלו לאלו שנאת חנם"⁵².

כותב הרמב"ם: "כי רוב השחיתויות הנעשים בערים בין בני אדם אינם אלא מחמת הרדיפה אחר הרכוש וההוספה ממנו והלהיטות אחר הממוץ"⁵³.

כותב הפלא יועץ: "...וצריך זהירות יתרה ושמירה רבה לבלתי רום לבבו מאחיו ובל יענה עזות ולא ידכה עני בשער ולא יהא אוטם אזנו מזעקת דל..."⁵⁴.

טובת המדינה כותב מעלת המדות: "שיש מן העשירים, שהם ככלי אשר אין חפץ בו, ואין בהם שום מעלה אחרת בעולם שיסמכו עליה, לא דעת ולא תבונה, לא תורה ולא יראת שמים ולא אפילו דרך ארץ, ואף על פי כן רוצים להנהיג בני דורם..."⁵⁵.

חיי נוחות ורדיפת תענוגים של עשירים גורמים להם שהם אינם מסוגלים להגן על המדינה בשעת חירום.⁵⁶

⁴⁸ משנה אבות ב ז.

⁴⁹ ראב"ע קהלת ב כב.

⁵⁰ ליקוטי מוהר"ן א כג.

⁵¹ קהלת ה יב. וראה פסיקתא זוטרתיא (לקח טוב) שם: "עושר שמור לבעליו לרעתו. כגון שמצאוהו ליסטים ונרצח עליו".

⁵² ירושלמי יומא א א.

⁵³ מו"נ ג לט.

⁵⁴ פלא יועץ ערך עשירות. וראה סעיף קצד.

⁵⁵ מעלות המדות מעלת העושר. וראה רש"י על קהלת ה יב שעושרו של קרח גרם לו להתנאות.

⁵⁶ וראה בבלי שבת נד א: "מאי ארץ כבול? - אמר רב הונא: שהיו בה בני אדם שמכובלין בכסף ובזהב... כיון דעתירי ומפנקי - לא עבדי עבידתא", ומפרש רש"י ד"ה עבידתא: "אנגריא של מלך". וראה קדמוניות היהודים ספר חמישי פסקה 134: "אחרי הדברים האלה היו ישראל נוהגים ברפיון כלפי אויביהם... הואיל וקיבלו מהכנענים נכסים רבים ונעשו עתה נרפים משאת חיי עמל מחמת מותרות". וראה סעיף רסא.

על בתי הדין למנוע רדיפת הון באמצעים אסורים ולודא שהיא אינה מונעת עשירים מלשמור מצוות כראוי.⁵⁷

על הפרנסים להרגיל את הציבור ללכת בדרך האמצע. עם זאת, עליהם לכבד את הרוצים להתעשר ובשום מקרה לא לפגוע בהם באופן שרירותי.⁵⁸ הגדול ממניסק אומר: "וכל גרם היזק שיקרה לעשיר, לא את נפש העשיר לבד הוא חובל כי אם את כל המון האנשים התלויים בו".⁵⁹

רק בית דין רשאי לשלול מאדם מסוים את החופש להתעשר.

על הפרנסים לעודד עשירים לתת מהונם לחיזוק הדת ולתיקון העולם.⁶⁰ זו מדת חכמים. אומרת הגמרא: "עשרה כוסות תקנו חכמים בבית האבל... אחד כנגד פרנסי העיר...". ומבאר רש"י: "עשירים מבזבזים ממונם לקבורת עניים".⁶¹ פוסק המגן אברהם: "מצוה לקרות ביום טוב אנשים המעמידים הקהילה ולפיקך הם קודמים לכל".⁶² על שום תרומתם הגדולה לציבור ראוי להקל על עשירים את נטל המס.⁶³ במקרים מסוימים ראוי גם לבתי הדין להתחשב בזכויותיהם של עשירים התורמים לכלל.⁶⁴

⁵⁷ ראה משלי כח כב: "נבהל להון איש רע עין ולא ידע כי חסר יבאנו". וראה רש"י וראב"ע שם שמדובר במי שרודף הון ואינו נותן מתנות כהונה או מתנות עניים. וראה שו"ת בית יעקב ע: "ויותר שיש לקנוס העשירים שמבטלים התמיד לילך לבית הכנסת...". וראה מ"ב סימן צ"ס"ק כט. וראה עקידת יצחק פרשת יתרו השער החמשה וארבעים, עה"פ לא יהיה לך אלהים אחרים על פני. וראה ד"ר מאיר תמרי, "תורה, עבודה וגמילות חסדים", דעות גליון 9 תשרי תשס"א עמ' 27: "בהתחשב בכוחם של צרכים ושאפויות כלכליות ובנטייה לרוע הטבעה בחיפוש אחר העושר, הקיפה התורה את הפעילות הכלכליות ביותר ממאה מצוות".

⁵⁸ ראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז ב א: "וגם מסתבר שלא שייך לאסור לאדם מלעשות עסקיו וכל צורכי גופו בטענה שאחד יתבייש ע"י זה במה שהוא לא הצליח כמותו". על שיקול נוסף שלא למנוע אנשים מלרדוף אחר העושר ראה סעיף רכו הערות 41 42.

⁵⁹ "הגדול" ממניסק עמ' 143. וראה אור החיים בראשית כו כט.

⁶⁰ ראה שו"ת הרשב"א א שפו: "... וידוע לכל מכיריו שזה הנכבד רבי עזריאל אוהב לומדי תורה כל ימיו ועוד היום. והחזיק ידי רבותינו כל ימיו ועדיין מחזיק ידיהם בממונו ובגופו. והעמיד ישיבות בביתו כל ימיו והכין טרף לבחורים הלומדים ועוד היום עושה כן". וראה ספר החינוך מצוה תריג: "וזהו דרך כל אנשי מעלה יראי אלקים אשר היו לפנינו לקבוע מדרש בביתם לסופרים לכתוב ספרים רבים כברכת השם אשר נתן להם". וראה פלא יועץ ערך דפוס, שראוי לעשירים לסייע לחכמים להדפיס את ספריהם.

⁶¹ רש"י בבלי כתובות ח ב ד"ה פרנסי העיר.

⁶² מג"א או"ח קלו. וראה ספר מראה מוסר ד"ה אי לאו מולייתא לאו חכמתא, שראוי להתייחס לעשירים בהערכה, מפני שאם הם אינם מרויחים הם אינם יכולים לתמוך בישיבות והתורה תתמעט.

⁶³ על מנהג קהילות שלא לדרוש מס רכוש מעשירים מעבר לסף מסוים ראה שו"ת מהר"ם אלשיך נו; דברי ריבנות קלט; שו"ת נשמת חיים חו"מ ו; שו"ת חקרי לב חו"מ קטו; שו"ת שפת הים א חו"מ ח – ט; שו"ת נבחר מכסף חו"מ קיא; משא חיים, מסים וארנוניות מערכת ש סא. וראה שו"ת חוות יאיר פא שמעיקר הדין אין להקל על העשירים. וראה שו"ת באר מים חיים יב שהקלו על עשירים בגלל כמה נימוקים: א. "מפני שהיו אומרים שאין האדם נישא ונותן ביותר משלשה אלפים גרוש משום עין הרע". ב. "כדי שיקפצו העשירים הדרים במקומות אחרים ויבואו וידורו במדינתם ומתוך כך יקל העול מעל גבי הבינונים והעניים". ג. "ובפרט העשירים הגרים האכסנאים בקהלה הזו חדשים מקרוב באו לשכון כבוד בארצנו ועל סמך ההסכמה הקדומה באו ולכן אין ראוי לחדש עליהם גזירות מחודשות". וראה חידושי הריטב"א כתובות קא ב, שפשיטא לו לרשב"א שקהילה רשאית להבטיח פטור ממס למי שיבוא לגור בקרבה. נראה לומר שהקלו על עשירים מטעם נוסף, והוא שחלק מהמסים שנותנים העשירים מיועד למימון צרכי עניים, ראה סעיף קלב הערה 11 וסעיף רלו הערה 11, והקהילות לא רצו לחייב עשירים לתת צדקה בשיעורים יותר גדולים.

⁶⁴ ראה חק יעקב שו"ע אורח חיים תעו ס"ק ג: "... שלפעמים אף מי שראוי לנדונו מותר לנשא פנים שלא לנדונו אם הוא גדול בתורה כמו בתודוס או שמטיל מלאי לשום ת"ח...". ודבריו הובאו בברכי יוסף שם.

בשעת הדחק ניתן לכפות עשירים לסייע לציבור. בליטא נתקבלה החלטה: "כי יראו ראשי מדינות יצ"ו צורך להעלות ממון בהלואה לעסקי המדינה, רשות וכח ביד ראשי מדינה לצוות ולגזור הן על קהל הן על יחיד... עשירי העיר שבקהלה... ויגזרו לבוא עמם על החתום בשטר הלואה, מחוייבים לבא עמם על החתום תיכף ומיד...".⁶⁵

על הפרנסים להגן על העשירים מאלו המתנכלים להם. כותב החזו"א: "אין לנהוג צרות עין בעשירים וחייבין אנחנו לשקוד על תקנתם".⁶⁶

ראוי לקבל תקנות המחייבות עשירים לנהוג בצניעות.⁶⁷

גם בימינו על הפרנסים להגן על החופש להתעשר. אומר האדמו"ר מליובאוויטש: "... בדורנו זה, הדור האחרון בגלות והדור הראשון בגאולה... ודאי שהקב"ה מברך כל אחד בעשירות בזהב בגשמיות וברוחניות... מכך ישנה מיד הוראה ברורה - שיהודי צריך להשתדל להיות עשיר בפועל בכל הענינים, מתחיל מעשירות ברוחניות, אין עשיר אלא בדעת, להיות עשיר בתורה ובמצוות, ועד גם עשירות בגשמיות, כדי שיוכל לקיים תורה ומצוות במנוחת הנפש ומנוחת הגוף... ויוכל להרבות בנתינת הצדקה וקיום המצוות בהידור... ובכלל לנצל את העשירות... כדי לעשות מביתו הפרטי משכן ומקדש לה'".⁶⁸ כשמתרבים העשירים על הפרנסים לעודד אותם לתרום לציבור ולכבד את אלו העושים כן.⁶⁹

לאור ירידת הדורות⁷⁰ יש צורך לודא, יותר מבעבר, שצבירת ממון לא תביא לקלקולים. כותבים חכמי מכאס: "... כי רבו המותרות לאין קץ בכל צרכי האדם בכסות ובפרנסה ובמדור ובכל כלי תשמישו, ומה גם אצל הנשים והבנים והבנות, אשר עלה באפם עוז ריח העת החדשה, ועל כן רבתה הטרחה והיגיעה והעבודה ומשלחת יד בכל מסחר, ונלוו עמם הקנאה והתחרות והתאווה לעלות במעלות העושר והתענוג, ובכך נתמלא כל לב וכל רעיון ברוב מחשבות עמוקות ופשוטות, לחבל בתחבולותיו ולהערים בערמותיו ולרמות במרמותיו, לאסוף בחפניו כסף

⁶⁵ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ה לפ"ק קנו. וראה בבלי בבא בתרא ח ב: "כי הא דרבא אכפיה לרב נתן בר אמי, ושקיל מיניה ארבע מאה זוזי לצדקה".

⁶⁶ דרך אמונה ג, מכתבים ממרן זצ"ל עמ' 772. וראה נוהג כצאן יוסף ותרנות אות ד, עמ' עז: "ובזה נ"ל המנהיג(!) להציל את החכמים המכבדים את העשירים מפי עמי הארץ המתרעמים עליהם... דמצינו כר' שהי' מכבד עשירים... והטעם הוא ע"ד 'שמח זבולון בצאתם וישש-כר באהלך', הקדים זבולון ליששכר מפני שהוא הי' מחזיק ידי יששכר והוא הגורם, דבלא עזרתו לא הי' יכול ללמוד, שאם אין קמח אין תורה".

⁶⁷ ראה סעיף קצג הערה 50.

⁶⁸ התועדויות תשנ"ב חלק ב הוצאה שניה תשנ"ד עמ' 295 - 296. וראה נשמת חיים יט: "דהכל מה שעושין להרוחת מעות בזמן הזה חשיב דבר מצוה".

⁶⁹ ראה חיי הראי"ה עמ' רב: "הראי"ה קוק היה מעורר תמיד את התיירים האמידים מחו"ל, להשקיע מכספם בארץ... לפתוח בה חנות למסחר או בית חרושת". ראה גשר החיים א פרק יד א יד: "ואף שמבטלין תלמוד תורה בשעת הוצאת המת - אין מבטלין תורה מתנוקות של בית רבן... ומ"מ מקילים בזמן הזה לבטל תשב"ר 'לחבר ותומך התורה', משום דבזה"ז שמעטים הם מחזיקי התורה, ביחוד מחזיקי תשב"ר... - בטולה זה 'להלוית חבר ותומך' - זוהי קיומה".

⁷⁰ ראה סעיף ענ.

תועפות בהתר או באיסור, להשביע בטן הזמן הרעב וצמא תמיד למותרות, ואומר יביע הב הב לכל המחדש הזמן בטובו בכל יום תמיד...".⁷¹

פוסק הרמב"ם: "הקב"ה... הבטיחנו בתורה שאם נעשה אותה בשמחה ובטובת נפש ונהגה בחכמתה תמיד שיסיר ממנו כל הדברים המונעים אותנו מלעשותה... וישפיע לנו כל הטובות המחזיקות את ידינו לעשות התורה כגון שובע ושלוש ורביי כסף וזהב, כדי שלא נעסוק כל ימינו בדברים שהגוף צריך להן אלא נשב פנויים ללמוד בחכמה ולעשות המצוה כדי שנזכה לחיי העולם הבא".⁷² כותב הראי"ה קוק: "המעלה השלמה שישראל ראויים לזכות בה על ידי ארץ ישראל. שיהיו במדרגה כזאת שלא די שקנינים של עושר ומותרות לא יזיק להם לשלימותם הרוחני האמיתי כי אם יוסיפו על ידם אומץ בשלימות ודרך ה' הישרה".⁷³

*

בימינו הולכת ועולה רמת החיים והולך וגדל מספר העשירים⁷⁴ והחופש לצבור עושר היא זכות מוכרת.⁷⁵ כלכלנים עומדים על תרומת העשירים לפרט, לחברה ולמדינה, ועל כך שיש צורך לעודד עשירים להשקיע מהונם לישוב העולם.⁷⁶ עם זאת, קיימת מודעות לכך שעושר כשלעצמו אינו גורם בהכרח לאושר. פסיכולוגים טוענים, שאמנם הציבור הרחב מקשר בדרך כלל בין הכנסה גבוהה ובין מצב רוח טוב, אולם לרוב זוהי אשליה בלבד.⁷⁷

בחוקות לא מצאנו זכות או חופש לעושר אך במדינות רבות קיימת הוראה חוקתית בדבר כלכלה חפשית, המאפשרת לכל אחד להתעשר.⁷⁸

⁷¹ תקנות חכמי מכנאס דברי הרב משאש בהקדמה לתקנה סא. וראה שו"ת שרגא המאיר ד נב המשיב לשאלה שנשאלה על ידי מי שגר בארצות הברית: "שראיתי במדינתכם כמה דברים מכוערים אפילו אצל יראים מה שלא נמצא כמעט בשום מדינה, והטעם שהכל רצים אחר ממון... כי הרבה לוקחים ממון ממקומות שאסורים על פי הלכה, כגון צדקה מעכו"ם, וכדומה, וגם בזה נתערב עם גניבה וגזילה... והרבנים דשם אינם רואים החסרון כיון שהם נהנים מממון זה ועל כן אינם צווחין על ענין זה".

⁷² רמב"ם תשובה ט א. וראה רמב"ם מלכים יב ה: "... שהטובה תהיה מושפעת הרבה".

⁷³ עין איה ברכות ב פרק ששי טו. וראה שמונה קבצים ה קו: "... והעולם הולך ושואף לתיקון מוחלט, שאז יוכר מהו הטבעיות המוחלטה של האדם, יוכר העושר שבעוני, יוכר איך כל רשמי החוץ אינם אלא מדלדלים את התוכן הפנימי... וכשהעושר שבעוני מושרש הוא יפה, אז אין כל עושר מזיקו...".

⁷⁴ בימי קדם רוב האוכלוסיה היתה עניה מרודה, ראה: How the West Grew Rich עמ' 3.

⁷⁵ ראה Democracy Models of עמ' 329.

⁷⁶ ראה EB (2008) saving.

⁷⁷ ראה מאמרו של פרופ' דניאל כהנמן וחבריו, "Would You Be Happier If You Were Richer? A Focusing Illusion", Science, 30 June 2006, Vol 312 no 5782 pp. 1908-1910.

⁷⁸ ראה סעיף רנח.

רכז. החופש להתענג

פוסק הרמב"ם: "הדרך הישרה היא מדה בינונית שבכל דעה ודעה מכל הדעות שיש לו לאדם... לא יתאוה אלא לדברים שהגוף צריך להן ואי אפשר להיות בזולתן כענין שנאמר: 'צדיק אוכל לשובע נפשו'¹. כותב הפלא יועץ: "... וכן במלבושים ודירות יבחר לו דרך אמצעי כברכת ה' אשר נתן לו ולא ילך אחר המותרות..."².

ישעיהו הנביא מזהיר מפני השתקעות בתענוגים ללא מעצורים: "והנה ששון ושמחה הרג בקר ושחט צאן אכל בשר ושתות יין אכול ושתו כי מחר נמות. ונגלה באזני ה' צבאות-אם יכופר העון הזה לכם עד תמתון אמר ה' אלקי צבאות-ת"³.

כותב החזו"א: "נתינת מקום במחשבה לחיות כל הימים חיי הדיוטות של יושבי קרנות בקורת רוח וחלומות נעימים הוא נתינת רשות למינות בחדרי המחשבה"⁴.

לרבי תענוגים השלכות שליליות על הגשמת יעודי התורה⁵**טובת היחיד**

אמונה כותב ספר החינוך: "לפי שהמאכל והמשתה ויתר הנאות חוש המישוש יעוררו החומר להמשך אחר התאוה והחטא, ויבטלו צורת הנפש החכמה מחפש אחר האמת שהוא עבודת האל ומוסרו הטוב והמתוק לכל בני הדעת"⁶. כותב הרב יעקב עמדין: "... אהבה בתענוגים גופניים של עולם עובר מסירים אהבת עולם עומד"⁷.

תלמוד תורה אומרת הגמרא: "תנו רבנן: ההולך לאיצטדינין ולכרקוס, וראה שם את הנחשים ואת החברין, בוקיון ומוקיון ומוליון ולוליון, בלורין סלגורין - הרי זה מושב לצים,

¹ רמב"ם דעות א ד. וראה רמב"ם דעות א ה; מו"נ ג כה; מו"נ ג לג; מו"נ ג לח; מו"נ א ב. וראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא יט ב. על הדרך האמצעית ראה סעיף מג.

² פלא יועץ ערך מותרות. וראה שם ערך אכילה ושתיה, וקצת צ"ע שהוא אינו מזכיר את הרמב"ם והרמב"ן. ישעיהו כב יג - יג. וראה בבלי תענית יא א. במשך ההיסטוריה השתמשו הוגי דעות הדוגלים בהשקפת עולם הדוניסטית במושג "אכול ושתה כי מחר נמות", ראה EB 2010, hedonism (philosophy) ושם psychological hedonism.

וראה משנה עם פירוש הרמב"ם אבות א טז, שניתן לחלק את הדיבורים לחמשה סוגים: מצוה, אסור, רצוי, מגונה, רשות. על פי דרכו נ"ל שהתענוגים המותרים הם בבחינת המגונה. וראה ספר החינוך שפז: "שלא לתור אחר מחשבת הלב וראיית העיניים... וכן מי שהוא תר אחר עיניו, כלומר שהוא רודף אחר תאוות העולם... רק כדי להשלים נפשו בתענוגים... עובר על לאו זה". לא מצאנו לאו דומה על מי שרודף אחר העושר. וראה ספר משלי עם ביאור הגר"א ב טז: "ונמצא שתאוה היא הנאת הגוף ממש וחמדה היא לדבר שאין בו הנאת הגוף... התאוה אינה ראויה לבני ישראל כלל... חמדת הממון והפרנסה אינה אסורה מכל וכל". לאור ההבחנה של הגר"א בין חמדה ובין תאוה צ"ל שעיסוק בספורט או צפייה בעוסקים בו הוא בגדר חמדה.

⁴ קובץ אגרות א יא. וראה מלות ההגיון פרק יד; תניא ליקוטי אמרים יד.

⁵ ראה מו"נ ג לה.

⁶ ספר החינוך שיג.

⁷ בירת מגדל עוז בית מדות פרק יג ד.

ועליהם הכתוב אומר: 'אשרי האיש אשר לא הלך וגו' כי אם בתורת ה' חפצו', הא למדת, שדברים הללו מביאין את האדם לידי ביטול תורה".⁸

מצוות פוסק הרמב"ם: "כך אמרו חכמים שחוק וקלות ראש מרגילין את האדם לערוה".⁹ ספר החינוך כותב: "... לפי שרוב חטאות בני אדם יעשו בסבת ריבוי האכילה והשתיה, כמו שכתוב 'וישמן ישורון ויבעט', וכן 'שמנת עבית כשית ויטוש אלוה עשהו'".¹⁰ כותב הנצי"ב: "לפתח תענוגים חטאת רובץ".¹¹

פיתוח האישיות כותב הרמב"ם: "דע כי כל בני אדם עבדי תאות העולם, והמלך האמתי, שיש לו נור ועטרת מלכות בראשו, כל מי שהוא חפשי מן התאות".¹² כותב הרמב"ם: "השחוק הוא מאבד את לב האדם, עד שכבר אין הטעם והדיעה מושלות בו, והרי הוא כשיכור או שוטה".¹³ כותב הראי"ה קוק: "הנטיה אחרי המותרות מבלי זהירות תעשה אותם למוכרחות ויעשה האדם להם עבד מכוון עד שיביאהו המצב לעזיבת השלמתו האמתית כמו שקרה לרוב בבני אדם".¹⁴

מצב כלכלי כותב רש"י: "סוף בעל הנאות לבא לידי עניות".¹⁵ כותב הפלא יועץ: "... שהאוכל יותר מכדי ספוקו כמה רעות עושה א. שעובר על כל תשחית...".¹⁶

בריאות כותב הרמב"ם: "... מידכם היתה זאת לכם... במין הזה מן הרעות אמר שלמה 'אולת אדם תסלף דרכו וגו'... שהן מעשה אדם בעצמו... ומין זה נספח הוא לכל המגרעות כלומר לגרגרנות באכילה ובשתיה ובתשמיש והעסק בהם בהפרזות כמות או באי סדר... יהיה זה סיבה לכל התחלואים והפגעים הגופניים והנפשיים".¹⁷ כותב הפלא יועץ: "ידוע, רעת המותרות כי רבה. אם במאכל ומשתה מנפש ועד בשר יכלה, שאם אוכל ושותה הרבה, ראשו ואיבריו כבדים עליו וכמה חלאים יכול לגרום לעצמו".¹⁸ שנינו במסכת אבות: "מרבה בשר מרבה רמה", ומבאר רבינו יונה: "שעל ידי התענוג יתקצרו ימיו".¹⁹

בטיחות דורשת הגמרא: "אל תרא יין כי יתאדם" - לא תרא יין שאחריתו דם", ומפרש רש"י: "סופו יהרג עליו".²⁰ הרמב"ם כותב: "... מה שהנפש מתרגלת לדברים שאינם

⁸ בבלי עבודה זרה יח ב. וראה חשוקי חמד שם עמ' קס.

⁹ רמב"ם דעות ב ז. וראה רמב"ם איסורי ביאה כב כא. וראה ערוה"ש או"ח תקס ח: "כי שחוק וקלות ראש מרגילין לערוה... וזהו כשעוסק בהשחוק זמן מרובה עם אחרים אבל שחוק בעלמא לית לן בה".

¹⁰ ספר החינוך רמח. וראה מ"ב על שו"ע או"ח תרס ס"ק כ: "שהשמחה יתירה משכח המצות".

¹¹ העמק דבר במדבר יד ו.

¹² אבן עזרא על במדבר ו ז.

¹³ מסילת ישרים א עמ' צג.

¹⁴ עין איה ברכות ב פרק שביעי מב. מקור הבטוי "עבד מכוון" הוא במדרש איכ"ר א מג. וראה רמב"ם יום טוב ו כ שבמקום שאתה מוצא שחוק שם אתה עשוי למצוא "הוללות וסכלות".

¹⁵ רש"י בבלי סנהדרין עא א ד"ה וקרעים תלביש נומה. וראה משלי כא יז ומפרשים; פלא יועץ ערך מותרות.

¹⁶ פלא יועץ ערך אכילה ושתיה.

¹⁷ מורה נבוכים ג יב.

¹⁸ פלא יועץ ערך מותרות.

¹⁹ רבינו יונה אבות ב ז.

²⁰ רש"י בבלי סנהדרין ע א. וראה בבלי עירובין סא א.

הכרחיים, ונעשים לה נוהג, ותושג לה תכונת התשוקה למה שאינו הכרחי... ותשוקה זו היא דבר שאין לו סוף... ועל הרוב יביא עצמו לידי סכנות גדולות, כהפלה בים, ושירותי המלכים, וכל מטרתו בכך להשיג אותן המותרות הבלתי הכרחיות..."²¹

טובת הכלל כותב הרמב"ם: "... וכבר ידעת כי רוב להיטות ההמון והתפקדותם אינה אלא בזלילה במאכל ובמשתה ובתשמיש וזה הוא המבטל את שלמות האדם הסופית והמזיק לו גם בשלמותו הראשונית והמפסיד רוב מצבי אנשי הערים והנהגת הבית..."²² הפלא יועץ כותב: "... שבזמן שאדם מתלמד ללכת בגדולות ובנפלאות, אם יבואו עליו ימי הרעה, ח"ו... יהיה מוכרח לעשות עוול וכל מום רע כדי לבקש לימוד, כמו שאמרו גבי בן סורר ומורה"²³.

ספר חסידים כותב: "יש דברים הרבה מרבים הבל. זה המגדל עופות יפין לנוי ומה שמוציא עליהן היה לו לתת לעניים"²⁴.

טובת המדינה הגמרא אומרת במסכת סוטה: "משרבו בעלי הנאה נתעותו הדינים ונתקלקלו המעשים ואין נוח בעולם"²⁵.

ציבור השקוע בתענוגות נענש בידי שמים. אומרת הגמרא במסכת שבת: "אמר רבי חלבו חמרא דפרוגייתא ומיא דדיומסת קיפחו עשרת השבטים מישראל", ומפרש רש"י: "שהיו בעלי הנאה ועוסקים בכך ולא היו עוסקים בתורה ויצאו לתרבות רעה"²⁶.

מהטעמים הבאים אין התורה אוסרת תענוגים מכל וכל

בריאות הנפש פוסק החיד"א: "... ומותר לשחוק בעצמות... הנח לגדולי ישראל בודאי מעשיהם לשם שמים דאפשר דהוי חולים בחולי המרה השחורה ומשום רפואה לאסוחי דעתייהו..."²⁷ כותב הפלא יועץ: "וכבר יש מקום פטור וקצת מצוה לטייל כגון אם הוא חולה מחלי המרה שחורה או שהוא עצב ולבו אטום, יוכל לטייל מעט פעם ביובל עם שנים או שלשה אנשים גברי בדיחי במקום שמרחיב לבו של אדם כדי שישכח עצבו ויהא לבו רחב"²⁸.

²¹ מו"נ ג יב.

²² מו"נ ג לג.

²³ פלא יועץ ערך מותרות.

²⁴ ספר חסידים (וויס) תתסא.

²⁵ בבלי סוטה מז ב. וראה בבלי סנהדרין כו ב: "אמר רבי אלעזר שבנא בעל הנאה היה". על שבנא ראה סעיף קנ הערה 30. וראה מלחמה ואסטרטגיה עמ' 118.

²⁶ רש"י בבלי שבת קמז ב. וראה סעיף רכו הערה 56.

²⁷ ברכי יוסף אורח חיים שלח א. וראה כנסת הגדולה חו"מ שע טור ס"ק ד, שגדולי הדור לא היו מוחים למי ששחק שח בימות חול. וראה שם ס"ק ה בענין משחק באגוזים. וראה הרב הרצוג, "משחק השחמט" תחומין ו עמ' 311 - 313. על שחמט בשבת ראה שלמי יהודה דיני מוקצה, ה ה.

²⁸ פלא יועץ ערך טיול. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרקי אבות פרק חמישי; ספר חסידים (מרג). תתקמט; מנורת המאור נר שני ח א ב (סז). וראה קובץ אגרות א לה. וראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז ד סט: "ועצבות שהוא ענין מרה שחורה הוא נמי ענין סכנה". וראה שו"ת משנה הלכות ו קו.

שמחה

פסוק מפורש בתהילים: "ויין ישמח לבב אנוש"²⁹. כותב המאירי: "אף על פי שאדם צריך להזהר שלא להיות רודף אחר תענוגי העולם מכל מקום כל שמכוין בהם לתכלית נכבד כגון לשמח עצמו כדי להיות דעתו צלולה לא לכונת הנאה וזוללות ורוב הנאה תבא עליו ברכה"³⁰. כותב הראי"ה קוק: "הרחבת דעת האדם על ידי פינוק חושיו במה שמישב דעתו בדברים ערבים ונעימים במדה ובמשקל טובה היא מאד"³¹.

פיתוח האישיות

כותב התפארת ישראל: "מילתא דבדיחותא גם כן מיעוטו יפה, כדי לשמח הנפש ולהבריקה בחריצות וזכרון"³². כותב הראי"ה קוק: "... הענג הוא מחיה המון כוחות ורגשות, שאינם מתעוררים לתחיה בדרך ההכרח..."³³.

תלמוד תורה

כותב הרב שמואל וואלקין, על אביו בעל הזקן אהרן: "ושמעתני ממנו בשם רבנו הגר"א מוילנא לבאר הא דשנו ומנו חכמים לאחד ממ"ח דברים שהתורה נקנית בהם ב'מיעוט שיחה' שזה אינו בשלילה, כפי המוכן הפשוט... רק הכונה להיפך בחיוב, היינו לחייב מיעוט שיחה, שאם ילמוד אדם הרבה בלי הפסק דעתו תתבלבל עליו, וע"כ כדי לאוקמי גירסא צריך הוא מזמן לזמן לשיחה קלה..."³⁴.

ישוב העולם

מבאר הנצי"ב: "... הודיע הכתוב 'ויהי הבל רעה צאן', ומזה היה מוציא צמר וחלב על מיני תענוגי בני האדם, וקין... לא שת לבו לבקש גם הוא ענינים להרחיב חיי, אלא שמר עבודתו ההכרחית ולא יותר... והודיע כאן הכתוב כי הבל הבין בדעתו שכך רצון ה' שיהא האדם חי בזה האופן. 'וישע ה' אל הבל' היינו שקבל תפלתו והצליח עסקו... לדעת שרצונו וכבודו יתברך להרבות ישוב העולם ולבקש חשבונות רבים"³⁵.

גזירה שאי אפשר לעמוד בה³⁶

הרב אליעזר אשכנזי פוסק: "לדעתי כי זו תקנת הצחוק היא תקנה שאין רוב הצבור הזה יכולים לעמוד בה ואין להכשילם... אם באנו לאסור ולהחריס מי שאינו עוסק כל ימיו אלא בדברי חכמה כו' אפילו לפרקים, אוי לעולם"³⁷. כותב המסילת ישרים: "ושאר המאמרים שזכרתי, כולם מקיימים ומורים שיש לאדם לפרוש מכל מה שהוא תענוג עולמי למען לא יפול בסכנתו. ואם תשאל ותאמר, אם כן, איפוא, שזה דבר מצטרף ומוכרח, למה לא גזרו עליו החכמים כמו שגזרו על הסייגות ותקנות שגזרו? הנה התשובה מבוארת ופשוטה, כי לא גזרו חכמים גזרה אלא אם כן רוב הציבור יכולים לעמוד בה, ואין רוב הציבור יכולים לעמוד בה, ואין רוב הצבור יכולים להיות חסידים, אבל די להם שיהיו צדיקים"³⁸.

²⁹ תהילים קד טו.

³⁰ בית הבחירה עירובין סה א. וראה ספר החינוך שפז; שו"ע או"ח רלא א; ביה"ל סימן א א ד"ה *הוא כלל.

³¹ עין איה ברכות ב פרק שביעי מב.

³² תפארת ישראל על משנה אבות ו ה ס"ק פה. וראה מורה נבוכים ג כה; שו"ת משנה הלכות יב תעב.

³³ עולת ראיה ב הגדה של פסח ד"ה יחץ. וראה שמונה קבצים ב קיב.

³⁴ זקן אהרן בהקדמה. מבבלי עבודה זרה ב ב ומפירוש רש"י שם ד"ה שיתעסקו ישראל בתורה, משמע שהעידון במרחצאות מחזק לימוד תורה.

³⁵ העמק דבר בראשית ד ב. וראה שמונה קבצים ו מו.

³⁶ ראה סעיפים שז שי.

³⁷ פחד יצחק ערך חרם שלא לשחוק. וראה נוהג כצאן יוסף חנוכה יב, עמ' קפת.

³⁸ מסילת ישרים יג. וראה תוסי' בבלי עירובין קד א ד"ה הכי גריס. וראה בבלי ברכות כח ב: "בכל פרשת העבור יהיו צרכיהם לפניך...", ומבאר עין איה ברכות א פרק רביעי נב: "שרבו הצרכים שמרוב הרגל נעשו

הרע במיעוטו³⁹ שנינו במסכת סנהדרין: "יין ושינה לרשעים הנאה להו והנאה לעולם", ומפרש רש"י: "כל זמן ששותין וישנין אינן חוטאין ואינן מריעין לבריות".⁴⁰ כותב היפה תואר: "אנו צריכים להחזיק טובה לאלו העוסקים בדברי בטלה משום שבזה ימנעו את העם מקטטה ועוד מדברים המתועבים הבאים מן הבטלה".⁴¹ כותב החת"ס: "עמדתי על הנסיון כי אסרנו השחוק על זמן מה, ובתוך הזמן היו ימי חגם, וישראל קדושים נהגו בו איסור, ראיתי בעיני כי עייז באו לכמה עניני מחלוקת ולשון הרע בהיותם בטלים ממשא ומתן... על כן אין ראוי לאסור".⁴²

לעיתים התורה עצמה מצוה להתענג בתענוגים

- אכילת מתנות כהונה ושתיתן
- אכילת בשר קדשים קלים ושתית יין מעשר שני ונטע רבעי⁴³
- הנביא אומר: "וקראת לשבת עונג ולקדוש ה' מכובד",⁴⁴ ופוסק הרמב"ם: "איזה הוא עונג זה שאמרו חכמים שצריך לתקן תבשיל שמן ביותר ומשקה מבושם לשבת הכל לפי ממונו של אדם, וכל המרבה בהוצאת שבת ובתיקון מאכלים רבים וטובים הרי זה משובח...".⁴⁵ פוסק המחבר: "תשמיש המטה מתענוגי שבת הוא".⁴⁶ פוסק ערוך השלחן: "... דבשבת ישנים יותר מבימות החול... משום דשינה בשבת תענוגי".⁴⁷
- פוסק הרמב"ם: "ולמה מברכים על הבשמים במוצאי שבת מפני שהנפש דואבת ליציאת שבת משמחין אותה ומיישבין אותה בריח טוב".⁴⁸
- בהלכות יום טוב פוסק הרמב"ם: "חייב אדם להיות בהם שמח וטוב לב הוא ובניו ואשתו ובני ביתו וכל הנלוים עליו... כיצד הקטנים נותן להם קליות ואגוזים ומגדנות והנשים קונה להן בגדים ותכשיטין נאים כפי ממונו והאנשים אוכלין בשר ושותין יין שאין שמחה אלא בבשר ואין שמחה אלא בייין".⁴⁹
- בפורים מצוה לאכול סעודה ולהשתכר.⁵⁰

המותרות כמוכרחות... על כן יבקש שיהיו כל צרכיהם, אפילו המותרות שכבר התרגלו בהם, לפניך". וראה פלא יועץ ערך שחוק, שעומד על נזקי השחוק ובכל זאת אינו מציע לעשות תקנה בענין. וראה שו"ת מנחת יצחק ג לג, שהמג"א הורה שלא למחות באלו המשחקים בשח משום טעם זה. וראה סעיפים שז שי.

³⁹ ראה סעיף סו.

⁴⁰ רש"י בבלי סנהדרין עא ב ד"ה יין ושינה וכו'.

⁴¹ יפה תאר על ברי"ר פ א. וראה סעיף רסא הערה 10.

⁴² קובץ תשובות לחתם סופר (=שו"ת חת"ס ח) לב. וראה שו"ת משיב דבר ב נו.

⁴³ ראה משך חכמה דברים כא יח.

⁴⁴ ישעיה נח יג.

⁴⁵ רמב"ם שבת ל ז. וראה שו"ע או"ח רפא א בהגה: "ויש להאריך ולהנעים בזמירות ואין למחות במאריך בהם, אע"פ שהמוחה מכיין משום ביטול תורה".

⁴⁶ שו"ע או"ח רפ א. וראה רש"י כתובות סב ב ד"ה מע"ש וכו': "שהוא ליל תענוג ושבתה והנאת הגוף".

⁴⁷ ערוך השולחן או"ח רפא א.

⁴⁸ רמב"ם שבת כט כט.

⁴⁹ רמב"ם יום טוב ו יז – יח.

⁵⁰ ראה שו"ע או"ח תרצה א - ב.

על בתי הדין למנוע עיסוק בתענוגים אסורים.⁵¹

על הפרנסים לפעול במתינות להרחקת הציבור מתענוגים, בבחינת שמאל דוחה וימין מקרבת.⁵²
טיפוח תענוגות רוחניים כותב הראי"ה קוק: "על ידי מה שאין משתדלים להרחיב את התענוגים הרוחניים בכשרות... נופלים לתאוות גסות..."⁵³

סייג לתורה פוסק הרמב"ם: "אעפ"י שאשתו של אדם מותרת לו תמיד, ראוי לו לתלמיד חכם שינהיג עצמו בקדושה ולא יהא מצוי אצל אשתו כתרנגול".⁵⁴ וכותב הכסף משנה: "... שתקנו טבילה לבעלי קריין כדי שלא יהיו תלמידי חכמים מצויין אצל נשותיהם כתרנגולים."⁵⁵

באמשטרדם קבלו תקנה שלא זו בלבד שאסור להכנס לבתי משחק ולבתי ריקודים, אלא שאף אסור להיות עמם בקשרי מסחר או לסייע להם בכל דרך שהיא.⁵⁶

הרב כלפון משה הכהן מציע לאסור פתיחת בתי מרזח.⁵⁷

בכל החלטה על הפרנסים לשקול את ההשלכות שעשויות להיות על רדיפת התענוגים.⁵⁸

ירידת הדורות,⁵⁹ העליה המתמדת ברמת החיים,⁶⁰ הגידול המשמעותי של שעות הפנאי,⁶¹ ותהליכי העיור המואצים⁶² מאפשרים יתר עיסוק בתענוגים. כותב הנודע ביהודה: "... ואלה

⁵¹ ראה סעיף רמא. וראה בית הבחירה על גיטין ז א: "כל מיני זמר העשויין לשמחת הוללות ושלא לכיין בהם לשבח הבורא יתברך או לצד מצוה אלא דרך קלות ראש ותענוג במיני מאכל ומשתה אסור לשמעו ולהשתעשע בו... וכן הדין לשמח חתן וכלה שכל שאין בו צד פריצות מותר ואין לו לדיין באלו אלא מה שעיניו רואות לפי מקומם ושעתם".

⁵² ראה חתם סופר, חידושים לנדה מח א: "שדים נכוננו ושערך צמח וכו'". פירוש ענין הנמשל הוא... כי השערות הם מרמזים על רדיפת המותרות ודור דור ודורשיו צריכים אז להתנהג לאט לאט עם אנשי דורם ואז נקראו חכמי הדור בבחי' שדים כי הוא ראשי תיבות שמאל דוחה (ו)ימין מקרבת". וראה תורת משה מטות ד"ה *וימסרו.

⁵³ קבצים מכתב יד קדשו פנקס הדפים ד 77.

⁵⁴ רמב"ם דעות ה ד.

⁵⁵ כס"מ שם. וראה טור אורח חיים פה: "כל הטמאים קורין בתורה... חוץ מבעל קרי שבא מקלות ראש". וראה מ"ב קעה ס"ק ב שמברכים הטוב והמטיב להזכיר שלא להמשך אחר היין.

⁵⁶ תקנות הקהילה דקהל קודש אשכנזים אשר באמשטרדם עב. חוקרי תקנות הקהילות סוברים שהתקנות נגד מותרות נועדו לשתתפות עיקריות: א. למנוע קנאה בקרב העניים, ראה סעיף קצג. ב. למנוע קנאה בקרב אומות העולם – ראה שו"ע חו"מ קסג ב – ג בהגה. מסתבר שהיתה לכך מטרה נוספת. בימי הביניים המסוי הקהילתי היה בעיקרו מס הון, ראה סעיפים רלה רלו, ויתכן שהפרנסים חששו שהונם של חברי הקהילה יקטן בשל בזבוז על דברי מותרות וממילא ישלמו פחות מסים.

⁵⁷ דרכי משה פרשת שמיני.

⁵⁸ ראה בבלי בבא בתרא צ ב: "אין מוציאין פירות מארץ ישראל דברים שיש בהן חיי נפש... ר' יהודה מתיר ביין, מפני שממעט את התיפלה".

⁵⁹ ראה הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות עמ' כא. על ירידת הדורות ראה סעיף עו.

⁶⁰ ראה בבלי סוטה מט ב שבעקבות המשיח היין ביוקר ומפרש רש"י: "שהכל עוסקים במשתאות".

⁶¹ על משמעות הגידול בשעות הפנאי ראה הערה 42. על משמעות הלכתי העיור ראה סעיף פו הערה 38.

⁶² ראה רש"י ביצה לב א ד"ה אלפסין חרניות, שבני כרכים מקפידים על כלים נאים. וראה סעיף פו הערה 38.

מתגדלים בריקוד ואלה בזמר... ומספחת הזה פשתה בדור...⁶³ "כותב האגרות משה: "והנה במדינתנו מרוב הברכה שנתן השי"ת יש רצון ותאוה גדולה להנאות עוה"ז בכל התענוגים שקורין לזה גוד טיים שגם זה דבר המקלקל את האדם מאד שמרגיל את יצרו להתאות לדברים שאין צורך בהם ומשחית את מדותיו עד שנהפך לחיה רעה, ומתחלה מבקש לתאותיו איזה דבר היתר מרומה וכשאי אפשר לא ימנע אף באיסור עד שלהצדיק מעשיו נעשה גם לכופר ח"ו".⁶⁴ לפיכך מן הראוי לפעול בדרכים חינוכיות להסברת השלילה שברדיפה אחר מותרות.⁶⁵ הפוסקים בדורות האחרונים נמנעו מלקבל תקנות המונעות עיסוק בתענוגים.⁶⁶

על העיסוק במותרות בימות המשיח אומרת הגמרא: "והיה כאלוף ביהודה ועקרון כיבוסיי"⁶⁷ - אלו תראטריות וקרקסיות שבאדום שעתידין שרי יהודה ללמד בהן תורה ברבים".⁶⁸

הרמב"ם פוסק: "ובאותו הזמן לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה, ולא קנאה ותחרות, שהטובה תהיה מושפעת הרבה, וכל המעדנים מצויין כעפר, ולא יהיה עסק כל העולם אלא לדעת את ה' בלבד".⁶⁹ ומעיר על דבריו האור שמח: "שלגודל תשוקתם במושכלות ובמעשה הצדקה והיורש לא ירגישו נועם במעדנים רק יהיה בעיניהם הכרחי ובחשיבותו כעפר שתכליתו אינו רק להסיר המונעים...".⁷⁰

*

המדינות המפותחות מעמידות כיום את האדם במרכז, את פיתוח אישיותו, צרכיו ותענוגיו.⁷¹ הרשויות אוסרות תענוגים אך ורק כאשר יש בהם משום פגיעה בזולת או בציבור.⁷²

⁶³ שו"ת נובי"ת יו"ד ק"ט.

⁶⁴ שו"ת אגרות משה יו"ד ג ע"א.

⁶⁵ ראה סעיף יז הערה 34.

⁶⁶ ראה שו"ת תשובות והנהגות א שלג בענין לימוד נגינה בזמן הזה: "שאם הבנות לא תהא להם תעסוקה בעו"ה יסתובבו ברחובות באפס מעשה שעלול להביא ח"ו לדברים חמורים, לכן שתקו ולא מיחו, ואף שאין מתאבלין על ירושלים כמצוה, מכל מקום ירויחו שלא יבואו מזה לעוד עבירות". וראה שו"ת תשובות והנהגות א תקנז: "ובמדינתנו כאן (דרום אפריקה) אם נאסור להם לשחוק קלפים או אפילו שח... לא יפנו לדברי תורה, אבל עכ"פ אין בזה ניבול פה ולשון הרע ומחלוקת".

⁶⁷ זכריה ט ח.

⁶⁸ בבלי מגילה ו א.

⁶⁹ רמב"ם מלכים יב ה.

⁷⁰ אור שמח רמב"ם מלכים יב ה. וראה עין איה ברכות ב פרק שביעי ו: "והנה הבדל ידוע ימצא בהשקפה המוסרית על כלל העולם וחי העונג הגופני בין דיעות גדולים חכמי לב... אם יש לתן עסק להנאות החיים מצד עצמם, חוץ ממה שמובילים אל תכלית יותר נשגבה ממה שהם עצמם נערכים, או שההנאה לעצמה אין לה כל ערך... והיתרון הוא רק מצד התכלית האחרונה הבאה על ידי לקיחת החלק בחיי הגוף לדרכי היורש ודרישת החכמה שהוא יסוד שלימות האדם".

⁷¹ ראה סעיף עו.

⁷² ראה סעיף ר"ט.

פרק מו. התכנסות, התאגדות, תנועה ואזרחות

רכח. חופש ההתכנסות

כל אחד ראשי, ולעיתים אף מצווה, להשתתף בהתכנסות.

להתכנסות למטרה חיובית מעלות גדולות. הנביא אומר: "ויאסף כל איש ישראל אל העיר כאיש אחד חברים",¹ ומבאר רש"י: "כל זמן שישראל נאספים למקום אחד קרי להו חברים".² כותב הרמב"ם: "אבל ימים טובים הרי כולם לשמחות ולהתקהלויות הגורמים הנאה שהיא הכרחית לאדם על הרוב, והם גם מועילים בהתקרבויות הדרושות להיות בין בני אדם בקבוצים המדיניים".³ פוסק המשנה הלכות: "בדבר אשר לאחרונה... הנהיגו להתכנס חבורות חבורות... אין לך דבר יותר גדול מלהרבות אחדות וחבורות בישראל".⁴

ערך מיוחד יש להתכנסות לצורך קיום מצוות. אומרת הגמרא: "וחסרון לא יוכל להמנות' זה שנמנו חבריו לדבר מצוה ולא נמנה עמהם".⁵ פוסק הרמב"ם: "כיצד מעלים את הביכורים כל העיירות שבמעמד מתכנסות... שנאמר ברוב עם הדרת מלך...".⁶ פוסק ספר חרדים: "ישתדל אדם לעשות המצוה בחבורה ולא ביחיד".⁷

כותב החוקת עולם: "והרבה נכתב בשבח חשיבות האסיפות הציבוריות הן בתלמוד תורה והן בתפילה והן בכל מצוות התורה".⁸ מצוות מסוימות ניתן לקיים רק בציבור, כגון תפילות ומעמד הקהל.⁹

התכנסות עשויה להוות כלי בטוי פומבי של תמיכה או מחאה.¹⁰

על בתי הדין לודא שכל התכנסות תיעשה במסגרת התורה והחוקים. פוסק הרמב"ם: "חייבין בית דין להעמיד שוטרים ברגלים שיהיו מסבבים ומחפשים בגנות ובפרדסים ועל הנהרות כדי שלא יתקבצו לאכול ולשתות שם אנשים ונשים ויבואו לידי עבירה".¹¹

אסור לפרנסים למנוע התכנסויות שהן במסגרת התורה והחוקים ועליהם לעודד התכנסויות לצורך מצוה. בשעת הצורך על הפרנסים להגן מפני הפרעות.

לפרנסים סמכות לתקן תקנות המונעות את חופש ההתכנסות מנימוקים של חיזוק הדת או תיקון העולם.¹² בליטא החליטו: "חרם הקדמונים... שלא לעשות קוניה את רעהו נגד מעמד

¹ שופטים כ יא.

² רש"י בבלי נדה לד א ד"ה ויאסף.

³ מו"נ ג מג. וראה העמק דבר ויקרא יט ג.

⁴ שו"ת משנה הלכות יב רחצ.

⁵ בבלי ברכות כו א.

⁶ רמב"ם ביכורים ד טז. וראה מ"ב סימן תרצ ס"ק סב. וראה א"ת ערך ברב עם הדרת מלך.

⁷ ספר חרדים הקדמה למצוות ד.

⁸ חוקת עולם ב עמ' 361. על תלמוד תורה ברב עם ראה חידו"א סוף ברכות ד"ה ילכו מחיל אל חיל; באור

הלכה סימן קנה א ד"ה ויקבע וכו'.

⁹ ראה א"ת ערך הקהל.

¹⁰ ראה סעיפים צה ריז ריח.

¹¹ רמב"ם יום טוב ו כא. וראה שו"ת משנה הלכות יב רחצ. וראה סעיף רכז.

ומצב מעשה שבעה טובי העיר ועניניהם ועסקיהם ותקנותיהם וכל שכן מעשה ראשי המדינה ותקנותיהן... כי יתאספו ויתחברו איש אל רעהו לדבר על עסקי הקהל בלתי הגון בעיניהם, יאמרו אל רעהו חזק ונתחזק להעלות הדבר בפני הקהל או המדינה ע"י קבוץ חבורות אנשים, אף שלא יתקשרו בשום קישור, שהם מתאגדים ומתלחשים טרם בואם לפני ראשי העדה, הרי הם בכלל קשר בוגדים...".¹³

מניעת התכנסות במקרה פרטי מותרת רק באישור בית דין.¹⁴

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לחופש ההתכנסות.¹⁵ כותב החוקת עולם: "... בודאי ממשלת ישראל תתן הרשות לעשות אסיפות אפילו ברשות הרבים כל זמן שאינן מבלבלות את הרבים".¹⁶

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לחירות ההתאספות... בדרכי שלום...".¹⁷ ההכרזה מתירה להגביל את חופש ההתאספות מאותם נימוקים המצדיקים את הגבלת שאר הזכויות והחופשים.¹⁸

החופש להתקהל מוכר בחוקותיהן של מדינות רבות.¹⁹ החופש כולל כל התכנסות שהיא, בין אם מטרתה להביע דעה, להציג יצירה אמנותית או להפגין.²⁰ כמה חוקות קובעות כי מותר להתקהל ללא קבלת רשיון.²¹ אחרות קובעות שלמדינה מותר להטיל מגבלות בחוק רק על אסיפות הנערכות תחת כפת השמים.²² חוקות אחדות מתירות לשלטונות למנוע התקהלויות במקום ציבורי רק אם קיימת הוכחה שהן מסוכנות מבחינת בטחון הציבור או מנימוקי בטיחות.²³

¹² ראה כלה רבתי ו ד: "כינסו לרשעים, רעה להם ורעה לעולם וכו' ". וראה בבלי סנהדרין עא ב.
¹³ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג נו. וראה כיו"ב שם קצט רמ תתל. וראה עלינו לשבח ויקרא עמ' תקטו, שאסור לארגן הפגנה כנגד אישי ציבור בדרישה שהם יפעלו שלא יהרג מבנה שנבנה שלא כחוק.

¹⁴ ראה סעיף צט. וראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גידונג תע"ו לפ"ק תקסו (טז).
¹⁵ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 17: "אזרחי ישראל יהיו רשאים להתאסף יחד בצורה שקטה...". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה חוקת עולם ב עמ' 369, שיש מקום לדרוש שהמשטרה תאשר עריכת אסיפה.

¹⁶ חוקת עולם ב עמ' 369.

¹⁷ הכרזה סעיף כ.

¹⁸ ראה סעיף צט הערה 1. וראה ההה"מ 871.

¹⁹ ראה ICL חוקת שבדיה 1 2 3; חוקת איטליה 17 (1).

²⁰ ראה ICL חוקת שבדיה 1 2 3 (4). על הפגנה ראה סעיף ריח.

²¹ ראה ICL חוקת גרמניה 8 (1); חוקת מקדוניה 21 (1).

²² ראה ICL חוקת גרמניה 8 (2) וחוקת יון 11 (2) שלמשטרה יש רשות להיות נוכחת רק באסיפות הנערכות בחוץ.

²³ ראה ICL חוקת איטליה 17; חוקת איסלנד 74. קדמוניות היהודים ספר חמישה עשר 366 מספר על תקופת הורדוס שחשש מפני מהומות: "ולאנשי העיר לא הותרה לא אסיפה ולא הליכה או ישיבה בחבורה, אלא הכול היה נתון להשגחה".

רכט. חופש ההתאגדות

כל אחד רשאי, ולעתים אף מצווה, להצטרף להתאגדות.¹

פסוק מפורש בספר קהלת: "טובים השנים מן האחד"², ומבאר המדרש: "טובים השנים מן האחד", טובים השנים שהם נושאים ונותנים בפרקמטיא מן האחד זה לעצמו וזה לעצמו... שאם יפול ויסתכן אחד מהן חבירו מעמידו והחוט המשולש כד אינון תלת"³. פסוק מפורש בספר משלי: "איש רעים להתרועע ויש אוהב דבק מאח"⁴, ומבאר המצודת דוד: "האיש יאהב את הרעים למען יתרועעו עמו ויתחברו אליו כי לפעמים ימצא אוהב הדבק לאהובו באהבת נפש יותר מן האח ולזה יחפוץ בחברתם בעבור הטובה הבאה לפעמים"⁵.

גדולה מעלת ההתאגדות במסגרות רחבות. כותב הרמב"ם: "... כבר ידוע שהאדם מדיני בטבעו"⁶. כותב הרדב"ז: "נהגו בכל גלילות ישראל שכל בני עיר ולשון אחד עושים להם קהל בפני עצמו ולא יתערבו עם אנשי עיר ולשון אחר... ובהיותם כולם בני עיר אחת ולשון אחד יהיה השלום מתוך ביניהם לפי שכל אחד מכיר מקומו וערכו"⁷. כותב הראי"ה קוק: "הדבר ידוע שהתחלקות מפלגות בעם גדול הוא דבר המועיל לשכלולו של העם, כשהולכות בנתיב הצדק... ואפילו מפלגות של דעות מחולקות בדרכי המוסר וההנהגה המדינית או בעבודת ה' מביאה כל אחת תועלת וטובה, כי כל מפלגה משכללת מקצוע מיוחד שמועיל לעבודת הכלל ושלמותו"⁸. על התאגדות על בסיס עדתי כותב הראי"ה קוק: "עולמות מלאי חיים מלאי הוד קדש יש כאן, שבטשטושה של צורה אחת מאלה הצורות החטיביות הננו מאבדים הן גדול שאי אפשר לנו להסיח את דעתנו מערכו הגדול"⁹.

ערך מיוחד יש להתאגדות לצורך קיום מצוות, הן מצוות שבין אדם למקום והן מצוות שבין אדם לחברו. כותב הפלא יועץ: "הנה כי כן טוב לגבר להתחבר לכל חבורה של מצוה שיש בעיר

¹ ראה סעיף רכט.

² קהלת ד ט.

³ קהלת רבה ד א [ט].

⁴ משלי פרק יח כד.

⁵ מצודות דוד שם. וראה בבלי ברכות סג א שלדעת רבי הפסוק מדבר בגנות רבוי הרעים. וראה פירוש הרלב"ג על משלי שם: "לזה ראוי לאדם לקנות לו אוהבים רבים ולא ירבה ברעים".

⁶ מו"נ ג כז.

⁷ שו"ת הרדב"ז ג תעב. הפוסקים דנים בשאלה האם בעיר גדולה שיש בה כמה קהילות, היחידה הציבורית הבסיסית היא הקהילה או העיר, ונפקא מינה במקרה שקהילה אחת ממאנת לקבל את מרות שאר הקהילות שבעיר. שו"ת הרד"ך יב פוסק: "ובדבר שאין בני עיר אחד כפופין לבני עיר אחרת אין בני קהל אחד כפופין לבני קהל אחר דכיון דכל קהל וקהל נוהג כמנהגו", וראה שם סימן יא. וראה מג"א על שו"ע או"ח רסג ס"ק כד; ביאור הלכה על סימן תס ד ד"ה וחומרי מקום וכו'. לעומת זאת פוסק שו"ת מהריב"ל ב עב: "דכי היכי דרוב הקהל יכולים לכוף את המיעוט הכי נמי רוב הקהלות יכולין לכוף לקהל אחד". נראה שיש מקום לקשר בין מחלוקת זו ובין שתי הלשונויות בפירוש הרמב"ן על התורה דברים טז יח, בענין מנוי שני בתי דינים בעיר שיש בה שני שבטים. בענין מחלוקת הרד"ך והמהריב"ל ראה שו"ת מהר"ם אלשיך נט; שו"ת מהרש"ך א סו; שו"ת בעי חיי יו"ד רד; משא מלך החלק החמישי השער הראשון; משפט שלום סימן רלא קונטרס תיקון עולם ס"ק לב. וראה סעיף קלג.

⁸ עין איה ברכות א פרק ראשון רכד. המושג מפלגה כאן אינו בהכרח מפלגה פוליטית.

⁹ מאמרי הראי"ה א עמ' 46.

יהי חלקו עמהם.¹⁰ אכן, בקהילות רבות פעלו התאגדויות לדבר מצוה: חברה קדישא,¹¹ חברת תלמוד תורה,¹² חברת ביקור חולים¹³ חברת הקדש עניים,¹⁴ חברת הכנסת כלה,¹⁵ חברת גמילות חסדים,¹⁶ "חבורות קדושות המיוסדות על השגחת השבת",¹⁷ חברת ארץ ישראל,¹⁸ ועוד.¹⁹ בירונה פעלו חבורות של נשים.²⁰

בקהילות רבות היו איגודים מקצועיים של עובדים ושל אמנים מסוגים שונים כגון חברת מלמדים,²¹ חברת חייטים, חברת שואבי מים²² ועוד.²³

יוצאי מדינות שונות התאגדו, פעמים רבות, לצורך קיום מצוות במשותף.²⁴

חברי אגודות רשאים לקבוע חוקה לאגודתם²⁵ ובה מפורטים מטרות האגודה, נוהל קבלת החלטות,²⁶ נוהל קבלת חברים והוצאתם,²⁷ נוהל בחירת בעלי תפקידים²⁸ ובכללם בית דין של

¹⁰ פלא יועץ ערך חברה.

¹¹ ראה תשובת הרשב"א ג של; שו"ת חתם סופר חו"מ ע; תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רמז.

¹² ראה שו"ת אבקת רוכל פה; שו"ת מהרשד"ם יו"ד קנת.

¹³ ראה שו"ת מהרשד"ם אבהע"ז רלט; שו"ת מהריט"ף החדשות קצט.

¹⁴ ראה שו"ת רבי בצלאל אשכנזי ג.

¹⁵ ראה שו"ת חתם סופר יו"ד רמ.

¹⁶ ראה שו"ת תורת חיים להרב חיים שבתאי מסלונקי גו.

¹⁷ משנה ברורה סימן רנו ס"ק ב.

¹⁸ ראה שו"ת מהריט"ף (ישנות) קפו.

¹⁹ ראה ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה ה"ו ועד סוף המאה ה"ח עמ' 97, ושם מ"מ לעשרות שו"ת בעניינים אלו. ספר גיטו רומא עמ' 153 - 154 מונה 33 אגודות שפעלו ברומא במאות הי"ז והי"ח. וראה ערבים זה לזה בגיטו האיטלקי, חברות גמ"ח 1516-1789 על עשרות אגודות שפעלו בקהילות איטליה. וראה בספר גיטו רומא עמ' 154 שבדרך כלל אגודות היו מתכנסות לצורך תפילה ולימוד, עסקו בצדקה או בגמילות חסדים בתחום מסוים, וטפחו עזרה הדדית בין חברי האגודה.

²⁰ ראה פנקס קהל וירונה א רסג.

²¹ ראה מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 478 - 487, תקנות של אגודת המלמדים בניקלשבורג משנת תל"ו לפ"ק.

²² ראה יהודים ויהדות במזרח אירופה עמ' 163 - 194.

²³ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' קנג ואילך, תקנות משנת תצ"ז לחברות בעלי מלאכות בעיר. וראה שו"ת אבני שיש א סז על חברת עושי רקמה בחוטי זהב וכסף.

²⁴ ראה בבלי סוכה נא ב: "רבי יהודה אומר מי שלא ראה דיופלוסטון של אלכסנדריא של מצרים לא ראה בכבודן של ישראל... לא היו יושבין מעורבין אלא זהבין בפני עצמן, וכספין בפני עצמן, ונפחין בפני עצמן וכו'... וכשעני נכנס שם היה מכיר בעלי אומנותו ונפנה לשם ומשם פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו". וראה בבלי מגילה כו א שבירושלים היה בית כנסת של טורסיים, ומפרש רש"י שם שטורסיים הם צורפי נחשת. וראה תוספתא מגילה ב י על בית כנסת של (יוצאי) אלכסנדריא שהיתה בירושלים; בבלי מגילה כו ב, שבמחוזא היה בית כנסת של יוצאי רומא. וראה רש"י כת"י בבלי מועד קטן כז ב ד"ה חברותא איכא: "שאינ אנשי חבורה זו מתעסקין במתי חבורה זו שכל חבורה וחבורה יש להן בית הכנסת בפני עצמן". וראה שו"ת הרדב"ז ג תעב שבמצרים התקבלה הסכמה שכל קהל אחראי לעניים שלו.

²⁵ ראה, לדוגמא, תקנות של חברת גמילות חסדים ברומא שהתקבלו בסוף שנת ש"כ לפ"ק, גטו רומא במאה ה"ט, עמודים 44 - 48. וראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 275 ציון 729.

²⁶ ראה שו"ת הרד"ך יב ב.

²⁷ על המקובל במקומו ובזמנו ראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 277 - 279.

²⁸ ראה שו"ת הרשב"א ג של: "כת הקברים בררו חמשה אנשים לעשות להם תקונים הצריכים להם". מדברי השואלים - ראה שו"ת המב"יט ב קעא - מוכח שבעירם היה לכל קהילה חכם ודיין ומעמד בפני עצמו.

האגודה²⁹ והעונשים הצפויים למי שעובר על התקנות.³⁰ פוסק הרשב"א: "כל בני חבורה אחת הרי הם כבני עיר אחת בפני עצמה לכלל דברים אלה".³¹

חברי אגודה כפופים לתורה. החוות יאיר פוסק: "שאלה חבורת מוכרי כסות... יעץ להם גבאי שלהם... נסכימה יחד להתיר בינינו השגת גבול באיזה אופן שיהיה ונמחל זה לזה הפסד ממון שגרם לו חברו... לכן אני אומר... כל המוחלים זה לזה לעשות מעשה שאסרה תורה כגון גניבה ואונאה והשגת גבול, דמלבד דלא ינקה מדין שמים כל עושה אלה מצד שהוא נגד ישוב העולם והנהגתו...".³²

הם כפופים לחוקי המקום. פוסק החתם סופר: "מה שנוגע לכלל הקהלה הרי כולם נגררים אחרי ז' טובי העיר שכוללים כל הקהלה ע"ש וזה פשוט מאוד".³³

חברי אגודה מצויים לנהוג בנחת ובדרכי נעם ושלו

בנחת אין להם רשות לקצוב עונשי גוף או להעניש את חבריהם שלא מן הדין.³⁴

דרכי יושר עליהם להודיע לכל חבר חדש מה היא חוקת ההתאגדות ואילו החלטות התקבלו במשך הזמן.³⁵

פרישה מרצון הריב"ש פוסק: "כל שיצאו מכלל בני החבורה כפי תנאו הקדום ביניהם הרי הותר החרם להם מאליו ואף על פי שלא התנו כן בשעת החרם הרי הוא כאלו התנו".³⁶ כותב הפלא יועץ: "וגם יניחו מקום שיוכלו לחזור בהם לפי הזמן ולפי האנשים, באופן שלא תצא תקלה, ויהיה חברתם לרצון להם ולפליטה גדולה".³⁷

פרישה ללא הכבדה המהרשד"ם הורה שהפורש מבית הכנסת אינו חייב להמשיך ולשלם מסים לאותו בית כנסת.³⁸

כבוד לאגודות אחרות פוסק המגן אברהם: "אנשים שהחזיקו לקבור מתים אין יכולין למחות באחרים שבאו לקבור שבעשיית המצוה כל אחד רוצה לזכות".³⁹

²⁹ ראה שו"ת בנין אריאל חושן משפט עמ' 164, שגם אם הדיינים פסולים לדון בדין תורה אין איסור ערכאות.
³⁰ ראה שו"ת הרשב"א ג' של; שו"ת הריב"ש תסו. וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד ק שם שמנודה לאגודתו מנודה לכל עירו. וראה שו"ת כנה"ג יו"ד שלד הגהות הטור נה ושם נב שדן בענין זה.

³¹ שו"ת הרשב"א ד קפה וראה גם שו"ת תשורת ש"י א.

³² שו"ת חוות יאיר קסג.

³³ שו"ת חתם סופר או"ח סימן קצג. דוגמא לכך ראה שו"ת מהריט"ץ החדשות סימן קצט. ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' קנד החלטה משנת תצ"ז לפ"ק; פנקס ועד ק"ק פאדוואה ח"ב (ט) תקנה משנת שס"ד לפ"ק; שו"ת משנה הלכות מהדורא תניינא ד ריג.

³⁴ ראה שו"ת כנסת הגדולה שו"ע יו"ד שלד הגהות ב"י ס"ק יב. וראה פלא יועץ ערך חברה.

³⁵ ראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב יט. וראה שו"ת תורת חיים ג כג: "עתה ראובן יצא מהחברה... ואמר שמעולם לא נשבע וראיה לדבר שלא חתם בכתב כללות החברה כמו שאר החברים".

³⁶ שו"ת ריב"ש תסו.

³⁷ פלא יועץ ערך חברה.

³⁸ ראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ שצח.

כותב ספר הברית: "ומה מאד אתפלא על מנהג הרע הזה אשר בדורות הללו ברוב בני אדם מבני עמנו... ולפעמים אפילו בין תופשי התורה ושרי העם, אשר בני ישראל היושבים בארץ זו יאמר בפה מלא אנשי מדינה פלוני כלם רעים ומלאי מרמה אנשי רשע המה ואנשי כוזבא... אף חלק לבם עתה אל משפחותם לבית אבותם הספרדים ישנאו בני ארץ אשכנז ופולין שנאה גמורה אף כי ישבו בעיר אחת עם האשכנזים ויאמרו שבח משפחה לנו כי ממשפחות יהודה אנחנו... ובהפך יאמרו אנשי אשכנז ופולין עליהם אלה הם משפחות מררי במראיהם ובמעשיהם הרעים ומרים אבל אנחנו בני אפרתים ממשפחת רם משפחת מטה אפרים".⁴⁰ על ויכוחים בין חסידים ובין מתנגדים כותב סידור תיקון שבת: "ועוד נוסף לזה שכמה פעמים מביא זה עד מאד לידי חילול השם בין עכו"ם, כי מה יאמרו כששומעים ישראל א' יצעק וילעג על חברו בכל מיני צחוק והוללות לפני עכו"ם, האם יש חילול השם גדול מזה כשעכו"ם רואים שבין ישראל עצמם יש חילוק בעבודת הבורא. זה אומר כך וזה אומר כך הלא ראוי לקרוע על זאת".⁴¹

זהירות מפני מחלוקת פוסק רבי יוסף קארו: "פשיטא... שהאשכנזים הדרים בפליבלא מותרים לאכול מבדיקת הספרדים ולא עוד אלא שאם באו להחמיר על עצמם אינם רשאים מפני הלעז ומפני המחלוקת כי גדול השלום שעליו העולם עומד...".⁴²

כותב אחד מחכמי אמשטרדם לועד ד' ארצות על היחסים שבין קהילות שונות בעיר: "ומדוע לא יחרפנו שונאינו ואויבינו ילעגו לנו בראותם כי לא הטהרנו עוד בעון שנאת חנם, אשר תמיד היו בעוכרנו ושוטני נפשנו, והיא לבדה החריבה את עירנו, שרפה את היכלנו והגלטנו מארצנו...".⁴³ כותב הנצי"ב: "וזה שצעק ירמיה הנביא: 'מה תיטיב דרכך לבקש אהבה וגו' גם בכנפיך נמצאו דם נפשות אביונים נקיים לא במחתרת מצאתים כי על כל אלה'. פירוש, שהיו בימיו אגודות והיו מתפארים שהמה באהבה ושלוש מכל בני אדם, ואמר הנביא כי לא כן, שהרי גם בכנפיך נמצאו דם נפשות נקיים ולא משום איזה גניבה וכדומה אלא משום שלא היה באגודתכם. נמצא באה אגודתם לרציחה ואין בזה שבח של שלום אלא באופן שיהיו נוהרים גם מלעשות רעה עם מי שאינו באגודתם".⁴⁴

³⁹ מג"א על שו"ע או"ח קנג ס"ק מא. מסתבר שדבריו תקפים לגבי כל אגודה. דיון רחב על מונופול מעין זה ועל משמעותו ראה שו"ת דברי מלכיאל ה קיג. על מונופול בתחום הכלכלי ראה סעיף רנח.

⁴⁰ ספר הברית ב מאמר יג אהבת רעים פרק כח.

⁴¹ סידור תיקון שבת בהקדמה.

⁴² שו"ת אבקת רוכל ריב. וראה שו"ת תשובות והנהגות א שמו, על הנהגת בעל תוקע ספרדי התוקע ביום שני של ראש השנה בקהילה אשכנזית.

⁴³ מכתבו של הרב יאשיה פארדו כת"י, מובא בפנקס ועד ד' ארצות שה משנת תל"א. (המהדיר שייך מכתב זה לשנת תל"א, ולפיכך ההערה במהדורה השניה שם שכאילו מדובר בבנו של ר' דוד פארדו בעל השושנים לדוד בטעות יסודה כי הרב דוד פארדו נולד רק בשנת תע"ח). וראה הקדמה לסידור תיקון שבת: "עד מתי נהיה שתי כיתות שתי אגודות זה יישר וזה יעקם זה יכשור וזה יאסור זה יאמר זו הדרך לכו בה לעבוד את ה' אלקינו זה יאמר לא כי שקר אתה דובר אלא זהו הדרך הנכון ואין לזון ממנו... החסיד ילעוג על המתנגד ומתנגד על החסיד...". וראה מגילת ספר עמ' 142 על הספרדים באמשטרדם: "כי היה בחרם אצלם שלא יתנו ויהנו מכיס של צדקה לעניי אשכנזים, יהיו מי שיהיו".

⁴⁴ הרחב דבר, העמק דבר בראשית יא ו אות א. וראה שו"ע חו"מ רלא כסף הקדשים על סעיף כז. וראה פ"ת שו"ע יו"ד שסא א: "ואע"ג דקי"ל דבני חבורה יכולים להסיע על קיצתם היינו על בני חבורה שלהם וברצון כולם ובהסכמת הת"ח חבר עיר עמהם. אבל לעשות תקנה להוציא ממון על מי שהוא חוץ לחברה שלהם...".

כדי להבטיח שחברי אגודה לא יקבלו החלטות הפוגעות שלא כדין במי שאינו חבר אגודתם עליהם לקבל הסכמת אדם חשוב להחלטותיהם.⁴⁵ פוסק הריטב"א: "כל בעלי אומניות בענין אומנותן כבני העיר בעסקי העיר חשיבי, ואסיקנא דהני מילי דליכא אדם חשוב אבל איכא אדם חשוב בעיר אין להם רשות לעשות שום תנאי זולתו או מפני כבודו או כדי שיראה שיעשו כראוי ושאין בו הפסד לבני העיר".⁴⁶

כך נהגו בקהילות. במעלהרין תקנו: "כל החברות של מצוה בכל קהלה וקהלה כמות שהיא משנים קדמוניות לא יוכלו לבטל אפילו בהסכמות הרוב מהחברא, אם לא בידיעות חבר עיר והאלופים, ראשים וטובים ושבעה טובי העיר או על פי הסכמות הרב מדינה נר"י".⁴⁷ עוד תקנו במעלהרין: "חבורות קברנים שבכל קהלה וקהלה אשר להם תקנות יהי על פי חבר עיר".⁴⁸ בפוזנא החליטו: "מושיבים להחברות רב".⁴⁹

על בתי הדין למנוע מהתאגדויות לפעול בניגוד לתורה או לחוקים.

על הפרנסים לפעול בדרכים הבאות כדי לסייע להתאגדויות

הגנה על חופש ההתאגדות פוסק המהר"י ן לב: "דלא יש כח ביד טובי העיר ולא ביד רוב הקהל לכופ את המיעוט שלא יצאו מהקהל לקהל אחר".⁵⁰ פוסק מהרשד"ם: "פשוט יותר מביעתא בכותחא שאין כח לשום קהל להכריח לשום יחיד שיבא ויתפלל בבית הכנסת אשר התפללו אבותיו".⁵¹

פוסק מהרשד"ם: "... אין ספק שהאיש או אנשים אשר דברו סרה על חברה קדושה ההולכים בדרכי ה' גדול עונם מנשוא וחייבים עונש גדול וצריכים תשובה ולבקש מחילה וסליחה וכפרה...".⁵²

בפוזנא תקנו: "ראינו שמצד העדר השגחה זו שנים רבים מצד אלופי הקהל על עלילות החברות הנ"ל... וזה גורם להיות תמיד רעש ומהומה ביניהם, על כן חובה עלינו לישר ההדורים ולתקן תקנות האלה לטובת כלל הקהילה".⁵³

לאו כל כמינייהו". על התאגדות פועלים והאיסור לפגוע במי שאינו חבר בה ראה שו"ת אגרות משה חו"מ א נט.

⁴⁵ ראה סעיף קכט.

⁴⁶ חידושי הריטב"א על בבא בתרא ט א. וראה שו"ע חו"מ רלא כח. וראה סעיף רסה.

⁴⁷ תקנות מדינת מעלהרין ועד גידונג תע"ו לפ"ק תקסו (טז). על אדם חשוב ראה סעיף קכט.

⁴⁸ תקנות מדינת מעלהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רמד.

⁴⁹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' קנד החלטה משנת תצ"ז לפ"ק. וראה שם שמנוי הרב לחברות נעשה על ידי הפרנסים.

⁵⁰ שו"ת מהר"י ן לב ב עב. יש להוסיף כי במקום שבני האגודה נשבעו שלא לפרוש מהאגודה הרי שפרישה מותנית בגדרי התרת שבועות, ראה לדוגמא שו"ת מים עמוקים ב סב. וראה שו"ת תורת חיים ג כד העומד על התקלות שנגרמו כתוצאה מכך שחברי האגודות היו נשבעים.

⁵¹ שו"ת מהרשד"ם או"ח לה. וראה שו"ת תורת חיים ג כד: "אמנם זה החברה של קברים אין יכולין לכופ לאיזה איש מבני המדינה להכנס עמהם בחומר הסכמתם".

⁵² שו"ת מהרשד"ם יו"ד ק.

⁵³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב קנג' החלטה משנת תצ"ז.

תמיכה בהתאגדויותקהילות אחדות העניקו תמיכה כלכלית לאגודות.⁵⁴

באיזמיר החליטו: "... כשנבנו הבתי כנסיות משריפה שנשרפו בשנת התקל"ב הסכימו בכל חוזק ותוקף בכח התורה ובכח החרם כי כל יחיד אשר ילך מבית כנסת שלו לבית הכנסת אחר חייב ליתן התחילה חלקו הנוגע לו בחובות הבית הכנסת שהוא חייב ואחר כך ילך להתפלל למקום שלבו חפץ..."⁵⁵.

מתן עצמאות

פוסק המהר"ם שיק: "והנה בכל עיר ועיר חבורות שונות, חבורה קדושה וחבורה ת"ת וכן שארי חבורות... וברוב הקהילות נוהגים שאין להקהל רשות עליהם, ונראה לי שהיא מדינא"⁵⁶. מהר"ח פאלאג'י פסק: "אלו המשתדלים שנתבררו לאוספי דל וקבילו עליהו כל עם הקהל לא יוכלו הט"ה שבכולל להשתרר עליהם כנגד היסוד לשנות מאוספי דל לת"ת"⁵⁷. בשאלוניקי תקנו: "לא יוכל שום פרנס מפרנסי החברה הבאים אחרינו לקבל תחינה משום חכם הבא לדבר על לב פרנסי החברה הנוכרת על ענין מנוי שום פרנס, ולא תחינת שום אדם מגדולי העיר"⁵⁸.

פיקוח

כותב הראי"ה קוק: "ההתחלקות וההתכללות, כשהם משולבים במדרגה נאותה והגונה הם מעמידי האושר וההצלחה החבורתית... כשישים לב שאף שטוב מאד הוא ההתאחדות של כחות רבים למרכז אחד... צריך שכל אחד יעמוד בעניניו השייכים לו כל זמן שאינם רעים ומשחיתים"⁵⁹.

אסור למנוע התאגדות בגלל נימוקים שרירותיים. פוסק הריב"ש: "קשה הדבר ורע ומר, ישתקע ולא יאמר, שהצבור יסכימו לבל יתפללו עשרה בבית תפלה שיבנה אי זה יחיד מכאן ואילך ויקדישנה. כי העושה זה, מונע רבים מעשות מצוה, ורחמנא ליצלן מעונשיה"⁶⁰.

עם זאת פרנסים רשאים להטיל הגבלות על חופש ההתאגדות מנימוק של חיזוק הדת או תיקון העולם. הראי"ה פוסק: "... ואין להך מגדר מלתא גדול מזה למנוע סיבות המחלוקות והקטטות מקהל עדת ישראל... ולכך יפה עשו הראשונים שעמדו וגדרו את הפרצה הזאת, ותקנו שלא יוכלו לעשות חבורות אפילו לדבר מצוה שלא ברשות החכמים"⁶¹. בפאדוואה החליטו: "... כי

⁵⁴ ראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 283 ציון 771. וראה סעיף רסט בדיון על מדיניות הרווחה.

⁵⁵ ראה משא חיים מערכת ב ד.

⁵⁶ שו"ת מהר"ם שיק חו"מ יט. וראה תשובות מהר"א א כז.

⁵⁷ שו"ת חיים ביד סז. וראה פנקס קהל רומא החלטה 105 משנת שפ"א לפ"ק.

⁵⁸ מכתבי דודים מייך ח"א מחברת ב עמ' 99. מצוטט בספר החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 253.

⁵⁹ עין איה ברכות ב ביכורים לה.

⁶⁰ שו"ת הריב"ש שלא. וראה מגי"א שו"ע או"ח קנד ס"ק כג.

⁶¹ שו"ת מים עמוקים ב נט. וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד קמו; שו"ת מהרש"ך ב פב; שו"ת דבר שמואל רמג; שו"ת מהריט"ץ החדשות קצט; שו"ת חיים ביד צח ד"ה טעם הט'. וראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 287 – 289. וראה ערוך השלחן יורה דעה שלד לו: "המעכב את הרבים מלעשות מצוה [כגון שרוצים לבנות בהכ"נ והוא מעכב וזהו כשהכרח לבנותו שאין מקום להתפלל או כגון שהישן אינו מכיל כולם אבל אם מפלגה אחת עושים קשר לבנות בית הכנסת לעצמם בלא טעם נכון אין זו מצוה והרבה קלקולים יש מריבוי וכו' וכן בשארי ענינים]. כיוצא בזה תקנו תקנות שלא לעבור מקהילה לקהילה, וראה לדוגמא שו"ת אבקות רוכל רו. וראה ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה הטי"ו ועד סוף המאה הי"ח, נספח לפרק ג ומ"מ שם.

בימים הראשונים נחה שקטה הארץ תחת צל חבורה אחת, איש את רעהו יעזורו והאמת והשלום אהבו. ומאז שקמה לשטן לה חבורה אחרת רבו האיבות והקטטות בקהלינו... עוד יושם פארט מצדינו פרנסים שלא תעמוד ולא תראה ולא תמצא עוד שום חבורה מלבד חבורת ת"ת וג"ח אשר נהייתה עד עתה...⁶² פוסק הרב ברדוגו: "כי כמה קלקולים נמשכים מריבוי בתי כנסיות עד שעומדים בני אדם שאינם הגונים ונוטלים שררה שלא כדין לירד לפני התיבה להתפלל בצבור ונמצאת כל התפלה של הצבור מקלקלת ואין בנו כח להעמיד משפטי הדת על לכל ישראל".⁶³ בפאדוואה תקנו: "... שכל הנמנה עתה בקהל בבית הכנסת הגדולה וכן כל הנמנה בבית הכנסת מהלועזים יתמיד להמנות תמיד עם אנשי הכנסת שלו...".⁶⁴

הגבלת חופש ההתאגדות של יחידים במקרים פרטיים צריכה להיות על דעת בית דין.⁶⁵

לתמיכה בהתאגדויות ובעיקר בהתאגדויות של מצוה משקל רב בפסיקה ובהוראה. מהרשד"ם הורה שהמבזה חבר אגודה העוסקת בגמילות חסדים ראוי לעונש גדול.⁶⁶ הרב שטרנבוך מורה: "... אם מותר לו לפתות אנשים מבית הכנסת אחר שיבואו להתפלל אצלו... הרבה פעמים אין הצר שוה בנזקו... וצריכים לזוהר בענינים אלו מאד...".⁶⁷

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות להתאגדויות.⁶⁸ על זכות בני עדות אשכנז וספרד להתאגד כותב הרב עוזיאל: "זכות מלאה תנתן לכל קהלה וקהלה להקים לה בתי כנסת ובתי מדרש ומוסדות חסד וצדקה וחונך שיתנהגו על ידם...".⁶⁹

⁶² פנקס ועד ק"ק פאדוואה א נו מד. אחר כך התיירו לייסד חבורות חדשות ראה שם החלטה רנ.

⁶³ שו"ת משפטים ישרים ב קכה. וראה כרם חמר ב ספר התקנות קעז משנת תק"י לפ"ק; תקנות חכמי מכנאס תקנה י.

⁶⁴ פנקס ועד ק"ק פאדוואה א קנח, החלטה משנת שד"מ לפ"ק.

⁶⁵ ראה סעיף צט.

⁶⁶ ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד ק.

⁶⁷ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתלד.

⁶⁸ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 15 2): "כל עדה דתית תינהג מעצמאות מלאה בהנהלת עניניה. הרשות תהא בידה לרכוש ולנהל נכסים, וכן לקיים את מוסדותיה לדת ולצדקה". וראה סעיף 17: "אזרחי ישראל יהיו רשאים... להתאגד באגודת חברים, על פי הוראות סדר אשר יורו חוקי המדינה... חרות זו לא תחול על אסיפות ואגודות אשר תכליתן היא לדכא זכויות אדם וחירויות יסוד, או למגר את שיטת הממשל הדמוקרטי". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות על שו"ע חו"מ קסג ג, עמ' עג, שבימינו אם יש בעיר אחת כמה קהילות, ולכל קהילה מוסד חינוכי משלה, אפשר לחייב רק את בני הקהילה לממן את הוצאות המוסד ולא את שאר בני העיר ובודאי לא את "הציבור של כל העולם", ונימוקו הוא: "דכל קהילה נחשבת כעיר בפני עצמה". וראה שו"ת תשובות והנהגות ג רפח ושם ה רעז. וראה חוקת עולם ב עמ' 367. ראה שו"ת אגרות משה חו"מ א לח, שחברי בית כנסת שפרשו מקהילתם אינם רשאים להקים בסמוך בית כנסת אחר, שעשוי להתחרות עם הראשון. זה המקום להעיר כי מעולם לא נשמעה בישראל הקריאה כעין זו שיצאה מפי רוסו (Jean Jacques Rousseau) שלא לאפשר במדינה התאגדות כל שהיא, קריאה שבעקבותיה עלתה הצעה בבית הנבחרים הצרפתי לאסור בין השאר הקמת איגודי עובדים, ראה The Principles of Political Thought עמ' 316 - 317. אמנם כן נשמעה הדרישה בישראל (דרישה המונחת ביסוד שיטתו של רוסו ושל אחרים) שכל אחד ובכלל זה החבר באיגוד צריך לראות לנגד עיניו את טובת הכלל.

על זכות הנהלת אגד להעניש נהג ולקנוס אותו פוסק הרב זילברשטיין: "... כאן לא מדובר בבית משפט, אלא במסגרת משפטית פנימית של חברת אגד... במקרה כזה של בית משפט פנימי מותר לקחת את כל מה שבית המשפט הטיל על הנתבע, הגם שאינו לפי דין תורה".⁷⁰

בימינו מוכרת התאגדות שלא היתה מוכרת בימי קדם והיא ההתאגדות הפוליטית.⁷¹ דיינים ומורי הוראה רואים חברי מפלגה כחברי אגודה,⁷² ומכירים בזכותם לנהוג כחברי אגודה בכל דבר, ובכלל זה למנות לעצמם פרנסים ודיינים⁷³ ולערוך הסכמים עם מפלגות אחרות.⁷⁴ נציגי מפלגה כפופים לתקנות מפלגתם.⁷⁵

*

המומחים למדעי המדינה עומדים על חשיבות התאגדויות מכל הסוגים מהבטים שונים.⁷⁶ יש מהם הטוענים שמן הראוי שהמדינה תסייע להתאגדויות השונות.⁷⁷

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לחירות ההתאספות וההתאגדות בדרכי שלום. לא יכפו על אדם השתייכות לאגודה".⁷⁸ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לכל אדם תהיה הזכות לחופש ההתאגדות עם אחרים".⁷⁹

⁶⁹ תחוקה לישראל על פי התורה א 257. וראה שם חלק ג עמ' 46 שהרב עוזיאל הביע את השתוממותו שהחוקה המוצעת אינה כוללת מאומה בענין "הדברים הנוגעים לשני שבטי ישראל האשכנזים והספרדים".

⁷⁰ עלינו לשבח במדבר עמ' תקכח.

⁷¹ ראה סעיף קא.

⁷² ראה שו"ת אגרות משה יו"ד קמח, שאגודת ישראל נחשבת כבני העיר משום שהם ציבור ולא יחיד.

⁷³ ראה הרב אברהם שרמן, "מעמד בית דין פנימי של תנועה על פי ההלכה", תחומין יד עמ' 160: "כל ציבור רשאי להתאגד באופן זה ולמנות לעצמו בית דין שיפסוק על פי שיקול דעתו בלא כפיפות לדין תורה, אף על פי שהיושבים בו אינם מוסמכים להיות דיינים בבית דין". וראה שם את החילוק בין בית דין כזה ובין ערכאות של נכרים.

⁷⁴ ראה פד"ר ו עמ' קא פסק דין של בית הדין הרבני ברחובות המחייב נציג בעיריה של מפלגה אחת להתפטר ולאפשר לנציג של מפלגה אחרת להכנס במקומו.

⁷⁵ ראה שו"ת זקן אהרן (וואלקין) תנינא חו"מ קעט שאם נציג מפלגה התחייב שלא לחוות דעה באסיפות הקהל בטרם יתעץ עם חברי המפלגה ולאחר מכן לא נשמע להחלטות המפלגה, רשאים חברי המפלגה לדרוש את פיטוריו.

⁷⁶ ראה Human Development Report 2000 לאורך כל הדו"ח על חשיבות ארגונים שאינם ממשלתיים NGO (non-governmental organizations) בקידום ההתפתחות האנושית, קידום זכויות האדם וכו'. על חשש השלטון מפני התאגדויות בימי קדם ראה קדמוניות היהודים ספר ארבעה עשר 215 שגאיוס קיסר אסר לכנס אגודות ברומא.

⁷⁷ בימינו פועלת בארצות הברית התנועה הקומוניטריית (Communitarian) ועל מצעה ראה The Spirit Of Community עמ' 253 – 267. לדעתה, על המדינה לתמוך בחברה ובמוסדותיה. ניתוח ההשקפה הקומוניטריית ראה Political Philosophy 182 – 185.

⁷⁸ הכרזה סעיף כ.

⁷⁹ כתבי אמנה 1040 22 1 וראה הה"מ 872. לא מובן מפני מה הניסוח באמנה בענין התכנסות הוא "זכות להתכנסות" ואילו בענין התאגדות הניסוח הוא "זכות לחופש ההתאגדות".

"חופש ההתאגדות במפלגות פוליטיות מהווה חלק מזכות האדם להתאגדות".⁸⁰ האמנות מכירות גם בזכות עובדים להתאגד באיגודים מקצועיים.⁸¹

מדינות רבות קובעות בחוקתן את החופש להתאגד.⁸² חלקן מציינות שהחופש להתאגד הוא לכל מטרה - פרטית או ציבורית.⁸³ חלקן קובעות שאין לכופף אזורח להתאגד ואין לכופף לפרוש מהתאגדות.⁸⁴

מדינות אחדות קובעות בחוקתן פיקוח ציבורי על המפלגות, ודרישה לקבל דיווח על הכנסותיהן והוצאותיהן.⁸⁵

על מדינה להגביל התאגדויות הפועלות בניגוד לחוק או החותרות תחת עקרונות החברה. לדוגמא, כותב פרופ' דינשטיין: "מפלגה נאצית אינה יכולה להסתמך על חופש ההתאגדות במפלגות או על חופש ההשקפה הפוליטית, שעה שכוונתה לחתור תחת אושיות המשטר המאפשר הנאה מזכויות האדם".⁸⁶

ההכרזה מתירה להגביל את חופש ההתאגדות מאותם נימוקים המצדיקים את הגבלת את שאר הזכויות והחופשים.⁸⁷

בכמה מדינות אוסרת החוקה התאגדות למטרה פלילית.⁸⁸ מדינות אחדות מציינות במפורש כי אסורה התאגדות המיועדת לשלילת זכויות יסוד או להתערבות בהליך שיפוטי.⁸⁹ חוקות אחדות אוסרות הקמת אגודות סתר.⁹⁰

במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית האוסרת הקמת מפלגות הפועלות נגד עקרונות הדמוקרטיה,⁹¹ נגד עצמאות המדינה⁹² או שאינן מכירות בגבולותיה.⁹³ כמה חוקות אוסרות הקמת מפלגות התומכות בשימוש בכח⁹⁴ או המנהלות תעמולה למלחמה או לשנאה אתנית, דתית או גזענית.⁹⁵

⁸⁰ ההח"מ 876.

⁸¹ ראה סעיף רסה.

⁸² ראה ICL חוקת שבדיה 1 2 (5), חוקת איטליה 18 (1) וחוקת גרמניה 9 (1).

⁸³ ראה ICL חוקת שבדיה 1 2 (5).

⁸⁴ ראה ICL חוקת ברזיל XX 5 שאין לכופף אדם להיות חבר בהתאגדות ואין לכופף להשאר בהתאגדות.

⁸⁵ ראה ICL חוקת גרמניה 21 (1); חוקת ארגנטינה 38 (4).

⁸⁶ ההח"מ 841.

⁸⁷ ראה סעיף צט הערה 1.

⁸⁸ ראה ICL חוקת גרמניה 9 (2) שניתן להגביל התאגדות למען מטרות פליליות או הפועלות נגד הסדר החוקתי

או כנגד הבנות בינלאומיות.

⁸⁹ ראה ICL חוקת סלובקיה 27 (2) (3).

⁹⁰ ראה ICL חוקת איטליה 18 (2) שאסור ליצור התאגדויות סודיות או התאגדויות בעלות אופי צבאי.

⁹¹ ראה ICL חוקת צרפת 4, חוקת קרואטיה 6 (2), חוקת גרמניה 21 (2).

⁹² ראה ICL חוקת קרואטיה 6 (2).

⁹³ ראה ICL חוקת צרפת 4, חוקת צ'כיה 5 וחוקת קרואטיה 6 (2).

⁹⁴ ראה ICL חוקת צ'כיה 5, חוקת בלרוס 5 (3).

⁹⁵ ראה חוקת בלרוס 5 (3).

רל. חופש תנועה ומגורים

כל אחד רשאי, ולעיתים אף מצווה, לעזוב את מקומו וללכת למקום אחר הן באופן זמני והן באופן קבוע. אין איסור להחליף מקום מגורים, גם אם כתוצאה מכך נאלצים לשנות מנהגים בענייני איסור והתר.¹

חופש תנועה עשוי להיות גורם מכריע במלוי צרכים חיוניים

- קיום מצוות נשיאת אשה,² תלמוד תורה³ והפצתה⁴ ועוד⁵
- פרנסה כותב הפלא יועץ: "אם יראה לו שבעיר אחרת יוכל למצא פרנסה... יכתת רגליו וילך לו מארצו אל אשר ימצא לבקש לו מנוח אשר יטב לו".⁶
- מתן טיפול רפואי⁷ או קבלתו⁸
- המלטות מסכנה⁹
- נימוקים חברתיים¹⁰

חופש בחירת מקום מגורים עשוי להיות מכריע במלוי צרכים חיוניים

- כפרת עוונות¹¹
- התרחקות מאדם רע ומשכן רע¹²
- פרנסה
- בריאות הגוף והנפש¹³
- חינוך הילדים¹⁴
- עזיבת עיר שפרנסיה משתררים או מכבידים יתר על המדה¹⁵

¹ ראה ערוך השלחן אורח חיים תסח ו.

² ראה ש"ך שו"ע יו"ד רלט ס"ק כב. וראה סעיף רלב.

³ ראה משנה אבות ד יד: "רבי נהוראי אומר הוי גולה למקום תורה". וראה בבלי סנהדרין לב ב: "הלך אחר חכמים לשיבה". וראה רש"י בבלי שבת קמז ב ד"ה הוי גולה למקום תורה.

⁴ ראה סעיפים קע קעא.

⁵ ראה בבלי סנהדרין לב ב: "הלך אחר בית דין יפה...". על עליה לרגל בזמן הזה ראה א"ת ערך ירושלים. וראה בבלי פסחים מט א: "ההולך לשחוט את פסחו ולמול את בנו, ולאכול סעודת אירוסין בבית חמיו...".

⁶ פלא יועץ ערך עניות. קיימת אפשרות להיות רוכל וכד'.

⁷ ראה רמב"ם דעות ד כב שאין מצוה שיהיה רופא בכל עיר.

⁸ ראה שמירת שבת כהלכתה מ נא. וראה שם לו ח. וראה יש"ש יבמות ח יב בשם הראב"ה.

⁹ ראה בבלי ב"ק ס ב: "רעב בעיר פזר רגליך"; שו"ע יו"ד קטז ה. וראה בבלי בבא מציעא לט א וכן בבלי לח ב על בורחים מסוגים שונים.

¹⁰ ראה מג"א שו"ע או"ח תקלא ס"ק ז: "יצא... לראות פני חברי שרי דמקרי מצוה". וראה רמב"ם דעות ו א.

¹¹ ראה רמב"ם תשובה ב ד, וראה שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן רפה.

¹² ראה רמב"ם דעות ו א - ב. וראה שו"ע אבהע"ז עד יא - יב: "האיש שאמר איני דר במבוי זה מפני שבני אדם רעים או פריצים או עובד כוכבים בשכונתי ואני מתיירא מהם שומעין לו... ואפילו היה המדור שלה, מוציאין אותה ממנו. וכן היא שאמרה כן...". וראה סעיף קפא בדיון על היחס לרשעים.

¹³ ראה רד"ק מיכה ה י: "כי האויר צר בכרכים, ובפרזות הוא רחב וטוב לבריאות הגוף".

¹⁴ ראה סעיף רעז.

- פוסק הרב מלכי: "כל עיר שאינה מתוקנת בתיקוניה אסור לדור בתוכה".¹⁶
- התרחקות לשם שמירה על השם הטוב.¹⁷
- מגורים בירושלים.¹⁸

על הפרנסים להגן על חופש התנועה ולסייע לעוברי דרכים.¹⁹ זו מדת התורה. פסוק מפורש בתורה: "וקדשתם את שנת החמישים שנה וקראתם דרור בארץ לכל יושביה..."²⁰, ומפרש רש"י: "וקראתם דרור" - ... אמר ר' יהודה מהו לשון דרור, כמדדייר בי דיירא ומסחר בכל מדינה וכו', שדר בכל מקום שהוא רוצה ואינו ברשות אחרים".²⁰

התורה אינה אוסרת לגור בערים גדולות,²¹ לגור בכפרים, ללכת במדברות או לשוט בימים.²² כותב הנצי"ב: "וכן בסדום וחברותיה נגעה בהם יד ההשגחה ומדת הדין הקשה בגלל שבטלו ישוב העולם שיהא האדם מתהלך ממקום למקום".²³

על בתי הדין לודא שחופש התנועה הוא במסגרת התורה והחוקים. לדוגמא, עליהם למנוע יציאה מהעיר או כניסה אליה בשבתות ובמועדי ישראל.

אין התר לפרנסים למנוע באופן שרירותי את עזיבת העיר.²⁴ פוסק מהריב"ל: "שיתן אדם הבחירה ביד שבעה טובי העיר שיכופו אותו לדור באותה המדינה ולא ללכת לעיר אחרת הוא

¹⁵ המוציא לאור לספר המאורות על מסכת חולין עמ' טז, מצטט מתוך מכתב שרבינו מאיר המעילי התכוון לשלוח למלך צרפת: "הנה נהפך עלינו אדונינו המלך וגזר על בני עמנו אשר תחת ממשלתו כמה חוקים ומשפטים, לא צדקו לפי התורה והנביאים... האחד שחקק חוק על בני עמנו לבלתי יוכל יהודי לצאת מתחת מושל אחד לעבור תחת מושל אחר... כי בחוק זה מכרנו להשמיד להרוג ולאבד ביד שרי הארץ יום יום...". וראה דרשות הר"ן הדרוש הראשון עמוד ו: "ואין ספק כי אותם הצדיקים אשר היו יחידים בדורות ההם היה להם חלוק האומות והממשלות לטוב ולתועלת, כי כאשר תצר להם האומה באיזה מלכות, ישוטטו אל ארץ אחרת שיוכלו שם לעבוד הש"י כרצונם...". וראה מעלות העברים עמ' 35. וראה הגהות מימוניות אישות יג ס"ק ה בשם ר"ת: "פעמים שאין מוציא אפילו מעיר לעיר ומכרך לכרך דבזה הכרך אין המושל כל כך קשה כמו באותו כרך והוא כמוציא מנוה היפה לנוה הרעה". וראה סעיף פח הערה 29.

¹⁶ ראה אליעזר ריבלין, "תקנות ציבור וסדרי משפט", המשפט העברי קובץ שני עמ' 97. וראה שו"ת עדות ביהוסף ב מא.

¹⁷ ראה שו"ת אבהע"ז ע יב.

¹⁸ ראה שו"ת ציץ אליעזר יג כב. וראה לעומתו קובץ תשובות ג עמ' ערה. וראה א"ת ערך ירושלים.

¹⁹ על שירותים לעוברי דרכים ראה סעיפים רנב רנג רפב.

²⁰ רש"י ויקרא כה י בעקבות הספרא, וראה כעין זה בבלי ראש השנה ט ב.

²¹ על ההשלכות של ישיבה בכרכים ראה סעיף פו הערה 38.

²² ראה בבלי דרך ארץ זוטא י: "הוא היה אומר יושבי כפרים והולכי מדבריות חייהם אינן חיים וממונם אינן שלהם ובניהם אינן שלהם". וראה בבלי עירובין נה ב. וראה שו"ת תשובות והנהגות ב סג, שחכמים גם לא הורו לבני כפרים, שאין להם מנין לעבור ולגור בעיר.

²³ "שאר ישראל", דרשות הנצי"ב ד, עמ' קסב.

²⁴ ראה שו"ת ציץ אליעזר יג כב, שמי שגר בעיר העתיקה, בתוך גבולות חומות ירושלים של ימי בית שני אינו רשאי לעזוב את ירושלים אם אין הצדקה לכך, אך לא שמענו שכופים על כך.

דבר שלא עלה על דעת אדם".²⁵ פוסק הרמ"א: "דבר פשוט הוא שאדם יכול לגור בכל מקום שירצה ואין בני העיר יכולים למחות בו".²⁶

הפרנסים אינם רשאים להתנות את עזיבת הקהילה בדרישות לא סבירות. הרשב"א מורה שאי אפשר לעכב משכונות ממי שרוצה לעזוב את העיר.²⁷ פוסק מהר"י בי רב: "אינו חייב ליתן מסים וארנוניות אלא בעודו בעיר אבל אם יצא מן העיר ללכת לישב בארצו ובמקומו פשיטא שאינו חייב ליתן מס וזה פשוט אפילו לתינוקות של בית רבן".²⁸

אין התר לפרנסים להכריח איש, באופן שרירותי, לעזוב את העיר. פוסק ר' יוסף קארו: "דהרבה צער הוא לו שיניח מלאכתו ועירו וילך לו בורח לעיר אחרת".²⁹

אין התר לפרנסים למנוע איש מלבקר בעיר³⁰ או מלהתישב בה³¹ ואין לדרוש מהתושב החדש תשלומים לא סבירים.³²

עם זאת, הפרנסים רשאים להגביל את חופש היציאה מן העיר באופן זמני בנימוק של תיקון העולם. ההגהות מימוניות מביא את התוספתא: "מי שהיה בלן לרבים או ספר לרבים ונחתום לרבים ואין שם אחר אלא הוא והגיע שעת הרגל ומבקש לילך לביתו יכולין לעכב על ידו עד שיעמיד אחר במקומו, אבל אם יש שם אחר בלא הוא אין יכולים לכופו שישאר או שישכור אחר במקומו".³³

מותר להגביל את חופש המגורים בעיר מאותו נימוק. ספר חסידים כותב על חזקת ישוב: "כל מי שמקבל בעיר בני אדם להתיישב שם שיש הפסד או היזק לאחרים לבסוף יהיו למקבלים למכשול ולרעה לזרעו".³⁴ בפוזנא התקבלה החלטה בדבר סוחרים ברכוש גנוב: "אותן אנשים שעדיין עומד חוצה בהשגחה פרטית למנוע אותם מלדור בכאן בקהילתנו הקדושה כשיבוא

²⁵ שו"ת מהריב"ל ב עב. וראה שאלות ותשובות הגאונים בתראי מה; חזה התנופה בסוף חיים שאל לחיד"א סימן טו. וראה בן יהוידע על כתובות קיא א ד"ה ההוא דנפק מפומבדיתא לבי כובי שמתיה רב יוסף.

²⁶ שו"ת הרמ"א עג. וראה שו"ת חו"מ קנו ז בהגה: "... דיוכל אדם לגור בכל מקום שירצה..." וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה שכא משנת ש"פ לפ"ק, בדבר מכתב המלצה למי שרוצה לעזוב את העיר.

²⁷ שו"ת הרשב"א ג תך. וראה שו"ת חו"מ רצ כג: "אפוטרופוס... אינו יכול לחזור בו... אבל אם הולך מן העיר מביא הנכסים לב"ד והם ממנין אחר".

²⁸ שו"ת מהר"י בי רב כב. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רה. וראה שו"ת שאלת יעב"ץ א עח.

²⁹ בדק הבית על בית יוסף טור אבן העזר יג. וראה ספר החינוך תי. וראה נחמיה יא א. מסתבר, שנחמיה פעל על פי גדר הוראת שעה.

³⁰ ראה (המיוחס לרש"י על דברי הימים א טז כא: "ומנהג להזיק עוברי דרכים כשבאין למלון מוצאין עליהן עלילות"). וראה בבלי ברכות נד א: "הנכנס לכרך מתפלל שתיים, אחת בכניסתו ואחד ביציאתו..." ומבאר רש"י: "המהלך בדרך וצריך לעבור כרך ושם מצויים מושלים רעים ומחפשים עלילות".

³¹ על חזקת ישוב ראה א"ת ערך חזקת ישוב. וראה הערה 34.

³² שו"ת המהרי"ל סב. וראה שו"ת הריב"ש תעז, שניתן לדרוש מתושב חדש בעיר להשתתף בתשלום חובות העיר. ונראה שהטעם לכך הוא שהתושב החדש נהנה מהשקעות שנעשו בעבר. וראה סעיף רלו.

³³ הגהות מימוניות על רמב"ם תפלה יא ס"ק א. וראה שו"ת חוות יאיר קנו: "ק"ק הסכימו... שלא יצא איש מן העיר בלתי שיתחייב עצמו בכתיבה וחתימת ידו לעמוד עם הק"ק בדין על התביעות שיש להם ועתידיים לבא על היחידים הרוצים לצאת".

³⁴ ספר חסידים (וויס). תתת. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה רצה משנת שע"ט לפ"ק. מהספרי המובא בסעיף רלב הערה 36 אפשר לדייק שבני עיר רשאים לדרוש מעני, שקשה להם לפרנסו, לעזוב את העיר (פרט לירושלים, ראה ספרי שם וכן תוספתא פאה ד יא). וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה שדמ משנת שפ"ב שכך נהגו, ועדיין צ"ע.

לכאן³⁵. בארץ ישראל נתקבלה תקנה שלא להתישב בשכם כל עוד ישובים אחרים אינם מיושבים ויש צורך לחזקם.³⁶

כיוצא בזה מותר למנוע יציאה מהעיר באופן זמני מנימוק של חיזוק הדת. פוסק המחבר: "עיר שאין בה אלא עשרה, ואחד מהם רוצה לצאת בימים הנוראים מחיבין אותו לישאר או להשכיר אחר במקומו".³⁷

הגבלת חופש התנועה של אדם מסוים צריכה להיות בהסכמת בית דין.³⁸ ועד ארבע ארצות פסק: "... הנה על פי שורת הדין... היה ביד ר' מיכל כח ורשות לעקור דירתו... אך אחרי שכנים וצודקים דברי האלופים המנהיגים יצ"ו לפי מעמד ומצב הק"ק לע"ע, לכן מצאנו בהסכמה אחת שאין כח ביד ר' מיכל לעקור דירתו מק"ק פוזנן משך שלש שנים רצופות...".³⁹

לחופש התנועה משקל רב בפסיקה ובהוראה. פוסק האגרות משה על ההתר של גנת העובדת בישוב ספר להחזיק נשק: "ולא שייך לחייב בשביל זה הנשים שלא יסעו למקום שרצות...".⁴⁰

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לחופש התנועה.⁴¹

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לחופש תנועה ומגורים בתוך כל מדינה".⁴² כך קובעת גם האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות.⁴³

ההכרזה מתירה להגביל את חופש התנועה והמגורים מאותם נימוקים המצדיקים את הגבלת שאר הזכויות והחופשים.⁴⁴

רבות מן החוקות קובעות שיש להכיר בחופש התנועה והמגורים.⁴⁵

³⁵ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' צב.

³⁶ ראה שו"ת ציץ אליעזר י א אות עז.

³⁷ שו"ע או"ח נה כא. וראה רמב"ם רוצח ושמירת הנפש ח ח: "נתמעטו אוכלוסייהן מוסיפים עליהם. נתמעטו דיוריהן מכניסין לתוכן כהנים לויים וישראלים". לא נתבאר האם כופים את האוכלוסין שמוסיפים עליהם, ואת"ל שכופים והאם כופים לזמן או לצמיתות. וראה סעיף רלא הערה 24, וכ"ז צ"ע.

³⁸ ראה סעיף צט. וראה שו"ע אבהע"ז סימן עה.

³⁹ ראה פנקס ועד ארבע ארצות רטז החלטה משנת ת"א לפ"ק. וראה שם החלטה רמא משנת תכ"א לפ"ק. וראה יהודים ויהדות במזרח אירופה עמ' 71.

⁴⁰ שו"ת אגרות משה או"ח ד עה.

⁴¹ בהצעת חוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16, אין התייחסות לחופש התנועה זולת ההוראה בסעיף 15 2, שלפיה יש לאפשר ביקור במקומות הקדושים. על חזקת ישוב כיום ראה ערוך השלחן חו"מ קנו יב: "... בימיהם היה הישוב מישראל מרופה מאד והגויים הפראים הגלו אותם ממקום למקום וברבות הישוב מישראל רבו הבלבולים ותקפו הצרות ולכן גזרו כן כמ"ש המהר"ק שורש קצ"א משא"כ עתה שהממשלה הרוממה מנחת לבני ישראל להתיישב בכל מקום שרוצים לא שייכא תקנה זו כלל".

⁴² הכרזה יג (1).

⁴³ ראה כתבי אמנה 1040 סעיף 12 1; ההח"מ 870.

⁴⁴ ראה סעיף צט הערה 1.

⁴⁵ ראה ICL חוקת סלובקיה 23 (1); חוקת דרום אפריקה 21 (1) חוקת דרום קוריאה 14. על הגבלות על חופשים אלו ראה, לדוגמא, ICL חוקת איטליה 16 (1); חוקת סלובקיה 23 (3).

רלא. מקום המגורים¹

החובות של תושבי הקבע² הגרים בתחום שבת של הישוב³

- הקמת מוסדות קהילה ודאגה לפעילותם השוטפת והתקנה⁴
- תשלום מסים⁵
- שמירה על תקנות המקום ומנהגיו⁶
- כפיפות לבית הדין המקומי⁷
- השתתפות בהכרעות ציבוריות⁸ ובבחירת פרנסים⁹
- התמנות לתפקידים ציבוריים¹⁰

הזכויות של תושבי הקבע

- זכויות יתר בתעסוקה ובמסחר,¹¹ בקבלת צדקה,¹² בחינוך הילדים¹³ ובבית הכנסת¹⁴
- זכויות יתר נוספות על פי החלטת הישוב¹⁵

התורה מגדירה מי נחשב כתושב לגבי החובות השונות. פוסק הרמב"ם: "מי שישב במדינה שלשים יום כופין אותו ליתן צדקה לקופה עם בני המדינה, ישב שם שלשה חדשים כופין אותו

¹ התורה, חז"ל והפוסקים מכנים את תושבי הקבע בכינויים נוספים כגון אנשי העיר, בני העיר ויושבי העיר. הפוסקים מכנים תושב ארעי בשם אכסנאי, אורח, נכרי, חיצון ועוד.

² ראה עינים למשפט בבא בתרא ז ב ציונים ו ז.

³ ראה שו"ע או"ח תצו ג; שו"ע או"ח תקעד ב; שו"ע יו"ד רכח לג. וראה שו"ת תרומת הדשן פ"כ סה: "גם מה שכתבו קהילת קדישא ומנהגם הנו", שכל סביבותיהם השייכים לבית החיים שלהם יהיה דינם ותורתם כמותם לענין ב"ד דלהון, גם בהא שפיר קאמרי". וראה ערוך השלחן חו"מ יד ב; שו"ת הרב"ז ג ט. על שיטת המדידה של תחום שבת ראה שו"ע או"ח תצח.

⁴ ראה סעיף רלה.

⁵ ראה מרדכי בבא בתרא תעח: "דכופין הבא לגור ליתן עמהם למילי דצדקה... (*הוא) [*והוא] הדין שכופין אותו להשתתף עמהם במסים". וראה סעיף קצט.

⁶ ראה סעיפים לו לח. אורח נדרש לשמור על מנהגי המקום מפני המחלוקת ולא מן הדין, ראה שו"ע או"ח תסח ד.

⁷ ראה סמ"ע שו"ע חו"מ קסג ס"ק ז בשם הר"ן.

⁸ ראה סעיפים שז שי שיב.

⁹ ראה סעיף קיז.

¹⁰ ראה סעיפים קז קמח ר.

¹¹ ראה שו"ע חו"מ קנו ז. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' קסד תקנה משנת תצ"ז לפ"ק, שבעל מלאכה צריך לקחת לכתחילה פועל שוליה מבני העיר. וראה סעיף רנח.

¹² ראה רמב"ם מתנות עניים ט א – ב, שתושב העיר מקבל מן הקופה ואילו אורח מקבל מן התמחוי. וראה שו"ע יו"ד רנא ג: "עניי עירו קודמין לעניי עיר אחרת"; שו"ע חו"מ רנא ג בהגה; משנה ברורה על שו"ע או"ח תכט ס"ק ה. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטתה תשפד משנת ת"ז לפ"ק.

¹³ ראה סעיף רעד.

¹⁴ ראה שו"ע יו"ד שעו ש"ך ס"ק ח – יא, דיני תושב ואורח בענין אמירת קדיש. וראה קיצור שולחן ערוך כו יב: "תושב נקרא לענין זה, כל שיש לו כאן דירת קבע, אף על פי שאינו פורע מס". וראה ביאור הלכה, משנה ברורה קלו: "נער שנעשה בר מצוה באותו שבוע אם יש לו עירנית הוא קודם לכל החיובים כיון שהוא זמן חינוכו".

¹⁵ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רמג, שמי שאינו תושב העיר משלם דמי קבורה כפולים. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ ע המצדיק את המנהג לדרוש תשלום גבוה יותר ממי שאינו תושב.

ליתן התמחוי, ישב שם ששה חדשים כופין אותו ליתן צדקה בכסות שמכסים בה עניי העיר, ישב שם תשעה חדשים כופין אותו ליתן צדקה לקבורה שקוברין בה את העניים ועושין להם כל צרכי קבורה".¹⁶ פוסק השלחן ערוך: "... וכל הדר בעיר י"ב חדש או שקנה בה בית דירה נותן עם בני העיר בכל הדברים הצריכין לתיקון החומה והדלתות ושכר הפרשים השומרים את המדינה וכיוצא בדברים אלו ששומרים העיר",¹⁷ ומוסיף הרמ"א: "ודוקא בסתם אבל אם ידענו שרוצה לקבוע בעיר, מיד הוי כאנשי העיר".¹⁸ פוסק המשא מלך: "שכל מי שדר בעיר י"ב חדש חייב לישא בכל תקנות העיר, ולא במילי דמסים וארנוניות לבד אלא אף בשאר תקנות".¹⁹

התורה קובעת גם מי נחשב כתושב לגבי הזכויות. פוסק החתם סופר: "עניי עירך קודמין לעניי עיר אחרת, היינו התושבים בעיר י"ב חודש ועכשיו למ"ד יום, אפילו לא נולדו פה, הם קודמים להנולדים פה ויושבים בעיירות אחרים דלאו בלדה תלה רחמנא אלא בעניים דקיימא קמין".²⁰ החפץ חיים פוסק: "... דהאידינא נוהגים כל הצדקות בין לענין בעה"ב בין לענין העניים בשלשים יום".²¹

התורה קובעת מי מפסיק להחשב כתושב. פוסק הרמ"א: "נהגו הקדמונים שאם אחד נסע מן העיר י"ב חדש וגילה בדעתו שאין דעתו לחזור, אבד חזקתו. אבל אם לא גילה בדעתו בכך, לא אבד חזקתו עד שלש שנים. ואם גילה שדעתו לחזור, לא אבד חזקתו אפילו בשלש שנים. ויש אומרים דאפילו בסתם לא אבד חזקתו".²² פוסק המשנה ברורה: "כתבו האחרונים דמי שעוקר דירתו עם אשתו ובניו ממקום למקום לישא וליתן ולהרויח אף על פי שבשעת עקירתו היה דעתו לחזור למקומו כמי שאין דעתו לחזור דמי דסתמא דמילתא כיון דעקרניהו לאינשי ביתיה כל שמוצא פרנסתו מרווחת באותו מקום שהלך לשם אינו זו משם. וכתבו עוד דמי שאין דעתו לחזור אף על פי שאשתו נשארה במקומה הראשון אפי"ה אין דעתו לחזור מיקרי".²³

¹⁶ רמב"ם מתנות עניים ט יב. וראה קרית ספר שהכל מדרבנן. וראה משך חכמה בראשית כט יד, שמוצא רמז בתורה שעד שלשים יום אדם נקרא בשם אורח. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ קיז, שמדין תורה כל הדר בעיר יב"ח דינו כבני העיר. וראה רש"י בבלי ב"ב ח א ד"ה לקבורה: "לקבור עניי העיר שהיא יציאה יתירא". מכאן, שכל שגרים בעיר יותר זמן כך צריכים לשאת בנטל יותר גדול.

¹⁷ שו"ע חו"מ קסג ב. וראה ירושלמי פאה ח סוף הלכה ו שמי שגר י"ב חדש צריך לשלם לשכר סופרים ומשנים.
¹⁸ שו"ע חו"מ קסג ב בהגה. וראה שו"ת שבט הלוי ט שג ד במה חולק הרמ"א על המחבר: "... דלדעה ראשונה שהיא דעת הריב"ש שכירות הו"ל כמו קנה ומהני אם הוא לי"ב חודש ועוד דעת הריב"ש דלא בעינן דעתו להשתקע ממש אלא כל שגר שם י"ב חודש נידון מסתמא כדעתו להשתקע וכ"ה דעת הנמו"י פ"ק דב"ב, אבל דעת הי"א השני הוא דעת המרדכי דבעינן קנה דוקא, ובעינן דעתו להשתקע ממש, - ועיין בתשובת מהריב"ל ח"ג סי' א' דנטה לדעה זאת דיי"ב חודש מועיל בין דעתו להשתקע או לא, ועיין ביאור הגר"א אות כ"א".

¹⁹ משא מלך החלק הראשון השער הראשון המשפט הדי'. וראה שו"ת הרשב"א ג תיד, ששנים עשר חדש נאמר גם לענין חרם ושבועה. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' שכו החלטה משנת תל"ו לפ"ק: "האורחים אשר המה בכאן וכבר עברו עליהם שנים עשר חודש שהמה מחויבים ללכת לפני השמאים... וגם מחויב להחזיק התקנות... ואז מהראוי... ליתן להם אמטין [מנויים] לפי כבודם".

²⁰ שו"ת חתם סופר קובץ תשובות (חלק ח) מו. וראה ביאור הגר"א שו"ע יו"ד רנא ס"ק ה.

²¹ משנה ברורה תכט ס"ק ה. וראה אהבת חסד ח"א דיני מצות הלואה פרק ששי ב: "ועניי עירו נקרא כל ששהא שם י"ב חדש". וראה שם נתיב החסד אות (ה), שהמנהג נוגע רק לצדקה ולא להלואה.

²² שו"ע חו"מ קנו ז בהגה. וראה שו"ת אמונת שמואל מב.

²³ משנה ברורה תצו ס"ק יג. וראה פ"ת שו"ע חו"מ קנו ס"ק יז.

כמה כללים עולים מההלכות שלפנינו

- לתושבות משמעות הלכתית לגבי החובות והזכויות.²⁴
- אדם עשוי להחשב כתושב לענין אחד וכאורח לענין אחר.
- תושב הוא רק מי שבפועל נמצא בישוב²⁵ ולא מי שרק נולד בה או שגר בה בעבר.²⁶
- אדם נחשב כתושב גם אם בדעתו לעזוב את הישוב בעתיד.²⁷
- אדם נחשב כתושב בין אם הוא מקבל על עצמו את החובות והזכויות ובין אם לאו.²⁸

על אף ההבדלים שבין תושבים ובין אורחים מצווים התושבים לנהוג באחווה עם כל אחד.²⁹ פסוק מפורש בתורה: "ואהבתם את הגר", וכותב ספר החינוך: "ויש לנו ללמוד מן המצוה היקרה הזאת לרחם על אדם שהוא בעיר שאינה ארץ מולדתו... ולא נעביר עליו הדרך במצאנו אותו יחידו ורחקו מעליו עוזריו, כמו שאנו רואים שהתורה תזהירנו לרחם על כל מי שצריך עזר".³⁰ פוסק הרמ"א בהלכות שותפים בקרקע: "וכופין בני העיר זה את זה... להכניס אורחים

²⁴ ראה פתח עינים על תענית כו א': "כתב הראב"ד... שכך תקנו שיהיה בירושלים ישראל מיושבי העיר מעמד כדי שלא יצטרכו לעלות...". ולכאורה אם אנשי המעמד גרים בקביעות בירושלים הרי הם כתושבי ירושלים לכל דבר ומה הועילו חכמים בתקנתם? אפשר לומר כמה תשובות לשאלה זו: א. אולי תושבי העיר באים לירושלים למשך פחות משנה. ב. מכיון שביד בני עירם להחליפם מדי פעם דינם כתושבי עירם. ג. המתגוררים בירושלים נמצאים שם רק מכח תקנת חכמים, ולפיכך דינם כדינו של מי שרוצה לעזוב את העיר ואינו יכול.

²⁵ ראה הערה 23. וראה סעיף שה הערה 21, שהדברים אמורים רק למי שנמצא בעיר מרצונו. וראה נוהג כצאן יוסף הלכות אבלות כה: "מי שנותן מס לקהילה אפילו אינו דר שם נקרא תושב". כן פוסק הקיצור שו"ע כו יב. ויש לדון אם הוא תושב גם לגבי ענינים נוספים או רק לענין אמירת קדיש ולעבור לפני התיבה.

²⁶ ראה שו"ת חתם סופר הנוכח בהערה 16. וראה שו"ת שו"ע יו"ד שעו ס"ק יב שבניי של תושב שנפטר, הגרים בעיר אחרת, אינם נחשבים כתושבים בעיר שגר אביהם לגבי אמירת קדיש. וראה שם, שלגבי הגדרת תושב לא מתחשבים במס שהגמון מטיל אלא רק בגדרי התשובות של הקהילה. וראה שם דיון על מעמדם של מלמד או שמש המושכר לתושב העיר שאין לו משפחה במקום אחר, על מעמדם של מי שיש לו משפחה במקום אחר, על מעמדו של ילד שאין לו הורים במקום אחר או שיש לו וכן על מעמדם של בני ישיבה. בענין בני ישיבה ראה גם שו"ת שבות יעקב א עט.

²⁷ ראה שו"ת הרשב"א ג תיד בענין מי שנשבע לדור בעיר אחרת: "ולא מצינו בשום מקום, כונת הלב עוקרת חיוב מקום שהוא שם, לא מחיוב הקופה ותמחוי וכסות, ויתר הדברים". וראה פסקי מהרי"ק סימן רכח: "לא נתנו חכמים שעור לזמנים אלא לבא לגור והוא אומר שאינו רוצה להשתקע, ולזה אמרו שאין כופין אותו קודם הזמן אשר גבלו ראשונים מפני שיכול לומר אין רצוני להשתקע". וראה שו"ת הרא"ם יג, שלגבי חרם שהוטל בעיר יש להתחשב בדעתו של מי שרצה לעזוב את העיר והמתין לספינה. וראה משנה ברורה תסח ס"ק יד, שלגבי החיוב לנהוג כמנהג המקום הכל תלוי בגמירות דעת של האזרח. וראה הליכות שלמה א תפילה פרק ששה עשר י – טו, בענין גדר בן ארץ ישראל לגבי יום טוב שני של גלויות. וראה שו"ת אגרות משה חו"מ א מ, בענין דרישה מתלמידים הבאים ללמוד בישיבה למשך כמה שנים לשלם את מסי העיר: "אבל כיון שכתב הרמ"א שם (חו"מ קס"ג) דהוא רק בסתם אבל אם ידענו שרוצה לקבוע בעיר מיד הוי כאנשי העיר, מסתבר שהוא גם להיפוך אף בשהה יותר מיב"ח אם ידוע שהוא לא לקביעות אינו כאנשי העיר". וראה שו"ת שבט הלוי ט שג ו, ואכמ"ל.

²⁸ ראה שו"ת מהרי"ם שיק חו"מ כג בענין אזרח שבא על דעת שלא להתחייב בחוקי העיר. על העקרון שלפיו, מי שבידו לעזוב מקום ואינו עוזב מכיר בחובתו לשמור על חוקי המקום ראה חורב עמ' 449. וראה סעיף קנו.

²⁹ ראה סעיפים קמא קסט קעא.

³⁰ ספר החינוך תלא.

ולחלק להם צדקה".³¹ פוסק הרמ"א בהלכות נזקי שכנים: "בני העיר שברחו לשוב מפני חשש שכנה, אין בני הישוב יכולין לעכב בידן מלהרויח כשיעור חיותם עד שיעבור זעם... וכן מי שבאו להוציאו מן העיר, שאין לו חזקת ישוב, אין יכולים להוציאו עד שיגבה חובותיו, ויכול להרויח כדי כך כדי חיותו".³² בליטא החליטו: "אנשי מדינתנו ליטא המגורשים ממקומם מפני רעש מלחמות בכל קהלה וישוב שירצו להתיישב לפי שעה עד שתשקוט הארץ, אין ביד הקהלה והישוב ההוא למחות ולעכב כלל".³³ על בני העיר ללוות כל מי שעוזב את העיר ובכלל זה כל אורח.³⁴

תושבים אינם רשאים לקבל תקנות הפוגעות באורח באופן שרירותי,³⁵ לתבוע ממנו צדקה³⁶ או לדרוש סכומים מופרזים בעבור קבורתו.³⁷

על תושבים להיות ערבים לקיום מצוות של כל אחד. פוסק הרשב"א: "במה שירצו אנשי עיר אחת להטיל על אנשי עיר אחרת איני רואה שיהא רשות בידם... אלא אם רצו להחרים ולנגוש ולהפריש מן האסור; זה באמת מותר, וראוי, ומחוייב...".³⁸ המהר"י ברונא פוסק שבעל ברית שאינו תושב עולה לתורה לפני אבי הבן שהוא תושב, ונימוקו עמו: "ומה שטענו דזה השני מיושב פה וזה אינו מיושב פה אין זו טענה דכל ישראל ערבים זה בזה מצוות, ואין תלוי ביושבי העיר כלל".³⁹ מנהג ישראל לעשות קידוש בבית הכנסת בליל שבת למען אורחים⁴⁰ ולבנות למענם סוכה ליד בית כנסת.⁴¹

³¹ שו"ע חו"מ קסג א בהגה. וראה שו"ת ראנ"ח סימן פד: "ויש בית הקדש אחי בעיר שהיה בנוי תחתיים שניים ושלישים מימי עולם ושנים קדמוניות... והמדור האמצעי היה מיוחד להכנסת האורחים תמיד לא יסורו ממנו ארחי ופרחי". על תקנת חכמים להקים תמחוי ראה סעיף רסז. וראה העמק דבר דברים טו ז. וראה פנקס קהל וירונה ג תקנה עט משנת שס"ג לפ"ק בדבר הקמת דירה המיועדת לאורחים עניים. וראה שם תקנה קצו משנת שע"א לפ"ק. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה כא משנת ש"ג לפ"ק: "הסכמו... שישמו בני הק"ק יצ"ו פתקים לצורך הכנסת אורחים... באופן שכאשר יבוא לכאן אורח ב"ב יוכל לקחת משם פתק אחד וילך להתאכסן בבית אותו בעל הבית שיפול לגורלו". וראה סעיף רעד הערה 8.

³² שו"ע חו"מ קנו ז בהגה. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה תרפב משנת ת"ב לפ"ק.

³³ פנקס מדינת ליטא ועד תט"ו לפ"ק תקיו.

³⁴ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ט ג. וראה פנקס קהילת רומא תקנה 1047 משנת התמ"ו, בדבר מנוי מי שאחראי לתת לאורחים צידה לדרך. וראה סעיף רפב.

³⁵ ראה שו"ע חו"מ ד א ופ"ת שם ס"ק א. וראה חו"מ חו"מ חו"מ ב"ב ה: "ובמרדכי... שנהגו לגבות מס מן הנכסים בתוך יב"ח... דסתמא זה שנכנס על דעת המנהג נכנס... אבל זה יתכן במקום שמוכרח ליקח רשות מבני העיר ליכנס לעירם... אבל אם הוא רשאי להכנס ואין צריך הסכמתם לא שייך לומר שדעתו להתחייב לתת מסים תוך יב"ח...". וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רד, שתקנת העיר שלפיה חזן או שמש נאמן כבי תרי אינה תקפה כלפי נכרים. וראה שם החלטה רפה, שאורחים העושים עסקים בעיר בינם לבין עצמם אינם כפופים לתקנות העיר בעניני עסקים. וראה סעיף קמא הערות 4 5.

³⁶ ראה שו"ע יו"ד רנו ו.

³⁷ ראה שו"ע יו"ד שסא פ"ת ס"ק א.

³⁸ שו"ת הרשב"א ג תיא.

³⁹ שו"ת מהר"י ברונא קפ.

⁴⁰ ראה שו"ע או"ח רסט א.

⁴¹ ראה תשובות רב נטורנאי גאון בר הילאי גאון או"ח קצח - קצט: "... אם יש באותה העיר שווקים ורגילין ישראל לבא שם בחג הסוכות, יעשו לאותם המתקבצים, כדי שיאכלו וישתו בסוכה וישנו בסוכה של בית הכנסת".

לאורח יש חובות מסוימות כלפי הישוב שבה הוא מתגורר.⁴² עליו לשמור על תקנות הישוב שהן למיגדר מילתא,⁴³ לנהוג כמנהגיו⁴⁴ ולהתענות בתעניותיו.⁴⁵ על אורח לשלם בעבור שירותים שהוא מקבל בישוב המארח.⁴⁶

על הפרנסים לקבל תקנות הקובעות מי נחשב כתושב בכל מקרה שלא הוגדר בפוסקים.⁴⁷ במעשרין תקנו: "אלמן או אלמנה שנתחתנו באיזה קהלה, והביאו עמם בנים ובנות... ולא יצא עליהם שם רע מעולם, אזי אין לבני הקהלה לדחות אותם ממחיצתם שלא לדור שם... כי על ידי שבאו לתוך הקהלה בילדותם ממש כנ"ל הרי המה כנולדים".⁴⁸ בליטא החליטו: "אלמן שבא מעיר אחרת ונשא אשה במקום אחר ולו בנים קטנים כבן ט' שנים למטה, הרי לבנים ההם חזקת ישוב בקהלה ההוא כאחד מתושבי הקהלה וכאזרח הארץ...".⁴⁹ באיזמיר החליטו: "שכל אורח שיבא פה עירנו... ודעתו להשתקע, כפי ראות ממוני הזמן, הרי הוא כאחד מתושבי העיר תכף ומיד. אמנם אם בגפו יבא עד ג' חדשים יהיה פטור מכל, ומשם ואילך, אם ישא ויתן פה עירנו, אף על פי שאין דעתו להשתקע, יעריכוהו לפי ראות ממוני הזמן ויפרע בעד חצי ממונו.

⁴² ראה שו"ת מהרשד"ם חלק חו"מ תז: "כ"י מן הדין אין יכולת לבני עיר אחת לשעבד ולא להחרים לבאים מעיר אחרת לעשות שיכנסו עצמם בשיעבוד בני העיר שבאים שם". וראה שו"ת מהרש"ך ב כז: "נראה מכאן שההסכמות והתקנות שעושין בני עיר אחת, אין נכנסים אורחים הבאים ממקום אחר להסתחר שם בכלל אותם התקנות וההסכמות". וראה מרדכי ב"ב תקיז בענין חובת אורח לשמור על חרם הישוב. וראה שו"ת הבי"ח נח: "בדין הדיוטות שדנין בע"כ של בעל דין... ומיהו לא מהני הא דנתמנו דיינים אלא לאנשי העיר שהסכימו בהתמנות שלהם אבל לא יכול לכוף לאכסנאי שאינו מאנשי העיר דיכול לומר לא אדון לפנייהם אלא בבית דין השהו". וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רצ: "כל התקנות... לטובת המדינה זו דוקא ולא לאנשים אחרים חוץ להמדינה". אמנם עשויים להיות יוצאים מן הכלל. וראה שירי כנסת הגדולה שו"ע יו"ד שלד הגהות הטור ס"ק קנא דיון בשאלה אם בני עיר רשאים לנדות בן עיר אחרת הנמצא בעירם בענין הנוגע לעיר, ואם הם אינם נחשבים כנוגעים בדבר.

⁴³ ראה שו"ת מהרש"ך א קצב. וראה שו"ת בעי חיי יו"ד קצב דיון בשאלה האם אורח חייב לשמור על תקנת העיר לפיה החתן אינו רשאי להכנס לחצר שהכלה מתגוררת בה, וראה שם דיון לגבי האפשרות לחלק בין תקנה שנשמרת בצנעא ובין אם היא מתקיימת בפרהסיא, בין תקנה בחרם ובין תקנה שאין בה חרם, בין אם היא למיגדר מילתא ובין אם לאו ועוד. וראה חכמת אדם קב א: "חל חרם הציבור על כל אדם ואפילו אותן שאינם נותנים מס ואסור לעבור על חומרי המקום כל זמן שהוא בתחום העיר". וראה פנקס קהל וירונה תמב משנת שמי"ד לפ"ק, שם נקנס אורח על כך שאשתו עברה על תקנה האוסרת ללבוש מלבוש של משי. וראה פנקס קהילת רומא תקנות 886 887 משנת התל"א. לעומת זאת, ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רד, שתקנת הקהילה שלפיה החזן נאמן כבי תרי אינה תקיפה ביחס לנכרים.

⁴⁴ ראה שו"ע או"ח תסח ד.

⁴⁵ ראה שו"ע או"ח תקעד א – ב.

⁴⁶ ראה סעיף רלו. על חיוב אורחים במע"מ ראה שו"ת דרכי נועם חו"מ כא; שו"ת מר ואהלות חו"מ ט.

⁴⁷ ראה, לדוגמא, שו"ת מהרש"ך ב נה. וראה שערי תשובה שו"ע או"ח תכס א, הדן אם שוכר דירה ליי"ב חדש נדון כקונה דירה.

⁴⁸ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רצו. וראה שם בסוף בתקנה: "אם אין פרקם נאה אין להם חזקות ישוב כללי, ולא נתבאר לאילו עבירות הכונה.

⁴⁹ פנקס מדינת ליטא ועד תכ"ז לפ"ק תר. בתקנות ועד ת"ל לפ"ק תרלט הבהירו שהכונה לבן ה'. דיון על בעל ואשה ראה משא מלך החלק הראשון השער הראשון המשפט השלישי הדין הרביעי. יש להעיר כי לאור פסק הרמ"א הנוכח לעיל הרי שאשה הנשאת לבן העיר נחשבת לאלתר כתושבת העיר שהרי בשעת הנשואין גילתה דעתה שבדעתה לקבוע מגוריה בעיר.

ואם ישא ויתן יותר, יפרע חצי אונבריו. ואם דעתו להשתקע לפי ראות ממוני הזמן, אף על פי שלא בא עם ביתו, אחר עבור ג' חדשים יהיה נערך משלם כאחד מתושבי העיר".⁵⁰

על הפרנסים לפקח שתושבים ינהגו באחוה ובערבות עם אורחים.⁵¹ בפוזנא תקנו: "כי בא יבא אורח לקהילתנו ויותן לו פתקא לבעל בית אחד מחויב אותו בעל הבית להחזיק האורח על שולחנו שני ימים רצופים".⁵² בליטא החליטו: "כל אבי"ד מחויב לקבל בחורים ונערים של בני הסביבות קודם לאחרים בחורים ונערים שמחוץ לסביבות".⁵³

על הפרנסים להגן על זכויות האורחים.⁵⁴ בליטא תקנו בענין קביעת מועד לדיון בבית דין: "בן עיר עם בן עיר יעמוד בו ג' ימים. בן עיר עם אורח רק מעת לעת".⁵⁵

החלטה ציבורית הפוגעת באורח מתקבלת בנוהל מיוחד.⁵⁶

פגיעה באורח או הגליתו מן הישוב חייבת להתקבל בהליך שיפוט.⁵⁷

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לתושב. פוסק הרב וולדינברג: "א. זמן השהות שמקנה לאדם זכות בחירה במקום כאחד מבני העיר הוא הי"ב חדש... ב. אם קנה בה בית דירה הרי הוא כאנשי העיר מיד... ח. כל דיני ומנהגי אופני הבחירה ניתנים להשתנות על ידי קביעת מנהג חדש...".⁵⁸

*

כבר ביוון העתיקה קבעו המדינאים שלתושב עיר מעמד מיוחד.⁵⁹

החוקות אינן קובעות חובות וזכויות של תושבי עיר, אם כי חוקות אחדות קובעות שלבחירות עירוניות מצביע גם תושב קבע שאינו אזרח.⁶⁰

⁵⁰ עבודת משא להרב יהושע אברהם יהודה א. ה. אונבריו = מס הקהילה לבעלי עסק. וראה סמ"ע שו"ע חו"מ קסג ס"ק ז: "וכתב הר"ן בתשובה סי' י"א, מי שנשא אשה במקום אחד (ו)אינו הוכחה שרוצה לדור שם, [ו]אינו כבני העיר לכופו לדון שם לפני ב"ד שבעיר עד שיעשה הוכחה שירצה לדור". מכאן שנישואים כלשעצמם אינם מקנים תושבות בעיר. מסתבר מאד שהו"ה לגבי אזרחות המדינה.

⁵¹ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רע.

⁵² פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תתקפח.

⁵³ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק מט. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' פד משנת תפ"ד לפ"ק.

⁵⁴ על זכויות תביעה של אורח ראה סעיפים צח קע רמה רמז רסח רעד רפ.

⁵⁵ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק ל.

⁵⁶ ראה סעיפים קכט – קלא.

⁵⁷ ראה סעיף צט. על מעמד אדם שהתחתן עם תושבת העיר ראה שו"ת חמדת שלמה או"ח יו"ד חו"מ אבהע"ז חו"מ ה. על גירוש אורח ראה פנקס מדינת ליטא תקנות ועד שפ"ג פח; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' סא משנת תנ"ז לפ"ק. על חזקת ישוב ראה סעיף רל הערה 34. על הגליה כעונש ראה סעיף שנג.

⁵⁸ שו"ת ציץ אליעזר ב כד. וראה קונטרס חיובי שכנים וכ"ו עמ' נו, שבזה"ז משערים לכל הדברים ב' יום, וראה הערות 20 21. בהצעת החוקה, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16 אין הגדרה חוקתית מי נחשב כתושב העיר, וראה להלן בענין תושבי המדינה. וראה אגרות הראיה א נוספות יא, הצעה, שזכות הבחירה תהא מוקנית רק למי שדר בפתח תקוה בקביעות במשך שלש שנים רצופות.

⁵⁹ ראה citizenship (2008) EB.

⁶⁰ ראה ICL חוקת פאראגוואי 120; חוקת פינלנד 11 (1) (2); חוקת סלובקיה 64 (2).

רלב. עליה לא"י וירידה ממנה

אומר המדרש: "חביבה ארץ ישראל שבחר בה הקב"ה"¹. אומר הספרי: "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה"². הרא"ה קוק כותב: "ארץ ישראל היא חטיבה עצמאית קשורה בקשר חיים עם האומה, חבוקה בסגולות פנימיות עם מציאותה"³.

הרמב"ם פוסק: "לעולם ידור אדם בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה עכו"ם ואל ידור בחוצה לארץ ואפילו בעיר שרובה ישראל שכל היוצא לחוצה לארץ כאילו עובד עבודה זרה"⁴. פוסק מפורש בתורה: "והורשתם את הארץ וישבתם בה..."⁵, ופוסק הרמב"ן: "על דעתי זו מצות עשה היא, יצוה אותם שישבו בארץ ויירשו אותה כי היא נתנה להם"⁶. מצוה זו מוטלת על כל אחד ואחד.⁷

מצוה לגור בארץ ישראל גם בזמן שאין בית מקדש, גם בזמן שרוב עם ישראל אינו בארצו וגם אם אין בה שלטון יהודי.⁸

הרב יוסף ענגיל פוסק: "דכיון דהישיבה בארץ ישראל מצוה לכן גם בישיבה ארעית המצוה אחשבתה לקבע"⁹. המשנה הלכות פוסק: "דאפילו לראותה בלבד נמי הוה מצוה ומקרא מלא דבר הכתוב 'אעברה נא ואראה את הארץ הטובה וכו' "¹⁰.

¹ מדרש תנחומא ראה ח. על נבואה בארץ ישראל ראה מכילתא דרבי ישמעאל על שמות יב א; כוזרי ב יד; פירוש הרמב"ן על התורה דברים יח טו.

² ספרי על דברים יב כט. וראה תוספתא עבודה זרה ה ב.

³ אורות, אורות מאופל, ארץ ישראל א.

⁴ רמב"ם מלכים ה יב. על גבולות ארץ ישראל ראה ארץ חמדה ספר א שער ד ד; משנת יוסף שביעית פרק ו משנה א קונטרס ביאור גבולות הארץ; אי"ת ערך ארץ ישראל.

⁵ במדבר לג נג.

⁶ פירוש הרמב"ן על התורה שם. לפי פירוש רש"י שם אין בסיס לחידושו של הרמב"ן. וראה שו"ת ציץ אליעזר ז מח יב: ".... שראיתי בשו"ת תולדות יעקב... שעמד על המחקר על שהרמב"ם השמיט ממניין מצוותיו מצוות ישוב ארץ ישראל... ומבאר, ודומה דמטו לה גם משמיה דמרן הגרא"י קוק ז"ל, שכבר כלל לנו הרמב"ם בשרשים שלו... שאין למנות ציונים הכוללים התורה כולה או מצוות הרבה, כאילו יאמר עשה כל מה שצויתך, ומשום כך לא מנה גם מצוות ישוב ארץ ישראל במצוות עשה מפני שהיא מצוה שכוללת הרבה מצוות ביחד...". וראה בני בנים ב מב ביאור השיטות השונות בענין מצוות ישוב ארץ ישראל. וראה מנחת אברהם סימן מד, ובין השאר דוחה המחבר את דעת מי שסובר שמצוות ישוב ארץ ישראל היא מצוה קיומית וכותב שאין כלל מצוה במנין המצוות שהיא קיומית, אם כי הוא מודה שיש מצוות שמתחייבים בהם רק בתנאים ובנסיבות מסוימים, ואכמ"ל.

⁷ ראה שו"ת אבני נזר יו"ד תנד לד; ושם שם תנד לט. בשו"ת אבני נזר חו"מ צה משיב בן המחבר על השגות בענין זה. וראה דבר הלכה א סימן לח. וראה אי"ת ערך ארץ ישראל וערך ישיבת ארץ ישראל; נחלת יעקב.

⁸ ראה שו"ת יו"ד רסז פד: "עבד שאמר לעלות לארץ ישראל, כופין את רבו לעלות עמו... ודין זה בכל זמן, אפילו בזמן הזה שהארץ ביד עובדי כוכבים". וראה מבוא לשבת הארץ פרק טו. וראה הרב יהודה ברנדס, "ההתיישבות בחבלי הארץ שברבונות נכרית", תחומין יז עמ' 96 – 106.

⁹ גלוני הש"ס קידושין נ א. וראה אגרות חזו"א ב קעו.

¹⁰ שו"ת משנה הלכות ג קפט. וראה נחלת יעקב ב עמ' 629 – 663 ובעיקר את הסיכום בעמ' 651.

למגורים בארץ ישראל השלכות רבות על הגשמת יעודי התורה**טובת היחיד**

אמונה הילקוט אומר: "כל הדר בארץ ישראל מעלה עליו הכתוב כאלו קבל עליו [עול] מלכות שמים".¹¹ כותב הנצי"ב: "בהיותנו בחו"ל אפילו מי שמדבק עצמו באהבת ה' אינו משיגה בשלמות, משום שאין הקב"ה מתדבק עמו להופיע עלינו רוח הקדש".¹²

מצוות הרמב"ן כותב: "עיקר כל המצוות ליושבים בארץ ה'".¹³

מצוות רבות לא ניתן לקיים אלא בארץ ישראל.¹⁴

בריאות כותב הרד"ק: "כי היא הנוף האמצעי והוא משובח משאר הנופות ואוירה מזוג וטוב מכל הארצות, וכן אמר יפה נוף משוש כל הארץ' ותירגם יונתן 'צבי היא תושבחתא היא לכל מדינתא'".¹⁵

טובת הכלל כותב המהר"ל: "על ידי ארץ ישראל הם עם אחד לגמרי".¹⁶ כותב השם משמואל: "... ארץ ישראל היא המאחדת את כל ישראל בגוף שכולם עומדים בארץ אחת המיוחדת לישראל... מלך הוא המאחד את ישראל בנפש היינו התאחדות הרצונות והמדות שהם כחות הנפש, בית המקדש הוא מקום מיוחד להתאחדות הנשמות שהם השכליים".¹⁷

כותב המשך חכמה: "כן העם הישראלי, ראוי לסגולה במקום מחצבתם, מקום אשר הוא הורתם ומסוגל לנשמתם אשר הוא תחת השגחת ה' יתברך לבד...".¹⁸ כותב הראי"ה קוק: "אי אפשר לנו למלאות תעודתנו הכללית כי אם בהיותנו בתור עם יושב בארץ ישראל, על אדמת הקדש אשר רק שם אפשר לרוח עמנו להתפתח ולהיות לאור עולם".¹⁹

טובת האנושות כותב הראי"ה קוק: "תכלית החיבור של עם ישראל וארץ ישראל, שתהיה בעולם אומה אחת שכבוד ה' אלקי ישראל חופף עליה, על ידי התגלות יד ה' בה, במאורעותיה ובכל שלשלת תולדתה, ותהיה היא המקור היחידי למין האנושי לשאוב ממנו את דעת ה' ודרכיו בארץ, בתור מוסר אלקי שיוכל למלא אומה שלימה, למען יהיו דרכיה לקו לא רק בהליכות החיים הפרטיים של איש פרטי כי אם גם בהליכות עמים וממלכות ויחוסם זה לזה, על פי עומק דרכי ה' המלאים חסד, משפט וצדקה".²⁰

קידוש השם פסוק מפורש בנביא: "ויחללו את שם קדשי באמר להם עם ה' אלה ומארצו יצאו".²¹ הזהר הק' אומר: "ת"ח בגין דכנסת ישראל השתא בגלותא כביכול לא אקרי אחד

¹¹ ילקוט שמעוני בהר תרסו.

¹² העמק דבר דברים ל ו.

¹³ פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא יח כח. וראה ספרי הנזכר ברש"י דברים יא יח.

¹⁴ מצות ישוב ארץ ישראל, מצוות התלויות בארץ, מצוות התלויות בבית המקדש, מצוות רבות הקשורות לשלטון ועוד.

¹⁵ רד"ק יחזקאל כ ו. וראה סעיף מג.

¹⁶ נתיבות עולם נתיב הצדקה ו.

¹⁷ שם משמואל שופטים שנת תרע"ה ד"ה ונראה דהנה.

¹⁸ משך חכמה על שמות ד ג.

¹⁹ תעודת ישראל ולאומיותו, אזכרה עמי' עד – עה.

²⁰ עין איה שבת ב פרק שלישי ב.

²¹ יחזקאל לו כ.

ואימתי אקרי אחד בשעתא דיפקון ישראל מן גלותא וכנסת ישראל אהדרת לאתרהא לאזדווגא ביה בקודשא בריך הוא הדא הוא דכתיב 'ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד'."²²

גדול שכרו של הגר בארץ ישראל. פוסק הרמב"ם: "כל השוכן בארץ ישראל עונותיו מחולין... אפילו הלך בה ארבע אמות זוכה לחיי העולם הבא..."²³

לצורך גדול התורה מתירה לעזוב את הארץ. פוסק הרמב"ם: "אסור לצאת מארץ ישראל לחוצה לארץ לעולם אלא ללמוד תורה או לישא אשה או להציל מן העכו"ם... וכן יוצא הוא לסחורה. אבל לשכון בחוצה לארץ אסור אלא אם כן חזק שם הרעב..."²⁴ לדעת השו"ע מותר לנסוע לחו"ל לא רק לצרכי פרנסה חיוניים, אלא גם להגדלת הון.²⁵

בית דין אינו כופה לעלות לארץ ישראל, ומבאר המב"ט: "... דהויא כמצוה שמתן שכרה בצדה מצד המעלות שבה."²⁶

ראוי לפרנסים של כל הקהילות לעודד עליה לארץ ישראל. כותב הרב טייכטל: "בעסק בנין הארץ - לא די במה שיתנדבו יחידי ישראל לעסק הקדוש הזה אלא צריך שיהיה עסק צבורי גם כן. והיינו, באופן שכל קהילה וקהילה בכל תפוצות הגולה תתן בכל שנה ושנה איזה סכום ידוע מקופת הקהל, שהיא מעות ציבור, לצורך העליה והבניין."²⁷

קהילות רבות תמכו באופן קבוע בעניי ארץ ישראל.²⁸

בליטא החליטו לסייע לאחד ממנהיגי הציבור שעולה לארץ ישראל בהוצאות הדרך וכן לשלוח לו מדי שנה בשנה סכום כסף לארץ ישראל.²⁹ לקט הקמח מעיד על מנהג שהיה בעיר אחת ולפיו מי שעלה לארץ ישראל לגור בה בקביעות היה פטור ממסים על רכוש שהשאיר בעיר.³⁰ מהר"ח פאלאג'י כותב: "בעירנו איזמיר יש הסכמה... דמנכים מעריכתו עד אלף אריות בשביל עלייתו לארץ ישראל."³¹

לפרנסים בארץ ישראל סמכות לקבל תקנות שיקטינו את הפתוי להשתקע בחו"ל. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "אף על פי שאין שביעית נוהגת בה מן התורה גזרו עליה שתהיה

²² זהר ויקרא צג ב.

²³ רמב"ם מלכים ה יא.

²⁴ רמב"ם מלכים ה ט. וראה ספר חסידים (מרג.) תתקסח: "... שאפי' לחוצה לארץ הולך אדם ללמוד לפני רב אף על פי שיש בארץ רבנים כר' יוסי הכהן שהלך לפני רבו לצידון". וראה א"ת ערך ארץ ישראל, ישיבתה.

²⁵ ראה סעיף רכו.

²⁶ שו"ת המב"ט א קלט. וראה שם נימוק נוסף לחידושו. וראה א"ת ערך ישיבת ארץ ישראל עמי תרע. עם זאת ביד בעל לכוף את אשתו וביד אשה לכוף את בעלה לעלות לארץ ישראל, ראה שו"ע אבהע"ז עה ג - ה.

²⁷ אם הבנים שמחה עמי ערה. וראה שו"ת משנה הלכות ג קפט, דיון בשאלה אם התירו אמירה לנכרי בשבת לצורך עליה לארץ ישראל, וכותב שבשאלה זו נחלקו שו"ת הריב"ש קא ושו"ת תשב"ץ א כא.

²⁸ ראה שו"ת זכור לאברהם חו"מ נו.

²⁹ ראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ד לפ"ק רפו. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תרנה.

³⁰ ראה לקט הקמח על שו"ע יו"ד אחרי סימן שלד. מנהג זה גם נזכר בפחד יצחק ערך מסים.

³¹ משא חיים מסים וארנוניות מערכת א ב. וראה עבודת משא א טו.

אסורה בעבודה בשביעית כארץ ישראל כדי שלא יניחו ארץ ישראל וילכו וישתקעו שם".³²
 מטעם דומה תקנו חכמים להפריש תרו"מ מיבול ארצות הסמוכות לארץ ישראל.³³

לפרנסים סמכות לתקן תקנות אשר יכבידו בעקיפין על מי שרוצה לעזוב את ארץ ישראל.³⁴
 מטעם זה גזרו חז"ל על טומאת אויר ארץ העמים.³⁵

אין לפרנסים רשות למנוע באופן שרירותי עליה לארץ ישראל או ירידה ממנה.³⁶ מותר לפרנסים למנוע עליה מתוך דאגה לבטחון הציבור ולסדר הציבורי. פוסק הרב שטרן: "עיקר הדבר שאם מצות ישוב ארץ ישראל של היחיד הפושע יכולה לגרום לסכנה ופגיעה בשלום האזרחים... הריהי נדחית, ויש לעשות חקים ולגדור גדרים אפילו בפני כניסת יהודים לארץ ישראל מהנמוקים הנ"ל".³⁷

רק בית דין רשאי למנוע כניסה לארץ ישראל מאדם מסוים, למנוע את יציאתו³⁸ או להורות לו לצאת מארץ ישראל.³⁹

בשעה שהפרנסים מקבלים החלטות בעניינים שונים עליהם לבחון את ההשלכות שיש להן על מצות ישוב ארץ ישראל.⁴⁰ כותב הרמב"ן: "וחזר ואמר ונתנה הארץ פריה וגוי וישבתם לבטח עליה' שלא תצטרכו לצאת ממנה בשביעית לגור בארץ אחרת מפני חוסר לחם".⁴¹ המשך חכמה מבאר: "הא דאין ערי מקלט שבעבר הירדן קולטין עד שיפגשו כולן, נראה, חדא, שלא יברחו הרוצחים מארץ ישראל לחו"ל".⁴² זו גם מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "ורבינו הקדוש התיר בית שאן מאותם המקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל והוא נמנה על אשקלון ופטרה מן המעשרות".⁴³

³² רמב"ם שמיטה ויובל ד כז.

³³ ראה רמב"ם תרומות א א.

³⁴ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק החלטות רה – רז.

³⁵ ראה א"ת ערך ארץ העמים. וראה ירושלים במועדה עמ' שמו: "שעל כל ישראל היתה הטומאה חמורה וימשום טומאה' זו סיבה המספקת בפני עצמה כדי למנוע יציאה לחו"ל".

³⁶ ראה ספרי על דברים יד כט: "בשעריך – מלמד שאין מוציאים מן הארץ לחוץ לארץ", וראה עמק הנצי"ב שם שהכונה שלא מוציאים את העניים בטענה שקשה לפרנסם. וראה חוקת עולם א עמ' 77: "אם על ידי ביאת אנשים רבים לארץ ישראל תיגרם חלילה ירידה בהתפתחות הכלכלית, ויבוא חלילה לידי חרפת רעב אז בודאי יש דין לעכב אותם ולהמתין בהתיישבותם עד שלא ירד איש ישראל לחיי חבירו".

³⁷ חוקת עולם א עמ' 78.

³⁸ ראה סעיף צט. וראה פד"ר ב עמ' 95, בענין תביעה לעכב בעל מלצאת לחו"ל בטרם הוא מפקיד את כל דמי המזונות של ילדיו מראש: "וכאן שומה היא על בית - הדין לשקול הפסד כנגד הפסד; ובבואו להטיל מתן ערבות על החייב, שמידתה היא כדי כל סכום החוב, עליו להזהר שלא להפריז על המידה למעלה מהאפשרות ולהטיל על החייב סכום ערבות שבמציאות לא יוכל לעמוד בו, ויגיע לו על - ידי כך הפסד בשלילת חרות תנועתו בעיכוב יציאתו מהמקום, עקב תשלום שעדיין אין עליו לשלמו; ומצוה היא להציל גם עשוק זה, כל זמן שאין חשד מבוסס שמטרת יציאתו היא כוונה זדונית להתחמק מתשלום חובו".

על איסור המוטל על כהנים שלא לצאת לחו"ל ראה שו"ע יו"ד שסט. רבים מהאחרונים סוברים שאיסור זה אינו תקף כיום, ראה חשוקי חמד שבת עמ' קי - קיא.

³⁹ על הגליה כעונש ראה סעיף שנג. ראה ר"ן בבלי נדרים כח א ד"ה במוכס העומד מאליו.

⁴⁰ ראה סעיף צב, שהכבדה יתירה במיסיים עשויה לגרום לירידה מן הארץ.

⁴¹ פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כה יח.

⁴² משך חכמה על במדבר לה כח.

⁴³ רמב"ם תרומות א ה.

למצוות ישוב ארץ ישראל משקל רב בפסיקה ובהוראה. פוסק הרב זילברשטיין: "אדם בעל סוכנות נסיעות, המארגן נסיעות מא"י לחו"ל לשם טיול באופן אסור... חייבים למחות, כדי להציל את הרבנים שלא יאמרו עליהם מדשתקי שמע מינה דניחא להו".⁴⁴

גם כיום תקפות ההוראות הנוגעות לעליה לארץ ישראל. פוסק הרב אליעזר דון יחיא אב"ד לוצין: "הסכימו כל הפוסקים הגדולים שגם בזמן הזה המצוה מן התורה".⁴⁵ פוסק החזו"א: "ומצות א"י הוכרעה על ידי הרמב"ם והרמב"ן ושאר פוסקים וידוע עד כמה שאף החפץ חיים זללה"ה לעלות".⁴⁶ פוסק הציץ אליעזר: "מצוות עלייה והתיישבות גם כשהנהגה היא ברובה חילונית. נראה לי כדבר ברור, שאין מקום כלל לסירוב לעלות לארץ משום שהנהגת המדינה נמסרה ברובה בידי פורקי עול בעו"ה, וגם לא לטענה לומר שבלתי אפשרי שתוכל הישועה השמימית לצמוח על ידי אלה האנשים אשר אין יראת אלקים בלבם...".⁴⁷

לעומתם פוסק האגרות משה: "הנה רוב הפוסקים סברי דהוא מצוה. אבל פשוט שאין זה בזה"ז מצוה חיובית שעל הגוף... אלא כשדר שם מקיים מצוה".⁴⁸ הרב משה שטרנבוך פוסק: "יש לדון בכל יחיד ויחיד אם ראוי לו לעלות ארצה... שבודאי מי שיכול לעלות לארץ ישראל ולעבוד הקדוש ברוך הוא בהיכל קדשו אשריו ואשרי חלקו, רק יזהר שתהא לו עלייה כפשוטו".⁴⁹

גם כיום ראוי להכביד על היוצאים לחו"ל. כותב הרב צבי יהודה הכהן קוק: "כמה וכמה כבר צווחו בשנים הקודמות על ההפסד המרובה, הציבורי והיחיד, הרוחני והחומרי, אשר בבולמוס היציאה למרפא ולקטיטנות חוצה לארץ. ועתה... הלא עלינו יותר ויותר לשקוד על האימוץ והביצור של עמידתנו בבית חיינו ארץ חמדתנו... עלינו להרבות סייגים ועיכובים על היציאה לחו"ל, להשריש את האיסור ואת הגנאי שבה".⁵⁰ עם זאת, כמה פוסקים בדורות האחרונים סוברים שיש להקל על נסיעה לחו"ל לזמן קצר. מבאר הרב שטרנבוך: "... שאם ננעול דלת מלצאת לחו"ל אזי מתחילה לא יעלו".⁵¹

⁴⁴ חשוקי חמד שבת עמ' רפג.

⁴⁵ לנתיבות ישראל ב עמ' קסח.

⁴⁶ קובץ אגרות א קעה. כיו"ב בקובץ שיעורים ג עמ' ערה. וראה לנתיבות ישראל א עמ' 205 בשם החפץ חיים שבימינו יש חיוב לעלות לא"י.

⁴⁷ שו"ת ציץ אליעזר ז מח - קוני אורחות המשפטים פרק יב. וראה שו"ת ציץ אליעזר יז מח יב: "חיוב מכוול על היחיד לעלייה והתיישבות מאז קום המדינה... וזה בהיותו מצווה להיאחז בארץ כדי לחזק בכך המעמד הכללי של חובת האחיזה וההתיישבות שלא תחזור ותשקע חלילה בזמן מן הזמנים ובאיזו דרך שהיא ביד זרים". וראה מאמרו "גדרי חובת העליה וההתנחלות בארץ עם קום המדינה", קובץ תורה שבעל פה לב ירושלים תשנ"א עמ' קח - קיט.

⁴⁸ אגרות משה אבהע"ז א קב.

⁴⁹ ראה תשובות והנהגות א תתק. וראה פני" כתובות קיא א ד"ה אמר ר"א כל הדר בארץ ישראל שרוי בלא עון כו'. וראה א"ת ערך ארץ ישראל.

⁵⁰ לנתיבות ישראל ב עמ' קפז.

⁵¹ שו"ת תשובות והנהגות ג סא. על נסיעה לחו"ל למטרות שונות ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתק; שם ה שצג; שו"ת משנת יוסף א נה - נו; שו"ת משנה הלכות תניינא א תלא; שו"ת חוות בנימין ג קיד; הרב חיים סבתו, "יציאה לחוץ לארץ", תחומין ט עמ' 257 - 265.

מותר, ולעיתים מצוה, למנוע עליה מכל מי שמצד הדין מותר לגרשו מארץ ישראל.⁵² מפורש בדברי הנביא: "בעת ההיא אביא אתכם ובעת קבצי אתכם כי אתן אתכם לשם ולתהלה בכל עמי הארץ בשובי את שבותיכם לעיניכם אמר ה'".⁵³ פוסק הרמב"ם: "המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה, ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל",⁵⁴ כותב המשך חכמה: "ובארץ ישראל יהיה הקדושה לעתיד עד כי יפלא מעין המלאכים רוחניות כזו".⁵⁵

*

הזכות לעזוב את המדינה היא אחת מזכויות היסוד החשובות ביותר במחשבה המדינית, שכן היא מאפשרת לכל אחד להתגורר במדינה המוצאת חן בעיניו.⁵⁶ אזרח שהיתה לו אפשרות לעזוב את מדינתו ולא עשה כן מקבל בכך על עצמו לשמור על חוקי המדינה.⁵⁷ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת על זכות אזרח לחזור למדינתו: "לא תישלל באורח שרירותי מאיש הזכות להכנס לארצו הוא".⁵⁸ כמו כן היא קובעת: "כל אדם בן חורין לעזוב כל ארץ שהיא, לרבות ארצו הוא".⁵⁹ במדינות רבות מגינה החוקה על זכות האזרח להכנס לארץ ולצאת ממנה.⁶⁰ באחרות קובעת החוקה שכל מי שהוא בן האומה רשאי להשתקע בארצו.⁶¹ העקרון שלפיו ראוי לעודד את בני הלאום לשוב להתגורר בארצם בא לידי בטוי בכמה חוקות.⁶² בכמה חוקות מוטלת הגבלות על הזכות לעזוב את המדינה משיקולים של טובת הציבור וטובת המדינה.⁶³

⁵² ראה הערה 37. וראה חוק השבות תש"י - 1950 סעיף 1: "כל יהודי זכאי לעלות ארצה". סעיף 2 (ב) קובע: "אשרת עולה תינתן לכל יהודי שהביע את רצונו להשתקע בישראל חוץ אם נוכח שר הפנים שהמבקש פועל נגד העם היהודי או עלול לסכן בריאות הציבור או בטחון המדינה או בעל עבר פלילי העלול לסכן את שלום הציבור".

⁵³ צפניה ג. כ.

⁵⁴ רמב"ם מלכים יא א.

⁵⁵ משך חכמה דברים יא יב.

⁵⁶ הזכות לעזוב את המדינה ולחזור אליה נזכרת כבר במגנה כרטה 42.

⁵⁷ ראה The Law of Peoples עמ' 74, שאחד התנאים הנחוצים להצדקת קיומה של מדינה לא ליברלית הוא שהיא תאפשר למי שאינו מרוצה להגר ממנה. המחבר מוסיף ומעיר בהערה 15 שזכות זו היא חסרת משמעות אם אין לאזרחים זכות גם להתאזרח במדינה אחרת. לדעתו על כל מדינה לסייע לאזרחים השייכים למיעוט, והרוצים לעזבה, להקלט במדינות אחרות. וראה חכמת שלמה שו"ע חו"מ שסט ח: "אם הוא מושל בכיפה לא שייך לומר דינא דמלכותא דינא, דהיאך יכול (לומר) דאינו רוצה שידורו במדינתו דהרי הכל שלו ואזי יפרחו באויר? לכך לא שייך בזה דד"ד עיי"ש".

⁵⁸ כתבי אמנה 12 1040 4.

⁵⁹ כתבי אמנה 12 1040 2.

⁶⁰ ראה ICL חוקת הולנד 4 2; חוקת פינלנד 7 (1); חוקת שבדיה: 7 (1). וראה חוק יסוד כבוד האדם וחירותו סעיף 6.

⁶¹ ראה ICL חוקת פולין 52 (5). הערת הרב נבנצל: "אלה ארצות חו"ל שאין הבדל מהותי בין אחת לשני".

⁶² ראה ICL חוקת ספרד 42, הקובעת שיש לשמור על זכויות של פועלים העובדים מחוץ לארצם ולפעול לחזרתם.

⁶³ ראה ICL חוקת פינלנד 7 (2); שם חוקת בולגריה 35 (1); שם חוקת סינגפור 13 (2).

רלג. זכות לאזרחות¹

חובותיו של מי שמתגורר דרך קבע בתוך גבולות המדינה²

- שמירה על חוקי המדינה ועל מנהגיה³
- תשלום מסים, גיוס לצבא וכד'⁴
- השתתפות בהכרעות ציבוריות⁵ ובבחירת פרנסים
- נכונות להבחר ולהתמנות לתפקידים ציבוריים⁶

למי שמתגורר דרך קבע במדינה זכויות יתר, על פי החלטת המדינה.⁷

אמות מדה הקובעות את מקום המגורים תקפות גם לגבי הגדרת אזרחות.⁸

¹ התורה, חז"ל והפוסקים מכנים את אזרח המדינה בכנויים אחרים כגון בני הארץ, אנשי הארץ, יושב הארץ, תושב הארץ.

² מסתבר, שגבול המדינה נקבע בהתאם לכללי המשפט הבינלאומי הציבורי, כמקובל בין ארצות. וראה במדבר כ כא: "וימאן אדום נתן את ישראל עבר בגבלו ויט ישראל מעליו". וראה שמו"ר י ב: "רז"ל אמרו המכות שהביא הקדוש ברוך הוא על המצריים גרם להם שיעשו שלום ביניהם, כיצד היה מחלוקת בין בני כוש ובין בני המצריים, המצריים אומרים עד כאן תחומנו והכושים אומרים ע"כ תחומנו כיון שבאו הצפרדעים עשו שלום ביניהם, הגבול שהיו נכנסות לתוכו הדבר ידוע שאין השדה שלו שנאמר את כל גבולך, גבולך ולא של אחרים". וראה שמו"ר יג ד. על כיבוד המשפט הבינלאומי ראה סעיף רפט.

יש להבחין בין הגבולות שנקבעו למדינת ישראל לבין גבולותיה של ארץ ישראל. פוסקים אחדים סוברים, שמי שגר במדינת ישראל מחוץ לגבולות ארץ ישראל פטור ממצוות התלויות בארץ, וראה שו"ת מנחת שלמה תנינא (ב-ג) מו, שחוכך בשאלה האם תושבי אילת חייבים במצוות התלויות בארץ, ואף דן בשאלה האם, לאור העובדה שאילת נתונה תחת שלטון ישראל, מן הראוי שלא ישמרו שם יום טוב שני של גלויות. וראה הליכות שלמה תפלה פרק טז ארחות הלכה ס"ק 31. לגבי קדושת שביעית בדרום המדינה ראה שו"ת משנת יוסף א מח: "אחרי משא ומתן הוחלט להכשיר את הבאת הירקות מגרופית ויטבתה, לא להכשיר את הירקות מעין חצבה ועין יהב...". כמו כן יתכן שיהודי גר בחלקי ארץ ישראל שבאותה שעה אינם בריבונות המדינה, וראה סעיף ג הערה 6, ואכמ"ל.

³ ראה סעיפים לו קצו – ר. וראה שו"ת נודע ביהודה תנינא יו"ד סה: "... אבל מה שאני רואה להחמיר הוא כי המנהג שבעירם לא בעיר ההיא לבדה הוא אך מנהג פשוט בכל מדינות מעהרין, ולפי הנראה נעשה בימי הגאון צמח צדק ע"פ הגאון שהיה אז רב דמדינה ונתפשט וקיבלוהו על עצמם כל בני המדינה עליהם ועל זרעם לדורי דורות... הרי כל המדינה הם לענין זה כקהלה אחת נחשבים וצריך שיתחרטו כל בני המדינה אבל לא שיתחרטו קהלה אחת". וראה שו"ת חת"ס או"ח א קכב: "... והמדינות הללו כולם כעיר א' חשיבי לענין זה כיון ששויים בקבלת האיסור עליהם".

⁴ ראה סעיפים קצח קצט רלה.

⁵ ראה סעיפים שז שי שיב.

⁶ ראה סעיפים קיז קז קמח.

⁷ ראה סעיף צח. בדרך הכלל התורה מטילה על בני העיר לממש את זכויות תושבי העיר ולאפשר להם להנות משירותי רווחה או משירותי חינוך, אולם המדינה רשאית לקבוע שהיא אחראית לזכויות אלו. לגבי הזכות לצדקה מפורש בשו"ע יו"ד רנא ג, שעניי ארץ ישראל קודמים, אולם חכמים לא הורו להקים קופת צדקה שתפרנס את כלל עניי ארץ ישראל. אף לא מצאנו הוראה להקדים ולתת לעניים הגרים בתחומי מדינת ישראל אך מחוץ לגבולות ארץ ישראל, ראה הערה 2.

⁸ ראה סעיף רלא. וראה שו"ת רבי אליהו מזרחי (הרא"ם) סימן יג, שההכרעה בשאלה מי נחשב כחבר בית הכנסת נקבעת על פי אותם הקריטריונים המגדירים תושב העיר. לשיטתו מסתבר, שעל פי עקרונות אלה ניתן גם להגדיר אזרח מדינה. וראה במדבר יג יח: "... ואת העם הישב עליה...", ומפרש העמק דבר שם: "דידוע היה שכנענים שכרו חיל גבורים מבחוץ להלחם עם ישראל, והמה אינם מבני הארץ אלא יושבי הארץ כדאיתא בב"ב דף ח דשלשים יום נקרא יושב בה". יש מקום לדון האם תייר שהחליט לא לחזור לארצו אלא

על אף ההבדלים שבין אזרחים ובין תיירים מצוים אזרחי המדינה לנהוג באחווה ובערבות עם כל אחד, שהרי המצוות שבין אדם לחברו אינן תלויות כלל באזרחות או במקום המגורים.⁹ פוסק המהר"י"ט: "... פדיון שבויים אלו הבאים מרוסיה יום יום אכולי עלמא רמי לפדותם..."¹⁰ לפיכך כל אדם באשר הוא זכאי להליכים משפטיים הגונים, לסיוע בשמירת מצוות, לסיוע כספי ולטיפול רפואי חיוני.¹¹

מי שאינו אזרח הארץ מצווה לנהוג באחווה ובערבות עם האזרחים. על המצוה להחליף לעזרת ישראל מיד צר כותב הצבא כהלכה: "ואין הבדל בין מי שגר במקום זה או מי שגר במקום אחר, וכן אם הוא אזרח ישראל או בעל אזרחות זרה".¹²

במקרים שאינם מפורשים בתורה על הפרנסים לקבוע כללים כיצד זוכה אורח באזרחות¹³ וכיצד הוא מאבדה. בליטא תקנו: "כל מי שישב ודר במדינה אחרת משך עשרה שנים רצופים ולא יתן סכום ולא דמי חזקה משך כל עשר שנים... יחשב לאיש זר..."¹⁴

על הפרנסים לטפח אחווה וערבות בין האזרחים ובין תושבים זרים, תיירים וכד', ולקבל תקנות להגנת כל מי שאינו אזרח.¹⁵ פשיטא שהם אינם רשאים לקבל תקנות הפוגעות בהם באופן שרירותי, וכשיש הכרח בדבר עליהן להתקבל בנוהל מיוחד.¹⁶

כאשר הפרנסים מקבלים החלטות על הזכות לאזרחות עליהם לשקול את ההשלכות שיהיו להן על קיום מצוות ישוב ארץ ישראל ועל עידוד יהודים לגור בארץ ישראל.¹⁷ מותר לשלול אזרחות מכל מי שעל פי דין מותר לגרשו מהמדינה.¹⁸ שלילת אזרחות של אדם מסוים צריכה להיות על דעת בית דין.¹⁹

להשאר בארץ ישראל חייב גם לשיטת המדכי בכל המצוות והחייבים החלים על תושבי המדינה, כעין מה שמצאנו בהלכות יום טוב שני של גלויות למרות שהוא עוד לא שכר דירה וכו', וראה שו"ע חו"מ קסג ב בהגה, ואכמ"ל.

⁹ ראה מו"נ ג לט: "ואמרו 'לא תסגיר עבד אל אדוניו', הרי אם היות זה רחמים, יש עוד במצוה זו תועלת גדולה, והיא להקנות לנו המדה הנעלה הזו, כלומר שנתן מחסה למי שבקש חסותנו ונגן עליו, ולא נמסרהו בידי מי שעקר מפניו. ולא די בכך שנתן מחסה למי שבקש חסותך, אלא שעוד מוטלת עליך חובה, והיא שתדאג לצרכיו ותטיב לו, ואל תכאיב לבו בדברים... והנה קבע דין זה בפחות שבבני אדם והנמוך שבהם במעלה, והוא העבד, כל שכן אם יבקש חסותך אדם רם המעלה כמה מוטל עליך שתעשה למענו". וראה ספר החינוך המובא בסעיף רלא הערה 30.

¹⁰ שו"ת מהר"י"ט ב חו"מ יג. וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה תרצח משנת ת"ג לפ"ק.

¹¹ ראה סעיפים צח רמה רמז רסח רפ.

¹² הצבא כהלכה טו יא ציון 9. וראה רד"ק שפטים ה כג ד"ה אורו מרוז: "שם עיר קרובה למקום המלחמה ולא באו לעזרה לפיכך קללה אותן אבל הרחוקים שלא באו לא קללה אותם". מכאן שמבחינה מוסרית יש יותר אחריות בענין זה למי שקרוב. על החובה להשתתף במלחמה ראה סעיף קצח.

¹³ על שאלות דומות בכל הנוגע לתושבות בעיר ראה סעיף רלא.

¹⁴ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק רב.

¹⁵ על זכויות תביעה של תושב חוץ ראה סעיפים צח קע רמה רמז רסח רעד רפ.

¹⁶ ראה סעיפים קכט – קלא.

¹⁷ יש לדון אם על פי דין תורה רשאי יהודי להחליף את אזרחותו. מחד גיסא בכל מקרה שמותר לצאת לחו"ל מה אכפת אם היוצא מקבל אזרחות זרה. מאידך גיסא אולי יש בויתור על האזרחות משום הבעת זלזול במצוות ישוב ארץ ישראל וצ"ע.

אין לגרש נתין זר אם ידוע שכתוצאה מהגירוש צפויים לו עינויים או איום על חייו, שהרי הרמב"ם פוסק: "מפרנסים עניי עכו"ם עם עניי ישראל".²⁰

אין לגרש נתין זר או שוהה בלתי חוקי מבלי לאפשר להם פניה לבית דין.²¹

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לקבלת אזרחות.²²

*

בתקופות שונות בהיסטוריה ובמקומות שונים לא היו אמות מדה אחידות להענקת זכויות אזרח.²³ מדינות הלאום שהתפתחו במאה התשע עשרה החליטו להעניק זכויות מליאות לתושביהן בני הלאום ושאר התושבים קבלו רק זכויות טבעיות.²⁴

כיום רוב המדינות מפלות לטובה את אזרחיהן בעיקר בכל הנוגע לזכויות המדיניות - לבחור, להבחר ולהתמנות, להתאגד ולהתקהל, ובנוגע לזכויות התביעה כגון הזכות לרמת חיים נאותה

¹⁸ ראה סעיפים רלב שנג. וראה נופת צופים השער השני טו: "ומי שיעץ בקבוץ הממונות צריך... שידע מיני האנשים אשר במדינה, שאם יהיה שם ריק בטל, נעדר המלאכה, ייעץ לגרשו מן הארץ". על פי דין תורה אין לגרש בטלנים מן הארץ, ושמה כך היה מנהג מלכי אומות העולם בזמנו. וראה סעיף רלב הערה 36.

¹⁹ ראה סעיף צט.

²⁰ רמב"ם מתנות עניים י ה. כלל זה נקבע ללא התחשבות באזרחות אותו נכרי. וראה ספר החינוך תלא: "הזכיר לנו שכבר נכוינו בצער הגדול ההוא שיש לכל איש הרואה את עצמו בתוך אנשים זרים ובארץ נכריה, ובזכרנו גודל דאגת הלב שיש בדבר וכי כבר עבר עלינו והשם בחסדיו הוציאנו משם, יכמרו רחמינו על כל אדם שהוא כן", והמניח הבין שמדובר בכל אדם, ובכלל זה נכרי. מסתבר שבזמן שיד ישראל תקיפה יש לדרוש מאותם נכרים להתגייס או להיות גרי תושב, ראה סעיף שכא. וראה לח"מ רמב"ם מלכים ו א שנכרי שקיבל על עצמו לשמור זי מצוות בני נח מיראה אינו נחשב כגר תושב, אך אולי בימים שיקום חזון הנביא "... כי מלאה הארץ דעה את ה' וגו' " לא תתעורר כלל שאלה זו, ואכמ"ל.

²¹ ראה סעיף שכ הערה 19.

²² ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה עמ' 6 – 15 סעיף 7 (1) ב: ואלה הם אזרחי ישראל: - א. כל יהודי היושב בישראל ביום מתן החוקה... ב. כל יהודי מבן 18 ומעלה... ובוחר תוך שנה אחת באזרחות ישראל. בחירת הבוחר תקנה את האזרחות גם לאשתו ולילדיו אשר טרם מלאו להם 18 שנה. ג. כל איש אחר, שאינו יהודי אשר היה נתין ארץ ישראל ביום הסיום המנדט...". הרבנים העירו כמה הערות על סעיף זה. הרב הרצוג מעיר בעמ' 22: "הגיל 18 לכאורה אין לו יסוד". עוד מעיר הרב הרצוג: "... לפרש בחוקה שאין ההתאזרחות או קבלת הנתינות פוגעת במשהו בענין הגיור הקבוע בחוקי התורה, כדי שלא תצא, ח"ו, טעות כאילו גוי שנתאזרח יש לו דין גר ממש...". וראה תגובות של כמה מהרבנים בעמ' 40. הרב עוזיאל מציע להוסיף אחרי המלים "גם לאשתו" את המלים "הנשואה לו כדת משה וישראל". הרב מרצבך מציע שהרבנות תהא זו שמוסמכת לקבוע מיהו יהודי. הרב ד. קוק מציע לנסח באות ג: "כל איש אחר שאינו יהודי ואינו עובד אלילים".

וראה הצעת חוקה סעיף 20: "ישראל תתן מקלט בגבולה לכל נרדף לוחם למען זכויות האדם. לא יוסגר איש למדינת חוץ בה עלול להענש מטעמי גזע, דת או השקפה פוליטית". הרבנים לא העירו על כך, זולת הערה של הרב לויין בעמ' 42 שהמושג לוחם למען זכויות האדם הוא פרזה ריקה. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 22, שיש להדגיש כי אזרחות אינה קשורה ליהדות, וכי אם נכרי מתאזרח הוא ממשך להיות נכרי.

²³ ראה EB (2008), citizenship.

²⁴ ראה EB (2008) alien. על זכויות טבעיות ראה סעיף ג הערה 15.

והזכות לקבלת טיפול רפואי.²⁵ המדינות מטילות גם יותר חובות על האזרחים ורק הם חייבים בשירות צבאי ובתשלום כל המסים.

מקובל כיום שלכל מדינה יש מחויבות מסוימת לתת אזרחות למי שנמצא במדינה שנים רבות,²⁶ למי שנישא לבן זוג מהמדינה, לחסר נתינות אחרת, ועוד כיו"ב.²⁷

מדינות שונות נותנות בטוי בחוקותיהן למעמד המשפטי של תושבים שאינם אזרחים. במדינות אחדות קובעת החוקה שלזר יש זכויות כמקובל במשפט הבינלאומי.²⁸ באחרות החוקה מפרטת את זכויות האזרח הזר במדינה,²⁹ או שהן מדגישות זכויות מסוימות מוקנות גם לזר.³⁰ בקצת מן החוקות נאסר על מי שאינו אזרח להתמנות כעובד השירות הציבורי.³¹ ובאחרות קיימת הוראה שלפיה רק אזרח המדינה יהיה עובד מדינה או שופט,³² או חייל בצבא.³³ עם זאת, קיימות מדינות שבהן קיימות הוראה חוקתית מפורשת ולפיה תושבים שאינם אזרחים עשויים להדרש לשמור על עצמאות המדינה ולהגן על גבולותיה.³⁴

מדינות שונות מעניקות אזרחות באופן שונה ועל בסיס אמות מידה שונות.³⁵ בשל כך יש בעלי אזרחות כפולה ויש חסרי אזרחות מכל וכל.³⁶

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת שלושה עקרונות

- "כל אדם זכאי לאזרחות".³⁷
- "לא תשלל מאדם אזרחותו דרך שרירות ולא תקופח דרך שרירות זכותו להחליף את אזרחותו".³⁸

²⁵ ראה International Law עמ' 722 – 729, שבמשפט הבינלאומי מדינה יכולה להגיש תביעה של יחיד כנגד מדינה זרה רק בשם אזרחיה.

²⁶ ג'ין המפטון (Jean Hampton), בספרה Political Philosophy פרק ששי עמ' 217 – 249, טוענת שאזרחים זרים הגרים במדינה שנים רבות זכאים לאזרחות.

²⁷ ראה סעיף רלג.

²⁸ ראה ICL חוקת איטליה 10 (2) שמעמד תושבים זרים יקבע מתוך התאמה לעקרונות הבינלאומיים וההסכמים השונים.

²⁹ ראה ICL חוקת שבדיה 20.

³⁰ ראה ICL חוקת הולנד סעיפים 1 3 4 5 6 7 7 10 11 15 17 18; חוקת קרואטיה 26; חוקת איסלנד 68; חוקת נורבגיה 92 (2); חוקת הונגריה 58 (1).

³¹ ראה ICL חוקת דנמרק 27 (1).

³² ראה ICL חוקת שבדיה 11 9 (3).

³³ ראה ICL חוקת יוגוסלביה 134 (1); חוקת בלגיה 10 (2).

³⁴ ראה ICL חוקת הולנד 97 (2) וחוקת איסלנד 75.

³⁵ ראה EB (2008), citizenship.

³⁶ ראה EB (2008), nationality.

³⁷ הכרזה טו 1. וראה ההח"מ 873. לאור ההבדלים הקיימים בין המדינות השונות בכל הנוגע לקבלת האזרחות, כמבואר לעיל, משמעות הוראה זו שיש להעניק אזרחות לכל מי שנולד לאזרח המדינה שאין לו אזרחות במדינה אחרת.

³⁸ הכרזה טו 2. וראה ההח"מ 873.

- "כל אדם זכאי לבקש ולמצוא בארצות אחרות מקלט מרדיפות.³⁹ אין להסתמך על זכות זו במקרה של האשמה פלילית שמקורה האמיתי במעשי פשע לא מזוינים או במעשים שהם בניגוד למטרותיהן ולעקרונותיהן של האומות המאוחדות".⁴⁰

חוקות אחדות קובעות שילדים מקבלים באופן אוטומטי את אזרחות ההורים.⁴¹ מדינות אחדות קובעות בחוקתן שאין לכפות שלילת אזרחות.⁴² אחרות קובעות כי ניתן לשלול אזרחותו של אדם שיש לו אזרחות נוספת, דהיינו רק במקרה ששלילת האזרחות אינה גורמת לו להיות חסר אזרחות לחלוטין.⁴³ קצת מדינות קובעות בחוקתן תנאים מגבילים אחרים לשלילת אזרחות.⁴⁴ מדינות אחדות מגדירות בחוקתן אילו תנאים מצדיקים שלילת אזרחות.⁴⁵

³⁹ מקלט מרדיפות מכונה כיום זכות למקלט מדיני, ראה ההח"מ 878.

⁴⁰ הכרזה יד 1 - 2.

⁴¹ ראה, לדוגמא, ICL חוקת פינלנד 4 שכל מי שנולד להורים מפינלנד זכאי לאזרחות.

⁴² ראה ICL חוקת סלובקיה 5 (2). וראה שם חוקת ספרד 11 (2) שלא ניתן לשלול אזרחות ממי שנולד כספרדי, ומשמע מכך שניתן לשלול אזרחות מאחרים.

⁴³ ראה ICL חוקת גרמניה 16 (1) וחוקת שבדיה 7 2 (2).

⁴⁴ ראה ICL חוקת איטליה 22 שאין לשלול אזרחות בשל נימוקים פוליטיים.

⁴⁵ ראה ICL חוקת שבדיה 7 2 (2) שניתן לשלול אזרחות ממי שעבר לעבוד בשירות מדינה אחרת. ראה ICL חוקת ספרד 11 (3) שקבלת אזרחות של מדינה אחרת גוררת איבוד האזרחות מלבד מדינות להן יש קשרים מיוחדים עם ספרד, בעיקר בדרום אמריקה.

פרק מז. מדיניות פיסקלית ומוניטרית¹**רלד. הכנסות והוצאות במשטר מלוכני**

הכנסות המלך מיועדות הן לצרכיו האישיים והן לצרכי הציבור.²

מסים³

- מס עובד⁴
- מכס⁵ פוסק הרמב"ם: "וקוצב לו מכס. ואסור להבריא מן המכס שיש לו לגזור שכל מי שיגנוב המכס ילקח ממונו או יהרג שנאמר: 'ואתם תהיו לו לעבדים'."⁶
- מס על יבול פוסק הרמב"ם: "ויש לו מעשר מן הזרעים ומן האילנות ומן הבהמה שנאמר: 'וזרעיתם וכרמיתם יעשור וגו' צאנכם יעשור'."⁷
- מס גולגולת ומס רכוש פוסק הרמב"ם: "... מלך שמטיל מס על בני העיר או על כל איש ואיש דבר קצוב משנה לשנה, או על שדה ושדה דבר קצוב... וכל כיוצא מדברים אלו אינו גזל."⁸

¹ ראה הלכות מיסים במקורות העבריים. וראה סעיפים רלו רלח.

² ראה רמב"ם מלכים ד א. וראה מלבי"ם על שמואל ב ט ז: "היה הבדל בין קניני המלך ואחוזתו מנחלת אבותיו שדינו בהם ככל אדם בקנינו ושדה אחוזתו, ובין קניני המלך שהיו לו מחוקי המלוכה. שדות וכרמים הון ואוצרות שהגיעו לידו בסבת מלכותו... רק לצורך המלכות לא לצורך המלך". בנוסף לכך המלך הפקיד חלק מהממון באוצר בית המקדש והוא היה מיועד לשעת חירום, ראה סעיף צב הערה 47.

³ מס הוא תשלום חובה המוטל על ידי רשות ציבורית על יחידים ועל תאגידים.
⁴ על מס עובד ראה יהושע טז י. מס עובד הנוכח בבראשית מט טו אינו מס המוטל על ידי השלטון. וראה אור החיים שמות א יא: "והאנשים ההמה יקראו מס כמו שאמר הכתוב 'ויעל המלך שלמה מס מכל ישראל'". הרמב"ם אינו מפרט מה שיעורו של מס זה, וראה סעיף ח הערות 35 - 37. וראה רש"י בבלי שבועות לה ב ד"ה דקטלא חד משיתא, וחידישי הלכות למהרש"א שם.

⁵ בלשון חכמים, למכס שתי משמעויות עיקריות. א. מס המוטל על המצרכים המועברים ממקום למקום, ראה בבלי שבת לג ב. ב. מס המוטל על מצרכים שמוכרים בחנויות בדומה למס ערך מוסף בימינו, ראה רש"י בבלי עבודה זרה יג א ד"ה והיו בה חנויות מעוטרות. הרמב"ם אינו מפרט מה שיעורו של המכס. וראה סעיף ח הערות 35 - 37.

⁶ רמב"ם מלכים ד א. וראה קהלת יעקב נביאים ראשונים להרב יעקב פארדו, שמואל א ח ד"ה ויאמר זה יהיה משפט המלך: "...לא שמענו שגופו של אדם קנוי למלך... ולפיכך בא ולומד 'ואתם תהיו לו לעבדים'... כעבד כנעני שאם אינו עושה את מלאכתו - רבו כופתו ומלקהו". וראה שו"ת חתם סופר ו סג: "שאינן ישראל נמכרי' לעבדי' להמלך כלל ולא הותר אלא האמור בפי' מלך לחד מ"ד דמקיל טפי ולאידך מ"ד אפי' בהא לא הותר וא"כ אינו אלא שררה ומינוי בעלמא". וראה שו"ת דבר אברהם א א בהערה: "... ואפילו למלך גופיה נראה דלא יהיו עבדים ממש אלא לענין מס".

⁷ רמב"ם מלכים ד ז. ראה בבלי בבא קמא קיג א וברש"י שם ד"ה והני מילי דבורלא: "אברול ארעא מס קרקע שאכל פירות". גם בקרב הגויים אשר סביבותי היה מקובל כנראה שהמלך מקבל מעשר מהפירות, ראה רשב"ם בראשית מא לד. וראה רש"י בבלי פסחים ו א; שו"ע יו"ד שכ ה.

⁸ רמב"ם גזלה ואבדה ה יב. הרמב"ם אינו מפרט מה שיעורם של מסים אלו, וראה סעיף ח הערות 35 - 37. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ מד, שמלך אינו רשאי ליטול יותר מחמישית הרכוש.

לפי פירוש המצודות ציון על עזרא ד יג, מס גולגולת הוא המס המכונה בספר עזרא בשם בלו. מס גולגולת נזכר בירושלמי (גיטין ה י וכן עבודה זרה ד י) ובמדרשים (ויקרא"ר לג ו ועוד). מס זה מוכר בזמן הגמרא גם בשם כרגא, ראה, למשל, רש"י בבלי בבא מציעא עג ב ד"ה כרגא; רש"י בבלי מגילה יג א ד"ה דלי כרגא. על כרגא כמס גולגולת בדורות האחרונים ראה משא חיים, מסים וארנוניות מערכת כ אות ד. וראה פתיחתא לאסתי"ר ד, שמס מנדה הנוכח בעזרא ד יג הוא מדת הארץ, דהיינו מס רכוש. בירושלמי שביעית ד ג

- מסים ומס עובד המוטלים על תושבי ארצות כבושות⁹

הכנסות ממקורות אחרים

- מסחר ורווחי הון מפורש בספר מלכים: "כי אני תרשיש למלך בים עם אני חירם אחת לשלש שנים תבוא אני תרשיש נשאת זהב וכסף שנהבים וקפים ותכיים"¹⁰
- מתנות "דמי כלילא"¹¹; מתנות שמביאים מבקרים¹²; "תשורה שנותן כל איש ואיש למלך בעברו עליהם הוא או חיילותיו"¹³. מלך חדש מקבל מנחה עם התמנותו.¹⁴
- מכירת כיבודים ומשרות¹⁵
- הלואות¹⁶

נזכרים שני מסים נוספים: פיסים וזימיות ולא נתבאר מה טיבם. בתוספתא גיטין ג טז נזכר מס בשם אנפרות והוא נזכר בתלמודים וכן בפירוש רש"י שיר השירים ח יא, ועל טיבו ראה תוספתא כפשוטה על מסכת גיטין עמ' 846. וראה סעיף שכד.

⁹ ראה רמב"ם מלכים ד י. וראה שמואל ב ח ג: "ותהי מואב לדוד לעבדים נשאי מנחה". וראה דברי הימים ב יז ה: "ויכן ה' את הממלכה בידו ויתנו כל יהודה מנחה ליהושפט...". וראה רש"י בבלי סוטה מד ב ד"ה ומלחמת בית דוד: "שנלחם בארם צובה להוסיפה על ארץ ישראל ובשאר סביבותיה להעלות לו מנחה ומס עובד". וראה שו"ת רדב"ז ג תקלג: "דחוק המלכים הוא כשלוכדים המדינה בכח המלחמה כל הבתים והשדות והכרמים הם שלו וגם העם הם לו למס עובד". נראה שאסור למלך לתבוע יותר ממחצית הרכוש כמס, ראה סעיף רלו הערה 26.

¹⁰ מלכים א י כב.

¹¹ בבלי בבא בתרא ח א. וראה רש"י שם ד"ה דמי כלילא – "עטרה למלך קיסר". מס זה נזכר בש"ס גם בבא בתרא קמג א. וראה מדרש תנחומא וארא ה: "היו משה ואהרן עומדים על פתח פלטרין של פרעה נכנסו משרתיו אליו וא"ל שני זקנים עומדין בפתח אמר להן יש בידם עטרות א"ל לאו, א"ל באחרונה יכנסו". ויתכן שהיה מנהג עתיק שמביאים למלך החדש עטרה כמתנה, כסמל לקבלת מרותו, ולאחר מכן המנהג השתנה והיו מביאים דמי עטרה. או יתכן שמכובדים הביאו עטרות והמון העם שילם כסף. מסים אלו אינם נזכרים בדברי הנביא שמואל. לגבי חלק מהם אין כל עדות שהם נהגו גם בישראל. על העוול הגדול שגרם הכלילא ראה בספר בימי רומא וביזאנטיון עמ' 83.

¹² ראה ילקוט שמעוני הושע תקלב: "אדם הולך לכבד את השלטון הולך מלא וחוזר ריקם, אבל הקדוש ברוך הוא אינו כן...". וראה סעיף רא.

¹³ שו"ע חו"מ קכח ב. וראה רמב"ם תלמוד תורה ו י.

¹⁴ ראה רלב"ג על שמואל א יב כד התועלת השמונה עשר: "להודיע שכאשר נתמנה איש לשררה יצטרך בעבורה לרבויו ההוצאה ראוי לאשר תחתיו שיביאו לו מנחה כחזקת היד בדרך שיוכל להתנהג בכבוד לפי השררה ההיא ולא ימנעהו מזה מיעוט קניניו". מנחה זו אינה נזכרת בדברי הנביא ועל כן נראה שמדובר במנהג לתת למלך מתנה חד פעמית עם התמנותו. וראה שמואל א י כז: "ובני בליעל אמרו מה יושיענו זה ויבזהו ולא הביאו לו מנחה...". וראה תשב"ץ קטן תסז: "מה מלך שולחין לו מנות אף חתן שולחין לו מנות". ראה סדר עולם זוטא עמ' 83, בתיאור מנוי ראש גלות: "כל אחד ואחד מהקהל משגר לו מנחה כפי כחו והשגת ידו וכל ראשי הקהל ועשיריהם שולחים לו בגדים נאים ותכשיטים יפים וכלי כסף וכלי זהב כל איש ואיש כמתנת ידו". על מנחה למלך המבקר בעיר ראה פנקס מדינת ליטא תקנות ועד שצ"ט שצח.

¹⁵ ראה סעיף מז. על שיקולים שלטונים בעת מנוי ממונים וכו' ראה סעיף קמח. מלך ישראל בודאי יכול להיטיב לאזרחים שהוא חפץ ביקרם. ההלכה אינה דנה באפשרות שמלך יעניק תארי אצילות.

¹⁶ ראה שו"ע חו"מ קסג ו בהגה: "מי שתפסו השר, והוצרך לתת לו ממון הרבה וע"י כך פטרו ממסים, פטור לתת עם הקהל". יש לעיין אם המלך רשאי לכופף אזרחים לתת לו הלואות גם לאחר שיש לו כסף לזהב לצורך הוצאותיו לשנה מראש, וראה סעיף צב הערה 4. וראה Constitutional History of England עמ' 124, שמלך אנגליה בימי קדם מימן רבות מההוצאות שלו באמצעות פטורים ממס בעתיד.

- ביזה פוסק הרמב"ם: "וכל הממלכות שכובש הרי אוצרות המלכים למלך. ושאר הביזה שבוזזין בוזזין ונותנין לפניו והוא נוטל מחצית בראש, ומחצית הביזה חולקין אותה כל אנשי הצבא..."¹⁷.
- קנסות המוטלים על עבריינים¹⁸
- החרמת רכוש עבריינים¹⁹

נחלקו הדעות בשאלה האם מותר למלך לקבל מתנות ממדינות זרות. יש סוברים, שסיוע ממדינות חוץ גורם לחילול השם; "במקום שיש חילול השם אין חולקים כבוד לממון".²⁰ ויש סוברים, שאין איסור לקבל סיוע כזה.²¹

רק המלך מחליט מה שיעורו של כל מס המוטל על הציבור,²² ורק הוא מחליט לאילו מטרות להקצות את הכסף.²³

על הכנסות המלך המשיח אומר הנביא: "והעובד העיר יעבדוהו מכל שבטי ישראל",²⁴ ומבאר הרשב"ם: " 'העובד העיר' – היינו נשיא דעול רבים מוטל עליו כדכתיב ברחבעם 'אם היום תהיה עבד לעם הזה... יתנו לו נחלה מכל שבטי ישראל'".²⁵

הרמב"ם פוסק: "המלך המשיח נוטל מכל הארצות שכובשין ישראל חלק אחד משלשה עשר ודבר זה חק לו ולבניו עד עולם".²⁶

¹⁷ רמב"ם מלכים ד ט. וראה בבלי סנהדרין כ ב, שהמלך נוטל אוצרות מלכים משום שזה אורחא דמילתא. על מנהג זה בימי קדם ראה קשרי כלכלה בין ארצות המקרא עמ' 19 – 28. מלבד הביזה היה מקובל בימי המקרא שמלך מקבל גם מס כניעה חד פעמי.

¹⁸ על מנהג מלכי אומות העולם ליטול לעצמם קנסות של בתי הדין ראה שו"ת הרשב"א א תשכט; שו"ת הריטב"א קלט; שו"ת הריב"ש שלא. יש לעיין אם כך היה מקובל גם תחת שלטון מלכי ישראל.

¹⁹ ראה סעיף שנד.

²⁰ הרב בן ציון קריגר, "קבלת צדקה וסיוע כספי מגויים", תחומין יא עמ' 408. הכהן הגדול היה מתפלל ביום הכפורים שעם ישראל לא יצטרך לפרנסה מעם אחר, ראה מחזורים סדר העבודה של מוסף יום הכפורים, אך ברמב"ם עבודת יום הכפורים ליתא.

²¹ ראה הרב מרדכי יהודה הלוי פרום, "קבלת תרומות מממשלת ארצות הברית", זכור זאת ליעקב עמ' פז – צב; עלינו לשבח במדבר עמ' שלב.

²² נראה שפסק החתם סופר לקהילות, ראה סעיף רלה הערה 28, תקף גם למלך. נראה לומר שאין למלך רשות לבטל או להקטין את אחד מסוגי המס וליטול מבין המסים יותר ממה שהנביא קוצב, ועדיין צ"ע.

²³ המלך רשאי להוציא את כספו גם למטרות שאינן כלולות ישירות בתחום תפקידו כגון צדקה וחיזוק שמירת מצוות וכד'. וראה סעיף ח שלמלך סמכות לסייע לכל הרשויות ולפעול בשליחות כל ישראל.

²⁴ יחזקאל מח יט.

²⁵ רשב"ם על בבלי בבא בתרא קכב א. וראה רמב"ם מלכים ד ח. וראה סוף סעיף רלד.

²⁶ רמב"ם מלכים ד ח. וראה שו"ת משנה הלכות יב תלה, שהכונה לארצות שהמלך כובש מחוץ לארץ ישראל. אולם האגרות משה או"ח ג קיג מבין שהכונה גם לארץ ישראל.

רלה. הכנסות והוצאות במדינה ובעיר¹

ההכנסות

מס עובד²**מס רכוש³****מס גולגולת⁴****מס ערך מוסף⁵**

תרומות הכנסות מתרומות,⁶ וכן מהקדשים מחיים או מעזבונות שנועדו למימון משכורת רב,⁷ לתלמוד תורה,⁸ לשיבות,⁹ לבתי הכנסת,¹⁰ לעניים,¹¹ ליתומים ועוד.

קנסות קנסות שהוטלו על עבריינים לעיתים מימנו צרכי ציבור.¹²

הלוואות ראוי להמנע מהלוואות,¹³ אולם, בעת צורך גדול, מתירה התורה ליטול הלוואות מיחידים או מהציבור.¹⁴ לפרנסים סמכות ליטול הלוואות מעשירים ולפטור אותם מתשלום מסים בעתיד.¹⁵ פוסק המחבר: "כשחסר בכיס של צדקה צריך הגבאי להלוות, וכשימצא בכיס לאחר זמן נפרע ממנו ואין צריך ליטול רשות מהנותנים בכיס."¹⁶

הכנסות ממכירת זכות למונופול¹⁷

¹ מרבית הדוגמאות הן מקהילות אך פשיטא שאין חילוק בין קהילות ובין מדינה. על סמכות פרנסי עיר להטיל מסים ראה סעיפים יט כב.

² ראה שו"ע חו"מ קסג ב - ד.

³ ראה שו"ע קסג ג. וראה סעיף רלו.

⁴ ראה שו"ע קסג ג. על מס גולגולת ראה סעיף רלד הערה 8.

⁵ ראה הערה 28.

⁶ ראה פנקס מדינת ליטא ועד ת"ד לפ"ק תג; פנקס קהל וירונה א פא תקנה משנת ש"ד; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תרנו החלטה משנת תנ"ד לפ"ק.

⁷ ראה מרדכי בבא בתרא תפ.

⁸ ראה שו"ת מהרי"ט ב יו"ד מה. וראה פנקס קהילת ברלין 128; פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה תשד.

⁹ ראה שו"ת מהרי"ט"ץ החדשות צו על מי שתרים נכסים שמהפירות יקימו ישיבה בצפת, וראה שם ק"ז.

¹⁰ ראה, לדוגמא, פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ד לפ"ק שה, על תרומה של אלף זהובים להקמת בתי כנסת.

¹¹ ראה, לדוגמא, שו"ת ראנ"ח פד. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ד לפ"ק רפז.

¹² ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רכב החלטה משנת שצ"ג לפ"ק; תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק ח; פנקס מדינת ליטא ועד תל"ו לפ"ק תשכב.

¹³ ראה ספר החינוך קכג: "ובזה יקנה כל מבין עצה לבלתי עשות הוצאות ביותר מן הראוי לו לפי ממונו, למען כי בו סבה לגזול את הבריות כשמבקש לימודו ואינו מוצא". סידור בית יעקב, הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן כט (דף קיא א): "ברח מהלוואה כל מה שתוכל". וראה קובץ אגרות ב יב. וראה סעיף קמ הערות 19 20.

¹⁴ ראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח קנו התר מפורש למנהיגי קהילות ליטא ליטול הלוואות ואף לקחת ערבים מבני הקהילות. וראה פנקס קהילת רומא החלטה 785 משנת התכ"ב ליטול הלוואה ברבית נמוכה ולפרוע בה חובות שהרבית יותר גבוהה. וראה שו"ת זכור לאברהם חו"מ נו.

¹⁵ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' קמא - א' קמב, החלטה משנת תל"א לפ"ק. וראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 185 ציון 284.

¹⁶ שו"ע יו"ד רנז ה.

¹⁷ ראה שו"ת שער יהושע כ; כתבי ערוך השלחן, שו"ת נב. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתקעב, החלטה משנת תע"ד לפ"ק; פנקס קהל ברלין החלטה 277 כב, משנת תקל"ד. וראה סעיפים רמח רנח.

ההכנסות מיועדות למימון המטרות הבאות

משכורות פוסק השו"ע: "נהגו לעשות לבית דין קופה שפוסקין ממון לפרנסת ב"ד ומגבין אותה בתחלת השנה או בסופה... כי חובה על ישראל לפרנס דייניהם וחכמיהם".¹⁸ פוסק החתם סופר: "ומבואר... דכופין ציבור זה את זה לשכור חזן א"כ מכ"ש רב מרביץ תורה".¹⁹

תשתיות פוסק השו"ע: "היו חופרין נהר להביא למדינה מים, גובין אפילו מהיתומים, שזו זכות להם כדי שישקו ממנו שדותיהם וכרמיהם".²⁰

שלטון החוק פוסק הרמב"ם: "זה היין והלבונה והאבן שישקל בה הנסקל והסייף שיהרג בו הנהרג, והסודר שחונקין בו הנחנק, והעץ שתולין עליו הנתלה, והסודרין שמניפין בה לפני הרוגי בית דין והסוס שרץ להצילו, הכל באין משל ציבור".²¹

מצוות פוסק השו"ע: "כופין בני העיר זה את זה... לבנות להם בית הכנסת ולקנות להם ספר תורה נביאים וכתובים כדי שיקרא בהם כל מי שירצה מן הצבור".²²

רווחה פוסק השו"ע: "התמחוי נגבה בכל יום והקופה מערב שבת לערב שבת...".²³

חינוך פוסק רבינו ירוחם: "ונראה לי כי שכר מלמדי תינוקות בעיירות קטנות שאין יכולין היחידים לתת שכר מלמד כי היא על כל הקהל לפי ממון לא על אבותיהם של נערים בלבד כי אינם יכולים זה על זה".²⁴

בריאות ובריאות פוסק ערוך השלחן: "... וכופין בני העיר זה את זה... לעשות בית חולים בשביל חולאים עניים".²⁵

איכות הסביבה בפאדוואה החליטו: "למנות איש אחד אשר יהיה לו הכח והממשלה להחזיק רחובות הגיטו נקיים מכל אשפה ורפש וטיט... וינקו הרחובות בכל שבוע...".²⁶

חוץ ובטחון פוסק השו"ע: "כופין בני העיר זה את זה לעשות חומה דלתים וברית לעיר... ושכר הפרשים השומרים את המדינה וכיוצא בדברים אלו ששומרים על העיר".²⁷

¹⁸ שו"ע חו"מ ט ג.

¹⁹ שו"ת חת"ס או"ח רו. וראה מ"ב על שו"ע או"ח נג ס"ק עא.

²⁰ שו"ע חו"מ קסג ד. וראה שם על מס עובד לתיקון הדרכים.

²¹ רמב"ם סנהדרין יג ב. וראה בירור הלכה סנהדרין דף מג א ציונים ג – ו. וראה סעיף רמ הערה 38.

²² שו"ע חו"מ קסג א. וראה סעיף רמו. על קניית קרקע לבית קברות ראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה כג משנת שמ"ט. על שכירת מבנה לבית כנסת ראה שם החלטה כה משנת ש"ן לפ"ק.

²³ שו"ע יו"ד רנו ד.

²⁴ מישרים כט ג. הו"ד בב"י חו"מ קנו ד"ה כתב רי"ו. וראה שו"ע הרב תלמוד תורה א ג; סעיף רעד הערה 11.

²⁵ ערוך השלחן חו"מ קסג א. וראה פלא יועץ ערך רפואה; אהבת חסד ג פרק שלישי. על מימון הוצאות

לביעור מוסר ראה שו"ע חו"מ שפח טז.

²⁶ פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב רעט, החלטה משנת שע"ב לפ"ק.

²⁷ שו"ע חו"מ קסג א – ב. וראה דברים ג ה: "כל אלה ערים בצרות חומה גבהה דלתים וברית..."; יחזקאל לא יא; דברי הימים ב יד ו. וראה חשוקי חמד בבא מציעא עמ תצא על חובת התושבים להסדיר שמירה בלילות. וראה רש"י מגילה כז א ד"ה פרשא דמתא: "בני העיר שוכרין אדם רוכב סוס, שיהא להן מזומן לשלוחו בשליחות למושל העיר כשיצטרכו".

באשר לסוגי המסים שונים פוסק החתם סופר שעדיף למסות רכוש והכנסה מאשר להטיל מס ערך מוסף.²⁸ הפרנסים רשאים להחליט מה שיעורו של המס המיועד לשלטון המרכזי ומה שיעור המס המיועד לשלטון המקומי.²⁹

עוד פוסק החתם סופר: "שדין תורה בזה לפי ראות עיני הדיין והמקום והזמן בעניני מסים".³⁰ אין הוראה הלכתית הקובעת כיצד להקצות את הכסף למימון המטרות השונות.

*

כותב פרופ' דינשטיין: "הפרוטוקול האירופי מורה עוד, כי מותר למדינה לפקח על השימוש ברכוש פרטי בהתאם לאינטרסים של הכלל, ומותר לה להבטיח תשלום מסים, הטלים אחרים או קנסות".³¹

במדינות העולם קיימים סוגי מסים רבים ומגוונים - מסים ישירים כגון מס הכנסה, מס חברות ומס ירושה;³² מסים עקיפים כגון מס ערך מוסף ומכס, ביטוחי חובה³³ ועוד.³⁴ השלטון אף גובה אגרות על שירותים שונים הניתנים לציבור, כגון אגרת בית משפט ועוד.³⁵ כלכלנים ומומחים למסוי חלוקים בדעותיהם בשאלה מה ראוי להיות חלקו היחסי של כל מס בכלל תקבולי המסים.³⁶

²⁸ ראה שו"ת חתם סופר חו"מ ק"ז: "... פשיטא דדינא הוא להעריך אותו חלק מס שעל פי ממון יעריכו על פי עשרו ומשאור ומתנו של ב"א לא על המאכלים ומשקים, אעפ"י שמאז הי' נוהגי' כן אז הי' בהסכמת כולם...". וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קצו קצו שאין להטיל מס ברדאן, אלא אם כן אין מנוס מכך. וראה כתר תורה לרבי שמואל די אבילה, דף ט א, שגם אם לכתחילה קובעים מס ערך מוסף בשיעור נמוך קיים חשש של מדרון חלקלק ובסופו של דבר עניים ישלמו את מרבית המסים בקהילה. על הברדאן והגאבילה ראה כנסת הגדולה חו"מ קנו ב"י מא; משא חיים למהר"ח פאלאגיי סימנים טו - יט; תקנות חכמי מאכנס תקנה נו. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא במפתח הענינים בסוף הספר ערך ברדאן, פנקס קהלת ברלין ברשימת הענינים בסוף הספר ערך "פרדון" ועוד.

²⁹ ראה עזרא ד יג שהמלך פוטר אותם מהמסים המקובלים בזמנו מנדה בלו והלך. וראה דעת מקרא שם, שמנדה היה מיועד למלך, היינו לשלטון המרכזי, ואילו בלו מיועד לפחה, היינו לממונה מטעמו על השלטון המקומי. לא נתבאר מה היחס בין חלק המלך ובין חלק הפחה.

³⁰ שו"ת חתם סופר ו לב. וראה סעיפים קכט קלז.

³¹ הה"מ 879.

³² ראה EB (2008) inheritance tax.

³³ ביטוחי חובה עשויים להוות אמצעי נוסף להעברת כספים לעניים. זאת כאשר גובים פרמיה לפי גובה ההכנסה והעשירים משלמים פרמיות גבוהות יותר. בישראל חמישית האוכלוסייה בעלת ההכנסה הנמוכה ביותר משלמת רק כ 5% - 6% מסך דמי הביטוח הלאומי, אולם נהנית באמצעות קצבאות שונות מ- 40% של תשלומי הביטוח, ראה ישראל, שנתון הממשלה תשנ"ג תשנ"ד עמ' 329.

³⁴ ראה EB (2008) taxation, Classes of taxes.

³⁵ ראה EB (2008) government budget, Components of the budget, Sale of goods and services.

³⁶ על הבדלים גדולים בין חלוקת ההכנסות מן המסים השונים במדינות המפותחות בימינו ראה EB (2008), government budget, Components of the budget, Revenue, Taxation, The composition of tax revenues. במדינת ישראל בשנת התקציב 2000, המסים לשלטון המרכזי היו: מס הכנסה, מע"מ, מס שבח, מס רכישה, מס מכירה ורכוש, מס מעסיקים, מכס והטל על היבוא, מס קניה, בלו,

כיום המדינות ממסות באופן שוטף בעיקר הכנסה ולא נכסי דלא ניידים,³⁷ משום שמס על נכסי דלא ניידים מוטל רק על בעלי סוג אחד של רכוש, והוא אינו שיווני.³⁸ עם זאת, השלטון המקומי מטיל ארנונה בשיעורים נמוכים יחסית.³⁹

כמה מדינות מעגנות בחוקתן את זכות המדינה להטיל מסים.⁴⁰ במדינות אחדות קובעות החוקות את כל מקורות ההכנסה האפשריים של המדינה.⁴¹ באחרות מפרטות החוקות את סוגי מסים שהשלטון מנוע מלהטיל.⁴² בכמה מדינות קיימת הוראת מיוחדת הנוגעת לפטורים ממסים⁴³ או לחילופין בדבר הטלת מס גבוה מהרגיל במקרים מסוימים.⁴⁴

המדינות המפותחות מכירות בצורך לעשות מאמץ למען איזון תקציבי.⁴⁵ אמנם מדינות רבות בימינו לוות כספים, ולעיתים אף אין מנוס מכך, אך כלכלנים מזהירים מפני הסכנה הצפויה למדינה הלווה יתר על המדה.⁴⁶ בכל מקרה יש להקפיד על כך שהתקציב לא יהא גרעוני בגלל בזבוז ממשלתי או בגלל גבית מסים לא יעילה.⁴⁷ כיוצא בזה ראוי להמנע מהתחייבויות למתן תשלומי כסף גדולים בעתיד, ולשעבד את הדורות הבאים לתשלומים אלה.

קיימות חוקות שבהן נקבעו הוראות מפורשות בענין הנסיבות המצדיקות נטילת הלוואות,⁴⁸ מה הקף ההלוואות, ממי ניתן ליטול הלוואות,⁴⁹ למי הסמכות לאשר אותן,⁵⁰ ועוד.⁵¹

מס דלק, מס בולים, אגרות כלי רכב וכן אגרות ורשיונות אחרים. שאר ההכנסות נובעות מתמלוגים או תשלום בעבור שירותים, מקצתם מלוות, מענקים ועוד.

³⁷ ראה EB (2008) government budget, Components of the budget, Revenue, Taxation, The balance between taxes.

³⁸ ראה EB (2008), property tax, Theory of property taxation.

³⁹ ראה EB (2008), property tax, Introduction. בישראל נוהג כיום גם מס שבח מקרקעין.

⁴⁰ ראה ICL חוקת פולין 84; שם חוקת דרום קוראה 38; שם ראה חוקת הונגריה 170.

⁴¹ ראה ICL חוקת ארגנטינה 4.

⁴² על איסור לדרוש מאזרחים להלין חיילים בבתיהם ראה חוקת ארצות הברית התוספת ה-3 לחוקה.

⁴³ ראה, לדוגמא, ICL חוקת פאראגוואי 83 שאובייקטים, פרסומים או פעולות שיש להם תפקיד משמעותי בהפצת חינוך ותרבות יהיו פטורים ממסים. וראה שם, חוקת פאראגוואי 84, על פטורים ממס לעידוד פעילות ספורטיבית. וראה שם חוקת שוויצריה 111 (3).

⁴⁴ ראה, לדוגמא, ICL חוקת שוויצריה 86; שם 100 (6); שם 106 (3).

⁴⁵ על השפעת ריסון תקציבי על המדינה ראה World Development Report 2000/2001 טבלה 4.1, עמ' 63.

⁴⁶ ראה EB (2008), government budget, Components of the budget, Government borrowing.

⁴⁷ ראה Problems of borrowing, וראה Evolution of government borrowing, Debt and national income, שמקובל בימינו לבחון את החוב הממשלתי ביחס לתל"ג.

⁴⁸ ראה EB (2008), deficit financing, וראה סעיף שט.

⁴⁹ ראה ICL חוקת ארגנטינה 4 שלבית הנבחרים סמכות לאשר נטילת הלוואות בשעת חירום. ושם חוקת נורבגיה 75 b) שלבית הנבחרים סמכות לגייס הלוואות.

⁵⁰ ראה ICL חוקת ברזיל 164 (1) וחוקת פולין 220 (2) שהמדינה אינה רשאית ליטול הלוואות מהבנק המרכזי.

⁵¹ ראה ICL חוקת שבדיה 10 9 שהמדינה אינה רשאית ליטול הלוואות ללא אישור בית הנבחרים. וראה שם חוקת פינלנד 64 (1) שהמדינה אינה רשאית ליטול הלוואות ללא רשות של בית הנבחרים, אשר יודא את גודל ההלוואה ואת מצב החוב הלאומי. וראה שם (2) שהמדינה אינה רשאית לערוב או לתת בטחונות להלוואות ללא אישור בית הנבחרים.

⁵¹ ראה ICL חוקת ספרד 135 (2) על נוהל רישום חלק מההלוואות בספר התקציב.

רלו. עקרונות מסוי¹

- א. **רק השלטון²** חוקות אחדות קובעות כי רק לשלטון המרכזי ולשלטון המקומי סמכות למסות.³ כמה חוקות מורות שעל מסוי מחליט רק המחוקק הראשי אם כי יש לו סמכות ליפות את כח השלטון המקומי למסות.⁴
- על פי התורה, לשלטון המרכזי יש סמכות להטיל מס על כלל האזרחים ואילו לשלטון המקומי סמכות להטיל מס על התושבים בתחומו.⁵
- ב. **רק על פי חוק** כמה חוקות קובעות שמסוי צריך להיות במסגרת החוק.⁶
- זו מדת התורה.⁷ פוסק הרמ"ה: "אם הם דורשים ממנו מה שאינו חייב או יותר ממה שחייב לא חוששים לגזירה שלהם".⁸
- ג. **לטובת הכלל** ההכנסות ממסים ממנות את הצרכים הבאים: א. החזקת מוסדות השלטון. ב. צמצום פערים חברתיים. ג. הכוונת התנהגות. תמריצים חיוביים או שליליים להשגת מטרות חברתיות, בריאותיות וכד'.⁹
- חוקת שויצריה קובעת כי יעודי המס חייבים להיות מפורשים בחוק.¹⁰
- זאת מדת התורה.¹¹
- ד. **לזמן קצוב** חוקת בלגיה קובעת שיש לקבוע את שיעורי המס מדי שנה.¹²

¹ עקרונות המסוי, כעקרונות ניהול מדינה בכלל, צריכים להיות מבוססים על עקרונות הישר והטוב. וראה ICL חוקת דרום אפריקה 3 229 (a) שכאשר רשות מקומית מטילה מסים עליה לפעול בהתאם לכללים סבירים של מסוי. וראה שם חוקת שויצריה 127 (1), שעל עקרונות המסוי להיות נקובים בחוק.

² ראה (2010) EB ערכים taxation, tax law, government economic policy.

³ ראה ICL חוקת סלובקיה 59 (1); חוקת דרום אפריקה 228.

⁴ ראה ICL שויצריה 164 (1) d; חוקת הונגריה 44A (1) d. וראה סעיף שיב.

⁵ על האוטונומיה של הרשות המקומית ראה שו"ע חו"מ קסג ה. וראה סעיף קמ הערות 42 - 47. בקהילה רק המחוקק ראשי להטיל מס. וראה את התקנות של דניאל מפיוה שקבלה קהילת רומא תקנה טו, שאין להטיל מסים ללא אישור המחוקק הראשי של הקהילה שמנה ששים קרואים. על תקנות אלה ראה סעיף ו הערה 45.

⁶ ראה ICL חוקת סלובקיה 59 (2); חוקת יפן 30; חוקת איטליה סעיף 23.

⁷ ראה סעיפים לב - לו פד.

⁸ שו"ת זכרון יהודה התשובה האחרונה. וראה פתחי תשובה שו"ע חו"מ יח ס"ק ח. על תוקף המנהג בענין תשלום מסים ראה שו"ת הרשב"א ה רע; שו"ת הרשב"א ד רס; שו"ת מהרי"ו, דיני מסים, תקנות הקהילות ומלשינות יד ושם יח; משא מלך, אחרית דבר.

⁹ כיום מדינות רבות מטילות מס גבוה על דברי מותרות או על מוצרים שהשלטון רוצה להגביל את צריכתם כגון אלכוהול וסיגריות. השלטון מקל במס מתוך שאיפה לעידוד חסכון, לתמיכה במקצועות מועדפים, לעידוד מגורים באיזורי ישוב מועדפים וכד'. על הקלות במס לעשירים כדי לעודד השקעות במשק ראה סעיף רכו הערה 63. על הקלות לחכמים ולתלמידיהם ראה סעיפים רמח רמט.

¹⁰ ראה ICL חוקת שויצריה 127 (1).

¹¹ ראה סעיפים רלד רלה. מקור הסמכות להטיל מסים למימון פעולות שלטוניות הוא דינא דמלכותא דינא, מכח השותפות של בני המדינה, או מדיני מצות צדקה ותקנות חכמים, ראה סעיפים לח רסז רעא רעט. וראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ שצח שיש למסים שמשלמים בעבור העניים דין צדקה. על סמכות הפרנסים לעשות למען צמצום פערים ראה סעיף מג הערות 33 34; סעיף קלב הערות 9 - 11.

¹² ראה ICL חוקת בלגיה 171 (2).

השלחן ערוך פוסק: "וכן מלך ששם מס על בני העיר או על כל איש ואיש, דבר קצוב משנה לשנה... אינו גזל".¹³

קהילות רבות קבעו שומה אחת לשנה¹⁴ ואחרות אחת לשלש שנים.¹⁵

ה. **שיעור ידוע מראש** פוסק האבקה רוכל: "והיה המנהג מקדם שיבררו אנשים בקיאים לשום ולהעריך כל אי מאנשי הקהלות כפי ערכו ואז ידע כל אי קצבתו במס וכן כל קהל וקהל כמנהג ישראל בכל מקומות מושבותם וינהגו עפ"י אותה שומה ב' או ג' שנים כפי מה שירצה לקהלות".¹⁶

ו. מס הוגן

○ **עקרון ההנאה** ראוי ששיעור המס יקבע לפי מדת ההנאה שהאזרח מקבל משירותים שהמדינה נותנת.

זו מדת התורה. לדוגמה, השו"ע פוסק ששיעור מס שנועד למימון שמירה מפני גניבות תלוי בעושרו של כל אחד¹⁷ ובמדת הסיכון שכספו יגנב.¹⁸

על פי עקרון ההנאה, מי שאינו נהנה משירות מסוים אינו צריך לשלם בעבורו. פוסק האלשיך הק': "הרי בפירוש כי מי שאינו צריך אל הדבר שהקהל פורעים בשבילו אינו חייב לפרוע עמהם אף על פי שכל שאר הקהל פורעים".¹⁹ הרמ"א פוסק: "ואשה פטורה מליתן למעות אתרוג הואיל ואינה חייבת בו".²⁰ תושב העיר שבאופן זמני נמצא מחוצה לה פטור מלשלם בעבור שירותים שמהם הוא אינו נהנה.²¹

על פי אותו עקרון, אורח חייב לשלם בעבור שירותים שמהם הוא נהנה. פוסק השו"ע: "הוצאות שעשו לבער מוסר, כל הדריס בעיר חייבים לפרוע בהם, אפילו אותם שפורעים

¹³ שו"ע חו"מ שסט ז.

¹⁴ ראה פנקס מדינת ליטא תקנות ועד שפי"ג ד.

¹⁵ ראה אבקה רוכל רג המובא בהערה הבאה; פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב החלטה סו משנת שס"ד לפ"ק. 74; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא אי קעד משנת תל"א.

¹⁶ שו"ת אבקה רוכל רג. וראה פנקס הכשרים של פוזנא איתכ תקנה משנת ת"מ לפ"ק. וראה שו"ת המב"ט ג צו שבצפת קבלו החלטה: "... כשיקראו אותו לעלות לתורה, מלבד הקופה שנותן חייב לעשות נדבה מה שהיה נהוג לנדור". המב"ט מתנגד לחייב מס באופן כזה.

¹⁷ ראה שו"ע חו"מ קסג ג. וראה משא חיים מסים וארנוניות דיון על כל הוצאה והוצאה, האם יש לחשבה לפי ממון או לפי נפשות. וראה פנקס קהל קאסלאי מונפיראטו החלטה רמו משעת שעי"ה לפ"ק ובה פירוט כל סעיפי ההוצאות של הקהילה וכן נוסחא כיצד לחשב את המס למימון לכל הוצאה, לפי ממון או לפי נפשות.

¹⁸ ראה שו"ע חו"מ קסג ג: "... כל הסמוך לחומה נותן יותר...". לעיתים מן היושר לשלם מס גם כשלא נהנים משירותים. לדוגמה, ראה שו"ע שם סעיף ב: "וי"א דכל זה במס קצוב, אבל כשאינו קצוב, מיד ששוכר בית חייב ליתן גם הוא, דעושה עין כמו שאר בני העיר ואיכא למימר דמתרבה המס בשבילי".

¹⁹ שו"ת אלשיך נב. וראה שו"ת הרשב"א ג תא; רא"ש בבלי בבא בתרא פרק ראשון כב; שו"ת הרא"ש ו ט.

²⁰ שו"ע או"ח תרנח ט בהגה. וראה שו"ע חו"מ קסג ו. וראה שו"ע חו"מ קסג ג: "כל צרכי העיר, אף על פי שמקצתן אינן צריכין, כגון בית חתנות או מקוה וכדומה, אפילו הכי צריכין ליתן חלקן", ומוסיף הסמ"ע שם ס"ק לב: "נראה דוקא כל כהני דכל ישראל צריכין... אף אם אירע שיחיד אינו צריך לו... אפילו הכי צריך ליתן, משא"כ שהוציאו הוצאה... שאינו ענין כללי". וראה שו"ת אלשיך נב; שו"ת חתם סופר אורח חיים קצג; שו"ת דברי מלכיאל א לו ד; עמק המשפט ב הלכות שכנים סימן מ"א.

²¹ ראה שו"ת מהרי"ל קז, שמי שיצא מן העיר ונאנס ולא חזר אינו משלם שכר חזן ומנן.

מס במקום אחר".²² האגרות משה פוסק: "... אלו שיושבים בעיר רק זמן קבוע... יש לחייבם לפי הנאתן בזמן זה".²³

גם למלך ראוי להטיל מסים על פי עקרון ההנאה.²⁴

○ **היכולת לשלם** עקרון זה בא לידי בטוי בכמה חוקות.²⁵

זו מדת התורה.²⁶ כותב רש"י: "דוד לא בחר אלא אנשי חיל ועשירי העם אשר יוכל לעזוב עסקיהם ולעסוק בעסקי המלך אבל עניי העם הצריכין לפרנס עצמם לא לקח דוד".²⁷

תרומת הדשן פוסק: "מי שיש לו נכסים מועטין כתב גדול א' דתקנה הוא דאזוק פטור ואם יש לו יותר יתן מן הכל עכ"ל... נראה דיש לנהוג ג"כ הכי במדינתנו ובקהלות שבגבולינו, שכל מי שיש לו יותר מחמשה ליטרא מעות ווינע"ר נכסים, שנותנים מהן מס יתחייב לתת מן הכל, ואם לא יפטר".²⁸ כותב הרש"י הירש: "נחשבת כגזילה לכוף איזה חבר העדה לתת לצרכי ציבור יותר מכפי כחו ויכלתו".²⁹

○ **מיסוי פרוגרסיבי** על הכנסה שולית גבוהה יותר מוטל מס גבוה יותר. חוקות אחדות קובעות עקרון זה.³⁰

התורה אינה מצוה להנהיג מס פרוגרסיבי אולם מתירה להנהיגו בשל שלושה נימוקים עיקריים: א. ככל שהנישום עשיר יותר כך הוא נהנה יותר מפעולות המדינה.³¹ ב. ככל שהנישום עשיר יותר כך עליו לתת יותר צדקה לעניים.³² ג. כך נוהגים בכל המדינות המפותחות.³³

²² שו"ע חו"מ שפח טז. וראה שו"ת תה"ד שמב, שתושב ארעי משלם מסים בשיטת חישוב נוחה יותר.

²³ שו"ת אגרות משה חו"מ א מ.

²⁴ ראה שו"ת נובי"ק חו"מ כב: "פשיטא שהמס הוא על שאנו שוכנים בארצותם וכמו מעות דירה והיה ראוי ליתן הכל לפי הנפשות אך אחרי שנותנים לנו ג"כ מחיה לעסוק במו"מ ולכן ראוי ליתן גם לפי ממונ".

²⁵ ראה ICL חוקת שויצריה 127 (2); חוקת פאראגוואי 180.

²⁶ ראה סעיפים צב שה. וראה הה"מ 879: "מס של 50% לדוגמה, פירושו למעשה הפקעת מחצית הרכוש". וראה סעיף רצג הערה 49.

²⁷ (מיוחס ל)רש"י דברי הימים א כז א. וראה רש"י כתובות סב א ד"ה ולא חליף פריסתקא דמלכא אבביה: "אין שליח מלך פרס עובר על פתחו לשאול לו עבודת המלך שאין עין המלך עליו שאינו עשיר בעיניהם". וראה בבלי עבודה זרה ב ב: "... לצורך עצמכם עשיתם... כרכים לעשות בהם אנגריא". מכאן שגם בקרב הגויים אשר סביבותי היו נוטלים דוקא עשירים לעבודת המלך. הערת הרב נבנצל: "ני דשם מיירי במסים ממוניים".

²⁸ שו"ת תרומת הדשן שמב.

²⁹ חורב עמ' 447.

³⁰ ראה ICL חוקת איטליה 53 (2); שם חוקת ספרד 31 (1).

³¹ ראה שו"ת מהר"ם מפדובה מב; משנה ברורה נג ס"ק סט.

³² ראה חכמת אדם קמד י: "עשיר מופלג מותר לבזבז אף יותר מחומש נכסיו". וראה משא מלך מסים לד בשם שו"ת חקקי לב: "המנהג לרחם על העניים בענין המס". וראה שו"ת חתם סופר חו"מ קסז. וראה קהלות יעקב ב"ב ח, שלגבאי הצדקה סמכות לתבוע מעשירים לתת צדקה יתר על מה שהם נותנים עם שאר תושבי העיר. על מס שגבו רק מעשירים ראה פנקס קהילת רומא החלטות 703 709 משנת התי"ח.

³³ ראה סעיף מא הערה 49. על תרומת מס פרוגרסיבי להקטנת פגרים, ראה סעיף רסט הערה 18.

ז. שויון על בעלי נתונים שוים לשלם שיעור מס שוה ועל בעלי נתונים שונים לשלם מס בהתאם ליכולתם. עקרון זה מושרש בחוקות רבות.³⁴

זו מדת התורה. פסוק מפורש בספר מלכים א: "ולשלמה שנים עשר נצבים על כל ישראל", ומבאר הרד"ק: "לא היה ממונה כל אחד על שבט אחד אלא לפי עלוי הנחלות שעשו שנים עשר חלקים בכל ארץ ישראל וגבו המס בשוה".³⁵ פוסק מפורש בספר מלכים ב: "והכסף והזהב נתן יהויקים לפרעה אך העריך את הארץ לתת את הכסף על פי פרעה איש כערכו".³⁶

מצאנו בתשובות הגאונים: "... כיון שקבלו עליהם בני הקהל כולה ונכללו בעלי הכפרים להכליל הפריעה שעל הכפרים כולם ולהטיל על כל כפר וכפר לפי מדת קרקעותיו... אין למקצתם רשות לבטל אותה קבלה...".³⁷ מורה המהרי"ל: "דבר פשוט הוא לכ"ע אחד המרבה ואחד הממעיט איש לפי ממונו תכוסו עליו".³⁸ פוסק המהרי"ט: "שפורעי מס כולן שוין העשיר בעושרו והעני ממנו בעניו דלפום גמלא שיחנא".³⁹

פרנסי מנטובה קבעו את שיעורי המסים של סוגי העסקים השונים: "לפי שלא כל העסקים והנכסים שוים, והללו הם סדרים כלליים ואין הפרש בין איש לאיש אלא בין עסק לעסק. דרך משל מי שיש לו חנות ההלוא' יפרע יותר, ומי שיש לו נכסים חוץ להמדינה שלא ראו פני המדינה יפרע פחות. ומי שיש לו קרקעות או בתים בשכירות כמה יעריכום וכדומה לזה...".⁴⁰ בפוזנא החליטו: "העשיר ירבה והדל ימעטי".⁴¹

עם זאת, לשלטון יש סמכות לתת ליחידים פטור ממסים משיקולים של תיקון העולם או של חיזוק הדת. המלך שאול הבטיח: "... והיה האיש אשר יכנו יעשרנו המלך עֶשֶׂר גדול ואת בתו יתן לו ואת בית אביו יעשה חפשי בישראל", ומפרש המצודות: "מבלי לעבוד עבודת המלך".⁴²

³⁴ בשנת 1789 התקבלה בצרפת הצהרת זכויות האדם והאזרח, ראה ספר חירות ומשטר 6. סעיף יג של ההצהרה קובע: "חיוני הוא שיהיה מס כללי ומס זה יש להטילו באופן צודק על כל האזרחים בפרופורציה ליכולתם". צרפת קבלה את ההצהרה כחלק מחוקתה, ראה ICL המבוא לחוקת צרפת. וראה שם חוקת איטליה 53 (1) חוקת רומניה 53 (3); חוקת שוויצריה 127 (2). כמה חוקות קובעות שעל המסוי להיות שויוני וצודק, ראה חוקת קרואטיה 51 (2).

³⁵ רד"ק על מלכים א ד ח. וראה האברבנאל שם.

³⁶ מלכים ב כג לה. זה גם היה מנהג המלכים בקרב אומות העולם, ראה רש"י על ישעיה לג יח ד"ה איה סופר את המגדלים: "פירוש שהיה סופר המגדלים אשר בעיר ועיר כי אותם הבתים הגבוהים היו חשובים ונותנים יותר במס". וראה רמב"ם כלי המקדש ה א: "אין לו ממון כל הכהנים נותנין לו משלהן כל אחד לפי עשרו". וראה משא חיים, מסים וארנוניות מערכת מ כט.

³⁷ תשובות הגאונים גאוני מזרח ומערב קסה.

³⁸ שו"ת מהרי"ל פט.

³⁹ שו"ת מהרי"ט א סט. וראה שולחן ערוך חושן משפט קנו ז: "וכפי מיעוט עסקן שנושאין ונותנין ישאו בעול עם הקהלי". וראה שו"ת מהרי"ט"ץ א רלט "העשירים לפי עשרם ועל העניים לפי עניים". וראה שו"ת מור ואהלות חו"מ ו המקבל דרישת הקהילה לבטל מנהג שלפיו בחורים פטורים ממס.

⁴⁰ שו"ת שאלת יעבץ א עח.

⁴¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תלת החלטה משנת תמ"א לפ"ק. וראה פנקס קהילת רומא החלטה 1129 משנת התני"ג: "וקראו הממונים בפני הוועד כל שמות היחידים שבקהל, ואמרו והתנו מזה תגבו, ומזה לא תגבו לפי שאינם יכולים לפרוע מחמת עניותם...".

⁴² מצודת דוד על שמואל א יז כה. וראה ריטב"א כתובות קא ב, שפשיטא לרשב"א שקיימת אפשרות שציבור יפטרו ממס אדם אחד כדי שיבוא לגור אצלם.

תרומת הדשן כותב על מנהג הקהילות לפטור ספרי קדש ממס רכוש: "שאם יתחייב במס נמצא מכשילן לעתיד לבא שימנעו לשכור סופרים לכתוב ספרים".⁴³ הרע"ב כותב שהמלכות היתה פוטרת ממסים את מגדלי הערבות במוצא כדי לעודד את גידולם.⁴⁴ כותב המשא מלך: "מורי הרשד"ם... פטר מן המס על מי שהקדיש כל כך מעות לת"ת ולקח המעות עליו ומן הריחוק היה מספיק לתלמידים... ולא ראיתי במקומנו זה שישלמו מס מן המעות המוקדשים לצורכי מצוה".⁴⁵ במקומות רבים חזנים, מורים ובעלי מקצועות מועדפים קבלו פטור ממס.⁴⁶

ח. שיטת שומה הוגנת

- השומה היא אישית פוסק הרמב"ם בדין המלך: "אבל מס שעל כל איש ואיש אינו גובה אלא מן האדם עצמו".⁴⁷ פוסק הרשב"א: "שכבר נהגו הקהלות: לפסוק על כל אחד ואחד על כל מה שיש לו. ואין אחד אחראי וערב על כל אחד ואחד".⁴⁸
- שיטת חישוב הוגנת רבינו יוסף טוב עלם פוסק שאין להטיל שיעור מס זהה על כרמים ועל ממון העומד לרבית: "... היאך משוים דבר [שטיפולו] קשה ושכרו מועט לדבר שטיפולו במנוחה ושכרו מרובה".⁴⁹ פוסק הרמ"א: "היו לו קרקעות במקום אחר, אינו נותן מהם כלום... והא דאין נותנין מקרקעות, היינו מבתים וכדומה, שאינו מרויח בהן".⁵⁰
- עובדי ציבור חסרי פניות⁵¹ עושים מאמץ לקבוע שומה מדויקת.
- השומה נעשית בידיעת הנישום⁵²

⁴³ שו"ת תרומת הדשן שמא. וראה שו"ע חו"מ קסג ג.

⁴⁴ ראה רע"ב על משנה סוכה ד ג. וראה שו"ת באר יצחק יו"ד יט, הדין בשאלה שהתעוררה בקהילה שבה נהגו שמי שעורך סעודת מצוה אינו משלם "דמי חכירת בשר מבשר שעל סעודת מצוה".

⁴⁵ משא מלך החלק השלישי השער השני המשפט היח.

⁴⁶ ראה שו"ע חו"מ קסג ה בהגה בענין חזנים. וראה סעיף רעו בענין מורים. וראה כרם חמר ב תקנה קמו משנת תע"ח בענין סופרים, וראה שם עמ' 285. וראה שו"ת אדמת קדש א חו"מ עו, בענין שוחט. וראה שו"ת ויאמר יצחק ב חו"מ צו בענין שמי בתי כנסיות.

⁴⁷ רמב"ם גזילה ואבידה ה יד. ראוי לציין כי מס המוטל על הקרקעות המלך ראשי לגבות ממי שמעבד קרקע גם אם הבעלים ברחו, כמבואר שם הלכה טו. וראה רמב"ם גזלה ואבדה ה יב, שלמלך יש רשות לקבוע את שיעור המס שעיר שלימה משלמת ופרנסי העיר קובעים מה השומה של כל אחד ואחד. בכל מקרה אחד אינו משלם את השומה של זולתו. וראה את ההערה הבאה.

⁴⁸ שו"ת הרשב"א ד סה. ראה להלן סעיף שכד שם מבואר שמלך רשאי ליטול את מסי העיר מעשירי העיר ופרנסי העיר יצרכו לגבות מס מכלל תושבי העיר ולהחזיר לעשירים את המגיע להם. ניתן להצדיק זאת בצורך בגביה יעילה ובנימוק המצדיק מס פרוגרסיבי מעשירים.

⁴⁹ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג חלק ד (דפוס פראג) סימן תקמא. וראה שו"ת תרומת הדשן שמב, כללים רבים שעניינם הגינות בשומה, חלקם מובאים בשו"ע חו"מ קסג ג.

⁵⁰ שו"ע חו"מ קסג ג. על מנהג קדום שלא למסות קרקעות ראה מרדכי על בבא בתרא תפא. וראה חו"מ בבא בתרא ד טו שמדין תורה אסור להטיל מס על קרקעות וצ"ע מה מקורו. וראה פנקס ק"ק לוגו א 2, החלטה משנת השפ"א וכן סדר ההערכה מנטובה משנת תקל"ז ה, שבפירוש מטילים מס גם על קרקעות. וראה משא מלך חלק שלישי שער שני המשפט הראשון. על פי העקרון שברמ"א יש לפטור תכשיטים ממס ראה תרומת הדשן שם.

⁵¹ ראה סעיף קמו.

⁵² ראה, לדוגמה, פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רסד החלטה משנת שצ"ה לפ"ק. וראה שם א' צ אזהרה לבעלי הבתים שלא יסעו מהעיר בתקופה שהשמאים עוסקים במלאכתם. וראה פנקס קהל וירונה ג רפד יג.

- אין כפל מס
 - בחוקת שויצריה קיים סעיף מפורש האוסר הטלת כפל מס בתוך המדינה.⁵³
 - פוסק התשב"ץ: "... הוא חק המלכות שמי שיפרע חוב המלך במדינה אחת ממדינות המלך אין בני מדינה אחרת מחייבין אותו לפרוע עמהם".⁵⁴
 - פוסק תרומת הדשן: "הואיל ואילו ד' אנשים נושאים ונותנים בעיר ציפורי ומקפחים ריוח שלהם, איך יתכן שישאו בעול עם בני טבריא לתת מס בשני המקומות...?"⁵⁵ במנטובה תקנו שבני כפרים אינם משתתפים בהוצאות פדיון שבויים של עירם, ונימוקם: "יען כי הם עושים הכנסת אורחים וצדקות לעוברים ושבים".⁵⁶ בקהילות לא הטילו מס ירושה אלא בעת מצוקה גדולה.⁵⁷
 - התחשבות בנישומים שמצבם השתנה באופן קיצוני לאחר שנערכה השומה. כותב ספר השטרות: "אם ראו הבאים עושר לאחד מבני הקהל או דלדול חס ושלוש יחדשו להם על כל מה שראו...".⁵⁸ בפוזנא החליטו: "... שהקהל אינם רשאים לפחות ולהקל שום סכום מן שום בעל הבית... אם לא שנראה עין בעין שהגיע היזק ידוע לאותו בעל הבית תוך השנה הזו".⁵⁹
 - ערעור כותב הדברי חכמים: "זה לא יעלה על הדעת שיהיה תיקון להפקיר הבריות בלי דין ומשפט ולמסור בידם לעשות בהם כרצונם חלילה וחלילה".⁶⁰
 - חילוקי דעות בין הרשויות ובין הנישומים מוכרעים על ידי בית דין.⁶¹

⁵³ ראה ICL חוקת שויצריה 127 (3).

⁵⁴ תשב"ץ ג כד. וראה שו"ת הרשב"א תרסד; משא מלך החלק הראשון, השער השני, המשפט השלישי, הדין הד'. וראה פנקס קהל טיקטין 336.1 אישור מטעם ועד ד' ארצות לגבות מסים מאורחים השוהים בטיקטין.
⁵⁵ שו"ת תרומת הדשן שמא. וראה שו"ת הריטב"א קכ; שו"ע יו"ד קסג ג בהגה, ובאר היטב שם אות כא. מדברי תרומת הדשן משמע שהמס הוא טריטוריאלי ולא פרסונלי. וראה משא מלך החלק הראשון השער השני, המשפט הראשון והשני; נתיבות המשפט על שו"ע חו"מ קסג חידושים ס"ק מ; משפט שלום, קונטרס תיקון עולם כז; שו"ת צ"ץ אליעזר ב כד. פשיטא שאין איסור לקבוע שהמסוי הוא פרסונלי כל עוד אין כפל מס.

⁵⁶ סדר ההערכה מנטובה תנ"ה לפ"ק כ.

⁵⁷ ראה התקנות בישראל ד עמ' תקסג – תקסח; אזכרה ה, תקנות העזבונות בירושלים עמ' תקנט – תריט; פנקס קהלת ברלין 270, החלטה משנת תקל"ג לפ"ק. וראה יהודים בממלכת הסולטנים עמ' 141. וראה סעיף פ הערה 31; סעיף רנו הערות 42 63; סעיף רסט הערה 20. בחלק מהמקרים הקהילה נטלה לעצמה את כל הירושה.

⁵⁸ ספר השטרות עמ' 137. וראה בספר יפה נוף דף לא עמוד א טופס שטר פסיקא שעושיין הקהל לאיש שירד מנכסיו שיפרע סך ידוע בעד כל המסים והארנוניות ודין נסחו.

⁵⁹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תעז החלטה משנת תמ"ג לפ"ק. וראה פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק תתקעט (כב): "באם שיהיה לאדם איזה היזק גדול או שרפה ח"ו שנתמוטט עבור זה מנכסיו וישבע על זה, אזי ינוכה לו מסכמו שנתן מקודם שלישי". הערת הרב נבנצל: "ומנין יקח שני שלישי?" תשובה להערה - ראה שו"ע חו"מ קסג ג: "... ואם שמו המס... הוי על כל אחד כחוב, ואפילו העני אח"כ, חייב ליתן מה שפסקו עליו".

⁶⁰ דברי חכמים (להרב יהודה ליב פוחאוויטשר) דעת חכמה שער התשובה פט"ו (דף קעג א). יתכן מאד ש(גם) בענין זה המריד אבשלום את העם, באומרו להם: "ראה דבריך טובים ונכוחים ושומע אין לך מאת המלך", שמואל א טו ג. הערת הרב נבנצל: "מנלן?" על נוהל הגשת ערעור ראה עבודת משא סימן א ב.

⁶¹ על אפשרות לתבוע את השלטון לדין ראה סעיף שיד.

במערהין החליטו: "ואם ירצה איזה יחיד לטעון ולשפוט עבור השומא, מחוייבים השומאים לעמוד עמו לדין...".⁶² היו קהילות שבהן דיינים עסקו בערעורים בצורה מסודרת.⁶³

טעויות בשומה מתוקנות למפרע כותב המהרשד"ם על מנהג עירו: "שלעולם כשמתברר הטעות בין לזכות בין לחובה חוזרים ומתקנים הדבר".⁶⁴ מהר"ח פאלאגיי פוסק שבמקרה שערעור על גובה השומה לא נתקבל, יש לבחון מחדש את הערעור בעת עריכת השומה הבאה.⁶⁵

ט. נוחיות בתשלום

זו מדת חכמים. שנינו: "באחד באדר משמיעין על השקלים",⁶⁶ ומבאר המדרש מפני מה מקדימים להכריז חדש לפני הזמן: "כדי שלא לדחוק את ישראל".⁶⁷

כותב רבי אליעזר מביהם על מימון שכר שליח צבור: "ותקנו להם חוקות לגבות מאוכלי שלחן חתנים שלא ירע לבבם בתתם מפני הנאת שמחה ואכילה ושתייה... ותקנו להם שמחת תורה ומגבת פורים... כדי שלא להכביד על הצבור... ולמדו מדרכי יוצרנו שתיקן לעובדי ביתו כ"ד מתנות ולא הכביד לתת הכל בבת אחת מן הגורן ומן היקב".⁶⁸ במערהין החליטו להקל על נטל התשלומים, ולאפשר לערים להעביר את מיסיהן למדינה בארבעה תשלומים בשנה.⁶⁹ החלטות דומות נתקבלו בקהילות נוספות.⁷⁰

י. ניתן לגביה ביעילות⁷¹

זו מדת התורה.⁷²

⁶² תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק צז. תקנה בענין סדרי ערעור ראה, לדוגמא, פנקס ועד ק"ק פאדוואה א שח; שם ב ב קעה; פנקס קהילת טיקטין 183 ה; פנקס קהל וירונה א כט ועוד. וראה שו"ת רשב"ש תטז.

⁶³ ראה שו"ת שאילת יעבץ א עח על מנהג מנטובה. אמנם היו קהילות שקבלו החלטה מפורשת שאין זכות ערעור על השומה.

⁶⁴ שו"ת מהרשד"ם חו"מ תה. וראה שו"ת הרשב"א ג תה ושם ג תיג; שו"ת הריטב"א קכ; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ריח החלטה משנת שצ"ג לפ"ק.

⁶⁵ ראה משא חיים, מערכת המסים והארנוניות מערכת עמו.

⁶⁶ משנה שקלים א א.

⁶⁷ פסיקתא רבתי, פרשה י דף לג ב. וראה מדרש תנחומא כי תשא א: "כך מלכות עשו גובה את הארנון מישראל עד שלא תגבה הרי הגולגולת באה... אבל הקב"ה אינו כן... משמיעין באחד באדר ונגבית בראשון של ניסן".

⁶⁸ אור זרוע קיד. וראה ירושלמי שקלים ב ג: "ר' חלקיה בשם ר' אחא: מכאן שצריך אדם לשלש שקלו שלשה פעמים בשנה מכאן שאין מטריחין על הציבור יותר מג"פ בשנה". וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא שלד החלטה משנת שצ"ט לפ"ק, לחלק את תשלום המס של הבינונים לארבעה תשלומים. וראה פנקס קהל וירונה א החלטה רכט משנת שכ"ה שבכל ששה חדשים יגבו את מחצית החיוב השנתי.

⁶⁹ ראה תקנות יהודי מעהרין ועד קוניץ תל"ד לפ"ק שסח (ב).

⁷⁰ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא שלד החלטה משנת שצ"ט לפ"ק וכן שצה; פנקס קהילת ברלין 247 החלטה משנת תקכ"ט לפ"ק. ראה גם A separate Republic עמ' 127, שבונציה בתחלת המאה השבע עשרה שלמו בארבעה או שלושה תשלומים. וראה תקנות מדינת ליטא תקנות ועד תכ"ב לפ"ק תקלו. וראה תקנות חברת מאה שערים ה, גנזי ירושלים עמ' יא: "בתשלומי כסף השנתי... ישתדל הועד להקל בכל מה שאפשר מעל בני החברה להרחיק הנתיות, ולהודיע חודש ימים מקודם...".

⁷¹ ראה EB (2008), taxation, Principles of taxation, Ease of administration and compliance and ראה סעיפים סא שט.

⁷² ראה סעיף סא הערה 41.

פוסק מהר"ק: "... אלמא שהוא ראוי לתבוע מס המלך ממי שהוא מצוי יותר להתפרע ממנו ואין לגובה המס לטרוח ולחזר אחרי שאר השותפין שהולכו חלקם בביתם..."⁷³

כותב ספר חסידים: "וכן כשצריכים הקהל לתת צדקה אע"פ שיש עניים בעיר שמתפרנסים בצמצום נותנים חרם לתת מן הליטרא כך וכך אע"פ שזה אינו נכון שיתן העני לצורך שאר עניים ופעמים שעני הנותן יותר עני מן המקבל אלא צריכים ליתן חרם על כולם מפני הרעים שאם לא יכנסו זה העני באותו חרם גם רבים לא יכנסו ונמצאו רבים עניים נפסדים וכל ענין הקהל מבוטל ולכך מוטב שיתנו גם הם ויכנסו עמהם בחרם"⁷⁴.

יא. הוצאות גביה נמוכות ככל האפשר⁷⁵

כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות למסוי.⁷⁶ עם זאת, ממעטים כיום למסות לפי מדת ההנאה שהאזרח מקבל משירותי המדינה.⁷⁷ פוסק המנחת יצחק: "נראה לומר דבעיני מיסים וכה"ג כולהו מודו דאזלינן בתר מנהגם דבני העיר או דבני המדינה שנהגו בה מקודם אפילו אי לא הוקבע על פי חכמים"⁷⁸.

⁷³ שו"ת מהר"ק יד.

⁷⁴ ספר חסידים (מרג.) אלף מו. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"ק לפ"ק לו: "והסכום שיעריכו על כל וקהלה וקהלה יהא בתוקפו ובגבורתו כל משך שלושה שנים עד שיעשו שומא חדשה, באופן שאף אם תרד איזה קהילה מעשרה תוך ג' שנים, מכל מקום מחוייבים ליתן את כל המגיע עליהם על פי הסכום אשר העריכו עליהם עד תום כלות ג' שנים". וראה הגהת רמ"א לשו"ע חו"מ קסג ג. נראה להוסיף שהפוסקים המצדיקים קביעת מס ערך מוסף, ראה סעיף רלה הערה 28, מנמקים זאת בכך שהגביה שלו הרבה יותר יעילה.

⁷⁵ ראה סעיף שט הערה 3.

⁷⁶ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת חוקה עמ' 5 - 16 סעיף 44: "... לא יוחלט על הקצבת סכום, הגדלת הוצאה או מס, בלתי אם הוצע הדבר על ידי חבר מועצת השרים". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

⁷⁷ כיום אגרה הוא שמו של כל מס שאינו חובה על הכל אלא מותנה בהנאה משירות שהמדינה נותנת, כגון אגרה לנטיעה בכבישים מהירים, אגרת רדיו וטלוויזיה וכד'.

⁷⁸ שו"ת מנחת יצחק ז' ככו. וראה חורב עמ' 446: "לא לפי ההנאה ולא לפי מספר מפקד הנפשות, רק לפי הכוחות והיכולת מחויב כל חבר העדה לשאת בעול עם הציבור, ולתמוך מכספו לכל צרכי העדה". משמע מדבריו ששיעור המס נקבע רק לפי ממון ולא לפי נפשות, והוא אף אינו תלוי במדת ההנאה שהמשלם נהנה משירותי הקהל. לעומתו, ראה שו"ת אגרות משה חו"מ א מא: "הנה בדבר התשלומין לבנין מקוה טהרה לבנות ישראל יש לקבוע שיהיה חצי לפי ממון וחצי לפי נפשות...". וראה שו"ת ציץ אליעזר ב' כד. וראה קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות על סימן קסג א עמ' סג, שבימינו על הרשות המקומית לחשב את המסים לפי ממון או לפי נפשות. וצ"ע שהרי בענין מסי העיר הולכים אחר המנהג. וראה שם שבהערות לסימן קסא, עמ' טו, נאמר בפירוש שיש ללכת אחר המנהג בענין תשלום לבניית גדר בבית משותף.

רלוז. תקציב

התכנון הממשלתי של הקצאת הכנסות המדינה לצרכיה השונים לתקופת זמן מוגדרת, קובע את מסגרת התקציב.¹ לתקציב חלק מכריע בקביעת המדיניות הפיסקלית, דהיינו, הצעדים בהם נוקטות ממשלות ליצוב כלכלתן, במיוחד באמצעות תכנון וניהול של רמות המיסוי ושל ההוצאות.²

במרבית המדינות המפותחות יש להכנסות וההוצאות הציבוריות תקציב אחד כולל. עם זאת, בכמה מדינות קיימים מוסדות ציבוריים שלהם תקציב משלהם, או שיש הוצאות והכנסות שאינן נרשמות בספר התקציב.³

באמצעות התקציב ניתן לקבוע סדרי עדיפויות וכן לפקח על המבצעים ועל הכפופים להם.⁴ זו מדת התורה.⁵ זאת אנו לומדים מהנחיות התורה ליחיד, מעקרונות ניהול תקציבי בית המקדש ומעקרונות ניהול קופות צדקה ותמחוי בקהילה.⁶ כך גם נהגו בקהילות רבות.

כיום מקובלים עקרונות התקציב הבאים

א. מאוזן חוקת גרמניה קובעת שעל התקציב להיות מאוזן,⁷ ואילו חוקת שוויצריה קובעת שלאורך זמן צריך להיות איזון בין ההכנסות ובין ההוצאות.⁸ פוסק הרמב"ם: "תלמיד חכם מכלכל דבריו במשפט, אוכל ושותה וזן את אנשי ביתו כפי ממונו והצלחתו..."⁹ פוסק המשנה ברורה: "וזהו תוכחת מרובה... שבעו"ה הרבה אנשים עוברין על זה ולא ישימו לב איך להתנהג בהוצאות ביתם... ורבים חללים הפילה הנהגה הרעה הזו שמביאה את האדם לבסוף על ידי זה לידי גזל וחמס וגם לחרפה וכלמה... ואשרי למי שיאמץ לבבו ולא ישיגח לפיתויים וינהל הוצאות ביתו בחשבון כפי ערך הרוחתו ולא יותר".¹⁰

¹ ראה EB (2008), Government Budget, Introduction, וראה ICL חוקת אוסטרליה 51 (1). רעיון התקציב הממשלתי נולד בסוף המאה ה-18 באנגליה, ראה The Columbia Encyclopedia, Sixth Edition, 2001, Budget. בארצות הברית נדרש הנשיא להגיש תקציב החל משנת 1921 מאז שנתקבל חוק בדבר. בישראל נתקבל חוק יסודות התקציב בשנת התשמ"ה - 1985. הדיון שלפנינו עוסק רק בעצם העקרון שעל מדינה להתנהל במסגרת תקציב ואינו עוסק בכמה שאלות יסוד המעסיקות את המומחים ובכללם שאלות הנוגעות לשיטת הנהלת החשבונות, עד כמה יש לפרט את התקציב וכדו'.

² ראה EB (2008), fiscal policy.

³ לדוגמה, יש מדינות שבהן הכנסות והוצאות הבנק הלאומי או הביטוח הלאומי אינן כלולות בספר התקציב.

⁴ ראה EB (2000) public administration, Principles of public administration, The classical definition.

⁵ על מדת דרך ארץ ראה סעיף מא. על הכנות לקראת העתיד ראה סעיף נח. על קביעת סדרי עדיפויות ראה סעיף סה - סט. על פיקוח על הרשויות ראה סעיף קנ.

⁶ ראה סעיף רסח.

⁷ ראה ICL חוקת גרמניה 110 (1).

⁸ ראה ICL חוקת שוויצריה 126 (1).

⁹ רמב"ם דעות ה' י. וראה רמב"ם ערכין וחרמין ח יג: "ויהיה כמו שצו נביאים מכלכל דבריו במשפט בין בדברי תורה בין בדברי עולם".

¹⁰ ביאור הלכה שו"ע או"ח תקכט ד"ה *ואל יצמצם. וראה רש"י ביצה טז א ד"ה כל מזונותיו וגו'.

בברלין החליטו: " ... יתאספו יחד ... ולתקן תקנות ראויות כדי שלא יתרבו ההוצאות על ההכנסות בשום אופן".¹¹

החוקת עולם פוסק: "יש... לחשוב ולאזן סכום ההכנסות הצריכות כנגד ההוצאות המדינה כדי שלא תהינה ההוצאות מרובות על ההכנסות... ויש להגביל ההכנסות כפי ערך ההוצאות, ויש להגביל ההוצאות כפי ערך ויכולת בני המדינה והאפשרויות המתהוות מידי יום ביומו מכל מקורות המדינה".¹²

ב. **רזרבה לשעת חירום** להתפתחויות לא צפויות, עלולות להיות השלכות מרחיקות לכת ולפיכך ראוי להכין תקציב מיוחד המיועד להתפתחויות מעין אלה. חוקת יפן קובעת הנחיות לשעת חירום.¹³

זו מדת התורה.¹⁴ בוירונו קבעו מראש כמה מס יוטל על כל אחד בשעת חירום.¹⁵

ג. **תקציב מפורט** כמה חוקות קובעות כי על התקציב להיות מפורט¹⁶ וכי שום הוצאה לא תהא מחוץ למסגרת התקציב.¹⁷

מלכי ישראל הכשרים ניהלו שלושה תקציבים לשלש מטרות שונות.¹⁸

בבית המקדש ניהלו בנפרד את ההכנסות ממחצית השקל ואת ההכנסות מקופת בדק הבית, וקבעו איזו קופה מממנת כל הוצאה.¹⁹

חכמים הורו לנהל את קופות הצדקה והתמחוי בנפרד.²⁰

בקהילות הקפידו על ניהול נפרד של סעיפי הכנסות והוצאות שונים.²¹

¹¹ פנקס קהלת ברלין 321 החלטה משנת תקמ"ג. וראה תקנות מדינת מעהרין, ועד קוניץ ת"י לפ"ק שכא (א).
¹² חוקת עולם ב עמ' 493. ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת חוקה עמ' 5 - 16 סעיף 43: "הכנסות המדינה, לכל מקורותיהן, תהיינה לקרן הכנסות מאוחדות ותקצבנה על ידי בית הנבחרים לצרכי המדינה, בדרך שנקבעה בחוק, ועל פי החובות שהוטלו בו לגבי חלוקת ההכנסות". וראה סעיף 44, שבית הנבחרים מאשר את התקציב. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיפים אלו, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

¹³ ראה ICL חוקת יפן 87 שיש רשות לבית הנבחרים להכין תקציב רזרבי לצורך הוצאות דחופות ובלתי צפויות, ועל הממשלה לקבל אישור, לאחר מעשה, של בית הנבחרים, להוצאה מתקציב זה.

¹⁴ ראה דרשות הר"ן דרוש יא: "והנה השלים בכאן להם כל צרכיהן התמידיים ההכרחיות. אבל ידוע שיזדמנו לאדם הוצאות מקריות, יוצאות מהסידור המורגל. לפיכך זיכתה להן התורה קצת דברים מקריים שאינן תמידיים, כשדה חרמין (במדבר יח יד) וגול הגר (שם ה ח), ובזה השלים התורה כל צרכיהן, ותיקנה וזיכתה להן מצוי למצוי ושאינו מצוי לשאינו מצוי". וראה סעיף צב הערה 47. וראה סעיף נט.

¹⁵ ראה פנקס קהל וירונה א רסט, החלטה משנת שכ"ט לפ"ק.

¹⁶ ראה ICL חוקת פולין 219 (2), שיש לחוקק חוק הנוגע לרמת הפירוט של התקציב. וראה שם חוקת גרמניה 87a (1), שמספר אנשי הצבא והמבנה הארגוני הכללי שלו נקבעים בתקציב.

¹⁷ חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א פסקה 9 ז.

¹⁸ ראה סעיף רלד הערה 2.

¹⁹ ראה רמב"ם שקלים ד א – יב. בבית המקדש קיימת קופה שלישית של מותר נסכים, ואכמ"ל.

²⁰ ראה רמב"ם מתנות עניים ט יח: "מותר עניים לעניים, ומותר שבויים לשבויים... מותר מתים למתים". עם זאת ראה בבא בתרא ח ב: "ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה ולשנותה לכל מה שירצו", וראה שו"ע יו"ד רנו ד וש"ך ס"ק ז. בלשון אחרת: בשעת הצורך יש מקום לנהוג בגמישות תקציבית מסוימת.

- ד. **תקציב שנתי** חקות אחדות קובעות שיש לערוך תקציב שנתי.²² חוקת גרמניה קובעת כי ניתן לערוך תקציב רב שנתי.²³
- ממדת התורה לערוך תקציב שנתי. תרומת מחצית השקל לבית המקדש נעשתה פעם בשנה.²⁴ עיקר מצות צדקה היא לתת שלישית השקל כל שנה.²⁵ חישוב מעשר הכספים נעשה אף הוא על בסיס שנתי.²⁶
- על מלך לשער מראש את הוצאותיו למשך שנה משום שאסור לו לגבות מסים יתר על שיעור זה.²⁷ מנהג המלכים לחשב את ההכנסות על בסיס שנתי.²⁸
- גם בעיר היה מקובל לנהל תקציב על בסיס שנתי.²⁹ בפוזנא נתקבלה החלטה: "ומהיום ההוא והלאה עד ביאת הגואל מחויבים לגבות בכל שנה לפי צרכיהם, כדי שלא יתחייבו עוד יותר...".³⁰
- ה. **על ידי המחוקק הראשי** עקרון זה מופיע בחוקות רבות.³¹
- על פי התורה, המלך אינו צריך לפרט את התקציב שלו³² אך פרנסי הקהילות אינם רשאים להכניס כספים או להוציאם ללא אישור המחוקק.
- ו. **מפורסם מראש** חוקת פינלנד קובעת שיש לפרסם את התקציב.³³

²¹ מכיון שמעיקר הדין התשלומים הם בעבור שירותים, ראה סעיף רצו, יש צורך להקפיד על תקציב נפרד לכל שירות ושירות. וראה פנקס קהל וירונה א שנה, שלכל מס היו מעריכים משלו: מעריכי מס, מעריכי עול מסודר ומעריכי הוצאות הקאוולירי, דהיינו שיעור המס המיועד לשלטון המרכזי. וראה שו"ת ראני"ח פד: "וכרוזא קרי בשם יקרא איש על שמו לתלמו" תורה או לבקור חולים וגוברים מיוחדים לכל הקדש ואין כיס אחד לכלם". וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' לה החלטה משנת תכ"ו לפ"ק: "וירשם כל הוצאה והוצאה או תשלומין בדף מיוחד, דהיינו תשלומין טוטשינצקי או תשלומין שחורים או תשלומין מקום או תשלומין איזה פריץ על דף אחד על מכוונה...". על אפשרות לקחת הלואה מסעיף תקציבי אחד למשנהו ראה משא חיים סימן יז דף ו א.

²² ראה ICL חוקת פאראגוואי 202 5; חוקת ספרד 134 2; חוקת אוסטריה 51 1; חוקת איטליה 81 1.

²³ ראה ICL חוקת גרמניה 110 2; חוקת יון 76 6; חוקת דרום קוריאה 55 1. וראה חוקת ארצות הברית סעיף א 8 יב שאין להקציב כסף לצבא למשך זמן יותר מאשר שנתיים.

²⁴ רמב"ם שקלים ב ה. הוא הדין בכל הנוגע לפיטוס הקטורת, להבאת ביכורים ועוד. וראה חקת עולם ב עמ' 499: "ולכן יש לעשות בארץ ישראל 'שנת הכספים' באחד באדר, זכר להשמעת שקלים של העבר". לשיטתו, לכאורה מוטב היה להתחיל את שנת הכספים באחד בניסן זכר לשנת הכספים בבית המקדש. העיר בני הרב טוביה שלמה משנות מלכי ישראל נמנות אף הן מניסן וממילא מסתבר שראוי להכין תקציב לפי מנין זה.

²⁵ ראה רמב"ם מתנות עניים ז ה; שו"ע יו"ד רמט ב; נקדש בצדקה סעיף סח.

²⁶ ראה ערוה"ש יו"ד רמט ז שלגבי מתן מעשר כספים מחשבים רווח והפסד בחישוב שנתי מר"ה ועד ר"ה. וראה בית לחם יהודה על שו"ע יו"ד רמט ס"ק א וכן פתחי תשובה ס"ק א. וראה שו"ע יו"ד רמט ב שיש לתת שלישית השקל בשנה.

²⁷ ראה סעיף צב.

²⁸ ראה מלכים א ה כה – כח. וראה מלכים א י יד – טו: "ויהי משקל הזהב אשר בא לשלמה בשנה אחת שש מאות ששים ושש ככר זהב", וראה שם שם י כה. וראה סעיף רלו הערה 13.

²⁹ גבית מס שנתי לצורך תשלום שכר לדיינים נעשתה על בסיס שנתי, ראה שו"ע חו"מ ט ג. וראה בבלי בבא בתרא מג א, שהיו ערים שגבו בהן צדקה על בסיס שנתי והיו ערים שגבו בהן לפי הצרכים.

³⁰ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא מט החלטה משנת שפ"ה לפ"ק.

³¹ ראה ICL חוקת ברזיל 70; שם חוקת יפן 86.

³² ראה סעיף רלד.

זו מדת התורה.³⁴

ז. **הנהלת חשבונות מסודרת**³⁵ הגמרא אומרת: "אף על פי שיש לו לאדם גזבר נאמן

בתוך ביתו יצור וימנה..."³⁶.

זה מנהג המלכים. פסוק מפורש בספר שמואל: "ושיא ושוא סופר..."³⁷, ומבאר הרלב"ג:
"לכתוב החשבונות האלו"³⁷.

כך נהגו בבית המקדש. פוסק הרמב"ם: "כל מי שיביא קרבנותיו למקדש נותן דמי הנסכים לזה הממונה על החותמות ונותן לו חותמות כמניין הקרבנות שלו... והלה הולך בחותמות שבידו לזה הממונה על הנסכים ונותן לו נסכים כמניין החותמות וכמ"ש בהן ולערב באים זה אצל זה מוציא את החותמות ומקבל כנגדן מעות"³⁸. מבאר הרשב"ם: "היו כותבין חשבונות של הקדש כמה מכניסין וכמה מוציאין"³⁹.

במעהרין תקנו: "כשהאלופים ר"מ ומבוררים באים לחשבון, יהי החשבון על הכל בפרוטרוט ולא דרך כלל, וכל אחד מהאלופים ר"מ יצ"ו ומבוררים אשר הי' לו הוצאות יניח הצעטיל שלו בוועד שלם, וידקדקו הדק היטיב ויעיינו על כל פרט ויראו אם החשבון מכוון הוא"⁴⁰. בפוזנא תקנו: "הנאמן מחויב לכתוב בספר כל ההוצאות וההכנסות של כל השנה הכל באר היטב כדי שימצא החשבון מכוון"⁴¹. בקנדיאה תקנו: "... יבחרו להם סופר אחד, ויהיה מחויב להיות לו ארבעה פנקסים מסודרים. בראשון יכתוב כל הכנסת הקהל והוצאותיו"⁴². בונציה החליטו: "בזמן בחירת הפרנסים יבחרו בוועד שלנו.. שנים מאנשי הועד, שיהיו גבאים... יחויבו כל א' מהם להחזיק פנקס לכתוב בו מדי יום ביומו, מידו ממש, כל המצות שיוקנו והנדבות שתעשינה בזמן גבאותו"⁴³.

ח. **פיקוח על הביצוע** כותב השלי"ה: "דרך ארץ בשלמות ממונו... שיעיין

האדם בכל אשר לו ואם אינו בכל יום מכל מקום יקבע בכל חדש יום א' וגם יתבונן במשא ומתן שלו ואם רואה שההוצאה שלו היא יותר מהרוח שמרויח יתבונן לצמצם כדי שלא יתמוטט"⁴⁴. כותב היעב"ץ: "רשום מנה וצרור וחשוב הפסד כנגד שכר לבחון ולדעת באיזה מו"מ תברור ועיין בהוצאה לעומת הכנסה"⁴⁵.

³³ ראה ICL חוקת פינלנד 66 (1), שיש לפרסם את התקציב. בדרך כלל אין הוראות חוקתיות בדבר חובת פרסום התקציב משום שקיימות הוראות חוקתיות שלפיהן כל החלטות בית הנבחרים חייבות להתפרסם.

³⁴ ראה סעיפים נ שו.

³⁵ ראה סעיף נ.

³⁶ בבלי בבא בתרא ט א.

³⁷ רלב"ג שמואל ב כ כה.

³⁸ רמב"ם כלי המקדש ז יב.

³⁹ רשב"ם בבלי בבא בתרא קלג ב ד"ה עמדו וכתבו. וראה מצודות דוד דברי הימים ב לד יג; רלב"ג מל"ב סוף פרק יב התועלת הל"ד.

⁴⁰ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"ק לפ"ק פח. וראה עבודת משא א יח.

⁴¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תמא החלטה משנת תמ"א לפ"ק.

⁴² תקנות קנדיאה קכ סעיף י.

⁴³ פנקס ועד ק"ק איטאליאני בווינצ'אה ז, החלטה משנת הת"ד. וראה שם צב, החלטה משנת תי"ז.

⁴⁴ שלי"ה א דף סג ב. וראה רמב"ם דעות ה י ושם אישות טו יט.

⁴⁵ סידור בית יעקב, הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן מב, דף קיא א.

רלח. בנק מרכזי¹

בכל מדינה מפותחת קיים כיום בנק מרכזי הפועל באופן עצמאי והוא אחראי למדיניות המוניטרית. מדיניות מוניטרית היא צעדים הננקטים על ידי ממשלות כדי להשפיע על פעילות כלכלית, בעיקר באמצעות שליטה על כמות הכסף והאשראי שהן מעידות לרשות הציבור ועל ידי שנויים של שיעורי הרבית.² קביעת מדיניות מוניטרית היא אחד התפקידים החשובים ביותר של כל ממשל.³

הבנק המרכזי פועל מתוך שאיפה להשיג רמה גבוהה של תעסוקה, יציבות במחירים,⁴ ורזרבות מספיקות של מטבע זר. כדי למלא את יעודו עוסק הבנק המרכזי בויסות אספקת הכסף במדינה, בהקצאת האשראי, בקביעת גובה הרבית ובקביעת שער המטבע בהשוואה למטבעות זרים.

פעולות הבנק המרכזי

- א. מוכר וקונה מלוות מדינה מסוגים שונים, שקליים, צמודי מדד, צמודי מט"ח, בשוק החפשי; מלווה כספים לבנקים ולממשלה.
 - ב. קובע את הקף ההלוואות ואת הרבית ואגב כך הוא משפיע על הרבית במשק כולו.⁵
 - ג. קונה ומוכר מטבע זר ומנהל את הרזרבות של המדינה במטבע זר וקובע את שערי המטבע.
 - ד. דורש מן הבנקים להפקיד אצלו חלק מהכספים שבידם. באמצעות דרישה זו משפיע הבנק המרכזי על הקף האשראי שהבנקים נותנים לציבור. בשעת חירום עשוי הבנק המרכזי להגביל את הקף האשראי הניתן לצורך מימון צרכים מסוימים.
 - ה. אחראי לקשר עם בנקים זרים, ולקשרים עם מוסדות כספיים בינלאומיים.
 - ו. מטביע את מטבעות המדינה.
- הבנק המרכזי אינו מיועד להפיק רווחים ופועל אך ורק לפעול לטובת הציבור. אם יש לו רווחים הם מועברים לקופת המדינה.
- הבנק המרכזי נוכר ברבות מן החוקות.⁶ מקצת מהן מדגישות שהבנק פועל באופן עצמאי לטובת המדינה ולא מתוך שיקולים כלכליים גרידא.⁷ אחדות מפרטות מה יש לעשות ברווחי

¹ המידע המובא כאן על בנק מרכזי מבוסס על EB (2008), central bank. שם גם נאמר שהבנק המרכזי הראשון נוסד בשבדיה בשנת 1668.

² ראה EB (2008) Monetary Policy.

³ ראה The Constitution of Liberty עמ' 223.

⁴ ראה The Making of Economic Society עמ' 216, שהמאבק באינפלציה חיוני לצמצום האבטלה ולעידוד הצמיחה הכלכלית. וראה EB (2008) inflation.

⁵ על משמעות קביעת רבית ראה World Development Report 2000/2001 טבלה 4.1 עמ' 63.

⁶ ראה ICL חוקת פינלנד 73; חוקת צ'כיה 98 וחוקת שבדיה 9 12-13. וראה חוק בנק ישראל – התשי"ד 1954 סעיף 3. "תפקידיו של הבנק יהיו, לנהל, להסדיר ולכוון את מערכת המטבע, וכן להסדיר ולכוון את מערכת האשראי והבנקאות בישראל, בהתאם למדיניות הכללית של הממשלה ולהוראות חוק זה, על מנת לקדם באמצעים מוניטאריים (1) יצוב ערכו של המטבע בישראל ומחוץ לישראל; (2) רמה גבוהה של ייצור, תעסוקה, הכנסה לאומית והשקעות הון בישראל".

⁷ ראה ICL חוקת שוויצריה 99 (2); שם חוקת דרום אפריקה 224 (2).

הבנק.⁸ כמה חוקות קובעות שהבנק המרכזי אחראי ליציבות המטבע,⁹ לצמיחה כלכלית¹⁰ ולהטבעת המטבעות.¹¹ חוקות אחדות מפרטות את סמכויותיו לקנות ולמכור אגרות חוב ממשלתיות¹² ולנהל את הרזרבות הכספיות של המדינה.¹³ כמה מן החוקות מדגישות שהבנק כפוף לחוק,¹⁴ וכפוף לבית הנבחרים אשר גם בוחר את נגיד הבנק.¹⁵ חוקה אחת מבהירה כי למדינה יש סמכות לפגוע בזכות הקנין בעת קביעת המדיניות המוניטרית והפיסקלית.¹⁶

*

על פי התורה, ראוי להקים בנק מרכזי אשר יפעל על פי העקרונות הבאים¹⁷

א. החלטה בדבר הגדלת האשראי לציבור הרחב גורמת מטבעה לעידוד הצריכה, ואילו על פי התורה ראוי לאדם מישראל ללכת בדרך האמצעית ולא להפריז בצריכה.¹⁸ בנוסף לכך, ריבוי הצריכה מגדיל בדרך כלל את הפערים בין העשירים ובין העניים.¹⁹

מאידך גיסא, על פי התורה יש לשאוף לכלכלה משגגת,²⁰ למוכרים זכות לפרסם את מרכולתם כרצונם,²¹ והם רשאים להשתמש באמצעים לעידוד הצריכה.²²

⁸ ראה ICL חוקת שויצריה 99 (4); שם חוקת פינלנד 73 (2).

⁹ חוקת צ'כיה 98 (1). וראה מעין זה שם חוקת שבדיה 9 12 (1).

¹⁰ ראה, לדוגמא, ICL חוקת דרום אפריקה 224 (1).

¹¹ ראה ICL חוקת שבדיה 9 13 וחוקת שויצריה 99 (1).

¹² ראה ICL חוקת ברזיל 164.

¹³ ראה ICL חוקת שויצריה 99 (3).

¹⁴ ראה ICL חוקת צ'כיה 98 (1).

¹⁵ ראה ICL חוקת פינלנד 73 (1). על הכפיפות לבית הנבחרים ראה ICL חוקת שבדיה 9 12 (2).

¹⁶ ראה ICL חוקת רומניה 134 b).

¹⁷ ראה סעיפים ס רנה. הבנק המרכזי לא נזכר בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16. וראה משנה הלכות ה קיב: "וא"כ כ"ש בשלטוני חלוניים דלא שייך בהוא לומר דינא דמלכותא דינא... ומיהו לענין שיווי מטבעות וכסף בכלל אמרינן דינא דמלכותא דינא אכל שלטון ושלטון שהוא..."

¹⁸ ראה סעיפים מג רכו.

¹⁹ ראה The Making of Economic Society עמ' 252 - 253. וראה סעיף רסט.

²⁰ ראה סעיף רנה. וראה סעיף רכו.

²¹ ראה רמב"ם מכירה יח ד: "ומותר לחנוני לחלק קליות ואגוזים לתינוקות ולשפחות כדי להרגילן לבא אצלן". וראה פתחי חושן ה נזיקין פרק א הערה א חקירה על גדרי חובת התשלום של מי שהזיק מודעה מסחרית של חברו. על ביקורת כנגד הפרסומת המודרנית ראה EB (2008), consumer advocacy, Controls on advertising.

²² ניתן לעודד צריכה באמצעות אריזות מושכות, מתן אחריות על מוצרים, הקלה על החזרתם וכד'. וראה דיני מסחר במשפט העברי עמ' 30 - 37, על הדרכים שהיו מקובלות בימי חז"ל למשוך לקוחות. וראה כסף כשר עמ' 80: "... עדיין זכאים האנשים הפשוטים והמתפתים בנקל, להגנה הלכתית", אך לא מצאנו הוראה הלכתית בענין זולת מש"כ הפתחי חושן גניבה ואונאה א ס"ק כו: "ראיתי מי שכתב... הכופה את חברו לקנות ממנו, יש בזה משום איסור חמס ונראין דבריו. ויש להזהר בזה, שלפעמים מביאים את האדם במצב שאינו יכול לסרב". וראה פתחי חושן שם יד ס"ק כט, ואכמ"ל.

- לפיכך על הבנק לנהוג על פי עקרון הרע במיעוטו,²³ והוא רשאי להגדיל את האשראי, אם בהשקפה כוללת יש בכך משום תרומה לכלכלת המדינה.²⁴
- ב. רבית אסורה מן התורה. כל פעילות הבנקים מותרת רק על בסיס התרי עיסקא.²⁵ התורה דורשת שסעיפי ההסכם של התר עיסקא יותאמו לתנאי השוק הריאליים.²⁶
- על פי התורה, מן הראוי שהבנק יפעל להורדת הרבית ככל האפשר.²⁷ עם זאת, אין איסור הלכתי גם להעלות את הרבית בהתאם לתנאים ולנסיבות.²⁸
- ג. הבנק המרכזי פועל למען יציבות מחירים ונאבק באינפלציה. לאינפלציה גבוהה יש השלכות שליליות רבות. ד"ר מאיר תמרי, כלכלן ותלמיד חכם, מאיר אותן בהבטים הלכתיים:²⁹
- א. אינפלציה פוגעת בקרנות החסד למיניהן הנאלצות לגבות רבית מהנוקדים או להפסיד מהקרן.³⁰ ב. אינפלציה הינה סוג מסוים של מס. נציגי הקהל המצביעים בעד תקציב אינפלציוני, בדרך כלל אינם מודעים לכך שהם למעשה מטילים מס על הציבור. ג. המס האינפלציוני אינו שיווני וממילא אינו צודק. ד. אינפלציה גורמת בדרכים שונות לערעור המוסר האישי והחברתי.
- עם זאת, דעת כלכלנים היא שקיימים מצבים שבהם אינפלציה מסוימת היא לברכה, ומביאה תועלת לטוח הרחוק. במקרים כאלה, אין מניעה הלכתית לנהל מדיניות אינפלציונית, בהתאם לתנאים ולנסיבות.

²³ ראה סעיפים סו פא.

²⁴ ראה The Making of Economic Society עמ' 85 – 86 שלדעת מומחים לדבר במצבים מסוימים עשויה להיות תועלת כלכלית להגברת הצריכה. נראה שעל פי התורה צריך אדם חשוב להסכים למדיניות הבנק, ראה סעיף קכט, וראה סעיפים רסה רסו.

²⁵ ראה ברית יהודה חלק ו. נוסחאות של התר עסקא מובאות בסוף הספר. וראה נתן דרייפוס, "דיני רבית בראי הכלכלה המודרנית", תחומין יד עמ' 207 – 231.

²⁶ ראה סעיף רנט הערה 22.

²⁷ רבית גבוהה פוגעת בשכבות החלשות הנאלצות ליטול הלוואות, ומכבידה על מי שרוצה להשקיע בעסק ממנו יוכל להתפרנס, וראה סעיף רסט. רבית גבוהה לאורך זמן פוגעת באפשרות לפתח כלכלה משגשגת וראה סעיף רנה.

²⁸ מדברי בעל האור שמח שבת יח א ושם מאכלות אסורות יד יד ניתן להסיק, שלגבי הלאו אין שום נ"מ בין הלוואה ברבית גבוהה ובין הלוואה ברבית נמוכה. וראה שו"ת אחיעזר ג סה ט ואכמ"ל. וראה מעין זה תורת חיים ומגן האלף, מגן האלף סימן תמח ס"ק ז לגבי איסור חמץ.

²⁹ ראה ד"ר מאיר תמרי, "May a Jewish Government Cause Inflation"? דיני ישראל יב עמ' 39 – 48. ראה "תפילה על היוקר המאמיר (אינפלציה)" מוריה קמט – נ, סיון תשד"מ עמ' ח – יב.

³⁰ ראה את מאמרו של ד"ר תמרי הנזכר בהערה הקודמת עמ' 41, שניתן לפתור בעיה זו אם תתקבל תקנה לפיה אין בהצמדה איסור רבית, על אפשרות לקבל תקנה בענין זה ראה סעיף פ.

פרק מח. השלטת החוק

רלט. דרכים לחיזוק שמירת מצוות וחוקים¹

לימוד תורה ולימוד הלכה² פוסק הרמב"ם: "משה רבינו תיקן להם לישראל שיהו קורין בתורה ברבים בשבת ובשני ובחמישי בשחרית כדי שלא יהיו שלשה ימים בלא שמיעת תורה, ועזרא תיקן שיהו קורין כן במנחה בכל שבת משום יושבי קרנות"³. כתב רש"י: "... ובשבת היו דורשין דרשה לבעלי בתים שעסוקין במלאכה כל ימות החול, ובתוך הדרשה היו מורין להן הלכות איסור והיתר"⁴.

תזכורות פוסק הרמב"ם: "ולמה תוקעין בפני בית דין מפני שבית דין זריזין הן ולא יבאו התוקעין להעביר השופר בפניהם ברשות הרבים שבית דין מזהירין את העם ומודיעין אותן"⁵. פוסק המחבר: "כשהיו ישראל בישובן, היו תוקעין בערב שבת שש תקיעות, כדי להבדיל את העם מן המלאכה", ומוסיף הרמ"א: "ונהגו בקהילות הקדושות שכל שהוא סמוך לשבת כחצי או שעה שמכריז ש"צ להכין עצמן לשבת..."⁶. פוסק השו"ע בהלכות יום טוב: "חייבים בית דין... וכן יזהירו בדבר זה לכל העם שלא יתערבו אנשים ונשים בבתיהם בשמחה ולא ימשכו בין שמא יבואו לידי עבירה אלא יהיו כולם קדושים"⁷. פוסק המגן אברהם: "בשבת שלפני ראש חדש מברכין החדש..."⁸. פוסק המשנה ברורה: "נוהגים לדרוש בשבת הגדול... דיני הגעלה וביעור חמץ ואפיית המצוה ושאר הלכות פסח וכן בשבת שובה לדרוש לפניהם הלכות יום הכפורים וחג הסוכות..."⁹.

כותב מהר"ח פאלאג'י: "שבח אני מנהג ותיקין של העיר... קושטא... חכמים יודעי העתים כותבים לוח אחד בכל בית כנסת נגד הפתח זמן ק"ש וזמן תפילה מיום אל יום ומחדש לחדש..."¹⁰.

פרסום מידע הגמרא מציינת, שרבי מצא לנכון לפרסם ברבים שהגיע לעיר משלוח של דגים טמאים.¹¹

פוסק הרמ"א: "ומפרסמים בשעת המילה שהוא ממזר"¹².

קהילות רבות דאגו לפרסם מועדי הלויית.¹³

¹ ראה נופת צופים השער השני פרק ט"ו: "המדינה היא רבוי מקובץ מהאנשים לחיות כפי המשפט... והדברים שתהיה בהם העצה, בעניינים הגדולים מענייני המדינות יעלו אל מספר חמישה... ה', בשמירת התורה והנימוסים".

² ראה סעיף קע.

³ ראה רמב"ם תפילה ונשיאות כפים יב א. על התקנה לקרוא תרגום בעת קריאת התורה ראה סעיף קעה.

⁴ רש"י בבלי שבת קטו א ד"ה בין שאין קורין בהן. וראה רמב"ם שבת כג יט.

⁵ רמב"ם שופר וסוכה ולולב ב ט. על תזכורת שלא נקבעה לדורות ראה בבלי סנהדרין יא ב: "מעשה ברבן

גמליאל וגוי".

⁶ שו"ע או"ח רנו א.

⁷ שו"ע או"ח תקכט ד. וראה שם מ"ב שם ס"ק כב. וראה שו"ע או"ח קיד ב; שם רלו ב; שם רנו א; שם תקנ ד.

⁸ מג"א שו"ע או"ח תיו ס"ק א. וראה א"ת ערך ברכת החדש.

⁹ משנה ברורה סימן תכט ס"ק א.

¹⁰ כף החיים יד כה.

¹¹ ראה בבלי עבודה זרה מ א. וראה סעיף שו.

¹² שו"ע יו"ד רסה ד בהגה. וראה בבלי בכורות נג א: "אפשר בהכרזה", וראה א"ת ערך הכרזה.

¹³ ראה ספר תקנות ניקלשבורג ב ובהערות שם.

כותב הרב מנחם קאבולו: "... ומחלה אני את פני הקהלות הקדושות יי"ץ שבכל חדש וחדש אחד הכרזת קביעות החדש יעמוד ש"צ על הדוכן ויקראו ההסכמות והחרמות עם כתבי החכמים והרבנים אשר קיימו ושיכתבום על ספר ויושם בכנס' כדרך שעושים בכל התקנות וכן מנהגו פה עיר קושטידינא רבתי".¹⁴ בקנדיאה החליטו: "שכל (ק)ונדושטבלו יהיה מחוייב בכניסתו... לקרוא הגדרים בשבת הראשונה שיכנס, באזני העם והבחורים למען ישמעו העם וייראו ולא יזידון עוד העברים".¹⁵

חינוך והסברה כותב הרמב"ם בביאור המצוה למנות דיינים: "ויצוו על הטוב ויזהירו מן הרע".¹⁶ כותב המב"ט: "דורש יקרא החכם היודע לדבר צחות בפני רבים דברי תורה ואגדה ולהורות להם הדרך הטובה והישרה...".¹⁷ כותב המהרש"א: "איסורי שבת מעט מזעיר שנוהרים בהם ורבים שאינן יודעין באיסורן, וראוי בכל קהילה להודיע ברבים לדרוש להן ולהודיען איסורן".¹⁸

חיבוב מצוות

עידוד פוסק הרמב"ם: "כיצד מעלין את הביכורים... כל בעלי אומניות שבירושלים עומדים מפניהם ושואלין בשלומן".²⁰ כותב המאירי: "המנהיג צריך להנהיג בני מדינתו ביושר, ליסר הרעים ולחזק מעשים הטובים".²¹ כותב רבי אשתורי הפרחי: "וכן העושים מצוה ראויים לכבוד...".²²

הקלות²³ פוסק הרמב"ם: "כל מי שיצא ברשות בית דין כגון העדים שבאו להעיד על ראיית הלבנה וכיוצא בהן ממי שמותר לו לצאת לדבר מצוה יש לו אלפים אמה לכל רוח באותו מקום שהגיע לשם".²⁴ פוסק השו"ע: "ומצוה על כל גדול העיר לערב על כל בני עירו".²⁵

¹⁴ שו"ת בנימין זאב שח.

¹⁵ תקנות קנדיאה פד. הקונדושטבלו הינו ראש הקהילה.

¹⁶ ספר המצוות עשין קעו. וראה רמב"ם מלכים ט יד: "וכיצד מצווין הן על הדינין, חייבין להושיב דיינין ושופטים... לדון בשש מצות אלו, ולהזהיר את העם". הרמב"ם לא פוסק כע"ז על שופטי ישראל. וראה רמב"ם יסודי התורה ט ב שזה תפקיד הנביא. וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות יח כ. וראה מגן אברהם שו"ע או"ח רצ: "אין להניח הדרשה עבור סעודה ג'... וצ"ל שהדרשה תהא להורות לעם את חקי האלקים ואת תורותיו ולהכניס יראת שמים בלבבם...".

¹⁷ בית אלקים, הקדמת המחבר. המחבר מזכיר את המדרש בראשית רבה כד, שלפניו אדם הראשון ראה דור דור ודורשיו. וראה עוד סעיף רמו.

¹⁸ חידו"א, בבלי שבת קיט ב ד"ה ואמר רבא. וראה משנה ברורה רצ ס"ק רו.

¹⁹ ראה רש"י בבלי סוכה נ ב ד"ה דברי הכל שמחה יתירה, ששיר של שואבה בסוכות, נועד לחבב את המצוות.

²⁰ רמב"ם ביכורים ד טז - יז. וראה בית הבחירה על תענית כו א על הכבוד שנהגו במביאי קרבן עצים. וראה ט"ז שו"ע יו"ד שסא ס"ק ב: "... דבכל דבר מצוה שאדם הולך ומתעסק בה יש לעמוד לפניו". וראה שו"ת תשובות והנהגות ד ריח, אם צריכים לעמוד לפני גבאי צדקה.

²¹ בית הבחירה אבות ד א. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם על אבות א טז וכן שו"ת הרשב"א א תקפא.

²² כפתור ופרח מד. וראה חשוקי חמד סוכה עמ' תכח - תכט, שיש לעודד את עורכי תחרות הסוכה הנאה.

²³ אחת הדרכים להפריש מאיסור היא באמצעות תקנות כגון התר עסקא, פרזובול, מכירת חמץ בפסח וכו', וראה סעיף רמד. וראה חשוקי חמד פסחים עמ' קמב: "בכל מה שהעם נוהג להנצל מאיסורים מחזקים אותם בית דין על ידי הפקדם, כדי שלא יעברו על איסור".

²⁴ רמב"ם שבת כז טז.

²⁵ שו"ע או"ח הלכות יום טוב תקכז ז.

סיוע כלכלי²⁶

תוכחה²⁷ בליטא החליטו: "כל מקומות אשר שם יומא דשוקא בשבת כל אבי"ד הסמוך לו יתנו עיניהם ולבם להזהירם ולהרחיקם מאיסור קנין בשבת..."²⁸.

מחאה²⁹ כותב המהר"ל: "כל חטא וכל פשע בצבור תלוי בבעלי שררה שיש בידם למחות"³⁰. כותב הדברי חכמים: "לא על חכמי הדור לבד חל החיוב למחות בהעם אלא אף גם על פרנסי ומנהיגי הקהילה למחות בעושי רשעה..."³¹.

אומרת הגמרא: "כל מי שאפשר לו למחות לאנשי ביתו ולא מיחה - נתפס על אנשי ביתו, באנשי עירו - נתפס על אנשי עירו, בכל העולם כולו - נתפס על כל העולם כולו", ומפרש רש"י שם: "כגון מלך ונשיא שאפשר לו למחות, שיראים מפניו ומקיימים דבריו"³².

איסור חנופה כותב הרלב"ג: "וכן הדבר במי שהוא שופט אם יאמר על צד החנופה לרשע שהוא צדיק יקללוהו עמים וישנאוהו רבים כי זה יביא האנשים לאהוב הרשע ולשנוא הצדיק"³³. כותב הדברי חכמים: "פרנס צריך שלא יהיה חנף לשום אדם כי אם יחניף לשום אדם אז לא יקבלו תוכחותיו ממנו באומרים הוא מחניף לפלוני ולמה יוכיחני"³⁴.

גזירות ותקנות³⁵ כותב הגר"א: "והנה המלכים והיועצים יחוקקו צדק היינו שהמה עושים חקים ונמוסים לגדור ההמון שלא יסורו מן הצדק, שלא יבואו לכתחילה לידי מעשים פחותים..."³⁶.

הטלת אימה³⁷ מבאר החתם סופר: "אבל מה שלא הזכירה תורה, כגון היזק שאינו ניכר, לא הותר חלילה - 'דרכי דרכי נעם', אלא איננו בכלל משפטי תורה, והמלך וסנהדרין יראו לפי המקום ולפי הזמן ואין להתורה עסק בזה, וה"ה ומכ"ש להסיר המזיקים הרבים הרוצחים בלא עדים וכדומה דרכי דרכי נועם וכל נתיבותי שלום"³⁸. כותב הרב הרצוג: "ואולם בהיות שבודאי תהיינה תקופות שלא יעמדו על הרמה הזאת, ציוותה למנות מלך... או נתנה כח לבתי הדין, לענוש יתר על דברי התורה"³⁹.

²⁶ ראה סעיפים רמו רמז.

²⁷ ראה סעיף קעד וסעיף רמו הערה 15.

²⁸ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק קלו.

²⁹ ראה סעיף קעד.

³⁰ דרך חיים אבות א י.

³¹ דברי חכמים (להרב יהודה ליב פוחאוויטשר) דעת חכמה שער העבודה פרק עשירי.

³² רש"י בבלי שבת נד ב ד"ה בכל העולם כולו. וראה רמב"ם דעות ו ז. וראה כלי חמדה על פרשת דברים א א, שמוטלת על הפרנס ערבות שאין לשאר כל אדם מישראל.

³³ רלב"ג משלי כד כב. וראה בבלי סוטה מא ב ורש"י ד"ה ונתקלקלו המעשים. וראה סעיף קעד.

³⁴ דברי חכמים (להרב יהודה ליב פוחאוויטשר) דעת חכמה שער התשובה פכ"ב.

³⁵ ראה סעיף שח.

³⁶ דבר אליהו על איוב ג יג - יט.

³⁷ ראה סעיף פז.

³⁸ שו"ת חת"ס או"ח רח. ראה בבלי מועד קטן טז א, שמזמינים נתבע לדין "זמנא בתרא זמנא", ולומדים זאת בגמרא מהנהגה של פרעה, ובנמוקי יוסף שם מוסיף: "ויכל שכן ישראל שדרכיהם דרכי נעם". וראה שו"ע חו"מ יא א. וראה סעיף צא.

³⁹ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 169.

גדול שכרו של פרנס הפועל לחיזוק שמירת התורה והחוקים.⁴⁰ גדול עונשו של פרנס שלא עשה כראוי לחיזוק שמירת התורה. פסוק מפורש בתורה: "ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת",⁴¹ ומבאר הירושלמי: "וכי יש תורה נופלת... אמר רב חונה, רב יהודה בשם שמואל: על הדבר הזה קרע יאשיה ואמר עלי להקים".⁴² ומפרש הרמב"ן: "ידרשו בהקמה הזאת בית המלך והנשיאות שבידם להקים את התורה ביד המבטלים אותה".⁴³ אותו פרנס אף נמנה בין אלו שהקב"ה אינו מספיק בידם לעשות תשובה לפי גודל חטאם.⁴⁴

כיום בשל ירידת הדורות⁴⁵ ובהשפעת תהליך העיור, הזמן הפנוי ההולך וגדל, רמת החיים הגבוהה ורדיפת התענוגות⁴⁶ יש צורך לחזק את שמירת התורה והחוקים באופן מיוחד. פוסק ערוך השלחן: "ובזמנינו מוטל על הרב וטובי העיר לגדור פרצות ישראל בכל יכולתם".⁴⁷

פוסק הרמב"ם: "המלך המשיח עתיד לעמוד... וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם".⁴⁸

*

אכיפת החוק הוא אחד העקרונות החשובים של שלטון החוק.⁴⁹ כמה מדינות נותנות בטוי לכך בחוקותיהן.⁵⁰

⁴⁰ ראה סעיף קנו.

⁴¹ דברים כז כו.

⁴² ירושלמי סוטה ז ד. וראה בבלי סנהדרין קג א. וראה קובץ אגרות ב קעג כה.

⁴³ פירוש הרמב"ן על התורה דברים כז כו. וראה העמק דבר דברים יז יט שמוצא לכך אסמכתא בלשון הפסוק.

⁴⁴ רמב"ם תשובה ד א. וראה רש"י קהלת י יח: "אם בני עירך נכשלים באיסורין מחמת שאין חכם דורש להם ומלמדם את חוקי התורה אין יתרון לו בשתיקתו ולא ישתכר". וראה חידושי חתם סופר בבא בתרא טו ב ד"ה טול קיסם: "... והרי עתינאל בן קנז ובעז ועלי הכהן ושמואל הנביא ביניהם ואפילו יפתח וגדעון אשכולות היו... אך לא השגחו על ישראל בהשגחה הראוי כדרך שאמחז"ל על זקנים שלא מיחו בשרים...". וראה רנה של תורה, מיטב שיר, שיר השירים ה ד, שאם הכשרים שבדור לא מטפלים בפורצי גדר, הקב"ה גורם לכך שיקשה על הכשרים לשמור את התורה.

⁴⁵ ראה סעיף עו.

⁴⁶ ראה סעיף פו הערה 38.

⁴⁷ ערוך השלחן חו"מ ב ב.

⁴⁸ רמב"ם מלכים יא א.

⁴⁹ The Morality of Law פרק שני מונה כללים הנובעים מעקרונות שלטון החוק, והעקרון שלפנינו הוא אחד מהם.

⁵⁰ ראה ICL חוקת פורטוגל 202 c. וראה ICL חוקת סלובקיה 75 (1).

רמ. מערכת המשפט

שנינו בפרקי אבות: "על שלשה דברים העולם עומד על האמת על הדין ועל השלום",¹ ומפרש הרמב"ם: "על הדין - הנהגת המדינה בצדק".² כותב רס"ג: "אם מלך בשר ודם נוהג בצדק הרי הוא מעמיד את הארץ, ואם עשה עול הרי הוא הורסה...".³ כותב ריה"ל: "לא תתכן כל הנהגה בכל חברה מחברות בני אדם - עד כי גם חברת שודדים לא יתכן שלא תקבל שלטון הצדק בדברים שבינם לבין עצמם: בלא זה לא תתמיד חברותם".⁴

כותב הראי"ה קוק: "המשפטים הם קדש קדשים בישראל".⁵

למערכות המשפט תפקיד חיוני בהגשמת יעודי התורה**טובת היחיד וטובת הכלל**

שמירת מצוות כותב ספר החינוך: "נעמיד דתנו בהיות אימת אלופינו ושופטינו על פני ההמוך".⁶

חירות מפחד שנינו במסכת אבות: "חרב בא לעולם על ענוי הדין וכו' ", ומפרש הלב אבות: "בבלתי המצא המשפט איש את רעהו חיים בלעו וחרב איש באחיו, ולכן: 'חרב בא לעולם' ".⁷ כותב הרד"ק: "המשפט והצדקה הוא קיום יישוב העולם ומי שמעוות משפט הוא הורס יישוב העולם".⁸ כותב רבינו בחיי: "אלמלא המשפט היו הבריות גוזלין וחומסין והורגין זה את זה ולא היה העולם מתקיים ועל ידי המשפט הוא מתקיים".⁹

אחיה שנינו במסכת אבות: "על שלושה דברים העולם עומד... ", ואומר הירושלמי: "ושלשתן דבר אחד הם: נעשה דין נעשה אמת נעשה אמת נעשה שלום".¹⁰

טובת המדינה כותב רבינו בחיי: "הרי המושל על בני אדם עם הנהגתו אותם, הרי הוא שומר חקי התורות וינהיג בני אדם כפי דתי הצדק ומנהגי החסד הנעלים, והרי הוא משרת את התורה ושומר על מדיניות צדק, ובהם יציבות ממשלו ותמידות מלכותו".¹¹ כותב הטור: "... ולא חרבה ירושלים ולא גלו ישראל אלא על שבטלו המשפט, כדכתיב: 'מלאתי משפט צדק ילין בה ועתה מרצחים' ".¹²

קידוש השם¹³

- ¹ משנה אבות א יח.
- ² משנה עם פירוש הרמב"ם שם. וראה רמב"ם מלכים ד י. וראה סעיף רמד.
- ³ פירושי רב סעדיה גאון לתורה, נספחות פרשת משפטים.
- ⁴ כוזרי ב מח.
- ⁵ אורות, ישראל ותחיתו עמי כא.
- ⁶ ספר החינוך תצא.
- ⁷ מדרש שמואל אבות ה ט בשם לב אבות.
- ⁸ רד"ק עמוס ו יב. וראה ספר החינוך מצוות מט נח תקכא תקפה תר.
- ⁹ רבינו בחיי על התורה ריש פרשת שופטים.
- ¹⁰ ירושלמי מגילה ג ו. וראה כיוצא בזה במסכתות קטנות מסכת דרך ארץ פרק שלום ב.
- ¹¹ תורת חובת הלבבות שער הבחינה פרק חמישי עמי עו.
- ¹² טור חו"מ א.
- ¹³ ראה סעיף רחצ.

על מערכת המשפט לתת שירות איכותי לכל פונה.¹⁴ מלבד זאת, עליה לחקור חשדות שנעשו עבירות גם אם איש לא התלונן. הנביא אומר: "ריבו אלמנה", ומפרש רש"י: "השתדלו בריבה להתווכח בעדה שאינה יוצאת לחזור אחרי בעלי דינה".¹⁵ כותב הרד"ק: "... ויהיה זה המלך שופט ודורש משפט... שהיה שופט משפט צדק בביתו לכל הבא לפניו וגם היה דורש וחוקר על אשר לא יבא לפניו והיה דורש משפט העניים והעשוקים אף על פי שלא יזעקו אליו".¹⁶ כותב צרור המור: "השופט אין די לו שישמע וישפוט בין הבאים לפניו, אבל צריך גם כן לדרוש ולחקור אחר הדברים הנעשים בעיר שלא כהוגן, ואף על פי שלא יבואו לפניו...".¹⁷ כותב הנצי"ב: "... דיש עת שבית דין שולחים לחקור על האדם אם הוא עובר עבירה...".¹⁸

כדי שמערכת המשפט תפעל כראוי על הפרנסים לנקוט בצעדים הבאים

מנוי דיינים בכל רחבי המדינה,¹⁹ כותב הרמב"ן על עצת יתרו: "כי בהיות להם שופטים רבים ילך העשוק אל השופט בכל עת שירצה וימצאנו מזומן".²⁰ במעלה תקנו: "בקהלות קטנות מחוייבים לעשות דין אחד קבוע".²¹

מנוי שוטרים,²² שליחים²³ וסופרים²⁴

¹⁴ ראה סעיף רמה.

¹⁵ רש"י על ישעיה א יז.

¹⁶ רד"ק ישעיהו טז ה.

¹⁷ צרור המור השלם שמות יח טו – יז. וראה דברים א יג: "הבו לכם אנשים חכמים ונבונים", ומפרש רש"י: "... נבון דומה לשולחני תגר, כשמביאין לו מעות לראות רואה, וכשאינן מביאין לו מחזור ומביא משלו". על חובת בית הדין ליזום חקירות ניתן גם ללמוד מהמפורש בתורה "צדק צדק תרדוף", ובמקום שנאמר לשון רדיפה הכונה ליזום פעולות. ראה אבדר"ן נוסחא א פרק יב: "רבי שמעון בן אלעזר אומר אם יושב אדם במקומו ושותק היאך רודף שלום... אלא יצא ממקומו ויחזור בעולם וירדוף שלום...". וראה בבלי ברכות ו ב: "... כל שידוע בחברו שהוא רגיל ליתן לו שלום יקדים לו שלום שטאמר 'בקש שלום ורדפהו' ". אולם הגמרא בבלי סנהדרין לב ב דורשת: " 'צדק צדק תרדף' – הלך אחר בית דין יפה", וכך גם נפסק להלכה ראה סעיף רמה הערות 49 50. שמא הכל תלוי במחלוקת התנאים האם בית דין אחראי לנסתרות, ראה סעיף רמב.

¹⁸ העמק דבר דברים כב כב.

¹⁹ ראה סעיף רמה.

²⁰ פירוש הרמב"ן על התורה שמות יח כב. וראה פירוש המיוחס לרש"י אבות ה ח: "נוכל לומר גם כן בהיות אנשים רעים וחטאים מונעין שלא יהיה בית ועד לדין ולמשפט זה נקרא ענוי הדין". וראה מו"נ ג מא.

²¹ תקנות מדינת מעהרין, ועד ברודא תל"ז שעח (ד).

²² ראה סעיף רמא.

²³ על תפקידי שליח בית דין ראה רמב"ם יום טוב ז יא; רמב"ם כלאיים ב טו; רמב"ם רוצח ושמירת נפש ה ו; רמב"ם תמידין ומוספין ז יא; רמב"ם סנהדרין כה י.

²⁴ ראה רמב"ם סנהדרין א י: "ולמה אין סנהדרין אלא בעיר שיש בה מאה ועשרים, כדי שיהיה מהן סנהדרין של עשרים ושלוש שורות של עשרים... ושני סופרים... ורופא אומן, ולבלר...". על תקנה למנות סופר קבוע לבית דין ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשעז החלטה משנת תט"ו לפ"ק.

לסופרים היו תפקידים נוספים ראה רש"י שבת נו ד"ה ולסופריהם: "לשטרי בירורין ולאגרות שום". וראה תוס' בבא בתרא כא א ד"ה בסופר מתא: "אלא נראה כמו שפ"י ר"ח סופר מתא כותב שטרות העיר". הירושלמי קידושין ד ה כותב שעל סופרי הדיינים להיות מיוחסים, וצ"ע מה הטעם לכך. הירושלמי מובא בתוס' סוטה מא ב ד"ה אותו היום, בכס"מ רמב"ם מלכים א ד ובאחרונים.

הקמת מבנים לבתי הדין²⁵ פסוק מפורש בספר מלכים: "ואולם הכסא אשר ישפט שם אֶלֶם המשפט עשה..."²⁶

בפוזנא הוחלט לקבוע מקום קבוע למושב בית דין.²⁷

מתן גבוי למערכת המשפט כותב הרמב"ם: "ואי אפשר ללא מלך שייראו ויפחדו ממנו וירתיעו בכל מיני ההתרעות ויאמץ ידי השופטים ויחזקם".²⁸

פיקוח על מערכת המשפט אומר המדרש: "מלך במשפט יעמיד ארץ זה יהושפט שנאמר: 'ויאמר יהושפט על השופטים ראו מה אתם עושים'".²⁹ פסוק מפורש בתורה: "... ושפטו את העם משפט צדק", ומבאר הנצי"ב: "... אזהרה על כנסת ישראל שישגיחו על הדיינים שישפטו בצדק... ומזה למדנו על ראש עירו שמחויב להשגיח על בית דין שבעירו".³⁰

גדול שכרו של ציבור המקיים מערכת משפט טובה ויעילה. פרשת כי תצא סמוכה לפרשת שופטים, ומבאר רש"י: "... אם עשית משפט צדק מובטח אתה שאם תצא למלחמה אתה נוצח. וכן דוד הוא אומר: 'עשיתי משפט וצדק בל תניחני לעושקי'".³¹ המדרש אומר: "וכן אתה מוצא ביהושפט שעשה שופטים... וכשבאו בני עמון ומואב הן היו עומדים והקב"ה עושה מלחמתן".³² הר"ן כותב: "השופטים והסנהדרין היה תכליתם לשפוט העם במשפט אמתי צודק בעצמו, שימשך ממנו הדבק ענין האלקי בנו...".³³

מכלל הן אתה שומע לאו. "רבי אליעזר אומר: אם יש דין למטון אין דין למעלן אם אין דין למטון יש דין למעלן. כיצד? אם יעשו התחתונים את הדין מלמטה אין הדין נעשה מלמעלן. לפיכך אמר הקב"ה שמרו את המשפט שלא תגרמו לי לעשות משפט מלמעלן".³⁴ כותב רש"י: "הנגלות לנו ולבנינו לבער הרע מקרבנו, ואם לא נעשה דין בהם יעשו הרבים".³⁵ כותב הרמב"ן: "ודע והבן כי ענין פילגש בגבעה... והנה שתי הכתות ראויות להענש, כי בנימין מרשיע שאינו חושש לרע הרעים ולא לגעור בהם כלל...".³⁶

²⁵ ראה סעיף רנג. על הציוד שצריך לעמוד לרשות הדיינים ראה א"ת ערך כלי הדיינים.

²⁶ מלכים א ז ז.

²⁷ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' רכ החלטה משנת תל"ג לפ"ק. וראה שם א' רנג.

²⁸ מו"נ ג מא. וראה שם א' מו וכן ב' מ. וראה תורת משה על התורה פנחס ד"ה צו. וראה בעל הטורים על התורה דברים יז ג, שמטעם זה נסמכה פרשת המלך לפרשה העוסקת בבית הדין הגדול. על תפקיד טובי העיר לגבות את מערכת המשפט ראה שו"ת מהריט"ץ א ד.

²⁹ שמו"ר ל יג. וראה סדר החכמים וקורות הימים ב, סדר עולם זוטא, עמ' 85: "... ואם היה אותו דין הממונה ישר בדרכיו ונקי בדיניו כתבו ראשי המקום וחשובים אל ראש גלות ומשבחין אותו בעיניו. ואם שמא ח"ו שיהיה בו דבר רע או ימצאו בו שום דופי כותבין אל ראש גלות ואל ראשי הישיבות... והן מסירין אותו וממנין אחר תחתיו". וראה סעיפים קיג קכב.

³⁰ העמק דבר דברים טז יח.

³¹ רש"י דברים כ א. הציטוט מתוך תהילים קיט קכא.

³² שמו"ר ל כד.

³³ דרשות הר"ן יא.

³⁴ תנחומא משפטים ה. וראה דבר"ר ה ה; קהלת רבה פרק ז על פסוק ג: "אמר שלמה וכו'".

³⁵ רש"י דברים כט כח. וראה בבלי סוטה מא ב. שירמיה החניף לחנניה וסופו שנפל ביד צאצאי חנניה.

³⁶ פירוש הרמב"ן על התורה בראשית יט ח.

את מערכת המשפט ואת ההוצאות הכרוכות באכיפת החוק מממן הציבור³⁷ אך היו קהילות שבהן בעלי הדין ממנו את שכר הדיינים.³⁸

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות למערכת המשפט.³⁹

*

למערכת המשפט השפעה מכרעת על יחס האזרח למדינה.⁴⁰ כותב אלכסנדר המילטון: "ניהולו הרגיל של המשפט הפלילי והאזרחי. זה המקור האדיר ביותר, האוניברסלי ביותר, והמושך ביותר את הלב, לצייתנותו ולנאמנותו של העם... הוא תורם יותר מכל גורם אחר להחדיר בבריות חיבה, הוקרה והערצה כלפי השלטון".⁴¹

מערכת משפט יעילה חיונית להרתעת עבריינים.⁴² יעילות מערכת המשפט נקבעת על פי זמן המתנת החשוד למשפטו, ועל פי הזמן ההמתנה עד לקבלת גזר הדין, ובמספר השופטים ביחס לגודל האוכלוסיה ולשיעור העבריינות. יעילותה נקבעת, בנוסף לכך, על פי רמתם המקצועית והאישית של השופטים.⁴³

³⁷ ראה סעיף רלה.

³⁸ ראה סעיף שמא. יש לעיין, האם מימון דייני גזירות ובודקי בכורות בירושלים באמצעות תרומת הלשכה היא בבחינת הוראת שעה, כפי שמשמע מדברי רש"י על בבלי כתובות ד"ה מגיהי ספרים, או שלכתחילה צרכי ירושלים נעשים על חשבון תרומת הלשכה כפי שמשמע מדברי הקרית ספר על שקלים פרק ד.

על מימון מערכת האכיפה ראה שו"ת צמח צדק הקדמון קיא: "ונכון הוא שאותן הוצאות היתירים על הרגיל... יתנו מתוך הקהל כדי לגדור הפרצה שאם הם לא יהיו נוקמים מן הרוצח יהיה דמן של בני ברית ח"ו כהפקר ויוסיפו לעשות כאלה ח"ו והרי כל עוברי דרך בסכנה זו הם...". וראה בבלי מו"ק ו א שמימון שליחי בי"ד היוצאים על הכלאיים הוא על חשבון תרומת הלשכה. וראה סעיף שגב הערה 20, שבליטא תקנו שהמזון בבית הסהר הוא על חשבון העברייין.

³⁹ על סדר הדין ראה סעיף שמב. וראה סעיף רמה הערה 59.

⁴⁰ סעיף 18 במגנה כרטה, עוסק במחויבות המלך לשלוח שופטים לכל רחבי המדינה, לפחות ארבע פעמים בשנה. וראה The year of Magna Carta 1215 עמ' 177, שזה הסעיף היחיד במסמך זה, שבו האצילים ביקשו מהמלך שיפעיל את סמכויותיו ביתר תקיפות.

⁴¹ הפדרליסט פרק ט מס' 17.

⁴² ראה הענישה הפלילית עמ' 73 – 75.

⁴³ ראה Human Development Report 2000 עמ' 37 – 38 וראה שם דיון על החירות מאי צדק.

רמא. שוטרים ופקחים

פוסק הרמב"ם: "מצות עשה של תורה למנות שופטים ושוטרים בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך שנאמר: 'שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך'".¹

כותב הנצי"ב: "לכל העבירות שהדור פרוצים... בית דין מחויב להשתדל ולמנות שומרים".²

ערוך השלחן פוסק: "ואין מספר להשוטרים דזהו לפי ראיית עיני הדיינים לפי הצורך".³

המפרשים והפוסקים עומדים על תפקיד השוטרים

- רש"י מבאר: "הרודין את העם אחר מצותם, שמכין וכופתין במקל וברצועה עד שיקבל עליו את דין השופט".⁴
- הרמב"ם פוסק: "שוטרים אלו בעלי מקל ורצועה והם עומדים לפני הדיינין המסבבין בשוקים וברחובות ועל החנויות לתקן השערים והמדות ולהכות כל מעוות".⁵
- המאירי כותב: "... מצוה למנות... בכל מקום שוטרים... שחובטין את המסרב במקלות על פי השופטים ומחזרין בעיר ומפשפשים במעשי העם ומביאין את דבתם לפני בית דין והם דנים את האדם כפי הראוי".⁶

¹ רמב"ם סנהדרין א א. על שוטרים העומדים לרשות בית הדין הגדול ראה עמק הנצי"ב על הספרי ריש פרשת שופטים וכן מלבי"ם שם. על עבדים שעמדו לרשות רבי ראה קהלת רבה י [ב] לב. על שוטרים שעמדו לרשות ר' יהודה נשיאה ראה בבלי נדה נב א וכן ירושלמי סנהדרין ב א. וראה ערוך השלם ערך תרס: "ר"פ תפלת השחר ובכורות... המתן עד שיכנסו בעלי תריסין לבית המדרש. פירוש בעלי תריסין כמשמעו, שהיו מלכי יון מקפידין עם מלכי ישראל ונשיאיהם לעזור אותן וליתן אימתן על מי שפורץ גדריהם". ראוי לציין כי גם רבי וגם ר' יהודה נשיאה היו לא רק ראשי בתי דין אלא גם מלאו תפקידים מסוימים של מלך, ראה סעיף קטז הערה 6. על שוטרי השבט ראה ספרי ריש פרשת שופטים.

² ספרי עם עמק הנצי"ב על במדבר טו לב ד"ה שמינה משה שומרים.

³ ערוך השלחן חו"מ א יז. וראה (המיוחס ל)רש"י דברי הימים א כח א ד"ה ושרי המאות – "שוטריהם", ומכאן שהיה שוטר אחד על כל מאה תושבים, אך מפשוטו של מקרא דברים א טו משמע ששרי מאות לחוד ושוטרים לחוד, וקצ"ע. לפי דרכנו למדנו שלדעת רש"י שרי האלפים הם השופטים.

⁴ רש"י דברים טז יח. כיו"ב פירש רש"י בעוד מקומות. וראה רש"י בבלי קידושין עו ב ד"ה גרותא שריש גרותא הוא שוטר. הרשב"ם מכנה את הריש גרותא בשם שר, ראה בבלי בתרא דף צא ב.

⁵ רמב"ם סנהדרין א א. וראה ספר החינוך תצא. על האגוראנומוס הממונה על השוק והשוטרים העומדים לרשותו ראה סעיף ח הערה 4; סעיף כג הערה 40; סעיף רנט הערה 8. שוטרים נזכרים ברמב"ם גם בהלכות יום טוב ו כא ובהלכות מלכים ז ד. וני"ל ששוטרים הם הממונים על חוק וסדר באיזורים שמצוי בהם ציבור גדול. וראה ספר המצוות עשה קעו: "וכן ימנו שוטרים ונוגשים בעם יסובבו בשוקים וברחובות ויביטו עיני העם בעסקיהם עד שלא יעשו עול ואפילו בדבר מועט". ראוי לציין כי שוטרים שאינם בשדה המערכה נזכרים בכל המשנה פעם אחד בלבד, והם מכונים בשם שוטרי הרבים, ראה משנה קידושין ד ה.

כח העזר של בית הדין מכונה בלשון הרמב"ם בשם חזנים או שלוחי בית דין, ראה לדוגמא, רמב"ם דעות ד כב; רמב"ם יום טוב ז יא; רמב"ם כלאים ב טו; רמב"ם רוצח ושמירת נפש ה ו, הלכות סנהדרין בכמה מקומות ועוד. משתיקת הק"ס בהלכות אלה משמע שמנוי חזנים ושליחי בית דין הוא מדרבנן, ואכמ"ל.

בלשון חכמים המלה חזן הוא גם שליח בית דין וגם עוסק בצרכי ציבור. ראה רש"י בבלי כתובות ח ב ד"ה כנגד חזני העיר: "... לפי שהיו שמישי העיר להתעסק במתים ובשאר צרכי ציבור". וראה תוס' ברכות לד א ד"ה לא יענה אמן וגו': "חזן היינו המתעסק בצרכי צבור". וראה מסורת הש"ס בבלי מכות כב ב בשם המהרש"ל: "... שהוא לשון חוזה פירוש רואה צרכי העיר". וראה תוספתא כפשוטה פסחים פ"ג שורה 38 והערה 64, שחזן הוא ממונה. וראה א"ת ערך חזן.

בשלשת הרגלים היה לשוטרים תפקיד נוסף. פוסק הרמב"ם: "חייבין בית דין להעמיד שוטרים ברגלים שיהיו מסבבים ומחפשים בגנות ובפרדסים ועל הנהרות כדי שלא יתקבצו לאכול ולשתות שם אנשים ונשים ויבואו לידי עבירה".⁷

המצוה למנות שוטרים מוטלת על בתי הדין ועל הפרנסים.⁸ עליהם לקבוע כמה שוטרים למנות, לאחר מועמדים ראויים, לארגנם⁹ ולהעניק להם סמכויות מתאימות.¹⁰ כמו כן מוטל עליהם לפקח על השוטרים לבל ישתמשו לרעה בכח שבידם.¹¹

למלך סמכות למנות שוטרים משלו.¹² הנביא אומר: "וימלך דוד על כל ישראל ויהי עושה משפט וצדקה לכל עמו ויואב בן צרויה על הצבא", ומפרש רש"י: "דוד גרם ליואב להיות מצליח על הצבא לפי שעשה משפט וצדקה, ויואב גרם לדוד לעשות משפט וצדקה לפי שהוא דן ויואב שוטר ורודה על ידו...".¹³

גם בזמן שאין שופטים סמוכים יש למנות שוטרים ופקחים. כותב רבינו יונה: "נכון הדבר לבחור אנשי אמת ולחזות מכל העם אנשי חיל לתתם ראשי השגחה על כל שוק ומגרש משכנותם, להשיגח על שכניהם ולהוכיחם על כל דבר פשע ולבער הרע".¹⁴

בכל התקופות הפרנסים הפעילו שוטרים ופקחים. אומר הספרי: "וימצאו איש מקושש עצים, מגיד שמינה משה שומרים ומצאו אותו מקושש".¹⁵ על המלך יאשיהו אומרים חז"ל: "הוה

⁶ בית הבחירה על סנהדרין טז א. וראה קרית ספר ריש סנהדרין: "ושוטרים הם גולירין החובטים במקלות על פי השופטים לכל מי שאינו שומע". ויש לעיין בשיטת המבי"ט ואכמ"ל.

⁷ רמב"ם יום טוב ו כא. וראה שו"ת מנחת יצחק ג קיא, שיש להעמיד שוטרים בכל מקום שיש חשש לעריות.

⁸ ראה ספר החינוך מצוה תצא, שהמצוה למנות שוטרים מוטלת לכתחילה על הציבור וראה ריש סעיף קי. וראה מרגליות הים בבלי סנהדרין טז ב אות יז, המדייק מברייטא שבית הדין הגדול ממנה את השוטרים בכל רחבי המדינה. ויש לעיין בדבריו. ראה מדרש הגדול על דברים טז יח: "ואף יהושפט כשהעמיד את השופטים אמר להן: מנו שוטרים לפניכם...". משמע, שהשופטים ממנים את השוטרים הכפופים להם. אף מצד הסברא תמוה לומר שבית הדין הגדול צריך לטרוח ולמנות כל שוטר עירוני. ושמה הברייטא סוברת ששוטר הוא סרכין, ראה סעיף כב הערה 3, וכ"ז צ"ע. וראה בבלי מועד קטן ו א: "ויוצאין אף על הכלאיים... כי יחבינן להו שכר – מתרומת הלשכה יחבינן להו". וראה מחצה"ש שו"ע או"ח תקמד ס"ק ה. מסתבר, שתרומת הלשכה מממנת את היוצאים על הכלאיים רק בירושלים או בסביבותיה, כדרך שהיא מממנת בעלי תפקידים נוספים בירושלים, ראה רמב"ם שקלים ד.

⁹ מפסק הרמב"ם משמע שבמשך השנה פועלים השוטרים רק ביום אולם פשיטא שבעת הצורך יש להפעיל שוטרים גם בלילה. וראה שיר השירים ה ז: "מצאני השומרים הסובבים בעיר", ומפרש רש"י: "ותופסין גנבים המהלכים לילות". וראה בבלי בבא מציעא פג ב. וראה משלי עם ביאור הגר"א לא ד: "רוב הגזילות וגנבות ושאר עבירות בלילה". וראה פלא יועץ ערך זנות: "... לכן בכל עיר ועיר צריך להעמיד שומרים על הנערים... ובפרט באישון לילה ואפלה, לבל יעשו עולה".

¹⁰ על סמכות שליח בית דין להכות את מי שאינו שמסרב לבא לבית דין ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ה ו. על נאמנות שליח בית דין להעיד על מי שמזלזל בו ראה רמב"ם סנהדרין כה ה.

¹¹ ראה סעיף קמג הערות 70 - 73.

¹² על שוטר המלך ראה רמב"ם גולה ואבדה ה יד. פשיטא, שגם השוטרים המדברים אל היוצאים למלחמה - רמב"ם מלכים ז ד – הם שוטרי המלך. וראה סעיף ח הערה 4.

¹³ רש"י שמואל ב ח טו – טז. וראה תנחומא שופטים ב.

¹⁴ שערי תשובה ג עג. וראה מהר"ם שיק על תרי"ג מצוות פרשת שופטים מצוה תצא, שיש מצוה מן התורה למנות שוטרים רק כאשר הדיינים הם סמוכים.

משלח זוג תלמידים למבערא עבודת כוכבים מביתהון.¹⁶ פסוקים מפורשים בספר דברי הימים: "וישם יהודע פקודת בית ה'... ויעמד השוערים על שערי בית ה' ולא יבא טמא לכל דבר", ומבאר רש"י: "אף היו פקידים שלא יניחו ליכנס בעזרה שום טמא משום צורך כל דבר".¹⁷

בימי בית שני מינה יוחנן כהן גדול מפקחים על הפרשת תרומות ומעשרות.¹⁸ על מלקטי פירות שביעית אומרת התוספתא: "בראשונה היו שלוחי בית דין יושבין על פתחי עיירות כל מי שמביא פירות בתוך ידו נוטלין אותן ממנו ונותנין לו מהן מוזן שלש סעודות והשאר מכניסין אותו לאוצר שבעיר".¹⁹ בארץ ישראל היו ממנים ממונים על המדות.²⁰

בנהרדעא מינו ריש גרנותא, ומפרש רש"י: "להשקות בית השלחין פעמים שהם של רבים וממנים שוטר עליו שלא ישקה איש ביומו של חברו".²¹

חכמים תקנו תקנות שענין אכיפת חוק. פוסק הרמב"ם: "באחד באדר משמיעין על הכלאים... ובחמשה עשר בו יוצאים שלוחי בי"ד ומסבבים לבדוק. בראשונה היו עוקרים ומשליכים...".²²

בקהילות מינו שוטרים ומפקחים.²³ בפאדוואה החליטו: "... שני אנשים, שיהיו מופקדים על כל דברי מאכל הנמכרים בגטו על ידי היהודים ובפרט על הגבינה והפויינה מלוחה...".²⁴ ברומא החליטה הקהילה: "בו ביום בחרו ד' אנשים להלוך עם מעלת הרבנים בערבי שבתות לזרז את אנשי הק"ק יצ"ו לקבלת שבת...".²⁵ בליטא החליטו: "למנות ממונים הגונים להיות עיניהם פקוחות על החייטים שלא יתפרו בחוטי קנבוס".²⁶ בפוזנא החליטו: "עלה במוסכם שלא יתמנו על ידם רק פרנסי השוק והם ישגיחו על קטטות ומריבות הכאות וקיומי הפסק וכיוצא בזה".²⁷ בזאלקווא תקנו: "... להעמיד ממונים בבית הכנסת למחות בעוברי עבירה המדברים משיתחיל הש"צ ברוך שאמר עד אחר חזרת הש"ץ תפילת יח".²⁸ כותב מהר"ח פאלאג'י: "אנכי מינתי ת"ח אחד מיוחד לפקח ולהשגיח על ההדסים של לולב...".²⁹

¹⁵ ספרי על במדבר טו לב.

¹⁶ איכ"ר א נג.

¹⁷ רש"י דברי הימים ב כג יט.

¹⁸ ראה ירושלמי סוטה ט יא. וראה תוספתא כפשוטה סוטה עמ' 748 שמשער שמפקחים אלו גם הפרישו תרו"מ.

¹⁹ ראה בבלי תוספתא שביעית ח א.

²⁰ בבלי קידושין עו ב ד"ה ריש כורי

²¹ רש"י בבלי קידושין עו ב ד"ה גרנותא.

²² רמב"ם כלאים ב טו. הרמב"ם השמיט הא דשנינו במשנה שקלים א א ובבבלי מו"ק ה א, שיוצאים בחוה"מ למוד את המקואות, וצ"ע.

²³ בפוסקים אחדים מצאנו בעלי תפקידים המכונים בשם בירורי עבירות, ראה, לדוגמא, שו"ת הר"ן מא; שו"ת הריב"ש שט; שו"ת מהרש"ם ב ב.

²⁴ פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב שפ, תקנה משנת שעי"ז לפ"ק. הפויינה = מאכל עשוי מנסיוב החלב.

²⁵ פנקס רומא, החלטה 331 משנת השצ"ד. וראה פנקס מדינת ליטא ועד תל"ו לפ"ק תשמ. וראה ערוה"ש או"ח רנו ג, שבערב שבת: "אנו שולחין איש מיוחד לגרש מהשוק ומהחנות".

²⁶ פנקס מדינת ליטא ועד תל"ו לפ"ק תשכח.

²⁷ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' רלב החלטה משנת תקל"ד לפ"ק.

²⁸ קריה נשגבה עמ' 83. וראה פנקס קהל טיקטין 456 א.

²⁹ משא חיים תקנות קכט. וראה יעלו חסידים צ - ק שראוי למנות בודק תפילין ומזוזות.

בקהילות אחדות היו בעלי תפקידים הממונים על קיום תקנות העיר. ברומא הם כונו בשם מגיני התקנות.³⁰ בליטא החליטו: "יען אשר עינינו רואות העדר קיום תקנות אשר במדינה בקהלה ובסביבות... מעתה עלה ונגמר: בכל ראשי בתי דינין מידי חג בחג של פסח ימנו תוך שאר מינויי הקהל שני אנשים מיוחדין אשר יעמדו על משמר קיום תוקף התקנות".³¹

פרנסים שאינם ממנים שוטרים כראוי יענשו בידי שמים. פסוק מפורש בספר יהושע: "ויאמר ה' אל יהושע קום לך", ודורשת הגמרא: "מה תלמוד לומר קום לך: אמר ליה: אתה גרמת להם",³² ומבאר המהרש"א: "שאמר ליה הקדוש ברוך הוא אתה גרמת כו' היה לך להעמיד שומרים שיפקחו בדברים שלא יעברו על החרם".³³

גם כיום מצוה למנות שוטרים. הרב הרצוג פוסק: "התערבות מהירה של המשטרה מונעת הרבה שפיכות דמים ומקרי רצח...".³⁴ פוסק הרב שטרנבוך: "גם היום מצווים מדין שוטרים להעמיד הדין על תלו לכוף שמירת סדר בין אדם לחברו...".³⁵

גם כיום יש למנות ממונים על המדות ועל המשקלות.³⁶

הרב קניבסקי פוסק, שיש למנות שלוחי בית דין לפקח על איסור כלאיים.³⁷

כמו כן יש למנות מפקחים בכל מקום שיש צורך בכך. המשנה ברורה פוסק: "והמנהג הנכון להעמיד משגיח בבית אופי המצות להשגיח על הכל כי רבה המכשלה מאד".³⁸

לאור ירידת הדורות יש לפקח על השוטרים שלא ישתררו על הציבור, יותר מבעבר.³⁹

³⁰ ראה פנקס רומא מבווא עמ' י. וראה, לדוגמא החלטה 9 משנת השע"ה.

³¹ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק צד.

³² בבלי סנהדרין מד א. וראה רש"י שם: "שלא היה לך לאסור עליהם ביות יריחו".

³³ חידושי בבלי סנהדרין מג ב ד"ה שלא ענש. ויש לעיין, מה נ"מ אם יהושע עשה ברשות אם לאו, סוף סוף היה לו לפקח על כך שיבוצע החרם שהוא עצמו יזם.

³⁴ שו"ת היכל יצחק או"ח לב.

³⁵ שו"ת תשובות והנהגות ג תלא. שוטרים אינם נזכרים בהצעת החוקה, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16 אף לא בסעיף הדין על שלילת זכות השביתה. וראה שו"ת אהלה של תורה ד יז, "מקור סמכותה של המשטרה", עמ' 153: "... הצעה שהועלתה להעביר את תפקידי המשטרה למשרד המשפטים... לענ"ד לפי תפיסת ההלכה עדיף במדינת התורה להעביר את תפקידי המשטרה לבתי הדין כלומר לרשות השופטת, ולא לרשות המבצעת...". נראה להשיב על דבריו. ברבות מקהילות ישראל נהגו להקים שני בתי דין עצמאיים, בית דין לדיני ממונות ובית דין של פרנסים העוסק בכל עניני הציבור, ראה סעיף כ הערה 22. זו גם השיטה המקובלת כיום. מכיון שכך, אין כל מניעה שהפרנסים את ימנו את השוטרים. יתירה מזו. עד שנזכה לשיבת שופטינו כבראשונה וכו' אין מצוה מן התורה למנות שופטים ושוטרים ומנויים נועד רק כדי לשמור על הסדר הציבורי, ראה סעיף כג. כל עוד נשמר הסדר הציבורי מאי נ"מ מי קובע את מדיניות המשטרה? וראה משא חיים תורת המנהגות מערכת מ קכח: "ולפי דברי הרמב"ם... נראה כי הדיינים עצמן הם המשימים שוטרים... ואין להקשות דאם כן למה המנהג בעירנו אזמיר יע"א יהיה מנוי השוטרים מהממונים הישנים... כי כבר עשו תיקון לזה...".

³⁶ ראה סעיף רס.

³⁷ ראה דרך אמונה א הלכות כלאיים ב ס"ק עא.

³⁸ משנה ברורה תנט ס"ק לג.

³⁹ ראה סעיפים שכז שכח.

*

כיום קיימים במדינת ישראל כמה סוגי שוטרים ופקחים.⁴⁰ כל סוג כפוף לרשות בפני עצמה.

- שוטרים המשרתים במשטרת ישראל
- שוטרי שירות בתי הסוהר
- משטרה צבאית
- משמר הגבול
- שירות הבטחון הכללי
- פקחי הרשויות המקומיות ומשרדי הממשלה

קובעי מדיניות המשטרה בכל מדינה ומדינה מתלבטים בכמה סוגיות – מה הקף הסמכויות ומרחב שיקול הדעת שיש להעניק לשוטרים;⁴¹ עד כמה יש להפעיל מנגנוני ריסון על העצמה הרבה המוענקת לשוטרים;⁴² מהי חלוקת התפקידים הראויה בין המטה הארצי ובין שוטרי התחנות המקומיות; האם להשקיע יותר בהצבת שוטרי מקוף או ברכבי סיור; האם להקצות יותר משאבים במניעת עבירות או שמא עדיף לשפר את יכולת התגובה לקריאות; מה הקף המאמץ שיש להשקיע בשמירה על הסדר הציבורי, ובכלל זה טיפול בחבורות רחוב, בקטטות במשפחה ובחברה וטיפול בשיכורים ובחולי נפש.⁴³

במדינות אחדות קובעת החוקה שהשלטון המרכזי אחראי לארגון כוחות השיטור, לחימושן ולסדרי השימוש בנשק.⁴⁴ מדינות בודדות מפרטות בחוקתן את תפקיד המשטרה.⁴⁵ בכמה מדינות נקבע כי יש להפקיד בין המשטרה הכללית ובין המשטרה הכפופה לבתי המשפט.⁴⁶ באחרות קובעת החוקה כי יש להקים כמה משטרות.⁴⁷

⁴⁰ על תפקידי המשטרה ראה EB (2008) police, Introduction

⁴¹ ראה שם. אם נותנים להם שיקול דעת רחב מובן שיש גם צורך למנות שוטרים ברמה יותר גבוהה.

⁴² ראה סעיף קמג. וראה EB (2008), police, Police and society, The diversity of police activities.

⁴³ ראה EB (2008), Police, The history of policing, 20th century policing. ראה שם שיש מקומות בהן המשטרה עוסקת גם במחיקת גרפיטי ובתיקון חלונות שבורים.

⁴⁴ ראה ICL חוקת אוסטרליה 10 14.

⁴⁵ ראה ICL חוקת הונגריה 40A, שהחובה היסודית של המשטרה היא לשמור על בטחון הציבור ועל הסדר בתוך המדינה. ראה שם חוקת פאראגוואי 175 שתפקיד המשטרה הוא: א. לשמר את מערכת החוק הקיימת ב. לשמר את הזכויות והבטחון של יחידים וארגונים ושל רכושם ג. למנוע פשיעה. ד. לאכוף ביצוע הוראות של הרשויות ה. לחקור פשעים. וראה שם חוקת דרום אפריקה 205 (3): שתפקידי המשטרה: למנוע עבריינות, להאבק בה ולחקור אותה. לשמור על הסדר הציבורי. להגן על האזרחים ועל רכושם וכן לעשות למען שמירת החוק ואכיפתו.

⁴⁶ ראה ICL חוקת איטליה 109 שיש משטרה מיוחדת העומדת לרשות בתי המשפט.

⁴⁷ ראה ICL חוקת ברזיל 144 (0) שיש שלש משטרות פדרליות: כללית, משטרת דרכים ומשטרת רכבות. בנוסף לכך יש משטרה לכל מדינה. וראה שם חוקת אוסטרליה ושם יש משטרת דרכים ומשטרת נהרות וניווט (ראה סעיף 9), משטרה האחראית על הבניה (ראה סעיף 15 (3)), משטרה האחראית ליבול החקלאי (ראה סעיף 118 (5)), משטרה האחראית לשווקים (ראה סעיף 118 (6)), ומשטרה האחראית לנקיון (ראה סעיף 118 (7)).

רמב. אחריות השלטון לנסתרות

הגמרא במסכת סנהדרין דנה בשאלה האם העם כולו נענש בידי שמים על עבירות שיחידים עושים בסתר.¹ לדעת רבי יהודה כולם נענשים גם על עבירות הנעשות בסתר, ואילו לדעת רבי נחמיה העם אינו נענש.² הילקוט הולך בדרכו של רבי יהודה, וכותב: "... יאשיהו... מאס את האלילים ושבר את המצבות וכתת את האשרים... ובשביל הרעה שהיו ישראל עושים בסתר נאסף הצדיק".³ התנחומא, לעומת זאת, הולך בדרכו של רבי נחמיה: "באותה שעה ביקש הקב"ה לכתוב עמהן ברית על הסתרים ועל הגלויים. אמרו לו על הגלויים אנו כורתים ולא על הסתרים, שלא יהא אחד חוטא בסתר ויהא הציבור מתמשכן עליו שנאמר: 'הנסתרות לה' אלוקינו'".⁴

נחלקו הראשונים בהכרעת הדין. רבינו יונה פוסק כר' נחמיה: "ואם איש אחד יחטא בהגלות נגלות חטאו, כל העדה יענשו עליו אם לא יוכיחוהו בשבת מוסרם".⁵ המאירי פוסק כר' יהודה: "דייני ישראל וחכמיהם ומנהיגיהם צריכים הם לפשפש תמיד ולחזור ולחקור על מעשה בני עירם ואין להם התנצלות כשיעשו הראוי על הנגלה הבא לידם, אלא צריכים לחקור ולרגל אחר הנסתרות כפי יכולתם, וכל שמתרשלים בכך הרי הכל נענשים בנסתריהם של חוטאים שכל ישראל נעשו ערבים זה לזה משקבלו עליהם ברכות וקללות בגריזים ועיבל...".⁶

לכל הדעות, על מערכות אכיפת החוק לעשות מאמץ לבער גם עבירות הנעשות בסתר, ובעיקר עבירות שכיחות.⁷ כותב המהר"ש אבוהב: "על כל רב בעירו לפקח על עסקי הקהל... ולפשפש מה מעשיהם בסתר או בגלוי, להחזיק כל אשר ימצא שם בדק בטרם יתפשט, ולא יזיק לו ולאחרים, ולתקן את המעוות בעתו הן ביחיד הן ברבים".⁸ כותב הדברי חכמים: "מחוייבים חכמי הדור להתאמץ לידע מחטאי בני העיר אף על פי שאין רואה בס דבר מגונה".⁹ כותב החתם סופר: "על קול בעלמא אין ב"ד נזקקין, אע"ג דפשיטא דמצוה רבה עבדו לגדור גברי פרצותיהן וכעין רב

¹ ראה בבלי סנהדרין מג ב.

² ראה מצות התוכחה פרק יז. בתלמוד בבלי עם הלכה ברורה ובירור הלכה לא נעשה בירור על מחלוקת זו.

³ ילקוט שמעוני מלכים א רמז רא. וראה תוכחת חיים ריש פרשת שופטים: "... ולא אמרו אלא כגון שהיה בעל עבירות בגלוי ולא הוכיחו וע"כ שלח ידו בחמורות וע"כ נענשים אף על הנסתרות...".

⁴ תנחומא יתרו יג, וראה אור החיים הק' דברים כט כח. וראה פתיחה כוללת למרי מגדים על שו"ע או"ח חלק ראשון אות טז בענין ערבות על תורה שבע"פ.

⁵ שערי תשובה ג עב. וראה רש"י דברים כט כח; רשב"ם דברים כז טו – כג; ריטב"א יבמות עט א; שו"ת מהרלב"ח עז. ויש לעיין ברמב"ם עבודה זרה ה ג: "כל חייבי מיתות שבתורה אין מכמינין עליהן חוץ מזה".

⁶ בית הבחירה סנהדרין מג ב. וראה רבינו בחיי על התורה דברים יז ב; נתיבות עולם נתיב הצדקה ו. וראה חידו"א סנהדרין מג ב, שלדעת ר' יהודה נענשים על הנסתרות רק במקרה שניתן היה למנוע עבירות שנעשו בסתר באמצעות מנוי שוטרים, וראה סעיף רמא הערה 33. למערכות המשפט והאכיפה הכח למנוע עבירות בסתר גם באמצעות השבעת חשודים שלא יעברו עבירות, ובאמצעים נוספים.

וראה ספרי דבי רב על דברים כא ח – ט: "על שפיכות דמים אפילו על הנסתרות צריכין כפרה". וראה משך חכמה דברים כא ח ד"ה כפר לעמך ישראל אשר פדית ה': "... והנראה דכוון למה דאמר... דלא נענשו על הנסתרות עד שעברו את הירדן. ולחך מאן דאמר, אף על הנגלות לא נענשו עד שלא קיבלו ערבות. ולכן אמר 'כפר לעמך ישראל אשר פדית' - שאותם פדית באופן שלא היו ערבים - כן לא תעניש כעת על ערבות מה שנרצח אחד, ורוח הקדש מנשרתן 'ונכפר להם הדם' ופשוט". ולכאורה, למ"ד שישראל קבלו ערבות על הנסתרות למה יהיו פטורים מעונש רק בגלל שערפו עגלה? הערת הרב נבצל: "כי מתעוררים לתשובה".

⁷ ראה סעיף רמא הערות 7 14.

⁸ ספר הזכרונות זכרון עשירי פרק ששי. משמע מלשונו, שהוא מכריע כר' יהודה.

⁹ דברי חכמים (להרב יהודה ליב פוחאויטשר) דעת חכמה שער העבודה פ"ח.

בקעה מצא וגדר בה, גדר זה מילתא אחריתי ואינו מענין דין ב"ד".¹⁰ הרב שטרנבוך כותב: "והגאון רבי חיים עוזר זצ"ל... השיב שרב בעירו צריך לידע ולשמוע הכל אפילו בחשש רחוק מאד ולעשות בירור יסודי אם יש בדברים ממש...".¹¹

כאשר באה צרה על הציבור, לכל הדעות מצוה לבדוק את הנעשה בסתר. פוסק הרמב"ם: "בכל יום תענית שגוזרין על הצבור מפני הצרות בית דין והזקנים יושבים בבית הכנסת ובודקים על מעשי אנשי העיר מאחר תפילת שחרית עד חצות היום. ומסירים המכשולות של עבירות ומזהירים ודורשים וחוקרים על בעלי חמס ועבירות ומפרישים אותם ועל בעלי זרוע ומשפילין אותם וכיוצא בדברים אלו".¹²

הרב יצחק אלחנן מחדש, שמאז שבת הדין הגדול גלה ליבנה, לכולי עלמא אין ערבות על הנסתרות.¹³ נראה, שהנימוק לכך הוא שמאז חורבן בית המקדש יד ישראל אינה תקיפה.¹⁴

מדברי הרלב"ח משמע, שבימות המשיח יהיו הפרנסים אחראים גם על הנסתרות.¹⁵

¹⁰ שו"ת חתם סופר אבהע"ז ב קעד. ופשיטא שהחתם סופר מכריע כר' נחמיה. וראה שו"ת עבודת הגרשוני כז: "אמנם נלע"ד שמוטל על המורה לחקור העדים כי באולי יעידו ויגידו דבר ברור יותר אעפ"י שכבוד אלקי הסתר דבר ה"מ אם לא נתפרסם הרינון והלעז ולפני התגלע הריב אבל לא כשנתפרסם הלעז והרינון כ"כ וכן כתב מהרי"ק להדיא", ואכמ"ל.

¹¹ שו"ת תשובות והנהגות ה עמ' תקפד.

¹² רמב"ם תעניות א יז. וראה בבלי יבמות עח ב, שבזמן הרעב בימי דוד בדקו בשנה הראשונה אם יש עובדי כוכבים, בשנה השניה בדקו אם יש עובדי עבירה וכו'. וראה מג"א על שו"ע תקעו ס"ק יב: "תמה אני למה אין עושין כן בזמנינו וידוע שזה עיקר התענית". וראה אורחות יושר פרק י עמ' קיב: "ובשנה זו התקל"ג, היה עצירת גשמים, וגזרו תענית וסליחות ואיסור מלאכה, ולא נענינו. ועשיו חיפוש בענייני העיר, וראינו שהיו הולכים ביום שבת קודש לבית הקוואני וגזרנו עליהם שלא ילכו לקוואני...". בית הקוואני הוא בית קפה. וראה מלבי"ם על ישעיה נח ו שעיקר הצום הוא שבעת האסיפה יגלו הרשע של יחידים הנטמנים בחורים. וראה סעיף מה.

¹³ שו"ת עין יצחק אבהע"ז א ענף ב אות ח, ושם מובאת ראייה מהמבואר בירושלמי סוטה ז ה: "ביבנה הותרה הרצועה". הירושלמי הנזכר בתוס' סוטה לד א ד"ה עודם בירדן.

¹⁴ ראה סעיף פו. וראה אבן פנה סעיף א: "... ערבות דנסתרות שייכה רק כשנחשבים לנפש אחת, בזמן שעומדים במדרגה עליונה בקדושה, כמו בירדן בעת שנכנסו לארץ... וביבנה שפסקה השראת השכינה משחרב בית המקדש וגלתה סנהדרין ליבנה, נתרחקו ישראל ממקום ושרשם ופסקה הערבות מהנסתרות...".

¹⁵ ראה שו"ת רלב"ח עז: "ונענשו על עכן משו' דהווי ידעי ביה אשתו ובניו כדאיתא התם. מה תאמר הרי לא ידעו בו ישראל ונענשו. נראה לי לומר שלהיות ישראל שם כלם מקובצין והיתה השגחת אלדינו יתברך דבקה בהן לעשות עמהם ניסים שלא על דרך הטבעי היה צריך שכלם יהיו צדיקים אמנם כשחטא אפילו אחד מהם הרי הם כמו הגוף שחלה א' מאיבריו שנאמר עליו חלה פלוני, ואין ראוי שתהיה השגחת אלוהינו יתברך דבקה עמהם". הערת הרב בנצל: "אולי לא תהיינה עבירות, לא נסתרות ולא נגלות". וני"ל, שהכל תלוי בשאלה אם בימות המשיח עולם כמנהגו נוהג, ואכמ"ל.

רמג. הפרקליטות והתביעה הכללית

במדינות המפותחות פועלות פרקליטות ותביעה כללית. בין השאר הן קובעות אם להעמיד חשודים לדין ומייצגות את המדינה בפני בתי המשפט.¹

הפרקליטות נזכרת ברבות מן החוקות.² פעמים רבות מודגש כי הפרקליטות ריבונית בתחום סמכותה,³ או שהיא נחשבת כרשות בפני עצמה.⁴ במדינות אחדות נזכר בחוקה התובע הכללי,⁵ ובאחרות נקבע כי הפרקליטות ממונה על התביעה הכללית.⁶

*

במקרים הבאים מתבצע נוהל או הליך הדומה במדה רבה להליכי הפרקליטות

עיר הנדחת פוסק הרמב"ם: "בית דין הגדול שולחין ודורשין וחוקרין עד שידעו בראיה ברורה שהודחה כל העיר או רובה וחזרו לעבודת כוכבים... נמצאו מיעוטה סוקלין אותן ושאר העיר ניצול. נמצאו רובה מעלין אותן לבית דין הגדול וגומרין שם דינם והורגים כל אלו שעבדו בסייף".⁷

דיני נפשות לדעת רב סעדיה גאון מותר לבית דין של שלושה לקבל עדות בדיני נפשות ולהעביר בכתב את העדות לבית דין של כ"ג שדן את הנאשם.⁸

הרמב"ם פוסק: "מי שנגמר דינו למיתה מוציאין אותו מבית דין... אמר הוא בעצמו יש לי ללמד על עצמי זכות אמר הוא בעצמו יש לי ללמד על עצמי זכות אף על פי שאין ממש בדבריו מחזירין אותו פעם ראשונה ושנייה... החזירוהו ולא נמצא ממש בדבריו מוציאין אותו פעם שלישית. אמר בשלישית יש לי ללמד על עצמי זכות אם יש ממש בדבריו מחזירין אותו אפילו כמה פעמים, לפיכך מוסרין לו שני תלמידי חכמים ששומעין דבריו בדרך אם יש ממש בדבריו מחזירין אותו ואם לאו אין מחזירין אותו".⁹

קידוש החדש שנינו: "אמר רבי יוסי: מעשה בטוביה הרופא שראה את החדש בירושלים, הוא ובנו ועבדו משוחרר, וקבלו הכהנים אותו ואת בנו ופסלו את עבדו. וכשבאו לפני בית דין - קבלו אותו ואת עבדו, ופסלו את בנו".¹⁰

¹ ראה EB (2008), Attorney General ; EB (2008) crime and punishment, Prosecution.

² ראה ICL חוקת ברזיל 129 בהרחבה על תפקידי הפרקליטות. ראה שם חוקת פאראגוואי 266 שעיקר תפקיד פרקליט המדינה ליצג את החברה לפני בית המשפט.

³ ראה ICL חוקת ברזיל 127 (1) (2) וחוקת פאראגוואי 266.

⁴ ראה ICL חוקת ארגנטינה 120 שהתביעה הכללית והסגוריה הציבורית נחשבות כחלק מהרשות הרביעית.

⁵ ראה ICL חוקת איטליה 112 שהתובע הכללי חייב ליזום חקירה פלילית.

⁶ ראה ICL חוקת פורטוגל 222 (1) וחוקת פינלנד 46 (2).

⁷ רמב"ם עבודה זרה ד ו. וראה רמב"ם סוטה ג א.

⁸ ראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים יז ו. וראה שו"ת חתם סופר אבהע"ז א צד; מנחת חינוך מצוה תט וכן מצוה תסד (א) [יט].

⁹ רמב"ם סנהדרין יג א.

¹⁰ בבלי ראש השנה כב א. לדינא לא קיי"ל הכי, ראה רמב"ם קדוש החדש ב ז - ח.

יחסי כהונה הספרי אומר: "מקום היה אחורי בית לפרוכת ששם בודקים יחסי כהונה",¹¹ ומבאר הזרע אברהם: "... בית דין של כהנים לא היו דנין על זה רק בודקין, ובלשכת הגזית היו דנין סנהדרין הגדולה".¹²

הודאות והלואות פוסק המחבר: "... יש מקומות שיש בהם חכמים גדולים מומחים לרבים, ומקומות שיש בהם תלמידים שאינם כמותם, אם אמר המלוה: נלך למקום פלוני שבארץ פלוני לפלוני ופלוני הגדול ונדון לפניו כופין את הלוה והולך עמו", ומוסיף הרמ"א: "אם יש לתבוע עדים או ראיה, ונראה לבית דין שבעירו שיש ממש בטענותיו".¹³

מורד במלכות כותב הטורי אבן: "... אם יש בדבר זה ספק בעיקר הדבר אם יש לזה דין מלך גמור דחייב המורד בו, א"נ אפילו בידוע שיש עליו דין מלך גמור, מ"מ אכתי איכא למימר שמא מרד כה"ג לאו בכלל מרד הוא. בתרתי אלה צריך לדונו תחילה בסנהדרין לגלויי מילתא אם יש על זה דין מלך או שדבר זה נקרא מרד...".¹⁴

תקנות הקהילות בליטא תקנו: "דין יחיד עם רבים, אחר שיתן טעם ואמתלא ודברים ברורים לפני שני קהלות אחרות ויראו שיש לחוש לדבריו בראותם ממש לדבריו, יוצאו שני קהלות פתקא דהזמנה להזמין את הרבים...".¹⁵ במעלה תקנו: "אמנם אם יזדמן שהאיש התובע הוא עני ואין לו משכון, יציע דבריו לפני הרה"ג, ואם יהי נראה להרה"ג שיש ממש בטענותיו ואין לו משכון רשאי הרה"ג ליתן לו כתוב וחתום שמתנגדו מחויב לבוא על הזמנה אפילו שלא יניח משכון".¹⁶

הציבור רשאי למנות נציג מטעמו שייצג אותו בבתי המשפט. פוסק הרא"ש: "והם יכולין למנות מורשה לדון בשביל הקהל וכל מעשיהם קיימים".¹⁷

בקאסאלי תקנו: "עוד באותו מעמד ביררו את הנעלה... למורשה ואנטלר מהקהילה...".¹⁸

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לפרקליטות ולתביעה הכללית.¹⁹

¹¹ ספרי במדבר יח ז. הגר"א מגיה: "אחורי בית הכפורת".

¹² ספרי עם פירוש זרע אברהם שם. וראה ספרי עם עמק הנצי"ב, ד"ה ששם בודקים יחסי כהונה. וראה סעיף כג הערה 10, ואכמ"ל.

¹³ שו"ע חו"מ יד א.

¹⁴ טורי אבן מגילה יד ב. וראה סעיף שכו הערה 33.

¹⁵ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק יב. כיו"ב בענין אחר שם יג. וראה שם ועד שפ"ח לפ"ק ר.

¹⁶ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי עב ת"י לפ"ק.

¹⁷ ראה שו"ת הרא"ש ו כד; שם נח בשאלה הראשונה; שו"ת הרשב"א א אלף צט (תשובת מהר"ם מרוטנבורג); שו"ת מהר"ח או"ז רכב (תשובת הראב"ה). הבטוי שכל ישראל הם בעלי דינים נמצא גם בשו"ת התשב"ץ ב יט בשם הרמב"ן. וראה תרומת הדשן פו"כ ריז: "אם יש לו אוהב או קרוב שרוצה להתערב הרשאה שלא יפסיד הנתבע כמו שהוא דן עמו. נראה דמנהג יפה הוא לבי"ד לתת יד לתובע להכריח הנתבע, ודין תורה הוא להציל העשוק מיד עושקו". וראה שו"ע חו"מ קכה טו.

¹⁸ פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו, החלטה תרצב משנת ת"ב לפ"ק. וראה שם החלטה תש משנת ת"ג לפ"ק: "... אחרי כי בררו לדין הנעלה... אשר כבר נקרא בשם מורשה... ואין מורשה נעשה דיין...".

¹⁹ הפרקליטות והתובע הכללי אינם נזכרים בהצעת החוקה של ד"ר כהן אשר נדפסה בספר תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16. על יועץ משפטי ראה סעיף קלח.

רמז. שיטתיות ושיווניות באכיפה

כל מצוה וכל חוק פוסק הרדב"ז: "וצריך כל מנהיג לעמוד בפרץ שלא יתבטל אפי' אות אחת מתורתנו הקדושה"¹.

בליטא תקנו: "נמנו וגמרו: כתב או פסק או תיקון היוצא מפי ראשי המדינה יצ"ו, הן על יחיד הן על רבים, מחוייבי כל הקהלות לעמוד על המשמר קיום אותו כתב או פסק או תיקון לבל יפול דבר ארצה מכל הכתוב שם בפנקס"². בפוזנא החליטו: "תקנות שבעה רועים... אל יפול דבר ארצה מכל הכתוב ומחוייבים למנות ממונים על ככה להשיג ביתר שאת לבל יעבור"³.

יש לאכוף גזירות ותקנות אפילו אם בעבר לא אכפו את קיומן.⁴

פרנסים שאינם אוכפים כל מצוה וכל חוק נענשים בידי שמים. אומר הירושלמי: "... התיר הושע בן אלה פריסדיות שהושיב ירבעם בן נבט על הדרכים. כהנא שאל לרב: כל הדא טיבותא רבתא עבד וכתיב ביה 'עליו עלה שלמנאסר מלך אשור'? אמר ליה על ידי ששטמ את הקולר מצוארו ותלוי בצואר הרבים", ומבאר קרבן העדה: "שלא צוה שיעלו לרגל אלא אמר מי שירצה יעלה"⁵. כותב רבינו יונה: "מי שאינו מחזיק במחלוקת על המתיצבים על דרך לא טוב ומושכי העון, הרי הוא נענש מפשעיהם לכל חטאתם, ועובר בלאו, שנאמר 'ולא תשא עליו חטא', ונאמר 'מימי הגבעה חטאת ישראל שם עמדו לא תשיגם בגבעה מלחמה על בני עולה' - פירוש: אם שם עמד הדור הזה⁶ לא השיגה אותו בגבעה מלחמה לבער הרע כאשר השיגה מלחמה לבני הדור ההוא..."⁷. כותב החיד"א: "כי ריב לה' עם השרים והסגנים אשר דקו כחדא על תקנות הקהל ופרעו המסים וכיוצא להעמידן על תלם ואינם שמים על לב על צרעת הראש והזקן אשר בשאט ונפש מגלחים בתער בפרהסיא..."⁸.

כל עובר עבירה⁹ פוסק המהרי"ק: "ואף אם יבוא ב"ד לענוש על כן בלא התראה להוראת שעה לעשות גדר וסייג לתורה פשיטא שיש להו להשוות מדותיהן ולא להטיל עונש על אדם אחד ומשאר עמי הארץ אשר נוהגין תמיד לעשות המנהג הרע הזה העלם יעלימו את עיניהם חלילה מעשות כדבר הזה שאין זה סייג לתורה אלא חילול התורה כי יאמרו העולם שמחמת שנהא ואיבה החמירו על זה יותר מעל שאר אנשים ונמצא ש"ש מתחלל ח"ו"¹⁰. כותב תלמיד חכם באיטליה: "כי יש שם עשירות פרוצות וחצופות הרבה יותר מהאשה הזאת (אשר זינתה) ובית דין מעלימים עין מהם, ובכהאי גוונא איכא למיחש לזילותא דבי דינא, כי

¹ שו"ת רדב"ז ב תשא. על תוקף החוקים ראה סעיפים לה – לח.

² פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ז לפ"ק קב. וראה שם ועד שפ"ח לפ"ק רי; ועד שצ"ז לפ"ק שכה ועוד.

³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תט החלטה משנת ת"ב לפ"ק. וראה שם קמ.

⁴ ראה שו"ת הרא"ש ז ב; שו"ת דברי ריבות קלח.

⁵ קרבן העדה ירושלמי תענית ד ז ד"ה על ידי ששטמ וכו'. וראה ספר חרדים הקדמה למצוות ד.

⁶ ר"ל לבער פסל מיכה, ראה מצודת דוד הושע י ט.

⁷ שערי תשובה לרבינו יונה ג נט. וראה בבלי נדרים לט ב "בכבודי לא מחיתם וכו' ". וראה שו"ת רבי אברהם

בן הרמב"ם לא ופירוש הרמב"ן על בראשית יט ח.

⁸ שו"ת חיים שאל א ו.

⁹ על השויון ראה סעיף צג. על השויון לפני החוק ראה סעיף שיד.

¹⁰ שו"ת מהרי"ק קפח. וראה שו"ת חיים ביד יט.

יאמרו המון עמים רבים: ראו האיש הזה על כי דמים לו - הישר בעיניו יעשה, והלה עני ומדוכא כיס כיס קרא, הכל דנים עליו. מה נשתנו אלו מאלו? אלא ודאי דדייני דחצצתא ניהו.¹¹

אם אין אפשרות להעניש את כל העבריינים מוטב לעיתים שלא להעניש כלל. אומר הנביא: "כלם יחמו כתנור ואכלו את שופטיהם", ומפרש הרד"ק: "כי מרוב המרעים לא יוכלו לעשות משפטם וגם יחניפו הרשעים ולא יוכיחום... והעונש עליהם, לפי שאין מסלקים עצמם מכל משפט אלא שופטים מי שביכולת בידם ומניחים מי שאין יכולת בידם. וכן אמר בנבואת ישעיה 'יתום לא ישפוטו וריב אלמנה לא יבא אליהם'".¹² פסוק מפורש בספר שמואל: "ויאמר דוד אל אבישי ואל כל עבדיו הנה בני אשר יצא ממעי מבקש את נפשי ואף כי עתה בן הימיני הנחו לו ויקלל...". וכותב האברבנאל: "והוא למוד נכבד, שכאשר אדם יראה מה רבו צריו ולא יוכל להלחם עם היותר עצמיים וגבורים, שלא יתעצם נגד הקטן מהם כי חרפה היא לו".¹³

בתי דין שאינם מענישים כל עברייני נענשים בידי שמים. פסוק מפורש בתורה: "ואם העלם יעלימו עם הארץ את עיניהם מן האיש ההוא בתתו מזרעו למלך לבלתי המית אותו ושמתי אני את פני באיש ההוא ובמשפחתו...". ואומר הספרא: "... מנין אם העלימו בדבר אחד סוף שדברים הרבה מעלימים, ת"ל 'אם העלם יעלימו'. ומנין אם העלימו בית דין אחד סוף שבבתי דינים הרבה מעלימים תלמוד לומר 'אם העלם יעלימו'. מנין אם העלימו בסנדריות של ישראל שסוף שסנהדרי גדולה מעלמת ודיני נפשות נטלין מהם על כך, לכך נאמר 'ואם העלם יעלימו'".¹⁴

בכל מקום ריה"ל כותב: "כי המלך צריך להראות בכל קצות המדינה, למען יראו בכל חלק ממנה שלטונו...".¹⁵

זו מדת התורה אשר צותה למנות שופטים ושוטרים בכל עיר.¹⁶

אומר המדרש: "... שמואל היה טורח בכל מדינה ומדינה ושופט כדי שלא יצטערו לבוא אצלו".¹⁷ אומר הנביא יחזקאל: "בן אדם הנבא על רועי ישראל... הלא הצאן ירעו הרעים", ומבאר הרד"ק: "למה נתמנו רועים אלא לרעות אותם דעה ובינה והשכל כמו שנאמר בדוד שהיה רועה נאמן ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו, וכן אמר באסא: 'ויאמר ליהודה לדרוש את ה' ולעשות התורה והמצות' ונאמר ביהושפט 'שלח לשריו וגו' ללמד בערי יהודה ונאמר וילמדו ביהודה ועמהם ספר תורת ה' וישבו בכל ערי יהודה וילמדו בעם', ונאמר 'ויעמד שופטים בארץ ונאמר ויצו עליהם לאמר כה תעשון ביראת ה' באמונה ובלבב שלם וגו'".¹⁸

¹¹ תשובת "תלמיד חכם וחריף מאנקונא", פחד יצחק חלק שני דפוס וינציאה תקיג דף סה א, ערך גלוי עריות, שאלה. אכיפה שאינה שיוויונית מעידה על כך שהאכיפה אינה לשם שמים ראה שו"ע חו"מ תכא סמ"ע ס"ק

כח. על הבטוי דייני דחצצתא ראה בבלי בבא בתרא קלג ב.

¹² רד"ק הושע ז. וראה באור פניך יהלכון עמ' 146.

¹³ אברבנאל שמואל ב טז יא.

¹⁴ תורת כהנים על ויקרא כ ד. מקצת הדברים מובאים בפירושו רש"י על אתר.

¹⁵ כוזרי ד כה. וראה סעיף ז הערה 18 וסעיף י הערה 37.

¹⁶ ראה סעיפים כג רמ רמה.

¹⁷ שמו"ר טז ד. וראה רלב"ג שמואל א סוף פרק ז התועלת השלשים וחמש, ופירושו ריש וירא התועלת הרביעית. וראה בבלי שבת נו א, שבני שמואל לא הלכו ממקום למקום.

¹⁸ רד"ק יחזקאל לד ב. הפסוקים: שמואל ב ח טו; דברי הימים ב יד ג; דברי הימים ב יז ט.

שויון בענישה כותב החת"ס: "... כי חמת מלך מלאכי מותי כי אם ימחול ויתרצה במי שחטא נגדו ועבר על ציוויו וגזירתו אזי נקל העם לעבור על פקדיו ומצוותיו... אם גם גואליו וקרוביו אשר יחטאו בחטא קל יענשו בעונש גדול מאד לעיני כל העם אז כלם יחרדו וייראו ויחתו מפניו ולא יזידון עוד".¹⁹

כותב הרמב"ם במורה: "... אלא 'נפש תחת נפש' בהכרח תוך שויון קטן וגדול עבד וכן חורין החכם והסכל...".²⁰ פוסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין: "... וכן בדיני ממונות אין מרחמין על הדל, שלא תאמר עני הוא זה ובעל דינו עשיר הואיל ואני והעשיר חייבין לפרנסו אזכנו בדין ונמצא מתפרנס בכבוד... אל תאמר עשיר הוא זה בן גדולים הוא זה היאך אביישנו ואראה בבושתו...".²¹ כותב הכלי יקר: "כי הדיין צריך להשוות כל הדינים שלא יאמרו לו אתמול פסקת כך וכך לקרוביך או למיודעיך או לבן עירך ועכשיו אתה משנה בדין לזה".²²

אומר המדרש: "כיון שאמר להם משה שימו איש חרבו על ירכו מה עשו? שמו ולא נשאו פנים וכן משה מברכס 'האומר לאביו ולאמו לא ראייתיו'".²³ כותב הרלב"ג: "השלט על המשפט והוא המלך ראוי שלא ישא פנים לשום אדם עד שיאמר לבניו שלא ידעם ולזה תמצא שנשבע שאול כי מות יומת יהונתן ולולי יד ישראל עמו היה ממת אותו שאול".²⁴

בקראקא תקנו: "הפרנס החודש בראש עם שאר הראשים... יענשו הכל כפי ראות עיניהם, שלא לחוס ושלא לחפות על שום איש...".²⁵ בפוזנא החליטו: "להחזיק עמוד הדין שהוא א' מעמודים שהעולם עומד עליהם, על כן בכל חומר ותוקף מחוייבים השלשה שמשים... לעשות כפיות וחרמות... כפי תיקון הקהילה, ולא יגורו מפני איש... ואין נשיאת פנים בדין יהי' מי שיהי' הן פרנסים ומנהיגים ושאר פני העיר הכל שווין בדבר המשפט והדין".²⁶

ביטול חוקים שלא ניתן לאכפם כאשר יד ישראל אינה תקיפה ואין אפשרות לאכוף קיום מצוות וחוקים באופן שיווני, לדיינים ולמורי הוראה סמכות לקבל תקנות, להקל בענישה, ולהתעלם לחלוטין מעבירות מסוימות.

פסוק מפורש בתורה: "כי את מִצְבְּחֹתֶם וְתִצְאוֹן וְאֵת מִצְבְּתֵם תִּשְׁבְּרוּן וְאֵת אֲשֵׁרֵי תִכְרַתוֹן",²⁷ ואומר המדרש: "מיכן היה ר' יוחנן בן זכאי אומר: אל תבהל לסתור במות גויים שלא תבנה בידך. שלא תסתור של לבנים ויאמרו לך עשה של אבנים. של אבנים ויאמרו לך עשה של עץ".²⁸ פוסק הרמב"ם: "כשראה הלל הזקן שנמנעו מלהלוות זה את זה ועוברין על הכתוב בתורה

¹⁹ תורת משה תרומה ד"ה ועשו. וראה בבלי עבודה זרה נד ב ורש"י על המשנה.

²⁰ מו"נ ג מא. וראה סעיף שיד.

²¹ רמב"ם סנהדרין כ ד. וראה סעיף שלג.

²² כלי יקר דברים טז ח.

²³ במדבר רבה טו יב.

²⁴ רלב"ג שמואל ב א כז התועלת השביעית. וראה שו"ת ר' אליהו מזרחי נז בשם ר' סעדיה גאון וכן רד"ק שמואל א יד מג.

²⁵ קדמוניות מפנקסאות ישנים עמ' 22 משנת שני"ה. וראה יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648) עמ' 506, החלטה של פרנסי זאלקווא משנת ש"פ לפ"ק.

²⁶ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תקמב החלטה משנת תמ"ז לפ"ק.

²⁷ שמות לד יג.

²⁸ מדרש תנאים על ספר דברים, דברים יב ב, עמ' 58. וראה סעיפים פו שב שלט. וראה סעיף עג.

השמר לך פן יהיה דבר וגו' התקין פרוזבול כדי שלא ישמט החוב עד שילוו זה את זה".²⁹ כותב הרב גאליפאפה: "עשרה תנאים התנה יהושע ובית דינו בשעה שחלק את הארץ ואלו הן וכו' הכי איתא בפרק מרובה... וטעם תקנות אלו... הוא לדעתי להסיר הקטטה והתחרות מאיש את רעהו לפי שטבע בני אדם להקל באלו הענינים ואפילו לא יטיל יהושע תנאים אלו צפה ברוח חכמתו שיהו עושין כן לפי שמורים התר בדבר שאין היזק לבעלי השדות בכל אלו... וירבה הקטטה..."³⁰.

לבית הדין הגדול סמכות לבטל גזירות, תקנות ומנהגים שאינם מתבצעים.³¹ שנינו: "ואלו דברים של עובדי כוכבים אסורים... חלב... והפת והשמן שלהן. רבי ובית דינו התירו השמן".³² חכמים תקנו שירשי הכהן הגדול יביאו מנחת חביתין מדי יום ובטלו את התקנה כשלא היה ניתן לאכפה.³³

על המלך לשקול ביטול חוקיו, אשר אינם נשמרים ואשר אין אפשרות לאכוף את קיומם על הציבור.³⁴

הוא הדין לגבי תקנות מדינה ועיר. בפאדוואה החליטו: "... חטאו ועברו רבים עליהן בבלי דעת ונמשכו מזה מחלוקות רבות... ניתן פתרון פה לעובר לומר פרטי זו לא נתפשטה... הוטל חרם בהרבה מהן ואין דורש ואין מבקש אחרי העוברים ונמצא שם שמים מתחלל, ובקצתן הוטלו קנסות להקדש ומעלו בו העוברים באופן כי רבות מהתקנות תתהפכנה לתקלות ומכשול עון וריב וקטטה בקהלנו קדוש יצ"ו. לכן יושם פרטי מצד הפרנסים הנ"ל לבחור בארבע אנשים... ויהיה להם כח לבטל כל פרטי אשר יראה בעיניהם... וכן לחזק כל פרטי אשר תיטב בעיניהם ולהוסיף עליה כפי ראות עיניהם..."³⁵.

בקהילות בטלו תקנות רבות.³⁶ בפוזנא החליטו: "... ואם יראו בעיני האלופים הקהל יצ"ו לבטל איזה התקנה מפני שאין רוב הציבור יכול לעמוד בהן אזי יציעו דבריהם בפני לבי אנשים יצ"ו, וכאשר יצא מפייהם כן יהי וכה תקום".³⁷ פעמים אחרות ביטלו את העונשים הקצובים בחוק, בעיקר עונשי נדוי וחרם.³⁸

²⁹ רמב"ם שמיטה ויובל פרק ט טז.

³⁰ ידי אליהו תיקון קיט ותיקון קבח.

³¹ ראה סעיף עה.

³² משנה עבודה זרה ב ב ו.

³³ ראה בבלי מנחות נא ב ורש"י שם ד"ה דקפשעי. הערת הרב נבנצל: "כדי שיביאו משל ציבור, לא כדי להקל".

³⁴ ראה עמוק משפט ד עמי תקצג, שחוכך לומר שאולי אין תוקף מחייב של דינא דמלכותא לגבי חוקים שאף אחד לא מצליח לאכפם וניכר שאין לשלטון האפשרות והרצון להעניש את העובר על דבריהם.

³⁵ פנקס ועד ק"ק פאדוואה א קעה החלטה משנת שמ"ה לפ"ק. פרטי = החלטה. וראה שו"ת הריב"ש שעא: "וגם בשרידי גברה חנופה, הקלו התקנות ההם, וחומרם כבר אבדה, ולולי שהם צריכים לרבים, הקבוץ הכללי, היה מן הדין לבטלם. כדאמרינן בפי השולח (ל"ה): דרב לא מגבי כתובה לארמלתא, משום דבשניה דרב, קילי נדרי. ותופשי התורה, אין לאל ידם ליסר ולהוכיח, והוי עולבנא דדייני". ראה פחד יצחק ערך חרם שלא לשחוק, תשובת הרב יהודה אריה ממודינא.

³⁶ ראה, לדוגמא, סעיפים נט עז.

³⁷ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' קיד החלטה משנת ת"ל לפ"ק. וראה סעיף נט הערות 24 - 26. וראה סעיף שז.

³⁸ ראה שו"ת הרשב"א ג תמה; שו"ע יו"ד שלד טו. וראה שו"ת מהר"ח אור זרוע כה.

קבלת תקנות שניתנות לאכיפה אם ידוע מראש שלא יהיה ניתן לאכוף חוק באופן שיטתי ושיווני מוטב שלא לחוקק אותו. כותב ספר חסידים: "כשהצבור גוזרים חרם וחותרים על שטר והכל לצורך שעה ואומרים לצדיקים או לחסידים לחתום עמהם יראה את הנולד ולא יחתום עמהם שאם אחד יעבור על חרם שיש לו אלמים במשפחתו ולא יעשו דין ממנו כי לא צייתו לדין א"כ לא יתכן שיחתמו עמהם כיון דלא צייתו לדינא".³⁹

על אף השאיפה שהתורה והחוקים ישמרו בשיוויון ובשיטתיות הרי שבפועל קשה מאד להבטיח זאת, ופעמים רבות אין מנוס מלהשלים עם אכיפה שאינה מושלמת. כותב ספר חסידים: "אם יש אלם בעיר... ואין יכולים למחות... לא יאמר אדם: כיון שאין אנו יכולים לשפוט עליו, גם כן על אחרים לא נעשה משפט...".⁴⁰ כותב הרשב"א לפרנסי אחת הקהילות: "וזכור נא ענין דוד אדונינו מלכינו אשר נהג להעלים עינו מיואב ושמעי ואעפ"י שהיו בני מות, הטענה שאמר כי היום ידעתי שאני מלך על ישראל כי לכל זמן מזומן והעלמת עין מן העובר לעתים מצוה והכל לפי צורך השעה".⁴¹ הפלא יועץ כותב: "ואין ראוי לחטט כל כך אחר העוברים על ההסכמות בסתר ובחדרי חדרים... כדי שלא יוסיפו לחטוא ולהתריס ודיין להם שיתמעט הדבר וסוף שיתקיים".⁴²

גם כיום יש להבטיח שיטתיות ושיוויון באכיפה.

אומר הנביא ישעיה: "ושפט בצדק דלים והוכיח במישר לענוי ארץ", ומפרש הרד"ק: "אמר דלים וענוי ארץ ואף על פי שהוא ישפוט כל האדם בצדק דלים ועשירים, לפי שדרך העולם להדר פני הגדולים והעשירים אומר כי הוא לא יעשה כן אלא בצדק יקח משפט הדלים מן העשירים ויוכיח החזקים במישור בעבור ענוי ארץ שלא יגזלם ולא יעשקום בעבור שהם רפים וחלשים...".⁴³ הרלב"ח כותב: "אנו מתפללים לפניו ית' שישב שופטנו כבראשונה כדי שגם הם ילכו בדרכיו ויעשו משפט ברשעים".⁴⁴

*

אחד מעקרונות שלטון החוק הוא שיש לאכוף את כל החוקים באופן שיטתי בכל רחבי המדינה.⁴⁵ כותב משפטן מומחה: "חוק ניתן על מנת שיבוצע. הפער שבין חוקי המדינה כפי

³⁹ ספר חסידים (מרג.) אלף ק. וראה שו"ת מהר"ח אור זרוע רכב: "והא דאמרין בהשותפין (ח' ב') רשאי בני העיר להסיע על קיצתן? זהו נמי בדבר שהוא תקנת הצבור ויש בידם לקיים הדבר".

⁴⁰ ספר חסידים (ויס.) תתקעא. וראה הערה 39, ויש לדון מה החילוק, ואכמ"ל.

⁴¹ שו"ת הרשב"א ה רלח.

⁴² פלא יועץ ערך הסכמה. וראה משא חיים מערכת ה ערך הסכמה. וראה קונטרס תיקון עולם רלא ס"ק ל.

⁴³ רד"ק על ישעיה יא ד.

⁴⁴ שו"ת מהרלב"ח קמו, קונטרס הסמיכה.

⁴⁵ ראה EB (2008), political systems, The functions of government, The tasks, Self preservation שכדי לשמור על השלטון נדרשת המנהיגות לשלוט באופן יעיל בכל רחבי המדינה, הן מבחינה אדמיניסטרטיבית, הן

שנקבעו בספר החוקים לבין חוקי המדינה כפי שהם מבוצעים בפועל משקף את רמת שלטון החוק מבחינתו הפורמלית. החוק המושלם ביותר מבחינת ערכיו ותכניו הופך להיות חסר משמעות כשאינו מבוצע".⁴⁶ "אי הפעלת החוק... גוררת שתי תוצאות שליליות: א. דמורליזציה ציבורית שתוצאותיה הן זלזול כללי בחוק, ובעיקר אמור הדבר לגבי עבירות הנעברות ברשות הרבים, שבהן הזלזול הוא מופגן, ולפיכך תוצאותיו שליליות עוד יותר. ב. אפשרות של הפעלה שרירותית של החוק כנגד אנשים כאשר הוא אינו מופעל בדרך כלל, ואין הציבור נשמע לו".⁴⁷ לפיכך מקובל כיום בקרב חכמי המשפט ותורת המדינה שאם קיים חוק שאינו מופעל בשיטתיות ראוי לבטלו מכל וכל.⁴⁸ עם זאת, חכמי המשפט מודעים לכך שלא תמיד מוכנים המחוקקים לבטל חוק שאינו בר אכיפה, וכי לעיתים יש צורך למצוא פתרון מעשי למצב זה.⁴⁹

כאשר מתקבל חוק חדש על ידי המחוקקים, יש לעשות את כל הצעדים הדרושים כדי שניתן יהיה לאכוף אותו הלכה למעשה. "הפעלת החוק באה לידי בטוי ממשי בפעולות הפיקוח, השיטור והחקיקה הפלילית, בהגשת התביעה, בדאגה לביצועו של פסק הדין, (וכאשר מדובר בחוק חדש) ובהתקנת תקנות שיאפשרו את ביצוע החוק".⁵⁰

במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית שלפיה העומד בראש המדינה אחראי "שהחוקים יקוימו בנאמנות".⁵¹ באחרות קובעת החוקה שיש להקפיד על כך שאכיפת החוק תהא שיוונית הלכה למעשה.⁵² ביפן נתקבלה חוקה חדשה והיא קובעת כי על הרשויות להכין בתוך חצי שנה את כל החוקים הדרושים להשלטת החוקה.⁵³

מבחינת אכיפת שלטון החוק והן מבחינת חינוך האזרחים לנאמנות למדינה. וראה הענישה הפלילית עמ' 73: "כח ההרתעה של העונש תלוי במידה רבה ביעילותם של המשטרה ובתני המשפט". וראה שם עמוד 74: "יש הוכחות לכך כי כושר ההרתעה של העונש תלוי יותר במידת ודאותו מאשר במידת חומרתו".

⁴⁶ המשפט הקונסטיטוציוני וכו' עמ' 163.

⁴⁷ המשפט הקונסטיטוציוני וכו' עמ' 168. בענין השיקול השני ראה גם The Law of Morality עמ' 133.

⁴⁸ ראה סעיף שב. בארצות הברית היתה תלונה לפיה עונש מות מתבצע באופן לא שיווני ובעקבות זאת הורה בית משפט העליון לשנות את הליכי המשפט בעבירות שעליהן עונש מות ראה: EB, Crime and Punishment: The death penalty: IN THE UNITED STATES.

⁴⁹ ראה המשפט הקונסטיטוציוני וכו' עמ' 164 - 166, שמתלבט אם ראוי להעניק ליועץ המשפטי כח כה גדול ולבסוף מסתפק בהצעת פשרה שלפיה יש לפרסם ברבים החלטות שלא להעמיד לדין על עבירות מסוימות. לכך יש להוסיף שבפועל ניתנות הוראות מנהליות להתעלם מעבירות מסוימות. לדוגמא, לעיתים מפקדי המשטרה נותנים הוראות לשוטרים להתעלם מעבירות מסוימות.

⁵⁰ המשפט הקונסטיטוציוני וכו' עמ' 164.

⁵¹ חוקת ארצות הברית סעיף ב 3. וראה ICL חוקת צרפת סעיף 5. מן הראוי לציין כי שופט בית המשפט העליון בארצות הברית, פ. פרנקפורטר (Felix Frankfurter), טען בפסק דינו Colegrove v. Green 328 (U.S. 549 (1946) שסעיפים רבים בחוקה אינם מבוצעים ומנה בין השאר גם סעיף זה.

⁵² ראה ICL חוקת ספרד 9 (2) בסעיף העוסק בשלטון החוק.

⁵³ ראה ICL חוקת יפן סעיף 100 2.

רמה. זכות לשירותי משפט והוראה¹

- א. דיון בכל תביעה כל אחד זכאי לתבוע את זולתו.² אין לשלול זכות תביעה בטענה שהתביעה קטנה,³ שחלה התישנות,⁴ בטענה של סופיות הדיון,⁵ או בטענה שדיון בבית דין יגרום לחילול השם.⁶
- ניתן לתבוע לדין כל אחד, רשע כצדיק,⁷ קטן כגדול,⁸ את עובדי השירות הציבורי, את פרנסי הציבור⁹ את מרא דאתרא,¹⁰ את הדיינים¹¹ ואפילו מלך ממלכי בית דוד.¹²
- כותב המעם לועז: "וה' רמז לו בזימון הנשים הזונות... כדי להראות שהכל שוים בפני הדיין ויש לשפוט משפט צדק אפילו בדין שבין שתי נשים זונות".¹³
- כל אחד זכאי לפנות למורה הוראה. פוסק הרב שטרנבוך: "דין פרוטה כדין מאה להורות בה איסור והתר".¹⁴
- ב. תושב חוץ זכאי לקבל שירותי משפט והוראה מלאים.¹⁵
- ג. שויון
- תור פוסק השו"ע: "יהיה בעיני הדיין דין של פרוטה כדין של מאה מנה", ומבאר הסמ"ע: "שיקדים הבא ראשון לפני בית דין אפילו הוא של פרוטה".¹⁶
- פסוק מפורש בספר שמואל: "... ויהושפט בן אחילוד מזכיר", ומבאר רש"י: "מזכיר איזה דין בא לפני ראשון לפוסקו ראשון".¹⁷

¹ ראה סעיפים צח ריא.

² ראה העמק דבר ויקרא כד כב.

³ ראה רמב"ם סנהדרין כ יא: "אין הדיינין יושבין לדין בדין פחות משה פרוטה". וראה משלי כא יג: "אטם אזנו מועקת דל גם הוא יקרא ולא יענה", וראה בבלי שבת נה א.

⁴ ראה חוק לישראל נזיקין סעיף 89; שו"ת במראה הבזק ז קיא. עם זאת, היו קהילות שקבלו תקנות המכירות בהתיישנות, ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רכו. וראה סעיף שיד.

⁵ ראה סדר הדין, הקדמה עמ' 7.

⁶ ראה חשוקי חמד יומא עמ' קצ - קצב.

⁷ ראה רמב"ם סנהדרין כ ה: "באו לפניך שנים אחד כשר ואחד רשע אל תאמר הואיל ורשע הוא וחזקתו משקר וחזקת זה שאינו משנה בדברו אטה הדין על הרשע, על זה נאמר לא תטה משפט אביונך בריבו אעי"פ שהוא אביון במצות לא תטה דינו". וראה סעיף צג הערה 21.

⁸ ראה סעיף שיד.

⁹ ראה סעיף קנה הערה 4, שאין תוקף להחלטת קהילה שלא לאפשר לתבוע את הנהגת הקהל.

¹⁰ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רי: "אם יש לאחד דין ודברים על האב אב"ד מה שהוא תביעות ממון... יכול לתבוע אותו בפני הדיינים הקבועים בקהילה...". וראה סעיף שיד.

¹¹ ראה א"ת ערך טעות הדיינים ד. חיוב הדיין.

¹² ראה סעיף שיד.

¹³ ילקוט מעם לועז, מלכים א ג טז-יז.

¹⁴ שו"ת תשובות והנהגות ב שפד בשם החזו"א.

¹⁵ ראה שו"ע חו"מ יד א בהגה: "אכסנאי שתובע לבני העיר, או ב' אכסנאים, צריך לדון עמו מיד... וכן בן העיר שתובע לאכסנאי בכל מקום שימצאנו, ויש שם בית דין, מכריחו שם לדין". וראה פנקס מדינת ליטא תקנות עוד שפ"ג לפ"ק ל. על אזרחות ותושבות ראה סעיפים רלא רלג.

¹⁶ שו"ע חו"מ י ד וסמ"ע ס"ק י. על גדרי ההקפדה על תור ראה שיעורי תורה לרופאים רפט.

בפוזנא תקנו: "כששני בעלי דינים עומדים לפני הבית דין אל יכנסו בעלי דינים אחרים עד גמר הדין".¹⁸

גם מורה הוראה צריך להקפיד על התור. פוסק הרמב"ם בהלכות טומאת צרעת: "באו לפני שנים רואה את הראשון ומסגירו או פוטרו או מחליטו וחוזר ורואה את השני".¹⁹

○ שויון בהופעה לפני בית הדין פוסק הרמב"ם: "שני בעלי דינים שהיה אחד מהם מלובש בגדים יקרים והשני מלובש בגדים בזויין אומר למכובד או הלבישהו כמותך עד שתדון עמו או לבוש כמותו עד שתהיו שוין, אחר כך תעמדו בדין".²⁰

○ שויון בהליכים²¹ כותב העקידת יצחק: "וכמה יש לאדם להזהר שלא לשפוט כי אם בדבר שיהיה דעתו שוה לשתי הכתות בלי שום נטיה כלל".²² כותב מהרשד"ם: "ואין ספק כי בכל עת וזמן צריך אדם להיות נאמן למי שבראנו ולא לשאת פנים לשום אדם".²³ השלי"ה כותב: "... כן צריך להיות הוא איש חיל כקטן כגדול שוה בעיניו".²⁴

אומר החכם מכל אדם: "מלך שופט באמת דלים כסאו לעד יכון", ומפרש הראב"ע: "מלך - באמת שיוציא דינם באמת המשפט ולא יהדר פני גדולי - כסאו לעד יכון - לו ולזרעו".²⁵

○ שויון בפסק הדין ובענישה²⁶

ד. ללא דרישות שרירותיות²⁷

ה. ללא דרישות מכבידות אסור להכביד על חסרי יכולת. אסור לדיינים ולעדים לקבל תשלום כל שהוא מהצדדים.²⁸ אסור למתדיינים למנות עורכי דין.²⁹ אין לדרוש מן הצדדים להשליש את סכום התביעה ביד בורר.³⁰ עני שנידו אותו אינו צריך לשלם בעבור התרת הנדוי.³¹

¹⁷ רש"י על שמואל ב ח טז. וראה (מיוחס לרש"י דברי הימים ב א י: "... שעוד זה קובל ואינו מפסיק דבריו בא אחר וצועק... ומי יוכל לפסוק... אם לא חכם ונבון". וצ"ע ששלמה מתפלל לעצה כדי להסדיר תורים, ושמואל שלמה התפלל על מקרה שאולי מוצדק להפסיק דיון שאינו חיוני כדי לדון בשאלה דחופה.

¹⁸ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קצג החלטה משנת שצ"ב לפ"ק.

¹⁹ רמב"ם טומאת צרעת ט יא.

²⁰ רמב"ם סנהדרין כא ב.

²¹ ראה סעיפים שמב שמד.

²² עקידת יצחק השעה החמשה ותשעים.

²³ שו"ת מהרשד"ם יו"ד רכ.

²⁴ שלי"ה ב דף שכג ב.

²⁵ ראב"ע משלי כטי יד. וראה מנ"י רלה ס"ק ה, שהמצוה לשפוט בצדק נאמרה לכל מי שדן.

²⁶ ראה סעיף שלג.

²⁷ מצוה לדון ולהורות ואסור להתנות קיום מצוה בדרישות שרירותיות.

²⁸ ראה סעיף שמב. וראה סעיף שט הערה 41. בנוגע לתשלום לעדים ראה שו"ע חו"מ לד יח בהגה. על זכות

עדים זכאים דמי בטלה בעבור ההליכה ראה באר היטב שם ס"ק כב.

²⁹ ראה סעיף שמב.

³⁰ ראה שו"ת אבן שהם עה המשיג על ערוך השלחן חו"מ ד ה.

³¹ ראה כנה"ג על שו"ע יו"ד שלד ס"ק לב.

בפוזנא קבלו תקנה בדבר הוצאות המשפט: "כשיהיה לאיזה תובע הוצאה על בעל דינו יותר מששה גדולים... אזי מחויב הנתבע להחזיר לתובע המותרות... כדי שיקל על התובע להוציא לאור משפטו".³²

יש להקל על חלושי הדעת. פוסק השלחן ערוך: "ראה הדין זכות לא' מהם ובעל דין מבקש לאמרו ואינו יודע לחבר הדברים או שראוהו מצטער להציל עצמו בטענות אמת ומפני החימה והכעס נסתלקה ממנו או נשתבש מפני הסכלות הרי זה מותר לסעדו ולהבינו תחילת הדבר משום 'פתח פיך לאילם'".³³

התורה מצוה למנות דיינים השולטים בשפות רבות כדי שדוברי שפות זרות יוכלו לפנות לבית הדין מבלי להזדקק למתורגמן.³⁴

מורה הוראה אינו רשאי לדרוש תשלום בעבור פסקיו.³⁵ עליו להשיב בסבלנות גם לחלושי הדעת. כותב התורה תמימה: "יחד עם תעודת 'הסמיכה' היה אבא מארי שונה לנסמכים ממנו פרק בדרכי המשא ומתן במקרה הוראה, בסדר השמועה את 'דבר השאלה' מהשואל, ואיך להאזין ולהקשיב ממנו פרטי הדבר במנוחה ובמתינות, לבלי להאיץ בו ולא לבלבלו ולא לכנוס בדברים בתוך הצעת השאלה; ובמנוחה ובמתינות לחקור את השואל על פרטי השאלה, דבר על אופניו, בסדר ובלשון צחה ומקובלת להמון העם; ותמיד דרוש לזכור, כי השואל איננו איש חכם והשואלת אינה אשה חכמה, כי אם אנשים תמימים ופשוטים אשר כח השגתם אינו מהיר וקל, לכן מן הראוי להשתדל להבינם היטב מה שישאלו אותם, כדי שידעו מה להשיב".³⁶

1. נגישות נוחה פסוק מפורש בתורה: "ושפטו את העם בכל עת".³⁷ כותב בעל הטורים: "מעשר תקנות שתקן עזרא שיהו בית דין יושבין בשני ובחמישי. אם יש שום עיר שצורך לישב בה ב"ד בכל יום מושיבין בה בתי דינין בכל יום הכל לפי צורך השעה".³⁸ הרמ"א פוסק: "בזמן הזה דנין בערב שבת ובערב יום טוב משום בטול מלמדים...".³⁹ היו קהילות שבהן היו דנים דיני ממונות גם בלילה.⁴⁰ הוא הדין לגבי מורי הוראה.⁴¹ פסוק מפורש בתורה: "ולהורות את בני ישראל",⁴² ומפרש החתם סופר: "שבכל נחלת שבת ושבת היו כהנים ולויים בעריהם".⁴³ בימי המשנה היו חכמי ישראל עוברים ממקום למקום ועונים לשאלות.⁴⁴

³² פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תשטז, החלטה משנת ת"יג לפ"ק. וראה הערה 91.

³³ שו"ע חו"מ יז ט. וראה שו"ת דבר שמואל מא; פד"ר ד עמ' 175 – 183.

³⁴ ראה סעיף שמב.

³⁵ ראה רש"י בכורות כט א ד"ה מנא ה"מ.

³⁶ מקור ברוך חלק שלישי עמ' תרד.

³⁷ שמות יח כו. וראה רמב"ם סנהדרין יא ג, שדנים דיני ממונות בכל יום. וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות יח כב: "מלשון ושפטו את העם בכל עת, שדיני ממונות גומרין אפילו בלילה, כי לא אמר כל היום". וראה אור החיים הק' על שמות יח כו.

³⁸ טור חו"מ ה. וראה ב"ח שם; שו"ע שם סעיפים א – ב.

³⁹ שו"ע חו"מ ה ב בהגה. בהמשך דבריו פוסק הרמ"א: "ודוקא לענין ממון יש להקל, דהפקר בית דין הפקר. ונ"ל דדוקא דרך אקראי, לפעמים, אבל אין קובעים בית דין בע"ש ועי"ט, וכן נוהגין".

⁴⁰ ראה שו"ת רדב"ז ג תקט; שו"ת שבות יעקב א קלט.

⁴¹ ראה סעיף כא.

במעהרין תקנו: "וכדי שלא יהיה נספה בלא משפט ח"ו, מחוייב הרב מדינה נר"י בצירוף שני אלופים ר"מ יצ"ו להשאר במקום הוועד אחר התחדשות ג' ימים רצופים, וכל משפט שיבוא לפניהם, עליהם לעשות הכל אפילו להמשיך כמה ימים".⁴⁵ בקראקא החליטו: "פרנס החדש מחוייב להמתין לפני בית הכנסת חצי שעה אחר יציאת בית הכנסת בבוקר ובערב ולשמוע בין איש ובין אחיו האם יש לו פלוגתא גדולה שהוא יכול להסירה".⁴⁶ בפוזנא החליטו: "להעמיד דיינים קבועים שיפסקו איסור והתרי".⁴⁷

ז. שירות איכותי

- יש למנות דיינים ומורי הוראה ראויים.⁴⁸ במקרים מסוימים זכאי אחד הצדדים לדרוש שהדיון יערך בבית הדין הגדול.⁴⁹ בזמן שאין בית דין הגדול זכאי אחד הצדדים לדרוש שהדיון יערך בבית דין בכיר יותר גם אם הוא נמצא בעיר אחרת.⁵⁰ היו זמנים ומקומות שבהם קבלו תקנות השוללות זכות זו.⁵¹
- בפוזנא התקבלה תקנה המחייבת שופטים לבא לדיונים בזמן.⁵²
- על דיון להערך ללא דחוי. כותב הרמב"ם: "... ואם נהג הדיין בדרכי המוסר שנכללו במסכת אבות להיות מתון בדין... ולא יכביד כלומר על ידי קביעת זמנים רחוקים".⁵³ בליטא קבלו החלטה: "איש כי יבא למשפט ידונו אותו תוך מעת לעת".⁵⁴
- הוא הדין למורי הוראה.⁵⁵ פוסק הרמב"ם: "נגוע שבא לכהן לראותו לא יאמר לו לך ושוב אלא נזקק לו מיד".⁵⁶ כותב ספר מנהגי מהר"ש מנוישטאט: "דרש מהר"ש... אם תלמיד חכם הוא ילמוד לבני אדם בחינם, ויהיה מזומן לבריות בכל שעה לדין ולהורות...".⁵⁷

⁴² ויקרא י יא.

⁴³ תורת משה בראשית מט ה. וראה חזקוני ריש פרשת שופטים, שלכהנים פנו רק בשעת עליה לרגל.

⁴⁴ ראה תוספתא תרומות (מהדורת ליברמן) ב יג: אמי ר' יודה מעשה בשביון ראש הכנסת של כזיב שלקח מן הגוי כרם רבעי בסוריא ונתן לו דמיו ובא ושאל את רבן גמליאל שהיה עובר ממקום למקום".

⁴⁵ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק נג. וראה רד"ק שמואל א ח ב. וראה סעיף רמ.

⁴⁶ יהודי פולין וליטא על שנת ת"ח (1648) עמ' 474, תקנה משנת שני"ה לפ"ק. וראה פנקס קהל וירונה א תכו ו.

⁴⁷ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ד החלטה משנת שפ"א לפ"ק.

⁴⁸ ראה סעיף קד.

⁴⁹ ראה רמב"ם סנהדרין ו יג וכן שו"ע חו"מ יד. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים טז יח שאפשר לדרוש להתדיין רק לפני בית דין של השבט. הסברה אכן נותנת שנבול יכול בית דין הגדול שידון את כל מי שלבו חפץ להתדיין לפניו.

⁵⁰ רמב"ם סנהדרין ו ו – ט ושו"ע חו"מ יד. ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק ע תקנה שלפיה בתנאים מסוימים הצדדים זכאים לבקש שדיון יערך לא לפני בית דין בהרכב מקומי אלא בית דין בהרכב בכיר יותר שבו יושבים שני ראשי מדינה ורב. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' רנג החלטה משנת תקנ"ב לפ"ק שזכות נתבע לדרוש שענינו ידון בפני מרא דאתרא ובית דינו.

⁵¹ ראה שו"ת מהר"ק כא, שאין לדרוש מנתבע עשיר להתדיין במקום מרוחק. ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק סד שבסתמא בתביעה ממונית אין להתדיין אצל ראש הגליל כי אם בקהילה לפני האב"ד או הדיינים. כיוצא בזה ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה א רפג תקנה משנת שמי"ז לפ"ק, שלא יוכלו ללכת לונציה לבית הדין הגדול. וראה שו"ת המב"ט א רפ שניתן לקבל תקנה כזו רק בהסכמת אדם חשוב, וראה סעיף קכט.

⁵² פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תשפב החלטה משנת ת"ס לפ"ק וראה גם שם שלט בהרחבה.

⁵³ הקדמה לפירוש המשניות עמ' טז.

⁵⁴ פנקס מדינת ליטא, תקנות ועד שפ"ג לפ"ק סז.

⁵⁵ ראה שלי"ה א דף קפד ב הנזכר בפתחי תשובה שו"ע יו"ד רמב ס"ק ט.

מורה הוראה שאינו עונה לאלתר עלול להענש בידי שמים. אומרת מסכת שמחות: "בשעה שהוציאו את רבי ישמעאל אחד מעשרת הרוגי מלכות להורג היה בוכה שאנו נהרגים כשופכי דמים וכמחללי שבתות. א"ל: שמא בסעודה היה יושב וישן ובאה אשה לשאול על נדתה על טהרות שלה ואמר לה השמש ישן הוא והתורה אמרה: 'אם ענה תענה אותו'. מה כתיב? 'והרגתי אתכם בחרבי'".⁵⁸

○ על דיינים לעשות מאמץ גדול להגיע לחקר האמת.⁵⁹ פוסק המחבר: "ואם נראה לדיין שהדין מרומה, צריך דרישה וחקירה להוציא הדין לאמתו".⁶⁰ פוסק הש"ך: "מוטל על הבי"ד לחקור אחר עדות כדי להוציא הדין לאמתו".⁶¹

בועד ד' ארצות החליטו: "בכך אנחנו גוזרים על הדיינים שבקהילות ובהירידים שיעיינו במאד מאד אם יהיה איזה ערמה מן הצדדים".⁶² בפוזנא החליטו: "על כן ישיאו האלופים הקהל יצ"ו עיניהם ולבם להסיר המכשילה הזאת מבני עמינו לבטל החנויות של פייבש אלם אשר הוא לתקלה ולאבן נגף ולצור מכשול לכמה בעלי בתים... ובכגון זאת ודאי 'פתח פיך לאלם' הוא".⁶³

○ על דיינים ומורי הוראה לעשות מאמץ גדול לברר את ההלכה באופן יסודי. פוסק בעל הטורים: "צריך הדיין להיות מתון בדין שלא יפסקנו עד שיחמיצנו וישא ויתן בו ויהיה ברור לו כשמש כי ברוב משא ומתן ירד לעומקו".⁶⁴

פוסק הרמב"ם: "הגס לבו בהוראה וקופץ וחותר את הדין קודם שיחקרהו בינו לבין עצמו עד שיהא לו ברור כשמש הרי זה שוטה רשע וגס רוח. כך צוו חכמים 'הו מתונין בדין'. וכן איוב הוא אומר 'ורייב לא ידעתי אחקרהו'".⁶⁵

⁵⁶ רמב"ם טומאת צרעת ט יא.

⁵⁷ הלכות ומנהגי מהר"ש ב. וראה ערוך השלחן או"ח קכד יב. וראה שם סו ד, שמורה הוראה רשאי להשיב לשאלות בין פרק לפרק בקריאת שמע. וראה שם קמו ב. וראה הרב מבריסק א עמ' 335.

⁵⁸ בבלי, שמחות ח. וראה העמק דבר שמות כב כג. וראה שו"ת מהרש"ם ב רי, שלדעת הברייתא לא קיי"ל כדרשת ר"ע שחייך קודמים, או שמדקדקים עם צדיקים אפילו כחוט השערה.

⁵⁹ וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים יז ו: "והנה אם שמענו שעבר בפני שלשה, נשלח בעבורם ויבואו לבי"ד ויעידו כולם, והוא הדין למאה, כי בשמענו דברי כולם יתברר האמת, ואם לא היו שם יותר או שהלכו להם ואינם נמצאים שם, בשנים דיי". בהליך השיפוטי על פי התורה הרבה יותר פעיל בחקירה, וכללי העדויות פחות נוקשים ולא כמקובל באנגליה (ובמדינת ישראל). וראה תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים בישראל, סעיפים עד פ נה קטז, שדיינים מוסמכים להתערב בהליכי המשפט, ליזום הבאת עדים, לחקור עדים בעצמם, לאפשר לבעלי הדין לחקור את העדים ואת הצד השני. אם בית הדין חושש שהוא טעה בפסק הדין יש לו סמכות להזמין את הצדדים לדיון נוסף. וראה סדר הדין הקדמה עמ' 8 – 10. על ההבדלים בין שיטות ניהול המשפט המקובלות ראה The court system, crime and punishment (2008) EB.

⁶⁰ שו"ע חו"מ ל א. וראה כו"ב שו"ע חו"מ סא ט.

⁶¹ שו"ע חו"מ עא כג. כוונתו לומר שעל בית דין לזמן עדים ולהחרים את אלו שאינם רוצים לבא ולהעיד.

⁶² פנקס ועד ד' ארצות קפג. המדובר בהערמות בכל הנוגע לתשלום לשדכנים.

⁶³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תרמד החלטה משנת תנ"ג לפ"ק.

⁶⁴ טור חשן משפט י. וראה רמב"ם סנהדרין כ ז; שם שם כא ט; פירוש הרמב"ם למשניות אבות ד ט. וראה ספר חסידים מרג. תיא: "אם יבא דין לפני חכם אל יפסוק מיד ביום הדין אף על פי שהוא יודע בבירור הדין שהרי גם העליונים אין גומרין את הדין בפעם אחת".

⁶⁵ רמב"ם סנהדרין כ ז.

- על דיין ומורי הוראה לעיין היטב בספרים ולהתיעץ עם גדולים מהם.⁶⁶
- על פסק הדין להנתן בהקדם האפשרי. אומר הנביא: "והוכן בחסד כסא וישב עליו באמת באהל דוד שפט ודרש משפט ומהיר צדק", ומבאר רד"ק: "זריז ומהיר לעשות מעשה היושר והצדק".⁶⁷ דיין המענה את הדין ללא הצדקה עובר על לאו מהתורה: "לא תעשו עול במשפטי".⁶⁸
- בקראקא החליטו שעל בית דין תחתון לגמור כל משפט לכל היותר תוך שלשה ימים אחר שמיעת הטענות. בתי הדין האמצעי והגבוה היו מחויבים להודיע את פסק הדין בתוך תשעה ימים.⁶⁹ בפאדוואה החליטו שיש לברר דברי ריבות במשך שבוע ולא יותר.⁷⁰ פוזנא הוחלט: "הדיינים מחויבים לכתוב הפסק דין בתוך הפנקס שלהם תכף ומיד אחר גמר הפסק וגם לכתוב תכף הפסק דין לבעל הדין".⁷¹
- על מערכת אכיפת החוק לודא שפסק הדין מתבצע. פוסק שו"ע הרב: "... הדיינים... חייבים לטרוח ולכוף בעצמם לקיים הפסק אם יש לאל ידם בחרמות ונדויים ולצוות לשוטרים, שזהו עיקר מצות הדיינים".⁷²
- בפוזנא החליטו: "אף קנס לא יושהה יותר מחודש אחד...".⁷³ כעבור כחמישים שנה החליטו שם: "בכל חומר ותוקף מחויבים השלשה שמאים דבתי הכנסת הגדולים לעשות כפיות וחרמות תכף ומיד כשיכלה זמן הפתקאות כפי תקון הקהלה".⁷⁴
- ח. זכות לכבוד כל נתבע הוא בחזקת זכאי כל עוד לא הוכח אחרת.⁷⁵ על דיינים לבא לביתה של נתבעת המקפידה על "כל כבודה בת מלך פנימה", ולא לדרוש ממנה להופיע בבית דין.⁷⁶
- ט. זכות לפרטיות⁷⁷ במעלהין תקנו: "שום רב לא ישב יחידי בדין... אם לא שהוא דבר סתר, שאין הבעל דבר רשאי לגלות העסק הזה".⁷⁸
- מורה הוראה מצווה לאפשר לכל אחד לשאול את שאלתו ללא נוכחות אחרים.⁷⁹

⁶⁶ ראה ספר החינוך רלג. וראה סעיף מח.

⁶⁷ רד"ק ישעיהו טז ה.

⁶⁸ ראה ספר החינוך רלג; קרית ספר על הרמב"ם סנהדרין פרק כ. וראה רש"י בבלי סנהדרין לה א ד"ה לדיינינה במעלי שבתא, שעוכב בביצוע גור הדין נחשב לעינוי דין.

⁶⁹ ראה בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד עמ' 16.

⁷⁰ פנקס ועד ק"ק פאדוואה א שלו.

⁷¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' רצט החלטה משנת תל"ד לפ"ק. וראה שם רפ שגם לאבי"ד היה פנקס כזה. וראה שם א' שסה החלטה משנת תל"ז לפ"ק: "האלופים הדיינים מחויבים לכתוב הפס"ד מיד בפנקס... ואם לא יעשו כן... אזי יהי אותו הפסק בטל ומבוטל כחרס הנשבר".

⁷² שו"ע הרב יו"ד הלכות שחיטה סימן א קונטרס אחרון אות ז. וראה ביאור הגר"א למשלי לא ט.

⁷³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא שנט החלטה משנת ת לפ"ק.

⁷⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תקמב החלטה משנת תמ"ז לפ"ק

⁷⁵ ראה סעיפים שמב שמג שמד.

⁷⁶ ראה שו"ע חו"מ קכד א. וראה טור חו"מ סוף סימן צו; שו"ת הרדב"ז א תא. וראה סעיף שיז.

⁷⁷ ראה סדר הדין עמ' 195 - 197. ראה הרב ד"ר איתמר ורהפטיג, "בירור עובדות במשפט תוך פגיעה בצינעת הפרטי", משפטי ארץ טענות וראיות, הוצאת מכון ארץ חמדה עמ' 209-221.

⁷⁸ תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק קנז.

הסטייפּלר כותב לבחור אחד: "כשהיית אצלי ראיתי שאתה ניכר לי ושכבר ראיתך פעם, אך אין דרכי לשאול למי שאינו מגיד בעצמו כי אולי יש לו טעם".⁸⁰

כותב ספר פרדס רמונים: "... וכן המנהג שאין הנשים שואלות בעצמם רק שולחות על ידי הנשים הממונות על זה וסומכות עליהם בכל אשר יאמרו".⁸¹

י. סודיות אסור לדיין לספר פרטים אישיים שנודעו לו תוך כדי דיון.⁸² כמה מן האחרונים הקפידו שלא לפרסם את שמם של הפונים אליהם בשאלות אישיות.⁸³

יא. כבוד למנהגי הפונים על בית הדין להתחשב במוצאו העדתי של בעל הדין.⁸⁴ פוסק מהר"ח פאלאג'י בשם הכנסת יחזקאל: "אין ביד הספרדי לכפות לאשכנזי שיתבטל מן המנהג שלנו".⁸⁵ אסור לבית הדין לפגוע במי שפעל בתום לב על פי הוראת רבו.⁸⁶

יב. יש לפרסם מידע הנוגע למערכת המשפט

יג. אזור רשאי שלא להזדקק לשירות.⁸⁷ לא ניתן להגיש תביעה ממונית ללא הסכמת התובע.⁸⁸

על הפרנסים לפקח על שירותי המשפט וההוראה, להרחיבם ולשפרם.⁸⁹

כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לשירותי המשפט וההוראה. הרב משה שטרנבוך מעיר, שכאשר הצדדים נעזרים בעורכי דין, יש לשים לב לכך שאם לצד אחד יש עו"ד מעולה ויקר ולשני אין אמצעים כמותו, על הדיינים לדרוש שגם לשני יהיה טוען טוב כמו הראשון.⁹⁰

מועצת הרבנות הראשית תקנה שבית הדין רשאי לקצוב הוצאות משפט על מי שהפסיד בדין.⁹¹

⁷⁹ ראה העמק דבר ויקרא יד נה. וראה שו"ת רבי עקיבא איגר עג, המובא בפתחי תשובה על שו"ע יו"ד רכב ס"ק ב, שעל מורה הוראה שפונה אליו מי שרוצה להתיר את נדרו אך אינו רוצה לפרט את הנדר לחתור ולמצוא עצה כדי לאפשר זאת.

⁸⁰ קריינא דאגרתא ב.כ.

⁸¹ פרדס רמונים, שפתי חכם יו"ד קפח אות ז, הו"ד בדרכי תשובה שו"ע יו"ד קפח סעיף ב אות כא.

⁸² ראה חשוקי חמד יומא פד א עמ' תקסב - תקסז.

⁸³ על זהירות מפני פגיעה בכבוד השואל ראה שו"ת חתם סופר חו"מ קסו; שו"ת אגרות משה או"ח ד קטו.

⁸⁴ ראה הרב ד"ר רצון ערוסי, "הגורם העדתי בפסיקת ההלכה", דיני ישראל י - יא תשמ"א - תשמ"ג, עמ' קכה - קעה.

⁸⁵ משא מלך תורת המנהגות קסג.

⁸⁶ ראה סעיף ריב.

⁸⁷ ראה שו"ת הרב"ז ג ה.

⁸⁸ יחיד רשאי לותר על זכות תביעה גם במקרה שהשלטון אינו מוותר. וראה סעיף רמ.

⁸⁹ על מגבלות תקציביות ראה סעיפים סו סט.

⁹⁰ שו"ת תשובות והנהגות ג תמו. ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 - 16 פרק ה על הרשות השופטת אולם אין שום הוראה מהותית הנוגעת לתפקוד מערכת המשפט.

⁹¹ ראה ד"ר זרח ורהפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טו עמ' 90 - 95. תקנה מעין זו התקבלה כבר בליטא ראה פנקס מדינת ליטא טז ועד שפ"ג לפ"ק. תקנה זו מאפשרת גם לעניים לתבוע את עושיהם, ובמקרה שהם זוכים בדין הם לא יצטרכו לשלם מכיסם את שכרם של עורכי הדין.

*

חכמי המוסר והמשפט סוברים שיש להקפיד על שוויון במערכת המשפט, ועל כך שמקרים דומים יטופלו בצורה דומה.⁹²

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "הכל שוים לפני החוק וזכאים ללא הפליה להגנה שווה של החוק".⁹³

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "הכל שוים לפני בתי המשפט ובתי הדין".⁹⁴ על שוויון הזדמנויות היא קובעת: "בכל מקרה שעניין הצדק יתבע זאת, יועמד לרשותו סגור ממונה, ללא הוצאות, אם אין בידו אמצעים מספיקים לשלם לו".⁹⁵ אותה אמנה קובעת בענין סודיות: "ניתן להחליט כי המשפט... יתנהל בדלתיים סגורות... או בשעה שטובת חייהם הפרטיים של בעלי הדין תובעת זאת, או... שלרגלי נסיבותיו המיוחדות של המשפט תפגע הפומביות בעניין הצדק".⁹⁶

העקרון שלפיו זכאי כל אחד להליכי משפט ברמה גבוהה בא לידי בטוי בכמה מן החוקות. במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית שלפיה הפונה זכאי לדיון משפטי "ללא דחיה מופרזת".⁹⁷ אחרות קובעות שכל אחד זכאי שענינו ידון במשך זמן סביר,⁹⁸ שיהיה משפט מהיר⁹⁹ או שההליך השיפוטי לא ימשך יותר מדי זמן.¹⁰⁰

העקרון שלפיו הכל שוים לפני בתי המשפט ובתי הדין נזכר בכמה מן החוקות.¹⁰¹ בקצת חוקות קיימת הוראה לפיה יש להקפיד על השוויון, כי לכל אחד הזכות לתבוע לדין, הזכות להתגונן,¹⁰² וכי הנזקקים זכאים לקבל את שירות בית המשפט ללא תשלום.¹⁰³ חוקות אחרות קובעות שעל המדינה לסייע לנתבע שאין לו אמצעים לקחת עורך דין.¹⁰⁴ בכמה מדינות קובעת החוקה שיש להקים סגוריה ציבורית.¹⁰⁵

⁹² ראה A Theory of Justice עמ' 237.

⁹³ הכרזה ז.

⁹⁴ כתבי אמנה 1040 14 1.

⁹⁵ כתבי אמנה 1040 14 3 ד.

⁹⁶ כתבי אמנה 1040 סעיף 14 1.

⁹⁷ ראה ICL חוקת פינלנד 16 (1).

⁹⁸ ראה ICL חוקת שוויצריה 29 (1).

⁹⁹ ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה, התוספת הששית. וכן ICL חוקת יפן 37 (1).

¹⁰⁰ ראה ICL חוקת ברזיל 217 (2) שבת משפט לספורט נדרשים לפסוק בתוך ששים יום מיום התביעה.

¹⁰¹ ראה ICL חוקת בולגריה 121 (1).

¹⁰² ראה ICL חוקת איטליה 24 (1) (2) וחוקת יפן 32.

¹⁰³ ראה ICL חוקת ספרד 119.

¹⁰⁴ ראה ICL חוקת איטליה 24 (3), חוקת יפן 37 (3) וחוקת הודו 39A ;

¹⁰⁵ ראה ICL חוקת ברזיל 134 ; חוקת בלארוס 62 (1) ; חוקת איטליה 24 3.

פרק מט. שירותי דת**רמו. מוסדות ומנויים**

בית המקדש כותב הרד"ק: "... מצוה היה על ישראל לבנות בית המקדש... ועל המלך מוטל לעשות ולצוות את ישראל לעשות"¹. כותב החינוך: "מצות בנין בית הבחירה לבנות בית לשם ה'... וזו מן המצוות שאינן מוטלות על היחיד כי אם על הצבור כולן..."². לדעת ספר החינוך, מוטלים על הציבור גם הכנת אפר פרה אדומה, הכנת שמן המשחה והקרבת קרבנות הציבור.³

חכמים תקנו שעל תושבי העיר לדאוג לכל צרכי הדת שבה

בית כנסת הקמתו⁴ ארגון תפילות במנין⁵ מנוי שליח ציבור⁶ מנוי בעל קורא⁷ ובעל תוקע⁸ רכישת ספרי תורה נביאים וכתובים⁹

בית מדרש¹⁰

מקוה טהרה בנייתו¹¹ הפעלתו ואחזקתו¹² בקהילות התפשט המנהג למנות בלנית.

עירוב חצרות ושיתוף מבואות פוסק השו"ע: "בני מבוי כופין זה את זה לעשות לחי וקורה למבוי"¹³. פוסק החתם סופר: "השכל הפשוט גוזר שראוי ומחוייב לתקן החצרים והמבואות בעירוב המתיר טלטול"¹⁴. קהילות רבות מינו ממונה על העירוב.

¹ רד"ק שמואל ב ז א. וראה שו"ת שאילת דוד, הקדמת קונטרס דרישת ציון וירושלים, שרק מלך בונה את בית המקדש. נראה שלכך שני טעמים: א. כדי לבנות את בית המקדש יש צורך באמצעים ארגוניים שעומדים רק לרשות מלך, ראה בבלי בבא בתרא ד א. ב. רק מלך יכול להגן על בית ה' ועל האוצר שבו מפני אויבים.

² ספר החינוך זה. החינוך לא כתב שהמצוה מוטלת על המלך. וראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר טז כא שבנין בית המקדש אינו מוטל על המלך דוקא. וראה א"ת ערך בית המקדש. מצוה זו מוטלת לא רק על תושבי א"י אלא על כל יהודי באשר הוא, ראה רמב"ם שקלים א ח.

³ ראה ספר החינוך שצו קז תא רצט. בקצת מן המצוות אומר החינוך שהן מוטלות במיוחד על הכהנים. מכיון שמצוות אלו מוטלות על הציבור ממומנת מנחת חביתין של כהן גדול שמת מתרומת הלשכה, ראה ירושלמי שקלים ז ג ורמב"ם שקלים ד ד.

⁴ ראה שו"ע או"ח קנ א; שם חו"מ קסג ט.

⁵ ראה רש"י בבלי מגילה ה א ד"ה עשרה בטלנים: "שהן בטלנים ממלאכתן וזוונים משל ציבור כדי להיות מצויין בתפלה בבית הכנסת".

⁶ ראה שו"ע או"ח נג כב. וראה שם שרצוי ששי"צ יקבל שכר, ושם סעיף כג שפורעים את שכרו מקופת הקהל.

⁷ ראה שו"ע או"ח שו ו.

⁸ ראה חוות יאיר קפו.

⁹ ראה שו"ע חו"מ קסג א.

¹⁰ ראה משנה ברורה סימן קנ א ביאור הלכה ד"ה ולקנות להם תני"ך. וראה א"ת ערך בית המדרש.

¹¹ ראה שו"ע חו"מ קסג ג בהגה. וראה דרכי משה פרשת מצורע: "מצוה וחובה על ראשי הק"ק מנהליו ומנהיגיו ובראשם רבני העיר... להשגיח ולראות אם יש מקואות בעיר די סיפוק בני העיר". וראה שו"ת אגרות משה חו"מ א מ, שלעשות מקוה עדיף מצרכי העיר ומלהקים בית כנסת. על הצורך במקוה לגברים ראה שו"ת עין יצחק א או"ח ב, וראה סעיף רטז הערה 49.

¹² ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתצד החלטה משנת תס"ז לפ"ק.

¹³ שו"ע חו"מ קסב א.

מנוי מגיד מישרים פוסק הרמב"ם: "... צריך להעמיד בכל קהל וקהל מישראל חכם גדול וזקן וירא שמים מנעוריו ואהוב להם שיהא מוכיח לרבים ומחזירן בתשובה".¹⁵

מנוי מרא דאתרא או מורה הוראה¹⁶

סוכה ציבורית¹⁷

קהילות רבות מינו שוחט, בודק ומנקר.¹⁸ יש שבנו בית שחיטה.¹⁹
 ראוי לכל עיר שיהיו לה מוהל²⁰ וסופר סת"ם משלה.²¹
 ראוי לכל עיר שיהיו לה בית קברות²² וחברה קדישא.²³

בית דין כופה על הציבור לקיים את תקנות חכמים.²⁴
 על הפרנסים לודא שהתקנות מתבצעות. פוסק הריב"ש: "ושימו קנס ביניכם, מפשוט או ב' פשוטים: למי שלא יהיה בכל יום, בבית הכנסת, בשעת הנץ החמה. למען יהי כל אחד ואחד, זריז להיות שם".²⁵
 במעהרין תקנו: "וכל קהלה קטנה שאין להם בתמידות מנין להתפלל בכל יום בבית הכנסת שחרית וערבית מחוייבים... לתקן ביניהם תיקון בתוקף עז בקנס רב כדי שיתפללו תמיד במנין

¹⁴ שו"ת חתם סופר או"ח צט. וראה סמ"ע שו"ע חו"מ קסב ס"ק א. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ה כח, שראוי להתקין עירובין במקום שניתן.
¹⁵ רמב"ם תשובה ד ב.
¹⁶ ראה סעיף כא.
¹⁷ ראה חשוקי חמד סוכה עמ' קפד.
¹⁸ על מנוי שוחטים ראה שו"ת הרשב"א א תקצד ורדב"ז על רמב"ם סנהדרין א ט. וראה שו"ת קול מבשר א יז: "דיתקנה זו שלא ישחוט אלא טבח ידוע הממונה מהקהל היא תקנה טובה ומצוה רבה יש בזה". וראה פנקס קהל וירונה קלט החלטה משנת שי"ד לפ"ק.
¹⁹ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תרב החלטה משנת ת"נ לפ"ק.
²⁰ ראה בבלי סנהדרין יז ב: "כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד חכם רשאי לדון בתוכה... רופא ואומן", ומבאר רש"י ד"ה רופא: "למול תינוקות". וכן פירש רש"י בבלי בבא בתרא כא א. מהגמרא מוכח שראוי שיהיה מוהל בעיר אך חיוב גמור אין כאן, וראה רמב"ם דעות ד כג. וראה דרכי משה פרשת תזריע: "ולכן ראוי לכל קהל ועדה מישראל להמציא ביניהם מוהלים למען תתקיים מצוה זו כתיקונה ובזמנה".
²¹ ראה בבלי סנהדרין יז ב: "כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד חכם רשאי לדון בתוכה... ולבלר ומלמד תינוקות", ומפרש רש"י ד"ה לבלר: "לכתוב ספרים". וראה רדב"ז על הרמב"ם סנהדרין א י: "ולבלר היינו כותב ספרים". וראה סעיף רמ הערה 24.
²² ראה שו"ת עין יצחק יו"ד לד. וראה רמב"ם שמיטה ויובל יג ג שלערי מקלט יש להקצות שטחים לבית קברות מחוץ לתחום.
²³ ראה רש"י כתובות ח ב ד"ה כנגד חזני העיר. וראה שו"ת התשב"ץ ג יג. על קברנים בשכר בזמן המשנה ראה תוס' בבלי נזיר יא א ד"ה יודע אני.
²⁴ ראה שו"ע חו"מ קסג א.
²⁵ שו"ת הריב"ש תקיח. וראה שו"ע או"ח נה כב בהגה.

בכל יום בבוקר ובערב".²⁶ בפוזנא החליטו: "באמת מי יפאר גודל פאר מ"י הגאון הגדול... אשר איזן וחיקר ותיקן ויסד בית המדרש שיהגו בתורה יומם ולילה לא ימוש ספר התורה מפי יושבי בית המדרש..."²⁷.

מצוה לפעול למען חיזוק הדת, אולם אין להכביד על הציבור יתר על המדה לצורך זה. האגרות משה פוסק, שאין חיוב לבנות מקוה בעיר קיט, כאשר קיימת אפשרות נוחה לטבול בעיר סמוכה.²⁸ במעלה התיקנה תקנה לפיה בני העיר ימנו לעצמם מרא דאתרא רק אם יש מספיק עשירים בעיר שיממנו אותו.²⁹ פרנסי קסטליה תקנו שקהילה שיש בה פחות מארבעים משפחות אינה חייבת לקבל רב.³⁰

"זאת תורה משה לא תבטל",³¹ אולם כיום יד ישראל אינה תקיפה לבנות את בית המקדש.³² מלבד זאת, בשאלות הלכתיות אחדות הנוגעות לבנין המקדש לא הגיעו הפוסקים לכלל הכרעה.³³

לגבי תקנות העיר פוסק ערוך השלחן: "ובזמנינו שספרים נדפסים אין כופין על נביאים וכתובים הכתובים על קלף... וכופין לקנות ספרי דפוס המוכרחים כמו תנ"ך עם פירש"י ומשניות וש"ס וטורים ורמב"ם וארבע ש"ע כדי שמי שירצה ללמוד יהיה לו במה שילמוד".³⁴ המשנה ברורה פוסק: "... ובמקומות שהספרים מצויים אין כופין לקנות ספרים רק ס"ת דהרי יכולים לשאול אצל אנשי העיר".³⁵

כיום הרבנים הם אלה שעליהם מוטל התפקיד של החכם המוכיח את העם.³⁶

פוסק הרמב"ם: "המלך המשיח עתיד לעמוד... ובונה המקדש".³⁷

²⁶ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק יז. וראה Jewish Self-government in the Middle Ages עמ' 355 שפרנסי קסטליה התכנסו בואלידוליד (Validolid) בשנת קצ"ב, ותקנו שבקהילות קטנות יש לקנות גברים שאינם באים למנין.

²⁷ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תרמו משנת תנ"ד לפ"ק.

²⁸ שו"ת אגרות משה חו"מ א מא. וראה כע"ז בענין הקמת בית כנסת שו"ת אגרות משה יו"ד ד נו.

²⁹ ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד קוניץ תט"ז לפ"ק שכה (ה), ושם שבמקרה שאין להם אפשרות להחזיק רב הם יהיו סמוכים על שלחן רב הגר בעיר סמוכה. על גובה שכר הרב ראה שו"ת שרידי אש א קלח.

³⁰ ראה Jewish Self-government in the Middle Ages עמ' 354.

³¹ ראה סעיף עג הערה 3. וראה שו"ת משנה הלכות מה"ת סימן סב, שגם הסובר שרה"ר דאורייתא בזה"ז ועירוב אינו מועיל צריך לתמוך בהקמת עירוב, וראה שם סימן סד.

³² ראה ספר החינוך צה, שהמצוה לבנות את בית המקדש היא רק בזמן שרוב ישראל על אדמתן. המנחת חינוך שם אות (א) [ט] מעיר: "וגם היום אפשר שאם יתנו המלכיות רשות לבנות בית המקדש, מצוה לבנות".

³³ וראה שו"ת חתם סופר אורח חיים רח: "בנין בהמ"ק צריך להיות עפ"י נביא ככל אשר אני מראה". וראה מועדים וזמנים ה קנא: "... נראה שבבנין בית המקדש צריך לעיכובא נביא דוקא..."

³⁴ ערוך השלחן חו"מ קסג א. וראה קונטרס חיובי שכנים ותקנות הקהילות על סימן קסג א. הערת הרב נבנצל: "וקודם כל ספרי הלכה למעשה".

³⁵ מ"ב סימן קנ ס"ק ג.

³⁶ ראה שו"ת תשובות והנהגות ג רמא.

³⁷ רמב"ם מלכים יא א. וראה שם הלכה ד. וראה העמק דבר שמות כה ב.

רמז. זכות לשירותי דת¹

- א. לכל אחד כותב הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק: "התורה היא, בין במדרש בין במעשה, קניינה של כנסת ישראל כולה. הכול, משופטי העם וראשי עד חוטבי עציו ושואבי מימיו חייבים לחיות על פי התורה... אין האידיאל של חיי עולם רשות היחיד של בני עליה או בעלי האשכולות, אלא רשות הרבים של כל ישראל".²
- ב. גם רשע גמור זכאי לסיוע בקיום מצוות.³
- ג. תושב חוץ אינו זכאי לקבל שירותי דת אך ראוי לתתם לו.⁴
- ד. שויון⁵
- ה. ללא דרישות שרירותיות⁶
- ו. ללא דרישות מכבידות אסור לכהנים לקבל תשלום עבור שירותי טהרה לטמאים: "הנוטל שכרו... להזות ולקדש - מימיו מי מערה ואפרו אפר מקלה..."⁷
- ז. פוסק הרמ"א: "האב שאינו יודע למול, ויש כאן מוהל שאינו רוצה למול בחנם, רק בשכר, יש לב"ד לגעור במוהל זה".⁸ פוסק האגרות משה: "יש לידע שבעצם יש לחברה קדישא לעסוק בנפטר בחינם במצוות גמילות חסדים (חת"ס שם), ורק לבקש תשלום בשביל ההוצאות האמיתיות שלהם".⁹
- ח. בקנדיאה תקנו: "שמכאן ולהבא לא יורשה עוד... להסגיר עוד המקוה לכלות, ולא יוכל החזן להכריחן לתת לו מאומה..."¹⁰ בליטא החליטו: "יעשו הגבאים מן הצדקה לכל אשה עניה שני כותנות פשתן דקה ולבן שתתלבש בה בימי נדתה ובימי ליבונה וטהרה ממקור דמיה".¹¹
- ט. נגישות נוחה¹² זו מדת התורה. פסוק מפורש בתורה: "ואסף איש טהור את אפר הפרה... והיתה לעדת בני ישראל למשמרת..."¹³, ומבאר הנצי"ב: "... שיהיה בסנהדרין שבכל עיר מסור ומשומר במקום טהור".¹⁴
- י. שירות איכותי על שירותי הדת להנתן על ידי בעלי מקצוע ברמה גבוהה.¹⁴ על מוסדות הדת להיות נאים ונקיים.¹⁵ בחורף יש לחמם את המקואות.¹⁶

¹ ראה סעיף צח. על הזכות ללמוד תורה ראה סעיף קע.

² איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 44.

³ ראה הרב מבריסק א עמ' 275. וראה סעיף צג הערה 21 וסעיפים קעא, קעז, קפא.

⁴ ראה, למשל, מג"א או"ח תכט ס"ק ב. על הערבות לשמירת מצוות של אורחים בעיר ראה סעיף רלא. עם זאת, אם הסיוע כרוך בהוצאה כספית יש מקום להבחין בין אזרח ותושב ובין אורח, ראה סעיף רסח.

⁵ ראה סעיף צג.

⁶ ראה סעיפים קסד קעא.

⁷ משנה בכורות ד ו.

⁸ שו"ע יו"ד רסא א. וראה שו"ת הרשב"א א תעב.

⁹ שו"ת אגרות משה יו"ד ד סב.

¹⁰ תקנות קנדיאה צא. וראה פנקס קהל טיקטין 130 החלטה מאדר תע"ז לפ"ק.

¹¹ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק רלט.

¹² ראה שו"ת אגרות משה חו"מ א מ.

¹³ העמק דבר במדבר יט ט.

¹⁴ ראה סעיף קמח.

¹⁵ ראה סעיף רפג.

- בפוזנא החליטו: "באורים כבדו ה'. הגבאים מחויבים להצטרף עליהם פרנס אחד לעשות סדר על נרות תפילה ושבת ובל יחסר המזג וה' יאיר לנו".¹⁷
- ח. זכות לכבוד פוסק הרמב"ם בהלכות ביכורים: "בראשונה כל מי שהיה יודע לקרות קורא וכל מי שאינו יודע לקרות מקרין אותו. נמנעו אלו שאין יודעים לקרות מלהביא. כדי שלא יכלמו התקינו בית דין שיהיו מקרין את מי שהוא יודע כמי שאינו יודע".¹⁸
- פוסק השו"ע בהלכות קריאת התורה: "לא יקראו שנים אלא העולה קורא וש"צ שותק או ש"צ קורא והעולה לא יקרא בקול רם", ומעיר המשנה ברורה: "וכמנהגנו עכשיו שלעולם הש"ץ קורא אפילו כשהעולה הוא בקי כדי שלא לבייש את מי שאינו יודע לקרות".¹⁹ פוסק הטור: "המקדש האשה מברך", ומעיר הדרישה: "... ועכשיו המנהג שאין החתן מברך כלל, ושמעתי הטעם שאין לבייש מי שאינו יודע".²⁰
- בפוזנא תקנו: "השמשים עושים את הישר בעיניהם, זיא זיין מזמין הבעל בית בבית הכנסת תוך מכירת מצוות, ונתבייש בעל הבית אזל סומקא ואתא חיורא וגדולה הבושה, לכן לא יעשה כן בישראל...".²¹
- ט. זכות לפרטיות המהר"ם מפאדוואה ובנו תקנו: "בענין הטבילה שיכנסו הנשים לבית המרחץ בלילה ויעשו החפיפה והטבילה הכל בלילה בסיבה שבית המרחץ עומד במקום תחנותה בחצר בית הכנסת ומרגישים בם כל ההמון בכניסתן למרחץ שעת טבילתן היא, כי אין המנהג לשם שיכנסו הנשים בערבית לבית הכנסת להתפלל, והצנועות מתביישות...".²² כשמונה עשרה שנה לאחר מות המהר"ם מפאדוואה החליטו בעירו לבנות מקוה חדש במקום יותר צנוע.²³ עוד החליטו שם לאסור על גברים לעבור דרך חצר בית הכנסת, ליד הכניסה למקוה.²⁴
- י. סודיות אומרת הגמרא: "מפני מה תקנו תפלה בלחש כדי שלא לבייש את עוברי עבירה".²⁵
- כותב המשך חכמה: "חסה התורה על כבוד הבריות, שהזב והזבה יתבזו במה שיודע בפרסום זובם, בהתעסק כהנים רבים בקרבנות שלהם. לכן חסה התורה ולא הצריכה רק עופות וליכא פרסום".²⁶

¹⁶ ראה חמדת שלמה, קונטרס הנהגת אדם מגדולי ישראל סימן ח וסימן ג.

¹⁷ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשפב החלטה משנת תט"ו לפ"ק. וראה שו"ת תשב"ץ ג קצ.

¹⁸ רמב"ם ביכורים ג יא.

¹⁹ ראה משנה ברורה על שו"ע או"ח קמא ב ס"ק ח.

²⁰ דרישה טור אבהע"ז סימן לד. וראה ספר חסידים (מרג.) תשסח: "... ולא יתכן שהחזן יקרא בפרשת עריות את החשוד עליהן... שלא ילבין פניו".

²¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קצח החלטה משנת שצ"ב לפ"ק.

²² שו"ת מהרש"ל ו (= שו"ת הרמ"א יח). וראה ש"ך על שו"ע יו"ד קצט סוף ס"ק ו. וראה סעיף שטז.

²³ ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה א קיח, החלטה משנת שמי"ג לפ"ק. וראה שו"ת מנחת יצחק ב קב; שו"ת תשובות והנהגות א תקי.

²⁴ ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב החלטה לד משנת שס"ד לפ"ק. וראה תקנות קנדיאה עב. וראה סעיף רמז.

²⁵ בבלי סוטה לב ב. וראה כסף משנה על הרמב"ם תפילה ונשיאת כפים ה ט.

²⁶ משך חכמה על ויקרא טו יד.

- יא. כבוד למנהגים פוסק הדברי חיים: "אם עושין מקוה צריך לכתחילה לעשותה כשר אליבא דכולי עלמא כי הוא קדושתן של ישראל".²⁷
- יב. יש לפרסם את כל המידע הדרוש לצורך שמירת מצוות.²⁸
- יג. כל עוד האזרח מקיים מצוות כדין אין לחייב אותו להזדקק לשירותים שהציבור מעמיד לרשותו.²⁹
- יד. מי שאינו מקבל שירותים שהוחלט עליהם רשאי לתבוע לדין את השלטון.³⁰

על הפרנסים לפקח על שירותי הדת, להרחיבם ולשפרם.³¹ בפוזנא החליטו: "... חוב על הקהל יצ"ו לפקח ביום א' הסמוך מדבר האתרוגים כדי שהקהלה יצ"ו תהיה בטוחה שיהיה להם אתרוגים של מצוה בזמנו, וחלילה להתרשל".³² ראוי להם גם לפקח על המחירים של ארבעת המינים.³³

זו מדת התורה. מבאר הרמב"ם: "אבל תועלת החג הרי טעמה ידוע, במה שיושג באותה ההתקלהות מהתחדשות התורה באותה ההתפעלות ואחוות בני אדם זה לזה, ובפרט מצות הקהל... והיו דמי מעשר שני להוצאות... וכן נטע רבעי ומעשר בהמה, ויהיו שם מבשר המעשר ויינות נטע רבעי ומעות מעשר שני ויתרבו המזונות שם, ואסור למכור מאומה מאלו ולא לאחר מזמן לזמן... ונמצא שבהכרח יתן ממנו צדקה".³⁴

יש לעבר את השנה כדי לאפשר לעולי רגל מכל העולם לעלות לירושלים.³⁵

כמה מלכים סייעו לעולי הרגל. פסוק מפורש בדברי הימים: "ולא נעשה פסח כמוהו", ומבאר רש"י: "שיתן המלך והשרים בהמות לפסחים די ספוקם ובקר לשלמי חגיגה וצוה ללוים להכין להם ולשלוח לכל איש ואיש לפי אכלו".³⁶ ספר שבט יהודה מספר: "כשמגיע ראש החדש הנקרא אצלם ניסן יוצאים רצים ושלוחים במאמר המלך והשופטים לכל סביבות ירושלים לכל מי שיש לו מקנה צאן וקצת בקר ימהר להביא המקנה כדי שימצאו עולי רגלים די זבחייהם וגם למאכלם, כי העם רב מאד".³⁷

חכמים הקלו על עולי הרגל בדיני מחיצות,³⁸ תקנו תקנה המאפשרת להם ללון בירושלים ללא תשלום³⁹ ותקנו תקנות המבטיחות שיהיו בירושלים בשר ופירות בשפע.⁴⁰ אחד הממונים בבית

²⁷ שו"ת דברי חיים י"ד ב צט.

²⁸ ראה סעיף רלט.

²⁹ ראה סעיף קנו. אין חירות שלא לשמור מצוות, ראה סעיפים קנו רי.

³⁰ כבדין צדקה, ראה סעיף רסח, וכבדין בית ספר ראה סעיף רעד.

³¹ על מגבלות תקציביות ראה סעיפים סו סט.

³² פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשפד החלטה משנת תט"ו לפ"ק. וראה שו"ע או"ח תרנח ט, וראה תקנות מדינת מעהרין ועד דרעזניץ תי"ט לפ"ק שלג(ח) שמינו "אתרוגיר" שהיה ממונה על כך.

³³ ראה שו"ת אגרות משה ט י"ד ה לד.

³⁴ מו"נ ג מו. וראה רש"י על בבלי פסחים ז א ד"ה כיון שרבתה מצה.

³⁵ ראה רמב"ם קידוש החדש ד ה. וראה שקל הקדש על הרמב"ם שם, באור ההלכה ד"ה כדי שיהי להם פנאי.

³⁶ (מיוחס ל)רש"י דברי הימים ב לה יח בשם רבי אליעזר ב"ר משלם זצ"ל. וראה דברי הימים ב ל כד.

³⁷ שבט יהודה השמד הס"ב עמי קמו. וראה בר"ר סד י, על יוזמה של פפוס ולוליאנוס להקל על עולי רגלים.

³⁸ הערת הרב נבנצל על השבט יהודה: "ספר זה בדה מלבו או העתיק ממי שבדה מלבו, ותלה זה בנציב רומי".

³⁹ ראה רמב"ם שבת יז ל.

המקדש היה ממונה על חפירת בורות בירושלים כדי שיהיו מים לעולי רגלים.⁴¹ על בית הכנסת שהיה סמוך לעזרה כותב השפת אמת: "... ולכאורה אין מובן לאיזו צורך הי' להם שם ביהכ"י הלא בעזרה עצמה היו יכולים לעשות מה שהיו עושים בביהכ"י? ואפשר, לפי שאסור לישב בעזרה, והיה קשה להם לעמוד, והוא טורח גדול לציבור".⁴²

האמורא שמואל מנע את העלאת מחיר קערות החרס לאחר פסח וגרם להורדת מחירם של הדסים לפני סוכות.⁴³

גם כיום תקפות כל ההוראות בדבר הזכות לשירותי דת. כותב הרב מאיר בר אילן: "והיות והממשלה צריכה לדאוג שהאזרחים לא יאכלו בשר שיש בו סכנה, כן צריכה לדאוג, שהאזרחים לא יאכלו בשר שיש בו איסור. משום כך השוחטים והמנקרים הם פקידי הממשלה... אסור יהי לדרוש שכר שחיטה כי המסים צריכים לכסות הכל".⁴⁴

כיום קיים צורך גדול יותר מבעבר להקפיד על שירותי דת ברמה גבוהה. כבר לפני יותר ממאה שנה כותב הרב חיים ברלין: "יש ויש הרבה ענינים כוללים ונחוצים לציבור, כגון לתקן מקוואות חדשים טובים ונאותים לפי הזמן. ובפרט בעיר ישנה שמקוואותיה בנויים עוד לפי רוח הדור הישן... ואם היה להם מקוה חדשה לפי רוח הזמן היה תקנה גם לצנועות שלא יחלו ח"ו וגם לפרוצות...".⁴⁵ כותב הראי"ה קוק על מטרות דגל ירושלים: "... להשתדל לפאר ולהדר את כל הבתים המקודשים לתורה ועבודה, את בתי הכנסיות, בתי המדרשות, הישיבות, בתי הדינים, בתי התלמוד תורה ועוד, שתהיה להם חזות נאה והגונה שיהיו מתאימים עם התביעות ההיגיוניות ומצב הבריאות, שיפרחו ויזהירו מבית ומחוץ".⁴⁶

שירותי הדת מיועדים בימינו לציבורים גדולים ומגוונים ולפיכך יש להקפיד, יותר מבעבר, שהם יהיו מקובלים מבחינה הלכתית על כל החוגים, על כל הדעות ועל כל העדות. פוסק הרב שטרנבוך: "... אחרי החורבן הנורא שרוב קהלות ישראל נהרסו, שרידי הפליטה ממקומות שונים ובמנהגים שונים נתקבצו בארה"ק ובמקומות שונים באמריקה ואירופא, וכל אחד רצונו להחזיק במנהג אבותיו, ומחוייב למעבד הכי וכדכתיב 'אל תטוש תורת אמך', ורב העיר שבונה היום מקוה במקומות עם קהלות שונות צריך לתקן לכו"ע, ולכן נתפשט היום טפי המנהג בגי בורות... ויש טעם לזה היום מדינא כמ"ש".⁴⁷

³⁹ ראה רמב"ם בית הבחירה ז יד.

⁴⁰ ראה רמב"ם מעשר שני ט ה; רמב"ם בכורות ז ח. וראה שו"ת חתם סופר או"ח ב.

⁴¹ ראה רמב"ם כלי המקדש ז טו. וראה סעיף רנד.

⁴² שפת אמת, יומא סח ב ד"ה בית הכנסת היה סמוך לעזרה.

⁴³ ראה בבלי פסחים ל א; סוכה לד ב.

⁴⁴ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 45.

⁴⁵ שו"ת נשמת חיים סוס"י ק.

⁴⁶ חזון הגאולה, נספחות עמ' רצו.

⁴⁷ מועדים וזמנים השלם ד-ה סימן שח בהערה, עמ' קד. וראה מועדים וזמנים השלם ו ד בענין תקיעת שופר, ובשו"ת תשובות והנהגות א תרמח בענין מזוזה בחדר המתנה למקוה.

רמח. תמיכה בחכמים**תמיכה של יחידים**

פוסק הרמב"ם: "מצות עשה להדבק בחכמים ובתלמידיהם כדי ללמוד ממעשיהם כענין שנאמר: 'ובו תדבק'... לפיכך צריך אדם להשתדל... לעשות פרקמטיא לתלמיד חכם ולהתחבר להן בכל מיני חבור"¹. פוסק הרשב"א: "אם תלמיד חכם שמניח עסקיו ועוסק במלאכת שמים, זה דבר ברור הוא, שאף בני עירו חייבין לעשות מלאכתו..."². הרשב"ץ פוסק: "חובה על כל ישראל לפרנס דרך כבוד לחכמיהם ולדייניהם שתורתם אומנותם כדי שלא יצטרכו להתבטל ממלאכת שמים בשביל מלאכתם וכדי שלא יזדלזלו בפני עמי הארץ מפני ענים ושינהגו בהם כבוד"³.

במתן צדקה,⁴ תרומה ותרומת מעשר,⁵ מעשר כספים⁶ וכדו' חכמים קודמים לשאר כל אדם. גדול שכרו של התומך בחכמים. אומרת הגמרא: "... דאמר רבי יוחנן: כל המטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים – זוכה ויושב בישיבה של מעלה..."⁸.

הדברים אמורים במיוחד למי שאינו לומד בעצמו ולמי שידו משגת. כותב רבינו יונה: "... ואמרו רז"ל תלמוד תורה כנגד כולם, ואמרו כשם ששכר ת"ת גדול מכל המצות כך עונש ביטול ת"ת גדול מכל העבירות... והרוצה להנצל מן העונש המר והעוון הגדול הזה יתעסק בצרכי הרבנים והתלמידים הלומדים לשם שמים ויעזור בשכירות שלהם כדי שיעמדו בעירו ויהיו עוסקים בתורה על ידו"⁹.

תמיכה של הציבור**פטור ממס עובד**

פוסק הרמב"ם: "תלמידי חכמים פטורים מלעשות עם כל הקהל בבנין וחפירה של מדינה וכיוצא בהן כדי שלא יתבזו בפני עמי הארץ"¹⁰.

¹ רמב"ם דעות ו ב. וראה בבלי ברכות נו ב שבלשון חז"ל חכם הוא סמוך ותלמיד הוא מי שאינו סמוך. על "עשה לך רב" ראה סעיף ריב.

² שו"ת הרשב"א ב רצא. וראה בבלי יומא עב ב, שבני העיר מצווים לעשות מלאכתו של חכם.

³ תשב"ץ א קמב. וראה ביאור הגר"א משלי יד כד: "נאה העושר לחכמים ולא יהיו לבזיון בעיני ההמון".

⁴ ראה שו"ע יו"ד רנא ט.

⁵ ראה רמב"ם תרומות ו ב. וראה שם שהטעם לכך הוא מחמת שחזקה על חכם שהוא שומר על דיני טומאה וטהרה, וצ"ל שיש שתי סיבות לתת לתלמיד חכם, ואכמ"ל.

⁶ ראה אהבת חסד ב כ ד. וראה ברכי יוסף יו"ד רמט יג שלתלמוד תורה מותר לתת יותר מחומש.

⁷ ראה שו"ע יו"ד סא ז בענין מתן זרוע לחיים וקיבה. בענין קדימות כשאינן דין בר מצרא ראה רמב"ם שכנים יד ה: "שכן ות"ח ת"ח קודם".

⁸ בבלי פסחים נג ב. וראה בבלי ברכות סג ב; ספר החינוך תנ; הרחב דבר, העמק דבר שמות יג טז אות א.

⁹ אגרת התשובה לרבינו יונה א יב. וראה פסק השו"ע המובא בריש סעיף רמט. וראה שו"ת משיב דבר ה פא: "על דבר השב מאשמיו... וכבר ידוע בזה"ק דלמוד תורה מכפר... וראוי לייחד אדם שהוגה בתורה בשקידה על הוצאותיו". וראה סעיף רכו הערה 60.

¹⁰ רמב"ם תלמוד תורה ו י. וראה אוצרות הראי"ה ג חידושי הראי"ה ליד החזקה תלמוד תורה ו י: "ונראה שאם הם מפוזרים כל אחד בפיתו שפיר דמי, דעצם המלאכה הוא דבר מכוון אלא שישתנו עם כל ההמון הפשוט דבר זה הוא בזיון להם".

פטור ממס

פוסק הרמב"ם: "ואין גובין מהן לבנין החומה ותיקון השערים ושכר השומרים וכיוצא בהן ולא לתשורת המלך, ואין מחייבים אותן ליתן המס בין מס שהוא קצוב על בני העיר בין מס שהוא קצוב על כל איש ואיש..."¹¹.

חלוקות הדעות בהבנת דברי הרמב"ם. יש סוברים שחכמים פטורים מלתת מס לבנין החומה וכו' גם אם החומה נועדה למנוע פגיעה בנפש, ויש סוברים שהם פטורים מלתת רק אם החומה נועדה למנוע פגיעה בממון.¹²

כמו כן, חלוקות הדעות בנוגע לחיוב חכמים במסים שאינם נזכרים בדברי הרמב"ם, ובכללם תשלום בעבור שירותים ישירים שחכמים מקבלים מהעיר או מסים המיועדים לצדקה.¹³

ונחלקו הדעות מי הם החכמים הפטורים ממס. האם הפטורים מיועדים רק למי ששוקד על התורה ואינו עוסק כלל בשום פרנסה או שמא גם למי שיש לו שעושה תורתו קבע ואומנתו עראי;¹⁴ האם הפטורים מיועדים רק לחכם הנושא משרה תורנית או שמא לכל חכם.¹⁵

פטור מגיוס

כותב המהרש"א: "... שמכלל ישראל היו אלף לעבדים לשלמה ליוצאי מלחמה... ואמר שהותיר מישראל מלצאת במלחמה חלק ששית מאלף... שהם הרבנן, שאסור לעשות אנגריא בת"ח..."¹⁶ פוסק החתם סופר: "... דינא דמלכותא להטיל מס על כל עמו להעמיד מהם אנשים לצבא מלחמתו... אך לא אבחורים לומדי תורה, שאפילו לא פטורים המלכות בפירוש מ"מ מדין תורה פטורים".¹⁷

יש סוברים שחכמים פטורים מלצאת גם למלחמת מצוה.¹⁸

¹¹ רמב"ם תלמוד תורה ו י. וראה ספר החינוך רנו, שפוטרים תלמידי חכמים מן התורה מפני כבודם ומוראם.

¹² ראה שו"ע יו"ד רמג ב בהגה ובאחרונים; שו"ת ציץ אליעזר ב כה; שו"ת יביע אומר ז חו"מ י.

¹³ ראה חידושי הרמב"ן על בבא בתרא דף ח א. וראה שו"ע חו"מ רסג ג: "לתיקון הדרכים והרחובות, אפילו מן החכמים... היו חופרין נהר להביא למדינה מים, גובין אפילו מהיתומים". וראה שו"ע הרב הלכות תלמוד תורה א ג שפשיטא לו שחכמים חייבים בצדקה ובהוצאות חינוך בני עניים. וראה שו"ת חיים ביד צח: "בעירנו אזמיר יע"א המנהג לקבור המתים בבית החיים עפ"י גזברי ופרנסי החברה של קברים והקבר הגדול מהכח המסור בידם מכוללות העיר לתת לכל אחד מקום קבורה לפי כבודו ומעלתו ולוקחים דמי קבורה איש לפי ערכו ואפילו מת"ח". וראה שו"ת שרידי אש א קלח; שו"ת יביע אומר ז חו"מ י.

¹⁴ ראה ספר חסידים (מרג.) אלף ט: "... ודוקא אותם שלומדים יומם ולילה ואין להם עסק אחר...". וראה בית הבחירה בבא בתרא ח א: "... כתבו גדולי הפוסקים דוקא בתלמיד חכם שאינו מתעסק בצרכי העולם כלל ותורתו אומנותו לגמרי אבל שאר תלמידי חכמים שמצרפין עניני העולם עם למודם אינם בכלל זה". לעומתם ראה טור יו"ד רמג.

¹⁵ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא החלטה א' תשכד, החלטה משנת תנ"ח לפ"ק, בדבר הטלת מס חדש ונאמר בה בפירוש שרק מרא דאתרא פטור מתשלום. אם נושא משרה פטור ממס הרי שיש לראות את הפטור כחלק מן המשכורת ראה סעיפים קמג רעו. על פטור ת"ח ממס ראה הערות 63 - 65.

¹⁶ חידושי אגדות למהרש"א על שבועות לה ב ד"ה כל שלמה. לדעת הרד"ק, למרות ששבט יששכר לא יצא למלחמות הוא השתתף במימון ההוצאות, ראה סעיף קצח הערה 25.

¹⁷ שו"ת חתם סופר ו (ליקוטים) כט. וראה ערוך השלם ערך אוכלוסא. וראה עינים למשפט על בבא בתרא ז ב ציון ט; משפט המלחמה פרק ח.

¹⁸ ראה משפט המלחמה פרק ח. ויש חולקים. ראה שו"ת חיים ביד קכו שחכמים מצווים לבא לעזרת ישראל מיד צר. וראה ספר שופטים ה ט: "לבי לחוקקי ישראל", ומבאר הרד"ק: "גדולי ישראל ושופטיו ומנהיגיו שהתנדבו בעם לצאת למלחמה... ונקראו הגדולים חוקקים שמשמרים החקים בעם".

עדיפויות במסחר פוסק הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה: "וכן אם היתה סחורה לתלמיד חכם מניחים אותו למכור תחילה ואין מניחים אחד מבני השוק למכור עד שימכור הוא".¹⁹ פוסק הרמב"ם בהלכות שכנים: "רוכלים המחזירין בעיירות, אין בני המדינה יכולים לעכבן... אבל אין קובעין מקום ויושבים בו אלא מדעת בני העיר ואם תלמיד חכם הוא קובע מקום בכל מקום שירצה".²⁰ פוסק הרמב"ם בסוף הלכות שכנים: "כל הרוצה למכור קרקע ובאו שנים כל אחד מהן אומר אני אקח בדמים אלו ואין אחד מהן בעל המצר, אם היה האחד מיושבי העיר והאחד משכני השדה שכן העיר קודם, שכן ות"ח ת"ח קודם, קרוב ות"ח ת"ח קודם".²¹

עדיפויות בבית דין בית דין חייב לנהוג בשוויון עם כל אחד,²² אך יחד עם זאת עליו לכבד תלמידי חכמים ולהקל עליהם במה שאינו פוגע בהליכים השיפוטיים. פוסק הרמ"א: "הקהל נקראים מוחזקים לגבי היחיד, וצריך לתת להם משכון קודם שירדו עמו לדין... וכל זה כשאין היחיד תלמיד חכם, אבל אם הוא תלמיד חכם שתורתו אומנתו, ויש לו דין בזה מחמת מסים, אין צריך לתת להם משכון גם אינם נקראים מוחזקים נגדו".²³ פוסק השו"ע: "... צריך להקדים דין של תלמיד חכם אפילו בא בסוף...".²⁴

חז"ל לא תקנו שתרומת הלשכה צריכה לתמוך בחכמים כדרך שתקנו לגבי בעלי תפקידים שונים,²⁵ ולא תקנו להקים בכל עיר קופה למטרה זו.²⁶

אסור לחכמים לדרוש זכויות יתר על אלו שהתורה נותנת. שנינו במסכת אבות: "ודישתמש בתגא חלף".²⁷ עוד שנינו במסכת אבות: "רבי צדוק אומר: אל תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קרדום לחפור בהם".²⁸ הרמב"ם פוסק: "הצדיקים הגמורים ואנשי מעשה לא יקבלו מתנה

¹⁹ רמב"ם תלמוד תורה ו י. וראה פירוש המשניות אבות ד ז. וראה עינים למשפט על נדרים סב א ציון ה. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ עט: "כל ענינים אלו מסרום הכתוב לחכמי והם ראו גם ישוב המדינה בזה להחזיק הדת ושלא להתבטל מתורה וירבו חכמים בישראל". וראה שבט מיהודה, הרב אונטרמן, שער ראשון פרק יז, עמ' נג – נד, שתלמיד חכם קודם גם בכספי ציבור.

²⁰ רמב"ם שכנים ו ט.

²¹ ראה רמב"ם שכנים יד ה.

²² ראה סעיף שלט.

²³ שו"ע חו"מ ד א בהגה. וראה שו"ת יביע אומר ז חו"מ י: "... תלמיד חכם שמתדיין עם הצבור ורצה לפטור עצמו אפילו במס הקצוב על כל אחד ואחד, מצי למימר קים לי כרבוותא דפטרי...". וראה סעיף שיד.

²⁴ שו"ע חו"מ טו א. השו"ע מנמק את ההלכה כדי שלא לגרום לביטול תורה. וראה שו"ע יו"ד רמו טו שיש להקדים חכם בתור אצל מורה הוראה. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תקלב שיש להקדים חכם בכל תור. וראה א"ת ערך כבוד חכמים ב. פרטי הכיבוד.

²⁵ מבקרי מומים בירושלים וחכמים המלמדים הלכות שחיטה לכהנים והלכות קמיצה, נוטלים שכר מתרומת הלשכה, ראה רמב"ם שקלים ד ד.

²⁶ ראה בבלי קידושין לג א שהמצוה להדר פני זקן אינה כוללת הידור חכמים בממון. וראה משנה אבות ג ו: "כל המקבל עליו עול תורה מעבירים ממנו עול דרך ארץ", ומבאר בית הבחירה: "כי חבריו ושכניו וקרוביו יעסקו במלאכתו ויעזרוהו בה עד שלא יצטרך הוא ליבטל ממנה". המאירי אינו מציע שהקופה ציבורית תעזור לו. וראה שו"ע חו"מ ט ג: "כי חובה על ישראל לפרנס דייניהם וחכמיהם", אך הוא פוסק זאת רק בהלכות דיינים ולא בהלכות תלמוד תורה וכבוד ת"ח.

²⁷ משנה אבות א יג.

²⁸ משנה אבות ד ה.

מאדם אלא בוטחים בה' ברוך שמו לא בנדיבים והרי אמרו: 'ושונא מתנות יחיה'." ²⁹
 כותב המאירי: "כל שיכול לדחוק את עצמו שלא ליהנות בכבוד תורה עושה". ³⁰

חכם הדורש לעצמו זכויות יתר פוגע ביעודי התורה

טובת היחיד וטובת הכלל

- כותב רס"ג: "ואם יטיל את עצמו בצרכיו אלה על אנשים אחרים יהיה נמאס ובלתי נחשב ודבריו אינם נשמעים, וכאמרו 'וחכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעים'". ³¹
- פוסק הרמב"ם: "כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה הרי זה חלל את השם ובוזה את התורה וכבה מאור הדת וגרם רעה לעצמו ונטל חייו מן העולם הבא לפי שאסור להינות מדבר תורה בעולם הזה. אמרו חכמים: 'כל הנהנה מדברי תורה נטל חייו מן העולם', ועוד צו ואמרו: 'אל תעשם עטרה להתגדל בהן ואל קרדום לחפור בהן', ועוד צו ואמרו: 'אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות', 'וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה וגוררת עון', וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות". ³²
- כותב הארחות צדיקים: "תקלת קצת חכמי הדור הזה, הם רודפים להנות מן העם, על כן יחניפו להם, כדי שיחזקו אותם בחזקה גדולה. ולא די שאינם מוכיחים אותם על עניניהם, אלא מתוך שהם מחניפים להם, הם עצמם אוחזים מעשיהם ונמשכים אחריהם". ³³
- כותב המהר"ל: "ודבר זה גורם בעונותינו ביטול כבוד התורה, שאם לא היו הלומדים מתפרנסים מהם היתה התורה מתעלה מעלה מעלה, גם היו מוכיחים את הצבור כי אשמת הצבור בראשם ולא היו נושאים פנים, אך עתה כיון שצריכים להם כל רב קנה אדון לעצמו". ³⁴

²⁹ רמב"ם זכיה ומתנה יב יז. וראה שו"ע יו"ד רמו כא: "אבל אין לו לקבל דורות מן הבריות". היו זמנים ומקומות שבהם אפילו ראשי ישיבה לא היו מקבלים כלל תשלום, ראה תוספות הרא"ש, בבלי הוריות י א ד"ה נתן דעתו. וראה נתיבות עולם נתיב התורה ז; ישראל קדושים עמ' 34; אורות האמונה עמ' 161.

³⁰ בית הבחירה על בבא בתרא ח א.

³¹ הנבחר באמונות ובדעות י יד. וראה יעלזו חסידים יד: "... שהמון העם מרננים כי תופסי התורה, כל ישעם לקחת ממונם, ועל ידי זה הם נבזים בעיניהם...".

³² רמב"ם תלמוד תורה ג י. וראה רמב"ם מתניע י יח: "ואל יאמר לעם חכם גדול אני כהן אני פרנסוני". האחרונים מקשים על הרמב"ם ממה שהוא עצמו פוסק שמיטה ויובל יג ג: "... כל איש ואיש מכל באי העולם אשר נדבה רוחו אותו והבינו מדעו להבדל לעמוד לפני ה' לשרתו ולעובדו... הרי זה נתקדש קדש קדשים ויהיה ה' חלקו ונחלתו... ויזכה לו בעולם הזה דבר המספיק לו כמה שזכה לכהנים ללויים". וראה לתרץ ממה שכתב הרמב"ם בפירוש המשניות אבות ד ז שיש מקום לחלק בין אם החכמים מבקשים שיפרנסו ובין אם היזמה היא של הנותן. וראה ספר חסידים מרג. שט: "וכל העוסק בתורה תדיר הקב"ה שולח לו מלאכים מרחוק להביא לו כל צרכיו". וראה אבן שלמה ג ד, שהקב"ה מזמן לעובדי ה' השוקדים על התורה מי שיחזיקם, כיששכר וזבולון. עוד יתכן שכוונת הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל לרמוז לבבלי עבודה זרה יט ב: "כל העוסק בתורה נכסיו מצליחין לו".

³³ ארחות צדיקים, השער העשרים וארבעה שער החניפות. וראה סמ"ע שו"ע חו"מ רמט ס"ק ד: "כי הלהוט אחר מתנות צריך להחניף הבריות ואינו מוכיחן על מעשיהם הרעים שרואה בהם".

³⁴ דרך חיים על אבות א י. וראה קרן אורה על נדרים סב א ד"ה ועפ"ז: "וכבר האריכו הראשונים ז"ל וחתרו למצוא היתר להתיר הנאה לת"ח בשביל כבוד תורתו, ואחרי כל ההיתרים לא נמצא תרופה שלימה, ובעבור זאת הת"ח נבזין בעיני ע"ה וכמו שאמרו ז"ל נהנה ממנו כו' ואין תוכחה, השם הטוב יכפר בעדם...".

○ כותב המדרש שמואל: "המקל ראשו בפני עמי הארצות בעבור מתנתם ישנאוהו שנהא רבה".³⁵

קידוש השם כותב המהר"ל: "והתבאר לך כי שמעיה ואבטליון שניהם למדו מוסר שיהיה שמו יתברך מקודש על ידי חכמים לא יתחלל. שמעיה הוא שלמד מוסר שעל ידי החכמים יאהב שמו יתברך כאשר יראה אוהבים את המלאכה ואינם רודפים אחר הממון ואינם מבקשים השררה...".³⁶

הכסף משנה מסביר מדוע בכל זאת נהגו לתמוך בתלמידי חכמים: "וראינו כל חכמי ישראל קודם זמן רבינו ואחריו נוהגים ליטול שכרם מן הצבור וגם כי נודה שהלכה כדברי רבינו בפירוש המשנה (על אבות ד ז) אפשר שהסכימו כן כל חכמי הדורות משום 'עת לעשות לה' הפרו תורתך', שאילו לא היתה פרנסת הלומדים והמלמדים מצויה לא היו יכולים לטרוח בתורה כראוי והיתה התורה משתכחת ח"ו".³⁷

על תלמידי חכמים, ובפרט על אלו המתפרנסים מן הציבור, לנהוג בדרכים הבאות

הסתפקות במועט כותב המגיד משנה: "ראוי לכל משכיל להסתפק במה שהוא הכרחי לו ולא יבקש מותרות ותהיה נפשו חשובה על קניינו".³⁸ כותב הפלא יועץ: "ומה מאד צריכים להזהר התלמידי חכמים שיהיו שונאי בצע ושונאי מתנות, דהיינו שלא ישתדלו אחר העשירים שיתנו להם למתנות או שימכרו להם בזול... ויצטמקו בעולם הזה...".³⁹

מיעוט תענוגים מדרש רבה אומר: "לשחוק אמרתי מהוללי מה מעורבב השחוק שהעכו"ם שוחקים בבתי קרקסאות ובבתי תיאטריות שלהם. ולשמחה מה זו עושה' מה טיבו של ת"ח ליכנס לשם?"⁴⁰ בעלי התוספות כותבים: "דאמרינן במדרש עד שאדם מתפלל שיכנס תורה לתוך גופו יתפלל שלא יכנסו מעדנים לתוך גופו".⁴¹ פוסק הרמב"ם: "החכם אינו אוכל

³⁵ מדרש שמואל על אבות ד ח.

³⁶ דרך חיים על אבות א י ד"ה והנה אבטליון.

³⁷ כסף משנה על רמב"ם תלמוד תורה ג י. וראה שו"ע יו"ד רמז כא; ביאור הלכה סימן רלא ובאחרונים. עם זאת, היה מקובל שלא לתת ללומדי התורה מקופת הצדקה אלא בדרך של כבוד. וראה שו"ת מהריט"ץ החדשות נ: "מדונה שתקנו גאבילה על כל הסחורות, ואותה גאבילה יגיע תועלת לתלמוד תורה...". וראה סעיף רלה.

³⁸ מגיד משנה רמב"ם זכיה ומתנה יב יז. וראה בבלי כתובות קד א: "... ולא נהניתי אפילו באצבע קטנה...". וראה רמב"ם שמיטה ויובל יג ג. וראה נפש החיים ד טז: "וכפי ערך הקבול אשר יקבל עליו על תורה באמת ובכל כחו, כן לפי זה הערך יסירו ויעבירו ממנו טרדות עניני זה העולם...". וראה ספר חסידים (מרג.) תתרג ברית עולם למרן החיד"א, שחכם המקבל תמיכה אינו רשאי לקנות ספרים יותר ממה שהיה רגיל לקנות קודם לכן. וראה ספר חסידים (ויס). תשעד. וראה קרבן העדה נדרים ט ח ד"ה ומה ת"ל המעלה עדי זהב: "שאין סברא שהלביש הסנהדרין עדי זהב שאין זה מלבוש ת"ח".

³⁹ פלא יועץ ערך תלמידי חכמים. וראה שו"ת חת"ס או"ח רח ד"ה נחזור לדברי: "... הבדיל הקב"ה שבת הנבחר והמציא להם פרנסתם בריוח בלי שום עבודה... ואותו שבת נוטל חלק העשירית דגן תירוש ויצהר בלי שום עמל ויגיעה כדי שיהיו פונים לעבודת ה' ולהורות נתן... סגי להו בדגן תירוש בריוח ותענוגים כלל לא...". וראה חידושי חתם סופר על מסכת חולין דף מד ב ד"ה איזהו.

⁴⁰ קהלת רבה ב ב. וראה ירושלמי מגילה ג ב: "מר עוקבא מישלח כתב לריש גלותא דהוה דמיך וקאים בזימרינ...".

⁴¹ תוספות מסכת כתובות דף קד עמוד א ד"ה לא נהניתי אפילו באמצע אחת.

אלא תבשיל אחד או שנים ואוכל ממנו כדי חייו ודיו... כשהחכם שותה יין אינו שותה אלא כדי לשרות אכילה שבמעיו... אף על פי שאשתו של אדם מותרת לו תמיד, ראוי לו לתלמיד חכם שינהיג עצמו בקדושה ולא יהא מצוי אצל אשתו כתרנגול אלא מלילי שבת ללילי שבת".⁴²

שקידה על התורה פוסק הרמב"ם: "מי שרצה לזכות בכתר תורה יזהר בכל לילותיו ולא יאבד אפילו אחד מהן בשינה ואכילה ושתיה ושיחה וכיוצא בהן אלא בתלמוד תורה ודברי חכמה".⁴³ פוסק השלחן ערוך: "תלמיד חכם אינו רשאי לישב בתענית מפני שממעט במלאכת שמים".⁴⁴

שמירת מצוות פסוק מפורש בתורה: "... והוא יהיה לך לאלקים..."⁴⁵, ומפרש הנצי"ב: "משגיח ביחוד... דמש"ה עונשי תלמידי חכמים יותר משארי בני אדם, משום שהם כחיל המלך שומרי ראשו".⁴⁵

מדות טובות כותב המאירי: "מדה מגונה אצל החכם מגונה ביותר ולא יקל בעצמו לשום מדה מגונה ואפילו נעשית בצניעות".⁴⁶

והייתם נקיים⁴⁷

אחזה וערבות פוסק האגרות משה: "כל ת"ח אף שצריך לעצמו והוא גדול מאד מחוייב ללמד מקצת זמן גם עם אחרים אף שמתבטל מתורת עצמו".⁴⁸ היו זמנים ומקומות שבהם חכמים שלמו מסים מרצונם הטוב.⁴⁹

על בית דין לודא שהציבור תומך בחכמים כדין.

על הפרנסים להקל על חכמים בדרכים הבאות

תמיכה ציבורית כותב ספר חסידים: "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב. צוה לנו שנעשה תקנה שיהא מורשה כיצד... כשהיו ישראל מקובצים ונקהלים יהיו עושים תקנה כדי שלא תפסוק תורה כיצד יהיו נודרים ונותנים לצורך תלמוד תורה".⁵⁰ האגרות משה פוסק: "החיוב שיש לכלל ישראל שיהיו חכמי תורה שיודעים לקבוע הלכה בכל ענייני התורה".⁵¹

ראוי לתמוך בכלל החכמים ובעיקר באלו המוכרים כגדולי תורה.⁵² כמו כן, ראוי לתמוך בחכמים המשמשים כמנהיגים רוחניים ובאלה התורמים לציבור הרחב בפסיקה, בשיעורי תורה ובפרסום דבריהם.⁵³

⁴² רמב"ם דעות ה א - ד. וראה רע"ב על משנה ברכות ג ד: "עזרא תקן שלא יקרא בעל קרי בתורה... שלא יהו תלמידי חכמים מצויין אצל נשותיהן כתרנגולים". וראה סעיף רכז.

⁴³ רמב"ם תלמוד תורה ג יג. וראה שם דעות ה א.

⁴⁴ שו"ע או"ח תקעא ב.

⁴⁵ העמק דבר דברים כט יב.

⁴⁶ בית הבחירה שבת קיד א. וראה רמב"ם דעות ה ז - י.

⁴⁷ ראה רמב"ם יסודי התורה ה יא; רמב"ם דעות ה ט.

⁴⁸ שו"ת אגרות משה אבהע"ז ד כו. וראה סעיף ר.

⁴⁹ ראה, לדוגמא, שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, לבוב תר"כ תכד. וראה עבודת משא ב ב ס"ק ב שבמקום שעול המיסים היה כבד מאד תלמידי חכמים שלמו מסים. וראה משא מלך החלק הרביעי המשפט הראשון.

⁵⁰ ספר חסידים מרג. תתקצו.

⁵¹ שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו י.

⁵² ראה שו"ע יו"ד רנב ד.

מלכים צדיקים תמכו בחכמים. ואמר הנביא: "בנות ישראל אל שאול בכינה", ומבאר הירושלמי: "בנות ישראל בנות שבישראל, סנהדריות של ישראל. היה רואה כת חבירים ומאכילן ומשקן".⁵⁴ ואמר הירושלמי: "כתוב 'ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת'... דאמר רב חונה רב יהודה בשם שמואל על הדבר הזה קרע יאשיהו ואמר עלי להקים", ומבאר הנצי"ב: "דיאשיה המלך החסיד קרע בגדיו ואמר עלי להקים... א"א להיות עמל בתלמוד אם לא שיחזיקו ידי העמל ולומדי התורה שיהיו פנויים למלחמתה של תורה למען יחזקו בתורת ה'".⁵⁵

היו זמנים שבהם הנשיא היה תומך בחכמים,⁵⁶ במיוחד בזמן מצוקה.⁵⁷

ראש הגולה אכסן בביתו או ממך את אחזקתם של חכמים אחדים. חכמים אלו כונו רבנן דבי ריש גלותא.⁵⁸

קהילות רבות תמכו בחכמים בדרכים שונות ומגוונות. המהרש"א כותב: "ומכאן שכל קנסות והפקר שב"ד עושים גם בזה"ז הוא לת"ח ולא לעניי עם הארץ ודו"ק".⁵⁹ בית הדין במצרים קבל תקנה וחכמי ירושלים הסכימו לה: "... ששום אדם שיהיה לו שררה על הציבור שיהיה בעל תורה או זולתו לא יהיה לו שררה ולא שום ממשלה ולא שום מינוי על שום בעל תורה שתורתו אומנותו".⁶⁰ כותב מהר"ח פאלאגי: "אמרו בתנא דבי אליהו... אין ישראל נגאלין אלא מתוך עשרה בני אדם שהן יושבין זה אצל זה ויהיה כל אחד מהם קורא ושונה עם חבירו וקולם נשמע... ומכאן יש סמך למנהג עירנו אזמיר יע"א דקבעו עשרה בני אדם למדנים שיושבים במקום קבוע בבית אחת בחצר בית הכנסת... ולומדים בעד כל יחידי העיר ויש להם שכר קצוב

⁵³ ראה בית ישי דרשות סימן נט ב: "אין להטיל על הציבור לבזבז ממונם אלא על תלמיד חכם כזה שהרבים צריכין לו ושעליו מוטלת הנהגת הציבור". וראה שם סימן ח הערה ט. ונראה להביא לו ראיה מפירוש רש"י חולין קלד ב ד"ה ואיבעית אימא אדם חשוב. נראה להביא ראיה נוספת מפירוש הרמב"ן על התורה ריש פרשת ויקרא: "וכפר הקרבן הזה שיהא דמו תחת דמו, נפש תחת נפש, וראשי אברי הקרבן כנגד ראשי אבריו, והמנות להחיות בהן מורי התורה שיתפללו עליו". דוק שהרמב"ן לא כותב שתומכים במורי התורה שהם חכמים אלא מדגיש את התועלת שהם מביאים לציבור הרחב (ובכל מקרה קשה למה הוא לא כותב שהכהנים הם מורי ההוראה של העם). וראה חידו"א בבלי שבת קיד א ד"ה איזהו ת"ח שבני עירו וגו'. וראה אהבת חסד פרק ששי נתיב החסד יד: "דמה שפסק ביו"ד... דתלמיד חכם מותר לפדותו אפילו בדמים מרובים... והטעם דעל מה שאנו מסייעים לתלמיד חכם אין לך תיקון העולם יותר מזה שממנו יוצא הוראה לישראל". משמע שמדובר רק במורה הוראות לציבור. וראה שו"ת קול מבשר א יז: "הרי דמי שתורתו אומנתו ויושב להורות לרבים ואינו עוסק בשום מלאכה צריך לקבל פרנסתו משל צבור כמו מעשרות ומתנות כהונה שזכתה התורה לכהנים וללוים". וראה שו"ת ציץ אליעזר כ לא: "וא"כ יש לומר שהירושלמי פירש כוונת ה'אין נקי' שהכריז אסא המלך היתה שאפילו 'רבי ברבי' ר"ל, רב רבנן שיושב בבי מדרשא ומרביץ תורה ברבים ולגדולי תורה ג"כ אינו נקי ועליו לבטל הלימוד ולצאת למלחמה". משמע שמותר לגייס חכם שאינו מרביץ תורה ברבים. וראה סעיף סז הערה 11. וראה משך חכמה שמות כ יח.

⁵⁴ ירושלמי נדרים ט ט.

⁵⁵ העמק דבר דברים כז כו.

⁵⁶ ראה בבלי סוטה כא א. וראה רש"י שם ד"ה שמעון אחי עזריה.

⁵⁷ ראה בבלי בבא בתרא ח א.

⁵⁸ ראה בבלי שבת נח א; בבלי סוכה לא א.

⁵⁹ חידו"א בבלי קידושין נט א. וראה שו"ת מהרי"ו כח ד"ה ודינא דהאי גברא שאכן נהגו כן. על דברי המהרש"א ראה מש"כ החידו"א ברכי יוסף חו"מ ב ד. וראה סעיף שט.

⁶⁰ כתר תורה לרי' שמואל די אבילה, הקדמה. התקנה התקבלה בשנת ה'רסט.

מכוללות העיר ופירות והקדשיות מהמתנדבים בעם".⁶¹ פוסק הדברי חיים: "... החיוב על גדולי העיר לאסוף אסיפה ולחתום רוב בני עיר שמתקנים כן שלא למכור סיד שם זולת התלמיד חכם הנ"ל..."⁶².

עם זאת, על הפרנסים להתחשב במדת הנכונות של הציבור לסייע לחכמים. כותב תרומת הדשן: "המון העם אינם סוברים כלל לפטור שום תלמיד חכם אלא אם כן יושב בראש ישיבה, ואף זה דוקא באוסטרייך ואגפה... אבל בגבול דבני ריינוס כמדומה לי שלא היו נוהגים לפטור ת"ח מן המיסים... אפשר דסבירא להו דהאידנא אין לנו מי שתורתו אומנתו..."⁶³. במעלה אין לא פטור חכמים ממיסים מכל וכל, אך קבלו תקנות להקל בחישוב השומה של מי שמוכתר בכתר מורנו,⁶⁴ ולאפשר לו להבחר לתפקיד ציבורי גם אם לא שילם את כל מסיו.⁶⁵

קביעה מי הוא חכם על הפרנסים לקבוע מי נחשב כחכם לגבי כל הלכה. כותב מהר"י ברונא: "דלאו כל תורתו אומנתו שוים, ולא כל תלמידי חכמים שוים אלא הכל לפי הזמן והענין והמקום והאדם".⁶⁶

בליטא החליטו: "על דבר התקנה קדומה שמחויבים השמאים להקל מסכום לומדי תורה חלק שלישי, אזי הבעלי תקנות הנ"ל... בצירוף הגאון הנ"ל המה יעינינו ויפקחו מי הוא נקרא למדן שראוי להקל עליו כנ"ל ובאיזה אופן יהי הקולא".⁶⁷

גדול שכרם של פרנסים התומכים בחכמים. אומרת הגמרא: "אחאב וותרן בממונו היה, ומתוך שההנה תלמידי חכמים מנכסיו כיפרו לו מחצה".⁶⁸

פרנסים המכבידים על חכמים שלא כדין נענשים בידי שמים. פסוק מפורש בתורה: "ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת וגו'", ומבאר הנצי"ב: "... להקים הוא להעמיד דברי התורה על תכונת הדיקו, והוא עמל התלמוד... ועל זה עיקר כריתת ברית בערבות מואב... היינו 'אשר

⁶¹ כף החיים כ יב. כך נהגו גם בטריפולי, ראה פנקס בית דין טריפולי עמ' 166, תקנה שחודשה בשנת תקל"ח.

⁶² שו"ת דברי חיים ב חו"מ ס. וראה שו"ת דברי מלכאל ה ריט. וראה "כתבי מנוי לרבנות", זכור לאברהם קובץ תורני תשנ"ט עמ' תקכד - תריד. על מונופול ראה סעיף רנח.

⁶³ שו"ת תרומת הדשן שמב. וראה משא מלך החלק הרביעי המשפט הראשון, עמ' קמב: "ראיתי מקילים בדורנו זה כמו שהיו מקילים בזמן הר"י בעל תרומת הדשן". ראוי לציין כי גם חכמים לא תמיד תקנו תקנות לטובת תלמידי חכמים. ראה רמב"ם שכנים יב ה, שחכם אינו קודם לבר מצרא.

⁶⁴ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד לונדון בורג תנ"ז לפ"ק תפד (יז).

⁶⁵ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קפח. וראה שו"ת שבות יעקב א עד.

⁶⁶ שו"ת מהר"י ברונא קב, בענין ליטרא דדהבא. וראה בבלי שבת קיד א: "איזהו תלמיד חכם...".

⁶⁷ פנקס מדינת ליטא ועד תל"ו לפ"ק תשכא. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד ברודא תל"ז לפ"ק שעה (א): "להקל על לומדי תורה... אותן הלומדים שהם עוסקים בתורה בתמידות וחכמתם מרובה ממשא ומתן שלהם אזי יתנו לסכום מחצית ממון שלהם... אכן אילו שלומדים שהם עוסקים רוב מחייתם במשא ומתן ובהלוואה וקובעים עתים לתורה... אזי יתנו משני חלקי ממון שלהם...". וראה שם ועד קרעזמיר תנ"ז לפ"ק תסא (יט) ושם תסח (כג) שנתנו פטור מלא מברדאן לרב הקהילה ולרבני המדינה, פטור חלקי למי שתורתו אומנתו, ופטור קטן יותר לדייני העיר ולמורינו הקובע עתים לתורה. בוירונו רק מרא דאתרא קיבל פטור ממסים, ראה פנקס קהל וירונו ג החלטה כ משנת שס"א לפ"ק.

⁶⁸ בבלי סנהדרין קב ב. וראה גם ירושלמי מכות ב ו. וראה העמק דבר במדבר כא יח.

לא יקים, לא ישתדל להקים עשיית התורה על ידי אחרים".⁶⁹ אומרת הגמרא: "מפני מה נענש אסא מפני שעשה אנגריא בתלמידי חכמים".⁷⁰

בשעה שפרנסים מקבלים תקנות עליהם להיות מודעים להשלכותיהן על חכמים. זו מדת חז"ל. פוסק הרמב"ם: "אסרו חכמים שיהיה ישראל מלוה את הגוי ברבית קצוצה אלא כדי חייו, גזרו שמא ילמד ממעשיו ברוב ישיבתו עמו... ותלמיד חכמים שאינו בא ללמוד ממעשיו מותר להלוות לגוי ברבית".⁷¹ פוסק השו"ע: "אין פודין השבויים יותר מכדי דמיהם, מפני תיקון העולם... אבל אדם יכול לפדות את עצמו בכל מה שירצה וכן לתלמיד חכם... פודים אותו בדמים מרובים".⁷² פוסק הרמ"א: "ויש אומרים דאין חרם חזקת ישוב חל על תלמיד חכם כי הוא יכול לדור בכל מקום שירצה".⁷³

כיום ראוי לציבור לתמוך בחכמים יותר ממה שהיה מקובל בעבר. כותב הנצי"ב: "... עד שהגיע שעת החרבן ומלחמה על כח היהדות וקיום עין האומה, אז נדרש לשרי ישראל המתחזקים על קיום האומה... להרבות תלמידים וזכות ת"ח דרבים, וגם להעיר את המון ישראל להיות מקיימי התורה על ידי פרנסת תופשי התורה".⁷⁴

נחלקו הדעות בשאלה האם לאור ירידת הדורות בקרב חכמים,⁷⁵ תקפות גם כיום ההוראות הנוגעות לתמיכה בהם. פוסק הכנסת יחזקאל: "דבזמן הזה... אין שום דין צורבא מרבנן וק"י תלמיד חכם ומה"ט מצאנו ידו שאין כל הלומדים פטורים ממס כי אם לפ"ר עיני טובי העיר".⁷⁶ הרב עובדיה יוסף פוסק: "... תלמידי חכמים פטורים מכל מיני מסים, בין ממסים הקצובים על כל בני העיר, בין ממסים שקצובים על כל איש ואיש בפני עצמו, בין ממסים קבועים בין שאינם קבועים וכו'".⁷⁷ עם זאת, ירידת הדורות בקרב חכמים ובקרב הציבור הרחב עלולה להשפיע על נכונות הציבור לתמוך בהם.⁷⁸

⁶⁹ העמק דבר דברים כז כו וראה שם שהעיקר הוא עמל התלמוד. וראה שו"ת דברי חיים ב חו"מ ס.
⁷⁰ בבלי סוטה י א. וראה חידו"א שם ד"ה מפני מה נענש אסא. וראה בבלי נדרים לב א: "מפני מה נענש אברהם אבינו... מפני שעשה אנגריא בת"ח". וראה אגרות הראיה ג תתי, בתזכיר המצורף בסוף.

⁷¹ רמב"ם מלוה ולוה ה ב.

⁷² ראה שו"ע יו"ד רנב ד. למרות זאת, המהר"ם מרוטנבורג לא הניח שיפדו אותו, ראה יש"ש גיטין ד סו.

⁷³ שו"ע חו"מ קנו ז.

⁷⁴ העמק דבר שמות יג טז הרחב דבר א.

⁷⁵ ראה סעיף עו.

⁷⁶ שו"ת כנסת יחזקאל צה. ראה שו"ת הרדב"ז ב תשנב, החוכך לומר שאין בזה"ז דין תלמיד חכם לגבי הא "דרבנן לא צריכי נטירותא". וראה יעלזו חסידים אלף עד אלף ל: "... מי זה ערב אל לבו בדורות הללו כגון אנן יתמי דיתמי לומר דלא בעי נטירותא... לזאת עצה טובה אפילו למי שתורתו אומנתו שלא יחזיק עצמו לת"ח ולא לימא צורבא מרבנן אנא פטרוני, אלא אדרבא, אם הקהל רוצים לפטור אותו לימא להו לא חכימאה אנא ואני רוצה להיות נושא בעול עם חברי, ואם יאמרו לו אעפ"כ אנו פטורים אותך ומוחלים לך אז יקבלי". וראה שו"ת שרידי אש א קלח.

⁷⁷ שו"ת יחוה דעת ה סד. וראה שו"ת יביע אומר ז חו"מ י; שו"ת משפטי עוזיאל יו"ד מה"ת ב בט; שו"ת שרידי אש ג סז; שו"ת ציץ אליעזר ב כה ועוד. על גיוסם לצבא ראה סעיף רמט.

⁷⁸ ראה שו"ת שרידי אש א קלח. וראה סעיף רג הערה 72.

רמט. תמיכה בלומדי תורה

ראוי לכל אחד לתמוך כלכלית בלומדי תורה. כותב רבינו יונה: "אדם שלמד ושנה ולמד לאחרים וקים את התורה ויש בידו כח להחזיק ידי העוסק בתורה ובמצות ולא החזיק הרי הוא בכלל 'ארור אשר לא יקים'".¹ פוסק השו"ע: "ומי שאי אפשר לו ללמוד מפני שאינו יודע כלל ללמוד או מפני הטרדות שיש לו יספיק לאחרים הלומדים".²

חז"ל לא קבלו תקנה המחייבת את הציבור להקים ישיבות או לתמוך בלומדי תורה,³ אולם הקהילות בכל תפוצות ישראל קבלו על עצמן לדאוג לכך. כותב מהריט"ץ: "כי לא מצאנו עיר שאין בה מלמד העיון והעומק, שמחרימין אותה או מחריבין אותה... איברא, דנאה ויאוי לעיר שיהיו בה מעיינים וכל בניה למודי ה' בעומקה של הלכה בודאי כי שבח העיר ומעטרה לה כסאסאה לשבולתא. אבל להכריחן על כך אין לנו".⁴ כותב החזו"א: "ומעולם הכיר עם ישראל את חובתו להפריש לקדושה את שבת לוי, היינו אלה שהשליכו אחרי גווס את כל מתק הבלי עולם ובחרו בדרכה של תורה ולקיים שבת בבית ה' כל ימי חייו".⁵

על לומדי תורה, ובמיוחד אלו המקבלים תמיכה, לשקוד על לימודם ולהסתפק במועט. שנינו: "התורה נקנית... במיעוט שינה במיעוט שיחה במיעוט תענוג במיעוט שחוק...".⁶ פוסק הרמב"ם: "מי שנשאו לבו לקיים מצוה זו כראוי ולהיות מוכתר בכתר תורה לא יסח דעתו לדברים אחרים ולא ישים על לבו שיקנה תורה עם העושר והכבוד כאחת. כך היא דרכה של תורה פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל...".⁷ כותב הרב וולבה: "הרוצה להקדיש חייו לתורה ולבטוח בהשי"ת שימצא לו פרנסתו, חייב להיות נקי לגמרי בעניני ממונות. אוהב כסף ורכוש לא יצליח להקדיש חייו לתורה".⁸ פוסק הרב אויערבאך: "...ההליכה בגדולות והשימוש במותרות אין זו דרך עמלי תורה...".⁹

על הפרנסים להקל על לומדי תורה בדרכים הבאות

החזקת ישיבות

לנביא אלישע היו אלפים ומאתים תלמידים הסמוכים על שלחנו.¹⁰ התנאים דאגו להקמת ישיבות לבחורים בני ט"ז וי"ז,¹¹ ובמקומות אחדים העניקו להם דיור ציבורי חנים.¹²

¹ שערי תשובה ג יט.

² שו"ע יו"ד רמו א. וראה נוהג כצאן יוסף ותרנות ב עמוד עו; אגרות ר' יצחק אלחנן א מאמר עץ פרי צו –

קנג; סעיף קע.

³ ראה סעיף רעא.

⁴ שו"ת מהריט"ץ החדשות לה.

⁵ קובץ אגרות א פו.

⁶ משנה אבות ו ה.

⁷ רמב"ם תלמוד תורה ג ו.

⁸ עלי שור ב עמי תריג.

⁹ הליכות שלמה מועדים א פרק תשיעי ציון 129.

¹⁰ ראה בבלי כתובות קו א.

¹¹ ראה העמק שאלה, שאילתות דרב אחאי גאון, שאילתא קמב ס"ק ג.

¹² ראה רמב"ם טומאת צרעת יד יד.

הגמרא מספרת על ראשי ישיבה שתמכו בתלמידים רבים מאד,¹³ וגם על עשירים שתרמו למטרה זו.¹⁴

על תמיכה בישיבות לאחר תקופת האמוראים מעיד התנא דבי אליהו: "פעם אחת הייתי מהלך בתוך גולה של בבל, ונכנסתי לעיר גדולה... מצאתי שם מלמד תינוקות אחד, ויש לפניו מאתים נערים שרובן בני שמונה עשרה ובני עשרין שנה..."¹⁵ כותב רבי בנימין מטודלה: "ומשם ארבע פרסאות ללונגל ושם קהל קדוש מישראל מתעסקים בתורה יום ולילה ושם רבינו משולם... וחמשת בניו חכמים גדולים ועשירים... וכל הבאים מארץ מרחק ללמוד תורה הם מפרנסים אותו ומלמדין אותו ומוצאין שם פרנסה ומלבוש מאצל הקהל כל ימי היותם בבית המדרש".¹⁶

כותב הלבוש: "נוהגים בכל מקומות ישראל שהרב של עיר יש לו הכנסה וסיפוק מאנשי העיר שיוכל לפרנס את עצמו וביתו ותלמידיו".¹⁷ על לימוד התורה בפולין לפני כשלש מאות וחמישים שנה כותב ר' נתן נטע מהנובר: "בכל קהילה וקהילה היו תופסין ישיבות, והיו מרבין שכר לראש ישיבה שלהם, כדי שיוכל לתפוס ישיבה בלא דאגה... וכל קהילה וקהילה היו מחזיקים בחורים ומספיקים להם ממון דבר קצוב בכל שבוע שילמדו אצל הראש ישיבה... והיו נותנים לנערים אכילה מקופה של צדקה או מן התמחוי. ואם היתה קהלה של חמשים בעלי בתים היו מחזיקין לא פחות משלשים בחורים ונערים..."¹⁸

במעהרין תקנו: "כל קהילה וקהילה... מחוייבת להחזיק מורה צדק אב"ד שיהא תופס ישיבה, דהיינו לא פחות מששה בחורים וששה נערים".¹⁹ בליטא החליטו: "כל ראשי הקהלה מחויבים להחזיק לא פחות משמונה עשר בחורים ובתוכם יהיו כמה בעל בתים לפי רצון הרב, ונערים ללמוד, ועל כל פנים החצי יהיו בחורים עניים".²⁰

בליטא החליטו: "גבאי הקופה לא יתנו הספקה לבחורים כי אם שיקבלו עליהם ללמוד עם הנערים כנ"ל".²¹

טיפוח מצוינות²² באלטונה החליטו: "כל תלמיד שהגבאים יראו שהוא מצליח בלימודו וראוי להיות בעל גמרא, ולהנער יש חשק להוסיף ללמוד, יכול הוא להשאר בבית המדרש עד שיהיה בן ט"ו שנה, ואם יראו המשגיחים שהנהגתו ישרה יכולים הם ליתן לו פרס בסכום של מאה שוק עד חמישים ר"ט למען יוכל להתחיל במשא ומתן..."²³

¹³ ראה בבלי כתובות קו א.

¹⁴ ראה, לדוגמא, בבלי חולין קלד ב: "ההוא שקא דינירי דאתא לבי מדרשא". וראה כס"מ על הרמב"ם תלמוד תורה ג י.

¹⁵ תנא דבי אליהו רבה יח.

¹⁶ ספר מסעות בנימין מטודלה ג – ד.

¹⁷ לבוש עטרת זהב רמו כא.

¹⁸ יון מצולה עמ' 83. נערים הם צעירים הזקוקים לרב ומורה. בחורים לומדים באופן עצמאי.

¹⁹ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק א. וראה סעיף כא.

²⁰ פנקס מדינת ליטא ועד תכ"ז לפ"ק תקפח.

²¹ פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שנד. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק א שנער "מסייע" יקבל יותר תמיכה מאשר נער שאינו מסייע.

²² ראה סעיף רמח הערה 53.

²³ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 309. התקנה משנת תקס"ה.

הענקת ספרים בליטא תקנו: "שכל קהלה ראש בית דין יתוועדו יחד בצירוף הרב לעיין ולפקח ערך הקונטרסים הנצרכים [ללומדי תורה]... וגם ליתן קצת מהם ללומדי תורה עניים בחינם".²⁴

הנחות במסים בליטא החליטו: "תופשי תורה, הלומדים בהתמדה לא ימושו מתוך האהל ואינם עוסקים בסחורה יש להקל עליהם במסים ולא להחמיר".²⁵ במעריץ החליטו: "... הסכמנו שהשמאים יתנו אל לבם... להשיג על לומדי תורה בהשגחה פרטיות, שלא להעריך המאה שלו כמו של שארי ב"ב, באשר שאין להם מחיה' כשארי ב"ב, ויהיו חסים עליהם ככל האפשרי ולא יכבידו עליהם עול מסים".²⁶ בפוזנא החליטו: "כל בעל בית שיעשה שידוך הגון עם בחור חשוב [אשר] ילך ללמוד על הישיבה, אזי השמאים שיהיו בימים ההם, יעשו עמו חסד ואמת על דבר הסכום כדי שיוכל ללמוד תמיד, שלא ישתכח התורה".²⁷

קביעת ממונים במעריץ החליטו: "בכל קהלה וקהלה יהיו לא פחות משני גבאים ממונים על הספקה לבחורים ונערים".²⁸

למרות המצוה לתמוך בלומדי תורה על הפרנסים לשקול עד כמה ניתן להכביד על הציבור למטרה זו.²⁹ בליטא החליטו: "להחזיק בחורים ונערים ובעלי בתים לפי השגות ידי בני הקהלה".³⁰ בפוזנא החליטו: "... יגזור על הקופה גבאים שמהיום לא יכבידו על הקהילה, לא יכפו שום בעלי בית להחזיק נערים ובחורים והנערים ובחורים הסמוכים לקהלתנו תכף לשלוח...".³¹

על פרנסים לשקול היטב את השלכות החלטותיהם על תלמוד תורה. זו מדת חכמים. פוסק השו"ע: "בתי כנסיות ובתי מדרשות אין נוהגים בהם קלות ראש... ואין אוכלים ושותים בהם... ות"ח ותלמידיהם מותרים לאכול ולשתות בהם מדוחק".³²

הוא הדין למורי הוראה. המהרי"ו פוסק שלמרות שקיים בעיר חרם שלא להשכיר בית מסוים, ברי שהמתקנים לא התכוונו למנוע תלמיד חכם מלשכור את הבית וללמד בו תורה לבחורים.³³

²⁴ פנקס מדינת ליטא ועד תל"ט לפ"ק תשלט.

²⁵ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח קפט. וראה שם ועד תל"ט תשמג, שלומדים יתנו חצי מהמס המגיע.

²⁶ תקנות מדינת מעריץ ועד גאיי ת"י לפ"ק קצ. וראה שם החלטה קצא.

²⁷ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תתקי החלטה משנת ת"כ לפ"ק. וראה שם תתקעד.

²⁸ תקנות מדינת מעריץ ועד גאיי ת"י לפ"ק ו.

²⁹ ראה דברי חכמים, שער העבודה פרק יא ד"ה והנה רבנן קשישאי: "בדורינו זה, שנתקיים בעונותינו הרבים מה שכתוב 'וידל ישראל מאד' ועל פי הרוב אין מחזיקים ישיבות משך כל השנה ובקהילות קטנות אין מחזיקים ישיבות כלל". וראה יערות דבש א דרוש ח: "כי בעונותינו הרבים אין קהלה שיש לה בית מדרש, שיתפרנסו מקופת הקהלה לומדי תורה לשם שמים... ואל ישעו בדברי שקר כי בעו"ה נתמעטה קופת הקהל, כי אילו יצמצמו בהוצאות שאינם צריכים... היו יכולים להספיק כמה לומדים". וראה שו"ת יהודה יעלה ב רמג שעדיף לתת לנערים ללמוד תורה מאשר לתינוקות של בית רבן ושו"ת רשד"ם יו"ד קסז פוסק שעדיף לתת לתינוקות של בית רבן, שאין העולם מתקיים וכו'.

³⁰ פנקס מדינת ליטא ועד תכ"ז לפ"ק תקצ.

³¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קלה החלטה משנת ש"צ לפ"ק.

³² שו"ע או"ח קנא א.

³³ שו"ת מהרי"ו קיח.

גם כיום תקפות ההוראות הנוגעות לטיפוח לומדי תורה. יתירה מזו. לאור ירידת הדורות בקרב לומדי תורה³⁴ קיים צורך גדול מבעבר לתמוך בהם. כותב הנצי"ב: "אלא אם באנו לחזק את הדת בקרבנו ושלא ירף בלבנו ובלב בנינו... שעלינו להתחזק לעשות כל עצות בקרבנו לעסוק בתורה בבתי מדרשים וגם לפני בחורי ישראל יעשו בכל עיר שילמדו כל הבחורים הן עשירים הן עניים בקיבוץ דוקא ויתעסקו בזה הרב וראשי הקהילה שיהיו המלמדים גדולי תורה".³⁵ כותב הסטייפלר: "... היום, כאשר הפרוץ מרובה מכל צד ומי שאינו לומד בישיבה מצבו מסוכן ועלול מאד שלא ישאר אצלו ח"ו אפילו משהו מיהדות. והאורבים על נפשות בני ישראל להדיחם ר"ל רבו מכל צד... ובמצב פרוץ ומסוכן כזה... החובה להיות בכל ימי הנערות בתוך כתלי הישיבה למען הנצל מפגעי הזמן האורבים על יהדותו ר"ל...".³⁶ הרב שטרנבוך כותב: "צריך להזהר מאד מכמה וכמה טעמים להשתדל שכל בחור על כל פנים עד החתונה ימצא אך ורק בישיבה דוקא, ובזה ניצול מכמה וכמה פגעים רעים".³⁷

נחלקו הפוסקים בשאלה האם מותר לגייס תלמידי ישיבה לשירות צבאי. מועצת גדולי התורה שהתכנסה בכ"ט כסלו תש"ח, החליטה שעל נציג אגודת ישראל לדרוש בועדת הגיוס של מוסדות הישוב שבני ישיבה יהיו פטורים מגיוס ואימונים.³⁸ הרב אריאלי פוסק, שכל מי שתורתו אומנותו פטור מלשרת בצבא.³⁹ פוסק הרב ואזנר: "... כיון שהם משועבדים לזה שנה ושנתים ויותר ומבטל אותם לגמרי מתורה בודאי לאו בני צבא נינהו, ובפרט בזה"י שהסביבה גורמת לנסיגות גדולות נגד יסודי התורה וקדושת ישראל".⁴⁰

פוסק הרב ליכטנשטיין: "ההסדר הינו, עבור בני תורה, צו השעה".⁴¹

³⁴ על ירידת הדורות בקרב לומדי התורה ראה שו"ת חוות יאיר קכה.

³⁵ שו"ת משיב דבר א מד. וראה מטיב שיר, רנה של תורה, שיר השירים א ח.

³⁶ ברכת פרץ פרשת ויצא. וראה קריינא דאגרתא ב ט. מובא בספרים בשם החזו"א, שבזמן הזה הישיבות הן המדברות. על המדברות ראה רמב"ם דעות ו א. וראה תשובות והנהגות הרע"ח: "הנה הישיבות היום אינם רק מקום ללמוד תורה, אלא גם כעיר מקלט מהרחוב...".

³⁷ שו"ת תשובות והנהגות ג רעה.

³⁸ ראה משה ארנוולד, "פסקי הלכה מאת רבני הציבור החרדי בשנת תש"ח בענייני גיוס ומלחמה, המעין 205, ניסן תשע"ג, עמ' 33.

³⁹ ראה משפט המלחמה עמ' מו. הוא מסתמך על דברי הרמב"ם בסוף הלכות שמיטה ויובל.

⁴⁰ שו"ת שבט הלוי ט שג טז. וראה הרב אברהם שרמן, "גדול תלמוד תורה יותר מהצלת נפשות", שם עמ' 335 – 350.

⁴¹ הרב ד"ר אהרן ליכטנשטיין, "זאת תורת ההסדר", תחומין ז עמ' 329. וראה לנתיבות ישראל עמ' 120 בהערה. וראה חזו"א או"ח עירובין ליקוטים קיד ו ג) "כך היו רוב מלחמותיהם שלא היה מקום לחיל הצבא הלוחמים אלא למספר מסוים". וראה חזו"א שם שלצורך הנצחון מגייסים גם חתן מחדרו ומצד הסברה צריכים במקרה כזה לגייס גם תלמידי חכמים, וצ"ע. על החובה להתגייס ראה סעיף קצח.

רנ. תמיכה בכהנים ובלויים¹

פוסק הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל: "כל שבט לוי... הובדל לעבוד את ה' לשרתו ולהורות דרכיו הישרים ומשפטיו הצדיקים לרבים..."².

פוסק הרמב"ם בהלכות כלי המקדש: "זרע לוי כולו מובדל לעבודת המקדש... ומצות עשה להיות הלויים פנויים ומוכנים לעבודת המקדש בין רצו בין שלא רצו... עבודה שלהן היא שיהיו שומרים את המקדש, ויהיו מהן שוערין לפתוח שערי המקדש ולהגיף דלתותיו, ויהיו מהן משוררין לשורר על הקרבן בכל יום"³.

פוסק הרמב"ם בהלכות כלי המקדש: "הכהנים הובדלו... לעבודת הקרבנות..."⁴. פוסק הרמב"ם בהלכות בית הבחירה: "... והשומרים הם הכהנים והלויים שנאמר ואתה ובניך אתך לפני אהל העדות, כלומר אתם תהיו שומרים לוי"⁵.

כותב הרמב"ם: "קדוש יהיה לך, כי על ידו אני מקדש את כלכם ומשרה שכניתי במקדשכם"⁶. כותב המשך חכמה: "אין להם יגיעה וטורח לבד ההשקפה על עסקי הכללי"⁷.

עד סוף ימי בית ראשון היו הכהנים והלויים מורי הוראה ושופטים, כברכת משה לשבט לוי: "יורו משפטין ליעקב ותורתך לישראל"⁸. הנביא יחזקאל אומר: "והכהנים הלויים... המה יבאו אל מקדשי... ואת עמי יורו בין קדש לחל ובין טמא לטהור יודעם"⁹. אחרון הנביאים אומר: "כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו..."¹⁰.

התורה מצוה לתמוך כלכלית בכהנים.¹¹ פוסק הרמב"ם: "עשרים וארבע מתנות ניתנו לכהנים וכולם מפורשין בתורה ועל כולן נכרתה ברית לאהרן"¹². מלבד זאת מצוה להקדים כהנים בצדקה.¹³

¹ ראה א"ת ערך כהן.

² רמב"ם שמיטה ויובל יג י - יב. וראה שם כלי המקדש ג א וכן מו"נ ג לט. על הצורך לבחור בשבט מסוים שיתמסר למטרה זו ראה ספר החינוך שצד וכן אורות הקדש ב מאמר שלישי סדר ג פרק כח.

³ רמב"ם כלי המקדש ג ב - ג. וראה ספר החינוך שצד, שעיקר העבודה של הלויים לשורר על הקרבן. וראה ערוך השלחן העתיד כלי המקדש כא ב שהלויים עוסקים בבית המקדש בארבע עבודות: שמירת המקדש, פתיחת השערים, לשורר על הדוכן ולהיות גזברים ואמרכלים. ללויים גם תפקיד לסייע לכהנים, ראה רש"י דברי הימים א כג לא, וראה עמק הנצי"ב על במדבר יח ב ד"ה ימנו מהם כו'.

⁴ רמב"ם כלי המקדש ד א.

⁵ רמב"ם בית הבחירה ח ב.

⁶ פירוש הרמב"ם על התורה ויקרא כא ח, וראה רש"י במדבר לה כה.

⁷ משך חכמה ויקרא כז יג. בימי בית ראשון שמשו הלויים גם כשוטרים, ראה סעיף קמת.

⁸ דברים לג י, וראה רש"י שם בעקבות התרגום: "ראויים אלו לכך". וראה כוזרי ב כח.

⁹ יחזקאל מד טו - כג. על כהנים המשמשים כמורי הוראה וכדיינים ראה מיכה ג י; הושע ד ד ופירוש רש"י שם. וראה כוזרי ג ל.

¹⁰ מלאכי ב ז.

¹¹ על המצוה לכבד כהנים ראה סעיף רד.

¹² רמב"ם בכורים א א.

¹³ ראה שו"ע יו"ד רנא ט. וראה רש"י בבלי ביצה כז א ד"ה הוה ליה ההוא בוכרא, שכהנים היו סמוכים על שלחנו של רבי יהודה הנשיא אך מסתבר שהם היו גם חכמים.

כל אחד מצווה לתת ללויים מעשר ראשון¹⁴ ומצווה להקדימם בצדקה.¹⁵
מצוה אחת מוטלת על כלל הציבור. פוסק הרמב"ם: "שבט לוי, אעפ"י שאין להם חלק בארץ
כבר נצטוו ישראל ליתן להם ערים לשבת ומגרשיהם, והערים הם שש ערי מקלט ועליהן שתיים
וארבעים עיר".¹⁶

הכהנים והלויים מצווים לקיים את המצוות המוטלות עליהם. מלבד זאת עליהם לתת דוגמא
אישית למופת. כותב הרב סורוצקין: "עליהם להיות לדוגמא לכל העם בחיי הצנע שלהם
וההסתפקות בהכרחיות".¹⁷

הפוסקים דנים בשאלה אם בני שבט לוי חייבים במסים¹⁸ והאם הם משתתפים במלחמות
מצוה.¹⁹

על בית דין לאכוף מתן מתנות כהונה ולויה ולתת ללויים ערים לשבת.²⁰
על הפרנסים לפקח על ביצוע המצוות המוטלות על הציבור בכל הנוגע לכהנים וללויים.²¹

¹⁴ ראה רמב"ם מעשר א א.

¹⁵ ראה שו"ע יו"ד רנא ט.

¹⁶ רמב"ם שמיטה ויובל יג א. וראה ספר החינוך תח: "... היא מן המצוות המוטלות על הצבור כולם ויותר על
ראשי העם". הרמב"ם והחינוך אינם מפרטים האם כלל הציבור גם אחראי לבניית הבתים בעיר, לאספקת
מים, להקמת חומה, בית כנסת וכד', או שתושבי העיר צריכים לדאוג לכך. משתיקת הרמב"ם שקלים ד ח
בענין זה ניתן להסיק כי המימון אינו בא מתרומת הלשכה. וראה סעיף רנב הערה 3. כמו כן לא נתבאר מה
יעשו הלויים אם הם יתרבו ויזדקקו לערים נוספות, וראה מנחת חינוך שם.

¹⁷ אזנים לתורה דברים יח ג.

¹⁸ שעבוד מצרים לא היה על שבט לוי, ראה במדבר רבה יג ח וכן רש"י שמות ה ד. וראה רש"י עזרא ז כד,
תרגום אגרת המלך ארתחשסתא: "ולכם אנו מודיעים אשר כל הכהנים והלויים המשוררים והשוערים
והנתינים שהם חוטבי עצים ושואבי מים למזבח ועובדים בבית זה של הקב"ה לא ישלוט אדם עליהם
להשליך עליהם מס וכסף גולגולת אלא יהיו בני חורין מעבודת המלך". אמנם ראה ב"ב ח א שהפסוק עוסק
רק בתלמידי חכמים. וראה בבלי נדרים כז ב: "נודרים להרגין ולחרמין ולמוכסין שהיא תרומה, אף על פי
שאינו תרומה". מכאן שהשלטון לא היה נוטל מכס מתרומה. וראה קדמוניות היהודים יב 142, שאנטיוכוס
השלישי הורה: "וימועצת הזקנים והכהנים וסופרי בית המקדש ומשורריו יהיו פטורים ממס הגולגולת, ממס
הכליל וממס המלח אשר הם מעלים".

לא מצאנו בענין זה הלכה לדורות. משו"ת הריב"ש תעה משמע שבזמן שבת המקדש קיים יש לפטור ממס
את משרתי בית המקדש, ודין שלטון ישראל כדין מלך פרס. כך גם משמע מביאור הגר"א על שו"ע חו"מ קסג
ה אות פו. וראה דרך אמונה שמיטה ויובל יג יג ביאור הלכה ד"ה לא עורכין מלחמה, שפשיטא לו שהמלך
רשאי לגייס כהנים ולויים למס עובד ולמלחמה, וכן פשיטא להרב זילטי, גנזי הספרי סימן ח.

¹⁹ ראה משפט המלחמה ז; א"ת ערך כהן. וראה סעיף קצח שכל אחד מצווה להלחם מלחמת מצוה. וראה
שבת הארץ עם תוספת שבת ג רמב"ם שמיטה ויובל פרק יג הלכה יב. וראה בנין שלמה להרב שלמה כהן
סימן נז, שתמה מדוע כהנים מתענים בתענית אסתר הלא הכהנים לא היו באותה מלחמה. ודבריו צ"ע למה
הם פטורים ממלחמה על הצר הצורר שרצה להרוג כל אחד מהם: גם לחשוקי חמד מגילה עמ' לו פשיטא
שכהנים ולויים היו פטורים מלהלחם בימי המן, וצ"ע. בני שבט לוי בודאי פטורים ממצות כיבוש ארץ
ישראל. ראה רמב"ם סוף שמיטה ויובל: "לא עורכין מלחמה כשאר ישראל ולא נוחלין ולא זוכין לעצמן בכח
גופן, אלא הם חיל השם שנאמר 'ברך ה' חילו...". פשיטא ששבט לוי פטור ממצאת מלחמת רשות.

²⁰ שהרי בית דין כופה על קיום מצות עשה, על פי גדרי הכפיה.

במדת הצורך על הפרנסים לסייע לכהנים לקיים את המצוות המוטלות עליהם. ראוי לקופת צדקה לסייע לכהן עני כדי שיוכל לקבל טיפול רפואי מבלי להטמא.²²

על הפרנסים לשקול היטב את השלכות החלטותיהם על מתנות כהונה. זו מדת חכמים. מבאר רש"י: "שלא גזרו על תרומתן בשעת הגיתות מפני הפסד כהנים חברים".²³

"זאת תורת משה לא תבטל",²⁴ אולם כיום למרות שמצוה להפריש תרומות ומעשרות, אין מצוה לתתם לכהנים וללויים²⁵ ואין מצוה להקים ערי לויים.²⁶ כיום גם לויים חייבים לצאת למלחמה כשאר כל אדם מישראל.²⁷

פוסק הרמב"ם: "בימי המלך המשיח, כשתתישב ממלכתו ויתקבצו אליו כל ישראל יתייחסו כולם על פיו ברוח הקודש שתנוח עליו... ובני לוי מטהר תחילה ואומר זה מיוחס כהן וזה מיוחס לוי".²⁸ פשיטא שהכהנים והלויים יקבלו את המתנות המגיעות להם מיחידים ומהציבור. לעתיד לבא יקבלו הכהנים והלויים חלק בארצות שכובש מלך ממלכי ישראל²⁹ אולם הם לא יקבלו חלק מארץ ישראל.³⁰

²¹ ראה ירושלמי סנהדרין ב ו. ראה מצודת דוד נחמיה יב מד: "היו ממנים גזברים על הלשכות העשויות לאוצרות על התרומות ועל הראשית והיא החלה ועל המעשרות... להכניסו בהם מכל שדי הערים את המתנות אשר צותה התורה לתת לכהנים וללויים".

²² ראה חשוקי חמד על יומא עמ' סז - סח.

²³ רש"י בבלי חגיגה כה ב ד"ה ובמלאין דתרומה בשעת הגיתות. וראה רמב"ם מטמאי משכב ומושב יא ד.

²⁴ ראה סעיף עג הערה 3.

²⁵ כיום כל הכהנים טמאי מתים. כמו כן, כיום אין לנו ודאות מוחלטת לגבי יחוסם של הכהנים והלויים. וראה שו"ת תשובות והנהגות ב תעג, שכיום אין לכהנים קדימות בצדקה. הערת הרב נבנצל: "אעפ"כ נותנים פדיון הבן".

²⁶ ראה ספר החינוך תח: "נוהגת מצוה זו בזמן שישראל שרויין על אדמתן". וראה משך חכמה במדבר לה יג שתמה על כך שבימי בית שני לא נשמרה מצוה זו.

²⁷ ראה משפט המלחמה עמ' סב.

²⁸ רמב"ם מלכים יב ג. וראה שם: "... אבל אינו אומר על שהן בחזקת כשרות זה ממזר וזה עבד...".

²⁹ ראה רמב"ם שמיטה ויובל יג יא.

³⁰ כך משמע מהרמב"ם אך הסמ"ג ל"ת רעו רעז כתב שבעתיד הם יקבלו אף חלק בארץ. וראה שבת הארץ עם תוספת שבת ג רמב"ם שמיטה ויובל יג י, שמביא את שתי הדעות, ומבאר שלדעת הרמב"ם הלויים לא זכו לחלק בארץ ישראל רק בכיבוש ראשון. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב קיג: "ואולי פליג הרמב"ם על הסמ"ג וסובר דגם לעתיד לא יטלו הלויים נחלה דלא כדמשמע בגמ'... והטעם, אולי משום דכיון דסובר דהוא לאו שלא יטלו שבט לוי נחלה בארץ כנען הוא גם אלעתיד ככל לאוין שבתורה". וראה שו"ת משנה הלכות תניינא ב תלה. וראה הרב אברהם צבי הלוי רבינוביץ, "מעמד הלויים בעבר בהווה ובעתיד", תחומין עמ' 496 – 507; דרך אמונה שמיטה ויובל יג יג; א"ת ערך ימות המשיח.

פרק נ. תשתיות

רנא. ישוב העולם וישוב ארץ ישראל

פוסק הרמב"ם: "אין ראוי לאדם שיעסוק כל ימיו אלא בדברי חכמה ובישובו של עולם".¹ שנינו: "... יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ...", ומבאר הרב יעב"ץ: "... ואף על פי שהתורה חמדתו של עולם ויעלה על דעתך שלא תצטרך עמה לדבר אחר אינו כן, כי יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ..."².

כותב הרב יעקב צבי שפירא: "עשה ד'לשבת יצרה' הכונה שאדם יראה שהארץ תהיה נושבת ואם כן, גם אם הוא גורם על ידי איזה סיבה להרבות ישוב על פני תבל נמי מקיים העשה ד'לשבת'..."³. כותב הראי"ה קוק: "... מה שעוסקים בישובו של עולם, בין בדברים המוכרחים לאדם ולבריות לקיומם המצומצם, בין בדברים העשויים להרחיב דעתו של אדם ולשפר את חייו, הכל עולה לאגודה אחת, לחטיבה אחת, להשלים את התיקון הכללי של העולם כולו, ולקרבו יותר ויותר להמטרה האידיאלית המבוקשת..."⁴.

זו דרך הבורא. כותב (המיוחס ל)רש"י: "כי לא יבא הקב"ה כי אם לתקן העולם לישובו".⁵ בפירושו לספר בראשית כותב הנצי"ב: "... שרצונו וכבודו יתברך להרבות ישוב העולם ולבקש חשבונות רבים..."⁶.

באופן מיוחד מצוה לעסוק בישוב ארץ ישראל. אומר המדרש: "וירא אליו ה' ויאמר אל תרד מצרימה'. שכון בארץ, עשה שכונה בארץ ישראל הוי נוטע הוי זורע הוי נציב".⁷ כותב הראי"ה קוק: "... על כל אחד מישראל מוטלת החובה לפעול ולעשות שהארץ תבנה ותתישב... מצוה זו יש בה גם מעין מצוה עצמית, נפשית, פנימית, המחייבת כל נפש מישראל לבלי לצאת ידי חובה רק על ידי שליח כי אם לעשותה עד כמה שאפשר בעצמו ולא על ידי אחרים".⁸ כותב הרב כלפון משה הכהן: "ויש להשתדל לקרב התועלת בכך דבר הגורם ישוב לארצנו".⁹

ישוב ארץ ישראל מאפשר קיום מצוות רבות מאד וגורם לקידוש שם שמים בעולם.¹⁰

זו דרך הבורא. פסוק מפורש בתורה: "וארד להצילו מיד מצרים ולהעלתו מן הארץ היא אל ארץ טובה ורחבה אל ארץ זבת חלב ודבש..."¹¹, ומבאר הנצי"ב: "טובה ורחבה" – יועיל להרחבת כח עם ישראל הרוחני. וזבת חלב ודבש יועיל לחיי הגוף ותענוגי בני אדם".¹¹

¹ רמב"ם גזילה ואבדה ו יא .

² מסכת אבות עם פירוש הרב החסיד מוהר"ר יוסף יעב"ץ אבות ב ב.

³ תפארת יעקב, משניות ע"א פירושים בסוף, גיטין פ"ד לז, בשם הרב אברהם שמואל דיסקין.

⁴ שמונה קבצים ו מו. וראה אוצרות הראי"ה ב עמ' 180.

⁵ (המיוחס ל)רש"י דברי הימים א טז כט. וראה חכמת אדם שער בית הנשים קכג א: "... ולא לתוהו בראה אלא לשבת יצרה למלאות פני תבל למען יכירו כח מלכותו".

⁶ העמק דבר בראשית ד ד.

⁷ בראשית רבה סד ג.

⁸ מאמרי הראי"ה ב עמ' 466. וראה שו"ת חתם סופר או"ח רג; העמק דבר בראשית כו ב..

⁹ דרכי משה פרשת וארא.

¹⁰ ראה יחזקאל לו ח – יא. וראה בבלי כתובות קיב א ורש"י ד"ה מתקן מתקליה. וראה א"ת ערך ישיבת ארץ ישראל וערך ארץ ישראל, ישובה.

ישוב העולם וישוב ארץ ישראל בנויים על כמה יסודות

גאולת קרקע בארץ ישראל¹²

בנין פוסק הרמב"ם: "לא יסתור אדם את ביתו לעשותו גינה ולא יטע את חורבתו גינה שהוא כמחריב את ארץ ישראל".¹³

פוסק הרשב"ש: "והישוב הוא כמו נטיעת גנות ופרדסים וקניית בתים, שכל זמן שימצא מזון ומדור תמצא הישיבה".¹⁴ פוסק הבאר שבע: "... מי שנדר שלא ילך לסעודת הרשות כי אם דוקא לסעודת מצוה אם מותר לו לילך לסעודה שעושיין לחינוך הבית או לא... אם הוא בארץ ישראל אז נקרא סעודת מצוה אבל בחוצה לארץ נקרא סעודת הרשות".¹⁵

מגורים בכל הארץ אומר הרמב"ן: "לא נעזבנה ביד זולתנו מן האומות או לשממה".¹⁶ פוסק הרב וולדינברג: "נצטוונו במיוחד גם על ההתישבות... לבוא ולהתישב בה בכל פנה וזויות, שלא תשאר שום חלקה אבלה ושוממה מאין יושב...".¹⁷

תשתיות כותב הראי"ה קוק: "שיעקב תיקן מטבע, שוקים ומרחצאות בשכם דוקא, שצפה ברוח הקדש שהוא מקום המוכן לפורעניות של חלוקת מלכות בית דוד. ויסוד מאסן במלכות בית דוד... הוא מפני שנחסרה האמונה שמלך עוסק בתורה וחכמה כדוד ושלמה יוכל לעסוק יפה בעסקי העולם של הנהגת המלכות ובא יעקב איש יושב אהלים ונתן סימן שהוא מתקן גם מטבע, שוקים ומרחצאות".¹⁸

כלכלה¹⁹ כותב הרב סולובייציק: "ישיבה משמעה שיקום כלכלי".²⁰

תעסוקה פוסק הרב זילברשטיין: "עיקר מצות ישוב אי"ה היא באופן שיוכלו להתפרנס בה ולא יזדקקו לתמיכה מבני חו"ל...".²¹

שימור הסיביבה זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "כל העצים החדשים כשרים למערכה ולא היו מביאין משל זית ולא משל גפן משום ישוב ארץ ישראל, ובאלו היו רגילין במורביות של תאנה של חדשים שאינן ביישוב ובשל אגוז ובשל שמן".²²

¹¹ העמק דבר שמות ג ח.

¹² ראה מרחשת א סימן כב ז; שו"ת משפטי עוזיאל ב יו"ד מג. וראה אגרות הראיה א רכב.

¹³ רמב"ם שמיטה ויובל יג ו.

¹⁴ שו"ת הרשב"ש א. וראה שו"ע חו"מ קעה כו. וראה חידושי הרמב"ן ב"ב יח ב בשם הירושלמי.

¹⁵ באר שבע שו"ת ע. וראה מג"א שו"ע או"ח תקסח ס"ק ה; א"ת ערך חנוך הבית.

¹⁶ ספר המצוות לרמב"ם, הוספות למצוות עשה לדעת הרמב"ן ד.

¹⁷ שו"ת ציץ אליעזר ז מח יב. וראה ספרא על ויקרא כה יח. וראה דעת זקנים מבעלי התוספות שמות כג י: "אתמר במדרש באפילו אין לו לאדם אלא חורבה אחת בתוך גנו חייב לעבדה בכל יום. ונראה לה"ר משה דוקא בארץ ישראל כדי להרבות הפרשת תרומות ומעשרות". וראה התקופה הגדולה, קול התור עמ' תקלו – תקלט, על שבעה עשר סוגי הרחבת הישוב. וראה פסקי דין רבניים חלק ה עמוד 27.

¹⁸ אגרות הראיה ג תשמג. וראה סעיף רנב. על תקנות יעקב אבינו ראה סעיף רנג.

¹⁹ ראה סעיף רנה.

²⁰ חמש דרשות עמ' 89.

²¹ חשוקי חמד בבא מציעא עמ' תקז. וראה סעיף רסא.

²² רמב"ם איסורי מזבח ז ג.

ילודה שנינו במסכת גיטין: "לא נברא העולם אלא לפריה ורביה שנאמר 'לא תהא בראה לשבת יצרה'".²³

בית דין אינה כופה עיסוק בישוב העולם או בישוב ארץ ישראל.

על הפרנסים לטפח את ישוב העולם ואת ישוב ארץ ישראל ולחזק את ידי העוסקים בכך. כותב הראי"ה קוק: "ואין להרפות ידי העמלים בתיקונו של עולם לפקפקם בחששות של מסתרים, והחכמה תעוז לחכם... והתפתחות שכל האדם וכל תולדות המצאותיו דבר בעתו הכל מעשי השם המתראה לפי צרכי האדם בעיתותיו בדורותיו לתעודה רמה ומדויקת שעליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע".²⁴ כותב אם הבנים שמחה: "... שהמרגלים היו טוענים שפה במדבר שיש לנו מן ואיננו טרודים בפרנסה, יש לנו עת ושעת הכושר לישב על התורה ועבודה. משא"כ אם ילכו לארץ ויצטרכו לעסוק בעבודת האדמה יופרעו מעבודת ה', עיי"ש. ויהושע וכלב עמדו נגדם וצעקו: 'אם חפץ בנו ה' והביא אותנו אל הארץ וכו', אך בה' אל תמרודו... וה' אתנו'".²⁵ זו מדת חכמים. כמה מתקנות חז"ל מקלות על קניית נכסי נדל"ן בארץ ישראל ומעודדות זאת.²⁶ בשעה שהפרנסים מתקנים תקנות עליהם לבחון את ההשלכות האפשריות על ישוב ארץ ישראל. לדוגמא, פוסק הרמב"ם: "לוקח בית בארץ ישראל מן הגוי מותר לו לומר לגוי לכתוב לו שטר בשבת, שאמירה לגוי בשבת אסורה מדבריהם ומשום ישוב ארץ ישראל לא גזרו בדבר זה".²⁷

גם כיום יש לעסוק בישוב העולם ובישוב ארץ ישראל. אומר הרב הרצוג, בעת קבלת פנים לכבוד נשיא המדינה הראשון: "יהי רצון שאותו ר' חיים שלנו... יהיה לנו לעזר לא מעט במאמצינו להטביע על מדינת היהודים בארץ היהודים את חותמה של היהדות המקורית, לשם הקמה למופת [של] מדינה דמוקרטית... מדינה שתדגים גוף בריא, גוף מדיני, כלכלי, חקלאי, תעשייתי, בריא וחזק, משכן לנשמה בריאה וטהורה, נשמת ישראל, מאז מעולם...".²⁸ כותב הרב סולובייצ'יק: "השממה מסכנת מאז ומעולם את השלוח המדינית... העובדה, שיהודים כבשו את הנגב איננה מספיקה ישובו הוא העיקר... הקדושה המיוסדת על ישוב הארץ פשוטו כמשמעו, קיימת לשעתה וקיימת לעתיד לבוא".²⁹

על ימות המשיח כותב השל"ה: "וישובו בית ישראל לאדמתם לשם טוב ולתהילה יותר מההצלחות הראשונות".³⁰

²³ משנה גיטין ד ה.

²⁴ עין איה ברכות ב פרק תשיעי קפ. וראה מורה נבוכים ג לז.

²⁵ אם הבנים שמחה עמ' רל בהערה. הערת הרב נבנצל: "הרי רצו לחזור מצרימה. וכי ירד שם מן?"

²⁶ ראה א"ת ערך ארץ ישראל עמ' רכה רכו. וראה רש"י בבלי מנחות מד א ד"ה משום ישוב ארץ ישראל; רמב"ם תפילין ומזוזה ו י.

²⁷ רמב"ם שבת ו יא. וראה רמב"ם טומאת מת ח ט.

²⁸ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 253.

²⁹ דברי הגות והערכה, קול דודי דופק עמ' 29. וראה שם עמ' 31. וראה שו"ת שרידי אש ב כד הדן בחליבה בשבת: "והנה בא"י יש סניף להיתר מטעם מצות ישוב ארץ ישראל". וראה דרכי משה פרשת ניצבים.

³⁰ של"ה שער האותיות, אמת ואמונה העיקר היב' (דף נט א).

רנב. תשתיות במדינה

התורה מטילה על הציבור את המצוות הנוגעות לתשתיות במדינה

- פוסק הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל: "שבט לוי אעפ"י שאין להם חלק בארץ ישראל כבר נצטוו ישראל ליתן להם ערים לשבת ומגרשיהם..."¹
- פוסק הרמב"ם בהלכות רוצח ושמירת נפש: "מצוה להפריש ערי מקלט... וחייבין בית דין לכיין הדרכים לערי מקלט ולתקן אותם ולהרחיבן ומסירין מהן כל מכשול וכל תקלה ואין מניחין בדרך לא תל ולא גיא ולא נהר אלא עושין עליו גשר כדי שלא לעכב את הבורח לשם... ורוחב דרך ערי מקלט אין פחות משלשים ושתים אמות ומקלט מקלט היה כתוב על פרשת דרכים כדי שיכירו הרצחנים ויפנו לשם... בחמשה עשר באדר בכל שנה בית דין מוציאין שלוחים לתקן הדרכים וכל מקום שמצאוהו שנתקלקל מתקנים אותו, ובית דין שנתרשלו בדבר זה מעלה עליהן הכתוב כאילו שפכו דמים"².
- על בית דין לודא קיומה של אספקת מים לערי המקלט.³
- ראוי להקדים את בנין ירושלים לבנין שאר ערי ישראל.⁴

מלבד זאת על הפרנסים לדאוג לתשתיות נוספות

- הכנת תכנית מתאר לכל המדינה⁵
- בניית ישובים בכל רחבי המדינה. אומרת הגמרא: "מפני מה זכה עמרי למלכות, מפני שהוסיף כרך אחד בארץ ישראל"⁶.
- פיתוח משק המים,⁷ הקמת שווקים,⁸ בנין נמלים,⁹ בנין גשרים¹⁰ וסלילת דרכים.¹¹

¹ רמב"ם שמיטה ויובל יג א. וראה סעיף רג.

² רמב"ם רוצח ושמירת נפש ח א - ו. וראה ספר החינוך תקכ: "מצוה להכין שש ערי מקלט... והיא מן המצוות המוטלות על המלך ועל הצבור כולן". בענין השילוט ראה רש"י תהילים כה ח; קרית ספר על הרמב"ם שם; חידושי אגדות למהרש"א סוטה מו ב; עיון יעקב על עין יעקב סוטה מו ב ד"ה כל המלוה. אין מצוה להקים תחנות דרכים מעין אלה הנוכחות ברד"ק ירמיה ט א; רד"ק תהילים מב ט. אף אין מצוה להקים מתקני תאורה או מתקני שתיה בדרכים, ראה סעיף רג.

³ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ח ח: "אין שם מים מכניסין לתוכן מים וגו'". משמע שהמצוה מוטלת על בית הדין. וראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ח י: "והרוצח הדר בערי מקלט אינו נותן שכר ביתו". מכאן שבית דין גם אחראי לשכר הדירה. ויש לחקור מי אחראי לבניית הבתים ולמימון כל צרכי העיר, וראה כע"ז סעיף רג הערה 16, וכ"ז צ"ע.

⁴ ראה אגרות הראיה א אגרת לט. על בנין בית המקדש ראה סעיף רמו.

⁵ ראה סעיף רג על תכנון הערים. וראה סעיף רפג בענין נוי העיר ומשמעותו.

⁶ בבלי סנהדרין קב ב. וראה קדמוניות היהודים ספר רביעי פסקה 199: "משתרכשו את ארץ הכנענים... תנו דעתכם מאותו רגע לבנין ערים".

⁷ ראה תנחומא חקת ד. וראה שו"ע חו"מ קסג ד: "היו חופרין נהר להביא למדינה מים, גובין אפילו מהיתומים, שזו זכות להם כדי שישקו ממנו שדותיהם וכרמיהם".

⁸ ראה בבלי יומא עא א: "איתהלך לפני ה' בארצות החיים" אמר רב יהודה זה מקום שווקים, ומאירי וחידו"א שם. וראה בבלי שבת לג ב; בבלי עבודה זרה ב ב.

⁹ על משמעות נמלים למדינה ראה ירושלמי כלאים ט ג, וראה העמק דבר בראשית כג א.

¹⁰ ראה סעיף רג.

¹¹ ראה בבלי עירובין כב ב: "יהושע אוהב ישראל היה עמד ותיקן להם דרכים וסרטיא".

- פיתוח תשתיות החיוניות לבטחון המדינה¹²
- בזמן שבית המקדש היה קיים היה עליהם לטפח במיוחד את הדרכים ואת התשתיות המשמשות את עולי הרגלים.¹³
- מבנים למשרדי הממשלה ומגורים לראשי המדינה

כיום אין מצוה להקים ערי לויים וערי מקלט,¹⁴ אולם מצוה להשקיע בתשתיות המדינה.¹⁵

*

כיום ידוע שפיתוח התשתיות מסייע מאד לפיתוח הכלכלה.¹⁶ בכמה מדינות קיימות הוראות חוקתיות הנוגעות לתשתיות, ביניהן הוראות בעניני מפעלי מים ואספקת המים,¹⁷ אספקת אנרגיה (חשמל וגז),¹⁸ אנרגיה גרעינית,¹⁹ מסילות ברזל,²⁰ כבישים,²¹ נמלים ותחבורה ימית,²² שדות תעופה ותחבורה אווירית,²³ שירותי טלפון ודאר,²⁴ ועוד. במדינות רבות השלטון המרכזי נדרש לתת הנחיות לשלטון המקומי.²⁵ קיימת חוקה המדגישה שפיתוח התשתיות צריך להעשות בהתאם להנחיות השלטון המרכזי.²⁶

כמה מדינות קבעו בחוקתן שחובה להכין תשתיות לקראת שעת חירום המוכרזת בשל אסון טבע או מצב חירום צבאי: מחסני מזון ומים תרופות וכד', כוחות הצלה וסיוע, מקלטים לפליטים.²⁷

¹² ראה דברי הימים ב יז יב והמיוחס לרש"י שם. וראה מלכים א ט יט; דברי הימים ב לב כז – כח. וראה סעיף רצב.

¹³ ראה מכילתא על שמות יט א: "לא רציתם לתקן הדרכים והרחובות לעולי רגלים הרי אתם מתקנין את הבורגסין ואת הבורגנין לעולי לכרכי מלכים". וראה רמב"ם קידוש החדש ד ה. וראה קדמוניות היהודים ספר שמיני 187, ששלמה המלך ריצף באבנים שחורות את השבילים המוליכים ירושלימה.

¹⁴ ראה א"ת ערך גלות, ו. בזמן הזה.

¹⁵ וראה דרכי משה פרשת ניצבים: "וכבר ניצוצי הגאולה האירו ומאירים מעת לעת כמו שיראה כל מבין ומשכיל הנותן לב ועין חודרת על זה... ד) סלילה הדרכים והמצאת המכונות הקיטוריות ליבשה, לים ולאוויר, אשר מיום להיותם הולכים ומתרבים...".

¹⁶ ראה The Making of Economic Society עמ' 222.

¹⁷ ראה ICL חוקת שויצריה סעיף 40; חוקת ספרד 148 (10).

¹⁸ ראה ICL חוקת שויצריה סעיף 89. על אספקת חשמל ראה שם חוקת גרמניה 74 (1) 11.

¹⁹ ראה ICL חוקת ברזיל 21 XXIII.

²⁰ ראה ICL חוקת שויצריה 26; חוקת אוסטרליה 51 (xxxiv) וחוקת גרמניה e87.

²¹ ראה ICL חוקת שויצריה 82 (2).

²² ראה ICL חוקת ספרד 148 (6) וחוקת גרמניה 74 21.

²³ ראה ICL חוקת ספרד 148 (6) וחוקת גרמניה d87.

²⁴ ראה ICL חוקת גרמניה f87; חוקת שויצריה 36 וחוקת אוסטרליה 10 (1) 9.

²⁵ ראה, לדוגמא, ICL חוקת ברזיל 21 XX.

²⁶ ראה ICL חוקת שויצריה 83 (2) לגבי כבישים מהירים ושם 92 (2) לגבי דאר וטלפונים.

²⁷ ראה, לדוגמא, ICL חוקת ברזיל סעיף 21 XVIII.

רנג. תשתיות בערים

תכנית מתאר כותב הנפוצות יהודה: "... כי כן דרך בונה עיר או מגדל... להקדים במחשבתו ציור תאר הבנין ההוא ואחר כך מצרף מחשבה למעשה באיזה חומר, הכל מידו עליו השכיל כל מלאכות התבנית במדה קטנה נערכת, ויראה ויעשה כתבניתה אשר הוא מראה על ידה בהמשיכו הבנין האמתי אל גמר מלאכת צביונו וקומתו".¹

פוסק השלחן ערוך אורח חיים: "אין בונים בית כנסת אלא בגבהה של עיר, ומגביהין אותו עד שיהיה גבוה מכל בתי העיר שמשתמשים בהם... מי שהגביה ביתו יותר מבית הכנסת יש אומרים שכופים אותו להשפילו".² הוא הדין לגבי מבנה של בית דין.³

פוסק השו"ע יורה דעה: "... ולא יבנה מקומות כבנין היכלות של עובדי כוכבים כדי שיכנסו בהם רבים כמו שהם עושים".⁴

פוסק הפתחי חושן: "אין פותחים פתח כנגד פתח חבירו או חלון כנגד חלון חבירו...".⁵

פיתוח משק מים⁶ ומערכות ניקוז⁷**הקמת חומה דלתים ובריח⁸**

תיקון הדרכים על כל עיר לשמור על תקינות הדרכים שבתחומה במשך כל השנה.⁹ פוסק השו"ע: "... ובשאר צרכי העיר כגון חפירת בורות ותיקון הדרכים והרחובות גם תלמידי חכמים חייבין בהן".¹⁰

בניית בית מרחץ¹¹**תיקון שווקים¹²**

¹ נפוצות יהודה הדרוש המ"ט. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תצה החלטה משנת תמ"ד לפ"ק.

² שו"ע א"ח קנ ב – ג.

³ ראה פסקים וכתבים ט שו"ת חושן משפט סימן קט. וראה שם דיון בשאלה האם סנהדרין יושב בשער העיר, וראה שם סימן קי. הערת הרב נבנצל: "צע"ג לענ"ד דאז יקשה על זקנים וחלשים להגיע אליו".

⁴ שו"ע יו"ד קעח א.

⁵ פתחי חושן ה הלכות נזיקין ושכנים יד ב.

⁶ ראה רמב"ם דעות ד כג, שתלמיד חכם אינו רשאי לגור בעיר שאין בה מים מצויים כגון נהר ומעיין. וראה שו"ע חו"מ קסג ב; שם חו"מ קסג ד; רמב"ם רוצח ושמירת נפש ח ח. על פיתוח מאגרי מים ראה רש"י בבלי בבא קמא צד ב ד"ה בורות שיחין ומערות. ראה טור חו"מ שסו. על תיקון צינורות המים ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תריד החלטה משנת ת"ט לפ"ק; וכן החלטות תרעח; א' תתקסז; ב' כה; ב' רמג. וראה פנקס קהילת רומא החלטה 1025 משנת התמ"ה.

⁷ ראה בבלי מועד קטן ב א: "ומתקנין את קלקולי המים שברשות הרבים", ומבאר הריטב"א בחידושו שם: "... שהן הביבין המוציאים בהם כל שופכי העיר ואם נתקלקלו נמצאת העיר מקולקלת בטיט ובצואה".

⁸ ראה שו"ע חו"מ קסג א.

⁹ ראה סעיף רפב הערה 6.

¹⁰ שו"ע חו"מ קסג ד.

¹¹ ראה רש"י בבלי עירובין נה ב ד"ה ויושבי צריפין. וראה מדרש זוטא שיר השירים (בובר) א טו: "החסד והצדקה שהגוים עושים... בונים דימוסיאות ומרחצאות שירחצו בהם עניים ועשירים הרי גומל חסדים הרבה". וראה רמב"ם דעות ד כג, שתלמיד חכם אינו רשאי לגור בעיר שאין בה מרחץ. הרמב"ם במו"נ ג כז מונה בין הצרכים הבסיסים של כל אדם גם בית מרחץ. וראה ערוך השלחן חו"מ קסג א שפשיטא לו שכופים לבנות בעיר בית מרחץ. על מימון הקמת מרחץ ראה פנקס הקהל טיקטין 923 החלטה משנת תצ"ו לפ"ק.

הקמת מתקני תאורה בדרכים¹³ ומתקני שתיה ברשות הרבים¹⁴

בניית מבני ציבור בית כנסת, בית מדרש, מקוה טהרה, בית קברות,¹⁵ בית כסא ציבורי,¹⁶ בית ספר,¹⁷ בית חתנות,¹⁸ ובית חולים.¹⁹

על מבנה לעיריה כותב החתם סופר: "דודאי מצוה איכא להיות לקהל בית ועד ועצה והמתקת סוד וצורך גדול לרבים...".²⁰ בקהילות רבות בנו "בית הקהל"²¹ ומקצת מן הממונים וממלאי התפקידים היו גרים בו.²²

על בתי הדין ועל הפרנסים לודא ביצוע כל הוראה הנוגעת לכלל הציבור.²³

ממדת פרנסי ישראל לטפח את תשתיות העיר. התורה אומרת על יעקב אבינו: "ויחן את פני העיר", והגמרא אומרת: "אמר רב: מטבע תיקן להם, ושמואל אמר: שווקים תיקן להם, ורבי יוחנן אמר: מרחצאות תיקן להם".²⁴ הירושלמי אומר על יואב: "שהיה בוזז ובונה להן דימוסיות ומרחצאות".²⁵ הגמרא במסכת כתובות אומרת: "ר' חנינא מתקן מתקליה", ומפרש רש"י: "משוה ומתקן מכשולי העיר מחמת חבטת הארץ, שהיתה חביבה עליו, ומחזר שלא יצא שם רע על הדרכים".²⁶

בכל החלטה שהפרנסים מקבלים, עליהם להיות מודעים להשלכותיה על טיפוח התשתיות בעיר. פוסק הרמב"ם: "חולו של מועד... אסור בעשיית מלאכה כדי שלא יהיה כשאר ימי החול שאין בהן קדושה כלל... עושין כל צרכי הרבים במועד, כיצד מתקנים קלקולי המים שברשות הרבים,

¹² ראה מבחר הפנינים שער המלך: "אל תדור בעיר שאין בה... שוק נמצא". וראה סעיף רנב הערה 8.

¹³ ראה משנה תרומות יא י: "מדליקין שמן שרפה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ובמבואות האפלין", וראה שו"ע או"ח תרי ג: "בכל מקום מדליקין בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ובמבואות האפלים וע"ג החולים".

¹⁴ ראה בבלי מועד קטן ב א במשנה ופירוש הרע"ב שם.

¹⁵ ראה סעיף רמו.

¹⁶ ראה רמב"ם דעות ד כג, שתלמיד חכם אינו ראוי לגור בעיר שאין בה בית כסא. ראה ביאור הלכה משנה ברורה סימן ג ב. וראה בבלי סנהדרין יז ב ובירור הלכה שם ציון ג. ראה חמדת שלמה, קונטרס הנהגת אדם מגדולי ישראל (נדפס בסוף הספר) יא, שעל הגבאי לודא שבתי הכסא נקיים.

¹⁷ ראה סעיף רעא.

¹⁸ ראה סעיף קפב.

¹⁹ ראה סעיף רפ.

²⁰ שו"ת חתם סופר יו"ד רכ. וראה רמב"ם תעניות א יז שבימי קדם היו מתכנסים בבית כנסת.

²¹ ראה שו"ת בית יוסף מים שאין להם סוף א; שו"ת חתם סופר יו"ד רכ; שו"ת שואל ומשיב קמא ב כה. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תנו החלטה תקפז משנת ת"ד לפ"ק. וראה שם א' רפט.

²² ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשמה החלטה תשפג משנת תי"ד לפ"ק.

²³ ראה שו"ע חו"מ קסג ד. וראה קסג א בהגה: "והוא הדין לכל צרכי העיר". על הקמת בית אופים ראה הגהות מימוניות, רמב"ם תפלה ונשיאת כפים יא אות ב. וראה יל"ש דברים תתח על אחריות השלטון לספק לחם בעת צרה. וראה עקבות דוד המלך בעמק האלה עמ' 95: "הארכיאולוג יגאל שילה, חופר עיר דוד בירושלים, כבר עמד על כך שקיים בתקופת המקרא תכנון עירוני יחודי".

²⁴ בבלי שבת לג ב.

²⁵ ירושלמי מכות ב ו. וראה ערוך השלם ערך דמוס: "כל העשוי לקבוץ וכלל העם, וכן נקראו מים חמין הנובעין ומרחצאות שהם לצורך הכלל".

²⁶ רש"י בבלי כתובות קיב א ד"ה מתקן מתקליה.

ומתקנין את הדרכים ואת הרחובות וחופרים לרבים בורות שיחין ומערות, וכורין להן נהרות כדי שישתו מימיהן וכונסים מים לבורות ומערות של רבים ומתקנין את סדקיהן, ומסירין את הקוצין מן הדרכים.²⁷

גדול עונשם של פרנסים המזניחים את התשתיות בעירם ובמיוחד אם נגרמים בשל כך מפגעי בטיחות.²⁸

כיום תקפות חלק מההוראות הנוגעות לתשתיות בערים.²⁹ עם יסוד פתח תקוה החליטו המייסדים: "אחרי חלוקת השדה ימלאו ידי אדריכל מומחה לחרוט תכנית הישוב לשוקיו ולרחובותיו ולחצרותיו.... ולא יבנו הבתים כי אם על פי תכנית אדריכל מומחה...."³⁰ פוסק הרב אלישיב: "מי שחורג מרשיון הבניה ומוסיף על דירתו לכיוון השכנים ועל ידי זה ממעט מהאוויר שיש לשכנים, הרי זה אסור. ויש בה גם איסור 'לא תשיג גבול רעך'."³¹ יש לדאוג לפיתוח מערכת כבישים, משק המים,³² ביוב³³ חשמל וטלפון ועוד.

הלכות אחדות הנוגעות לתשתיות אינן תקפות בימינו בשל השינויים הגדולים בתכנון ובבניה.³⁴

- אין חיוב להקים חומה.³⁵
- אין חיוב להקים בית מרחץ.³⁶
- רבים מקילים לבנות בערים גם מבנים הגבוהים יותר מבתי הכנסת.³⁷
- מתירים לבנות חלונות ופתחים המכוונים זה כנגד זה.³⁸
- הרב יעקב אברהם כהן אוסר הקמת בתי מלאכה הגורמים רעש באיזורי מגורים,³⁹ ומנמק: ".... הרי בזמננו ישנם איזורי תעשיה מיוחדים למלאכות כאלו... ולכן ניתן לעכב."⁴⁰

²⁷ רמב"ם יום טוב ז' י. הערת הרב בנצל: "גם בחו"ל".

²⁸ ראה סעיף רפב.

²⁹ בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16 השלטון המקומי אינו נזכר כלל.

³⁰ כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ ישראל ג עמ' 338.

³¹ הרב יוסף שלום אלישיב, "פסקים בדיני ממונות", קובץ תורני בית הלל מג עמ' יח.

³² ראה שו"ת משפט וצדקה ביעקב א עד.

³³ ראה שו"ת הרשב"א ב רצב; תקנות חכמי מכנאס, תקנה לו משנת תקנ"ו; שו"ת משפט וצדקה ביעקב א צו.

³⁴ ראה סעיף עו.

³⁵ ראה קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות על סימן קסג א.

³⁶ ראה שו"ת שבט הלוי ט שג אות ג: "... לענין זה נשתנו הזמנים דבה"ז עושים בכל מקוה גם מקום רחיצה, ועוד רוב הדירות יש להם חדר רחצה בחמין וצונן, ע"כ ברור דאין כופין בזה"ז רק על עשית מקוה כהלכתה".

³⁷ ראה בית הבחירה שבת יא א: "ומי"מ דוקא בבית העשוי לדירה אבל בירניות ומגדלים העשויים לחזוק העיר או הבית ולבצור חומה והם הנקראים קושקי ואברורי אין בזה מניעה כלל וכן הדין בשסבת הגבהתו אינה דרך שררה אלא להרבות בדיוורין ועליות". וראה שו"ת יביע אומר ו או"ח כו שיש מקום לסמוך על המאירי.

³⁸ ראה סעיף עו הערה 50.

³⁹ שו"ע חו"מ קנו ב.

⁴⁰ עמק המשפט ג הלכות שכנים לח ט. וראה שם סימן ס ה. וראה סעיף עו הערה 50.

רנד. תשתיות בירושלים

מעמדה של ירושלים והמצוות הרבות המיוחדות לה¹ גורמים לדרישות יתירות בכל הנוגע לתכנון העיר.²

- תכנון העיר פסוק מפורש בתהילים: "כעיר שחברה לה יחדיו", ומפרש הספורנו: "אף על פי שנעשתה בכמה זמנים והוסיפו עליה, מכל מקום היתה מתוקנת בבתיים וחוצות ושווקים כעיר שנבנתה כולה יחדיו".³ הנביא מתאבל על ירושלים: "הזאת העיר שיאמרו כלילת יופי...".⁴ הגמרא אומרת: "מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כרך נחמד מעולם".⁵
- פוסק הרמב"ם: "... ואין נוטעין בה גנות ופרדסים, ואינה נזרעת ואינה נחרשת שמא תסרח... ואין עושין בה כבשונוות מפני העשן".⁶
- פוסק הרמב"ם: "אין מוציאין הימנה זיזין וגוזזטראות לרשות הרבים מפני אהל הטומאה".⁷
- פוסק ערוך השלחן: "ופשוט הוא שאסור להיות בניין בירושלים... שהיא גובהו יותר מבית המקדש".⁸
- סלילת רחובות רחבים⁹ המאפשרים זרימה בתנועה¹⁰
- בניית מבנים ציבוריים כותב המשך חכמה: "וזה כוונת המזמור: 'מה טוב ומה נעים שבת אחים... - המה הכהן הגדול שבירושלים והמלך שיושב בציון היא עיר דוד... וזה

¹ ראה א"ת ערך ירושלים. וראה משנה כתובות יג א: "הכל מעלין לירושלם ואין הכל מוציאין". וראה ספרי על דברים יד כט: "משפחה בית נבלטה היתה בירושלם ונתנו להם ו' מאות ככרי זהב ולא רצו להוציא חוץ מירושלם, ומסתבר שלא רצו להוציאם בגלל שהכל מעלין לירושלם. וראה סעיף רל הערה 18.

² ראה סעיף רנג.

³ כתבי ר' עובדיה ספורנו, פירושו על תהילים קכב ג. וראה נפוצות יהודה הדרוש התשעה וארבעים. ראה קדמוניות היהודים ספר רביעי פסקה 200: "עיר קדש אחת תהא במקום הנאה ביותר של ארץ כנען".

⁴ איכה ב טו.

⁵ בבלי סוכה נא ב וראה בבבלי קידושין מט ב שעשרה קבין יופי ירדו לעולם ותשעה נטלה ירושלים.

⁶ רמב"ם בית הבחירה ז יד. וראה סעיף רפד.

⁷ רמב"ם בית הבחירה ז יד.

⁸ ערוך השלחן העתיד קדשים א הלכות בית המקדש ג טו. וראה שם שהמחבר חוכך שאולי בכל א"י אסור לבנות בתים הגבוהים מבית המקדש. ולולי דבריו נראה שיש מקום לחלק בין בית שהוא סמוך ונראה לבית המקדש ובין בית הנמצא במרחקים, מה עוד שיש ישובים בארץ ישראל שהם יותר גבוהים מירושלים.

⁹ ראה רש"י בבלי עירובין ו ב: "ירושלים - רשות הרבים שלה מכוון משער לשער, ומפולש, ויש בה דריסת ששים ריבוא ורחב שש עשרה אמה". וראה רמב"ם אבות הטומאות יג ח, שהטהורים הלכו באמצע הרחוב והטמאים בצדדים. וראה חפירות הר הבית עמ' 107: "רוחב הרחובות בערי העולם העתיק לא היה רב... רחובות צרים... אופייניים לכל עיר עתיקה בעולם אלא שכלל זה לא היה יכול לחול על ירושלים. שוה בנפשך רבבות עולי רגל שפניהם מועדות להר הבית ובהגיעם מוצאים הם כרגיל בשאר הערים העתיקות מערכת סמטאות ורחובות צרים... אכן התגליות הארכיאולוגיות אשרו שהתכנון הצבורי באיזור זה שונה היה מהמקובל בערים האחרות. לעינינו התגלתה תכנית עיר התואמת להפליא את צרכי הציבור. המערכת תוכנה (!) ונבנתה רחובות רחבים ובלתי שגרתיים. הללו רוצפו באבנים גדולות... ומתחתן נחצבה מערכת ניקוז ותיעול מתוחכמת".

¹⁰ ראה משנה מדות ב ב: "כל הנכנסין להר הבית נכנסין דרך ימין ומקיפין ויוצאין דרך שמאל". וראה רמב"ם אבות הטומאות יג ה; כתוב שם לראב"ד על עירובין מהדורת עוז והדר עמ' טז ברי"ף.

שאמר: 'כשמן הטוב... ירד על הזקן זקן אהרן...' - הוא כהן גדול שעומד תחת אהרן. 'כטל חרמון שירד על הררי ציון' - זה המלך מבית דוד שיושב שם.¹¹ הרב שכטר כותב: "והנראה לומר בזה, דב' הלכות יש בירושלים: א' שיש בה מקצת מקדושת המקדש... וב', היא עיר הבירה של מלכות ה' בא"י."¹²

לדעת הנצי"ב, הנביא הגדול בדורו צריך לגור בירושלים בסמיכות מקום למלך ולבית הדין הגדול.¹³

בזמן שבית המקדש קיים יש להכין את העיר¹⁴ לקליטת המוני עולי הרגל.¹⁵ פוסק הרמב"ם: "וכן ממנין אחד להיות חופר בורות שיחין ומתקן הבורות של רבים כדי שיהיו המים מצויין בירושלים לכל אחד מיושביה ולכל עולי הרגלים."¹⁶

בית דין כופה לקיים את התקנות הנוגעות לתשתיות בירושלים.¹⁷

על הפרנסים לעסוק בשכלול התשתיות של ירושלים.

¹¹ משך חכמה ויקרא ח לג. וראה ראב"ע על שמות ח יח: " 'בקרב הארץ' דרך משל כמנהג המלכים לעמוד באמצע מלכותם... על כן כתוב מציון מכלל יופי אלהים הופיע (תה' ג, ב), כי הוא באמצע היישוב...". מהספרי על דברים יז טו ניתן לדייק שמלך אינו מצווה לגור דוקא בירושלים. וראה פירוש האברבנאל מלכים א ד ז החוכך בדעתו אם שלמה היה גר בירושלים או שהיה מחליף את מקומות מושבו בעונות השנה. וראה אברבנאל שמואל ב יב כד: "המנהג בכל ארצות ישמעאל ובארצות רבות מאדום, שהיכלי המלך אינם בתוך העיר, אבל הם תמיד חוץ לעיר, והיה זה כדי שלא יהיה ענין המלך עמל וכעס לאנשי העיר ולא יעיקם". הכהן הגדול חייב לגור בירושלים מעיקר הדין, ראה רמב"ם כלי המקדש ה ז. אין הוראה בענין מקום מגורי הנשיא ודייני בית הדין הגדול.

¹² בעקבי הצאן לג.

¹³ ראה העמק דבר דברים יח יד: "הלא יש נביא שיושב במקום [שם גרים] המלך או סנהדרין", וראה סעיף יד, שעל פרנסי הציבור לפנות לנביא הגדול בדורו. הערת הרב נבנצל: "אלי ואלישע לא גרו בירושלים. עמוס לא גר בירושלים אף לא בשומרון". נלע"ד להשיב שיתכן שהם נשלחו פעמים רבות גם למלכי ישראל ולכן הם לא גרו בירושלים באופן קבוע.

¹⁴ לדעת הרע"ב ההקדש מממן גם הקמת שווקים בירושלים, ראה להלן הערה 18, ולא מצאנו הוראה מחייבת את התושבים להקים שווקים בכל עיר ועיר.

¹⁵ ראה מרומי שדה על תענית ט א: "בזמן הבית מי שהיה בן תורה ישב בירושלים כל משך אכלו מכסף מעשר שני, ואם היה סוחר ולא יכול להתממה היה נותן לעמלי תורה בירושלים". מסתבר שגם אם בית המקדש לא נבנה מן הראוי להקל על עולי רגלים. ראה שהש"ר ח ג: "אעפ"י שחרב בית המקדש לא בטלו ישראל פעמי רגלים שלהם ג' פעמים בשנה". וראה כפתור ופרח פרק ו: "ומה שאנו נוהגין עם אחינו אנשי גאולתנו יושבי הארץ כאנשי סין, וחמת דמשק, צובה, מצרים ואלסקנדריה לעלות לירושלים בחגים ובמועדים...".

¹⁶ רמב"ם כלי המקדש ז טו. ראוי לציין כי לפני כתשעים שנה התגלתה בירושלים כתובת תאודוטוס בן וטנוס שבנה בית כנסת ובית הארחה ובין השאר כתוב בה: "בנה את בית הכנסת... ואת האכסניה והחדרים ומתקני המים לשם הארחות הנצרכים מן הנכר". ראה מ' שובה, "הכתובות היווניות של ירושלים", ספר ירושלים עמ' 362.

¹⁷ ראה צפנת פענח על בבא קמא פב ב ד"ה ואין מוציאין בה זיזין וגו', שאין לירושלים בית דין שיכול לאסור איסורים על יושבי ירושלים ולפיכך לרק בית הדין הגדול יש סמכות לכך. וראה רמב"ם שקלים ד ז: "דיינין שדנין את הגזלנין בירושלם נוטלין שכרן מתרומת הלשכה", ומשמע שהם עסקו רק בגזילות, ויש לעיין מפני מה לא תקנו חכמים שיהיה בית דין עירוני שישפוט את תושבי ירושלים או את עולי הרגל, ואכמ"ל.

צרכי ירושלים, ובכללם בנין חומת העיר ומגדליה, ממומנים מכספי הקדש ולא ממסי התושבים.¹⁸

אין הוראה האוסרת על המלך להטיל מסים על תושבי ירושלים.¹⁹ בכל הדורות נהגו בתפוצות ישראל לתמוך בבנין ירושלים ובתושביה. במערהין ובקהילות רבות אחרות, לדוגמא, הועברו לירושלים כספי קנסות של עברניים.²⁰

קדושת ירושלים לא בטלה.²¹ פוסק הרב טיקוצינסקי: "ברור ומוסכם הוא שבזמן הזה שברוך השם אין סכנה בדרכים שנוהג דין זה לכולי עלמא... וכן הדין הכל מעלין לירושלים הוא גם בזמן הזה... אלא שפשוט הוא... בהא דכופים זה את זה דרושה חקירה ודרישה אם באמת הכונה לשם שמים".²² הרב וולדינברג פוסק שמי שגר בעיר העתיקה, בתוך גבולות חומות ירושלים של ימי בית שני, אינו רשאי לעזוב את ירושלים אם אין הצדקה לכך.²³

פוסק הרב דוד שלמה כהנא: "המנהג של עליית הרגל בזמננו יש לו מקום גדול גם על פי הלכה".²⁴ פוסק המשנה הלכות: "אפילו נימא דבזמן הזה ליכא חיוב לעלות אבל מ"מ העולה ומקבל פני השכינה יש לו מצוה דאורייתא של קבלת פני השכינה".²⁵ פוסק הרב עובדיה יוסף: "לפיכך אין ספק שמצוה לעלות לירושלים גם בזמן הזה לראות פני מלך חיים, להסתופף בחצרות ה' בבתי כנסיות ובבתי מדרשות לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, ובפרט בכותל המערבי אשר לא זהה שכינה משם".²⁶

על טיפוח ירושלים בימינו כמרכז התורה כותב הראי"ה קוק: "ירושלים עיר קדשנו ותפארתנו מוכרחת היא להעשות האכסניא של תורה היחידה בגדלה, והמצויינת באיכותה בכל העולם כולו".²⁷ כותב הרב הרצוג: "צריך שירושלים מהבחניה הדתית העליונה, היא בה הרבה יותר ממה שהיה בה עד עכשיו. בית הדין הגדול הדתי העליון בירושלים עיר הקודש, מורכב מטובי הכחות של חכמי התורה שבארץ, בתוספת גדולי תורה מובהקים ובעלי אישיות נאדרת מחוץ

¹⁸ ראה רמב"ם שקלים ד. ת. וראה הרע"ב על המשנה שקלים ד ב שצרכי העיר היינו: "לחפור בורות שיחין ומערות ותקון רחובותיה ושווקיה ושמירת העיר". גם דיינים הדנים את הגזלנים בירושלים ומבקרי מומים שבירושלים קבלו את שכרם מתרומת הלשכה ראה רמב"ם שקלים ד ז ושם הלכה ד. על הטעם לפטור תושבי ירושלים ממוסים ומתשלומים ראה סעיף קמ הערה 52. יש לעיין האם תושבי ירושלים מצווים לעשות קופה של צדקה. הערת הרב נבנצל: "מסתמא יראו לפי המצב".

¹⁹ מוכח מבבלי סנהדרין קא ב ורש"י שם ד"ה ואתה גדרת.

²⁰ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"ק לפ"ק קיז.

²¹ ראה רמב"ם בית הבחירה ו טז; שם מעשר שני ב ד וכן חזו"א זרעים שביעית ג יד. מקצת מן הנסים שארעו לאבותינו בירושלים נראה גם לאחר החורבן. ראה תשב"ץ ג ר שבימיו שגם בימיו איש לא היה אומר צר לי המקום. החיד"א חסדי אבות וראשי אבות על אבות ה ה כותב שגם בימינו אין מפולת בירושלים. וראה ספר התקנות דף נח א: "בירושלים ת"ו אין גוזרין תענית ציבור על הרעש ומפולת כי לא הזיק מפולת בירושלים".

²² עיר הקדש והמקדש חלק ג פרק טו ד. וראה נחלת יעקב עמ' 482 – 520.

²³ שו"ת ציץ אליעזר יג כב.

²⁴ הקהל, קובץ למצות הקהל ובירור הלכותיה, הרב שלמה דוד כהנא, הקהל בימינו עמ' עו.

²⁵ שו"ת משנה הלכות תניינא ב תפב. הערת הרב נבנצל: "צע"ג לעני"ד".

²⁶ שו"ת יחוה דעת א כה.

²⁷ מאמרי הראי"ה ב עמ' 345.

לארץ, הוא ישמש גולת הכותרת של ירושלים... מסביב לגוף הזה תתרכזנה הישיבות הכי גדולות ובכללן בית המדרש הגבוה לחקר משפט התורה ולחנוך דייני תורה...".²⁸

אומר הנביא יואל: "ויהודה לעולם תשב וירושלם לדור ודור".²⁹ אומרת הגמרא: "אמר ריש לקיש: עתיד הקב"ה להוסיף על ירושלים אלף טפף גינואות אלף קפל מגדלים אלף ליצוי בינניות אלף ושני שילה טוטפראות וכל אחת ואחת היא כצפורי בשלוותה".³⁰

פסוק מפורש בשיר השירים: "שחורה אני ונאווה בנות ירושלם..."³¹, ומבאר רש"י: "... וקורא לאומות בנות ירושלים על שם שהיא עתידה ליעשות מטרפולין לכולן".³¹ אומר הנביא זכריה: "והבאתי אתם ושכנו בתוך ירושלים והיו לי לעם ואני אהיה להם לאלהים באמת ובצדק", ומבאר המצודת ציון: "העיר ירושלים תהיה ירושה לכולם כי יהיה יד כולם שוה בה כמ"ש בסוף נבואת יחזקאל".³²

כותב הרמב"ם: "ימות המשיח הוא זמן שבו תחזור המלכות לישראל, ויחזרו לארץ ישראל, ויהיה אותו המלך העומד מקום מלכותו ציון".³³

*

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה יש לעיר הבירה מעמד מיוחד.³⁴ באחדות קיימת הוראה חוקתית שלפיה על ראש המדינה לגור בעיר הבירה או בסמוך לה.³⁵

²⁸ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 28. וראה דרכי משה פרשת וארא, שראוי להקים בירושלים ארבעה בתי דינים מרכזיים לכל ישראל, שבהם ישבו גדולי ונבחרי הדור, וכל אחד מהם יהיה מומחה באחד מחלקי השלחן ערוך, והם יתנו תשובות בכתב לשאלות מכל תפוצות ישראל. בספר חידוש הצינונות עמ' 177: "יש להקים בירושלים 'קריית עם יהודי', בה יתרכזו מוסדות כלל יהודיים כביטוי לשאיפה לפתח את מדינת ישראל כמוקד מדיניות, כמרכז רוחני וכבית לעם היהודי". על הקשר בין טיפוח רוחני כמרכז ישראלי ועולמי ובין מצבה הכלכלי ראה אברבנאל על מלכים א' כו: "... שלהיות המלך יושב תמיד בירושלם... והיו העמים כלם באים לשמוע חכמתו, היה זה סבה שנתעשרה ירושלים הרבה".

²⁹ יואל ד כ.

³⁰ בבלי בבא בתרא עה ב. וראה רשב"ם שם.

³¹ רש"י שיר השירים א ה.

³² מצודת ציון על זכריה ח ח.

³³ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרק חלק עמ' קלט.

³⁴ ראה ICL חוקת סלובקיה 10 (2) וחוקת קרואטיה 13 (2).

³⁵ ראה ICL חוקת איסלנד 12.

פרק נא. כלכלה**רנה. כלכלה משגשגת**

כבר לפני יותר מחמש מאות שנה עמד ספר נופת צופים על חשיבותה של כלכלה משגשגת ועל תרומתם של היצוא והיבוא לפיתוחה של המדינה: "והדברים שתהיה בהם העצה בעניינים הגדולים מענייני המדינות יעלו אל מספר חמשה... הא' בקבוץ הממונות הנאצרות למדינה... הד' במה שיכנס בארץ או שיצא ממנה..."¹.

כותב הראייה קוק בספרו עין אי"ה: "בנין האומה בשלמותה תהי' על ידי התאחדות שלשה כוחות ראשיים בהנהגה. כח הממשלה שהוא סידור הפעולות, כח הרוחני מתורה חכמה ועבודת ה', וכוח העושר הנצרך לתכלית הכלל והפרטים"².

טיפוח כלכלה משגשגת יש בו משום קיום מצוות ישוב העולם ושיבת ארץ ישראל.³ כותב הראייה קוק: "ראוי להשתדל בכל דרכי הכלכלה ושכולם בכלל מצוות ישוב ארץ ישראל"⁴. הרב סולובייצ'יק כותב: "על המדינה לפתח את הטכנולוגיה החדשה ביותר... היא צריכה להיות מתקדמת במדע, עם רמת חיים גבוהה ומשק פורח. כל הדברים הללו הם חלק מ'עולם חסד יבנה'".⁵

כלכלה משגשגת חיונית להגשמת יעודי התורה⁶**טובת היחיד**

מצוות אומר הנביא: "ויהי חירום נתן לשלמה עצי ארזים ועצי ברושים כל חפצו. ושלמה נתן לחירם עשרים אלף כר חטים מכלת לביתו ועשרים כר שמן כתית כה יתן שלמה לחירם שנה בשנה"⁷.

הראייה קוק כותב: "... שצריך לחזק את הכוחות החומריים של כלל האומה, ומזה יבא גם כן חיזוק להכוחות הרוחניים"⁸.

תלמוד תורה הגמרא אומרת: "אמר להם הקב"ה במה עסקתם? אומרים לפניו רבונו של עולם הרבה שווקים תיקננו, הרבה מרחצאות עשינו, הרבה כסף וזהב הרבינו וכולם לא עשינו

¹ נופת צופים השער השני טו. ספר נופת צופים נדפס לראשונה במנטובה בשנת רל"ה והוא אחד הספרים הראשונים שיצאו לאור בדפוס. וראה מבחר הפנינים המיוחס לרשב"ג שער המלך: "הרע שבארצות אשר אין בה שובע".

² עין איה ביכורים לב.

³ ראה סעיף רנא.

⁴ עין איה ברכות ב פרק ששי סב. וראה סעיף רנא.

⁵ חמש דרשות עמ' 80.

⁶ ראה סעיפים זו - לא. על הברכה שעושר עשוי להביא ליחיד ראה סעיף רכו.

⁷ מלכים א ה כה. וראה דעת מקרא שם.

⁸ עין איה ברכות ב פרק ששי מ. וראה אורות, אורות ישראל ב ה.

אלא בשביל ישראל כדי שיתעסקו בתורה...", ומפרש רש"י: "שיהא להם פנאי שמוצאין להשתכר בשוק ומוצאין מזונותיהן וצרכיהן בלי טורח...".⁹

טובת הכלל אומר המדרש: "והנה מן היאור...! - בשעה שהשנים יפות - הבריות נעשין אחים אלו לאלו. ותרעניה באחו' - אהבה ואחווה בעולם".¹⁰ כותב הרב שמחה לוצאטו מונציה: "אין המדות הטובות מתקיימות באומה אלא מתוך נוחיות החיים ורווחתם".¹¹

טובת המדינה כלכלה משגשגת מאפשרת הקצאת יותר משאבים לצורך מתן זכויות תביעה¹² ולצרכים ציבוריים חיוניים.¹³

ענפי תעשייה אחדים חיוניים לבטחון המדינה.¹⁴

טובת האנושות כלכלה משגשגת מאפשרת סיוע לאומות נזקקות.¹⁵

קידוש השם כותב המכתב סופר: "שעיקר מה שהתאווה אאע"ה הוא שיהיו יוצאי חלציו ממלכת כהנים וגוי קדוש דהיינו שהם יתפסו אומנותו והודיעו ולפרסם שם שמים בעולם, ומזה תצא אור לכל אומות העולם... ולזה החפץ התאווה אאע"ה שיהיו בניו מבורכים בעושר ברכת עולם הזה, למען יהיו דבריהם נשמעים, כי חכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעים, ואין בכלל האומה אלא מה שבפרט".¹⁶ כותב הראי"ה קוק: "... ולפעול על עמים רבים צריך גדולת הנפש ושאיפה גם כן לרכוש מקנה וקנין, שעל ידי זה מתקרבים עמים רבים זה לזה ולמדינת איש מדרכי רעהו. על כן אהבת הכסף שמזה בא מקנה וקנין כשהוא במצב הגון לעשות עושר במשפט, מביא גם כן לידי התכלית המבוקש להאיר אור ה' על ידי ישראל בעולם".¹⁷

⁹ רש"י עבודה זרה ב ב ד"ה שיתעסקו ישראל בתורה. וראה עין יעקב, פירוש הכותב בשם הרשב"א. וראה סעיף רסז.

¹⁰ בר"ר פט ד. וראה בר"ר צא ה; רש"י על התורה בראשית מא ב. וראה ירושלמי תענית ג ג: "חמשה שמות נקראו לו... ענן, שהוא עושה את הבריות ענוים אלו לאלו".

¹¹ מאמר על יהודי ונציה עמ' 138. וראה כוזרי א יב: "דלותם לא הניחה להם מדה טובה".

¹² ראה סעיף צח.

¹³ ראה ישעיה ב ז. וראה שבט יהודה השמד השביעי: "הדברים הצריכים למלחמות הם ארבעה... שלישי העושר, להכין מזונות אל המחנה". וראה אור החיים בראשית כו כט: "... תמצא שמחוקי המלכים שיתנו יד ועזר לשוכני ארצם לקנות הון לבי סיבות, הא' לאם יצטרכו להם להלוות מהם יהיה להם בית והון לעזור להועיל לפי שעה, הב' כדי שתתרום מלכותם כי תתנשא ברבות בה אנשים עשירים ובעלי שם". וראה קשרי כלכלה בין ארצות המקרא עמ' 212: "את הקשר בין עושרה הכלכלי של ממלכה ובין יכולתה להחזיק צבא-רכב גדול, היטיב לבטא ישעיה הנביא - 'ותמלא ארצו כסף וזהב ואין קצה לאצרתיו, ותמלא ארצו סוסים ואין קצה למרכבותיו'...". וראה העמק דבר שמות לד כד: "ונכתב מקרא בזה בשביעית דאז הסכנה מצויה יותר, משום שאין לישראל אוצרות תבואה הנדרש לשעת מלחמה...".

¹⁴ ראה שמואל א יג יט: "וחרש לא ימצא בכל ארץ ישראל כי אמרו פלשתים פן יעשו העברים חרב או חנית".

¹⁵ ראה סעיף רנא וסעיף רפח.

¹⁶ מכתב סופר דרשות דרוש מח.

¹⁷ עין איה ברכות א פרק ראשון קיד. וראה עין איה שבת ב ביכורים כט; משך חכמה על דברים כו יח; מכתב מאליהו ב עמ' 256.

חכמי ישראל עומדים על מעלתם של ענפי הכלכלה הבאים

חקלאות אומר המדרש: "... מתחילת ברייתו של עולם לא נתעסק הקב"ה אלא במטע תחילה... אף אתם כשנכנסין לארץ לא תתעסקו אלא במטע תחילה. הה"ד: 'כי תבאו אל הארץ [ונטעתם כל עץ מאכל]'".¹⁸ פסוק מפורש בתורה: "ויטע אשל בבאר שבע" - ומבאר הגמרא: "אמר ר"ל שעשה פרדס ונטע בו כל מיני מגדים".¹⁹ הגמרא אומרת: "נטע רבי ינאי ארבע מאה כרמי".²⁰ כותב ר' יעקב עמדין: "אמנם בארץ הקדושה היא מצוה עלינו כמ"ש רז"ל עה"פ 'ונטעתם כל עץ מאכל' שיהא אדם זהיר בנטיעה, וילמוד מהשי"ת שמתחלת ברייתו של עולם לא נתעסק אלא במטע תחלה כו', אף אתם כשאתם נכנסין לא"י לא תתעסקו אלא במטע תחילה... הרי שהזהירו שלא יבטל אדם מהרבות ישוב הארץ אפילו יש לו די ספוקו".²¹

מסחר המדרש אומר: "ברוך אתה בבואך" - בפרקמטיא שלך, יברוך אתה בצאתך" - בפרקמטיא שלך".²²

מלאכה ותעשייה כותב הכלבו: "כי מי שעוסק במלאכה עוסק בישוב העולם והיא מצוה גדולה, שכן מצינו בונה בית ונטע כרם שחוזר מעורכי המלחמה... לפי שעוסק בישובו של עולם".²³ כותב הראי"ה קוק: "בנוהג בין האומות הוא שאומה שכל עסקה ומחיתה אינה כי אם עבודת אדמה ולא תשים מגמתה למסחר ולחרשת המעשה שהוא מורכב עם המסחר, לשום מקום דרישה למעשי ידי האומנים בעלי מלאכה וחרשת, היא יורדת בהתפתחותה בכשרונות נפשותיה".²⁴

פיתוח אוצרות טבע פסוק מפורש בתורה: "ארץ אשר אבניה ברזל ומהרריה תחצב נחשת".²⁵ פסוק מפורש בתורה: "ומלאו את הארץ וכבשה", ומפרש הרמב"ן: "נתן להם כח וממשלה בארץ... לבנות ולעקור נטוע ומהרריה לחצוב נחשת וכיוצא בזה".²⁶

פיתוח מדעי וטכנולוגי כותב אס הבנים שמחה: "מדינה שעומדת במדה גבוהה ברוח החכמה שקורין 'טעכניק' עומדת גם כן במדרגה גבוהה בגבורה גשמית".²⁷ כותב הראי"ה קוק:

¹⁸ ויקרא רבה כה ג.¹⁹ בבלי סוטה י א.²⁰ בבלי ב"ב יד א.²¹ בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית הבנין דף פ ב. וראה בבלי סנהדרין קה ב: "רבי יוחנן אומר מברכתו של אותו רשע אתה למד מה היה בלבו... לא יהא להם זיתים וכרמים...". וראה ריטב"א סוכה ו א ד"ה הלכתא ניחו: "ולמאי דסי"ד דשיעורין דאוריתא אף על גב דקרא מיירי בשבחה של ארץ ישראל כולי קרא מיותר למדרש שיעורין, ותו דהא נמי בכלל שבחה דארץ ישראל היא כשאנו צריכין לשער בדברים אלו לא נהיה צריכין להביאן ממקום אחר כי כולם יהיו מצויין בארץ". וראה ב"ח על טור אורח חיים רח ד"ה וכתב עוד: "באכילת פירותיה אנו נוזנים מקדושת השכינה ומטהרתה". על גידול בע"ח בארץ ישראל ראה עין איה ברכות ב פרק ששי סב.²² דברים רבה ז ה.²³ כלבו סימן ס. וראה העמק דבר ויקרא יט כג.²⁴ עין איה ברכות ב ביכורים כז.²⁵ דברים ח ט.²⁶ פירוש הרמב"ן על התורה בראשית א כח.²⁷ אס הבנים שמחה עמי ריז.

"הטכניקה האנושית נוצרה כדי לשמש את העולם ואת החיים הנועדים על פי דבר ה' להיות חיים תמימים וטהורים כאשר עשה אלקים את האדם ישר".²⁸

תיירות של יהודים²⁹ פוסק המשנה הלכות: "לא ימלט שלא יסייע קצת בישוב העולם הן באכילה ושתייה ולינה והן בסחורה ועל כל פנים הוא מניח שם מעט מזומן איש איש לפי השגתו ובוזה הוא מסייע לישוב הארץ שהוא בכלל המצוה".³⁰

על הפרנסים לעודד פעילות כלכלית כדי לסייע לשגשוגה של הכלכלה.³¹

האבות ומשה רבינו עודדו את הפעילות הכלכלית. כותב הרמב"ם: "... ארבעה אלו, כלומר, האבות ומשה רבנו נתבארה בהם ההתאחדות בה', כלומר השגתו ואהבתו כפי שהעידו בכך הכתובים, וכן השגחת ה' בהם ובזרעם אחריהם גדולה, והיו עם זאת פעמים מתעסקים בהנהגת בני אדם והגדלת הממון והטפול ברכוש... כי אותם ההתעסקויות עבודה גדולה בהחלט".³² כותב הראי"ה קוק: "זה היה דרך אבות העולם שנקראו ישרים שאהבו כפי המסופר בתורה את החיים, והתעסקו בצרכיהם בנפש חפיצה וזאת המעלה האנושית השלימה שראוי אליה לשאוף".³³

חז"ל קבלו תקנות אחדות המיועדות לקידום הכלכלה: "שלא תנעול דלת בפני לוויים",³⁴ "משום תקנת השוק",³⁵ "משום תקנת לקוחות"³⁶ וכיו"ב.³⁷

במעהרין קבלו תקנות "מפני תקנת השוק",³⁸ "מפני תקנות המלוים",³⁹ "מפני נעילת דלת".⁴⁰ בועד ארבע ארצות תקנו תקנות בענין התר עיסקא, בענין מתחזים כפושטי רגל ועוד.⁴¹

²⁸ מאמרי הראי"ה א עמ' 147.

²⁹ וראה סעיף רלב. על תיירות של נכרים ראה סעיף שכא.

³⁰ שו"ת משנה הלכות ב נו, וראה סעיף רלב.

³¹ על הצורך לפתח שווקים, דרכים ונמלים ראה סעיף רנב. על שמכותם לתקן תקנות מכח הפקר בית דין הפקר ראה סעיף פ.

³² מו"נ ג נא.

³³ קבצים מכתב יד קדשו פנקס אחרון בבויסק אות לט.

³⁴ ראה רמב"ם מלוה ולוה פרק ב הלכה ב; פרק יג הלכה א; פרק יז הלכה ט; פרק יט הלכה א; רמב"ם עדות פרק ג הלכה א; פרק ג הלכה ד; פרק ו הלכה א.

³⁵ ראה, למשל, רמב"ם גניבה פרק ה הלכות ב ג ו ז; רמב"ם גזילה ואבידה ה ז.

³⁶ ראה לבוש חו"מ קיט ה.

³⁷ ראה התקנות בישראל ב פרקים י יא. על תקנות של ועד ארבע ארצות שנועדו להגביל תחרות של מוצרי יבוא בתוצר המקומי ראה יהודים ויהדות במזרח אירופה עמ' 67 – 68.

³⁸ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רכה; ועד רויסטיץ תק"ג לפ"ק תרמה (ח). וראה שו"ת הריב"ש תפד. בספרד היתה מקובלת תקנת השוק שלא לגבות מקונה מטלטלים משועבדים, ראה שלחן ערוך חו"מ ס א. וראה שו"ת עדות ביעקב דף רסד ב, תקנות סלוניקי בעניני פריעת חובות משנת תפ"א.

³⁹ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רכה. וראה ספר התקנות בעריכת שלום בר אשר עמ' 113, תקנה של יוצאי ספרד ופורטוגל משנת ש"ג נגד גירושי סרק המאפשרים לבעל להמנע מתשלום חובות בטענה שפרעון כתובה קודם למלוה.

⁴⁰ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רכ רכח רלה. וראה שם שם רפא.

⁴¹ על התר עסקא ראה פנקס ועד ארבע ארצות נו – עו. על פושטי רגל ראה שם קיא קיב – קמט, וראה שם הערת המהדיר עמוד 50 ציון 10.

על הפרנסים לחזק את מערכת האכיפה. בפוזנא תקנו: "צעקת רבים גדלה מאד וקובלים על הרצים כשנטולין סחורות ... אין משלמים כל המעות מה שמגיע... מצאנו שהאלופים הקהל יצ"ו יבררו שני אנשים מלומדים היודעים להורות דין תורה... ויהיה כל תוקף ועוז לאותן אנשים כל מה שיפסקו כאלו יצא הפסק מפי בית דין הגדול שבישראל..."⁴² כמה קהילות החליטו שגבית שטרות תעשה במישרים על ידי הוצאה לפועל ללא פניה קודמת לבית דין.⁴³

על הפרנסים לשקול היטב את משמעותן הכלכלית של החלטותיהם. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "אין מעברין את השנה בשנת רעבון שהכל רצים לבית הגרנות לאכול ולחיות ואי אפשר להוסיף להם זמן לאסור החדש... ואין מעברים בשביעית".⁴⁴

הוא הדין למורי הוראה. פוסק המחבר: "... אסור ללוות ברבית לצורך קהל ואפילו אינו רבית קצוצה כל שכן ברבית קצוצה דאסור ולא כמו אלו שנהגו להקל בקצת מקומות להלוות וללוות לצורך קהל ברבית קצוצה, ואין להם על מה שיסמוכו אם לא שנאמר שמחשבים צרכי קהל לפקוח נפש או לצורך מצוה..."⁴⁵

מורי הוראה מוסמכים להורות בשאלות כלכליות ציבוריות כבדות משקל, על פי גדרי הוראת שעה.⁴⁶ הגאונים פוסקים: "ואסור לישראל שיעשה שותפות עם הגוי שהוא יתחייב לו שבועה ונמצא משביעו בשם עבודה זרה שלו, והתורה אמרה: 'לא ישמע על פיך', אבל ודאי אם נתחייב לו שבועה מותר לדון עמו להשביעו... שאם אין אתה אומר כן יודע הדבר להם שאסור להם להשביעם ועושים לכתחילה, וטורחים עד שיפול ממון ישראל בידם ויכפרו אותו, ונמצא כלה ממון של ישראל, והתורה חסה על ממוןם של ישראל".⁴⁷ פוסק הרמ"א: "עובד כוכבים שנגע ביינו של ישראל להכעיס כדי לאסרו עליו... מותר אפילו בשתיה ויש לשתותו בפני העובד כוכבים כדי שלא ירגילו עצמם בכך".⁴⁸

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לטיפול כלכלה משגשגת.⁴⁹ כותב בנו של החפץ חיים: "זכורני כי באתי פעם למר אבי לבקר... ומצאתי שם חוברת שלוחה מבית הרבי הליובאוויצ' שליט"א ובהביטי בה ראיתי כי הוא מתנגד לכל הישוב החדש... ולפי דבריו שם הארץ הזאת נבחרה רק לעבודת השם... ושאלתי את מר אבא אם עיין בחוברת... ולקח התנ"ך בידו והראה

⁴² פנקס הכשרים של קהילת פוזנא אי תמה תקנה משנת תמ"א לפ"ק. וראה שם תקנה שו משנת שצ"ז לפ"ק. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שפי"ד לפ"ק כו.

⁴³ ראה פנקס מדינת ליטא ועד שפי"ג לפ"ק לא; תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רכא.

⁴⁴ רמב"ם קידוש החדש ד טו. וראה שם תענית ה ט בענין הסעודות בערב תשעה באב.

⁴⁵ שו"ע יו"ד קס כב בהגה. וראה מג"א שו ס"ק כג: "... מה שנהגו בירידים שהשמש קורא מתוך הכתב מי שהוא מוחרם על פי בית דין משום חובותיו יש ליישב המנהג משום פסידא, דצריך להכריז בשבת שמתאספים כולם יודעים לכופו בעירו לשלם ולולי זה היו נפסדים החובות וכל משא ומתן, ועוד דנוגע לרבים והווי עסקי רבים ועל כן אין כח לשום מורה לבטל מנהג זה שנהגו להקל לפי כמה גדולים".

⁴⁶ ראה סעיפים עט פא.

⁴⁷ תשובות גאוני מזרח ומערב קב.

⁴⁸ שו"ע יו"ד קכד כז בהגה.

⁴⁹ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 21: "מערכת הכלכלה בישראל תושתת על יסודי הצדק החברתי". אין בהצעה מאומה על כלכלה חפשית. וראה שם עמ' 42, הצעת הרב אושפיזאי: "ישראל תעודד כל יזמה פרטית בארץ ובחוץ לארץ להשקעת הון בישראל".

לי ביחזקאל... הרי שעמנו עסקו במקנה וקנין אלא העיקר הוא שיתנהגו בדרך התורה".⁵⁰ כותב הראי"ה קוק: "אנחנו חייבים להשגיר בקרב שדרותינו כולן את הרעיון שהתחיה הלאומית שלנו כוללת היא שני צדדים ורק בההשלמה של שני הצדדים יחד, תהיה אז ראויה לשמה. והצדדים אינם אחרים, כי אם צד החול, וצד הקודש שבה. שני הצדדים של תחייתנו מוכרחים להיות איתנים, רחבים ומקיפים את כל החיים".⁵¹

גם כיום תקפות ההוראות הנוגעות לטיפול ענפי הכלכלה. פוסק הרב ביליצר: "...ואנו צריכים עצמינו לחזק בכל עוז... ולחזק שם כל בדק לבנות פאבריקען כדי להרבות שם פרנסת אחב"י - ולחזק כל בני הגולה שיתנו מעשר מכל...".⁵² כותב הרב כלפון משה הכהן: "... שכל מה שירבה ויגדל בה המסחר והתעשייה כן תהיה הארץ מוכשרת לקיום אחינו אשר שם בארץ ולקליטת עוד רבים מאחינו...".⁵³ כותב הראי"ה קוק: "לכל הצרכים של האדם משתמשים באור המדע, והמדעים המעשיים הולכים ומתפתחים, ונפלאות הם עושים בתקופה זו".⁵⁴ כותב הרב שלמה אבינר: "ביחוד אנו זקוקים לעצמה מדעית במדינת ישראל, כי בלי מדע אין טכניקה, אין עצמה כלכלית, אין עצמה מדינית, וגם התורה יושבת בקרן זוית".⁵⁵

גם כיום על מורי הוראה לבחון היטב כל שאלה העוסקת בענינים כלכליים מתוך מודעות למציאות הכלכלית ולמנהגי הפעילות הכלכלית, השונים לעיתים מאלו המוזכרים בדברי הפוסקים. פוסק הפתחי חושן: "ומה שנתבאר בשו"ע... בענין תקנת בני אומנות או בני העיר... ובזמננו נשתנו הרבה מושגים מכפי המבואר בפוסקים".⁵⁶

מורי הוראה פוסקים שמותר לעסוק בהנדסה גנטית, במחקר בתאי גזע ואפילו בשיבוט בני אדם.⁵⁷ רובם אינם אוסרים נסיעה לחלל כל עוד היא אינה כרוכה בסיכון אישי גבוה מדי.⁵⁸

⁵⁰ מכתבי הרב חפץ חיים זצ"ל עמ' 76.

⁵¹ חזון הגאולה עמ' רג. וראה שמונה קבצים א תרסח: "מחשבה שהיא מפקרת את תיקון העולם וסדרי המדינות ופורחת באויר רוחני לבדה, ומתפארת בתיקון נשמות והצלחתן, הרי היא מיוסדת בשקר שאין לו רגלים." וראה העמק דבר בראשית ד ב - ד. וראה סעיף סו.

⁵² שו"ת יד אפרים שונות סימן ב, עמ' קסז.

⁵³ דרכי משה פרשת וילך.

⁵⁴ שמונה קבצים קובץ א תתסו. וראה אגרות הראיה א מז. וראה התקופה הגדולה ג יז: "אחד הגורמים לאתחלתא דגאולה בזמנינו נעוץ בהתפתחות הטכניקה... כמו כן, תרם המדע רבות - נוסף על שמירת בטחונה - גם לקיומה ותקומתה של ישראל".

⁵⁵ עטורי כהנים שבט התשנ"ד 108 עמ' 23.

⁵⁶ פתחי חושן ד פרק יד הערה לה. הרב גיפטר ראש ישיבת טלז בקליבלנד סובר שבימינו יש לתקן שהפרשי הצמדה למדד יוקר המחיה לא יחשבו כרבית בשעת אינפלציה, ראה "May a Jewish Government Cause Inflation?", דיני ישראל יב עמ' 41. על הצורך לתקן תקנה בענין הצמדה ראה שלמה דיכובסקי, "חיוב הצמדה בבתי הדין הרבניים", דיני ישראל יב קג - קיד. וראה צדקה ומשפט ה ס"ק לא: "ייתכן שיש מקום להקל גם בענין מעשר כספים בהפרשי הצמדה לערך המטבע". על שינויים במושגי הפעילות הכלכלית ראה סעיף עו הערה 54; סעיף רנח הערה 39; סעיף רנט הערה 23; סעיף רס הערה 35.

⁵⁷ ראה סעיף רעט הערה 65.

⁵⁸ ראה קבצים מכתב יד קדשו ב מחברות קטנות בויסק א יא: "אין חזון רחוק שלא יבצרו עצות להתישב בהמון כוכבים...". וראה איש האמונה, איש האמונה הבודד עמ' 58. וראה שו"ת משנה הלכות ו רנט, שאסור לנסוע לירח כי יש סכנה בדרך ויש סכנה להשאר שם. ושמא יש לומר שלשלטון יש רשות ליזום נסיעה לחלל כדי להרבות בגדולתו ושמעו, כלשון הרמב"ם מלכים ה א לגבי מלחמת הרשות. וראה שו"ת ישכיל עבדי ז

פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "בימי המלך המשיח... הטובה תהיה מושפעת הרבה וכל המעדנים מצויין כעפר".⁵⁹ בפירוש המשניות כותב הרמב"ם: "באותם הימים תוקל על בני אדם פרנסתם מאד, עד שכשיעבוד האדם איזה עבודה מועטת שתהיה ישיג תועלת גדולה וזהו ענין אמרם עתידה ארץ ישראל להוציא גלוסקאות וכלי מילת, לפי שדרך בני אדם לומר את מצא אדם איזה דבר מוכן בשפע, מצא פלוני לחם אפוי ותבשיל מבושל, והראיה לזה מאמר הכתוב 'וַיְבִי יָכַר אֶפְרַיִם וְכַרְמֵיכֶם, משמע שיהא שם החריש והקציר".⁶⁰

*

מגילת היסוד של הארגון קובעת שהאוי"ם שואף לטפח רמת חיים גבוהה יותר, תעסוקה מליאה ותנאים המאפשרים קידום והתפתחות כלכלית וחברתית.⁶¹

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "הצעדים שתנקוט מדינה שהינה צד באמנה זו... להבטיח התפתחות כלכלית, חברתית ותרבותית מתמדת ותעסוקה מלאה ויצרנית בתנאים אשר יבטיחו ליחידים את ההנאה מחירויות היסוד המדיניות והכלכליות".⁶²

עוד קובעת אותה אמנה: "מדינות שהן צד באמנה... ינקטו את האמצעים... הדרושים כדי לשפר שיטות יצור... אגב ניצולו המלא של ידע טכני ומדעי... ובאמצעות פיתוחם או תיקונם של שיטות חקלאיות, באופן אשר יבטיח את פיתוחם ואת ניצולם היעילים ביותר של משאבי הטבע".⁶³

מדינות אחדות קובעות בחוקתן שיש לטפח את המחקר המדעי והטכנולוגי.⁶⁴ באחדות מן המדינות קיימות הוראות חוקתיות הנוגעות למכרות,⁶⁵ לתעשייה,⁶⁶ לחקלאות,⁶⁷ ליעור,⁶⁸ לשווקים וירידים⁶⁹ ולתיירות.⁷⁰

יו"ד כב שיש לאסור את חקר החלל, וראה שם עוד ח יו"ד ו. וראה שו"ת שבט הלוי ג ח שחוכך לומר שהמתבונן בתמונות ששולחים מן החלל עובר על איסור להסתכל מה למעלה ומה למטה.

⁵⁹ רמב"ם מלכים יב ג - ה.

⁶⁰ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרק חלק. וראה העמק דבר דברים ל י, שפשיטא לו, שבימות המשיח יעסקו במסחר. וראה קובץ מאמרים להרב ווסרמן עמי' סב, ומשמע מדבריו שבימות המשיח אפשר יהיה לעסוק בתורה בלבד.

⁶¹ ראה מגילת היסוד של האוי"ם 55 a.

⁶² כתבי אמנה 1037 6 2.

⁶³ כתבי אמנה 1037 11 2 א.

⁶⁴ ראה ICL חוקת ספרד 44 (2); חוקת איטליה 9 1; חוקת ברזיל 218 חוקת שויצריה 64. וראה How the West Grew Rich פרק שמיני; Introduction, industrial revolution (2008). EB.

⁶⁵ ראה ICL חוקת גרמניה 74 (1) 11; חוקת אוסטרליה 10 (1) 10. על חפירת זהב ראה חוקת ברזיל XXV 21.

⁶⁶ ראה ICL חוקת אוסטרליה 10 (1) 8; חוקת גרמניה 74 (1) 11.

⁶⁷ ראה ICL חוקת ברזיל 187; חוקת איטליה 117 (1).

⁶⁸ ראה ICL חוקת ספרד 148 (8); חוקת איטליה שם.

⁶⁹ ראה ICL חוקת איטליה 117 (1).

⁷⁰ ראה ICL חוקת ברזיל 180.

רנו. כלכלה חופשית

קיימות שלש שיטות כלכליות עיקריות¹ - מסורתית, ריכוזית² וחפשית. כיום הכלכלנים תמימי דעים, שכלכלה חפשית הוכיחה את עצמה כשיטה הטובה ביותר.³ בעקבות משברים כלכליים גדולים הגיעו למסקנה, שגם בכלכלה חפשית רצויה התערבות השלטון, אולם חלוקת הדעות באילו תנאים ונסיבות עליו להתערב ובאיזו מדה.⁴

מאחר וכלכלה חפשית היא זו המביאה לשגשוג ולהצלחת המדינה בתחומים רבים ומגוונים,⁵ על השלטון לדאוג לטיפוחה⁶ דהיינו, לתחרות חפשית.⁷ לתעסוקה, לצמיחה,⁸ ליציבות מחירים⁹ וכד'.¹⁰

על השלטון להמנע מנקיטת צעדים העלולים לפגוע בכלכלה כגון מסוי יתר.¹¹ הוא אינו רשאי לנצל את כוחו להטיל מסים וכד' כדי שיהא לו מונופול בשוק.¹² על השלטון למעט בהתערבות בפעילות הכלכלית.¹³ הגבלות המוטלות על השוק החפשי יהיו תמיד במסגרת חוק כללי.¹⁴

¹ ראה The Making of Economic Society פרק ראשון, וראה EB (2008), economic systems, Introduction.
² כלכלות ריכוזיות מצאנו במצרים, סין והודו של העולם העתיק, ובעידן החדש במדינות שבהן המשטר טוטליטרי כגון המדינות הקומוניסטיות. כלכלה סוציאליסטית בדרגותיה השונות אף היא כלכלה ריכוזית במדה זו או אחרת, ראה EB (2008), socialism, Introduction.

³ ראה EB (2008), economic systems, Market systems, From industrial to state capitalism. וראה How the West Grew Rich עמ' 22 שהתערבות בפעילות הכלכלית, מנימוקים שלטוניים או מנימוקים דתיים עלולה למנוע התפתחות תקינה של הכלכלה. וראה The European Miracle עמ' 162, שאחת הסיבות העיקריות שהאימפריות של סין, של הודו ושל מדינות האיסלם לא התפתחו כמו מדינות אירופה היא התערבות השליטים בכלכלה באופן שרירותי כדי להגדיל את הונם. וראה The Constitution of Liberty עמ' 228.

⁴ ראה The Constitution of Liberty עמ' 223. המחבר מפתח רעיון של אדם סמית (Adam Smith), שעל השלטון להתערב בכלכלה רק באותם תחומים, שברור שיחידים לא ישקיעו בהם, מאחר ואין להם כל סכוי להנות באופן אישי מפירות השקעתם. כיום מקובל לחשוב שעל השלטון להתערב בכלכלה למטרות נוספות, כגון למניעת מונופולים וקרטלים, לצורך פיקוח על בנקים ועל תאגידים גדולים ולצורך מתן לסיוע לשכבות החלשות.

⁵ ראה World Development Report למהדורותיו השונות. הטבלאות מלמדות על הקשר בין רמה כלכלית גבוהה (הנמדדת בהתאם לתוצר הלאומי הגלמי, התוצר לנפש, שיעור הצמיחה, הקף ההשקעות במשק וכד') ובין תוחלת החיים, איכות החיים, רמת מערכות החינוך, מספר העניים וכד'. ידועה האמרה המיוחסת לנשיא קנדי (John F. Kennedy) שבזמן גאות מתרוממות כל הספינות (A rising tide lifts all boats). עם זאת, צמיחה כלכלית לא בהכרח מטיבה עם הכל, וראה הערה 11.

⁶ EB (2008) political systems, The functions of government, The tasks, Regulations of the economy. וראה The Making of Economic Society עמ' 226.

⁷ The Constitution of Liberty עמ' 227.

⁸ צמיחה כלכלית באה לידי בטוי בעליות לאורך זמן בהקף התוצר הלאומי הגלמי לנפש של טובין ושל שירותים. ראה EB (2008), economic development, Introduction. על תעסוקה מלאה ראה סעיף רפא.

⁹ על המאבק באינפלציה ראה סעיף רלח.

¹⁰ ראה How the West Grew Rich עמ' 306. וראה EB הנזכרת בציון 66; The Constitution of Liberty עמ' 231.

¹¹ ראה How the West Grew Rich עמ' 307. גורמים נוספים עלולים לפגוע בכלכלה. על מספר מוגזם של ימי חופשה בשל ימי חג ראה The European Miracle עמ' 96 שבשנת 1666 היו בצרפת 96 ימי חג בשנה. וראה שם שבאירופה של ימי הביניים היו רווחות השקפות, שלפיהן אסור להשתמש באוצרות טבע, והשקפות אלה גרמו לנזק כלכלי ניכר.

¹² ראה The Constitution of Liberty פרק חמשה עשר.

גם כאשר השלטון מטפח כלכלה חפשית עליו לודא שאין הדבר בא על חשבון בטחון של הציבור, הסדר הציבורי, הבטחון האישי, התעסוקה, והרווחה, החינוך, בריאות הציבור, מדיניות החוץ והבטחון,¹⁵ איכות הסביבה ושימורה.¹⁶

מדינות אחדות קבעו בחוקתן כי הן מאמצות כלכלה חפשית.¹⁷ חוקת פולין קובעת שהגבלות על פעילות כלכלית תעשנה רק למען מטרות ציבוריות חשובות ותעוגנה בחוק.¹⁸ כמה מדינות קובעות בחוקותיהן שאין להכביד במסוי.¹⁹

חוקת שוויצריה קובעת שעל השלטון לשמור על האיזון בין טיפוח הכלכלה ובין טיפוח תחומים אחרים²⁰ ולשמור על איזון בטיפוח איזורים שונים של המדינה.²¹ כמה חוקות קובעות שאין לטפח כלכלה משגשגת על חשבון הפעילות בתחום הרווחה.²² חוקות אחדות מגינות על איכות הסביבה ועל שימורה מפני פעילות כלכלית העלולה לפגוע בהם.²³

*

התורה קובעת, שיש להנהיג כלכלה חפשית. התורה מעניקה לכל אחד זכות לקנין, חופש קנין, חופש להתעשר, ומאפשרת תחרות חפשית.²⁴ התורה מעניקה חופש פעולה לפרנסים לבחור את המדיניות המוניטרית והפיסקלית הנראית להם,²⁵ ואינה קובעת מה צריכה להיות רמת ההוצאה הציבורית או מדת ההתערבות הממשלתית במשק.²⁶ התורה אינה מצוה על ביטול הפערים הכלכליים בחברה.²⁷

¹³ ראה World Development Report 2000/2001 טבלה 4.1 בעמ' 63. וראה The Wealth and Poverty of Nations פרקים 21 ו-22. על ההשלכות הכלכליות של החלטות שליטים בסין וביפן בימי הביניים למנוע מגע עם זרים.

וראה EB (2008), China History, The Ming dynasty, Government and administration, Foreign relations.

¹⁴ על חוק כללי ראה סעיף שיג.

¹⁵ ראה הפדרליסט פרק ג מס' 6.

¹⁶ ראה Human Development Report 2000, שצמיחה כלכלית עלולה להנציח עוני בשכבות החלשות, היא לא תמיד מגבירה תעסוקה, היא עלולה לפגוע בשימור הסביבה ולפגוע במסורת התרבותית וההיסטורית של העם.

¹⁷ ראה ICL חוקת שוויצריה 94 (1).

¹⁸ ראה ICL חוקת פולין 22.

¹⁹ ראה סעיפים צב רלו.

²⁰ ראה ICL חוקת שוויצריה 100 (1).

²¹ ראה ICL חוקת שוויצריה 100 (2) שעל השלטון המרכזי לקחת בחשבון את ההתפתחות הכלכלית באיזורים השונים. הוא ישתף פעולה עם המדינות ועם החוגים הכלכליים.

²² ראה סעיף רסט.

²³ ראה ICL חוקת רומניה e 134 ושם f 134. ראה ICL חוקת סלובקיה 55 (1).

²⁴ ראה סעיפים רכו, רנו – רנח.

²⁵ ראה סעיפים רלו רלח. וראה סעיף צב שאסור למסות אלא לצורך גדול.

²⁶ ראה סעיף קנ.

²⁷ ראה סעיף רסט. וראה החפץ חיים חיינו ופעלו א' עמ' 459: "מענין הוא, שכאשר הגיעה השעה לעבד את עקרונותיו של המצע, דרש ר' איצלה מפוניבז' לכלול בו גם את השאלה החקלאית, ולהצהיר על זכותה של

על הפרנסים לצמצם עד כמה שאפשר את התערבותם בפעילות הכלכלית. כותב הראי"ה קוק: "צריכים אנו להבין כי עניני הכלכלה הם מסובכים עד מאד. והסידור שסדר אדון כל המעשים ב"ה בעולמו... הוא מבונה דוקא על פי אותו הסדר הטבעי של הכלכלה... ואם הנהגה זו תהיה בטלה, אז יקבלו כלל החיים שינוי מיוחד שכבר יצאו מכללות ערכם".²⁸

החלטות הכרוכות בהתערבות בפעילות הכלכלית ובכלל זה העלאת מסים, צריכות להתקבל בנוהל מיוחד²⁹ ומתוך שאיפה לחיזוק הדת ולתיקון העולם.³⁰

עם זאת, על הפרנסים לדאוג שטיפוח כלכלה חפשית לא יפגע בטיפוח התחומים האחרים שתחת אחריותם.³¹

³² אכיפת חוקים

שמירת מצוות כותב הרש"ר הירש: "רווחה חומרית לא תוכל להתקיים אם אין עמה אותה הארה רוחנית ואותו עידון מוסרי שיעמידו את הנכסים החומרים של הרווחה רק בשירות האמת והטוב המוסרי. רווחה חומרית היא בטלה ומבוטלת אם אין בצדה תורה ומצוות".³³ כותב הראי"ה קוק: "ראוי לנו לשים אל לב להשתדל לנטית ההתאחדות של עץ יוסף ועץ יהודה, לשמח בהתנערות חפץ החיים הבריאים החומריים, המפעם בכלל באומה, ולדעת שהתכונה הזאת אינה תכליתם של ישראל, כי אם הכשר הגון כשיגודל על פי דרכו... לצד הרוחני והשאיפה אליו".³⁴

הממשלה בתנאים מסויימים להחרים את קרקעותיהם של בעלי האחוזות ולחלקם בין האיכרים... התקיים ויכוח נלהב והצעתו המהפכנית של ר' איצלה הורדה מסדר היום".

²⁸ עין איה שבת ב פרק חמישי ד.

²⁹ ראה סעיפים קכט קלז. על חובת הפרנסים להקטין את נטל המס ראה סעיף צב.

³⁰ ראה סעיף מו.

³¹ ראה ב"ב ח ב: "ורשאיך בני העיר להתנות על המדות ועל השערים ועל שכר הפועלים...". על סמכויות הפרנסים לקבל תקנות הכרוכות בהפקרת ממון ובגבית מסים ראה סעיפים פ רלד – רלח רנח – רס.

³² ראה סעיפים קא קמג רמ רמא רמה שמא.

³³ רש"ר הירש דברים טז ט. וראה פלא יועץ ערך משא ומתן; וראה שו"ת אורח משפט קיא: "ואם הי' ח"ו שום נדנד של איסור בדבר, - חלילה לי לבקש להקל משום תיקון הישוב...". וראה תקנות מדינת מעהרין ועד קוניץ ת"ק לפ"ק תרל (ו), שיש לסגור את החנויות בזמן התפילה בבקר ובערב. וראה ספר תקנות ניקלשבורג ו. ראוי לציין, כי לכמה מצוות השלכות כלכליות נכבדות כגון השמירה על שבתות ומועדי ישראל, שמירה על מצוות התלויות בארץ ובעיקר שמיטה ויובל, איסור גידול בעלי חיים טמאים לאכילה, טיפוח משפחות ברוכות ילדים, טיפוח לומדי תורה ועוד. וראה שו"ת אורח משפט סד בענין חליבה בשבת. באשר למשפחות ברוכות ילדים ראוי לציין כי מקובל לשפוט את ההשגים הכלכליים של מדינות העולם, בין השאר, לפי התוצר לנפש. נתון זה נקבע לפי חישוב כלל התוצר הלאומי מחולק במספר הנפשות. לפי"ז, במדינה שמטפחת ילודה ירשם בסטטיסטיקה שהתוצר לנפש קטן יחסית. וראה פוקד עקרים לר' צדוק הכהן מלובלין דף ד א: "ראיתי במוסרי הפילוסופים... שבהם נמצא מאמר החכם: רוב הבנים רקב הממון, והנה כל חכמתם למאס ברבוי בנים מפני שיחסר ממונו על ידי זה". טיעון כלכלי זה עומד בניגוד להשקפת התורה, שלפיה מצוה להוליד ילדים, ראה סעיף קפה. גם מבחינה כלכלית אפשר לראות בטיפוח ילודה משום השקעה בדורות הבאים.

³⁴ מאמרי הראי"ה א, "המספד בירושלים" עמ' 98. וראה סעיפים כז – לא.

ישוב ארץ ישראל וטיפוח תשתיות³⁵

תעסוקה ורווחה³⁶ הרב נריה בספרו שבחי הראי"ה מצטט את דברי הראי"ה קוק: "מבלי לקבוע מה הוא המשטר החברתי של התורה, יש להניח בודאות כי בקיום עקבי של כל חלקי התורה בשטח החברתי - כלכלי ללא ויתורים ופשרות, לא יכול המשטר הרכושני הרגיל להתקיים. מצוות התורה, ובנוסף להם הצו 'ועשית הישר והטוב' - שבישראל הוא לא רק 'לפנים משורת הדין' - מצמצמים את הבעלות והרכוש הפרטי".³⁷

חינוך כותב הפלא יועץ: "... ולא יחושו על ההוצאה מרובה כי גדולה מצוה זו יותר מבנין בית המקדש, וראויה היא שתגן להציל מכל צרה וצוקה ולהניח ברכה".³⁸

בריאות ובטיחות כותב הפלא יועץ: "ואל יחושו על ההוצאה מרובה, כי למצוה רבה תחשב... שראוי להוציא כל ממון שבעולם כדי לקיים נפש אחת מישראל שהוא כאילו קיים עולם מלא".³⁹

איכות הסביבה ושימורה⁴⁰

מדיניות חוץ ובטחון פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "וכל כסף וזהב שירבה לאוצר בית ה' ולהיות שם מוכן לצרכי הצבור ולמלחמותם הרי זה מצוה להרבותו".⁴¹

גם כיום יש להנהיג כלכלה חפשית, ובמדת הצורך לקבל תקנות. כותב הרב הרצוג: "עולה בדעתי בנוגע למציאות שנתחדשה בעולם המסחר והתעשייה דבר כללי, שמציאות כזאת ומצב כזה לא היה קיים בימי חז"ל [אף] שאפשר לנו לקבוע הדין בזה על פי הכללים שאינם תקנות אלא משפטים ממש [מכל מקום] מכיון שמציאות כזאת ומצב כזה לא היו קיימים בימיהם, ויש לנו יסוד לשער שאילו היה מתחדש בימיהם היו מתחשבים עם המציאות וקובעים תקנה משום תיקון העולם, וכדרך שתקנו שלא לנעול דלת וכו', משנתמעטו דיינים סמוכים וכו', יש לקבל דין המלכות בזה, הממלא אותו הצורך שהיתה תקנה כזו ממלאה...".⁴²

³⁵ ראה סעיפים רנא - רנד³⁶ ראה סעיפים רסא - ער.³⁷ שבחי הראי"ה, עמ' רצד. וראה שמונה קבצים קובץ א פט: "הנשמה הפנימית, המחיה את השיטה הסוציאלית כפי צורתה בימינו, היא המאור של התורה המעשית, במלא טהרתה וצבינה וכו' ". וראה הרבנות והמדינה עמ' 282.³⁸ פלא יועץ ערך מלמדי תינוקות.³⁹ פלא יועץ ערך רפואה.⁴⁰ ראה סעיפים רפד - רפו.⁴¹ רמב"ם מלכים ג ד.⁴² תחוקה לישראל על התורה ב עמ' 72. וראה סעיף קלט, שניתן לתת תוקף להחלטות שלטוניות שהתקבלו בהליך שאינו על פי דין תורה.

רנז. זכות לקנין וחופש הקנין

משפטנים ומומחים למדעי המדינה מגדירים את הזכות לקנין כזכות לבעלות על רכוש מכל סוג שהוא ובכל כמות, ואת חופש הקנין כחופש של בעל הרכוש לעשות בקנינו כרצונו, ומדגישים מאוד את חשיבותם בחיי הפרט והכלל.¹ זכות הקנין כוללת גם זכות לקנין רוחני.² ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי להיות בעל קנין, בין לבדו ובין ביחד עם אחרים. לא ישלל מאדם קנינו דרך שרירות".³ חוקות רבות קובעות שלכל אחד מוקנית זכות הקנין.⁴ במדינות אחדות מתירה החוקה לשלטון להגביל את זכות הקנין על חמרים מסוכנים,⁵ כגון כלי נשק וחמרי נפץ,⁶ רעלים,⁷ סמים.⁸ במדינות רבות קיים מונופול ממשלתי על אחזקה וטיפול בחומרים מסוכנים.⁹ בכמה מדינות קובעת החוקה כי במקרים חריגים מותר להפקיע רכוש למטרות ציבוריות.¹⁰

*

על פי התורה, לכל אחד זכות לבעלות על קנין פרטי¹¹ בין אם הוא בארץ ובין אם הוא מחוצה לה.¹² הזכות מוקנית לגברים, לנשים,¹³ לקטנים,¹⁴ לבעלי מום,¹⁵ לחולים,¹⁶ לנכרים,¹⁷ לרשעים¹⁸ לאזרחים ולתושבי חוץ.¹⁹ הזכות לקנין כוללת זכות לקנין רוחני.²⁰

¹ ראה The Constitution of Liberty עמ' 140 שהשליטה על הממון היא התנאי הראשוני לחירות.

² ראה סעיף ריד.

³ הכרזה סעיף יז. לא נאמר בהכרזה במפורש כי כאשר מחרימים רכוש צריכים לפצות את הבעלים. וראה Law Without Nations? עמ' 165, כי ההשמטה נעשתה כדי לרצות את המדינות בעלות המשטר הקומוניסטי.

⁴ ראה ICL חוקת ברזיל 5 (0). ראה ICL חוקת גרמניה 14 (1) שמובטחות הזכות לרכוש ולירושה, שם חוקת ספרד 33 (1) הזכות לקנין ולירושה. ראה ההח"מ 880 בענין הזכות לירושה.

⁵ ראה ICL חוקת פאראגוואי 8 (2).

⁶ ראה ICL חוקת שוויצריה 107 (1) (2).

⁷ ראה ICL חוקת פאראגוואי 8 (2).

⁸ ראה ICL חוקת ברזיל 243 וחוקת פאראגוואי 71.

⁹ ראה ICL חוקת ברזיל 21 XXIII שלמדינה יש מונופול על כל מה שקשור לעפרות רדיואקטיביים ומוצרי הלוואי שלהם. וראה שם חוקת פאראגוואי 8 (2) שאסור ליצר, להרכיב, ליבא, לסחור, להחזיר או להשתמש בנשק גרעיני, כימי וביולוגי. וראה שם חוקת בולגריה 18 (4).

¹⁰ חוקת ארצות הברית של אמריקה, התוספת החמישית, וראה את התוספת הארבע עשרה סעיף 1. וראה ICL חוקת סלובקיה 20 (4), שניתן להפקיע רכוש רק אם אין מנוס מכך.

¹¹ ראה המסחר במשפט העברי וראה סעיף רכו.

¹² על נסיעה לחו"ל לצורך מסחר ראה סעיף רלב.

¹³ ראה תו"כ על ויקרא כה כח: "ושב לאחוזתו – לרבות האשה".

¹⁴ על קניני קטן ראה פתחי חושן ז פרק יא ב - טז ושם כט. על קניני עובר ראה שם יא לג – לד.

¹⁵ על קניני חרש שאינו שוטה ראה פתחי חושן ז פרק יא סעיפים כא כב, ל. על קניני אילם שם יא כג.

¹⁶ פתחי חושן ז פרק יא כד מדבר גם על גוסס.

¹⁷ ראה סעיף שכ.

בעל קנין רשאי להחליט אם להחזיק קנין לבדו או ביחד עם שותפים ומי יהיו שותפיו;²¹ הוא רשאי להתאגד באיגוד של מוכרים או של קונים²² או לפרוש מאיגוד כזה.²³ הוא רשאי להקים חברה בע"מ,²⁴ או הקדש שבו נשמר הכסף לדברים שבצדקה או שבקדושה.

לכל אחד חופש להחליט אם למכור את רכושו²⁵ ולמי למכור,²⁶ אם לתתו במתנה ולמי לתתו,²⁷ בחייו או לאחר מותו.²⁸ אדם אינו חייב להוריש את קניניו לקרוביו.²⁹ כל אחד רשאי למכור אבר מאיבריו, כל עוד הוא אינו מסכן את חייו.³⁰

כל אחד רשאי ליטול הלוואות ולתת הלוואות, להשאיל ולשאול, להשכיר ולשכור כרצונו.

כל אחד רשאי להעסיק פועלים, אומנים וכד' או לחילופין לעבוד כפועל, כאומן וכד'.

כל שותף בעסקה כלכלית רשאי להציג תנאים לצד השני, ואם תנאי כל שהוא אינו מתקיים אין תוקף לפעולה שנעשתה.³¹

¹⁸ כמה הלכות נאמרו בענין זכות הקנין של רשעים. אסור לפגוע בממונו של מוסר החייב מיתה, ראה שו"ע חו"מ שפ"ח יג ושי"ך שם ס"ק סג. על האסור לפגוע בממונו רוצח ראה משך חכמה דברים יט יד. וראה בניחו נדרים ח א: "אם ראובן מצא מאה זהובים שנטבדו לשמעון... וזה בעל הממון הוא רשע ורועה זונות, שברור לראובן דאלו המאה זהובים הם יהיו ביד שמעון הוא נותנם אתנן זונות... ועל זה וכיוצא בזה, שמוצא היצר הרע פתח התר לאדם, אמרו שישבע לקיים המצוה...". על האיסור להשיג גבול של מומר להכעיס ראה פתחי חושן ד ט ס"ק א. על השבת אבידה של מי שמגדל בהמה דקה בארץ ישראל, ראה משך חכמה דברים כב א.

¹⁹ ראה סעיף רלג.

²⁰ ראה סעיף ריד.

²¹ ראה רש"י קהלת ד ח - י, עצת החכם מכל אדם לעשות שותפות בעסק.

²² על הזכות להתאגד ראה סעיף רכט. וראה סעיף רנח בדיון על הקרטל.

²³ ראה רוח חיים למהר"ח פאלאגיי על שו"ע חו"מ רלא ס"ק ג.

²⁴ ראה הרב שמחה מירון, "מעמד החברה בע"מ במשפט העברי", סיני כרך נט ניסן - אלול תשכ"ו, עמ' רכה - רמה.

²⁵ ראה חידושי הרשב"א עבודה זרה טו ב.

²⁶ ראה שו"ת חלקת יעקב חו"מ יג: "... דהא פשיטא דכל אחד מהשותפים יוכל למכור חלק שלו לכל מי שירצה... דבשלו יוכל כל אדם לעשות מה שירצה, אף שע"י גורם היזק לחברו כל שאינו מזיק ממש בגירי דליה". וראה יש"ש קידושין ג ב שאם המוכר אינו רוצה למכור דבר מה לקונה ראשון אין איסור מדין עני המהפך בחררה, לקונה אחר, לקנות את החפץ. וראה שו"ת מצל מאש חלק שני לט שחוכך לומר שבעל חנות רשאי להחליט למי הוא רוצה למכור. לולי דבריו נראה לחלק בין אדם פרטי המוכר רכוש ובין סוחר ואומן. שו"ר שהרשב"א הוזכר בהערה הקודמת מביא בהמשך דבריו את דברי הרמב"ן: "דאין זה נכון דאין לך איבה גדולה יותר מן האומן שדרכו למכור כליו ולכולי עלמא מזבין ולהאי לא מזבין". על סברא זו ראה שו"ת מהר"י"ט א צט. וראה שו"ת משנה הלכות ט שעז. נראה שלשיטת המצל מאש וסיעתו, מי שמוכר לאחד במחיר הגבוה ממה שהוא מוכר לאחרים עובר על איסור אונאה, וראה פתחי חושן ד פרק י הערה א.

²⁷ הערת הרב נבנצל: "לא לגוי". תשובה להערה: ראה סעיף שכ.

²⁸ ראה ספר החינוך ת. חובה לקיים צוואות הן משום שמצוה לקיים דברי המת והן משום שדברי שכיב מרע ככתובים וכמסורים דמי, ואכמ"ל.

²⁹ ראה ספר החינוך ת. הערת הרב נבנצל: "אבל אינו ראוי". וראה רמב"ם נחלות ו יא: "כל הנותן נכסיו לאחרים והניח היורשין... אין רוח חכמים נוחה הימנו".

³⁰ ראה נשמת אברהם יו"ד שמת ס"ק ג ג 3. וראה סעיף רסט הערה 60.

³¹ ראה רמב"ם מכירה יא א. בענין תנאי במתנה ראה שם זכיה ומתנה ג ו.

על בתי הדין להגן על זכות הקנין ועל חופש הקנין.³² כותב הראי"ה קוק: "יסוד התורה במשפטיה היא... העמדת הצדק בקנין כל אחד מבני אדם במה שהוא שלו".³³ בנוסף לכך, עליהם להשיג במיטב יכולתם על רכוש שהבעלים אינם מסוגלים לטפל בו.³⁴

על הפרנסים לתקן תקנות המיועדות להגן על זכות הקנין ועל חופש הקנין. במעלהרין תקנו: "כל קהלה וקהלה יעשו פנקס, אשר יכתבו בו כל הבתים ואפותיקאות".³⁵ בליטא קבעו נוהל קיום שטרות.³⁶

על הפרנסים להקפיד שלא לפגוע בזכות הקנין ובחופש הקנין באופן שרירותי.³⁷ אפילו מלך אינו רשאי לפגוע בזכות הקנין. אין לו רשות לגזול ממון אפילו אם כוונתו להחזירו לאחר מכן.³⁸ אין לו רשות להפקיע רכוש,³⁹ גם כאשר הבעלים נעלמו,⁴⁰ עזבו את הארץ⁴¹ או מתו ללא יורשים.⁴² אין למלך סמכות ליטול מאזרח מציאה שזכה בה כדין⁴³ או לתבוע שימכרו לו חפץ כל שהוא.⁴⁴ אין תוקף להוראה של מלך שראובן יחזיק בביתו של שמעון.⁴⁵ פוסק המשנה הלכות: "אין שום כח בעולם להוציא ממון מרשות בעלים בלי שום סיבה לזה לא בית דין ולא מלך ולא שום איש אחר דכל שנתנו לו הקב"ה וקנאו הרי זה שלו ומהיכי תיתי יטלו ממנו מה שהקב"ה נתן לו...".⁴⁶ הוא הדין לפרנסי הקהילות. פוסק הרב אליהו מזרחי: "יראה לי שהסכמת הקהל תלויה ברוב דעות. בכל על כל חלוקי דעות אמרה תורה 'אחרי רבים להטות'... אבל גבי נדרים והקדשות שאין לקהל שיכות בהם מאחר שאינם מהפעולות התלויות בידם לעשותם ושלא לעשותם, אבל

³² ראה הרבנות והמדינה עמ' 278.

³³ עין איה ברכות ב שביעית יד.

³⁴ ראה שו"ת הרי"ף נג; רמב"ם נחלות ז ו; שו"ת הרמב"ם תכא; שו"ת הריטב"א קסב; שו"ת מהר"ם מלובלין יב.

³⁵ תקנות יהודי מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק רלח.

³⁶ ראה פנקס מדינת ליטא ועד תכ"ד לפ"ק תקס. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רמה תקנות בענין בעל שאינו עומד בלחצים של אשתו ומוסיף על הכתובה למרות הפגיעה ביורשיו.

³⁷ ראה סעיף פד. וראה סעיף ט.

³⁸ ראה העמק שאלה, שאילתות דרב אחאי גאון עם פירוש העמק שאלה, שאילתא ד אות ה. וראה לכך מבבלי ב"ק ס ב, שחכמים התירו לדוד לשרוף גדיש על מנת להחזיר רק מדין מלך פורץ גדר וכו'.

³⁹ על פרשת נבות ראה סעיף שכד. וראה מלכים א טז כד.

⁴⁰ ראה מלכים ב ח ג: "ויהי מקצה שבע שנים ותשב האשה מארץ פלשתים ותצא לצעק אל המלך אל ביתה ואל שדה". לפי פירוש הרלב"ג ועוד מפרשים שם אין ראייה לנד"ד.

⁴¹ ראה ישי"ש ב"ק פרק הכונס יד; שו"ע חו"מ שסט סמ"ע ס"ק יד. וראה רמב"ם גולה ואבדה ה טו.

⁴² ראה שו"ת המבי"ט ג קפג; כנסת הגדולה חו"מ שסט בית יוסף א. נראה למנהג זה בקרב אומות עולם רומות הגמרא בבלי בבא בתרא קי א – ב: "ואלא מאן לירות, אטו בר קשא דמתא לירות?" ומפרש הרשב"ם שם ד"ה בר קשא: "מושל העיר". וראה שמו"ר לא יא. ראה בן יהודע על סנהדרין קט א על מנהג אנשי סדום: "מלמד שהיו נותנים עיניהם בבעלי הממון, פירוש באורחים וגרים שהם בעלי ממון... וכיון דהפילו עליו הכתל ומת תקח הממשלה ממון שלו, כי כן משפט הממשלה בעניני האורח שמת ואין לו יורשים".

⁴³ ראה מתנות כהונה, בראשית רבה לג א: "ועוד היום כן הנמוס כל ארץ אדום שכל אוצר טמון הוא למלך".

⁴⁴ ראה סעיף שכד. וראה בבלי בבא בתרא קלג ב: "אמרה ליה: תמטייה למלכא, דשקלי לה מינך בדמי קלילי", ומפרש הרשב"ם ד"ה לא תמטייה לבי מלכא – "למכרו לצורך עטרות המלך". בדמי קלילי – "בזול".

⁴⁵ ראה שו"ת בנימין זאב תד.

⁴⁶ שו"ת משנה הלכות ז רעב. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 2.

הם כשאר דיני התורה שהם נדונים כפי מה שהדין גוזר עליהם לא על פי סברות ודיעות הקהלי".⁴⁷ פוסק הרמ"א: "דבר פשוט שאין כח לטובי העיר לתקן דבר כי אם על פי הדין והמשפט ולא לילך בחזקה עם היחידים, ואין לרבים כח לגזול היחיד".⁴⁸ פוסק הסמ"ע: "אפילו למ"ד טובי העיר יכולים לתקן מה שירצו היינו דווקא מה שהוא צרכי הקהל אבל להפקיע ממון מא' לחבירו שאינו צורך הקהל פשיטא דלא".⁴⁹

זו מדת התורה. שנינו: "מרבה עבדים מרבה גזל",⁵⁰ ולמרות זאת התורה אינה אוסרת להחזיק עבדים. התורה אינה אוסרת להחזיק במניות של חברה העושה סחורה בדברי מאכל אסורים,⁵¹ אינה אוסרת על גבר לעשות שותפות עם אשה ואף עם אשת איש,⁵² או להבדיל עם רשע⁵³ ואינה אוסרת לעשות שותפות עם נכרי אם אין חשש שהוא ישבע בשם אלהיו.⁵⁴ לקנין יש תוקף גם אם הוא נעשה באיסור כגון שהוא נעשה בשבת או ביו"ט.⁵⁵

בנימוק של תיקון העולם יש לפרנסים סמכות לקבל תקנות המגבילות את זכות הקנין ואת חופש הקנין.⁵⁶ זו מדת התורה. התורה אוסרת החזקת משקלות מזויפים⁵⁷ ואוסרת מכירת או השאלת חפץ שעלולים להשתמש בו על מנת לפגוע בזולת.⁵⁸

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם בהלכות מכירה: "אין אוצרין פירות שיש בהן חיי נפש בארץ ישראל...".⁵⁹ פוסק הרמב"ם בהלכות נזקי ממון: "אסרו חכמים לגדל בהמה דקה וחיה דקה בארץ ישראל במקום השדות והכרמים...".⁶⁰ פוסק השו"ע: "אין מוציאים פירות שיש בהן חיי

⁴⁷ שו"ת רבי אליהו מזרחי נג. וראה תלדות רבינו עקיבא איגר עמ' 12 על מאבק שהיה לרבי עקיבא איגר עם פרנסי עירו פוזנא שרצו לשים את ידם על הקדש שיועד להקמת בית חולים ולמימונו השוטף.

⁴⁸ שו"ת הרמ"א סימן עג. מקור סברת הרמ"א הוא בדברי הרשב"א א תשפח וראה שו"ת הריב"ש תעז; שו"ת מהרשד"ם חו"מ תכא ובאחרונים.

⁴⁹ סמ"ע שו"ע חו"מ ב ס"ק יא. וראה שו"ת מהר"ם מרוטנברג ד (דפוס פראג) תתקמ: "והיינו דתני רבא"י שמעתי שבית דין מכין ועונשים שלא כדין וכו' וכה"ג אמר דהפקר בית דין הפקר אבל אפקועי ממונא דאינשי כדי לא". על עונשי בית דין הפוגעים בקנין של האזרח ראה סעיף שנד.

⁵⁰ משנה אבות ב ז. וראה רמב"ם מתנות עניים י יז: "שכל המרבה עבדים בכל יום ויום מוסיף חטא ועון בעולם".

⁵¹ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תכט ושם תשצז. הערת הרב נבנצל: "אבל אינו ראוי".

⁵² ראה סעיף שיח.

⁵³ ראה שו"ת נשמת חיים קלה: "לתת יד לפושעים, אין שום איסור בזה אם אין בזה הודאה וחיזוק להנהגותיהם בשרירות לבם". וראה שו"ת אגרות משה או"ח ג לו: "שלא לעשות פרקמטיא עמהם וכ"ש הוא שאין לעשות שותפות עמהם דכמו שעם ת"ח מביא זה ללמוד ממעשיהם הרי כשהוא עם רשעים נמי יש לחוש שיביא זה ללמוד ממעשיהם. אבל איסור ממש עכ"פ לא נאמר בזה ובפרט בזה"ז ששרויין אנטנו בין האומות שלכן כשיש לו צורך גדול כמו מי שדחיקא ליה שעתה וכעובדא זו וכדומה יש להתיר לו".

⁵⁴ ראה שו"ע או"ח קנו א בהגה. וראה שו"ת שרגא המאיר ז קמא שמותר לקנות מנכרי אפילו אם הנכרי יתעשר מכך והקונה אינו עובר על "לא תחנם".

⁵⁵ ראה שו"ע חו"מ קצה יא ושם שם רלה כח. וראה פתחי חושן ז פרק א כה ואילך.

⁵⁶ ראה סעיף צט. על נוהל קבלת החלטות מעין אלה ראה סעיפים קכח קכט.

⁵⁷ ראה שו"ע חו"מ רלא ג.

⁵⁸ ראה רמב"ם עבודה זרה ט ח.

⁵⁹ ראה שו"ע חו"מ רלא כד. וראה אנציקלופדיה תלמודית ערך אוצרי פירות.

⁶⁰ ראה רמב"ם נזקי ממון ה ח – ט.

נפש מארץ ישראל לחוצה לארץ...⁶¹ פאת השלחן פוסק: "אם כתב ספרים בארץ ישראל סתם ומת שם אין מוציאין אותם ליורשים שבחו"ל שכבר זכתה בהן ארץ ישראל".⁶²

פוסק הרשב"ץ: "... יצא מנהג בכל הקהלות דמי שמת ולא נמצא לו שום יורש שנותני נכסיו הקדש לעניי אותה העיר".⁶³ בפוזנא החליטו: "על איזה איש אמיד ממנהיגי הקהל שיצוו הקהל שיעשה איזה הלוואה לאיזה הוצאה לפי שעה עד מאתיים זהו, וכן בין הגבאים שיצוו על איזה איש שביניהם ללות איזה סך מחויב ללוות גם כן עד מאה זהו".⁶⁴

לפרנסים שמכות לקבל תקנות המגבילות את זכות הקנין ואת חופש הקנין גם בנימוק של חיזוק הדת. פוסק הרמ"א: "ובמקום ביטול תורה, שאין ספרים נמצאים, יכולים בית דין לכופ לאחד להשאיל ספריו ללמוד מהם ובלבד שישלמו לו מה שיתקלקלו הספרים".⁶⁵

זו מדת התורה. התורה אוסרת להחזיק חפצי עבודה זרה,⁶⁶ מגבילה מכירת אדמות בארץ ישראל,⁶⁷ אוסרת מסחר באיסורי הנאה,⁶⁸ אוסרת לעשות סחורה במאכלות אסורים העומדים לאכילה⁶⁹ ואוסרת מסחר במה שעלול להכשיל את הקונה באיסורים.⁷⁰

חכמים אסרו לגדל חזיר בארץ ישראל,⁷¹ אסרו למכור ספרי קדש⁷² ואסרו לייצא אותם לחו"ל.⁷³ חכמים אסרו לעשות סחורה בדברים טמאים,⁷⁴ או בכל מה שעלול להכשיל את הזולת בעבירות.⁷⁵

בירונה החליטו: "הושם הפראטה ששום אחד או אחת ממנו... אשר ימלא לבו לפתוח פתח הבית לישא וליתן עם הערלים, הן להלוות הן לגבות, הן לקנות הן למכור, בבקר בשעת התפילה עד שנגמר התפילה בבית הכנסת מכל וכל מראשו ועד סופו... יפול בעונש".⁷⁶

פגיעה בזכות הקנין של יחיד מותרת רק באישור בית דין.⁷⁷

⁶¹ שו"ע חו"מ רלא כו.

⁶² פאת השלחן הלכות ארץ ישראל ב כג.

⁶³ שו"ת תשב"ץ חלק ד (חוט המשולש) טור א סימן יח. בספר נהגו העם חו"מ מ כתב המחבר על מנהג עירו ציפור: "מנהג קבוע בכל ישראל שמי שלא ימצא לו יורש דהקהל זוכים בעזבונו". וראה סעיף רלו הערה 57.

⁶⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תרלה תקנה משנת ת"י לפ"ק.

⁶⁵ שו"ע חו"מ רצג כ. וראה שו"ת הרא"ש צג ג; סמ"ע שו"ע חו"מ קסג א. וראה שו"ע או"ח קנ מחצה"ש ס"ק א: "ומ"מ משום ביטול תורה יכולים בית דין לכופ בני עיר להשאיל ספרים ללמוד בהן". ראה פנקס מדינת ליטא ועד סעלץ אדר תט"ו לפ"ק תקב, שחייבו את הקהילות לקנות גמרות כדי שיהא משתלם להדפיסן.

⁶⁶ ראה סעיף קסג.

⁶⁷ ראה רמב"ם שמיטה ויובל פרקים יא - יב. על איסור מכירת אדמות בא"י ראה סעיף שכא.

⁶⁸ ראה א"ת ערך אסורי הנאה.

⁶⁹ ראה שו"ע יו"ד קיז א.

⁷⁰ ראה לפני עור, ליקוטים פרק ג. וראה שו"ת משנה הלכות ז קטו.

⁷¹ ראה רמב"ם נזקי ממון ה ט.

⁷² ראה שו"ע יו"ד ער ב.

⁷³ ראה פאת השלחן ב כג, וראה בית ישראל שם ס"ק ל.

⁷⁴ ראה שו"ע יו"ד קיז. על מחלוקת ראשונים ואחרונים בשאלה האם האיסור הוא מדאורייתא או מדרבנן ראה שו"ת יביע אומר ח יו"ד יג. על איסור רבית ראה סעיף רנט.

⁷⁵ ראה מפני הרב עמ' ריא: "פעם באה משלחת של תלמידים... לשאול לרבנו אם מותר להם למכור לתלמידים כרטיסים לאופרה, והשיב להם, דבודאי אין לעשות כן מטעם קול באשה".

⁷⁶ פנקס קהל וירונה א לט משנת ש לפ"ק.

"זאת התורה לא תבטלי",⁷⁸ אך רבות מההגבלות על מכירת אדמת ארץ ישראל הן רק בזמן שהיובל נוהג.⁷⁹

כמה מההוראות המגבילות את חופש הקנין אינן תקפות כיום. על יצוא מוצרים שיש בהם חיי נפש פוסק הרידב"ז: "... בזמן הזה שמוציאין ומכניסין כל סחורה ממדינה למדינה על כן מקילין בזה".⁸⁰ מבאר הרב ואזנר: "אילו היה הכל כאן היו מאבדים ומכלים חלק ממנו כדרך שעושים בהרבה מדינות בכה"ג ודאי לא גזרו".⁸¹ רבים מהאחרונים מכריעים שכיום אין איסור ליצא ספרי קדש.⁸²

הפוסקים בדורות האחרונים דנים בשאלה האם שלטון רשאי להפקיע קרקעות לצורך סלילת כבישים. הראי"ה קוק פוסק: "ענין קביעות הדרך באופן המוסכם היא תקנה כללית לכלל בני המושבה... דעתי נוטה דכו"ע מודים שכל שרוב הצבור מסכים עם הועד אין לחוש כ"כ על טענת יחידים, והיחידים בעצמם זאת היא טובתם לגרום טובה לכלל בני המושבה".⁸³ החזו"א פוסק: "ומיהו בכל אופן אין היחיד צריך להפסיד ממונו, אלא הציבור חייב לשלם לו הפסדו, שהרי אין היחיד חייב לעשות צרכי הציבור משלו".⁸⁴ הרב שטרנבוך פוסק: "עובדא בא לידי שבנין שעומד להריסה ולבנותו לצורך דירות, רק שיש שם איש אחד שיש לו משרד קטן בדמי מפתח ואין רוצה לצאת... וע"כ אמינא כיון שאין לו הפסד, ואנשים הרבה יפסידו כאן מחייבין אותו לוותר...".⁸⁵

⁷⁷ ראה תוס' בבא בתרא קסח א ד"ה ובא. וראה סעיף צח.

⁷⁸ ראה סעיף עג הערה 3.

⁷⁹ ראה דרך אמונה ד שמיטה ויובל י ט.

⁸⁰ בית רידב"ז על פאת השלחן שביעית ה ס"ק יח. וראה שו"ת מנחת יצחק ג קכט; א"ת ערך הפקעת שערים.

⁸¹ שו"ת שבט הלוי יו"ד קח.

⁸² ראה שו"ת משנה הלכות ה קצג: "עוד נלפענ"ד לפמ"ש האחרונים ז"ל טעם הדבר כדי שימצאו ספרים בזול ובני עניים ימצאו כלים והכנות לת"ת ולא יתשלמו מחמת חסרונם ויוקרה דיליהו... וידוע דבזמן הזה שמדפיסין ספרים הרבה אדרבה כל שמדפיסין יותר יורד השער... וממילא אם יאסרו להוציא לחוץ אז אדרבה יעלה השער על ספרים שבירושלים לפי שאז לא ידפסו כ"כ הרבה ויעלה השער וא"כ אדרבה כהיום תקנה זו להוציא הוא הכוונה של תקנתם כמובן". וראה שו"ת היכל יצחק או"ח ז; שו"ת בצל החכמה א עז; שו"ת יביע אומר ח חו"מ ד; שו"ת תשובות והנהגות א תקנט.

⁸³ אורח משפט, הלכות שותפים סימן י. וראה בבלי עירובין כב ב: "יהושע אוהב ישראל היה עמד ותיקן להם דרכים וסרטיא. כל היכא דניחא תשמישתיה מסרה לרבים...".

⁸⁴ חזו"א ב"ב ד טו. וראה סעיף צז הערה 25, ואכמ"ל. וראה חוק לישראל, ניקין סעיף 48 ב ובמיוחד שם ציון 19. וראה גם הצעת הרב עוזיאל לחוקת מדינת ישראל תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 251. הסתפקתי האם במקרה שמרחיבים את גבול ירושלים, ולצורך זה מן הסתם מפקיעים אדמות פרטיות, האם בעלי האדמות המופקעות מקבלים פיצויים או אדמות חלופיות מיד המלך או מיד ההקדש.

⁸⁵ ראה שו"ת תשובות והנהגות ג תסז. וראה הצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 17, סעיף 5 ג): "לא יופקעו קרקעות מרשותו של אזרח ישראל, אלא לצרכי ציבור. בכל הפקעה ישולם, עובר לנטילת החזקה, המחיר המלא אשר נפסק על ידי בית הדין". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. הרב לוין הציע בענין הפקעת קרקעות – ראה שם עמ' 40 – שהניסוח יהיה קצת שונה.

רנח. תחרות חפשית

כל אחד רשאי למכור ולקנות, להשכיר ולשכור, להעסיק ולעבוד על פי עקרונות התחרות החפשית.¹ "חופש החוזים" הוא ממדת התורה.²

על תחרות חפשית בין מוכרים פוסק השו"ע: "מותר לחנוני לחלק קליות ואגוזים לתינוקות כדי להרגילם שיקנו ממנו. וכן יכול למכור בזול יותר מהשער כדי שיקנו ממנו ואין בני השוק יכולים לעכב עליו".³ פוסק הפתחי חושן: "בן אותה העיר הקובע חנות או אומנות אפילו בצד חנותו או אומנתו של חברו אינו יכול לעכב עליו, אף על פי שבזה גורם למעט פרנסתו של הראשון".⁴

עם זאת, התורה מתנגדת לתחרות אלימה בין מוכרים בינם לבין עצמם וכן בין מעבידים, תחרות העלולה לנשל אדם מפרנסתו.⁵ פוסק הפתחי חושן: "יש אומרים שאם פתח השני חנותו באופן שבודאי לא יגיעו לקוחות לחנות הראשון... יכול לעכב עליו".⁶ כיוצא בזה, אין רשות לבעל חנות למכור במחירי הפסד, כאשר כל כוונתו היא לשבור את מטה לחמו של המתחרה.⁷ כל מעביד רשאי לפרסם מהם תנאי העבודה ומה השכר כדי למשוך אליו עובדים טובים, אך אסור לו לפנות באופן אישי למי שמועסק על ידי אדם אחר ולהציע לו לעבוד אצלו תמורת שכר גבוה יותר.⁸

כמו כן מתנגדת התורה לתחרות אלימה בין קונים בינם לבין עצמם ובין עובדים. פוסק הקיצור שו"ע: "המחזר אחר דבר לקנותו או לשכר, בין קרקע בין מטלטלים בין מעובד כוכבים בין מישראל וכבר השוו על הדמים, וקודם שגמרו את הקנין בא אחר וקנאו או שכרו נקרא רשע. אבל אם עדיין לא השוו על הדמים, אלא שהמוכר רוצה בכך והקונה רוצה בפחות מותר לאחר לקנותו".⁹

מונופול פוגע בתחרות חפשית,¹⁰ והתורה מסכימה למונופול אך ורק אם יש בו כדי לתרום לתיקון העולם או לחיזוק הדת,¹¹ ורק לאחר אישורו בנוהל קבלת החלטות מתאים.¹²

¹ ראה המסחר במשפט העברי; דיני מסחר שער ששי; תחרות עסקית בהלכה; כתר מחקרים בכלכלה ומשפט על פי ההלכה ד. וראה סעיף רנז. על חופש התאגדות של עובדים ראה סעיף רסה.

² ראה פתחי חושן ז פרק כב בענין מכירה ומתנה באונס, ושם פרק א כה על מקח הנעשה באיסור.

³ שו"ע חו"מ רכח יח. וראה בבלי בבא מציעא ס א: "רבי יהודה אומר לא יחלק החנוני קליות ואגוזין לתינוקות... וחכמים אומרים זכור לטוב" ומבאר רש"י ד"ה זכור לטוב: "... שמתוך כך אוצרי פירות מוכרים בזול". ראה חשו"ק חמד בבא בתרא עמ" קמ: "חז"ל שקדו על טובת אנשי העיר, קודם לטובת בעלי החנויות". על תחרות חפשית בשיעורי רבית ראה בית יוסף חושן משפט קנו.

⁴ פתחי חושן ד פרק ט ב. על דיני אורח ראה שם פרק ט ו – ח.

⁵ הפוסקים דנים מה מקור האיסור. על איסור עני המהפך בחררה ראה שו"ע חו"מ קנו ה בהגה ושו"ע חו"מ רלו א.

⁶ פתחי חושן ד פרק ט ה. וראה שו"ת הרמ"א י; שו"ת אגרות משה חו"מ א לח ושם חו"מ ב לא.

⁷ ראה פתחי חושן ד פרק יד יד. וראה א"ת ערך השגת גבול.

⁸ ראה שו"ת תשובות והנהגות ב תשיד.

⁹ קיצשו"ע סב יג. וראה פתחי חושן ד פרק ט יד; שם ד פרק ט טז. וראה א"ת ערך יורד לאומנות חברו.

¹⁰ ראה ספר התקנות דף כז ב: "הנה כי כן ראינו כי ריווח המצבות הנזכר, בהיותו ביד יחיד שכיה הזיקא לכוללות הק"ק הנז' מכל הצדדין...". ראה פתחי חושן ד יד ס"ק לא, שמי שמנצל מונופול להעלאת מחירים לא מוצדקת עובר גם על האיסור לאצור פירות, ראה סעיף רנט. וראה תפארת ישראל על משנה דמאי ה ד.

פוסק רבינו גרשום מאור הגולה: "מכל טעמים אלו יש ללמוד שצריכין הקהל לעשות תקנה לתלמיד חכם זה שמלאכתו מלאכת שמים ומלמד תורה לרבים בחינם כדי שלא יטרד מתלמודו, ויגזרו על כל ישראל שיפרשו ממערופיא שלו".¹³ הבי"ח מבאר שתקנת האוראנדא¹⁴ שהיתה בזמנו ובמקומו, ואשר נועדה לתת מונופול בתחום מכירת משקאות חריפים, נועדה בין השאר להגן על מי שהשקיע השקעות רבות בעסק שלו.¹⁵ החתם סופר פוסק: "כי מיום התחלת הדפוס פסקו מעתיקי הספרים ואלו ח"ו תבטל בדפוס תפוג תורה ה' יצילנו וא"א להדפיס כ"א בהוצאה מרובה וא"א להכניס עצמו בזה כ"א דנקיטא לי' שוקא של כל פזורי ישראל... ואי לא נסגור הדלת בעד מדפיסי' אחרי' א"כ מי פתי יכנוס עצמו בספק הפסד כמה אלפים ותבטל מלאכת הדפוס ח"ו ותפוג תורה ע"כ לתקנת כל ישראל ולהרים קרן התורה הנהיגו קדמונינו להטיל גודא על הנכנס לגבול שגובלי' רבני הזמן להמדפיס הקודם".¹⁶

גם קרטל¹⁷ עשוי לפגוע בשוק החפשי.¹⁸ קהילות אחדות קבלו תקנות מפורשות האוסרות עשיית קרטל בתחומים מסוימים.¹⁹ כותב ספר חסידים: "אבל כל קנס שאינו לשם מצוה... הרי הקנס גזל גמור, כגון בני העיר שרצו להרויח, והחרימו שלא ליתן לאיש בזול יותר מכך וכך... כדי שימכרו להם ביוקר עליהם נאמר: 'כי מלאה הארץ חמסי'".²⁰

תנאים שהתורה מציבה להתרת מונופול תקפים גם לגבי קרטל. הוא הדין לגבי הסדרים כובלים.²¹

על בתי הדין להגן על תחרות חפשית.²²

¹¹ ראה חידושי הרב ציטרון-קטרוני שו"ת ד: "בודאי צריך איזה טעם מוסרי בשביל תיקון איזה מונופול". וראה פנקס קהילת ברלין 240, החלטה בדבר מתן מונופול לפלוני להפצת סוכר כשר לפסח במחיר השוה לכל נפש אך בתנאי שהקהילה תפקח על מחירו. וראה א"ת ערך יורד לאומנות חברו עמ' תב - תד.

¹² ראה חידושי הרמב"ן בבא בתרא ט א. וראה סעיף קכט.

¹³ שו"ת רבינו גרשום מאור הגולה סימן סח. המערופיא היתה הסכם חכירה של יהודי שחכר מנכרי זכות בלעדית לעסוק במסחר מסוים. הפירוש המילולי של המלה מערופיא הוא מכיר, ראה שו"ע חו"מ קנו ה. וראה שו"ת שרידי אש א קלו: "... מעולם לא נהגו להחזיק בישראל בתור מערופיא, כי הישראלים לא נשתעבדו זל"ז וכל אחד קנה או מכר למי שרצה...".

¹⁴ המהדיר של פנקס הכשרים של קהילת פוזנא, ד"ר דב אברון, מעיר בסימן קד: "פולנית arenda חכירה, משמשת לכל מיני חכירות כגון נכסים, מכסים, מכרות, בתי מטבע, בתי מזיגה".

¹⁵ ראה שו"ת הבי"ח סא.

¹⁶ ליקוטי שו"ת חתם סופר נז. על מכירת מונופול תמורת תשלום לקהילה ראה סעיף רלה.

¹⁷ מלון אבן שושן מגדיר קרטל: "איגוד של יצרנים וחסרות מסחר לשם שמירת המונופולין על תוצרתם והגבלות התחרות ביניהם".

¹⁸ ראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד קנ, שהשואלים תקנו בעירם לאסור קרטל של שוחטים. וראה פתחי חושן ד פרק יד סעיף קטן לא.

¹⁹ ראה כרם חמר ספר התקנות קע"ג (דף לא א), שבפאס התקבלה תקנה שלפיה אסור לכל העוסקים במלאכה או במסחר כל שהוא להתאגד ביחד, ובשום מקרה לא יתאגדו יותר מאשר שנים ביחד.

²⁰ ספר חסידים (וויס.) תתצג. זאת במקרה שאין הצדקה עניינית לכך.

²¹ ראה חוק ההגבלים העסקיים, התשמ"ח – 1988. וראה שם סעיף 2 (א): "הסדר כובל הוא הסדר הנעשה בין בני אדם המנהלים עסקים, לפיו אחד הצדדים לפחות מגביל עצמו באופן העלול למנוע או להפחית את התחרות בעסקים בינו לבין הצדדים האחרים להסדר, או חלק מהם, או בינו לבין אדם שאינו צד להסדר".

²² ראה ספר התקנות בעריכת שלום בר אשר עמ' 335 – 337, תקנה משנת תק"ד לפ"ק.

ראוי לפרנסים לעודד תחרות חפשית. פסוק מפורש בתורה: "ויבא יעקב שלם עיר שכס... ויחן את פני העיר", ומבאר המדרש: "התחיל מעמיד אטליסין ומכר בזול".²³

לפרנסים סמכות לקבל תקנות שיש בהן כדי להגן על תחרות חפשית. בליטא החליטו: "ע"ד אשר קמו איזה אנשים סוחרים והעלו דבריהם לבקש שיעשו תיקון שלא יעלה לשום יהודי לשכור המכס חדש הנקרא פאב"ר... ושקלנו וטרנו בדבר מצאנו וראינו אשר דבריהם ובקשתייהם שלא כהוגן ושלא כהלכה...".²⁴

על הפרנסים לבטל מונופולים שאינם תורמים עוד לתיקון העולם או לחיזוק הדת.²⁵ אפילו מלך אינו רשאי לעשות מונופול באופן שרירותי בתחום כל שהוא.²⁶

כמו כן, על פרנסים למנוע תחרות בלתי הוגנת.²⁷ פוסק הרב זילברשטיין: "שאלה. ראובן עובד במפעל ולמד שם את סודות המקצוע, האם מותר לו לעזוב את המפעל, ולפתוח מפעל מתחרה? ומה הדין כאשר במשך עבודתו במפעל קשר קשרים עם לקוחות, האם מותר לו לדבר אתם ולהעבירם אליו? תשובה. נראה שראובן שעשה כך עבר על שלוש עוולות, א. גנב את סודות המקצוע של המפעל, ב. פתח מפעל מתחרה, ג. גנב את לקוחותיו של העושה לו טובה".²⁸

²³ ילקוט וישלח קלג. בעניני תשתיות ראה סעיפים רנא - רנד.

²⁴ ראה פנקס מדינת ליטא תקנות ועד שפי"ג לפ"ק סד.

²⁵ ראה צמח צדק החדש יו"ד קצה.

²⁶ ראה שו"ת אגרות משה יו"ד א קלה: "... וגם אולי מלך אין לו לעשות לפרנסתו כלום שהקהל מחוייבין ליתן מס לצורך פרנסתו ומה שהיו לו שדות לחרוש ולקצור אולי היה זה רק לצורך ביתו ועבדיו ומשרתיו ולא לפרנסה. וצ"ע לדינא בזה". וראה חוקת עולם ב עמ' 570: "... אפשרויות שוות צריכות להנתן לכל אזרחי המדינה, ויען, כמו שכתבתי, כי השרים ובודאי נשיא או מלך המדינה יודע מכל אוצרות הטבעיים והתעשיות של המדינה ולכן יכול להשתכר בנקל יותר משאר אזרחי המדינה, ובה הוא מקפח את העקרון של האפשרויות השוות לכל האזרחים ולכן אמרה תורה 'וכסף וזהב לא ירבה לו מאד'. בתקופות שונות היו למלכי אומות העולם מונופולים מסוגים שונים, ולעיתים הם מכרו זכויות למונופולים אלה. ראה שו"ת מהרי"ק קפו: "אחרי כן כשקם מלך חדש הוסיף המלך ההוא ליתן חק לראובן לבדו ובאר באותם החוקים שלא יוכל שום יהודי לבא לדור שם מבלתי רשות ראובן. והנה דבר פשוט הוא שביד השר לעשות כן ונתקיימו הדברים מדינא דמלכותא". וראה שו"ת הרדב"ז ג תקלג. על מונופולים של מלכים בימי קדם ראה *Politics & Culture in International History* עמ' 349. וראה *The Constitutional History of England* עמ' 260 – 261.

²⁷ ראה שו"ת שארית יוסף יז: "אין מנהג מבטל הלכה לעבור על לאו דלא תסיג, אם לא שנעשה בהסכמת חכמים ברבים שיכולים לעשות...". שו"ת חוות יאיר קסג אינו מסכים לתקנה שחבורת סוחרים רצתה לקבל, ולהתיר השגת גבול מכל וכל: "אם יגמר דעתיכם להתירו [השגת גבול] ע"י מחילה קשה מן הראשון דבלי ספק ע"י שיעשה לכם היתר תגדל המהומה והמריבה והמגערת והחילול השם כמה כפלי כפלים מאשר היה בראשונה עד כי ימלאו בתיכם חמס... גם פן ילמדו מכס גם במקומות אחרי' ובעלי משא ומתן דילפינו ממקלקלת' והייתם חוטאים ומחטיאים". ונראה שהשארית יוסף מדבר על העקרון ואילו החוות יאיר עוסק בתקנה מסוימת שלדעתו אינה ראויה.

²⁸ חשוקי חמד בבא בתרא עמ' קלב. ראה שו"ת מנחת יצחק ג קכת. על חרם דרבינו גרשום שלא לראות כתב של חברו ראה שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג סימן אלף כב. וראה באר הגולה, שו"ע יו"ד שלד אות קכג. חרם זה אמור למנוע, בין השאר, ריגול מסחרי.

מצד אחד מצאנו בדברי חז"ל ובפוסקים הוראות האוסרות על התערבות בשוק החפשי ומצד אחר מצאנו התרים להתערבות כזו.²⁹ משתמע שחז"ל והפוסקים מתירים התערבות בשוק החפשי רק כאשר הנתונים בזמן ובמקום קובעים שיש בה משום חיזוק הדת ותיקון העולם.

- הגמרא מספרת על רב הונא, ריש גלותא,³⁰ שהיה קונה עודפי פירות ומשליכם לנהר³¹ כדי לשמור על השער ולהבטיח כדאיות גידולם בעתיד.³²
- המהר"ם מרוטנבורג פוסק: "חרם תקנת הקהילות ששם רבינו גרשם מאור הגולה... תקנה שלא לשכור בית גוי שדר בו חבירו ישראל עד מלאת לו שנה אחר שיצא היהודי מן הבית..."³³.
- פוסק הרדב"ז: "עוד אני אומר שאין קהל טריפול יכולין לעכב ביד כל הבאים ממלכות תוגרמה או ערביסתן למכור ולקנות כל מיני סחורה בכל זמן בין ביריד בין שלא ביריד הואיל וכולם פורעים מס למלך אחד."³⁴
- פוסק השו"ע: "הסוחרים שמביאים סחורתם למכור בתוך העיירות, בני העיר מעכבין עליהם מלמכור על יד כדרך חנונים. ואם מכרו ביום השוק בלבד, אין מונעים אותם, והוא שימכרו בשוק אבל לא יחזרו על הפתחים, אפילו ביום השוק."³⁵ מבאר הפתחי חושן מפני מה רשאים בני העיר לעכב על הסוחרים מלמכור כדרך החנונים: "... שכל בני העיר יש להם זכויות למצוא שם פרנסתם."³⁶
- פוסק הרמ"א: "בני עיר אחרת שבאין לפזר בעיר ואין מרויחין, אין בני העיר יכולין למחות בהם, אף על פי שמייקרים השער."³⁷

²⁹ ראה סעיף רנט הערה 10; סעיף רסד הערה 42.

³⁰ ראה בבלי תענית כ ב. מסתבר שמדובר ברב הונא שהיה ריש גלותא, מאחר והגמרא מציינת שהיו מוציאים אותו לסיור בעיר בגוהרקא דדהבא, שהיא עגלה שיושבים בה שרים. וראה ירושלמי כתובות יב ג.

³¹ וראה במיוחס לרש"י תענית שם ד"ה אין מאכילין אותן לבהמה בלשון שניה: "... וזרק לנהר והולכין למקום אחר ומוצאין אותם בני אדם ואוכלין אותן".

³² בבלי תענית כ ב. ראה הרב שלמה רוזנפלד, "השמדת עודפי בעלי חיים", תחומין י עמ' 258 - 261. וראה The Making of Economic Society עמ' 150.

³³ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ד (דפוס פראג) אלף כב. ראה שו"ת גנת ורדים חו"מ ו א. וראה קדמוניות מפנקסאות ישנים סעיף ב עמ' 8, על תקנות שנועדו למנוע תחרות חפשית כאשר הפרנסים ראו בה סכנה לציבור.

³⁴ שו"ת רדב"ז ו ב' אלפים רמח. וראה שו"ת מבי"ט ג יז. וראה תקנות חכמי מכנאס תקנה נו פסק דין מאיר התרני"ה: "ואף לסברת האוסרים... לא אסרו רק בהטלת הגאבילה על האורחים לבד הבאים להסתחר בעירם, וטעם איסורם הוא כיון שאינו מן הדין לעכב על ידם מלהסתחר שם...".

³⁵ שו"ע חו"מ קנו ז. וראה הגה שם: "וי"א הא דבני העיר יכולין למחות בבני עיר אחרת, היינו דוקא בדליכא פסידא ללקוחות, שמוכרין כשאר בני העיר וגם סחורתם אינה טובה יותר משל בני העיר, אבל אם נותנין יותר בזול, או שהיא יותר טובה, שאז נהנין הלוקחין מהן, אין מוכרי הסחורות יכולים למחות". וראה שו"ע חו"מ קנו ו: "רוכלים המחזרים בעיירות, אין בני המדינה יכולין לעכבן, שתקנת עזרא היא שיהיו מחזרין כדי שיהיו הבשמים מצויין לבנות ישראל".

³⁶ פתחי חושן ד ט ס"ק ב. ונראה שהכונה היא שהמעלה הגדולה ביותר של צדקה היא להמציא לנוקק פרנסה כמבואר ברמב"ם מתני"ע י ז, ובענייני צדקה עניי עירך קודמים, כמבואר ברמב"ם שם ז יג.

³⁷ שו"ע חו"מ קנו ז בהגה.

רק בית דין רשאי לאסור פתיחת עסק או העסקת עובד.³⁸

גם היום תקפות כל ההוראות הנוגעות לתחרות חפשית.³⁹

*

כלכלנים סוברים, שיש מקום, ולעיתים אף קיים צורך גדול, שהשלטון יתערב וימנע קרטלים ומונופולים ושיש לאפשר אותם רק אם יש בהם צורך ציבורי חיוני.⁴⁰

חוקות רבות קובעות שיש להנהיג במדינה שוק חפשי.⁴¹

חוקות אחדות מתירות התערבות בשוק החפשי רק בשעת צורך בטחוני חיוני⁴² או למען מטרה אחרת המפורטת בחוק.⁴³

חוקת פולין קובעת שפגיעה בשוק החפשי מותנית בקבלת חוק מפורש המתיר זאת.⁴⁴

חוקות אחדות אוסרות תחרות בלתי הוגנת.⁴⁵

כמה חוקות אוסרות מונופול,⁴⁶ וחוקות אחדות מתירות מונופול ממשלתי על רכבות, דאר ותקשורת.⁴⁷ חוקות אחרות מציינות איסור על קרטל, ועל הגבלות אחרות על תחרות,⁴⁸ או על ניצול לרעה של מעמד מיוחד בשוק.⁴⁹

³⁸ ראה סעיף צח.

³⁹ ראה סעיף רנה. וראה שו"ת תשובות והנהגות ה ש"ב: "קבלתי מכתבו ובו דרישה שנאסור על רשת 'סופר מרקטים' לפתוח כאן סניף כיון שפוסקים חיותא של המכולות כאן, ונראה שלא נוכל לעכבם שכן מבואר ברמ"א ס"י קנ"ו (סעיף ז') שאם פתיחת הסופר מרקט לטובת הלקוחות שמוכרין יותר בזול או ששחורתן טובה יותר מותר ואי אפשר לעכב". וראה שו"ת מנחת אשר א קא אות ב: "...דאם היינו נשאלים אם מותר לפתוח צרכניות וסופרמרקטים מחשש שבעלי מכולות וחנויות קטנות יפסידו פרנסתם היינו אוסרים, ואטו היינו אוסרים לייצר מכוניות משום שהעגלונים רוכבי הסוסים יפסידו פרנסתם, ואטו היינו אוסרים את פיתוחו של המחשב משום שעל ידו המון כתבנים יפסידו פרנסים?... אלא ברור דאין הלכה זו אמורה אלא בענינים מקריים ולא בשינויים יסודיים בדפוסי הכלכלה, התעשייה והפיתוח". וראה שו"ת תשובות והנהגות ג תסו. נראה לי, שמאחר וכיום מעניקה המדינה זכויות אזרח חיוביות, יש פחות צורך להתערב בשוק החפשי, וראה סעיף רנה הערה 56. על כל פנים, גם כיום יש לפעול למניעת תחרות לא הוגנת. במדינה קיים חוק עוולות מסחריות, התשנ"ט – 1999* ובו ארבעה סוגי עוולות: גניבת עין, תיאור כוזב, התערבות לא הוגנת וגלוי סוד מסחרי. על פי דין תורה כל העוולות אסורות, וראה סעיף רס.

⁴⁰ על ההבט הכלכלי ראה EB (2008), price system, Limitations and failures of the price system. לדוגמא, בהרבה ארצות מקובל שיש רשות דאר אחת ועוד כיו"ב.

⁴¹ ראה ICL חוקת בולגריה 19 (1); חוקת שוויצריה 94 (1); חוקת סלובקיה 55 (2).

⁴² ראה ICL חוקת פולין 22; חוקת שוויצריה 103.

⁴³ ראה ICL חוקת ברזיל 173. וראה חוקת שוויצריה 94 (4).

⁴⁴ ראה ICL חוקת פולין 22.

⁴⁵ ראה ICL חוקת רוסיה 34 (2); חוקת אוסטריה 10 (8); חוקת שוויצריה 96 (2) b.

⁴⁶ ראה ICL חוקת פורטוגל 81 e; שם חוקת פאראגוואי 107 בדבר איסור על מונופולים פרטיים.

⁴⁷ ראה ICL חוקת בולגריה 18 (4) שיש מונופול ממשלתי על רכבות, דאר ורשת תקשורת.

⁴⁸ ראה ICL חוקת שוויצריה 96 (1).

⁴⁹ ראה ICL חוקת ברזיל 173 (4) וראה חוקת שוויצריה 96 (2).

רנט. פיקוח על המחירים

התורה מטילה פיקוח על מחיריהם של כמה מוצרים.¹

איסור רבית מפורש בתורה. כותב הרש"ר הירש: "עליך להודיע ולהביע בזה, כי בנפש חפצה הנך מלוה כסף לאחיד בעת אשר נצרך הוא לזה, מבלי לקחת מאתו שום הטבה קלה בעד החזקת הכסף".²

חכמים קבלו כמה תקנות שענינן הגבלות על מחירים של דברי מאכל חיוניים. פוסק השו"ע: א. "... שאין לו לאדם להרויח בדברים שיש בהם חיי נפש, כגון יינות שמנים וסלתות אלא השתות".³ ב. "אין משתכרין בביצים פעמים, אלא התגר הראשון הוא מוכרן בשכר... ויש מי שאומר שמותר להשתכר בביצים עד הכפל אבל לא יותר".⁴ ג. "אסור לעשות סחורה בארץ ישראל בדברים שיש בהם חיי נפש אלא זה מביא מגרו ומוכר זה מביא מגרנו ומוכר...".⁵ ד. "אין אוצרים פירות שיש בהן חיי נפש בארץ ישראל, וכן בכל מקום שרובו ישראל".⁶

על בית דין לאכוף איסור רבית.⁷ באשר לאכיפת התקנות בענין ההגבלות על המחירים פוסק השו"ע: "... חייבים בית דין להעמיד ממונים על השערים שלא ירויח כל אחד מה שירצה, שאין לו לאדם להרויח בדברים שיש בהם חיי נפש... אלא השתות".⁸ כותב המאירי: "וכן מעמידין

¹ ראה המסחר במשפט העברי, דיני מסחר, כתר מחקרים בכלכלה ומשפט על פי ההלכה ד, ד"ר איתמר ורהפטיג, "הגנת הצרכן לאור ההלכה", תחומין א עמ' 444 - 488; א"ת ערך הפקעת שערים, פתחי חושן ד יד.

² חורב עמ' 413. התורה קובעת תעריפים לפדיון עבדים, לפדיון שדות מקונה, מהקדש ועוד, ואכמ"ל.
³ שו"ע חו"מ רלא כ. וראה במפרשי הרמב"ם מכירה יד ב ובאחרונים על שו"ע שם כיצד מגדירים דברים שיש בהם חיי נפש. מקרית ספר על אתר משמע שהתקנה מדרבנן. וראה פתחי חושן ד יד יא ושם יד ס"ק כז. וראה מכתב מאליהו א עמ' 33: "יש אשר יטלו הרבה, ואך מעט יתנו, הלא המה הסוחרים אשר ישתמשו בכל מקרה להרויח בו, מבלי התחשב אם טרחם ועבודתם אשר עבדו שוים המה באמת די הרויח אשר ישיגו בתמורתם". ולכאורה, על איזה איסור עוברים הסוחרים כל עוד הם אינם מוכרים דברים שיש בהם חיי נפש וכל עוד הם אינם עוברים על דיני אונאה? הערת הרב נבנצל: "אולי על יואהבת לרעך כמוך", על יוהלכת בדרכיו 'ובו תדבק'".

⁴ שו"ע חו"מ רלא כב. האחרונים דנים אם בביצים יש משום חיי נפש, ואכמ"ל.

⁵ שו"ע חו"מ רלא כג.

⁶ שו"ע חו"מ רלא כד. וראה א"ת ערך אוצרי פירות.

⁷ ראה רמב"ם מלוה ולוה ד ג.

⁸ שו"ע חו"מ רלא כ. מפסק הרמב"ם סנהדרין א א משמע שהפיקוח על השערים והמדות הוא מדאורייתא. וראה ספר המצוות עשה קעו ובהערה 76 של הרב קאפח. וראה ויקר"ר א ח: "... אגרונימון של מדינה... שהוא עסק בחייה של מדינה...". וראה משלי ו ו: "אֶפְשָׁר אֵין לָהּ קֶצֶין שְׁטַר וּמְשָׁל", ומבאר הגר"א בפירושו שם: "... ומְשָׁל הוא במדות להשגיח שלא יהא עולה וגזל וחמס בעיר". וראה אנציקלופדיה תלמודית ערך הפקעת שערים ג. פיקוח בית דין. וראה סעיף כג הערה 40.

וראה ירושלמי ב"ב ה ה: "רב, מנייה ריש גלותא אנגרמוס והוה מחי על מכילתא ולא על שיעוריא חבשיה ריש גלותא" וראה ערוך השלם ערך אגרונימון שהוא מנהל השוק. מקור המלה מיונית אגוראנומוס (Agoranomos). בלשון חז"ל הוא מכונה גם בשם איגראנמין, אגרדימים, אגרונימוס, אגראדמוס וראה בבלי ב"ב פט א שבשאלה האם מפקחים על השערים נחלקו שמואל ראש ישיבת נהרדעא, מצד אחד ולעומתו ריש גלותא (המכונה בגמרא בשם דבי נשיאה) שישב בנהרדעא וכן קרנא (המכונה בבבלי סנהדרין יז ב בשם דייני הגולה). וראה שם שרב לא הסכים לפקח על השערים ונראה שהוא לא רצה לעבור על דעת שמואל. על הכבוד שרב נהג בשמואל ראה בבלי מגילה כב א. וראה תוספתא מהדורת ליברמן ב"מ ו יד, שבא"י לא פקחו על

אדם על השערים שלא למכור אלא בשער הראוי לפי מה שיראה להם מן הזמן והשעה ורוב הסחורה ומיעוטה וכן כל כיוצא בדברים מתקון עניני העיר וקיום ישובה".⁹

לפרנסים שמכות לקבל תקנות נוספות בדבר פיקוח על המחירים. פוסק השו"ע: "רשאים בני העיר לקפוץ להם שער לכל דבר שירצו, ולהתנות ביניהם שכל מי שיעבור קונסים אותו כך וכך".¹⁰ פוסק הפלא יועץ: "וכן צריך לחוס על העניים ולעשות תקנות ולקבוע שער על המחיה ועל כל מיני מאכל ומשקה שלא ימכרו ביוקר אלא ברווח מועט".¹¹

בועד ארבע ארצות החליטו: "... בענין שכר סרסרות ממכירת בתים וקרקעות... התעוררנו ונתאספנו נחנו דיינים מד' ארצות ועשינו קצבה זו מהיום מהלאה, שאם יהיה סך דמי המכר רק חמשה מאות זהובים או פחות מסך זה, אזי יתן כל צד סרסרות זהוב אחד מכל מאה זהובים...".¹² במעלה תקנו: "לא יקח אדם שום ריוח יותר מן הראוי".¹³ בליטא קבעו את שער הרבית: "שלא יוקח מיהודים רווחים יותר מן זהוב פ' מכל מאה זה' לכל שבוע ושבוע".¹⁴ בפוזנא תקנו: "על הקצבים צריך השגחה גמורה וברורה בעיון רב, באשר הם בניס סרבים וסלונים נותנים כתף סוררת לבלתי שמוע לקול פרנסיהם והישר בעיניהם עושים ומייקרים השער יותר מדאי...".¹⁵ בפאדוואה החליטו: "... ששום אדם לא יוכל למכור גבינות או גבינה לבני הקק"י... יותר על מה שיעריכו מ"כ הפרנסים...".¹⁶

התורה מתירה ארגון שביתת קונים כדי למנוע העלאת מחירים או כדי לגרום להורדתם.¹⁷ על הפרנסים להיות מודעים לכל החלטה שיש בה כדי לגרום להעלאת מחירים. פוסק השו"ע: "אין גוזרין תענית על הצבור בתחלה ביום חמישי, שלא להפקיע שערים".¹⁸ כיוצא בזה על מורי הוראה לשקול היטב כל פסיקה שיש בה כדי לגרום להעלאת מחירים.¹⁹

יתר על כן. על פי גדרי הוראת שעה יש למורי הוראה שמכות להתערב במחירי השוק ולגרום להורדת מחירים. אומרת הגמרא: "מעשה שעמדו קינן בירושלים בדינר זהב. אמר רבן שמעון בן גמליאל: המעון הזה, לא אלן הלילה עד שיהיה בדינרים. בסוף נכנס לבי"ד ולימד: האשה שיש עליה ה' לידות ודאות ה' זיבות ספק מביאה קרבן אחד ואוכלת בזבחים ואין השאר עליה חובה

השערים, וכן הוא בבבלי ב"ב שם בשם רבי יצחק. עוד יתכן שרב לא התנגד לפיקוח על השערים אלא התנגד להכאת מפקיעי שערים.

⁹ בית הבחירה בבא בתרא פט א. וראה ויקר"ר א ח: "... אגרונימון של מדינה... שהוא עסק בחייה של מדינה".

¹⁰ שו"ע חו"מ רלא כז.

¹¹ פלא יועץ ערך תקון. משמע מדברי הפלא יועץ שהאחריות לשערים אינה מוטלת על בית דין אלא על הפרנסים שבסמכותם לקבל תקנות, וראה סעיף רס הערה 25.

¹² פנקס ועד ארבע ארצות צה.

¹³ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רפט. ראה גם שם קנ תקנות שונות הנוגעות למתח הרווחים.

¹⁴ פנקס מדינת ליטא תקנות ועד תכ"ז לפ"ק תרה. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא פ תקנה משנת שפ"ח לפ"ק, שם קה תקנה משנת שפ"ט לפ"ק; פנקס קהל טיקטין כרך שני נספח א נא 7.

¹⁵ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תרעה תקנה משנת תי"א לפ"ק, וראה שם א' מ תקנה משנת תכ"ו לפ"ק.

¹⁶ פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב החלטה שכה משנת שעי"ה לפ"ק.

¹⁷ ראה מג"א על שו"ע או"ח רמב ס"ק א. וראה שו"ת צמח צדק הקדמון כח; חיים וחסד, תקנות (בסוף הספר) ט. וראה הרב יהודה זולדן, "חרם צרכנים", תחומין לב עמ' 138 - 146. וראה סעיף ריח הערה 25.

¹⁸ ראה שו"ע או"ח תקעב א. וראה נו"כ.

¹⁹ ראה, לדוגמא, חשוקי חמד שבת עמ' תרעד.

ועמדו קינים ביום ההוא ברבעתים", ומפרש רש"י: "אף על פי שהקל על דברי תורה עת לעשות לה' הוא שאלמלי לא ימצאו יחדלו מלהביא אפילו אחד ויאכלו בקדשים בטומאת הגוף".²⁰

גם היום תקפות ההוראות הנוגעות לפיקוח על המחירים. אמנם הפוסקים מתירים הלוואות ברבית באמצעות התר עיסקא,²¹ אך זאת בתנאי שגובה הרבית הוא סביר. פוסק החוקת עולם: "מכל מקום, יש לחזק החוק כנגד נשיכה או רבית של יחיד ויש לעשות חוק להגביל הרבית אפילו על ידי התר עיסקא כדי שלא יגבו יותר מכדי הרווח של מקח וממכר".²²

גם היום תקפה ההוראה שהמוכר דבר שיש בו חיי נפש לא ישתכר יותר משתות.²³ שבט הלוי פוסק: "ואמנם זה צל"ע אם בזה"ז צריך הלוקח מן התגר למכור הביצים במחיר הקרן".²⁴ מדברי ערוך השלחן משמע, שבמקום ובזמן שסחורה שיש בה חיי נפש מצויה בשפע, אין מקום לגזור.²⁵ המג"א פוסק: "... ואפשר שבמדינות אלו דלא שכיחי מפקיעי שערים מותר לגזור תענית ביום ה' וכן נוהגין".²⁶

הפתחי חושן פוסק: "במקום שיד ישראל תקיפה ויכולים להשגיח על כל המוכרים, חייבים בית דין להשגיח שלא ירויח כל אחד כמה שירצה".²⁷

גם כיום ראוי לפעול למניעת העלאות מחירים לא מוצדקות, בעיקר במה שנוגע לחפצי מצוה.²⁸

*

כיום סוברים הכלכלנים, שלא ראוי להתערב בהחלטות הנוגעות למחירי מוצרים, וכי לא קיים כלל מושג של מחיר צודק.²⁹ עם זאת, לדעת רבים מהם לעיתים ראוי להטיל פיקוח על המחירים.³⁰

חוקת שויצריה קובעת שבשעת חירום ניתן למדינה לסטות מעקרון התחרות החפשית.³¹

²⁰ רש"י בבלי כריתות ח א.

²¹ ראה סעיף רלט. וראה סעיף רסט על מדיניות הרווחה.

²² חוקת עולם ב עמ' 399. וראה עשה לך רב א ס.

²³ ראה ערוך השלחן חו"מ רלא כ – כא; פתחי חושן ד יד יא; עלינו לשבח בראשית עמ' קו. באופן מעשי קשה מאוד לקבוע שער, כי חישוב שתות מסובך ומשתנה מסוחר לסוחר, ראה פתחי חושן שם ס"ק כו. יתירה מזו.

נראה, שאין כיום בתי דין רבניים המתמצאים בתמחור, וראה סעיפים רסה רסו.

²⁴ ראה שו"ת שבט הלוי ד א. וצ"ע מי יקח מן התגר, "זבון וזבין תגרא איקרי" ואכמ"ל.

²⁵ ראה ערוך השלחן חו"מ רלא כג. וראה שם רלא כב שדין ביצים בימינו ככל אוכל נפש.

²⁶ מג"א שו"ע או"ח תקעב ס"ק ב.

²⁷ פתחי חושן ד פרק יד ס"ק לא. וראה סעיף רנה הערה 55.

²⁸ ראה שו"ת משנה הלכות י עז. על המלצה לתקן תקנה בענין מחיר ד' מינים ראה אגרות משה ט יו"ד ה לד.

²⁹ ראה Law, Legislation and Liberty ח"ב עמ' 75 ושם הערה 15 (בעמוד 178) על ההתפתחות ההיסטורית של המושג מחיר צודק. וראה כתר, מחקרים בכלכלה ומשפט על פי ההלכה ד, חלק שני פרק ראשון עמ' 292 - 319.

³⁰ ראה The Making of Economic Society עמ' 218 שזה אחד האמצעים להאבק באינפלציה. עם זאת, קיימים חילוקי דעות בין כלכלנים באילו מקרים ראוי להתערב ואילו מנגנונים ראוי להקים כדי לפקח על השוק.

³¹ ראה ICL חוקת שויצריה 102 (2).

רס. הגנת הצרכן

כל אחד מצווה לנהוג ביושר ובתום לב, בעיקר בענייני משא ומתן.¹ כותב התיבות בצוואתו לבניו: "... לעשות הכל על פי היושר שיבקש לנפשו, ומה דסני לך לחברך לא תעביד, ולשער הכל מה שרוצה לעצמו יעשה לחברו".²

עקרונות הגנת הצרכן³

מדה ומשקל פוסק השו"ע: "המודד או שוקל חסר לחבירו או אפילו לעובד כוכבים עובר בלאו דילא תעשו עול במדה במשקל ובמשורה".⁴

מחיר פוסק הרמב"ם: "אסור למוכר או לקונה להונות את חבירו שנאמר 'וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו'".⁵ מחיר המוצר נקבע לפי המקובל בשוק.⁶

איכות פוסק הרמב"ם: "כל הלוקח סתם אינו לוקח אלא הדבר השלם מכל מום".⁷ פוסק הרמב"ם: "אין מפרכסין את האדם ולא את הבהמה לא את הכלים הישנים כדי שיראו כחדשים... אין מערבים פירות בפירות אפילו חדשים בחדשים, ואין צריך לומר ישנים בחדשים... ומי שנתערב לו מים ביינו לא ימכרנו בחנות אלא אם כן מודיעו".⁸

מידע פוסק ערוך השלחן: "ושתי מיני אונאות יש, האחת בגוף הסחורה עצמה, שמוכר אותה בחזקת סחורה טובה ממקום פלוני ובאמת היא סחורה ממקום אחר או שמקולקלת קצת".¹⁰

גלוי נאות פוסק השו"ע: "אם יש מום במקחו צריך להודיעו ללוקח".¹¹

¹ ראה רש"י הירש ויקרא יט לה – לו: "אמת וצדק ירדו כרוכים לעולם; שכן דבר אמת הוא היסוד ליחסי צדק בחברה; ונציגו הראשון של 'הן צדקי' הוא 'הן צדקי'". וראה מסילת ישירים ריש פרק יא: "אף על פי שלא רוב בני האדם גנבים בגלוי הם... אעפ"י כן, רובם טועמים טעם גנבה במשאם ומתנם...". ראה חוק לישראל נזיקין סעיף 59). וראה א"ת ערך גנבת דעת. ראה סעיף קסח.

² אשר יצוה ב עמ' תקיא. וראה בבלי בכורות כא ב, מחלוקת אמוראים במקרה מסוים, האם חובת המוכר לגלות או שהקונה צריך לברר מה בדיוק הוא קונה. וראה חשוך חמד ב"ק עמ' שסח – שע, שאסור למכור מניות באופן הגורם לציבור לחשוב שאין בהן ערך ואחר כך לחזור לשוק ולקנותן בזול.

³ ראה המסחר במשפט העברי; דיני מסחר; הרב יעקב הילדסהיים, "מסחר וצרכנות כהלכה". כתר, מחקרים בכלכלה ומשפט על פי ההלכה ג.

⁴ שו"ע חו"מ רלא א.

⁵ רמב"ם מכירה יב א. ראה שו"ת התשב"ץ ג קנא, בענין תקנה שעשו סוחרים שלפיה קונים ישראלים ישלמו יותר מאשר נכרים: "להתנות מעיקרא למיעבד זביני טפי משויי אפילו בפחות משתו' איכא איסורא וקא עבר בלאו כיון שנתכוון להונות".

⁶ ראה פתחי חושן ד י ס"ק א; ד"ר בנימין פורת, כתר, מחקרים בכלכלה ומשפט על פי ההלכה ד פרק ח.

⁷ רמב"ם מכירה טו ו.

⁸ רמב"ם מכירה יח ב - ו. וראה רש"י בבלי חולין צד א ד"ה הסכנה.

⁹ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' קסב החלטה משנת תצ"ז. וראה שם ב' קסא החלטה מאותה שנה, וראה סעיף רנח. וראה קדמוניות מפנקסאות ישנים עמ' 28, תקנות בדבר הכשרת אומנים המקיזים דם.

¹⁰ ערוך השלחן חו"מ רכז א.

¹¹ שו"ע חו"מ רכז ו.

פוסק השו"ע: "אסור למכור לחבירו קרקע או מטלטלין שיש עליו עסק ודין, עד שיודיעו. שאף על פי שהאחריות עליו, אין אדם רוצה שיתן מעותיו וירד לדין ויהיה נתבע מאחרים".¹²

איסור לפני עור פוסק הרמב"ם: "ומי שנתערב לו מים ביינו לא ימכרנו... לתגר אף על פי שמודיעו שמרמה בו אחרים, אסור למכור לתגר יין שנתערבו בו מים".¹³ פוסק הים של שלמה: "לא ימכור אדם לחבירו סנדל של מתה בכלל שחוטה, מפני ב' דברים, אחד מפני שמטעיהו, שאין העור כ"כ חזק כמו בשל בריאה, ואחד מפני הסכנה וכו'".¹⁴

כללי הגנת הצרכן תלויים במדה רבה במנהג המקובל. פוסק הרמב"ם: "כל שהסכימו עליו בני המדינה שהוא מום שמחזיר בו מקח זה מחזירין וכל שהסכימו עליו שאינו מום הרי זה אינו מחזיר אלא אם פירש, שכל הנושא ונותן סתם על מנהג המדינה הוא סומך".¹⁵

הצרכן אף הוא מחויב להגן על זכויותיו הוא. בין השאר ראוי לו לפרט בדיוק מה הן דרישותיו. הרמב"ם פוסק: "המוכר שור לחבירו ונמצא נגחן יכול לומר לו לשחיטה מכרתיו לך".¹⁶ ביד קונה לדרוש שהמוכר יקבל אחריות על הסחורה.¹⁷ בכל מקרה של חשד לאונאה יש לפנות בתלונה לבית דין ללא דחוי כדי שלא לאבד את הזכות לפיצוי כספי.¹⁸

על הציבור מוטלת מצוה לפקח על המדות ועל השערים. פוסק הרמב"ם: "מצות עשה של תורה למנות שופטים ושוטרים... שוטרים אלו בעלי מקל ורצועה והם עומדים לפני הדיינים המסבבין בשווקים וברחובות ועל החנויות לתקן השערים והמדות...".¹⁹

על עונשו של ציבור שאינו מקפיד על תקינות המדות והמשקלות אומר המדרש: "אם שקרת במדות ובמשקלות הוי דואג מגרוי האויב, שנאמר: 'מאזני מרמה תועבת ה', וכתוב בתריה 'בא זדון ויבא קלון'".²⁰ הרב"ע כותב: "כי זה ידוע, כי כל מלכות צדק תעמוד, כי הצדק כבנן והעיוות כהריסות, ברגע יפול הקיר".²¹

על בית דין להעניש עבריינים. פוסק השו"ע: "... וכל מי שנמצא אתו מדה חסרה או משקל חסר או מאזנים מקולקלים רשאים להכותו ולקנסו כאשר יראה לבית דין".²²

על אחריות הפרנסים לתקינות המדות והמשקלות עומד הנביא יחזקאל: "כה אמר ה' אלוקים רב לכם נשיא ישראל חמס ושד... מאזני צדק ואיפת צדק ובת צדק יהי לכם", ומבאר הרד"ק: "לא תעשו עול במדות ובמשקלים כאשר עשיתם עד הנה כמו שאמר להקטין איפה ולהגדיל שקל

¹² שו"ע חו"מ רכו ו.

¹³ ראה רמב"ם מכירה יח ו. וראה רש"י מנחות מא ב ד"ה חוץ מקלא אילן.

¹⁴ ים של שלמה חולין ז כ.

¹⁵ רמב"ם מכירה טו ה. וראה שם שם יח יב ושם שם כז יא. וראה פתחי חשן ד יב כד.

¹⁶ רמב"ם מכירה טז ה. ראה כיוצא בזה שו"ע אבהע"ז לח כד.

¹⁷ ראה בבלי בבא קמא ט א "דאמר ליה חייטא דקטרי סברת וקבלת". וראה רמב"ם מכירה יט ב.

¹⁸ ראה רמב"ם מכירה יב ה.

¹⁹ רמב"ם סנהדרין א א. וראה סעיף ח הערה 4; סעיף רנט הערה 8.

²⁰ ראה רש"י דברים כה יז. וראה העמק דבר שם.

²¹ רב"ע דברים כה טו. וראה בבלי ב"ב פח ב: "קשה עונשן של מדות יותר מעונשן של עריות".

²² שו"ע חו"מ רלא ב.

ולעות מאזני מרמה ומה שעושיין העם הוא עון המלכים שאינם מוחים בידם גם ידם במעלי.²³ כותב בעל הטורים: "הפושעים המתנכלים לעקש הישרה ולהגדיל שקל במאזני מרמה חייבין חכמי ישראל לסכל עצתם ולבטל מחשבותם ועל זה נאמר 'צדק צדק תרדוף'".²⁴ פוסק שו"ע הרב: "וחייבים ראשי הקהל להעמיד ממונים שיהיו מחזרים על החנויות וכל מי שנמצא אתו מדה חסרה או משקל חסר או מאזנים מקולקלים להכותו ולקנסו כנראה בעיניהם".²⁵

בליטא תקנו: "... בכל קהלה וקהלה מחויבים להעמיד ממונים... שישיגו בעוצם השגחתם לתקן את המעוות ההוא. ויעשו כל הכפיות שבעולם לאנשים האלה המעמידים מדות גרועות ולענשם ולקונסם בעונש גוף ועונש ממון, ואף לירד לתוך אומנתם ולקפח מחייתם".²⁶ כעבור זמן החליטו שם: "הרב דכל קהלה מחויב לעשות סדר בנידון מדות ומשקלות, שיהי בכל החנויות ובכל שיינקער מדותיהן שוות, ולמנות ממונים על זה".²⁷ כותב היון מצולה: "שהיו בכל קהלה ממונים על המשקלות ועל המדות ועל שאר משא ומתן שיהיה הכל באמת ואמונה".²⁸ באיזמיר תקן הרב ג'מיל: "החרמתי כל מי שיפקיע השער או ירמה המדה והמשקל...".²⁹

לפרנסים סמכות לתקן תקנות להגנת הצרכן. הגמרא מספרת על תקנה של רב יהודה בדבר גלוי נאות בשעת מכירת עבדים.³⁰

בשעה שהפרנסים מקבלים תקנות בתחום הכלכלה, עליהם לדאוג ולודא שהן לא תפגענה בצרכנים.³¹ פוסק השו"ע: "בני מדינה שרצו להוסיף על המדות או על המשקלות, לא יוסיפו

²³ רד"ק יחזקאל מה י.

²⁴ טור חושן משפט צט.

²⁵ שו"ע הרב חו"מ הלכות מדות ומשקלות והפקעת שערים טז. וממש כלשונו בקיצור שו"ע סב יא. ויש לעיין בפסק הרש"י. בשו"ע מפורש שהאחריות למדות ומשקלות מוטלת על בית דין, ומנין להרש"י שהאחריות לכך מוטלת על ראשי הקהל! וצ"ל שטובי העיר היו נחשבים בקהילות, ובעיקר בכל הנוגע לאכיפת החוק, כבית דין הגדול וכמלך, ראה סעיף כב, והרש"י הורה מה שהורה לפי מקומו ושעתו. וראה סעיף כ הערה 22. על אחריות מלך למדות ומשקלות ראה סעיף ח הערה 4.

²⁶ פנקס מדינת ליטא ועד תל"ט לפ"ק תשמא.

²⁷ פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק תתקסד (ז). שיינקער הוא מקום מכירת יין ויי"ש.

²⁸ יון מצולה עמ' 91. וראה כרם חמר ב תקנה קנא.

²⁹ חיים וחסד, תקנות (המודפסות בסוף הספר) ז.

³⁰ ראה בבלי גיטין פו א. לדעת רב יהודה צריכים לפרט בשטר שלאף אחד אין טענות בעלות חוץ מן המוכר, אין ערעור על הזכות למכרו, הוא עבד גמור, הוא לא מוכתב למלכות ליהרג, אין בו מומים והוא לא היה חולה צרעת בשנתים האחרונות.

³¹ שו"ת כנסת יחזקאל פה דן בשאלה האם ראוי לתקן תקנה שלפיה קונה אינו רשאי לטעון שאונו אותו במו"מ של אבנים טובות ומרגליות לאחר שהסחורה בידו. המשיב דן במקרה פרטי שאירע שם ואינו מערער על עצם התקנה. לעומת זאת ראה שו"ת חוות יאיר קסג הנזכר בסעיף רנח הערה 27. מסתבר, שהכל תלוי בשאלה האם לדעת המשיב, תקנה זו או אחרת היא לתיקון העולם. וראה שו"ע או"ח תרצו ח בהגה בענין תקנת הקהל שיש בה מחילה על לא תגזול. וראה שו"ת מהר"ם שיק חו"מ ל על המנהג המקובל שלא להקפיד על גירומין: "והאידנא מצינו כמה דברים שלא נהגו בחומרות שהחמירו חז"ל, כגון להטיף בלח ולקח המדות, משום שהולכין אחר מה שהסכימו עליו, ואיכא למימר שבכהאי גוונא לא צותה תורה". וראה העמק דבר ויקרא יט לה: "דכל עוול אינו אסור אלא באופן שאין הנעשק מתרצה לאותו עול, משא"כ עוול דמדות ומשקלות אפילו המתאנה אינו מקפיד אסור". ונראה שכוונתו למי שמסכים שימכרו לו במדות מזויפות, אך מי שרואה בעיניו שהמוכר נתן לו פחות מהמשקל ומסכים, לל"ב.

יותר על שתות",³² ומבאר הסמ"ע: "ויותר לא יוסיפו משום פסידא דמוכרים הבאים ממקומות אחרים, דשמא לא ידעו שהגדילו המדות וימכרו תבואות במדות הגדולות בדמי מדה קטנה...".³³

גם כיום תקפות ההוראות הנוגעות להגנת הצרכן.³⁴ בכל הנוגע לסדרי מסחר ולהגנת הצרכן פוסק הפתחי חושן: "אף על פי שאין בכחנו לשנות שנוי כל שהוא מדברי הפוסקים שמפיהם אנו חיים, או לחדש איזה דבר מדעתנו, נלענ"ד שיש מקום לדון בדינים אלה, ובפרט בדברים שנקבעו על פי אומד דעת בני אדם, שידוע שבכמה ענינים דעת בני אדם ודרכי המסחר כיום שונים מכפי שהיו בזמן הגמרא והפוסקים".³⁵

*

במדינות המפותחות פועל השלטון בדרכים מגוונות למען צרכנות הוגנת. כגון, באמצעות קביעת תקנים, חובת סימון מוצרים, ופיקוח על פרסום הוגן, מדויק ומלא.³⁶ פיקוח על מדות ומשקלות קיים בכל המדינות.³⁷ במדינות אחדות המדינה עצמה מקימה גופים להגנת הצרכן. באחרות המדינה מסייעת לארגוני צרכנים.³⁸

בשוויצריה קובעת החוקה שהמדינה אחראית למידות ולמשקלות.³⁹

במדינות אחדות קיימות הוראות חוקתיות שלפיהן יש לשלטון סמכות לנקוט בצעדים הנחוצים להגנת הצרכן,⁴⁰ ובכלל זה להגנה על כספו, בריאותו ובטחונו,⁴¹ לטפח ארגונים העוסקים בהגנת הצרכן,⁴² ולהסדיר הליכים משפטיים יעילים ופשוטים כשמתעוררים חילוקי דעות בשאלות הנוגעות להגנת הצרכן.⁴³

³² שו"ע חו"מ רלא טו.

³³ סמ"ע שם ס"ק כח.

³⁴ ראה שו"ע הרב הלכות מדות ומשקלות והפקעת שערים.

³⁵ פתחי חושן ד פרק י הערה א. וראה סעיף רנה הערה 56. על מנהגי המקום בעניני אונאה וביטול מקח ראה נהגו העם חו"מ לו. וראה שו"ת תשובות והנהגות ה שעז. וראה סעיף פ.

³⁶ לדוגמא, המדינה אוסרת פרסומת המשפיעה באופן תת הכרתי וכן פרסומת המבוססת על הטלת פחד או על אמונה באמונות טפילות. במדינות רבות קיים פיקוח מיוחד על פרסומת המיועדת לילדים. וראה סעיף ריט.

³⁷ ראה The Constitution of Liberty עמ' 223 שמלבד המקרים בהם יש צורך להשתמש בכח, זו אחת הפעילויות החשובות ביותר של השלטון המרכזי. העקרון של משקל אחיד בכל המדינה נזכר כבר במגנה כרטה סעיף 35.

³⁸ EB (2008), consumer advocacy.

³⁹ ראה ICL חוקת שוויצריה 125.

⁴⁰ סעיפים בחוקות הנוגעים רק להגנת הצרכן ראה ICL חוקת בולגריה 19 (2) וחוקת שוויצריה 97.

⁴¹ ראה ICL חוקת ספרד 51 (1) ושם נאמר שיש להשתמש בשיטות יעילות להגנת הצרכן, בריאותו, בטחונו וכספו. וראה שם חוקת פאראגוואי 72 שהמדינה תפקח על איכות המזון, מוצרים כימיים, תרופות ומוצרי טבע וזאת במהלך היצור, היבוא והשיווק.

⁴² ראה ICL חוקת ספרד 51 (2). שהרשויות יעודדו מסירת מידע לצרכנים וחינוך הצרכנים והמשתמשים, יאמץ ארגונים ויקבע נוהלים לשמוע את טענותיהם. ראה ICL חוקת ארגנטינה 42 הוראות בדבר הגנת הצרכן ושם (2) שבין השאר המדינה תעודד הקמת איגודי צרכנים.

⁴³ ראה ICL חוקת שוויצריה 97 (3), בסעיף העוסק בהגנת הצרכן, שעל המדינות לאפשר הליכי פישור או הליכי משפט פשוטים ומהירים לדיונים בתביעות מתחת לסכום מסוים.

פרק נב. תעסוקה

רסא. זכות לעבודה¹

פוסק הרמב"ם: "... צוו ואמרו אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה וגוררת עון, וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות".² כותב רבי עובדיה מברטנורא: "ואסור לאדם שיתעסק בעולמו אלא או בתורה וגמילות חסדים, או בסחורה ואומנות ומלאכה שיש בהן ישובו של עולם".³ השו"ע פוסק: "מעלה גדולה למי שמתפרנס ממעשה ידיו, שנאמר: 'יגיע כפיך כי תאכל וגו'".⁴ כותב השלי"ה הק': "צריך אדם לראות ולהמציא לעצמו בעה"י מלאכה או איזה עסק שממנו יהיה פרנסתו ופרנסת ביתו ואל יסמוך לידי מתנת בשר ודם ח"ו ולא לידי הלואתם, ברוך הגבר אשר שם ה' מבטחו".⁵

כותב החתם סופר: "נלענ"ד ר' ישמעאל נמי לא אמר מקרא יואספת דגנך' אלא בארץ ישראל, ורוב ישראל שרויים, שהעבודה בקרקע גופה מצוה משום ישוב ארץ ישראל ולהוציא פירותיה הקדושים ועל זה צותה תורה: 'ואספת דגנך' ובוועז זורה גורן השעורים הלילה משום מצוה וכאילו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה הכא נמי לא יאמר לא אאסוף דגני מפני עסק התורה. ואפשר אפילו שארי אומנויות, שיש בהם ישוב העולם, הכל בכלל מצוה".⁶

מלאכה אינה רק מקור פרנסה. היא אף חיונית להגשמת יעודי התורה⁷

טובת היחיד וטובת הכלל

אמונה כותב הרב בר שאול: "אם כך ירגיש האדם, הרי הוא עולה עם העבודה - והיא מתעלה עמו. הוא רואה עצמו שותף למעשי יצירה של היוצר ב"ה מחדש בכל יום תמיד מעשי בראשית. בעבודתו הוא מוסיף יצירה בעולם כפי כחו. הרי כאן רגש של דבקות בבורא. הרי כאן הנאה מזיו השכינה".⁸

¹ חכמים משתמשים פעמים רבות במונח מלאכה. על ההבדל שבין מלאכה ובין עבודה ראה פירוש הרש"ר הירש על התורה בראשית ב ב.

² רמב"ם תלמוד תורה ג י. וראה שו"ע או"ח קנו א; חידו"א מנחות פה ב ד"ה שם לקיים; ילקוט מדרש שמואל על אבות א י בשם רבינו יונה.

³ פירוש הרע"ב משנה סנהדרין ג ג. וראה תורת משה פרשת ראה ד"ה אפס כי לא יהי' וכו': "... כי אם כה תעשה יברך ה' אלקיך בארץ וגו'"; ר"ל בעסקי הארץ... ירק אם שמוע תשמע לקול ה' אלוקיך, שתשמע בת קול או מלאכי השרת אומרים 'לשמור לעשות', היינו שתהי' ממונה לשמור התורה ולעשות שמירה לתורה ולעשות מצות או לא תעסוק בברכת הארץ ותממנה ראש ישיבה כמו ר' יוחנני".

⁴ שו"ע יו"ד רמו כא.

⁵ ח"א שער האותיות דרך ארץ. וראה בבלי מנחות פה ב וחידו"א ד"ה שם לקיים מה שנאמר וגו'.

⁶ חידושי החתם סופר לולב הגזול דף לו א ד"ה דומה לכושי. וראה תורת משה פרשת שופטים ד"ה מי האיש וכן משך חכמה דברים לב מז. הערת הרב נבנצל: "צע"ג דהא אמרינן מה חריש רשות אף קציר רשות, ובא"י קא"י. נלע"ד לומר שלעיתים "רשות" הכונה למצוה שאינה גמורה. ראה לדוגמא מש"כ האבודרהם, ברכת המצות ומשפטיהם: "וכל המצות טעונות ברכה בין שהן מן התורה חובה שחייב להשתדל ולרדוף עד שיעשה אותם... ובין שהם רשות... שהרשות בידו לפטור עצמו מהם".

⁷ ראה סעיפים כז - לא.

⁸ מערכי לב, זיו מלאכה עמ' 191.

מצוות
ולסיבות בהשגת פרנסתו היה מרשיע ובוועט וממהר לעבירות ולא היה שם לב לחובותיו על
טובות השם עליו.⁹

בריאות הגוף והנפש שנינו: "רשב"ג אומר אף המדיר את אשתו מלעשות מלאכה יוציא
ויתן כתובה שהבטלה מביאה לידי שעמום".¹⁰ אומר האבות דרבי נתן: "רבי יוסי אומר אין אדם
מת אלא מתוך הבטלה".¹¹ עוד אומר האבות דרבי נתן: "שלוש זיעות הן יפות לגוף, זיעת חולה,
זיעת מרחץ, זיעת מלאכה...".¹² ספר חסידים כותב: "ויש אדם אע"פ שאינו צריך לעשות
מלאכה שאעפ"כ צריך לעשות כגון שלבו מלא תוגה או לבו נוטה להרהור עבירה או לדברי
הבלים אז מותר לעסוק בדרך ארץ שלא ישתטה ושלא יהרהר לעבירה".¹³

דמוי עצמי חיובי¹⁴ "גדולה היא מלאכה שכל אומן יוצא ומשתבח באומנותו".¹⁵
כבוד¹⁶ "רבי אומר גדולה היא מלאכה שכל מי שאינו עוסק במלאכה בני
אדם משיחין בו, מנין פלוני אוכל מנין הוא שותה...".¹⁷

חירות¹⁸ כותב הפרי מגדים: "ומה טוב כשיש תורה ועמה מלאכה שלא
נצטרך לבריות להיות חונף וחלק לשוננו".¹⁹ כותב ספר הברית: "... ולא יתערב בו התקוה מן
הבריות, ולא יתיפה להם, ולא יחניף אותם, ולא ירא מהם...".²⁰

שמחה²¹ הגמרא אומרת: "גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים",²² ומבאר
המהר"ל: "כיון שהוא מסתפק בעצמו ושמוח בחלקו הש"י מסייע לו שיהיה שלם לגמרי מבלי
חסרון".²³ כותב הראי"ה קוק: "עמדת החיים עצמם, טהרה של הנשמה, סיפוק חושה הפנימי
שכולו יושר וצדק, זה ימצא ביגיע כפים, בעמל היצירה הגופנית, ובהבאת פירותיה ליהנות בהם
בני אדם".²⁴

⁹ תורת חובות הלבבות שער הבטחון ג. וראה רע"ב על משנה אבות ב ב: "המלאכה מפרכת ומשברת את הגוף
ומתוך כך יצר הרע בטל ממנו". וראה ספר חסידים (וויס.) תתקלה; שו"ת אגרות משה אבהע"ז ב יד.

¹⁰ משנה כתובות ה ה. וראה סעיף פו הערה 38. וראה הערה 54.

¹¹ אבות דרבי נתן נוסחא א פרק יא. וראה תורה תמימה בראשית ח הערה יז.

¹² אבות דרבי נתן נוסחא א פרק מא. וראה רמב"ם דעות ד יד; בן יהוידע גיטין דף סז ב ד"ה גדולה מלאכה
שמחמת את בעליה.

¹³ ספר חסידים (וויס.) תשנ. וראה ספר חסידים (מרג.) שלח.

¹⁴ ראה סעיף קנז.

¹⁵ אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק כא.

¹⁶ ראה סעיף קנח.

¹⁷ אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק כא. וראה מדרש שמואל אבות א י: "כי דרך שלטון העיר לתפוס האיש שאין
לו שום מלאכה כי אומר עליו שהוא גנב או קוביוסטוס כיון שאין לו מלאכה לפרנס את עצמו". וראה בבלי
בבא מציעא פג ב.

¹⁸ ראה סעיפים קנט קס.

¹⁹ ספר נטריקון לבעל הפמ"ג, הקדמה עמ' 12.

²⁰ ספר הברית ב מאמר יב פרק י. וראה פלא יועץ ערך הנאה; כף החיים למהר"ח פאלאגי כא א.

²¹ ראה סעיף ריג.

²² בבלי ברכות ח א.

²³ דרך חיים על אבות א י.

²⁴ שמונה קבצים ד פג.

טובת המדינה המתפרנס מיגיע כפיו שותף לטיפוח כלכלה משגשגת.²⁵ חזקה על היושב בטל שהוא לא יהיה מסוגל להגן על המדינה בשעת חירום.²⁶

טובת האנושות כותב ר"י אבן שועיב: "בעלי המלאכות ונושאי ונותנין ביישוב העולם וחורשים וזורעים ונוטעים כרמים, עוסקין ביישוב המציאות ומתפללין בקר וערב ועוסקין במצות והם קיום העולם, כי כך היתה כוונת הבריאה כי 'לא תהו בראה לשבת יצרה'".²⁷ כותב המלבי"ם: "כי האדם נברא לבנות ולנטוע ולהיות שותף לה', במעשי בראשית על ידי שיעסוק בדברים שעליהם העולם עומד...".²⁸ כותב הרא"ה קוק: "דבר פשוט הוא שהצדיק עושה כל מעשיו בקדושה, וכל פעולותיו הגשמיות עולות הן לתיקונו של עולם, וזאת היא אהבת המלאכה, שכל כך שגבה מעלתה מצד עצמה... ומעתה אין ספק שתיקון עולם מלא והתרחבות אור הקדש נמצא באמת בכל מלאכה. כל תנועה שמצלת איזה חלק מן ההויה מן שליטת התוהו - דבר גדול וכללי יש כאן".²⁹

קידוש השם כותב ספר הברית: "ולמה יחרפו תורת ה' על כי תמאס יגיע כפיד ותבזה כל העושה מלאכה?... והנה האומות אומרים עלינו אומה זאת ישבה בעמים ובטלנים הם ועצלנים כי נרפים הם, אינם עוסקים בעבודות אף ירפו ידיהם מן המלאכה... כלום יש חילול ה' וסכנות הכלל והפרט יותר מזה?"³⁰ כותב החתם סופר: "... ולא לבד עבודת קרקע אלא לימוד כל האומנות משום ישוב וכבוד א"י, שלא יאמרו לא נמצא בכל א"י סנדלר ובנאי וכדומה ויביאום מארצות רחוקים על כן ה' לימוד כל אומנות מצוה".³¹

גדול שכרו של המתפרנס מיגיע כפיו. כותב ערוך השלחן: "וכמה טועים בזה לאמר שהאומנות הוא דבר של בזיון שהרי כמה תנאים ואמוראים שהיו בעלי מלאכות, ואיתא במדרש רבה בראשית: 'חביבה היא מלאכה מזכות אבות שזכות אבות הצילה ממון ומלאכה הצילה נפשות'".³² כותב הרב וויינברג: "ושגורה האמרה בשם אחד מרבי החסידות לפסוק 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם' שאין הכונה רק לסוף מעשה לתוצאה המבוקשת אלא לעצם העשייה והמלאכה הממשית, שגם היא מקודשת בקדושת הדת ושהיא תנאי שבלעדו אין הקדוש ברוך הוא משרה שכינתו בעמו. כל כך אמיץ הוא הקשר בין חיי המעשה ובין דת ישראל".³³

²⁵ ראה סעיף רנו.

²⁶ ראה סעיף רכו הערה 56.

²⁷ דרשות ר"י אבן שועיב פרשת אמור. וראה אמת ליעקב, סנהדרין פא א, בענין היורד לאומנות חברו: "שחן המלאכה והאומנות על בעלי, והיינו מפני שמתעצמת היא ונעשית כחלק מהאומן ורואה הוא בזה כי הוא מיישב את העולם על ידי מלאכתו זאת, וכשבא הלה וירד לאומנותו נמצא שהפריד בין הדבקים".

²⁸ מלבי"ם שמות ד ו.

²⁹ שמונה קבצים א תתפז.

³⁰ ספר הברית חלק שני מאמר יב פרק י.

³¹ תורת משה פרשת שופטים ד"ה מי האיש.

³² ערוך השלחן או"ח קנו א. וראה בר"ר עד יב.

³³ שו"ת שרידי אש ד עמי שסה.

להוראה שראוי לאדם להתפרנס מעמלו המשמעויות הבאות

- על כל אחד לרכוש ידע המאפשר לו עיסוק המפרנס את בעליו.³⁴ פסוק מפורש בספר קהלת: "ראה חיים עם האשה אשר אהבת", ומפרש רש"י: "ראה והבן ללמוד אומנות להתפרנס ממנו עם ת"ת אשר בידך".³⁵ כותב המאירי: "לעולם יהא אדם זריז ללמוד אומנות שאם חס ושלוש יעני לא יהא צריך למלאכה נמבזה במעט ריווח".³⁶
- אין להזדקק לבריות גם אם העבודה קשה, גם אם היא אינה מכובדת, גם אם היא מכבידה על בני המשפחה וכד'.³⁷
- על אב ללמד את ילדיו אומנות. פוסק המהר"ם שיק: "כיון דמצוה על האב ללמד את בנו אומנות ולפי הנראה דאין חילוק בזה בין בנו לבתו... דמצוה איכא ללמדה אומנות כדי שלא תהא מוטלת על הבריות ואין לך גמילות חסד גדול מזה".³⁸
- מצוה לסייע לזולת למצוא עבודה. פוסק הרמב"ם: "מעלה גדולה שאין למעלה ממנה זה המחזיק ביד ישראל שמך ונותן לו מתנה או הלואה או עושה עמו שותפות או ממציא לו מלאכה כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות לשאול".³⁹

בית דין אינו כופה אדם לפרנס את עצמו.⁴⁰ גם לא בנימוק שמי שאינו עובד לפרנסתו אינו משלם מסים כראוי ומכביד על הציבור.⁴¹

ראוי לבית דין להחמיר בעונשו של מי שפוגע בפרנסת זולתו שלא כדין.⁴²

על בית דין לשקול היטב כל פסק הדין העלול לפגע בפרנסת הנאשם.⁴³

על הפרנסים להקל על האזרחים לרכוש מקצוע. פסוק מפורש בתורה: "והודעת להם את הדרך ולכו בה..."⁴⁴. מבארת הגמרא: "תנא רב יוסף... - 'זה בית חייהם'".⁴⁵ ומפרש רש"י: "ללמד

³⁴ ראה סעיף קנו. וראה א"ת ערך אב ה. חובות האב.

³⁵ רש"י על קהלת ט ט.

³⁶ בית הבחירה פסחים נ ב.

³⁷ ראה סעיף רסב.

³⁸ שו"ת מהר"ם שיק או"ח קסג.

³⁹ רמב"ם מתנות עניים י ז.

⁴⁰ ראה חזון יחזקאל על תוספתא בבא מציעא יא יב ד"ה ועל שכר הפועלים, שבני העיר אינם רשאים לתקן שפועל חייב לעבוד. על יוצאים מן הכלל ראה פד"ר ב עמ' 65 ואילך. וראה סדר היום פירוש המשנה בן חמש שנים ד"ה בין י"ח לחופה: "... כי מה תועלת להשיאו אשה אם אינו יכול להתקיים בה מחוסר כל? טוב ממנו הנפל ואדרבא אסור לזווגן ולחברם...". ופשיטא ששם מדובר במקרה שידוע מראש שהם יטילו את עצמם על הציבור. וראה נקדש בצדקה רכג - רכט, שהחויב לתת צדקה לעצלן שאינו רוצה לעבוד פחות גדול מלתת לעני שאינו יכול לעבוד. אף יש מקום לשקול קבלת תקנה שתמנע מעניים המסוגלים לצאת לעבודה מלהטיל את עצמם על הציבור. וראה סעיף רסח.

⁴¹ ראה רש"י בבלי מגילה יג ב ד"ה ואת דתי המלך אינם עושים: "אנגריות, ומסים וגולגליות וארנונות אינן נותנין". וראה בבלי בבא מציעא פו א. וראה סעיף רלג הערה 18.

⁴² ראה בבלי בבא קמא עט ב.

⁴³ ראה בבלי חולין יח א שחכמים שקלו בכובד ראש אם להעביר שוחט שלא בדק סכין אצל חכם, וזאת משום שהוא מפרנס ילדים קטנים. וראה שו"ת דברי מלכיאל ג קעב בענין שמש שחטא; שו"ת אגרות משה יו"ד ג ג בענין שוחט שחטא, ושו"ת משנה הלכות ד קלח בענין פיטורי משולח.

להם אומנות להתפרנס בו".⁴⁶ מכיון שאין מצוה או תקנה לעסוק בהכשרה מקצועית, על הפרנסים לשקול עד כמה ראוי להכביד את עול המסים על הציבור למען מטרה זו.⁴⁷ על הפרנסים לעודד יצירת מקורות תעסוקה מגוונים.⁴⁸

עליהם להזהר מאד שלא לפגוע באופן שרירותי בפרנסה של רבים או של יחידים.⁴⁹ הנביא אומר: "ויאמר ה' אל שאול ואל בית הדמים על אשר המית את הגבעונים",⁵⁰ ומבארים חז"ל: "מתוך שהרג נוב עיר הכהנים שהיו מספקים להם מים ומזון מעלה עליו הכתוב כאילו הרגו".⁵¹

על הפרנסים לשקול היטב כל החלטה שעשויה להיות לה השלכה על פרנסה של יחידים ובעיקר על פרנסה של ציבור.⁵² זו מדת התורה ומדת חכמים. פוסק השלחן ערוך: "... לא ימשכנו שלא בשעת הלואה דבר שעושים בו אוכל נפש..."⁵³ כותב המלאכת מחשבת: "הן אמת שהבטלה מביאה לידי שיעמום והיא פרצה קוראה החטאים והעוונות, והטובה כאשר הושפעה לאדם תסבב הבטלה וישמן ישורון ויבעט... אשר על כן הותרו המלאכות בחולו של מועד להרחיק מעלינו הבטלה המביאה לידי חטא".⁵⁴ יש סוברים שחכמים שאסרו לקרוא בספרים חיצונים לא אסרו לקרוא בהם לצורך פרנסה.⁵⁵

הוא הדין למורי הוראה. השו"ע פוסק: "לעשות שלום בין איש לאשתו... מקרי דבר מצוה להתיר בשבילם נדר שהודר על דעת רבים וכן לצורך פרנסתו".⁵⁶ כותב ספר פאר הדור: "... שאמר החזו"א... כי פעם אחת הלאימה ממשלת פולין את אחד ממפעלי החרושת הגדולים בלודז' וחמש מאות פועלים יהודים ארבה להם הסכנה שיאלצו לעבוד בשבת... התקיימה אספת רבנים... בהשתתפות החפץ חיים והוא נתבקש להכריז על איסור עבודת הפועלים האלו בשבת... אולם החפץ חיים לא נענה לבקשה... באמרו: מאות פועלים מחסורי לחם הרי זה נוגע בשאלת פיקוח נפש!"⁵⁷

⁴⁴ שמות יח כ.

⁴⁵ בבלי בבא מציעא ל ב.

⁴⁶ רש"י שם ד"ה זה בית חייהם. וראה בהשגות הרמב"ן לספר המצוות שורש א ד"ה והתשובה הרביעית: "והודעת להם זו בית חייהם ופירושו שילמדו אומנות יחיו ממנה כי בה גם כן יתמעטו הגזלות והדינין".

⁴⁷ על המשמעות התקציבית של מימון הזכות לעבודה ראה The Making of Economic Society עמ' 224. על שיקולי תקציב ומיסוי ראה סעיפים צב, רלו שט. על הבדל בין נוהל קבלת החלטות חיוניות ובין נוהל קבלת החלטות פחות חיוניות ראה סעיף קכח.

⁴⁸ ראה סעיפים רנא רנו רסב.

⁴⁹ ראה שו"ת משיב דבר יו"ד ז.

⁵⁰ שמואל ב כא א. וראה אור החיים על דברים כד טו.

⁵¹ בבלי יבמות עח ב.

⁵² ראה שו"ת מבי"ט א רלז.

⁵³ ראה שו"ת חו"מ צז ו.

⁵⁴ מלאכת מחשבת סוף פרשת ראה. וראה תוס' בבלי מועד קטן ט א ד"ה איבעי ליה.

⁵⁵ ראה גליוני הש"ס ברכות לה ב. וראה סעיף רעח.

⁵⁶ שו"ת יו"ד רכח כא. וראה שו"ת משיב דבר ב נו: "... ויותר מאשר הנני חושש לחרבן הישוב ראוי לחוש יותר לאנשי המושבות שלא ילכו בטל כל השנה ולא יגיעו ח"ו לבטלה המביאה לידי שיעמום ועבירה ח"ו".

⁵⁷ פאר הדור ג עמ' קפד הערה 86. וראה ירושלמי פאה ח ו שגבאי צדקה מתמנים על נפשות. וראה חשוקי חמד בבא מציעא עמ' תקו – תקז.

גם כיום גדולה היא מלאכה.⁵⁸ על גיל היציאה לפנסיה כותב הרב אבינר: "בגיל ששים או ששים וחמש על האדם לפרוש ממעגל העבודה אף על פי שהוא עדיין בשיא כוחו. הוא מרגיש חסר תועלת ואין זה נכון".⁵⁹ נראה להעיר על דבריו. א. יש לבחון את שאלת היציאה לפנסיה גם מנקודת מבט של טובת החברה ולבחון אם העסקת עובדים בגיל מבוגר אינה תורמת לאבטלה בקרב צעירים. ב. ניתן להכין עובדים לקראת יציאה לפנסיה וליצור להם מסגרות שבהם ילמדו תורה או יעסקו בפעולות התנדבות, ואז הם לא ירגישו את עצמם חסרי תועלת.

האגרות משה מתיר להתגלח בשלש השבועות כדי למנוע הפסד,⁶⁰ מתיר לעבוד במקום בו נדרש גבר להסיר את כסוי הראש,⁶¹ ומתיר לאלמנה להסיר את כסוי הראש אם אין לה מקום עבודה חליפי.⁶² הרב עובדיה יוסף מתיר לנשים לשאת נשק בדרכן למקום עבודתן.⁶³

כותב הרמב"ם: "... וכך לשון חכמים אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכות בלבד... אלא שבאותם הימים תוקל על בני אדם פרנסתם מאד, עד שכשיעבוד האדם איזה עבודה מועטת שתהיה ישיג תועלת גדולה".⁶⁴

*

כיום קיימת הסכמה כללית בדבר חשיבות העבודה לציבור⁶⁵ ולפרט.⁶⁶ ההכרזה העולמית לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לעבודה".⁶⁷ חוקות של כמה מדינות קובעות שלאזרחים זכות לעבודה.⁶⁸ חוקת בלגיה מכירה בחשיבות התעסוקה.⁶⁹

⁵⁸ ראה ברית עולם קמא דף עד א: "על כן אם כוונתם לטובה באמת... ורק לדרש לטובת הכלל ליסד ארץ כדרכי עולם... לתת לחם לרעבים בבתי מלאכה (פאבריקען) וכרמים ושדות וכבשים...". וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה עמ' 5 – 16 סעיף 22: "העבודה היא זכותו של האזרח". על זכות זו ראה הערה 79. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

⁵⁹ עיטורי כהנים שבט התשנ"ה גליון 120 עמ' 8.

⁶⁰ ראה שו"ת אגרות משה ד קב.

⁶¹ ראה שו"ת אגרות משה או"ח ד ב.

⁶² ראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז א נז.

⁶³ ראה סעיף שיז.

⁶⁴ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרק חלק עמ' קלט. הלכה כר' ישמעאל, ראה סעיף קע הערה 30.

⁶⁵ ראה The Wealth and Poverty of Nations עמ' 363, שהמפתח להצלחה כלכלית של מדינות מונח במחויבות לעבודה יותר מאשר במחויבות לעושר.

⁶⁶ ראה The Psychology of Happiness פרק 7 ואת המסקנות בעמ' 109.

⁶⁷ ההכרזה לכל באי עולם כג (1). וראה ההח"מ 883: "הזכות לעבודה היא זכות ולא חובה, שאלמלא כן היתה קיימת התנגשות בין זכות זו לבין החופש מעבודה כפייה". וראה הערה 77.

⁶⁸ ראה, לדוגמא, ICL חוקת פורטוגל 58 (1).

עוד קובעת אותה אמנה: "הצעדים שתנקוט מדינה שהינה צד באמנה זו כדי להשיג את מימושה המלא של הזכות האמורה יכללו הדרכה והכשרה טכניות ומקצועיות, קוי פעולה וטכניקות שיש בהם כדי להבטיח התפתחות כלכלית, חברתית ותרבותית מתמדת ותעסוקה מלאה ויצרנית בתנאים אשר יבטיחו ליחידים את ההנאה מחירויות היסוד המדיניות והכלכליות".⁷⁰

העקרון המפורטים באמנה בדבר הצורך בהדרכה ובהכשרה מקצועית מקובל על המומחים לתעסוקה.⁷¹ עקרון זה נזכר גם בכמה מן החוקות.⁷²

האמנה מורה למנהיגים לפעול למען תעסוקה מלאה ויצרנית. קיימות מדינות בהן קיימת הוראה חוקתית בענין זה,⁷³ ובאחרות המדינה מתחייבת לספק "מספיק תעסוקה".⁷⁴ ראוי להעיר כי על פי התורה מימוש עקרון זה צריך להבחין לא רק מנקודת ראות של זכות היחיד אלא גם מנקודת מבט של הכלל, וכבר היו דברים מעולם שתעסוקה מלאה גרמה להשלכות כלכליות שליליות, בעיקר אינפלציה.⁷⁵ לעיתים אף מתעורר צורך לערוך שינויים מבניים במשק וצפוי שלמשך תקופה זמנית תגדל האבטלה. אין איפוא מקום לחייב את המנהיגים להבטיח תעסוקה מלאה בכל תנאי.

האמנה אינה מורה ליזום עבודות דחק שאינן יצרניות.⁷⁶ אכן, כלכלנים רבים סוברים שאין לראות בעבודות דחק פתרון של קבע, ולדעתם, עבודות דחק עשויות להיות בזבזניות ולא יעילות, ושקט תעשייתי בהוה עשוי לדחות פתרונות אמיתיים לטוח ארוך לבעית האבטלה.⁷⁷ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית המתירה לממשלה ליזום עבודות דחק.⁷⁸

האמנה אינה מפרטת עד איזה גיל נמשכת הזכות לעבודה.

בכמה מדינות קובעת החוקה שעל כל אזרח לעבוד לפרנסתו.⁷⁹

⁶⁹ ראה ICL חוקת בלגיה 23 (3) לפיה מדיניות התעסוקה היא להבטיח רמת תעסוקה יציבה וגבוהה ככל האפשר. בארצות הברית בשנת נתקבל בשנת 1946 חוק שלפיו מוטלת אחריות על הממשלה הפדרלית להבטיח מקסימום תעסוקה אך לא נאמר בו שעל הממשלה לתת תעסוקה לכל אחד.

⁷⁰ כתבי אמנה, 1037 סעיף 6 2. ראה EB (2008), government economic policy, Other forms of government intervention, The stabilization function.

⁷¹ ראה The Making of Economic Society עמ' 222. וראה World Development Report 2000/2001 חלק II, שיש צורך לדאוג לא רק להכשרה מקצועית אלא גם להקל על עצמאיים ועל בעלי מקצוע ליזום עסקים עצמאיים וזאת באמצעות הקצאת אשראי נוח, יעוץ ותמיכה לעסקים וכו'.

⁷² ראה ICL חוקת פולין 65 (5) וחוקת איטליה 35 (2). על הסבה מקצועית, ראה שם חוקת ספרד 40 (2).

⁷³ ראה ICL חוקת הולנד 19 1; חוקת פולין 65 (5); חוקת שוויצריה 81.

⁷⁴ ראה ICL חוקת הולנד 19 (1).

⁷⁵ ראה The Constitution of Liberty פרק 21 ובעיקר עמ' 328. על נזקי האינפלציה ראה סעיף רלח.

⁷⁶ ראה The Making of Economic Society עמ' 153, שאחד האמצעים שבהם השתמשה ארצות הברית לצאת מהמשבר הגדול בסוף שנות העשרים של המאה הקודמת היה עבודות יזומות על ידי הממשלה.

⁷⁷ אחת מנקודות המחלוקת העיקריות בין הקפיטליזם ובין הסוציאליזם היא ביחס לאבטלה, ראה EB (2008), Economic Systems, Centrally planned systems, Problems with socialism. על המדיניות הכלכלית הרצויה ראה סעיף רנה.

⁷⁸ ראה ICL חוקת שוויצריה 81; חוקת פולין 65 (5).

⁷⁹ ראה ICL חוקת יפן 27 (1); חוקת ספרד 35 1; חוקת פורטוגל 68 (2). משמעות הוראה זו היא, שמי שאינו עובד אינו זכאי לקבל תמיכות ממערכת הרווחה, וראה חוקת איטליה 38 (1).

רסב. חופש העיסוק

לכל אחד חופש לבחור לעצמו עיסוק.

למרות החששות ההלכתיים הכרוכים במקצועות רבים אין התורה אוסרת לעסוק בהם¹

אמונה כותב הרב שמואל לוצאטו: "... יחד עם הבאת סחורות ממרחקים מובאים אותן גם מנהגים ואמנויות, דעות ותורות, ומובאת גם התרבות עצמה".²

מצוות

הגמרא אומרת: "עשרה דברים נאמרו בגרע... וחשוד על העריות ועל הגזל ועל שפיכות דמים".³ למרות זאת, אין איסור לעסוק בהקזת דם.⁴

הגמרא אומרת: "טוב שברופאים לגיהנום"⁵ ולמרות זאת מצוה להיות רופא.⁶

הגמרא אומרת: "והכשר שבטבחים שותפו של עמלק",⁷ ואין איסור להיות טבח.⁸

הגמרא אומרת: "לא ילמד אדם את בנו חמר גמל קדר ספן רועה וחנוני שאומנותן אומנות ליסטיין",⁹ ואין איסור להתפרנס מאומנויות אלה.

אומרת הגמרא: "ולא ילמד אדם את בנו אומנות הנשים... כל שעסקו עם הנשים סורו רע",¹⁰ אך אין איסור לעשות שותפויות עסקיות או קיום יחסי עובד מעביד עם נשים.

כותב המסילת ישרים: "כמה תפילות נאבדות וכמה מצוות נשכחות מפני רוב העסק ויגיעת המון הסחורה... היא המוסרת אותו לסכנות רבות, ומתשת את כוחו ברוב הדאגה אפילו אחרי השיגו הרבה... היא המעברת פעמים רבות על מצוות התורה, ואפילו על חוקות השכל הטבעיים".¹¹

¹ הרמב"ם בפירוש המשניות שלו לאבות א טז מחלק את סוגי הדיבור לחמשה: דיבור של מצוה. דיבור האסור. דיבור רצוי, דיבור שראוי להתרחק ממנו ודיבור של רשות. באותו אופן ניתן לחלק את המקצועות למיניהם.

² מאמר על יהודי ונציה עמ' 81. וראה קדמות היהודים נגד אפיון א יב: "הנה אנחנו היהודים לא שפת הים היא מושבנו ולא המסחר נותן שמחה בלבנו, ובעבור זה אין אנו באים בקהל עמים זרים...".

³ בבלי קידושין פב א. גרע = מקיז דם.

⁴ הערת הרב נבנצל: "הוא דרוש לבריאות".

⁵ בבלי קידושין פב א. וראה רש"י שם ד"ה טוב שברופאים: "אינו ירא מן החולי ומאכלו מאכל בריאים ואינו משבר לבו למקום ופעמים שהורג נפשות, ויש בידו לרפאות העני ואינו מרפא".

⁶ הערת הרב נבנצל: "הוא דרוש לבריאות".

⁷ בבלי קידושין פב א. וראה רש"י שם ד"ה טוב שבטבחים: "ספקי טריפות באות לידו וחס על ממונו ומאכיל".

⁸ הערת הרב נבנצל: "איך יאכלו בשר?".

⁹ בבלי קידושין פב א. הערת הרב נבנצל: "הם צורך העולם". וראה מה שאמר ר' איצלה בלזר, תנועת המוסר ב עמ' 222 ציון 5: "לו הייתי לוקח לבני בת חנווני שהשם שונאו בגלל אונאות ומשקלות (ראה תו"כ יט) הייתי אדם הגון, אבל כאשר לקחתי בת בעל מלאכה הנהנה מגיע כפיו, שהשם אוהבו - אינני הגון?".

¹⁰ בבלי קידושין פב א. וראה שו"ע אבן העזר כא א. על רוכל ראה בבלי קידושין מ א רב כהנא הוה קמזבין דיקולי. וראה סעיף נז.

¹¹ מסילת ישרים יא. וראה העמק דבר ויקרא יד לד: "... ונראה דמשום דעיקר צרעת באה על לשה"ר, דאהני מעשיו להזיק לחבירו... וא"כ עיקר לשה"ר זו מצוי ביותר בין הסוחרים שמתפרנסים מן הרוח ובא אחד בגבולו של רעהו ומש"ה מתרבה קנאה ותחרות ומביא ללשה"ר דאהני להזיק, משא"כ מי שחיה על ידי עבודת הארץ וכדומה". וראה עין איה ברכות ב ביכורים כז. וראה בניהו עירובין נה א, שסוחרים מתקשים

תלמוד תורה פוסק האגרות משה: "איסור ממש ליכא אף על מי שאף אחר שלמד הרבה שנים וראוי להתגדל בתורה, ויניח עיקר הלימוד והולך לבתי ספר של המדינה ללמוד חכמת הרפואה או הנדסה וכדומה מחמת שרוצה להרוויח ממון הרבה..."¹².

הזכות לכבוד פוסק הרמב"ם: "... מוטב לפשוט עור בהמות נבלות ולא יאמר לעם חכם גדול אני, כהן אני, פרנסוני"¹³.

כל כבודה בת מלך פנימה, ובכל זאת אין איסור לנשים לצאת מביתן לצורך עבודה.¹⁴

שלום בית בעל רשאי לעזוב את ביתו לצורך פרנסה גם לתקופות ארוכות.¹⁵

בטיחות התורה אינה אוסרת לעסוק במקצועות שיש בהם סיכונים סבירים.¹⁶

קידוש השם התורה מתירה לעסוק בפרנסות הגורמות לאומות העולם לבזות את ישראל ונגרם מתוך כך חילול השם.¹⁷

כאשר אדם בוחר לעצמו עיסוק עליו להביא בחשבון את חובתו לפרנס את משפחתו ולמלא את כל שאר התחייבויותיו.¹⁸

ראוי לכל אחד להשתדל לעסוק בתחום התואם את אישיותו ואת יכולתיו. כותב רבינו בחיי: "ויש לכל אדם להיטות למלאכה מסוימת או למסחר מסוים בלעדי זולתו, שכבר הטביע לו השם בתכונתו אהבה והעדפה... לפיכך מי שמצא בתכונתו ובטבעו תשוקה לאחת המלאכות, והיה גופו מתאים לה וסובל את טורח ההתעסקות בה יפנה אליה ויעשה אותה סיבה להשגת פרנסתו"¹⁹. כותב רש"י: "ואפילו בורסי נאה לו אומנתו בעיניו, ועשה הקב"ה כן שלא יחסר

לקבוע עתים לתורה. וראה הנישואין כהלכתם א ח לו בשם האב"י שאין למנות סוחרים כעדים בחתונה. העיסוק באומנות מבטיח יותר בטחון כלכלי בזמנים קשים, ראה בבלי סנהדרין כט א: "שב שני הוה כפנא ואבבא אומנא לא חליף". לעומת זאת לסוחר יש יותר הזדמנויות להתעשר, ראה בבלי יבמות סג א.

¹² שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו יג. וראה סעיף רח.

¹³ רמב"ם מתנות עניים י יח. וראה עין יעקב פסחים קיב א עץ יוסף, העומד על כך שבעלמא ת"ח שנמצא רב על בגדו חייב מיתה.

¹⁴ ראה סעיף קפד הערה 59.

¹⁵ אין איסור להיות ספן למרות שעונתו מששה חדשים לששה חדשים וקרוב לודאי שבתנאים אלו מתעכב קיום מצות פרו ורבו. הערת הרב נבנצל: "צריך רשות האשה".

¹⁶ שו"ת נובי"ת יו"ד י. וראה שו"ת אגרות משה חו"מ קד וכן שו"ת ציץ אליעזר ט יז. וראה שערים המצוינים בהלכה קצ אות ג שמותר להתפרנס מדבר שיש בו סכנה. על נסיעה בימים ובמדברות ראה שו"ת שם אריה כז ד"ה ודע, וראה א"ת ערך ברכת הגומל. וראה עוד פלא יועץ אהבת עצמו; באגרות הראיה ג תתנב. וראה שו"ת אמרי אש יו"ד נב, שמותר להתגייס לצבא זר. חשש מאכלות אסורות אין לדעתו, כי הצבא מאפשר לחיל יהודי לאכול כרצונו; חשש חילול שבת אין לדעתו כי אי ציות להוראות הגורמות לחילול שבת כרוך בסכנת נפשות. לדעתו, אין גם לחשוש לסכנת נפשות: "... דאם כן היה מלחמת רשות כמוסר עצמו לסכנה ועובר על 'ונשמרתם', ולא היה אדונינו דוד מרבה במלחמות הרשות". וראה לאור ההלכה, המלחמה פרק ז עמ' מב: "ואיני יודע מה ראייה היא זו: הרשות אינה מותרת אלא על פי מלך וסנהדרין גדולה דוקא".

¹⁷ ראה רש"י בבלי סוטה מט א ד"ה שיתתה ה' מורה להם. הערת הרב נבנצל: "צע"ג". על כבוד ישראל וחילול השם ראה סעיף לא.

¹⁸ מאחר ואדם חייב לפרנס את משפחתו - ראה סעיפים קפד קפו - הוא חייב לבחור לעצמו עיסוק מתאים.

¹⁹ תורת חובות הלבבות, שער הבטחון סוף הפרק השלישי. וראה רד"ק בראשית ד כב. וראה סעיף קס הערה 22.

העולם אומנותי.²⁰ כותב המהר"ל מפראג: "והבן איך הפליגו חכמים באהבת המלאכה, בפרט כאשר אוהב לעשות מלאכה כמו שאמר 'אהוב את המלאכה' ור"ל שעיקר המעלה כאשר אוהב את המלאכה, ולא אמר: בחור לך מלאכה".²¹ אומרת הגמרא: "גדול הנהנה מגיע כפו יותר מירא שמים", ומבאר הנצי"ב: "אין הפירוש שמתפרנס מיגיעו, אלא שהוא נהנה ממה שיוגע".²² ראוי לכל אחד לעסוק באומנות נקיה וקלה.²³ כותב התשב"ץ: "... שיבחר באומנות נקיה מהגזל ומנבלות הפה ומהרהור עבירה ומהלכלוך כדי שימצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם".²⁴ כותב היעב"ץ: "לעולם ילמד אדם אומנות נקיה וקלה ומהודרת ויברח מבזויה ומכוערת...".²⁵ ראוי לכל אחד לעסוק במלאכה שתביא ברכה לציבור כולו.²⁶ יש סוברים שראוי לכל אחד לעסוק במלאכה שעסקו בה אבותיו.²⁷

בשום מקרה אסור לעסוק בעבודה האסורה על פי התורה או החוקים. פוסק הפתחי חושן: "אסור לפועל להשכיר עצמו למלאכה שיש בה איסור או עבירה",²⁸ "כגון להשכיר עצמו במקום

²⁰ רש"י בבלי ברכות מג ב ד"ה יפה לו אומנותו.

²¹ דרך חיים אבות א י.

²² מרומי שדה על ברכות ח א. וראה אבדר"ן נוסחא א פרק כו שמי שנושא אשה שאינה מהוגנת לו עובר על חמשה לאוין, "לא תקום", "לא תטור", "לא תשנא את אחיך בלבבך", "ואהבת לרעך כמוך" וכן "וחי אחיך עמך". חזקה על מי שעובד כל יום שעות רבות בעבודה שאינה מהוגנת לו שגם הוא עובר על עבירות רבות בין אדם לחבירו. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו א: "וסיפוק הנפש, לא מובן כלל מה שייך זה לענייני פרנסה ודברים גשמיים, ששייך רק לעניינים רוחניים בלימוד וידיעת התורה ובמעשים רצויים וכוננים שמהם שייך שיהיה עניין סיפוק הנפש, אבל לענייני פרנסה הוא עניין גופני". ודבריו צ"ע.

²³ ראה בבלי ברכות סג א.

²⁴ שו"ת תשב"ץ א טו. וראה שם שרופא ושוחט אינם בכלל. וראה חידו"א על ברכות שם: "פירש בערוך שהיא נקיה מגזל. וקלה – שאין בה חסרון כיס".

²⁵ סידור בית יעקב הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן טו דף קיא ב. וראה כף החיים למהר"ח פאלאג'י, כא א: "אפס יתבוננו האבות ויתנו לב ללמוד לבניהם אומנות שהיא נוהגת בכל מקום, ויהיה מלאכה נקיה ונעשה בתוך ביתו, לא ברחובות קריה, ולא מלאכה שיש בה סכנת נפשות, ולא מלאכה שגורם עון, כמו האומנים עלי עשור ועלי נבל וכלי זמר וכנורות ומצלתיים במחולות הנשים ורקוד הבתולות, בבתי המשתה שמביא את האדם לידי עבירה...".

²⁶ ראה סעיף ר.

²⁷ ראה בבלי ערכין טז ב. וראה תורת חובות הלבבות, שער הבטחון סוף הפרק השלישי: "מי שמצא בתכונתו ובטבעו תשוקה לאחת המלאכות... יפנה אליה ויעשה אותה סבה להשגת פרנסתו... ואל יקוץ אם באחד הזמנים לא ישיג את פרנסתו בה, אלא יבטח על השם יתעלה שיתן לו פרנסתו בשלמות כל ימי חייו". וראה ספר חסידים (מרג.) תתקנ"ג: "וכיון שאדם מוצא הצלחה וסיפוק באומנותו אל יעזוב אומנותו ויתפוס באומנות אחרת אא"כ לא יוכל להיות בלא עון". משמע משניהם שאין לשנות אומנות רק אם יש לו משיכה לאותה אומנות.

וראה סידור בית יעקב לר' יעקב עמדין, הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן טז (דף קיא א): "לעולם יאחז אדם באומנות אבותיו". כללים אלו אינם נזכרים ברמב"ם ובשו"ע. ויתכן שהרמב"ם הבין שאלו מנהגי דרך ארץ ומה שנוגע לדרך ארץ משתנה לפי המקום ולפי הזמן, ראה סעיף מא הערה 74. על מנהג מקובל בימי קדם שבן עוסק במלאכת אביו ראה The Making of Economic Society עמ' 8 - 10. בתקופה יותר מאוחרת היו כללים דומים בענין הגילדות, ראה שם עמ' 32 - 33.

²⁸ פתחי חושן ג הלכות שכירות פרק ז יז.

שמייצרים או מוכרים דברים האסורים, כגון סכיני גלוח בגדי שעטנז או פריצות וכן מאכלות אסורות".²⁹

ראוי לפרנסים להקל על כל אחד לרכוש מקצוע המתאים לו ולאפשר לו לעסוק בו. מצוה להקים מסגרות להכשרה מקצועית וכו',³⁰ אולם מכיון שאין הוראה מפורשת בדבר, על הפרנסים לשקול עד כמה להכביד את עול המסים למימון מטרה זו.³¹

עליהם לעודד עיסוק במקצועות אשר יש בהם צורך חיוני. כותב הרב כלפון משה הכהן: "לכן ראוי לרבני העירות וראשי הק"ק שבכל עיר ועיר להשתדל להמציא במקומם אנשים מחדש אשר ילמדום את ניקור הבשר כהוגן, שאם אין גדיים אין תישים...".³² בוירונו תקנו: "ולתלמידים שיהיו ראויים גם לכתובת אשורי מה טוב ומה נעים יהיה לאמץ את ידיהם בהכי, כי עיקר גדול הוא להרבות סופרים ספרי תורה תפילין ומזוזות".³³

אסור לפרנסים למנוע באופן שרירותי עיסוק כל שהוא.³⁴ פוסק הרב אליהו מזרחי: "על אודות החרם שנתקבצו קצת מאנשי הקהלו' שבעיר קוסטנדינא עם קצת מטובי העיר בכנסת קהל פולי להחרים שלא ילמדו את הקראים משום למוד שבעולם לא מקרא ולא משנה לא תלמוד ולא הלכות ולא אגדות... לא שום חכמה מהחכמו' שחברו חכמי היונים... סוף דבר מאחר שאלו החכמות... הוה לי כמו האומניות ודומיהם שהוא מותר ללמדם לכל מי שירצו להשתכר מהם והמחרימים... לאסור לאחרים את המותר להם ולרדת עמם בחייהם ולחתוך פרנסתם והוא אסור בלי ספק".³⁵

פגיעה בחופש העיסוק מותרת רק באישור בית דין.³⁶

על מורי הוראה לשקול היטב את השלכות פסיקותיהם על חופש העיסוק.³⁷

²⁹ פתחי חושן ג הלכות שכירות פרק ז יז הערה מ.

³⁰ ראה סעיף רסא הערה 46.

³¹ על המשמעות התקציבית של מימון הזכות לעבודה ראה The Making of Economic Society עמ' 224. על שיקולי תקציב ומיסוי ראה סעיפים צב רלו שט.

³² דרכי משה פרשת צו.

³³ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 288 תקנה לפני שנת תמ"ח לפ"ק.

³⁴ הזכות לחירות, החופש להתעשר, הזכות והחובה להיות בשמחה והחובה להתפרנס הם המחייבים את השלטון להכיר בחופש העיסוק. ראה סעיפים קנט רכו קס קפד קפו בהתאמה.

³⁵ שו"ת ר' אליהו מזרחי נז. וראה סעיף רכד הערה 38.

³⁶ ראה תוס' בבא בתרא קסח א ד"ה ובא. וראה סעיף צח.

³⁷ ראה שו"ע אבהע"ז עה א בהגה: "אם לא יוכל להחיות ולפרנס עצמו, כופין אשתו שתלך עמו למקום שירצה". ויש לעיין האם כופין את האשה לעבור למקום אחר רק כדי לאפשר לבעל לעסוק בעבודה שיבחר בה, ואכמ"ל.

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לחופש העיסוק. מלבד הקמת מסגרות להכשרה מקצועית בתחומים מגוונים ראוי לפרנסים להקים מסגרות הכוונה המסייעות במציאת מקום עבודה. כמו כן, עליהם לקבל תקנות המאפשרות מעבר ממקום עבודה אחד למשנהו מבלי שהעובד יאבד זכויות סוציאליות.

את ההצעה הנדונה בימינו שלפיה המדינה נותנת קצבת אבטלה למי שאינו מוצא עבודה שהוא חפץ בה יש לבחון לאור האפשרויות הכלכליות של הציבור ולאור המצוה לתת לנוקק צדקה "די מחסורו אשר יחסר לו".³⁸

על ימות המשיח כותב הראי"ה קוק: "הדעת נותנת, שאז, בהשתלם האדם למרום שלמותו, שאביון יחדל מקרב הארץ... לימוד חכמה ומלאכת מחשבת וכל כשרון יקל מאד..."³⁹.

*

ההכרזה קובעת: "כל אדם זכאי... לבחירה חפשית של עבודתו..."⁴⁰.

חלק מן החוקות קובעות זאת בפירוש.⁴¹ באחרות נאמר שלאזרח זכות לבחור מקצוע וכן זכות לבחור מקום עבודה.⁴² חוקה אחת קובעת כי לאזרח גם זכות לקבוע את מקום ההכשרה המקצועית.⁴³

משמעות ההוראה שלפנינו היא בין השאר שעל המרכזים להכשרה מקצועית להכשיר עובדים במקצועות מגוונים ככל האפשר, ושלכל אזרח תהא גישה נוחה למרכזים אלו. משמעות אפשרית נוספת היא שתשולם קצבת אבטלה למי שאינו מוצא עבודה בתחום מקצועו.

³⁸ ראה רמב"ם מתנות עניים י יח: "לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות", אך אין הכרח להוכיח מכך ששוללים את הזכות לקבל צדקה ממי שאינו דוחק בעצמו, שהרי גם מי שהיה עשיר והעני יכול לדחוק בעצמו ולותר על סוס ועבד, ובכל זאת מצוה לתת לו אותם, כמבואר שם שם ז ג.

³⁹ פנקסי הראי"ה ב, פנקס מתקופת בויסק י.

⁴⁰ הכרזה כג 1. וראה גם ההה"מ 883.

⁴¹ ראה ICL חוקת הודו 19 (1).

⁴² ראה ICL חוקת בולגריה 48 (3).

⁴³ ראה ICL חוקת גרמניה 12 (1).

רסג. עבדות

התורה שואפת למנוע עבדות. פסוקים מפורשים בתורה: "ואם אמר יאמר העבד... לא אצא חפשי... ורצע אדניו את אזנו במרצע ועבדו לעלם"¹, ואומרת הגמרא: "מה נשתנה און מכל אברים שבגוף? אמר הקב"ה: און ששמעה קולי על הר סיני בשעה שאמרת: 'כי לי בני ישראל עבדים'² - ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו - ירצע"³. הראב"ע כותב: "ואין לאדם בעולם יותר קשה עליו מהיותו ברשות אדם כמוהו"⁴. כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "עבדות הוא יציאה מסדר הבריאה, שבבריאה נמסרו רק הבעלי חיים לעבדות לאדם ושירדה בהם אבל לא שיהי אדם עבד לאדם"⁵. כותב המשך חכמה: "האומה הישראלית היא בעצמותה תחת כנפי ההשגחה הפרטית בלא שום אמצעי חלילה... לכן אין רשאים לעבוד איש באחיו..."⁶. כשאין מנוס, מותר לאדם למכור את עצמו לעבד.⁷ פוסק הרמב"ם: "... ישראל שהעני ביותר נתנה לו תורה רשות למכור את עצמו... ואינו רשאי למכור את עצמו ולהצניע את דמיו או לקנות בהם סחורה או כלים או ליתנם לבעל חוב... ואין אדם רשאי למכור את עצמו עד שלא ישאר לו כלום ואפילו כסות לא תשאר לו ואחר כך ימכור את עצמו"⁸. עם זאת, התורה קובעת שפרט לזכות לחירות לעבד עברי כל הזכויות החיוניות⁹ וכל הזכויות הנחוצות לו לקיום מצוות התורה.¹⁰

על האדון לנהוג עם עבד עברי באחווה. פוסק הרמב"ם: "חייב האדון להשוותם לו במאכל ובמשקה בכסות ובמדור"¹¹. אסור לעבוד בו עבודת פרך¹² ואסור לדרוש ממנו לעבוד אלא באומנות שעשה לפני שמכר את עצמו לעבדות.¹³ אסור להכותו.¹⁴ אסור להעבירו בדברים בזויים¹⁵ ואסור להכריחו לעבוד בשירותם של אחרים.¹⁶

¹ שמות כא ה - ו.

² ויקרא כה, נה.

³ בבלי קידושין כב ב.

⁴ ראב"ע הארוך שמות כא ב.

⁵ פוקד עקרים אות ג (דף ה ב).

⁶ משך חכמה על דברים כט כד-ה. וראה ירושלמי ברכות ג ג: "... ועבדים... פטורין מק"ש... עבדים מניין? שנאמר 'שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד', את שאין לו אדון אלא הקב"ה, יצא העבד שיש לו אדון אחר". וראה זוהר ויקרא דף קח א: "עבדין פטורין מעול מלכותא דלעילא ועל דא פטורין מן המצות, מאי עול מלכות שמים, אלא כהאי תורא דיהבין עליה עול בקדמיתא בגין לאפקא מניה טב לעלמא, ואי לא קביל עליה ההוא עול לא עביד מידי". וראה משך חכמה במדבר יא כח, ששלשה אישים נקראו בתורה עבדי משום שהם לא אמרו לשום אדם אדוני או עבדך.

⁷ על אפשרות שבית דין ימכור אותו כעונש, ראה סעיף שנב.

⁸ רמב"ם עבדים א א.

⁹ על היחס לעבדים אצל אומות העולם במשך הדורות ראה (2008), EB.

¹⁰ ראה סעיף צח. אין כאן מקום להאריך בכל פרטי זכויות עבד העברי.

¹¹ רמב"ם עבדים א ט.

¹² ראה רמב"ם עבדים א ו. ראוי לציין, שמאחר ולשכיר מותר להפסיק את עבודתו בכל עת, מותר להעבירו גם בעבודת פרך.

¹³ ראה רמב"ם עבדים א ז. וראה שם שהדברים אמורים בעבד ולא בשכיר.

¹⁴ ניתן לדייק משו"ע הרב נזקי גוף ונפש ודיניהם ד.

¹⁵ ראה רמב"ם עבדים א ז. וראה שם ברכות ז ז.

עבד עברי משתחרר בתנאים ובזמנים שהתורה קובעת.¹⁷ בסיום תקופת עבדותו על האדון לתת לו מתנה מיוחדת – הענקה.¹⁸

לעבד כנעני, דהיינו עבד נכרי שקיבל על עצמו לשמור מצוות,¹⁹ פחות זכויות אך גם הוא נחשב כאישיות בפני החוק²⁰ ומוגן במדה רבה.²¹ הרמב"ם פוסק: "... מדת חסידות ודרכי חכמה שיהיה אדם רחמן ורודף צדק, ולא יכביד עולו על עבדיו ולא יצר לו ויאכילהו וישקהו מכל מאכל ומכל משתה... וכן לא יבזהו ביד ולא בדברים לעבדות מסרן הכתוב לא לבושה, ולא ירבה עליו צעקה וכעס אלא ידבר עמו בנחת וישמע טענותיו".²² "עבד שאמר לעלות לארץ ישראל כופין את רבו לעלות עמו או ימכור אותו למי שיעלוהו לשם, רצה האדון לצאת לחוצה לארץ אינו יכול להוציא את עבדו עד שירצה".²³ "המוכר את עבדו לעכו"ם יצא בן חורין וכופין את רבו לחזור ולקנותו מן העכו"ם עד עשרה בדמיו".²⁴ "המוכר עבדו לחוצה לארץ יצא בן חורין".²⁵ "המכה את עבדו בכוונה וחסרו אחד מכ"ד ראשי איברים שאינן חוזרין יצא לחירות וצריך גט שחרורו".²⁶ "אחד ההורג את ישראל או ההורג עבד כנעני הרי זה נהרג עליו, ואם הרג בשגגה גולה".²⁷

כותב ספר חסידים: "ואדם שיש לו עבד או שפחה טובים והעני, לא ימכרם לאיש אכזר כי יכם על חנם באכזריות".²⁸

הראייה קוק מבאר מפני מה אין התורה אוסרת עבדות מכל וכל: "והנה למשל העובדים במכרה הפחמים, שהם נשכרים מרצונם, הרי הם עבדים לאדוניהם... והעשיר שלבו אטום לועג לכל צדק ומוסר, ויותר נח לו שבמנהרה יחסר אור ואויר, אף על פי שעל ידי זה יתקצרו חייהם של עשרות אלפים אנשים, ויעשו חולים אנושים, רק שלא יוצא מכיסו עשרות אלפים שקלים לכוון את המנהרה במצב יותר טוב... מה שאין כן אם היו העבדות הללו נעשות על פי חק עבדות חוקית, שהעבדים המה קנין כספו של אדוניהם, אז הדאגה לחייהם ואשרם תהיה שוה לדאגתו על הונו... אז היו באמת העובדים הדלים הללו יותר מאושרים וצפויים לעתיד יותר טוב".²⁹

¹⁶ ראה שו"ת רדב"ז ג תקסו.

¹⁷ ראה ספר החינוך מב. וראה רמב"ם עבדים ג ז שעבד נרצע אינו עובר בירושה.

¹⁸ רמב"ם עבדים ג יד. וראה א"ת ערך הענקה וראה שם דיון בשאלה אם כופים על מצות הענקה.

¹⁹ אם עבד אינו מקבל על עצמו לשמור לפחות ז' מצוות בני נח אסור להחזיקו, ראה רמב"ם מילה א ו.

²⁰ ראה סעיף ל.

²¹ על הטעם שהתורה התירה להחזיק עבד כנעני ראה ספר החינוך שמו.

²² רמב"ם עבדים ט ח. וראה ספר חסידים (מרג.) תרסז.

²³ רמב"ם עבדים ח ט.

²⁴ רמב"ם עבדים ח א.

²⁵ רמב"ם עבדים ח ו.

²⁶ רמב"ם עבדים ד ד. וראה מו"נ ג לט: "וגם לא הותר להכותו כי אם בשוט או בזמורה וכיוצא בהן...". וראה

רמב"ם רוצח ושמירת נפש ב יד, שאסור להכות עבד באבן בסכין אן באגרוף. וראה שו"ת שבות יעקב א

קפא; חידושי בתרא על חידושי המסביר במסכתות סוכה וסנהדרין, סנהדרין אות תקעב.

²⁷ רמב"ם רוצח ושמירת הנפש ב י.

²⁸ ספר חסידים (מרג.) תרסח.

²⁹ אגרות הראייה א פט. וראה The Wealth and Poverty of Nations עמ' 145.

על בית דין להגן על זכויות עבדים ולהעניש את כל הפוגע בהם.³⁰
 על הפרנסים לודא זכויות עבדים נשמרות. פסוק מפורש בתורה: "וידבר ה' אל משה ואל
 אהרן ויצום אל בני ישראל"³¹ ומבאר הירושלמי: "על מה ציום? על פרשת שילוח עבדים".³²
 הנביא ירמיה אומר: "לכן כה אמר ה'. אתם לא שמעתם אלי לקרא דרור איש לאחיו ואיש
 לרעהו הנני קרא לכם דרור נאם ה' אל החרב ואל הדבר ואל הרעב ונתתי אתכם לזעוה לכל
 ממלכות הארץ".³³

פוסק הרמב"ם: "אין אמה העבריה נוהגת ולא עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג".³⁴

הפוסקים חלוקים בשאלה האם בימות המשיח יהיו עניים.³⁵ פשיטא, שלדעת הסוברים שלא
 יהיו עניים גם לא יהיו עבדים, כי לא יוצר מצב שבו אדם יאלץ למכור את עצמו לעבד.³⁶
 כותב הראי"ה קוק: "לעתיד לבא לא ימצא במציאות עבד כנעני".³⁷

*

כיום כל המדינות המפותחות אוסרות עבדות מכל סוג שהוא ומשקיעות מאמצים ומשאבים
 למניעת מצבים העלולים לגרום לאדם למכור עצמו לעבד.

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "לא יהיה אדם עבד או משועבד; עבדות
 וסחר עבדים יאסרו לכל צורותיהם".³⁸ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות
 קובעת: "לא יוחזק אדם בעבדות. עבדות וסחר עבדים יאסרו על צורותיהם. לא יוחזק אדם
 בשיעבוד. לא יאולץ אדם לבצע עבודת כפייה או עבודת חובה".³⁹ כללים אלו מפורשים בכמה מן
 החוקות.⁴⁰ במדינות אחדות החוקה אוסרת עבדות.⁴¹

³⁰ שמואל שהיה רופא בדק את שפחתו בדיקה גופנית כדי לדעת האם הופיעו אצלה סימני הבגרות ונתן לה דמי
 בושתה ארבעה זווים, ראה בבלי נדה מז א.

³¹ שמות ו יג.

³² ירושלמי ר"ה ג ה.

³³ ירמיה לד יז.

³⁴ רמב"ם עבדים א י. וראה תשב"ץ ב כז. וראה אגרות הראיה א פט. וראה שו"ת חלקת יעקב אבהע"ז כג;
 שו"ת מנחת יצחק ה מח; וראה חשוקי חמד שבועות עמ' רלו.

³⁵ ראה סעיף קצג.

³⁶ וראה אגרות הראיה א פט.

³⁷ עין איה ברכות ב ז כג. הערת הרב נבנצל: "כל הזהיר במצות ציצית זוכה ומשמשין לו שני אלפים ושמונה מאות
 עבדים" (בבלי שבת לב ב). וראה יואל ג ב: "וגם על העבדים ועל השפחות בימים ההמה אשפוך את רוחי".

³⁸ הכרזה ד.

³⁹ כתבי אמנה 1040 8 - 1 - 3 א. וראה כתבי אמנה 1037 סעיף 6.

⁴⁰ ראה ICL חוקת גרמניה 12 (1); חוקת סלובקיה 18 (1); חוקת רומניה 39 (1).

⁴¹ ראה, לדוגמא, ICL חוקת ארגנטינה 15.

רסד. יחסי עובד מעביד

הסכם העבודה והמנהג המקובל במשק קובעים את תנאי העבודה ואת חובות המעביד והעובד.¹

חובות מעביד

ביומו תתן שכרו פוסק הרמב"ם: "מצות עשה ליתן שכר השכיר בזמנו שנאמר 'ביומו תתן שכרו וגו' , ואם איחרו לאחר זמנו עובר בל"ת שנאמר 'ולא תבוא עליו השמש' ואין לוקין עליו שהרי הוא חייב לשלם".²

שכר הוגן³ כותב הרמב"ם: "המצוות... והם דיני הממונות... והם כולם טעמיהם גלויים, והוא שהם הכרע משפטי צדק בעסקים... לא שיתכוון אחד המתעסקים להגדיל חלקו לגמרי, ושיהא הוא המרויח מכל הצדדים".⁴ כותב מהר"ח פלאגא"י: "גם בהיות המשרת עמו בביתו או בחנותו יתן לו שכרו כפי הערך ששוה לו ולא יבקש צמצומים להרויח מעט משכרו הראוי לו, דאם אינו נותן לו די ספוקו בדוק ומנוסה דסופו לגזול ממנו...".⁵

בטיחות בעבודה פוסק היד אליהו: "שלפעמים הפועל העני מסתכן... אבל כשיש סכנה, דשכיח הזיקא, דהפועל עצמו אסור להסתכן - והשוכרו עובר לפני עור לא תתן מכשול".⁶ אסור למעביד להכות את עובדיו.⁷

מזונות פוסק הרמב"ם: "הפועלים שהם עושים בדבר שגידולו מן הארץ ועדיין לא נגמרה מלאכתו... הרי על בעל הבית מצוה שיניח אותן לאכול ממה שהן עושין בו".⁸ כותב הפלא יועץ: "אמר רז"ל צער בעלי חיים דאורייתא וצריך להקדים מזונותיהם קודם שיאכל הוא... ומזה יש ללמד לכל הסמוכים עליו, כגון בני ביתו ומשרתיו... שעיניהם תלויות על בעל הבית, וצריך להזדרז ולדחק עצמו לתן להם את אכלם די מחסורם בעתם קדם שיאכל הוא...".⁹

¹ בכל הנוגע ליחסי עובד ומעביד ראה דיני עבודה במשפט העברי. על חובות המעביד ראה שם פרק יד. על המנהג המקובל כגורם בתנאי העבודה ראה רמב"ם שכירות ט א.

² רמב"ם שכירות יא א. וראה שו"ע חו"מ שלט; תשובות והנהגות ג תע אות ט; א"ת ערך הלנת שכר. וראה בבלי סוכה כט ב: "אמר רב: בשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים יוצאין לטמון... על כובשי שכר שכיר, ועל עושקי שכר שכיר".

³ ראה את דברי הראי"ה קוק המובאים בסוף סעיף רסט.

⁴ מו"נ ג מב. הרמב"ם מביא כמה דוגמאות לעקרונות שלו: א. המוכר מקבל את הרווחים המקובלים ואסור לו לאונות את הלוקח. ב. יושר דיני שומרים. ג. מצוה לתת שכר שכיר בזמן ולא להונות אותו במחיר. וראה בבלי קידושין כ ב: "מלמד שלוח וגואל וגואל לחצאין... אמר ר"ש מה טעם...". וראה שו"ת המב"י ט א רלז. וראה חידושי"א מגילה כח א ד"ה לא ששתי בתקלת חברי. וראה דיני עבודה במשפט העברי עמ' 253.

⁵ כף החיים כא יד. וראה שו"ת ישמח לבב, לקט תשובות ד: "והניסיון מוכיח כי שלימות המלאכה וחסרונה תלוי בשכרה אם מעט ואם הרבה".

⁶ שו"ת יד אליהו כח. וראה תפארת ישראל כתובות ז י בועז ס"ק א; עיני כל חי סנהדרין מד א; שו"ת אגרות משה חו"מ א קד.

⁷ ראה קצור שלחן ערוך קפד ב; שו"ע הרב הלכות נזקי גוף ונפש ודיניהם ד; עלינו לשבח דברים ב עמ' עז.

⁸ רמב"ם שכירות יב א. וראה עין איה ברכות ב פרק ששי סא.

⁹ פלא יועץ ערך בעלי חיים.

מצוות בסלונקי התקבלה תקנה: "כל בעל בית שיש לו פועלים, חייב לומר להם שיתפללו במנחה, אם יש מנין במקום עבודתם... ואם אין מנין שילכו להתפלל בבית כנסת קרוב".¹⁰

כבוד העובד כותב הרב עוזיאל: "הבעלים חייבים להתנהג עם העובדים במידת אהבה וכבוד, עין טובה ונדיבות לבי".¹¹ מוטב למעביד לפטר עובד החשוד בגניבה ולא להלבין את פניו.¹² חות דעת על עובד יש לתת מתוך הקפדה יתירה על סודיות.¹³

דמי מחלה כותב הרלב"ג: "שלא הי' ראוי לאדם שיהיה אכזרי למשרתיו ועבדיו לעזוב אותם כשיחלו אבל ראוי שישתדל ברפואתם ובשמירתם כחזקת הידי".¹⁴

נחת כותב ספר חסידים: "ואל יטיל אדם אימה יתירה בתוך ביתו פן יאכילוהו עבדיו דבר איסורי".¹⁵ כותב הפלא יועץ: "אם בני אדם יצאו מן השורה והתריסו כנגדו שלא בפניו ודברו עליו תועה וחרופין וגדופין ישמר רוחו... ואפילו... האדון עם משרתיו וכדומה ראוי שלא ידקדק עמהם כל כך ולפעמים יעשה עצמו אשר לא ראה ואשר לא שמע ואשר לא ידע".¹⁶ ראוי למעביד למחול על נזקים קטנים שעובד גרם בתום לב.¹⁷

דרכי נעם כותב ספר חסידים: "ואלו דברים מורידים את האדם, ואין הצלחה בנכסיו... המכביד על השכירים, כגון אם השכיר אחר לעשות מלאכתו או ללמוד בניו או שאר דברים ומטריחו יותר מדי או יותר ממה שהתנה עמו".¹⁸ פוסק החוות יאיר: "ולא יטיל בעל הבית עלי' עול שאינו נהוג בבירור".¹⁹ כותב מהר"ח פאלאג'י: "והירא את דבר ה' לא יקרא למשרתיו שיעשו לו שירות ומלאכה בעת שישבו לאכול או להקיצם בשעה שהם ישנים ובפרט אם הם עייפים ויגיעים...".²⁰

ראוי למעביד לשמוע את טענות העובד.²¹

שויון מעביד אינו חייב לתת לכל עובדיו שכר אחיד,²² אך ראוי לו לנהוג בשויון עם שוים. כותב ספר חסידים: "אם יש לאדם שני עבדים, וזה טורח כמו זה, לא יתן לאחד יותר מלחבירו לאכול".²³

¹⁰ אורחות יושר פרק א עמ' י.

¹¹ שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ מב. וראה ספרא על ויקרא כה לט. וראה פלא יועץ ערך זלזול.

¹² ראה שו"ת מנחת שלמה ג קה.

¹³ ראה נשמת אברהם ה חו"מ תכ ס"ק ג.

¹⁴ רלב"ג שמואל ב א כז התועלת הארבעים ותשעה.

¹⁵ ספר חסידים (מרג.) קמה. וראה שו"ת יד אליהו כח.

¹⁶ פלא יועץ ערך חרש. וראה רמב"ם עבדים ט ה; שם אישות טו יט ושם תלמוד תורה ד ד.

¹⁷ ראה ערוך השלחן חו"מ שצא ז; וראה שו"ת חוות יאיר קו.

¹⁸ ספר חסידים (וויס.) תתלב. וראה רמב"ם שכירות ד ז; חשוקי חמד כתובות עמ' תמט - תנ.

¹⁹ שו"ת חוות יאיר קו.

²⁰ כף החיים א יב. וראה פלא יועץ ערך טרח.

²¹ ראה רמב"ם עבדים ט ח.

²² ראה שו"ת משנה הלכות ה רפח.

²³ ספר חסידים (וויס.) תריד. וראה שו"ת משנה הלכות ה רפח, שמותר להפלות עובדים אם פועלים לשי"ש.

פיטורין פוסק הדברי מלכיאל: "הנה לסלקו נראה שיכול, כיון שלא דיבר עמו ששוכרו על כל משך העסק..."²⁴. לעומתו פוסק האגרות משה: "אין יכולים לסלק בלא טענה ברורה"²⁵.

גדול שכרו של מי שמתנהג כראוי עם פועליו. כותב החיד"א: "... וכאשר יתנהג האדם עם משרתו כן יתנהגו בשמים עמו..."²⁶.

חובות עובד²⁷

משמעת מפורש בתנא דבי אליהו: "פועל שקיבל מלאכתו של בעל הבית, חובה עליו לעשותה כמו שהיא חפץ בעל הבית, ואם אינו עושה רצונו וחפצו של בעל הבית, עליו הכתוב אומר: 'ארור עושה מלאכת ה' רמיה'²⁸."

העובד חייב להשמע למעבידו כל עוד הוא אינו נדרש לעבור על התורה או על החוקים.²⁹

מוסר עבודה פוסק הרמב"ם: "כדרך שמוזהר בעל הבית שלא יגזול שכר עני ולא יעכבונו כך העני מוזהר שלא יגזול מלאכת בעל הבית ויבטל מעט בכאן ומעט בכאן ומוציא כל היום במרמה אלא חייב לדקדק על עצמו בזמן..."³⁰. כותב ספר החינוך: "מצוה תקעח... שלא יאכל השכיר בשעת עבודתו מהדבר אשר יעבוד בו..."³¹.

כותב המסילת ישרים: "אם עשה מצוה בזמן מלאכתו לא לצדקה תחשב לו אלא עברה היא בידו"³².

מסירות פוסק הרמב"ם: "וכן חייב לעבוד בכל כחו שהרי יעקב הצדיק אמר כי בכל כחי עבדתי את אביכן לפיכך נטל שכר זאת אף בעולם הזה שנאמר ויפרץ האיש מאד מאד"³³. כותב העיב"ץ: "נשכרת אצל בעל הבית עבוד אותו באמונה..."³⁴.

פוסק המחבר: "אין למלמד לנעור בלילה יותר מדאי שלא יהיה עצל ביום ללמוד וכן לא יתענה או לעצור במאכל ומשתה או לאכול ולשתות יותר מדאי"³⁵.

פוסק הרב שפרן: "יש להזהיר לכל בעלי תפקידים, להדחיק את נטיותיהם האישיות, ולהתעסק אך ורק בטובת המוסד והחברה שעליו הם מופקדים. כך למשל, מנהל בית ספר הבוחר קרוב

²⁴ שו"ת דברי מלכיאל ג קנא. וראה חזו"א ב"ק כג ב; שו"ת ציץ אליעזר י לג.

²⁵ שו"ת אגרות משה חו"מ א עה. וראה שם חו"מ א עו. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג תעד: "דהיום לכו"ע אין שכירותו אלא לזמן וכמ"ש בחזו"א, ובפועל בעלמא הכל תלוי במנהג המדינה".

²⁶ ברית עולם ושומר הברית, ספר חסידים (מרג.) תרסח.

²⁷ ראה דיני עבודה במשפט העברי פרק שנים עשר. וראה רמב"ם שכירות יג ז; רמב"ם תלמוד תורה ב ג.

²⁸ תנא דבי אליהו רבא טו. וראה שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן מו.

²⁹ ראה, לדוגמא, שו"ת אגרות משה יו"ד ד לג; שו"ת משנה הלכות יב מח. וראה סעיף קמו.

³⁰ רמב"ם שכירות יג ז. על חובת עובד לבא בזמן ראה שו"ע חו"מ שלג ה בהגה. על חובתו שלא להבטל ראה חשוקי חמד בבא מציעא ע"מ שפח.

³¹ ספר החינוך תקעח. וראה שו"ע חו"מ שלג ה בהגה.

³² מסילת ישרים יא. וראה שו"ע יו"ד רמד ה. הערת הרב נבנצל: "פרט למה שהתורה התירה או ממנהג המדינה". רמב"ם שכירות יג ז.

³⁴ סדור בית יעקב הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן ה (דף קי ב).

³⁵ שו"ע יו"ד רמה יז.

משפחה לתפקיד מסוים, הרי הוא מזיק גם את המתמודדים האחרים וגם את התלמידים וההורים וגם את בית הספר בעצמו... שהוא מופקד לדאוג לטובתו הבלעדית".³⁶

לא לגרום נזק פוסק השו"ע: "... בדבר האבוד כגון פשתן להעלות מהמשרה או ששכר חמור להביא חלילין למת או לכלה וכיוצא בהם אחד פועל ואחד קבלן אינו יכול לחזור בו".³⁷

פוסק האגרות משה: "... כשיבררו בידיעה ברורה שהוא בעל מחלוקת שמפריע את העבודה וההנהגה שם יוכלו לסלקו...".³⁸

עובד אינו רשאי להשתמש ברכוש המעביד שלא ברשות.³⁹ אסור לו להשתמש במידע פנים בשום צורה שהיא⁴⁰ וגם לאחר סיום העבודה אסור לו לגלות סודות מקצועיים.⁴¹

על בית דין לאכוף דיני עבודה.

לפרנסים סמכות לקבל תקנות הנוגעות ליחסי עבודה ולשכר הפועלים. אומרת הגמרא: "... ורשאיין בני העיר להתנות על המדות ועל השערים ועל שכר הפועלים ולהסיע על קיצתן".⁴² זאת בתנאי שהתקנות הן לחיזוק הדת ולתיקון העולם.⁴³

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "כל שכיר ששכרו בעדים ותבעו בזמנו ואמר בעל הבית נתתי לך שכרך והשכיר אומר לא נטלתי כלום תקנו חכמים שישבע השכיר בנקיטת חפץ ויטול...".⁴⁴

בקראקא תקנו: "מלמד הלכות או תוספות... שכירות שלהם שמונה זהובים פוליש ולא יותר... בענין המבשלות... שגם הם מרבין בשכירות עד אשר כמעט אין רוב הצבור יכולין לעמוד בו לכן תקנו שמהיום והלאה, כל בע"ב שאין בני ביתו מרובים יתנו שכירות להקעכין בזמן הקיץ שבעה זהובים פוליש...".⁴⁵ במערה"ן תקנו: "כל הנשכרים לב"ב, משרת או משרתת או פועלים, אינם רשאים כלל לחזור בהם בתוך הזמן... כי הוא דבר האבוד".⁴⁶ בניקולשבורג תקנו: "שום בעל הבית לא יעכב שכירות המלמד... ואם יסרב הב"ב לשלם השכירות מזמן אחד יהי התוקף ביד הגבאים דמלמדים לכרוז עליו בכפיה ובחרם בבית הכנסת עד שישלם שכירתו".⁴⁷

³⁶ הרב מנחם מנדל שפרן, "למען נחדל מעושק ידנינו", הישר והטוב ב עמ' כו.

³⁷ שו"ע חו"מ שלג ה.

³⁸ שו"ת אגרות משה חו"מ א עה.

³⁹ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתנח: "... נראה שאינו מחויב לעבור על התקנות ולגזול כדי להציל יהודי טרפה לחיי שעה... שלא מצינו חיוב הצלה היכא שצריך לגזול ממון חבירו כדי להציל נפש". הערת הרב בנצל: "צ"ע דיגזול וישלם".

⁴⁰ ראה עלינו לשבח ויקרא עמ' תכה ושם דברים ב עמוד תכה.

⁴¹ ראה שו"ת מנחת יצחק ג כח; חשוקי חמד בבא בתרא עמ' קלב – קלד; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתקמג החלטה משנת תע"א לפ"ק.

⁴² בבלי בבא בתרא ח ב. וראה חזון יחזקאל על תוספתא ב"מ יא יב ד"ה ועל שכר הפועלים: "שאיש לא ישכור פועלים ביוקר משכר קצוב זה, אבל לא מסתברא שיש בידם לכפות על הפועל שיעשה את מלאכתו בשכר זה".

⁴³ ראה סעיפים רנו - רנח.

⁴⁴ רמב"ם שכירות יא ו. על תקנות לטובת עובדים עניים ראה סעיף רסט.

⁴⁵ קדמוניות מפנקסאות ישנים עמ' 15, תקנה משנת שני"ה לפ"ק. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא עו החלטה משנת שפ"ח לפ"ק.

⁴⁶ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאי ת"י לפ"ק רג. וראה שו"ע חו"מ שלג ה: "משרתת... מקרי דבר האבוד".

⁴⁷ ספר תקנות ניקולשבורג קב תקנה לפני שנת תק"כ.

בשעה שהפרנסים מקבלים תקנות עליהם לבחון היטב את משמעותן על המעבידים ועל העובדים. כותב רמח"ל: "וכבר פטרו את הפועלים העושים אצל ב"ה מברכת המוציא ומברכות אחרונות דברכת המזון, ואפי' בקריאת שמע לא חיבוט ליבטל ממלאכתן אלא בפרשה ראשונה בלבד... שלא ליבטל ממלאכתו של בע"ה, ואם עבר ה"ז גזלן".⁴⁸

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות ליחסי עובד מעביד.⁴⁹ כותב החוקת עולם: "לכן יש לומר אם העבודה תלויה בבריאות האדם יש להזהר שלא להעביד את הפועלים יתר מדאי ובפרט בדורות הללו שהם דורות חלשים יש להקטין זמן העבודה וכל זמן סידור עבודה כדי לשמור בריאות הפועל...".⁵⁰ הרב אריאל פוסק: "בימינו לא יתכן שפועל יעלה בכבש ויטפס על אילן ללא אמצעי בטיחות, שלא היו בעבר".⁵¹

לפרנסים סמכות לתקן תקנות לטובת העובדים⁵² כגון תשלום דמי הבראה, דמי מחלה, דמי חופשה, ביטוח למקרה תאונה, פיצויי פיטורין,⁵³ זכויות פנסיה וכד'.⁵⁴ הרב שרמן פוסק: "חוקי המדינה שנועדו לטובת הציבור כולו ולתקנתו, יש ליתן להם את תוקף ההלכה של דינא דמלכותא, ובכללם החוק המגן על זכויותיו הכספיות ותנאיו הסוציאליים של העובד".⁵⁵ לפרנסים סמכות לתקן תקנות גם לטובת המעבידים.

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי... לתנאי עבודה צודקים והוגנים...".⁵⁶ מדינות אחדות קבעו בחוקתן עקרון זה.⁵⁷

⁴⁸ מסילת ישרים יא. וראה רבינו יונה על מסכת ברכות דף טז א בענין האומנים הקורין ק"ש בראש האילן וכו'. חכמים אף פטרו פועלים מתפילה בציבור, ראה שו"ת שלמת חיים קמא.

⁴⁹ אמנם כמה מנהגים ביחסי עובד מעביד שונו במשך הדורות. ראה, לדוגמא, הערה קודמת. וראה שו"ע או"ח קצא ב שעשיו פועלים מברכים את כל הארבע ברכות. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה עמ' 5 – 16 סעיף 22: "חוקים ינתנו לשם קביעת שכר עבודה, שעות עבודה ותנאי עבודה הוגנים". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

⁵⁰ חוקת עולם ב עמ' 416. על חולשת הדורות האחרונים ראה סעיפים עו צא.

⁵¹ הרב יעקב אריאל, "עזיבת הארץ ונטישת העיר מחשש סכנה", תחומין יב עמ' 197.

⁵² נראה, שהנהגת שכר מינימום אינה הוגנת, שכן פרנסת עובד עני מוטלת על החברה כולה, ולא רק על המעביד הנאלץ לשלם לעובד שכר גבוה מהמקובל בשוק החפשי. וראה בבלי בבא מציעא קיב ב: "ומשום כדי חייו דשכיר מפסדנא ליה לבעל הבית?" וראה שם קיג ב: "ולימא ליה לאו עלי קרמית וכו' ". וראה תקנות חכמי מכאס תקנה כז; הרב רפאל ברדוגו מתנגד למנהג שלפיו כל אלמנה יורשת מחצית מירושת בעלה, אפילו כאשר המנוח היה עשיר מופלג וכתובתה של האשה קטנה. וראה שו"ת אבני נזר חו"מ מב. עוד יש לדון האם קביעת שכר מינימום היא אכן לטובת כל העובדים, מאחר ויתכן שמעבידים ימנעו מלשכור פועלים. וראה סעיף רנו. אין מניעה לקבוע שכר מינימום בתנאי שהמדינה תחזיר למעביד את ההפרשים. כמו כן, ניתן לסייע לעובדים באמצעות מס הכנסה שלילי.

⁵³ ראה משך חכמה דברים טו יב – יד, שיש מצות הענקה רק אם בית דין מכר את העבד, אך במקרה שהעבד

מכר את עצמו לא מגיעה לו הענקה כי הוא קיבל את התמורה המליאה בעת המכירה.

⁵⁴ ראה שו"ת ציץ אליעזר ב כו.

⁵⁵ הרב אברהם שרמן, "מנהג המדינה ביחסי עובד ומעביד", תחומין יח עמ' 244.

⁵⁶ הכרזה כג 1.

הדרישה לתנאי עבודה צודקים והוגנים באה לידי ביטוי בהכרזה, באמנות ובחוקות

- ההכרזה קובעת: "כל עובד זכאי לשכר צודק והוגן".⁵⁸ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה השכר יהיה תלוי במורכבות העבודה ובהקפה,⁵⁹ וכן שלעובד זכות לקבל תשלום מוגדל בעבור עבודת לילה.⁶⁰ מדינות אחדות קובעות בחוקה שלעובד זכות לשותפות ברווחים.⁶¹
- ההכרזה קובעת: "כל אדם ללא כל הפליה, זכאי לשכר שווה בעד עבודה שווה".⁶² כך קובעות גם כמה מן החוקות.⁶³
- ההכרזה קובעת: "כל עובד זכאי לשכר... אשר יבטיח לו ולבני ביתו קיום הראוי לכבוד האדם שיושלם, אם יהיה צורך בכך, על ידי אמצעים אחרים של הגנה סוציאלית".⁶⁴ כך קובעות גם כמה מן החוקות.⁶⁵ חוקות של מדינות רבות קובעות שכר מינימום לעובד.⁶⁶
- האמנה קובעת שיש להבטיח בטיחות ובריאות בעבודה.⁶⁷ דרישה זו נזכרת בכמה מן החוקות.⁶⁸
- האמנה קובעת: "מדינות שהן צד באמנה זו... מכירות בזכותן של כל אדם להנאה מתנאי עבודה צודקים אשר יספקו במיוחד... הזדמנות שווה לכל אדם להתקדם בעבודתו לשלב מתאים גבוה יותר, בלא להתחשב בכל שיקול אחר לבד משיקולי ותק וכושר".⁶⁹
- ההכרזה קובעת: "כל אדם זכאי למנוחה ולפנאי, ובכלל זה הגבלת שעות העבודה במדה המתקבלת על הדעת וחופשה בשכר לעתים מזומנות".⁷⁰ כך קובעות גם כמה מן החוקות.⁷¹
- כמה מדינות קובעות שלעובדים זכות לפנסיה.⁷² באחרות קיימת הוראה חוקתית בדבר איסור הלנת שכר מרושעת.⁷³ בכמה מדינות קובעת החוקה שאין להוריד את שכרו של עובד אלא בהסכם שכר קיבוצי.⁷⁴ אחרות קובעות שאסור לפטר עובדים באופן שרירותי.⁷⁵

⁵⁷ ראה ICL חוקת ארגנטינה 14 bis (1); שם חוקת דרום קוריאנה 32 (3).

⁵⁸ הכרזה סעיף כג 3.

⁵⁹ ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) V.

⁶⁰ ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) IX.

⁶¹ ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) XI וחוקת ארגנטינה 14 bis (1).

⁶² הכרזה סעיף כג 2. כתבי אמנה 1037 סעיף 7 א 1.

⁶³ ראה ICL חוקת ארגנטינה 14 bis (1); שם חוקת הונגריה 70B.

⁶⁴ הכרזה סעיף כג 3.

⁶⁵ ראה חוקת איטליה 36 (1), שעל השכר להבטיח קיום חופשי ומכובד להם ולמשפחותיהם. ניסוחים כאלה

דומים להם ראה חוקת ברזיל 7 (0) IV; חוקת פורטוגל 1 59 (a); חוקת דנמרק 75 (1).

⁶⁶ ראה ICL חוקת דרום קוריאנה 32 (1); חוקת בולגריה 48 (5) וחוקת פארגוואי 92.

⁶⁷ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות כתבי אמנה 1037 סעיף 7 ב.

⁶⁸ ראה ICL חוקת בולגריה 48 (5). וראה שם חוקת הונגריה 70D (2) על הקמת מוסד לבטיחות בעבודה.

⁶⁹ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות כתבי אמנה 1037 סעיף 7 ג.

⁷⁰ הכרזה כד. וראה האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות 1037 סעיף 7 ד.

⁷¹ ראה ICL חוקת ארגנטינה 14 bis (1).

⁷² ראה ICL חוקת ספרד 50; שם חוקת שוויצריה 113 (2) b.

⁷³ ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) X.

⁷⁴ ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) VI.

⁷⁵ ראה ICL חוקת סלובקיה 36 (b). וראה שם חוקת ארגנטינה 14 bis (1); חוקת ברזיל 7 (0) I.

רסה. חופש להתאגדות מקצועית

אומרת התוספתא: "ורשאינן הצמרין והצבעין לומר כל מקח שיבא לעיר נהא כולנו שותפין בו. רשאים הנחתומין לעשות רגועה ביניהן. רשאינן החמרין לומר כל מי שימות לו חמור נעמיד לו חמור אחר... רשאינן הספנין לומר כל מי שתאבד ספינתו נעמיד לו ספינה אחרת".¹ פוסק השו"ע: "רשאים בעלי אומנות לעשות תקנות בענין מלאכתם כגון לפסוק ביניהם שלא יעשה א' ביום שיעשה חבירו וכיוצא בזה וכל מי שיעבור על התנאי יענישו אותו כך וכך".² מכאן שעובדים רשאים להתאגד - לקבוע לעצמם תקנון, לבחור לעצמם מנהיגים, לקצוב עונשים למי שיעבור על תקנותיהם וכל כיו"ב.³ כתב החזו"א: "ואפשר שזו תקנת חכמים... ליתן לכל אנשים בעלי אומנות אחת כח בית דין".⁴ לדעת האגרות משה, יש תוקף מחייב החלטות של התאגדות מקצועית רק אם רוב העובדים מאוגדים בה.⁵

כשם שיש לעובדים חופש להתאגד כך יש להם חופש שלא להתאגד.⁶

כבכל התאגדות, על התאגדות עובדים לקבל הסכמת אדם חשוב לכל החלטה שעשויה לפגוע במי שאינו חבר בה.⁷ מבאר הרב עזיאל: "... אבל כשיש אדם חשוב בעיר דרושה הסכמתו לתקנות אלה, כדי לתת להן החוקיות הדרושה. וטעמא דדינא הוא לפי שכל ארגון מקצועי איננו יכול להיות אוביקטיבי בהחלטותיו אלא הוא סוביקטיבי והנאתו העצמית עוצמת את עיניו לראות גם מצבו של בעל הבית. ולא עוד אלא שארגון אחד יוצר ארגון שני מתנגד לו והוא גם אינו מצטמצם בחוג ענינו הוא, ולא תחדל התנגשות תמיד בין שני הצדדים: הפועלים ובעלי הבתים, שיגררו אחריהם התנגדות עיוורת ואיבה תמידית".⁸ בקהילה שאין בה אדם חשוב רשאים חברי האיגודים לקבל החלטות כרצונם.⁹ מבאר המב"ט: "אם ימשך הזק לבני העיר גם הם יתקנו שלא יקנו מהם או יעמידו ויביאו להם אומנים אחרים".¹⁰

¹ תוספתא בבא מציעא יא יב. מבאר החזון יחזקאל ד"ה לעשות רגועה ביניהם: "חלוקת הרגעים עשה אתה ברגע פלוני ואני ברגע אחר. א"י מלשון מרגוע. אתה תנוח ביום פלוני ממלאכה זו ואני אנוח ביום (אחר)".
² שו"ע חו"מ רלא כח.
³ על חופש ההתאגדות ראה סעיף רכט.
⁴ חזו"א בבא בתרא ד ח. וראה דיני מנהגי ק"ק ארגיל כד ד, תקנה שהתקבלה שם: "ובני אומנים לגבי אומנתם חשיבי כעיר אחת".
⁵ ראה שו"ת אגרות משה חו"מ א נט.
⁶ ראה סעיף רכט. וראה שו"ת אגרות משה שם שחוכך בשאלה אם מיעוט רשאי שלא להצטרף לאיגוד מקצועי שהקים הרוב. ומעיר הרב עדו רכניץ, שמסתבר מאד לומר, שבמקום שמיעוט שאינו מאוגד נהנה בפועל מהחלטות האיגוד, כגון שהאיגוד שובת בדרישה להעלאת שכר ואם תתקבל דרישתו יעלה גם שכרו של המיעוט, רשאי הרוב לכופף את המיעוט לציית להחלטותיו. וראה שו"ת דרכי נועם חו"מ לח. וראה נתיבות המשפט חו"מ קעח משפט האורים ביאורים ס"ק ג.
⁷ ראה שו"ע חו"מ רלא כח בהגה: "מיהו אם ליכא הפסד לאחריני יכולין לתקן ביניהם מה שירצו". וראה סעיף רכט.
⁸ שו"ת פסקי עזיאל בשאלות הזמן מו.
⁹ ראה שו"ע חו"מ רלא כח.
¹⁰ שו"ת המב"ט א רלו.

בית הדין אחראי לאכיפת החוק על המתאגדים.¹¹

כל ההוראות לפרנסים הנוגעות לחופש התאגדות תקפות גם לגבי התאגדויות מקצועיות.¹²

בפוזנא החליטו שאפילו בית דין אינו רשאי להתערב בעניני איגודים מקצועיים ללא רשות ראש הקהילה: "הרב וזקני החברה אינם רשאים לעשות שום כפיות על הפסק שלהם רק רב מחויב לשלוח העתק פסק לפרנס החדש ופרנס החדש יתן רשות לשמשי קהל לכוף לקיום הפסק".¹³

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות להתאגדות מקצועית.¹⁴ כותב הרב עוזיאל: "הרי לך מפורש שרז"ל הכירו בתקנות ארגון בעלי אומניות או הסתדרות של פועלים ופקידים בהסתדרות כללית אחת או הסתדרויות פרופסיונאליות מקצועיות. וכך הדין נותן שלא להשאיר את הפועל יחידי בודד ויחיד עד שיצטרך להשכיר את עצמו בעד שכר פגוע להשביע רעבונו עם משפחתו בלחם צר ומים לחץ ובדירה אפלה ושפלה, וכדי להגן על עצמו נתן לו המשפט זכות חקית להתארגן, ולתקן תקנות מועילות לחברתו לחלוקת עבודה ישרה וצודקת בין חבריהם ולהשיג יחס מכובד ושכר הוגן לעבודתו, כדי לפרנס את ביתו באותה רמת החיים של בני עירו. ומסתבר שבכלל זה גם ארגון שותפי לקבוע לו מוסדות תרבות להעשרת השכלתו המדעית והאמנותית וידיעתו התורנית. מוסדות רפוי והבראה לחדש כחותיו המנוצלים מסבת עבודה ולרפא פצעיו הנגרמים לו ממנה. ועם זה גם ליצור לו קופת חסכון לימי זקנה או אינבלידיות".¹⁵

על הסכמת אדם חשוב בימינו פוסק הרב עוזיאל: "ולמעשה אני אומר לענין, כי לפי מצב תנאי העבודה בזמן הזה אין אדם חשוב יכול בעצמו לדון על תוקף חקיותיהם של הפועלים, אלא צריך לדעת להקים בית דין חשוב של יודעי משפטי התורה ואנשי מדע שיודעים פרק בתורת האיכונומיא הכלכלית ותנאי השוק החברותי והם בצרופם יקבעו חקת העבודה לפרטיה ולמנות אח"כ דיינים קבועים שידונו על יסוד חקה זו בכל הסכסוכים שיפלו בין הפועלים עצמם בנוגע לחלוקת עבודה צודקת ביניהם, ובין הפועלים ובעלי הבית בנוגע ליחסיהם ההדדיים".¹⁶ פוסק הרב משה פיינשטיין: "בערים שבמדינה זו לא ממונה שום חכם על כך ולכן הוא כליכא אדם חשוב".¹⁷ פוסק רש"ז אויערבאך: "גם יש לצדד דבאותם המקומות שהרבנים והת"ח שבעיר אינם מכניסים את ראשם בעסקי פועלים ושכר עבודה הו"ל כאילו אין שם חבר עיר".¹⁸

¹¹ על העמדת אגודת נגרים לדין ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב תרפז משנת השפ"ח.

¹² על התערבות שנועדה למנוע מחלוקות, ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' קסד החלטה משנת תצ"ז. וראה שם החלטה ב' קעא משנת תצ"ז לפ"ק: "בהתאסף אלופים פרנסים ומנהיגים קהילתינו יצ"ו פקחנו בענייני החברה חייטים שרבו כמו רבו ביניהם הסכסוכים...".

¹³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' קנז החלטה משנת תצ"ז לפ"ק. על חלוקת התפקידים שבין מרא דאתרא ובין הפרנסים בתחום השיפוט ראה סעיף כב.

¹⁴ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 23: "זכותם של עובדים להתאגד באגודות מקצועיות, להתקשר בחוזה תעריף... וכל המתנה על זכות זו תנאו בטל". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה הרב אורי דסברג, "ויתור עובד על זכויותיו", תחומין כ עמ' 80 – 83.

¹⁵ שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ מב. וראה את דברי הראי"ה קוק המובאים בסוף סימן רסד.

¹⁶ שו"ת משפטי עוזיאל חו"מ מב. על אדם חשוב בימינו ראה סעיף קכט.

¹⁷ אגרות משה חו"מ נט.

¹⁸ שו"ת מנחת שלמה פז ב.

*

במדינות המפותחות מאפשרים לעובדים להתאגד כרצונם ויחד עם זאת קיים פיקוח ציבורי על איגודים אלו.¹⁹ גם עובדי מדינה רשאים להתאגד,²⁰ אם כי קיימות הגבלות על התאגדויות של אנשי צבא, של משטרה ושל עובדי שירותים חיוניים אחרים.²¹

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לאגד אגודות מקצועיות ולהצטרף לאגודות כדי להגן על ענייניו".²² האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "מדינות שהן צד באמנה זו מתחייבות להבטיח: א. זכותו של כל אדם להתאגד עם אחרים לאיגודים מקצועיים, ולהצטרף לאיגוד מקצועי לפי בחירתו, בכפוף לכללי הארגון הנוגע בדבר בלבד, לשם קידום ענייני הכלכליים והחברתיים ושמירתם. שום הגבלות לא יוטלו על שימוש בזכות זו למעט אלו שנקבעו בחוק, והנדרשות בחברה דמוקרטית למען הבטחון הלאומי או תקנת הציבור, או לשם שמירת זכויותיו וחירויותיו של הזולת. ב. זכותם של איגודים מקצועיים להקים פדרציות או קונפדרציות (והמדינות מחויבות להבטיח) ואת זכותם של אלה להתאגד לארגוני איגודים מקצועיים בינלאומיים או להצטרף אליהם; ג. זכותם של איגודים מקצועיים למלא את תפקידם באורח חופשי, בלא שום הגבלות, לבד מאלה הקבועות בחוק והנדרשות בחברה דמוקרטית למען הבטחון הלאומי או תקנת הציבור, או לשם שמירת זכויות הזולת וחירויותיו".²³

רבות מן החוקות קובעות שלעובדים זכות להתאגד באיגודים מקצועיים.²⁴ בברזיל קיימת הוראה חוקתית לפיה אין רשות לעובדים להתאגד אלא באיגוד מקצועי אחד.²⁵

¹⁹ על הנוקים הכלכליים שגרמו גילדות באירופה ראה The European Miracle עמ' 98.

²⁰ ראה EB (2008) civil service, Conditions of service, Civil servants and unions.

²¹ ראה סעיף רסו.

²² הכרזה כג 4.

²³ כתבי אמנה 1037 8 1 א - ג. בספר The Constitution of Liberty עמ' 268, ובמיוחד בהערה 3, כתב שהיו זמנים ומדינות שבהן היתה לאיגוד מקצועי חסינות מפני נזקים שגרמו, הוא או הפועלים בשמו. האמנה מדגישה איפוא שהאיגוד המקצועי אינו עומד מעל לחוק. האמנה אינה אומרת מאומה על חובת המעביד להעסיק רק עובדים החברים באיגוד מקצועי ומכאן שהיא אינה מכירה בדרישה כזו. וראה, EB (2008) closed shop, שבארצות הברית, דרישה מעין זו של איגודי עובדים אסורה על פי חוק.

²⁴ ראה ICL חוקת גרמניה 9 (3) שלעובדים זכות להתאגד ולשפר את תנאי העבודה והתנאים הכלכליים של בעלי כל המקצועות. וראה שם חוקת פורטוגל 54 הוראה המאפשרת לעובדים של כל מפעל להתארגן ולהם סמכויות בין השאר לדרוש לקבל מידע מהמעביד וכן להיות שותפים בארגון מחדש של העבודה במפעל ועוד כיו"ב.

²⁵ ראה ICL חוקת ברזיל 8 (0) II.

רסו. זכות השביתה

המדינות המפותחות היום מכירות בזכות השביתה.¹ נשק השביתה ממלא תפקיד חברתי חשוב בצמצום הפערים הכלכליים והחברתיים,² אם כי לא אחת הוא מנוצל לרעה.³

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם אינה מזכירה את זכות השביתה,⁴ אך האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "מדיניות שהן צד באמנה זו מתחייבות להבטיח... זכות לשבות, ובלבד שישתמשו בה בהתאם לחוקי כל ארץ וארץ".⁵

האמנה מתירה למדינות להגביל את זכות השביתה: "סעיף זה אין בו כדי למנוע החלתן של הגבלות חוקיות על שימוש בזכויות אלה לגבי אנשי הכוחות המזוינים או אנשי המשטרה, או אנשי המנהל הציבורי".⁶

מדינות רבות קובעות בחוקתן את זכות השביתה.⁷ חוקת שוויצריה קובעת שלכתחילה מן הראוי לנסות ולפתור סכסוכי עבודה באמצעות בוררות.⁸ חוקת ברזיל קובעת שעל העובדים לשקול היטב אם לנקוט בשביתה ולבחון אילו מטרות הם רוצים להשיג באמצעותה.⁹ כמה מן החוקות אינן מתירות שביתה של שופטים, תובעים, המשטרה והצבא, של מכבי אש ושל כל מי שעוסק בהצלת חיים.¹⁰

*

עובד השובת בימינו אינו מתכוון להפסיק את עבודתו. אדרבא, הוא דורש להמשיך ולעבוד בתנאים עדיפים ומונע עובדים אחרים מלתפוס את מקומו. על פי התורה, עובד אמנם זכאי להפסיק את עבודתו בכל שעה שיחפוץ,¹¹ אולם זאת בתנאי שהפסקת העבודה אינה גורמת למעביד נזקים קשים. פוסק השלחן ערוך: "התחיל הפועל במלאכה, וחזר בו בחצי היום, חוזר, ואפילו קבל כבר דמי שכירותו ואין בידו לשלם לבעל הבית, יכול לחזור בו והמעות חוב עליו,

¹ ראה EB, strike.

² סתם שכיר הוא בסתמא עני, ראה רמב"ם שכירות יג ז. על מדיניות רווחה ראה סעיף רסט.

³ ראה Law, legislation and Liberty ח"ב 141 – 142.

⁴ יש להניח כי זכות השביתה הושמטה מההכרזה בשל לחץ המדינות בעלות המשטר הקומוניסטי.

⁵ כתבי אמנה 1037 8 1 ד.

⁶ כתבי אמנה 1037 8 2, וראה ההח"מ 871.

⁷ ראה ICL חוקת איטליה 40; חוקת ברזיל 9 (0) וחוקת שוויצריה 38 (3).

⁸ ראה ICL חוקת שוויצריה 28 (2), שבמדת האפשר יש לפתור חילוקי דעות באמצעות משא ומתן ופישור. וראה גם (4) שלמחוקק סמכות למנוע כמה קבוצות אזרחים מלשבות

⁹ ראה לדוגמה ICL חוקת ברזיל 9 (0). וראה EB, strike, שבארצות הברית לעובדי הסקטור הציבורי אין זכות שביתה. זכות השביתה גם אינה נזכרת בחוקת ארצות הברית.

¹⁰ ראה לדוגמה ICL חוקת סלובקיה 37 (4), ושם 54.

¹¹ הערת הרב נבנצל: "העובד לפי זמן (העובד לפי תוצרת נקרא קבלן ואינו יכול לחזור בו בחצי היום)".

שנאמר: 'כי לי בני ישראל עבדים' - ולא עבדים לעבדים".¹² פועל שהפסיק את עבודתו אינו זכאי לדרוש דרישות כל שהן מהמעביד או מפועלים אחרים.¹³ עם זאת, מדינה או קהילה רשאיות להכיר בזכות השביתה אם לדעת רוב מנין רוב בנין¹⁴ היא מועילה לחיזוק הדת או לתיקון העולם.¹⁵

מדינה או קהילה אף רשאיות לקבל תקנות המונעות שביתות חפוזות והמגבילות שביתות של עובדים חיוניים.¹⁶ בין השאר, ראוי לאפשר למעבידים ולעובדים גישה מהירה ויעילה לבתי דין שיכריעו בכל סכסוך שבין עובדים ומעבידים.

על שובתים מוטלות המגבלות הבאות

- פוסק הרב ישראלי: "שביתה פראית, היינו שלא על דעת הארגון המקצועי... אינה חוקית".¹⁷
- עובדי רפואה, כוחות בטחון וכוחות הצלה למיניהם רשאים לקיים שביתות רק אם הן אינן מסכנות חיים.¹⁸
- מורים למקצועות קדש אינם רשאים לשבות.¹⁹ הרב אהרן קוטלר פוסק, שגם מורים המלמדים למודי חול אינם רשאים לשבות: "וידוע גודל הקלקול הבא מבטלה וטיולי התלמידים והסתובבותם בשווקים וברחובות, שזה הפסד רוחני דלא הדרי".²⁰

¹² שו"ע חו"מ שלג ג. וראה רש"י בבלי בבא מציעא עז ד"ה יד פועל על העליונה. וראה שו"ת חוות יאיר קו על השלכות נוספות של כלל זה. וראה חזו"א, חושן משפט בבא קמא כג לח.

¹³ ראה חזו"א חו"מ ב"ק סוף סימן לח. וראה הרב אורי דסברג, "שביתת עובדים על פי ההלכה", סקירה ביבליוגרפית, תחומין ה עמ' 295 – 300.

¹⁴ על נוהל קבלת החלטות ראה סעיף קלז. וראה שבחי הראי"ה עמ' רצד: "העיר הרב: 'על שום מה חוגי הפועלים החילוניים הם השולטים עתה ביישוב, ולא חוגי היהדות הנאמנה?' והוא השיב: 'כיון שהללו - שומרי התורה - לא נתנו את דעתם עד כה במדה מספקת להגנה על זכויות העובד ולעוד כמה ענינים שבין אדם לחברו, ומצב זה תובע תשובה ותיקון'. וראה שו"ת שלמת חיים א פח: 'בענין מלמדי תינוקות אולי אין להם לקום באשמורת לאמירת הסליחות... שלא לבטל... (תשובה) לענין זה כיון דהמנהג כן הוי כהתנו מעיקרא". הרש"ז אויערבאך הורה למרצה המלמד לימודי קדש במכללה לשבות: "אדעתא דהכי - קבלת מרותם המקצועית, וכחברי הארגון - נכנסתם לעבודה". וראה ועלה לא יבול ב עמ' צט. ויש חולקים. ראה עלינו לשבח שמוות עמ' שצב: "ההלכה היהודית אינה מכירה כלל במושג 'שביתה'". וראה וחי אחיך עמד, תשובת הרב זילברשטיין עמ' ח - יא בהערה, ובעמוד ט הוא מתיר לרופא הנקרא להציל חולה מסוכן באמצע הלילה להתלבש תחילה, ונימוקו עמו: "מסתבר שאם נחייב רופא לתת כל ממונו ולרוץ בבגדי שינה, יהיו רבים שימנעו מלעסוק ברפואה". טיעון זה תקף, באופן עקרוני, גם לגבי זכות השביתה. וראה הערה 23.

¹⁵ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 23: "מובטחת בזה זכותם של עובדים... ולערוך שביתות לשם הגנת זכויותיהם ועניניהם הכלכליים". וראה שם עמ' 42: "הרב טיקוצינסקי מתנגד לנתינת כל הזכויות לעובד מבלי לתת בטחונות מתאימים לנותני העבודה ולבעלי הרכוש". בימינו זכות השביתה מוכרת במרבית המדינות המפותחות ולפיכך נראה שיש לה תוקף של מנהג דרך ארץ, ראה סעיף מא הערה 49.

¹⁶ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 42, הערה על סעיף 23, המובא בהערה 15: "הרב אושפיזאי והרב קניאל מציעים להוסיף בסוף הפסוק הראשון את המלים: "אם נותן העבודה אינו מסכים לבוררות לאומית המוכרת מטעם הממשלה או ממוסדות המשותפים של התעשייה והפועלים".

¹⁷ הרבנות והמדינה עמ' 330.

¹⁸ נשמת אברהם ג חו"מ שלג אות א. וראה הרב יצחק זילברשטיין, "שביתת רופאים" צהר ד עמ' קצב - קצח.

- בתנאים ובנסיבות המצדיקים זאת, יש מקום להתיר לעוסקים במקצועות חיוניים לשבות על פי גדרי הוראת שעה.²¹ פוסק האגרות משה בענין שביתת מלמדים : " ... אבל אם הוא באופן שאין להם כדי צורכם שלכן קשה לפנייהם ללמד בטוב עם התלמידים... אז אולי יש מקום להתיר מהא דיעת לעשות לה' הפרו תורתך".²² כותב הרב נבנצאל בהערותיו לספר זה: "אם כך יורעו תמיד תנאי הרופאים והמורים וכו' ולא ירצו אנשים להכנס למקצועות אלו".²³
- רק מרא דאתרא או בית דין רשאים להתיר שביתה על פי גדרי הוראת שעה. הרש"ז אויערבאך פוסק: "נלע"ד פשוט דלאו כל כמיניהו של המלמדים לעשות דין לעצמם מבלי להמלך תחילה עם רב העיר".²⁴
- בשום מקרה אסור לשובתים לפגוע במי שממלא את מקומם. פוסק הרב משה פיינשטיין: "אבל ודאי לעשות דברים שלא כדיני התורה כגון להכות את אלו שיתרצו לעבוד כשהם יעשו שביתה... אסור לא רק על ידי העכו"ם אלא אף על ידי עצמם דעל הכאה גם בהסכם אדם חשוב מסתבר שאסור".²⁵
- גם במקרה ששביתה מותרת,²⁶ ראוי לעובדים להחליט על שביתה במתינות רבה, שכן עדיף לישב חילוקי דעות באמצעות בורות או באמצעות בית דין. פוסק הרב נבנצאל: "הממשלה אומרת שאין כסף לתוספות שכר, והרופאים חושבים שבכל זאת מגיע להם – מה עושים אנשים מבוגרים במקרה כזה? הולכים לצד שלישי שיכריע, הולכים לבורר כלשהו; יהודים הולכים לדין תורה, לרב".²⁷

¹⁹ שו"ע חו"מ שלג ה בהגה. וראה הרב י. ש. אלישיב, "שביתת מורים", תחומין כד עמ' 73 – 76.

²⁰ שו"ת משנת רבי אהרן עא.

²¹ ראה סעיף פא.

²² שו"ת אגרות משה חו"מ נט. וראה שו"ת יחווה דעת ד מח החוכך להתיר למורים לשבות מכח "עת לעשות לה' ". האדר"ת מעיד על עצמו, ראה סדר אליהו עמ' 65: "הסכמנו שלא להורות גם בימי החג שום שאלה... (ו)שאלתי לזקן גדולי הדור הגאון מקאוונא והשיבני שאין בזה שום חשש איסור וגם הוא עשה כן, וכן נהוג בכל תפוצות ישראל". וראה סדר פרשיות להאדר"ת עמ' שמו, שבמשך ששה שבועות האדר"ת שבת ולא פסק בעניני איסור והתר! וראה תקנות חכמי מכנאס תקנה מט, שחברי בית הדין שבתו במשך חודש כמחאה נגד נתבעים אלימים, שאינם נשמעים לדיינים. וראה שו"ת ויאמר יצחק ב חו"מ צז, שכמחאה על כך שחכמים נדרשים לשלם מס הסכימו כמה רבנים לבטל את השחיטה.

²³ כת"י.

²⁴ שו"ת חכמת שלמה פז. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ג עד: "והנה בדבר ענין השביתות בישיבה שהוא בעצם דבר האסור מצד בטול תורה... ודאי בכל שביתה צריך לדון בכובד ראש גדול ובעצם יש להצריך ע"פ הוראת חכם דוקא אך שקשה כמובן למצא חכם שיורה בענינים כאלו לכן אין מוחין כשדנין לעצמן אם הוא צורך גדול". וראה שו"ת תשובות והנהגות ה שפב.

²⁵ שו"ת אגרות משה חו"מ נח, וראה יש"ש ב"ק ג כא; חזו"א חו"מ ב"ק כג לו-לח.

²⁶ ראה מנחת אברהם א לח, שבנסיבות מסוימות רשאי עובד לשבות מדין "עביד איניש דינא לנפשיה". וראה סעיף שכו.

²⁷ שיחות לספר במדבר שיחה כח, עמ' שח. וראה שו"ת חוות יאיר קו: "ופעמים רבות שבאו לפני נדון בה"ב ומשרת שחזרו בהם... ומימי לא פסקתי דין ביניהם, רק טרחתי מאד עד שמצאתי פשר דברי".

פרק נג. רווחה**רסז. חירות ממחסור**

אומרת הגמרא: "עני חשוב כמת".¹ אומר המדרש: "אין בעולם קשה מן העניות שהיא קשה מכל יסורין שבעולם".² כתב הפלא יועץ: "... שכל ימי עני רעים ומרים כלענה ורוש".³

עוני מכביד מאד על הגשמת יעודי התורה**טובת היחיד**

אמונה פסוק מפורש במשלי: "... הטריפני לחם חקי. פן אשבע וכחשתי ואמרתני מי ה' וגו'".⁴ הגמרא אומרת: "שלשה דברים מעבירים את האדם על דעתו ועל דעת קונו, אלו הן עובדי כוכבים, רוח רעה ודקדוקי עניות".⁵ אומר המדרש: "אמר ר' יהודה ברבי סימון העני הזה יושב ומתערעם. מה אני מפלוני. הוא ישן על מטתו ואני ישן כאן. פלוני ישן בביתו ואני כאן ועמדת אתה ונתת לו - חיך שאני מעלה עליך כאילו עשית שלום בינו לביני".⁶

מצוות קיומן של מצוות רבות כרוך בהוצאות כספיות.⁷

תלמוד תורה שנינו: "אם אין קמח אין תורה".⁸

בריאות הגוף והנפש מצוקה כלכלית אינה מאפשרת ניהול אורח חיים בריא וקבלת טיפול רפואי בשעת הצורך.⁹

כבוד פסוק מפורש בקהלת: "חכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעים".¹⁰

פיתוח האישיות כותב ערוך השלחן: "ואמרו חז"ל 'כל המצפה על שלחן אחרים עולם חשוך בעדו', והכוונה שמאבד דעתו ונמשך אחרי דעות המאכילו...".¹¹

¹ בבלי נדרים סד ב. על הגדרת עני ראה נקדש בצדקה פרק ז.

² שמו"ר לא יא. וראה בבלי ב"ב קטז א: "... קשה עניות בתוך ביתו של אדם... יותר מחמשים מכות".

³ פלא יועץ ערך עניות.

⁴ משלי ל ח - ט.

⁵ בבלי עירובין מא ב.

⁶ ויקר"ר לד טז.

⁷ ראה אוצר הפוסקים שו"ע אבהע"ז א ס"ק כב.

⁸ משנה אבות ג יז. וראה בבלי יומא לה ב; בבלי מנחות קג סוף עמוד ב; רש"י בבלי סנהדרין כו ב ד"ה מחשבה וד"ה מועלת; רמב"ם דעות ה יא.

⁹ ראה רש"י בבלי קידושין פב א ד"ה טוב שברופאים. על אורח חיים בריא ראה סעיף רעט.

¹⁰ קהלת ט טז. וראה ויקר"ר לד ו.

¹¹ הגדה של פסח עם פירוש ליל שימורים ד"ה צא ולמד מה בקש לבן הארמי וכו'. וראה ליקוטי מוהר"ן א סו ג.

שלום בית אומרת הגמרא: "... אין מריבה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא על עסקי תבואה".¹²

טובת הכלל אומר החכם מכל אדם: "גם לרעהו ישנא רש", ומבאר רש"י: "אפילו לשוביניו ואוהביו".¹³ עוד אומר שלמה המלך: "ועל פת לחם יפשע גבר",¹⁴ וכותב המהרש"ק: "... יאמר כי מעשה הצדקה בעצמו... ימשך ממנו השלום ויושלם הקבוץ המדיני כי הוא משים שלום בין האנשים ומונע גניבה גזלה וקטטות ומריבות אשר יוכרחו לעשותם הרעבים ללחם אם פורש אין להם".¹⁵

טובת המדינה אומר הנביא: "... והיה כי ירעב והתקצף וקלל במלכו...".¹⁶

עוני עלול לגרום לירידה מארץ.¹⁷

קידוש השם כותב הנצי"ב: "חרפת רעב לישראל יש בזה חלול השם, שנצרכים לבריות ומפזרים עצמם לבין אומות העולם".¹⁸

בנוסף למצות צדקה המוטלת על כל אחד קבלו חכמים תקנה המחייבת את כלל הציבור. פוסק הרמב"ם: "כל עיר שיש בה ישראל חייבים להעמיד מהם גבאי צדקה אנשים ידועים ונאמנים... והן מחלקים המעות מערב שבת לערב שבת ונותנים לכל עני ועני מזונות המספיקים לשבעה ימים. וזו היא הנקרא קופה. וכן מעמידים גבאים שלוקחים בכל יום ויום... ומחלקים את הגבוי לערב בין העניים ונותנים לכל עני ממנו פרנסת יומו וזהו הנקרא תמחוי".¹⁹

אומרת הגמרא: "כל צדקה וחסד שישאל עושיין בעולם הזה שלום גדול ופרקליטין גדולין בין ישראל לאביהן שבשמים".²⁰ פוסק הרמב"ם: "ואין כסא ישראל מתכונן ודת האמת עומדת אלא בצדקה... ואין ישראל נגאלים אלא בצדקה".²¹

¹² בבלי בבא מציעא נט א.

¹³ רש"י על משלי יד כ.

¹⁴ משלי כח כא. וראה מאמר על יהודי ונציה עמ' 81.

¹⁵ שנים עשר דרושים הדרוש האחד עשר. וראה בבלי שבת לב א: "אבב חנואותא נפשי אחי ומרחמי, אבב בזיוני לא אחי ולא מרחמי". וראה רש"י בבלי סוטה לח ב ד"ה ופטרנוהו בלא מזונות.

¹⁶ ישעיהו ח כא. וראה רד"ק שם. וראה ראב"ע על שמות כב כז, המקשר בין המצוה להחזיר את העבוט ובין האיסור לקלל את הדיין.

¹⁷ ראה תנחומא תזריע ו. הערת הרב נבנצל: "ואולי זה המשך הפסוקים ויקרא כ"ה ל"ה – ל"ח, יוכי ימוך וגוי והחזקת בו וגוי וחי אחיך עמך, כלומר בא"י, שכן 'אני וגוי' לתת לכם את ארץ כנען להיות וכו', כי אם לא תתן לו יצטרך לצאת וידמה ח"ו כמי שאין לו גוי".

¹⁸ שאילות דרב אחאי גאון עם פירוש העמק שאלה, קדמת העמק הראשון יג. וראה חכמת אדם קמו ו.

¹⁹ רמב"ם מתנות עניים ט א - ב.

²⁰ בבלי בבא בתרא י א.

²¹ רמב"ם מתנות עניים י א.

גדול עונשו של ציבור שאינו מסייע לעניים כראוי. אומר הנביא הושע: "שמעו דבר ה' בני ישראל כי ריב לה' עם יושבי הארץ..."²², ומבאר הרד"ק: "כי בתנאי נתתי להם את הארץ שיעשו בו צדקה ומשפט ובה התנתי להם שיהיו עיני בה מראשי השנה ועד אחרית שנה..."²².

על בתי הדין לאכוף את ביצוע תקנת החכמים.²³

על הפרנסים לודא שהאזרחים נהנים מחירות ממחסור. זו דרך הבורא. אומר הנביא: "כי אני ה' עשה חסד משפט וצדקה בארץ..."²⁴.

הכתובים מעידים שאברהם אבינו וכמה ממלכי ישראל עשו משפט וצדקה.²⁵

מעיד הרמב"ם: "מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להם קופה של צדקה, אבל תמחויו יש מקומות שנהגו בו ויש מקומות שלא נהגו בו".²⁶ במעלה החליטו: "כל קהלה וקהלה מחויבת לעשות תיקון הגון על הצדקה, כדי שיהא להם די סיפוקם לצורך הצדקה".²⁷

גדול שכרם של פרנסים המבטיחים חירות ממחסור. כותב הרמב"ן: "ודוד המלך גבר על כל שונאיו ונתקיימה מלכותו בזה... שאפילו המלכים אין מלכותם מתקיימת אלא בצדקה".²⁸

גם כיום יש להבטיח חירות ממחסור. כותב החוקת עולם: "יש חוב על הממשלה לעשות משפטים על הצדק החברותי ולהשים מסים על העם אשר ממנה תנתן צדקה לעניים לזקנים

²² רד"ק הושע ד א. וראה משנה אבות ה ט: "בארבעה פרקים הדבר מתרבה...". וראה איכה רבה א כח; פירוש הרמב"ן על התורה בראשית יט ה; ספר חסידים (מרג.) ריא.

²³ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ט ג: "יובית דין של אותה העיר עם כל זקני העיר... ואומרים שם בתוך הנחל... ידינו לא שפכה את הדם הזה... כלומר שלא בא לדינו הנהרג הזה ופטרנוהו בלא מזונות...". וראה נתיבות המשפט, חו"מ עב משה"א ביאורים יט; שו"ת מהר"ם מינץ ס; שו"ת מים עמוקים ב נט.

²⁴ ירמיה ט כג. וראה מו"נ ג נד.

²⁵ על אברהם אבינו ראה בראשית יח יט; על משה רבינו ראה דברים לג כא; על דוד המלך ראה שמואל ב ח טו; על שלמה המלך ראה דברי הימים ב ט ח; על המלך חזקיהו ראה רש"י ישעיהו ט ו. על המלך יאשיהו ראה ירמיהו כב טו. וראה בבלי סנהדרין ו ב: "דן את הדין זיכה את הזכאי וחייב את החייב וראה שנתחייב עני ממון ושלם לו מתוך ביתו זה משפט וצדקה, משפט לזה וצדקה לזה. משפט לזה שהחזיר לו ממון וצדקה לזה ששילם לו מתוך ביתו".

²⁶ רמב"ם מתנות עניים ט ג. וראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 256: "הקהילה היהודית ראתה עצמה מחוייבת לדאוג לרוחה סוציאלית ומינימלית של יחידיה, ולשם כך הקצתה משאבים, מינתה בעלי תפקידים וקיימה מוסדות צדקה וחסד, במידה שלא היה דומה לו בקהילות דתיות אחרות באימפריה העות'מאנית", וראה שם ציון 644.

²⁷ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רא. וראה סעיף צב.

²⁸ כתבי רמב"ן ב דרשה על דברי קהלת עמ' רו.

ולחולים ולכל אלו שאין בידם לפרנס עצמם בלי עזר".²⁹ פוסק החכמת אדם: "ובזמן הזה אין נוהגים בקופה ותמחוי מכל מקום בכל עיר ועיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהן גבאים לצדקה ידועים לנאמנים..."³⁰.

נחלקו הדעות בשאלה האם בימות המשיח יהיו עניים.³¹

*

העוסקים במדעי המדינה והחברה מדגישים את השלכות העוני על כל תחומי החיים.³² בדורות האחרונים חל שנוי גדול בגישה לעוני. בעוד שבעבר, נתפס העוני פעמים רבות כבלתי נמנע, כיום המדינות המפותחות עושות רבות למען העניים, אם כי עדיין אין הסכמה לגבי שיטות המאבק בעוני.

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם אומרת: "... בנין עולם, שבו יהנו כל יצורי אנוש מחירות... ממחסור, הוכרז כראש שאיפותיו של כל האדם".³³ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "מדינות שהן צד באמנה זו, בהכירם בזכותו הבסיסית של כל אדם להיות מוגן מפני רעב..."³⁴.

בחוקת של כמה מדינות באה לידי בטוי השאיפה לחירות ממחסור.³⁵

²⁹ חוקת עולם ב עמ' 386. ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה עמ' 5 – 16 בהקדמה: "... ובגמרנו אומר לכונן את מדינתנו על אדני שלום וצדק... ולהשרות בטחון ושפע על כל השוכנים בתוכה".

וראה סעיף רסח הערה 43.

³⁰ חכמת אדם קמז ד. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד קמט; דרך אמונה זרעים, הלכות מתנות עניים ט ס"ק כג.

³¹ ראה סוף סעיף קצג.

³² ראה דו"ח הבנק העולמי World Development Report 2000/2001 עמ' 1, על ההשלכות הקשות של עוני. וראה The world health report 2001 עמ' 40 - 41 על השפעת עוני על בריאות הנפש. ראוי להעיר כי קיימים ציבורים בישראל בהם ראש המשפחה מקדיש את זמנו ללימוד תורה ולשם כך מוכנה משפחתו לחיות בעוני אך מרבית התופעות הקשות הקשורות לעוני אינן קיימות במשפחות אלו. בדיונים על עוני מן הראוי להתייחס למשפחות אלו באופן שונה מאשר לשאר העניים.

³³ הכרזה בהקדמה.

³⁴ כתבי אמנה 1037 11 2. וראה ההה"מ 881.

³⁵ ראה ICL חוקת יפן בהקדמה; חוקת דרום אפריקה 198 (a). וראה חוקת שוויצריה בהקדמה, שחוסנו של עם נמדד על פי מדת רווחתם של החלשים ביותר.

רסח. זכות לשירותי רווחה¹

- א. לכל אחד זכאי לפנות גם מי שאשם בעונו² ואפילו רשעים.³
- ב. תושב חוץ אינו זכאי לכלל שירותי הרווחה⁴ אלא רק לסיוע חיוני.⁵
- ג. שויון⁶
- ד. ללא דרישות שרירותיות⁷
- ה. ללא דרישות מכבידות⁸ כותב הראי"ה קוק: "הצדקה... צריכה להצטיין בארבעה דברים... הב' שתהא בשימת לב שלא יפול רוחו של המקבל באופן שיאבד על ידי קבלתו את כבוד נפשו... לא על ידי שמשים ופקידים... ורבות יהי העני שבע כעס ובוז עדי ישיג הרשיון והאפשרות להיות נהנה מהצדקה, בהיותה מוקפת גדרים והרצאות של תנאים שונים כעין לקיחת פתקא מפקיד אחד לחבירו..."⁹
- ו. נגישות נוחה כותב המב"ט: "העמדת גבאי צדקה וסדר חילוקה הכל תיקון חכמים ז"ל, דמן התורה צריך לתת לכל עני די מחסורו בזמן שצריך לו והם תקנו שיהא מוכן לשעת הצורך"¹⁰.
- בטיקטין החליטו: "... ועל כל פנים יעשו שני גבאי צדקה היושבים תמיד בביתם ואינם נוסעים לשום נסיעה בעולם"¹¹.

¹ ראה סעיף צח.

² ראה נקדש בצדקה פרק ט סעיפים רכג – רכה.

³ ראה פאר הדור ב עמ' עו: "ולא מצינו בצדקה מעולם אפליה כלשהי בין נפש לנפש". וראה סעיף צג הערה 21. על חובות יחיד ראה שו"ע יו"ד רנא א – ב; שו"ת תשובות והנהגות ב תסז. וראה יעלוז חסידים שטו – שכ ד"ה אבל אם יש לך.

⁴ ראה שו"ע יו"ד רנא ג, ואין חולק שעניי עיר אחרת זכאים לצדקה. וראה סעיף רלא הערות 31 – 34.

⁵ ראה כף החיים למהר"ח פאלאג'י ה כב. וראה סעיפים רלא רסז.

⁶ ראה סעיפים צג צד. חכמים לא הורו לקופת צדקה לתת לת"ח יותר מאשר לע"ה.

⁷ דרישה שאינה שרירותית היא, לדוגמא, דרישה שצריך ימכור קצת מרכושו בטרם הוא מקבל מן הציבור, ראה רמב"ם מתנות עניים ט יד – יז; נקדש בצדקה קצב – קצד.

⁸ ראה סעיף צא.

⁹ עין איה ברכות ב פרק תשיעי קיז. וראה עולת ראייה הגדה של פסח ד"ה כל דכפין ייתי וייכול. וראה שו"ת משנה הלכות יג קעג, שאין לעשות תקנה שמי שאין לו תעודה מטעם רב העיר אינו רשאי לקבץ צדקה. מעין זה ראה משך חכמה דברים כו יב בסוף.

¹⁰ קרית ספר על רמב"ם מתנות עניים פרק ט. וראה רמב"ם אישות כא ה: "... ועזרא תיקן שתהיה אשה משכמת ואופה כדי שתהיה הפת מצויה לעניים". וראה בבלי תענית כג ב והמיוחס לרש"י שם.

¹¹ פנקס קהל טיקטין 358 ד, החלטה משנת ת"ע לפ"ק. וראה רש"י בבא בתרא ח ב ד"ה שגבויה וחלוקה שוה: "לפיכך אין גביו בשנים שלא יצטרכו לטרוח ולבקש את השלישי לחלק".

- ז. רמת חיים נאותה¹² לכל נצרך¹³ זכות לדיור,¹⁴ לבריאות,¹⁵ לסיוע לצורך נשואיו,¹⁶ לחינוך הילדים,¹⁷ לשמירת מצוות¹⁸ ולקבורה.¹⁹
- ח. כבוד הנזקקים א. מתן על פי עקרונות מעלות הצדקה שמונה הרמב"ם.²⁰
ב. שמירה על רמת חייו של עשיר שהעני.²¹ ג. ארגון שירותי רווחה שאינם גורמים לבזיון.²²
- ט. זכות לפרטיות הירושלמי מספר על גבאי צדקה שהיה נותן את הצדקה בלילה כדי שהמקבלים לא יתביישו.²³
- רבינו בחיי כותב: "... וכן אמרו במדרש ד' פתחים היו לו לביתו של אברהם, והיו לד' רוחות העולם, וכל מי שנכנס בפתח זה יוצא בפתח אחר כדי שלא יתבייש מפני עוברי דרכים".²⁴

¹² ראה רמב"ם מתנות עניים ז ו; שם ז ח; שם ז ג.

¹³ ראה הה"מ 881 882 886. במדינות המפותחות כיום קו העוני נקבע באחת משתי דרכים: א. לפי הצריכה הקלורית היומית. שיטה זו דומה להגדרת העוני בתורה, ראה נקדש בצדקה פרק ח. ב. על פי השכר הממוצע במשק. במדינת ישראל נוקטים בדרך השניה. וראה תורת המדינה, קביעת קו העוני לפי ההלכה, עמ' 358 - 384.

¹⁴ דיור כולל ריהוט מינימלי, ראה רמב"ם מתנות עניים ז ב - ד. פשיטא, שהדיור צריך להיות ראוי למגורים, דהיינו שהצנרת תקינה, אין בו בעיות רטיבות, יש בו אמצעי חימום לחורף וכד'.

¹⁵ ראה ספר החינוך תעט; שו"ת שאילת יעב"ץ א ג; נשמת אברהם יו"ד שלו אות ט. וראה סעיף רפ.

¹⁶ ראה רמב"ם מתנות עניים ז ד וכן ח טז.

¹⁷ ראה סעיפים רעא רעד.

¹⁸ ראה נקדש בצדקה פרק ו. וראה שו"ע יו"ד רנ ד, ושו"ע או"ח תכט א. וראה סידור עולת ראייה ב הגדה של פסח ד"ה כל דכפין ייתי וייכול וכו'. וראה סעיף רמז.

¹⁹ ראה רמב"ם מתנות עניים ט יב. וראה שו"ת התשב"ץ ג יג: "מי שמת והוא אמוד יוקח מנכסיו שלשים זוזים ואם הוא בינוני עשרים זוזים עד עשרה ומי שהוא נצרך יתעסקו בו חנם". וראה פנקס ועד ק"ה פאדוואה החלטה שסד משנת שעי"ז לפ"ק.

²⁰ ראה רמב"ם מתנות עניים י ז - יד. בין השאר יש להשתדל לסייע לעני עוד בטרם הוא פונה כמבואר שם הלכה יא. וראה רש"י בבלי חגיגה ה א ד"ה זה הממציא לעני מעות בשעת דחקו.

²¹ ראה רמב"ם מתנות עניים ז ג: "היה דרכו של זה העני לרכוב על הסוס ועבד רץ לפניו והעני וירד מנכסיו קונין לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו". וראה רמב"ם מתנות עניים ז ח וכן ח טז. וראה רמב"ם מלוה ולוה ב ב בדין מסדרים לבעל חוב. על משמעות הדבר אנו למדים מפירוש (המיוחס לרש"י) תענית ד"ה או חברותא או מיתותא: "אם אין חבריו של אדם נוהגין בו כבוד כבתחילה נוח לו שימות". וראה ספר חסידים (וויס). תתע. בימינו מצאנו בטוי לעקרון זה בשיעור קצבת אבטלה.

²² ראה הערה 9. וראה עמק הנצי"ב על דברים טו יא; מועדים וזמנים ז קסח.

²³ ראה ירושלמי שקלים ה ד. וראה בבלי חגיגה ה א: "יכי את כל מעשה האלהים יבא במשפט על כל נעלם [אם טוב ואם רע].... מאי אם טוב ואם רע? זה הנותן צדקה לאשה בסתר דקא מייתי לה לידי חשדא". וראה שו"ת מהר"י מינץ ז: "על דבר הכנסת אורחים על פי פתקין הנחלקין מן הקלפי כפי ההזדמנות. ויש מהם אומרים שהאורח יקח הפתקה מן הקלפי ולא הפרנס כדי שיתבייש העני ולא יוסיף לבא עוד... חלילה וחס לתקן תקנה לבייש העני ולזלזלו".

²⁴ כד הקמח אורחים. וראה רש"י יבמות ק א ד"ה ה"ק: "מעשר עני אין מתחלק בגורן אלא בתוך הבית... ועוד משום דלא ליכספו עניים".

- י. סודיות הוא²⁵. פוסק הרב בלוי: "לפרסם שם העני שקיבל, איסור גמור
- הקהילה הפורטוגזית בתוניס החליטה: "לא יורשה שום אדם שיתגלה על העניינים... שהם נצרכים לקחת מהקופה... אלא דוקא הגזבר שהוא הממונה כעת על דנא פתגם לדעת, ובלעדו לא ירים איש את ידו לדעת..."²⁶ בכמה ערים החליטו לתמוך בנוזקים על סמך פניית פרנס אחד, רב אחד או אחד הנכבדים מבלי ששאר הפרנסים ידעו במי מדובר.²⁷
- יא. כבוד למנהגי הפונים פוסק הרב שטרנבוך: "בשו"ע... מביא הרמ"א שמנהג לקנות חטים לחלקם לעניים לצורך פסח... ונראה שחייבין לתת לו ברווח, כגון לתת לו מצות עבודת יד ומשעת קצירה אם נוהג כן... ואף שזהו רק הידור אבל כיון שנוהג כן וזהו צרכו ראוי לתת לו..."²⁸
- יב. יש לפרסם את כל המידע הנוגע לשירותי הרווחה.²⁹
- יג. נזקק רשאי לתבוע לדין את שירותי הרווחה כדי לממש את זכותו.³⁰
- יד. כל אחד רשאי לסרב לקבל סיוע,³¹ אולם בתנאי שסירובו אינו מסכן את חייו ואת בריאותו³² ואינו פוגע באחרים.³³

²⁵ צדקה ומשפט פרק א ציון ק, וראה רש"י בבלי סוכה מט ב ד"ה הוצאת המת והכנסת כלה וד"ה דברים שדרכן לעשות בצנעא. וראה ספר חסידים (מרג.) של.

²⁶ פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס עמ' 100.

²⁷ ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה א קצח; שם רלו; שם רנה; פנקס קהל וירונה ב תרז; שם ב תריב.

²⁸ ראה מועדים וזמנים ז קסח. וראה סעיף רטז.

²⁹ ראה סעיף צח.

³⁰ האזרחים והתושבים שותפים בקופת הציבור, ראה סעיף לח הערות 32, 33, ולפיכך הם רשאים לתבוע את חלקם.

³¹ הפוסקים סוברים, שאין לקבל תקנה המונעת עניים מלחזור על הפתחים כדי למנוע טרדה לציבור או מחשש שאם העשירים יתנו לעניים אלה הם יתנו פחות לקופת הצדקה. ראה אהבת חסד חלק ב פרק יז בהערה; דוב רוזן, "שאלות חכם של עובד מדינה", תחומין י עמ' 132 – 147; תשובת הרב זיון שם עמ' 135 – 137; שו"ת אגרות משה יו"ד א קמט; ושו"ת משנה הלכות יג קעג. תקנות בדבר הגבלות על מקבצי נדבות ראה פנקס קהילת רומא החלטה 765 משנת ת"כ לפ"ק. וראה שם החלטות 159 549 663.

³² ראה רמב"ם מתנות עניים י יט, שחולה בעל יסורים שאינו נוטל צדקה הרי זה שופך דמים. מסתבר שרק בית דין כופה נזקק לקבל צדקה, וראה סעיף רפ הערה 59.

³³ ראה ספר חסידים (וויס.) תתסה.

על הפרנסים לפקח על שירותי הרווחה, להרחיבם ולשפרם.

כאשר יד הציבור משגת, מן הראוי להגדיל את התמיכה בנזקקים.³⁴ כאשר יד הציבור אינה משגת, אין מנוס מהקטנתה. בפוזנא החליטו: "והאלופים טו' אנשים אזנו ותקנו שאין כח ביד הכשרים להוסיף הוצאה אפילו לצורך עניים רק מאה זהובים לכל שבוע..."³⁵

על הפרנסים לבדוק את זכאותם של הפונים.³⁶ בליטא החליטו: "איש עני ורש אשר יבא לבקש ערך כסף לנדוניית בתו, יחקרו אחריו ראשי הקהלה יצ"ו אם נצרך הוא לכך כי אולי מערים הוא ויש לו".³⁷ בפוזנא החליטו: "האלופים גבאים יעינו ויחפשו בצעטיל של הקצבה, למי ומי נותנים קצבה, למען אשר לא יהיו מוכשלים ליתן קצבה למי שאינו הגון ליתן לו..."³⁸ בפאס החליטו: "... רבו כמו רבו עניים בעירנו זאת... ועל כולן אלו הבאים מאשכנז ופולוניא... ואחר כך נגלה רעתם שמזייפים אגרותיהם... על כן הסכמנו אנו... שכל הבא לשאול מארץ אשכנז ופולוניא... אין לו מהקהל כי אם שני איריאליס ולא יותר... וכל הרוצה לתת יותר מזה מן הקהל הוא עובר על הסכמת בית דין והקהל... והרי הוא גוזל את הרבים וגוזל עניים".³⁹

לפרנסים סמכות לשלול זכאות לסיוע על פי גדרי הוראת שעה.⁴⁰ כותב הרש"ר הירש: "... הפעולה הכי נכבדה במעשה הצדקה בפעולות העדה... גם לנהל בהשכל ודעת את חלוקת הצדקה, לבל יסבבו להתפשטות העצלות והבטלה והשחתת המדות בקרב חברי קהל עדתם".⁴¹

³⁴ למרות שעני זכאי לקבל די מחסורו, תקנו חכמים שהקופה חייבת לתת רק סכומים מוגדרים, מזון שתי סעודות ומזון ארבע עשרה סעודות וכד', ושאר הצרכים ינתנו לפי האפשרויות של הציבור. עם זאת הקהילות בישראל היו נותנות הרבה יותר מכך, בעיקר בשעות מצוקה. ראה פנקס קהל קאסאלי מונפירטו, החלטה תמ משנת השפ"ט: "... כי בעוונותינו מטה מאד ידנו ומאודנו לכל הצרות והמצוקות העומדות נגדנו... על כן יושם פארטי שיוכלו הפרנסים יצ"ו ללוות לצורך פרנסת עניי העיר".

³⁵ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תקבט החלטה משנת ת"ז לפ"ק. וראה פנקס קהילה רומא החלטה 168 משנת השפ"ה. וראה שו"ת מהר"ם מינץ ס, שעל בני העיר לתת רק רביעית המעשר לקופת הצדקה. וראה ערוך השלחן יורה דעה רמט ג.

³⁶ ראה רמב"ם מתנות עניים ז ו; נקדש בצדקה פרק יא.

³⁷ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ז לפ"ק קיט. וראה פנקס קהילת רומא החלטה 41 משעת השע"ח.

³⁸ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתמה החלטה משנת תס"ה לפ"ק. וראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב החלטה תקנו משנת שפ"ה לפ"ק בדבר מנוי חוקר שיבדוק את מכתבי ההמלצה של הפונים.

³⁹ כרם חמר ב תקנה מו. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג פח; שם ועד שצ"ט לפ"ק שעח; שם ועד ת"ל לפ"ק תרסו. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' רד החלטה משנת תל"ב לפ"ק. וראה יעלזו חסידים שטו – שכ ד"ה אבל אם יש לך, שאין לתת צדקה למי שקונה בו יין להשתכר. וראה חשוקי חמד על ברכות עמי רכו, שאסור לתת צדקה לעני אם הכסף ינוצל לקניית סמים.

⁴⁰ ראה סעיף פא.

⁴¹ חורב עמי' 445. ראה כלי יקר שמות כג ה, שמצד הדין אין מצוה לתת צדקה לעניים שאינם רוצים לעבוד. וראה נקדש בצדקה סעיפים רכו – רכט. וראה סעיף רסט הערות 73 – 75.

מספר ר' יום טוב צמח שביקר בתימן: "לפני זמן מה באו ילדים אומללים מהכפרים והעיוזו לפשוט יד. ביום השבת הכרו מטעם בית דין בכל בתי הכנסת שאסור לתת לפרוטה לקבצים הקטנים הללו, כי כך נאמר בכרוזו של בית הדין – 'באשמתיכם אתם מתרגלים הילדים האלה לעצלות ויהיו אבודים לנצח'".⁴²

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לזכות לשירותי הרווחה.⁴³

*

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי לרמת חיים נאותה לבריאותם ולרווחתם שלו ושל בני ביתו, לרבות... שירותים סוציאליים כדרוש...".⁴⁴

המדינות המפותחות מגדירות בחוקתן את רמת הנוקדות וגובה התמיכה, ומשתמשות בחוקותיהן במינוחים שונים כגון הזכות לרמת חיים נאותה,⁴⁵ רמת חיים ראויה,⁴⁶ תנאים חומרים הולמים⁴⁷ וכיו"ב. מדינות אחדות קובעות בחוקה את הזכות לדיור.⁴⁸

⁴² אברהם אלמליח, "מסע יום טוב צמח לתימן", שבות ישראל עמ' 283. התאור הוא משנת תר"ע.

⁴³ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה עמ' 5 – 16 סעיף 22: "ישראל תעשה למען הבטחת רמת חיים הגונה לכל אזרחיה". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. בסעיף 24 נאמר שם: "מתן עזרה ממשלתית לשכון היגיני של העובדים". לא נתבאר למה רק עובדים זכאים לשכון היגיני.

⁴⁴ הכרזה כה 1. על הזכות לדיור ראה ההח"מ 886.

⁴⁵ ראה ICL חוקת איטליה 38 (1) שכל אזרח שאינו מסוגל לעבוד ושאינו לו מקורות הכנסה לצורך קיומו זכאי לתמיכה. ראה גם שם חוקת ברזיל 6, שם חוקת יפן 25 ועוד. ראוי לציין כי בהקדמה לחוקה האמריקאית נאמר שבני ארצות הברית שואפים לרווחת הכלל ולא נאמר מאומה על רוחה של יחידים. בישראל קיים חוק הבטחת הכנסה התשמ"א – 1980, המבטיח רמת חיים מינימלית לכל אחד.

⁴⁶ ראה ICL חוקת רומניה 43.

⁴⁷ ראה ICL חוקת סלובקיה 39 (1).

⁴⁸ ראה ICL חוקת ספרד 47 וחוקת שבדיה 2 1 (2). וראה שם חוקת רוסיה 40 (1) שלכל אחד זכות לדירה, ושם (3) שאזרחים נזקקים יקבלו דיור חינוך או בעבור תשלום סביר. וראה שם חוקת ברזיל 3 שיש לעקור מהשרש עוני ותנאי דיור קשים. וראה שם חוקת פאראגוואי 100.

רסט. מדיניות רווחה

כל המדינות המפותחות מנהלות מדיניות רווחה סוציאלית במדה זו או אחרת.¹ מדינות אחדות נותנות לכך בטוי בחוקותיהן.² ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם, כחבר החברה, זכאי לבטחון סוציאלי..."³. מדינות רבות קובעות זאת בחוקתן.⁴ חוקת שויצריה מציינת בהקדמתה שעצמתה של חברה נמדדת במדת הרווחה המוענקת לחלשים שבה.⁵

*

מדיניות הרווחה של התורה⁶

א. הענקת זכויות תביעה⁷

ב. הנהגת כלכלת רווחה

○ צמצום פערים כלכלה חפשית עלולה לגרום לפערים גדולים⁸ היוצרים מתחים חברתיים והעלולים להגביר את הפשיעה, ולסכן את הבטחון האישי ואת היציבות

¹ ראה EB (2008), economic systems, Market systems, Criticism of capitalism, Corrective measures. וראה The Social Contract הסוקר הוגי דעות הבוחנים, לאור האמנות החברתיות, את ההצדקה המוסרית שיש לשלטון לגבות מסים מעשירים למימון צרכי העניים. וראה Political Philosophy עמ' 192 המצדיק תמיכה בשכבות החלשות מנקודת מבט ליברלית. פרופ' האיק מתנגד מכמה וכמה סיבות לתמיכה ישירה של השלטון בעניים. לדעתו, תפקיד השלטון לדאוג לתנאים הרצויים שיש בהם כדי לאפשר לפרטים ולקבוצות קטנות לספק את צרכיהם, ראה Law, Legislation and Liberty ח"ב עמ' 2.

² ראה ICL חוקת הודו במבוא; חוקת פולין 2; חוקת סלובקיה 55 (1).

³ הכרזה כב. וראה הה"מ 884: "... הכוונה לביטוח רפואי... ביטוח אבטלה... ביטוח תאונות עבודה... ביטוח זיקנה (גמלאות), ביטוח אמהות, בטוח שאירים ועוד".

⁴ ראה ICL חוקת יפן 25 (2); שם חוקת שויצריה 41 (2); שם חוקת פורטוגל 63.

⁵ ראה ICL חוקת שויצריה בהקדמה.

⁶ ארגונים בינלאומיים רבים סוברים, שתכנון המשפחה בסיוע הממשלה הוא אחד האמצעים העיקריים לביעור העוני, ראה Development Report 2000/2001 עמ' 5 היעד הששי והיעד הראשון. וראה EB (2008) poverty, Collective poverty. בענין השקפת התורה על תכנון משפחה ראה סעיף קפה.

⁷ ראה סעיפים צח רסח רעד רפ.

⁸ ראה EB (2008), economic systems, Market systems, Criticism of capitalism, Equity. וראה שם שבשנת 2000 החמישון העליון בארצות הברית הרויח 49% מכלל ההכנסה ואילו החמישון התחתון הרויח 3.6%. וראה שם שקיימים חילוקי דעות באשר לצעדים המתקנים הראויים.

במדינה.⁹ כלכלנים ומדינאים רבים סוברים שעל השלטון לנקוט צעדים לצמצום פערים.¹⁰ אחרים טוענים, שלא הפערים יוצרים את המתחים אלא חוסר היכולת של האוכלוסיה העניה לשפר את מעמדה, ולפיכך די בכך שהמדינה פועלת ללא הרף לשיפור מצבה של אוכלוסיה זו.¹¹ לשיטה זו, יש מי שכתב שראוי להקפיד על כך שכל יזמה שלטונית העתידה לשפר את מצבן של השכבות המבוססות צריכה לתרום גם לשיפור מצבה של האוכלוסיה העניה.¹²

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות חברתיות ותרבותיות קובעת שכל אדם זכאי לשיפור מתמיד בתנאי קיומו.¹³

יזמות לצמצום פערים באות לידי בטוי בחוקותיהן של כמה מדינות.¹⁴ התורה אינה מחייבת להנהיג שיוון כלכלי מלא בין כל האזרחים.¹⁵ מאידך, מצוות רבות כגון איסור רבית, שבת, שמיטה, יובל וכד' מביאות במדה רבה לצמצום פערים.¹⁶ לפיכך מן

⁹ ראה Models of Democracy עמ' 282. נראה כי גם הסובר שהמדינה אינה צריכה להתערב בנושא הפערים יסכים שהמדינה צריכה להזהר מלטפח פערים אלו. לדוגמא, יש מקום לשקול אם ראוי למנוע פער לא סביר בין מקבלי השכר הגבוה והנמוך בשירות הציבורי או במוסדות הנתמכים על ידי המדינה וכל כיו"ב.

¹⁰ בדו"חות של האו"ם, הבנק העולמי וכד', מקובל לבחון את הפערים בהכנסות שבין העשירונים השונים בחברה ולמדוד אותם בעזרת מדד גיני (Gini index). לפי מדד זה, אם וכאשר אזרח אחד במדינה נהנה מכל הכנסות המדינה הציון הוא 100 ואם ההכנסות מתחלקות בין כל האזרחים באופן שיווני הציון הוא 0. נמצא שככל שמדד גיני נמוך יותר מתחלקת ההכנסה בצורה יותר שיוונית בין האזרחים. מדד נוסף הנותן בטוי לפערים שבין השכבות הוא עקומות לורנץ (Lorenz curves) ואין זה המקום להאריך בכל זה.

¹¹ ראה Political Order in Changing Worlds עמ' 56, שאין הוכחות מדעיות שפערים כשלעצמם גורמים לחוסר יציבות. כלכלנים ליברלים מסוימים טוענים שמוטב שהעניים יקבלו פחות כספי ציבור ולא יהיה להם מנוס מלפתח יתר עצמאות. וראה Law, Legislation and Liberty ח"ב עמ' 3 וכן Constitution of Liberty עמ' 259 – 260, שיש להצדיק מתן צרכים מינימלים לכל אחד אך אין להצדיק יזמה לחלוקה יותר צודקת של המשאבים.

¹² ראה A Theory of Justice פרק 11 ובעיקר עמ' 302. פרופ' רולס מבסס דרישה זו על עקרון האחווה שנתבאר בסעיף קסט. וראה World Development Report 2000/2001 פרקים 3 – 4.

¹³ ראה כתבי אמנה 1037 11 1.

¹⁴ ראה ICL חוקת הודו 38 (2) שהמדינה שואפת להקטין את אי השיוון בהכנסה. וראה שם חוקת ספרד 130 (1) שעל הרשויות הציבוריות לפעול לפיתוח כל הסקטורים הכלכליים, וזאת במטרה להשוות את רמת החיים של כל האזרחים. ראה שם חוקת פורטוגל 9 d) שאחד מתפקידי המדינה לעשות למען שיוון אמיתי בין האזרחים, ושם 107 (1) (3), שמש הכנסה ומס ירושה מיועדים בין השאר לצמצום פערים.

¹⁵ ראה סעיף רנו. וראה מאמר על יהודי ונציה עמ' 95: "העושר המופרז של האחד, מכאן, והדלות הנואשת והעניות של האחרים מכאן, יש בהם משום איום מתמיד למהומות שיביאו לידי התקוממויות... השאיפה להביא את הרכוש לידי חלוקה ממוצעת, חלק כחלק בדיוק נמרץ, הוא מפעל שאליו נשאו בני אדם את עיניהם עד היום הזה, אלא שמעולם לא הצליח בידם. ובייחוד לא הצליחו בני אדם להגיע לידי שיוון במטלטלים ובמזומנים".

- הראוי שהפרנסים ילכו במדת התורה¹⁷ וישקלו הטלת מסוי ישיר פרוגרסיבי¹⁸ והטלת מסים גבוהים על מוצרי מותרות.¹⁹ במקרים חריגים יש מקום לשקול הנהגת מס ירושה.²⁰
- מתן הנחות לעניים או פטור מאגרות ומתשלומים עבור שירותים ציבוריים²¹
 - בטוחי חובה²² חוקת שויצריה מחייבת לעגן בחוק את חובת האזרחים לבטח את עצמם בחברת ביטוח שתעניק להם קצבת זקנה, קצבת שארים וקצבת נכות.²³
 - התורה מתירה רכישת ביטוחים למיניהם.²⁴ הפרנסים רשאים, איפוא, לקבל החלטות המחייבות את כל הציבור לשלם בטוח בריאות, ביטוח לאומי וכיו"ב.²⁵
 - עידוד החסכון על פי התורה, ראוי לכל אחד לחסוך לכל צרה שלא תבוא.²⁶ הרב כלפון משה הכהן כותב: "ומה טוב ומה נעים אם יפריש... עשרה למאה מהנשאר לו מהריוח ויניח אותם במקום מיוחד להוסיף עוד עליהם כפעם בפעם... וימצאם כעין קרן לכלכל בהם שיבתו..."²⁷.

¹⁶ ראה מאמר על יהודי ונציה עמ' 136. וראה שפת אמת ויקרא פרשת בהר תרמ"א: "כי מצות השמיטה הוא לבוא אל האחדות. לפי הפשוט שיד עשירים ועניים שוה בשמיטה".

¹⁷ ראה סעיף מד. וראה בשמן רענן, אורות המצוות עמ' שלב; הרבנות והמדינה עמ' 282; סעיף רנו הערה 37.

¹⁸ ראה סעיף רלו הערות 31 - 33.

¹⁹ במדינת ישראל קיים מס קניה על מכוניות, על טלפונים סולולארים, על סגריות ועוד.

²⁰ ראה סעיף רלו הערה 57.

²¹ ראה שמו"ר לא יא: "... מה המלך עושה... בונה בימוסאות ומרחצאות ואיצטבאות ובתי כסאות כדי שיהא לצרכי עניים". וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' קכה החלטה משנת ת"ל לפ"ק.

²² ראה הערה 3. וראה EB (2008) social welfare program, Introduction. כיום גדל הצורך להנהיג ביטוחי חובה, ראה World Development Report 2000/2001 פרק 8. בכלכלה המודרנית קיימות תנודות של צמיחה ומיתון. ביטוחים למיניהם מגינים במדה רבה בפני הסכנות בעת מיתון, ראה EB (2008), economic Liberty עמ' 288 - 289, שביטוח לאומי כרוך באונאה מאחר והציבור אינו מודע לכך שתשלומי השכבות המבוטחות מממנים את הביטוח של השכבות החלשות.

²³ ראה ICL חוקת שויצריה 112.

²⁴ ראה רמב"ם גזילה ואבידה יב טו: "רשאין הספנים להתנות ביניהן כל מי שתאבד לו ספינה מעמידים לו ספינה אחרת". וראה שו"ת אגרות משה או"ח ב קיא וכן שם ד מח; קריינא דאגרתא ג ה; שו"ת יחוה דעת ג פה; שו"ת תשובות והנהגות ד שכה; נשמת אברהם אבהע"ז עט ס"ק ב. וראה הביטוח בהלכה.

²⁵ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 - 16 סעיף 22: "ישראל תעשה למען... הנהגת בטוח מדינה נגד סכנת תאונה, מחלה, נכות, חוסר עבודה, זיקנה או כל מחסור אונס אחר". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה סוף סעיף רסד. על ביטוח בריאות ראה סעיף רעט.

²⁶ ראה שו"ת שו"ע יו"ד רמג ס"ק ז.

²⁷ דרכי משה פרשת ראה.

- מניעת תחרות עסקית אלימה²⁸
- פיקוח על המחירים²⁹
- הגנת הצרכן³⁰
- ג. **מדיניות חינוכית**³¹
- "יגיע כפיך כי תאכל..." המדרש אומר: "מה לעני בנכסיו להלוך אצל העשיר מה יעשה ילך ויעסוק בפרקמטיא, ד"א... ילמד אומנות והקב"ה מפרנסו ויחיה".³²
- פוסק הרמב"ם: "... ואפילו היה חכם ומכובד והעני יעסוק באומנות ואפילו באומנות מנוולת ואל יצטרך לבריות. מוטב לפשוט עור בהמות נבלות ולא יאמר לעם חכם גדול אני כהן אני פרנסוני... וכל מי שצריך ליטול וציער ודחק את השעה וחיה חיי צער כדי שלא יטריח על הצבור אינו מת מן הזקנה עד שיפרנס אחרים משלו".³³
- שמירה על הנכסים רש"י אומר: "הזהר בעצמך שלא תבא לידי עניות".³⁴
- הרמב"ם פוסק: "לעולם לא יקדיש אדם ולא יחרים כל נכסיו והעושה כן עובר על דעת הכתוב... ואין זו חסידות אלא שטות, שהרי הוא מאבד כל ממונו ויצטרך לבריות".³⁵ פוסק השבות יעקב: "... איסורא איכא מי שאינו משגיח על נכסיו וממונו של עצמו שלא יבא לידי עניות ויצטרך לבריות".³⁶
- הסתפקות במועט כותב המהר"ל: "ועם כי אין ראוי שיהיה רודף אחר העושר ראוי שישמור את עצמו שלא יהיה צריך לבריות כי זה הוא חסרון האדם".³⁷
- היעב"ץ כותב: "אחוז במדת הסיפוק ועל פתחי נדיבים אל תדפוק".³⁸ פוסק ערוך השלחן: "אין לאדם להוציא ממונו רק על הכרחיותו...".³⁹

²⁸ ראה סעיף רנח

²⁹ ראה רש"י בבלי מגילה יז ב ד"ה שבור זרוע רשע. וראה סעיף רנט.

³⁰ ראה סעיף רס.

³¹ ראה סעיף קצג.

³² קהלת רבה ו א [ח].

³³ רמב"ם מתנות עניים י יח יט. וראה סעיפים רסא רסב.

³⁴ רש"י בבלי סנהדרין סד ב ד"ה לא יהיה בך אביון. וראה סעיף ריח הערה 20.

³⁵ רמב"ם ערכין וחרמין ח יג.

³⁶ עיון יעקב, עין יעקב על חולין קה א. וראה מעלות המדות, המעלה העשרים, מעלת הזריזות; יש"ש חולין פרק

שמיני סוף סימן ט; מג"א שו"ע או"ח קנו ב. וראה סעיפים קנו רלו רפו.

³⁷ נתיבות עולם נתיב העושר פרק ב. וראה סעיף רכו.

³⁸ סידור בית יעקב הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן כח, דף קיא א. וראה פלא יועץ ערך חנוך: "ואף אם חננו ה'

עושר, ירגיל את בניו להסתפק בטוב מעט כדי שלא יצר להם לעתות בצרה". וראה בבלי ב"ק צב א: "בתר

עניא עניותא אזלא", ושמא רצו חכמים להבהיר לעניים כי לעיתים עליהם להשלים עם מר גורלם.

³⁹ ערוך השלחן חו"מ תכז יא. וראה רש"י בבלי חולין פד א ד"ה אלא בהזמנה הזאת.

ד. מדיניות תעסוקה

- הכשרה מקצועית⁴⁰
- סיוע ליזמות עסקיות⁴¹
- הבטחת שכר עבודה ותנאי עבודה הוגנים⁴²
- סיוע לעסקים במשבר מדרש תורת כהנים אומר: "כי ימוך אחיך ומטה ידו עמך - אל תניחנו שירד. הא למה זה דומה למשוי על גבי החמור. עודנו במקומו אחד תופס בו ומעמידו. נפל לארץ חמשה אין מעמידים אותו".⁴³
- בפוזנא החליטו: "מאחר שראינו שהמלאכה פוחת והולך בכל יום ורבים מבני עמנו הניחו המלאכה, אשר על כן מן הראוי לחזק ידי עושה מלאכה שלא להניחם ליפול הנופל מחמת שהוא תועלת וכלל גדול לכל הכלל כלו יצא".⁴⁴ במנטובה החליטו: "ומי שיהיה מטופל ביותר בהוצאת פרנסת בני ביתו... ואין הקומץ משביע, ויש לחוש קרוב לודאי שנכסיו יתמוטטו למראה עיני מעלות המעריכים, ישימו עין השגחתם עליו בחמלה וחנינה ויותר לו מסך הפרעונות, אך שלא יפטררוהו מכל וכל".⁴⁵
- הכרה בהתאגדויות פועלים ובזכותם לשבות⁴⁶
- יצירת מקומות עבודה לשכבות החלשות ויצירת תנאים המאפשרים להם יציאה לעבודה⁴⁷
- עידוד העסקת עניים⁴⁸

⁴⁰ ראה סעיפים רסא רסב.

⁴¹ ראה סעיף רנט. וראה מנחת אשר שמות סימן מא ג, בדעת ראשונים שמעלת הלואה גדולה ממעלת הצדקה רק אם ההלואה מונעת את העני מלהזדקק לבריות.

⁴² ראה סעיף רסד.

⁴³ תורת כהנים על ויקרא כה לה. וראה כסף משנה על רמב"ם מתנות עניים י ז; אהבת חסד חלק א דיני מצות הלואה, פרק ראשון יד ושם נתיב החסד יט. וראה תשובות והנהגות ב תשכד: "אם ליהודי חנות ומתמוטט בפרנסתו, ראוי לרב העיר לחייב כל אחד לקנות אצלו...". על החובה לנהוג זהירות יתר בטרם מפטרים פועל עני מעבודתו ראה שו"ת חלקת יעקב א חו"מ כט.

⁴⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רעג החלטה משנת שצ"ה לפ"ק. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רלב; פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ז לפ"ק שלא.

⁴⁵ סדר ההערכה מנטובה התני"ה לפ"ק ג.

⁴⁶ ראה סעיפים רסה – רסו.

⁴⁷ תנאים אלה כוללים נגישות למקומות עבודה, הקמת מסגרות לילדים כגון משפחתונים ומעונות, הנהגת יום למודים ארוך וכד'. וראה סעיפים רלח רנה רסא רעא.

⁴⁸ ראה משנה אבות א ה: "ויהיו עניים בני ביתך". וראה רע"ב שם: "ולא יקנה עבדים לשמשו".

ה. מדיניות חברתית

- כינוך והסברה לקיום כל המצוות שיש בהן משום סעד לעניים⁴⁹
- המנעות מחקיקה שבפועל נותנת יתרון לעשירים על פני עניים⁵⁰
- טיפוח שירותי רווחה איכותיים⁵¹
- שמירה על בטחון תושבי שכונות עוני ועל זכויותיהם⁵²
- שמירה על כבוד עניים⁵³ מן הראוי להקצות זכויות תביעה לכל האוכלוסיה,
- להעדיף מס הכנסה שלילי על פני מתן קצבאות⁵⁴ ולהעניק קצבת זקנה גם לעשירים.⁵⁵
- מניעת צעדי יאוש הנעשים מתוך מצוקה⁵⁶ כגון הימורים,⁵⁷ זנות,⁵⁸ נטילת הלואות ברבית קצוצה,⁵⁹ מכירה לעבדות ומכירת אברים⁶⁰

⁴⁹ ראה סעיף קצג.

⁵⁰ ראה במדבר לה לא: "ולא תקחו כפר לנפש רצח אשר הוא רשע למות כי מות יומת". וראה רמב"ם מכירה כב ו: "מי שהיה מורישו גוסס ונטוי למות ורצה למכור מנכסיו מעט כדי להוציא הדמים בצרכי קבורה, הואיל והבן עני ואם ימתין עד שימות וימכור ישתהא המת ויתבוה, תקנו חכמים שאם מכר ואמר מה שאירש מאבי היום מכור לך ממכרו קיים, וכן צידד עני שאין לו מה שיאכל שאמר מה שתעלה מן הים מצודתי היום מכור לך, ממכרו קיים משום כדי חייו". וראה ספר החינוך תיב. וראה שו"ת מהרי"ו קלג. וראה סעיף קלא הערה 7.

⁵¹ ראה סעיפים רסז ורסח. ראה EB (2000) Poverty, Introduction.

⁵² ראה, למשל, פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קח החלטה משנת שפ"ט לפ"ק. ראה World Development Report 2000/2001 עמ' 103 6.2 ששחיתות פוגעת במיוחד בעניים. על זיהומים סביבתיים בשכונות עוני ראה World Development Report 2000/2001 עמ' 107 6.4. על עקרון השוויון ראה סעיף צג.

⁵³ ראה סעיף קנח.

⁵⁴ ראה סעיף רסח.

⁵⁵ ראה שו"ת תשובות והנהגות ג רלז: "האחרונים דנו במצות משלוח מנות אם הוא בגדר מצות צדקה... ולעני"ד נראה דאף שעיקרו לצדקה מ"מ כדי שלא לבייש את העניים תקנו חז"ל בעיקר התקנה שגם העשירים יקבלו משלוח מנות אוכל". יש התומכים במתן קצבאות אחדות לכל אחד בנימוק שבדרך זו מונעים מפקידים הממונים על הזכאות להשתרר על הנוזקים. מאידך גיסא כאשר נותנים קצבאות אחדות מתערר הצורך למצוא פתרון למימון הוצאות חריגות של עניים, בשל בעיות בריאות, ילדים חריגים וכד'.

⁵⁶ על הגבלות שהתורה מטילה על מכירת שדה אחוזה ראה רש"י ויקרא כה כה; רמב"ם שמיטה ויובל יא ג; מו"נ ג לט; אור החיים ויקרא כה טו. על הגבלת משיכות יתר ראה סעיפים רלז רלח.

⁵⁷ ראה רמב"ם גזלה ואבידה ו ז. וראה פחד יצחק ערך חרם שלא לשחוק: "... לפי שרוב הצוחקים מאבדים הונם וחסה תורה על ממנום של ישראל... שלא יכלו קצת את שלהם". וראה חשוך חמד סנהדרין עמ' קלח: "ההימורים הם חורבן העולם".

⁵⁸ ראה רמב"ם אישות א ד.

⁵⁹ ראה עשה לך רב א ס, שגם אם עושים התר עיסקא אין התר לקחת רבית קצוצה. וראה פתחי חשן א דיני הלואה פרק א הערה ד, שמן הראוי שקופות גמ"ח ציבוריות לא יתנו הלואות צמודות אפילו באופן המותר.

- ביטול מנהגים הגורמים לבזבז כותב הפלא יועץ: "וכן יגדרו בעדם שלא ירבו בהוצאות על מגן, שהתורה חסה על ממונם של ישראל".⁶¹
- בליטא נתקבלה תקנה: "מי שמשיא בתו ונצרך לקרובים, ומכל שכן מי שמקבל עזר מהצדקה, לא יעשה לבתו שום בגד משי".⁶²
- טיפוח אחריות משפחתית בליטא תקנו: "... כל קבצן שיבא לקהלות... ישלחו אותו לקהלה ראש בית דין שלהם, ומנהיגי ראש בית דין יחקרו היטב באם יש לו קרובים אשר יש לאל ידם לעמוד לעתות בצרה, ואז יתנו לו אגרת לקהלות סביבות אשר שם קרוביו שיעשו לו הערכה על הקרובים".⁶³
- טיפוח אחריות קהילתית פוסק השלחן ערוך: "עניי עירו קודמים לעניי עיר אחרת".⁶⁴ כותב הרב כלפון: "ומה טוב ומה נעים כי תהיה השתדלות מיחידי סגולה אשר חנן ה' אותם עושר ונכסים לתת כל אחד ואחד סך מה ולהיות על זה ממונה להלוות לכל אלה שאין ידם משגת מה שצריכים, ולהחזיר זה לאט לאט כפי אשר תשיג יד הלוה... כי בהיות זה רק בתורת הלואה אזי ישים לבו הלוה לעסוק באיזה מלאכה ומסחר לשלם את נשיו ונמשך לו מזה תועלת לכל ימי חייו...".⁶⁵

⁶⁰ ראה סעיף רסג. התורה אינה אוסרת סחר אברים, ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך השתלת אברים. עם זאת, ראה נשמת אברהם ד חו"מ תכ א בשם הרש"ז אויערבאך: "יש לעיין לגבי הקהילה, שמאפשרת לאדם להגיע למצב כה ירוד... שלא מצא שום אפשרות אחרת אלא למכור אחד מאיבריו כדי להרוויח כסף למחיה או לרפואה". וראה שושנת העמקים, ורפא ירפא ציון נה, עמ' קיד: "ושמעתי ממו"ח הגאון ר"ש אלישיב שליט"א, שאילו היתה השאלה באה לפני חכמינו אשר כוחם לתקן תקנות בישראל, הם היו אוסרים את המסחר באברים... משום שיש לחשוש שסוחרים יפתו אנשים הלחוצים מחובות, שימכרו כליה, ובמקום לטכס עצה כיצד להשיג ממון לפרוע חובות, הם היו מנצלים את מצוקתם ומשדלים אותם למכור אברים". וראה: "מוסר כליות - השתלות מהחיי", בטאון רפואה ומשפט גליון מספר 20 מאי 99 עמ' 40 - 63; ניירות עמדה תרומת כליה, תרומת כבד וריאה, החולה הנוטה למות, ההסתדרות הרפואית בישראל דצמבר 1997. וראה ICL חוקת שויצריה 119 (2) d.

⁶¹ פלא יועץ ערך תקון. וראה שם ערך הסכמה וראה משא חיים מערכת ה כד. וראה סעיף קצג על תקנות נגד מותרות ונגד התנהגות ראוותנית.

⁶² פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק קפה.

⁶³ פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שעח. וראה תשב"ץ ג קצ, בדינו של מי שצוה את נכסיו לבית הכנסת ולא הורישם לקרוביו העניים: "הרי הוא מעביר הנחלה מהראוי ליורשו למי שאינו ראוי ליורשו, ואם קרוביו הראוי ליורשו הם עניי ג"כ הוי כעני המהפך בחררה ובא אחר ונטלה ממנו שנק' רשעי". וראה שו"ת תרומת הדשן ש, בענין אחריות האב לטפל בנכסי ילדיו הנשואים. וראה חורב עמ' 445. וראה שו"ת ציץ אליעזר ז לח: "עצם חקיקת חק לחייב בפרנסת העני את הקרוב קרוב קודם טרם שיפול למעמסה על הציבור, יש לו מקור בהלכה"; נקדש בצדקה פרק יב.

⁶⁴ שו"ע יו"ד רנא ג.

⁶⁵ דרכי משה פרשת קדושים.

- הטבות לקופות צדקה פוסק השו"ע: "אין לקהל לתבוע מסיים וארנוניות ממעות צדקה".⁶⁶
- חלק מארגוני הצדקה שפעלו באיזמיר קבלו תמיכה ישירה מתקציב הקהילה.⁶⁷
- הטבות לתורמים פוסק תרומת הדשן: "נראה שיש לנהוג דכל מי אשר יתנדב ומקצה מעות למלאכת שמים, כגון תלמוד תורה להשיא יתומים ולהחזיק עניים וכה"ג... מכל מקום פטור מן המס...".⁶⁸
- במינסק החליטו: "זה אשר מכמה שנים ראה ראינו טוב כשרון מעשה של האשה הצנועה מרת חי', שהיא מתאמצת... ותומכת הוצאות הלבשה והנעלה לתינוקות של בית רבן... ההולכים ערומים ויחפים... וגם עתה נדבה רוחה והתחייבה את עצמה... ללכת כמו כן כל ימי חייה... וצדקה לפניה תהלוך... וניתן זכות... שאחר אריכות ימיה מחויבים אלופי החברה קדישא תלמוד תורה לשלוח הביתה המלמדים עם הילדים הלומדים אצלם להגיד תהילים כנהוג...".⁶⁹

1. פעולות הפרנסים למען האוכלוסיה העניה

- תשומת לב כותב המהר"ל: "... ענין המלך שיהיה פונה אל העם... וכאשר מביט ומשגיח עליהם יותר יהיה משגיח ומביט אל עני נכה רוח משיהיה מביט אל הגדולים".⁷⁰ כותב הרב שמחה לוצאטו: "אין שכבה ואין מעמד בערים שידאגו המושלים להם ולטובתם ביתר זריזות ותשומת לב ממעמד העניים והדלים".⁷¹ הרב חיים סולובייצ'יק אמר: "מה ביני לבין מר אבא הגאון הצדיק זצ"ל במידת הצדקה, אני נענה לעזרת הנצרך רק אחרי שבאים ודופקים על פתחי לבבי, וצועדים - הצילו! ואילו מר אבא זצ"ל... היה הולך ודופק על פתחי אנשים, לחקור ולהיודע אולי הם זקוקים לעזרה ומתביישים לבקש".⁷²

⁶⁶ שו"ע יו"ד רנט ו. וראה שו"ע חו"מ קסג ג בהגה. מוכח בשני המקומות שמדובר ביחיד שהפריש צדקה. וראה רמב"ם מעשר יב: "גבאי צדקה גובין סתם מכל אדם ומחלקים סתם והרוצה לתקן יתקן", ומבאר הר"י בן מלכי צדק בפירושו למשניות דמאי ג א ד"ה וחכמים אומרים גובין סתם: "כלומר, אין שואלין אותן אי מעושרין, שאם תדקדק אחריו אף הוא ממעט בצדקה".

⁶⁷ ראה משא חיים מערכת ח נה; שו"ת תורת חיים ג קב. וראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 263.

⁶⁸ שו"ת תרומת הדשן שמב. וראה שו"ת הרדב"ז ג תמא: "ואם הנסיון שהוא אסור מן התורה דכתיב לא תנסון וכו' התירו הכתוב מפני תקנת העניים".

⁶⁹ מקורות לתולדות החינוך בישראל כרך א עמ' 712 סימן 32 [קלט], החלטה משנת תקצ"ח.

⁷⁰ דרשות מהר"ל מפראג, דרשה לשבת שובה עמ' עב.

⁷¹ מאמר על יהודי ונציה עמ' 101.

⁷² הראשון לשושלת בריסק עמ' 443.

○ מניעת תלות תובענית⁷³ בוירוניה החליטו: "... לפרוע לו עבור כמי טוביה הנ"ל... כל עוד שבזה יצא מבית האסורים – מאה דוקאטי, שיוגבו בהלואה... אך בתנאי, שיקיים את דבריו אשר נדר שלא להטיל עצמו ח"ו על הק"ק ושלא לשאול מהם מאומה לסיפוק בני ביתו".⁷⁴ בפוזנא החליטו: "לעיין לפקח על האנשים הנוטלים קצבה שלא לתת למי שיש לו קרקעות, ובפרט יונגי לייט שלא להרגיל אותם בזה".⁷⁵

ז. מדיניות קבלת החלטות

בעת קבלת החלטות חייבות הרשויות להביא בחשבון את צרכי השכבות החלשות.⁷⁶

פרנסים בליטא החליטו: "מלפנים זאת זכרון בספר בפנקס המדינה למעט בסעודות במה דאפשר... ולסעודת חתונה לא יהיו נקראים כי אם ג' מנינים בשעת הדרשה... ובכל מנין מחויב להיות שני עניים...".⁷⁷

בתי דין כותב המאירי: "... שכל דיין קבוע וחשוב אביהם של עניים הוא ואפוטרופוס שלהם, זהו דעת גדולי הפוסקים".⁷⁸ פוסק הב"ח: "וכן נוהגים בכל בית דין בישראל לכוף לעשיר בדבר ראוי ונכון ואף על פי שאין הדין כך".⁷⁹

מורי הוראה המב"ט פוסק שאין לחייב את העולים לתורה לתת תרומה.⁸⁰ פוסק הש"ך: "... ושעת הדחק היינו דוקא במקום הפסד מרובה או בהפסד מועט לעני בדבר חשוב...".⁸¹ רבי ישראל מסלנט היה נוהג לומר: "... רב חייב לפעול למען העניים. העניים הללו, יש ושאלה קטנה בהלכות הדת, שאלת חיים היא להם".⁸² האגרות משה פוסק: "... אין רוח חכמים נוחה ממה שבתי לוויית... מפרסמין שבנין מקוה... שאסור לעשות דבר לכבודו של מת יותר מהדין מחמת שזה מגדיל הוצאת הקבורה".⁸³

⁷³ ראה (המיוחס ל)רש"י בבלי תענית כ ב ד"ה דסמכא דעתייהו; ראה פלא יועץ ערך קביעות צדקה.

⁷⁴ פנקס קהל וירונה ג שכז, החלטה משנת שפ"ב לפ"ק.

⁷⁵ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קמז החלטה משנת ש"צ לפ"ק. וראה סעיף רסח הערות 41 42.

⁷⁶ ראה Human Development Report 2000 עמ' 78. וראה הערה 12.

⁷⁷ פנקס מדינת ליטא תקנות ועד תכ"ז תרג.

⁷⁸ בית הבחירה בבא קמא לו ב.

⁷⁹ ב"ח טור חו"מ יב. וראה בבלי בבא מציעא פג א. וראה שו"ת חוות יאיר קסט.

⁸⁰ שו"ת המב"ט ג צו התקנה השניה.

⁸¹ ש"ך, פלפול בהנהגת הוראות באיסור והיתר, שו"ע יו"ד סוף סי' רמב. וראה א"ת ערך הפסד מרובה. וראה

התקנות בישראל ב עמודים מג-מו.

⁸² שו"ת שרידי אש ד עמ' רצ. וראה שו"ת מהרש"ם ה נד: "... דעוני חשיב כספק סכנה".

⁸³ שו"ת אגרות משה יו"ד ג קלז.

זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם: "... והיולדת קרבנה כבש עולה ובן יונה או תור חטאת, ואם אין ידה משגת מביאה שתי תורים או שני בני יונה אחד עולה ואחד חטאת. והמצורע קרבנו שלשה כבשים... ואם אין ידו משגת מביא קן אחד עולה ואחד חטאת וכבש לאשם".⁸⁴ ספר החינוך כותב: "... בדבר המליקה הנעשית ביד הכהן בחטאת העוף, שהוא קרבן של עני, רמז שימהר כל אדם בתכלית המהירות צרכו של עני, ועל כן אינו צריך קרבנו שחיטה, שלא יצטרך הכהן לחזר אחר הסכין ולבודקו, ויתבטל העני שם ממלאכתו בינתיים".⁸⁵

זו מדת חכמים. אומרת הגמרא: "... הרבה כרכים כבשום עולי מצרים ולא קדשום עולי בבל... והניחום כדי שיסמכו עליהן עניים בשביעית".⁸⁶ פוסק הרמב"ם: "מותר להאכיל את העניים ואת האורחים דמאי".⁸⁷ פוסק הרמב"ם: "החמרים העושים בפירות שביעית מלאכת שביעית האסורה כגון שהביאו יותר מדי הרי שכרם כדמי שביעית, ודבר זה קנס להם ומפני מה קנסו בשכר חמרים ולא קנסו בשכר הפועל מפני ששכר הפועל מעט לא קנסו בו משום כדי חייו".⁸⁸ פוסק השו"ע בהלכות חול המועד: "כל מלאכה מותר לעשותה על ידי פועל שאין לו מה יאכל כדי שישתכר וירוויח".⁸⁹

גם כיום תקפות כל ההוראות בדבר מדיניות הרווחה.⁹⁰

⁸⁴ רמב"ם מחוסרי כפרה א ג. וראה ספר החינוך מצוה קכג.

⁸⁵ ספר החינוך קכד.

⁸⁶ בבלי חולין ז א. וראה רמב"ם תרומות א ה; כע"ז ראה רמב"ם מעשר שני ונטע רבעי א יד.

⁸⁷ רמב"ם מעשר י יא. וראה א"ת ערך דמאי.

⁸⁸ רמב"ם שביעית ו יג. וראה רש"י בבלי חולין ז א ד"ה הרבה כרכים כבשו עולי מצרים; רמב"ם שביעית ח יב;

רמב"ם ביכורים ח יב; רמב"ם תרומות יב ט; רמב"ם שכירות ג ב ושו"ת שבות יעקב ג קעז.

⁸⁹ שו"ע או"ח תקמב ב. דיון בשאלה אם מלאכה בחול המועד אסורה מדאורייתא או מדרבנן ראה בא"ת ערך חול המועד.

⁹⁰ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 21: "מערכת הכלכלה בישראל תושתת על יסודי הצדק חברתי. כל אזרח יהנה מחלקו הראוי בהכנסות הלאום, והמדינה תשקוד על בטחונו הסוציאלי של האזרח. ישראל תעודד את המאמץ הקואופרטיבי לכל צורותיה". מאחר והרבנים שדנו בהצעת החוקה לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה הרבנות והמדינה עמ' 282.

ער. הגנה על השכבות החלשות וקידומן¹

חובות החברה

זהירות מפגיעה פוסק הרמב"ם: "חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות... שנאמר 'כל אלמנה ויתום לא תענון...' ולא יכאיב גופם בעבודה ולבם בדברים קשים, ויחוס על ממונם יותר ממון עצמו. כל המקניטן או מכעיסן או הכאיב להן או רדה בהן או אבד ממונן הרי זה עובר בלא תעשה וכל שכן המכה אותם או המקללן..."² פסוק מפורש בתורה: "ולא תחבל בגד אלמנה"³, ומבאר רבי שמעון: "שאתה חייב להחזיר לה ואתה משיאה שם רע בשכנותיה"⁴. פסוק מפורש בתורה: "ואהבתם את הגר"⁵, וכותב ספר החינוך: "שנצטוינו לאהוב הגרים, כלומר שזוהר שלא לצער אותם בשום דבר, אבל נעשה להם טובה ונגמול אותם חסד כפי הראוי והיכולת"⁶. פסוק מפורש בתורה: "וגר לא תונה ולא תלחצנו..."⁷, וכותב ספר החינוך: "מצוה סד שלא להונות הגר בממונן... וזה הלאו נוסף על הלאו שיכללהו עם ישראל כולם, שהם בלאו דאונאת ממונן, ונהרנו עליו בדברים ובממונן מן הטעם שכתבנו"⁸. כותב ספר חסידים: "מי שאין לו או לאוהבו רק עין אחת לא יזכיר לו אדם על שום דבר עין אחד שלא יתבייש"⁹. המבייש זקן מבטל עשה של 'והדרת פני זקן'¹⁰.

¹ ילקוט שמעוני תהילים תרנב מכנה את השכבות החלשות הלבבות הנמוכים. רש"י מכנה אותם תשושי כח, ראה פירושו לשמות כב כא ד"ה כל אלמנה ויתום לא תענון. כיום מקובל לכלול באוכלוסיות החלשות: נכים, מפגרים, חולים ובכללם חולי הנפש, נפגעי סמים ואלכוהול, עבוינים שריצו את עונשם וכן זקנים בודדים בעיקר אלו הרתוקים לביתם. בנסיבות מסוימות ניתן לכלול בהם אף עובדים זרים. וראה א"ת ערכים: אלמנה; גר; אהבת הגר; בת; חרש; זקן; יפת תואר; יתום-יתומים.

² רמב"ם דעות ו י. וראה חפץ חיים פתיחה לאוין טו שהפוגע בהם בכל דרך שהיא עובר על הלאו של "כל אלמנה ויתום לא תענון". וראה משנת חכמים, הלכות דעות שם העומד על מחלוקת רש"י והרמב"ם. רש"י על שמות כב כא כותב: "הוא הדין לכל אדם אלא שדבר הכתוב בהוה לפי שהם תשושי כח ודבר מצוי לענותם", וכ"כ החינוך סה. לעומתם סובר הרמב"ם שהלאו נאמר רק לגבי אלמנה ויתום.

³ דברים כד יז.

⁴ בבלי בבא מציעא קטו א. וראה שו"ת מים עמוקים ב ע; לקח טוב כלל ח.

⁵ דברים י יט.

⁶ ספר החינוך תלא.

⁷ שמות כב כ.

⁸ ספר החינוך סד.

⁹ ספר חסידים (מרג). תרלה. וראה חידו"א בבלי עבודה זרה יח ב ד"ה דרש רבי שמעון.

¹⁰ ראה חפץ חיים פתיחה עשין ח.

זהירות בכבוד כל אחד פוסק הרמב"ם: "חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות מפני שנפשו שפלה למאד ורוחם נמוכה... ולא ינהוג בהן אלא מנהג כבוד..."¹¹.
 כותב ספר החינוך: "... ועובר עליה שמקל בכבודם מצד שהם גרים ואין להם עוזר באומה... עונשו גדול מאד..."¹².

אחיה וערבות פוסק מפורש בספר איוב: "ולב אלמנה ארנין", ומפרש רש"י: "שהיה מטיל שמו על אלמנות לאמר קרובתי היא או אני אשיאנה כדי שיקפצו עליה תובעים"¹³.
 כותב הראב"ע: "כי כל הרואה אדם שהוא מענה יתום ואלמנה ולא יעזרם גם הוא יחשב מענה"¹⁴. פוסק המהרש"ל: "לכל מי אשר חננו הבורא מחכמת התורה כפי השפע והשגת שכלו להפוך בזכות אלמנה ויתומים לפני מורה דרך משא ומתן"¹⁵. האגרות משה פוסק שמצוה גדולה לגדל בבית יתום או יתומה.¹⁶

כותב ספר חסידים: "ויש בני אדם שהם בלא יד או בלא רגל או בלא עינים נולדו או נוגפו... כל איש ישראל יהיה בעיניכם כטפכם לתקן כל צרכיכם"¹⁷.

על היחס לילדים מפגרים פוסק האגרות משה: "ולענין כשבאים בביהכ"נ, ודאי צריכים הציבור לקבלם בסבר פנים יפות, אף את מי שאין להם דעת ללמוד עמהם. וגם לראות שיענו אמן וקדושה לומר עמהם בין בשביל עצמן - שיקיימו מה שאפשר"¹⁸.

חובות בית הדין

פוסק מפורש בתורה: "לא תתעמר בה תחת אשר עיניתה", ומבאר מדרש תנאים: "הרי זה אזהרה לבית דין"¹⁹. פוסק מפורש בנביא: "ריבו אלמנה", ומפרש רש"י: "השתדלו בדינה להתווכח בעדה שאינה יוצאת לחזור אחרי בעלי דינה"²⁰. פוסק הרמב"ם: "המטה משפט אחד מישראל עובר בלאו אחד... ואם היה גר עובר בשני לאוין... ואם היה יתום עובר בשלשה

¹¹ רמב"ם דעות ו י.

¹² ראה ספר החינוך מצוה תלא. וראה שם מצוה סג. וראה רש"י במדבר י לא ד"ה והיית לנו לעינים.

¹³ רש"י על איוב כט יג. וראה בבלי בבא בתרא טז א.

¹⁴ ראב"ע הפירוש הארוך על שמות כב כ. וראה העמק דבר שם.

¹⁵ שו"ת מהרש"ל כד.

¹⁶ ראה שו"ת אגרות משה אבן העזר ד סד.

¹⁷ ספר חסידים (מרג.) תקפט.

¹⁸ שו"ת אגרות משה יו"ד ג כט.

¹⁹ מדרש תנאים דברים כא יד. וראה צפנת פענח על מתנות עניים ח יג; אנציקלופדיה תלמודית ערך יפת תאר.

²⁰ רש"י ישעיה א יז.

לאוין²¹. פוסק השו"ע: "מקדימין דין היתום לדין האלמנה, ודין האלמנה קודם לדין תלמיד חכם..."²².

כותב רבינו יונה: "... הדיינים שיש בידם להציל גזול מיד עושק, ויתום לא ישפוטו - משפט מות להם..."²³. פוסק הנתיבות: "ואם הוא שוטה גמור, טענין ליה כמו ליתמי"²⁴.

הרמב"ם פוסק: "שכל בית דין ובית דין הוא אביהן של יתומים"²⁵. אי לכך על בית דין לדאוג לחינוכם²⁶ ולמנות אפוטרופוס לכל יתום ואפילו יתום בעל נכסים.²⁷ בדומה לכך, על בית דין למנות אפוטרופוס לחרש אילם,²⁸ לשוטה ולכל חסר ישע.²⁹ פוסק ערוך השלחן: "ובודאי קטן יתום שייך החינוך לבי"ד"³⁰.

מסתבר, שמוטל על בית הדין הממנה את האפוטרופוסין גם לפקח עליהם. בפאס תקנו: "הסכמנו אנו החתומים... ששני חכמים... ידרשו ויחקרו בדבר זה היטב מהיום והלאה וכל א' מהאפוטרופוסים שבעיר הזאת... יתן חשבון מדויק לחכמים הנזכרים"³¹.

²¹ רמב"ם סנהדרין כ יב.

²² שו"ע חו"מ טו ב.

²³ שערי תשובה ג כד. על חובת בית הדין לסייע ליתומים לטעון את טענותיהם בבית דין ראה שו"ת הרשב"א ג שנו. על חובת בית הדין לסייע ליתומים לזמן עדים ראה נתיבות המשפט חידושים סימן כח ס"ק ח: "הבית דין אין נותנין חרם רק בשביל יתומים".

²⁴ נתיבות המשפט חידושים סימן יז טז.

²⁵ רמב"ם נחלות י ז. וראה שו"ת הריב"ש תצה, שלבית דין סמכות למנות כאפוטרופוס גם מי שמעיקר הדין אינו ראוי לכך, אם לפי שיקול דעת בית הדין המנוי הוא לטובת היתומים. וראה שו"ת נודע ביהודה תניינא חו"מ לד שבעת הצורך לבית הדין סמכות להגדיל את סמכויות האפוטרופוסים. וראה משא חיים, תורת המנהגות ה, שמנהג אזמיר שאפוטרופוס המוכר נכסי יתומים מקבל דמי תיווך. וראה שם אות קד שהיו מקומות שנהגו למכור נכסי יתומים בלא הכרזה.

²⁶ ראה מג"א שו"ע או"ח תרמ ס"ק ג. וראה שערי תשובה שם. וראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק טו: "... ובאיזה קהילות שממונה אבי יתומים ישגיחו על היתומים באופן הנ"ל, ויבטיחו היטב שלא יהיו בטלים מבית המדרש עד לאחר שלש עשרה שנים". וראה חשוקי חמד בבא קמא עמ' רמה.

²⁷ ראה רמב"ם נחלות י ה. וראה שו"ת הרא"ש פה ה: "דדוקא דיינין שממונין בכל עיר ועיר, או גדולי הדור, שהן אביהם של יתומים, יש להם למנות אפוטרופוס ליתום... אבל לא כל שלשה אנשים דעלמא". וראה שו"ע חו"מ רצ א.

²⁸ ראה נמוקי יוסף יבמות דף מב ב מדפי הרי"ף; חידושי הריטב"א יבמות קיג א.

²⁹ ראה שו"ע חו"מ רצ כז: "השוטה והחרש, דינם כקטנים ומעמידים להם אפוטרופוס".

³⁰ ערוה"ש אורח חיים שמג ב. וראה חיי אדם סו ד; קהלות יעקב ב"ב ח, ואכמ"ל.

³¹ כרם חמר ב תקנה נז משנת שס"ג לפ"ק. על מנוי אפוטרופוסים ליתומים ראה לדוגמא פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' רלב החלטה משנת תל"ג לפ"ק.

חובות הפרנסים

סיוע³² זו דרך הבורא. פסוק מפורש בתורה: "ואוהב גר לתת לו לחם ושמלה"³³, ואומר הנביא: "אבי יתומים ודיין אלמנות אלקים במעון קדשו"³⁴. בפוזנא החליטו: "גם הנה צעקת יתומים ואלמנות עולה ובוקע חלוני רקיעים על שאין להם מנהל ומחזיק ידיהם עם כל היקום אשר ברגליהם זה הממון... בכך עלה במוסכם ונבחרו שלשה אנשים חשובים... המה נתמנו אבי יתומים ועליהם מוטל המצוה הזאת להשגיח היטב..."³⁵.

הגנה זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "... אם נשתטית אינו מוציאה עד שתבריא, ודבר זה תקנת חכמים הוא כדי שלא תהא הפקר לפרוצים שהרי אינה יכולה לשמור עצמה"³⁶. חכמים תקנו תקנות רבות המגינות על יתומים³⁷ ועל שוטים³⁸. במעהרין החליטו: "אם מי שנעדר והניח אחריו יתומים, קטנים או גדולים... צריכין הקהל או אבי היתומים אשר המה בקהלה ההיא לחתום העזבון בשביל היתומים..."³⁹.

כותב החתם סופר: "הנה התלמיד חכם מחוייב להשגיח על הצבור באפס דמים ולשפוט בין איש לרעהו ולהיות אב ליתומים ובעל לאלמנה"⁴⁰. כותב הרב יוסף דב סולובייציק: "סיפר לי דודי הרב מאיר ברלין, כי פעם שאל את ר' חיים איש בריסק מה היא תעודת הרב, ענה ר' חיים ואמר: לתבוע עלבונם של גלמודים ועזובים; להגן על כבוד עניים ולהציל עשוק מיד עושקו"⁴¹.

שויון יש להשתדל להשוות את הזכויות והחפשים של השכבות החלשות לאלה של כלל האוכלוסיה. זו מדת התורה. כהנים בעלי מום הפסולים לעבודת המקדש מקבלים חלק שווה מהקרבת, ומהקרבנות⁴² ומברכים ברכת כהנים⁴³.

³² בלשון חכמים מכונים הפרנסים בשם יד עניים, ראה שו"ת אבקת רוכל פג; שו"ת הרמ"א מז מח.

³³ דברים י יח. וראה תהילים קמו ט: "ה' שמר את גרים". וראה רות רבה ג ה [יח].

³⁴ תהילים סח ו. וראה משך חכמה דברים כו טו: "השי"ת הוא מגדלם כבנים בימעון קדשו... הרי דמקום

היתומים גבוה ממקום הקרבנות". וראה סעיף קפז.

³⁵ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תרמוז החלטה משנת תני"ד לפ"ק.

³⁶ רמב"ם גירושין י כג.

³⁷ ראה רמב"ם אישות יח יט. וראה שם מלוה ולוה יב א – ב; שו"ת הריב"ש תצה; שו"ת בנימין זאב רז. ראה

א"ת ערך הכרזה (בנכסים).

³⁸ ראה ב"ח טור חו"מ יז.

³⁹ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רמב. וראה שם תקנה רלח. וראה סעיף רעד הערה 12. וראה סעיף

כ הערה 22.

⁴⁰ חתם סופר על התורה דברים עמוד יד. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תתמד.

⁴¹ איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 80.

⁴² ראה רמב"ם מעשה הקרבנות י יז.

⁴³ ראה ספרי על דברים כא ה.

חכמים תקנו נשואין וגירושין לחרש וחרשת,⁴⁴ תקנו נשואין לקטנה שאין לה אב, ואף אפשרו לה למאן.⁴⁵ חכמים תקנו קנינים מסוימים לחרש ולשוטה.⁴⁶ כותב גליוני השי"ס: "... גרים זכרים, דאם לא יצטרפו בדברים שבקדושה לזכרי ישראל... זו פחיתות וריחוק לגרים ועל כן תקנו להו רבנן צירוף...".⁴⁷ חכמים התירו לסומא לקרוא בעל פה דברים שבכתב משום "עת לעשות להי"י".⁴⁸

שיון הזדמנויות חכמים תקנו תקנות המאפשרות לזקנים המתקשים בהליכה להנות מן הפאה,⁴⁹ ומנגישות לנטילת לולב בבית המקדש.⁵⁰

חכמים תקנו תקנות בדבר סיוע ליתומים וליתומות להנשא.⁵¹

בליטא תקנו בענין פליטי גזירות ת"ח ת"ט: "נשים ובתולות וזקנים שאין בידם לפרנס יקדימו אותם לקבלם...".⁵² בפוזנא החליטו: "צעקת ההמון גם על הנערים הדוחפים את הזקנים ומקפחים פרנסתם אשר כמעט לא יוכלו להמציא טרף לביתם בגין הנערים הנ"ל, אשר על כן יעיינו על זה בעיון רב".⁵³

פוסק השו"ע: "סומא יורד לפני התיבה...".⁵⁴ מנהג ישראל להעלות עוורים לתורה.⁵⁵ הרב שטרנבוך מתיר להעלות חרש לתורה.⁵⁶

הקלות חכמים פטרו יתומים מכמה תקנות⁵⁷ וחובות המוטלות על תושבי העיר,⁵⁸ ומבאר המהר"ם מרוטנבורג: "דכל מילתא דהוי תקנתא דרבנן לא תקנו חכמים להרע

⁴⁴ ראה רמב"ם גירושין ב יז.

⁴⁵ ראה רמב"ם אישות ד ח.

⁴⁶ ראה רמב"ם מכירה כט א; רמב"ם גזלה ואבדה יז ב.

⁴⁷ גליוני השי"ס ברכות מה א.

⁴⁸ ראה מ"ב שו"ע או"ח מט ס"ק א.

⁴⁹ ראה רמב"ם מתנות עניים ב יז.

⁵⁰ ראה בבלי סוכה מב ב. וראה רש"י ד"ה והזקנים.

⁵¹ ראה רמב"ם מתנות עניים ז ד; מגן אברהם קנג ס"ק ט ובאחרונים.

⁵² פנקס מדינת ליטא ועד ת"י לפ"ק תס.

⁵³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תתקסא החלטה משנת תכ"ג לפ"ק.

⁵⁴ שו"ע או"ח נג יד.

⁵⁵ ראה שו"ע או"ח קלט ג בהגה; נשמת אברהם או"ח קלט ס"ק ב.

⁵⁶ ראה שו"ת תשובות והנהגות ב פג.

⁵⁷ ראה רמב"ם בכורות ו ז: "ומעשר בהמה של יתומים שנשחט במומו מותר למוכרו כדרכו, מפני השבת אבידה ליתומים לא גזרו עליו". וראה שו"ע יו"ד קס יח: "כל רבית דרבנן מותר במעות של יתומים או של הקדש עניים". וראה שו"ע חו"מ סז כח; שו"ע או"ח קנג ו; א"ת ערך יתום; יתומים.

⁵⁸ ראה שו"ע חו"מ קסג ד שיתומים אינם משתתפים בעבור חפירת בורות אם לא נמצאו מים (כעין זה מצאנו בהקדש ראה ירושלמי שקלים ד א תקלין חדתיך ד"ה וטבות כן). צע"ג מפני מה פוטרים את היתומים

ליתומים".⁵⁹ חכמים נזהרו מלתקן תקנה המריעה לשוטים.⁶⁰ חכמים הקלו על גרי צדק. פוסק הרמב"ם: "והגר אינו יורש את אביו העכו"ם אלא מדבריהם תקנו לו שיירש כשהיה שמא יחזור למרדו".⁶¹

כותב מהר"י אור זרוע "וראיתי בקהלות חשובות שאין גובין מס מן היתומין עד שיגדלו וינשאו זהו דין תורה".⁶² במעחרין החליטו: "אלמנות ויתומים לא יתנו לסכום רק החצי מה שנותנים שאר ב"ב...".⁶³ בפונא החליטו שהגבלות על גובה הרבית לא יחולו על מעות אלמנות ויתומים.⁶⁴ הרב אלבוז כותב על מסוי זקנים במרוקו: "שכן עמא דבר מימי עולם לפטור מכל מיני מסים לאיש שב גם ישיש ואין לזוז מהמנהג משום וזאל תטוש תורת אמדי".⁶⁵

החובה לפעול למען השכבות החלשות תלויה במדה רבה ביכולתו הכלכלית של הציבור.⁶⁶ לפיכך אין הוראה כללית לפטור את השכבות החלשות מכל תשלום לקופת הציבור. פוסק הרמב"ם: "כל הדברים שצריכין לשמירת העיר לוקחין מכל אנשי העיר ואפילו מן היתומים...".⁶⁷

כמו כן, לעיתים אין מנוס מלשלול מהשכבות החלשות זכויות מסוימות בשל מגבלותיהם.⁶⁸ לדאגה לשכבות החלשות משקל רב בפסיקה ובהוראה. בענין סדרי בית הכנסת כותב הרמב"ם: "ובכל ענין כזה נקראים 'הצבור' - החלשים שבהם, ויש להשתדל להקל עליהם בכל צד, ולא

מהוצאות במקרה כזה, כלום יפטרו יתומים מלשלם לרופא שלא הצליח לרפא? ויתכן שמדובר בתקנה מיוחדת לטובת יתומים (ולטובת הקדש). וראה דברות משה בבא בתרא א סימן יב הערה לט. על התחשבות ביתומים בענין אחר ראה שו"ע יו"ד רמח"ג. וראה שו"ת הב"ח כה הפוסט יתומים עשירים מלתת לצדקה של העיר. וראה משא מלך החלק הרביעי המשפט הרביעי, המצטט תשובת האו"י שבכמה קהילות חשובות יתומים לא היו משלמים מס עד שיגדלו וינשאו.

⁵⁹ שו"ת מהר"ם בר' ברוך, מהדורת בלאך, קמג. על הקדמת יתומים לבר מצרא ראה רמב"ם שכנים יב ה.
⁶⁰ ראה גדולי תרומה, ספר התרומות שער טו חלק ד, שמותר ליטול רבית דרבנן בממון של שוטה, דומיא דממון יתומים. מסתבר שלשיטתו שוטה הוא כיתום גם לגבי הלכות נוספות.

⁶¹ ראה רמב"ם נחלות ו י.
⁶² אור זרוע א שאלות ותשובות תשנ (דף קח א) בסוף התשובה. וראה עבודת משא ב א. וראה משפט וצדקה ביעקב א עח: "אכן יורשים קטנים אין להם לפרוע כלום בשום אופן".

⁶³ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קצב. וראה שם קצג שיתומים שאין להם חמישים זהוב במזומן פטורים מכל המסים. ברומא מינו שמאי מיוחד לשום אלמנות ויתומים, ראה פנקס קהילת רומא החלטה 118 משנת שפ"ב לפ"ק. וראה משא חיים מסים וארנוניות מערכת ע לז.

⁶⁴ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' שנב החלטה משנת תל"ז לפ"ק.
⁶⁵ שו"ת הלכה למשה חו"מ יג.

⁶⁶ ראה ספר החינוך תלא: "שנצטוינו לאהוב הגרים... נעשה להם טובה ונגמול אותם חסד כפי הראוי והיכולת".

⁶⁷ שכנים ו ה.
⁶⁸ ראה חידו"א בבלי שבת יא א ד"ה תחת ישמעאל וכו'. וראה סעיף קה.

להוסיף עליהם טרח בעבודת ה' "69. הרמב"ם פוסק: "שאיך כח בתקנת אחרונים לחייב בה יתומים"70. הרב זילברשטיין פוסק: "... שאם לא עולה לתורה או שלא מזמן, לא בגלל זלזול ח"ו, אלא משום שהוא מגמגם גם לא יענשי"71. פגיעה בתשושי כח מותרת, רק על פי הוראה של בית דין או של מורה הוראה.72

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לשכבות החלשות.73

התפתחות הרבה שחלה באמצעי עזר המסייעים למוגבלים בימינו באה לידי בטוי בתשובותיהם של פוסקים רבים. האגרות משה מתיר לעוור להכנס לבית כנסת עם כלב הנחיה,74 ומתיר לחרש להשתמש במכשיר שמיעה בשבת.75 הרב שטרנבוך פוסק: "בנידון המכונה 'שתל כוכליארי'... נראה שכיון שאצלו לפי השמיעה נקרא דרכו... ואין דעתי להחמיר בזה שירגיש נחיתות, ונראה שיצא תקיעת שופר וקידוש...".76 הרב בצרי מורה שיש לאפשר לשליח ציבור נכה לעבור לפני התיבה על כסא גלגלים.77 הרב זילברשטיין מתיר להעלות לתורה נכה היושב בכסא גלגלים.78 יש פוסקים המתירים לזקן ולנכה לנסוע בשבת בעגלה שיש לה מנוע חשמלי עם התקן מיוחד.79

69 אגרות הרמב"ם ב עמ' תקפט. וראה מנהגים ישנים מדורא עמוד 157: "אין אדם ראוי לסגור בית הכנסת שלא יכנסו שם להתפלל, אם לא שביטל ג' פעמים קודם לכן תפילה. ומיהו יתום ואלמנה סוגרין אפילו בפעם ראשון עד שיעשו להם דין".

70 רמב"ם מלוה ולוה יא יא.

71 חשוקי חמד על ברכות עמ' שמו. וראה שם בעמ' שא, בענין מגמגם שרוצים לכבדו בזימון.

72 ראה שיעורי תורה לרופאים קל: "אסור לבצע בדיקה מכאיבה לשוטה, כאשר אין לו תועלת אישית מכך, אף שהבדיקה תביא תועלת למודית מחקרית... יתכן שאם בית החולים יפצה את החולה במזון טוב או במדור משובח מעבר לזה שמקבלים שאר החולים, ובית דין ישער שאילו היה החולה בריא בשכלו היה מתרצה בכגון דא, אולי מותר על פי רשות בית דין".

73 ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה עמ' 5 – 16 סעיף 22, שעל המדינה לבטח את העובדים כנגד נכות, זקנה וכד'. על זכויות של אלמנות ויתומים, במיוחד שארים של חיילים ראה חוקת עולם ב עמ' 418.

74 ראה שו"ת אגרות משה או"ח א מה; מפני הרב עמ' מו.

75 שו"ת אגרות משה או"ח ד פה.

76 ראה הרב שטרנבוך, "שתל כוכליארי לכבדי שמיעה וכו' ", עטרת שלמה ט עמ' קנד. על חרש שלמד לדבר ראה סעיף עו הערה 35.

77 ראה הרב עזרא בצרי, "שליח צבור בכסא גלגלים", תחומין ד עמ' 455 – 460.

78 ראה חשוקי חמד על מגילה עמ' רפ.

79 ראה יאיר מאיר, "עגלת נכים חשמלית בשבת", תחומין ח עמ' 37 – 48 ותשובת הרב ישראל בסוף. וראה כעת, הרב ישראל רוזן, "התחשבות הלכתית במוגבלים בהלכות שבת", ברכה לאברהם עמ' 163 – 174.

הרב אבינר מקל בשאלות הלכתיות שונות המתעוררות בשבת בעת טיפול בילדים חריגים.⁸⁰
בימות המשיח נכים יהיו רשאים להכנס לעזרה בכסא גלגלים.⁸¹

*

מבין האמנות, היחידה המתייחסת לאוכלוסיות החלשות היא האמנה לזכויות הילד. היא קובעת כמה עקרונות: "1. המדינות החברות מכירות בזכותו של ילד שכושרו הנפשי או הגופני לקוי ליהנות מחיים מלאים והוגנים בתנאים המבטיחים כבוד, התפתחות אישית, המקדמים את עצמאותו ומקילים על השתתפותו הפעילה של הילד בחיי הקהילה. 2. המדינות החברות מכירות בזכותו... לטיפול מיוחד וידאגו במסגרת המשאבים הזמינים, להעניק לילד ולאחראים לטיפול בו, את הסיוע המבוקש המתאים למצב הילד ולתנאי קיומם של ההורים או של אנשים אחרים המטפלים בילד. 3. ... ינתן הסיוע המוענק... חנם כל אימת שאפשר, תוך התחשבות במשאביהם הפיננסיים של ההורים או של אחרים המטפלים בילד".⁸²

חוקות של כמה מדינות קובעות שעל המדינה לפעול למניעת נכויות, לטפל בנכים, לשקמם ולשלבם בחברה.⁸³

חוקת קרואטיה קובעת שכל אחד חייב להגן על ילדים ועל חסרי ישע.⁸⁴

חוקות אחדות מדגישות את חובת המדינות להקפיד שנכים לא יופלו לרעה ולא יפגעו בשום צורה כתוצאה ממגבלותיהם.⁸⁵ חוקת ברזיל מציינת במפורש איסור אפליה של נכים במקומות עבודה.⁸⁶

⁸⁰ הרב שלמה חיים אבינר, "תרפיה באמצעות בעלי חיים", אסיא ס"ה ס"ו אלול תשנ"ט עמ' 69 – 71.

⁸¹ ראה חשוקי חמד שבת עמ' שטז - שיז.

⁸² כתבי אמנה 1038 סעיף 1 23 – 3. סעיפים רבים מאמנה זו נדונים בסעיף קפז.

⁸³ ראה ICL חוקת ספרד 49; חוקת פאראגוואי 58.

⁸⁴ ראה ICL חוקת קרואטיה 64 (1).

⁸⁵ ראה ICL חוקת שויצריה 8 (4); שם 8 (2); חוקת גרמניה 3 (3); חוקת ספרד 49; חוקת פאראגוואי 58.

⁸⁶ ראה ICL חוקת ברזיל 7 XXXI (0).

פרק נד. חינוך¹**רעא. מערכת החינוך**

אומרת הגמרא: "אמר ריש לקיש משום רבי יהודה נשיאה אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל תינוקות של בית רבן".² כותב הראי"ה קוק: "יסוד האומה ביחש העתיד שלה, תלוי בידי החנוך".³

מצות חינוך מוטלת על ההורים,⁴ אולם חכמים קבלו תקנה המחייבת כל ישוב להקים מסגרת לימודית לילדים. פוסק הרמב"ם: "מושיבים מלמדי תינוקות בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך ובכל עיר ועיר".⁵

גדול שכרו של ציבור שקיימת בו מערכת חינוכית מתוקנת. כותב מהר"ח פאלאג'י: "לכך אמר רב יוסף גדול ת"ת יותר מהצלת נפשות ר"ל ת"ת כזה של מרדכי שהיה מלמד לכ"ב אלף תינוקות שמבטלים גזרות רעות מכל העולם הוא יותר גדול מלהיות עומד בשררה שמא יארע הצלת נפשות, כיון שע"י לימוד ת"ת של מרדכי עם כ"ב אלף תינוקות הוא מגן שלא יבא גזרה רעה כלל והוי יכול על מגן מה שיושב בשרר' משו"ה נענש מרדכי".⁶

על עונשו של ציבור שאין בו בתי ספר כותב המדרש: "אם ראית עיירות נתלשות ממקומן בארץ ישראל על שלא החזיקו בשכר סופרים ובשכר משנים".⁷

¹ ראה מקורות לתולדות החינוך בישראל; ספר החינוך היהודי בתקופת המשנה והתלמוד. וראה בראשית יד יד: "וירק את חניכיו", ומפרש רש"י: "חנכו כתיב זה אליעזר שחנכו למצות והוא לשון התחלת כניסת האדם או כלי לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה, וכן (משלי כב ו) חנוך לנער, (במדבר ז יא) חנכת המזבח, (תהלים ל א) חנכת הבית...".

² בבלי שבת קיט ב.

³ מאמרי הראיה א עמ' 229. וראה שמונה קבצים ז רה: "עיקר נקודת החיים סובבת על העתיד, על החנוך של הדור, והחנוך הוא הטפול בילדים, בקטנים...". וראה שמונה קבצים ג רסה: "הנצחון על הרשעה שבעולם, יהיה רק על ידי כח התורה שמתעוררת על ידי תינוקות של בית רבן, כשהיא מושלת בתקופת הילדות רק היא לבדה בנשמתן, שהיא אך היא הטוב הגמור, המכריע את כל הרע לטוב".

⁴ ראה סעיף קפו.

⁵ רמב"ם תלמוד תורה ב א. וראה אור שמח שם א ב, שחיוב זה הוא מדאורייתא. על התקנה להושיב מלמדים בפלכים ראה הערות 10 23. הבבלי בבא בתרא כא א מכנה מורים לגיל הרך בשם מלמדי תינוקות. במדרשי ארץ ישראל מכוונים מלמדי מקרא בשם סופרים ומלמדי משנה בשם משנים. על סופרים ראה בבלי שבת לא א רש"י ד"ה סופר. המונח משנים אינו מופיע בבבלי. בדורות האחרונים משתמשים במלה מורים המופיעה כבר בני"ך. ראה ישעיה ל כ: "והיו עיניך רואות את מורידך". וראה משלי ה יג: "ולא שמעתי בקול מורי".

⁶ שו"ת חיים ביד קכו. וראה אסתר רבה ט ד. על כ"ב אלף התינוקות ראה בבלי יבמות סד א: "שאין השכינה שורה על פחות משני אלפים ושני רבבות מישראל".

⁷ איכה רבה פתיחה יב. וראה ירושלמי חגיגה א ז.

מסגרות חינוכיות לבנים

על בנים ללכת לבית ספר⁸ מגיל חמש שש⁹ עד גיל שלש עשרה.¹⁰

קהילות אחדות הקימו מסגרות לימוד לילדים צעירים יותר. כותב סדר היום: "בן ה' שנים למקרא... קודם הזמן הזה יעסוק בידיעת האותיות והנקודות וקריאתן. ולפי זה הטעם מוליכין התינוק לבית הספר אפילו כבן ב' או ג' שנים כדי ללמדו האותיות והנקודות כל מה ששיג, וכן נוהגים".¹¹

בקהילות אחדות הקימו מסגרות לימוד לילדים מעל לגיל בר מצוה. במץ תקנו: "כל ילד צריך ללמוד כל היום בחדר, עד מלאות לו ארבע עשרה שנה תמימות. הנערים מבני י"ד עד בני י"ח צריכים ללמוד לכל הפחות שעה אחת ביום".¹² בפיוזה תקנו: "כל האבות שיש להם בנים משש עד חמש עשרה שנה יהיו מחויבים לשלחם לקרוא עם הרבנים של התלמוד תורה...".¹³ בירונה תקנו: "להתמיד את בנינו בבית המדרש ולא ימוש ממנו עד היותם בני שש עשרה שנה גמורות".¹⁴ בפררה תקנו: "כל התלמידים המקבלים תמיכה מהת"ת בצורת בגדים וכדומה לא יעזבו את בית הספר טרם ימלאו להם שמונה עשרה שנה".¹⁵

מסגרות חינוך לבנות

חכמים לא תקנו להקים בתי ספר לבנות מחשש לבטחונן. כותב היעב"ץ: "... אשה, לא ישלחוה ללמוד חוץ לביתה פן יתעללו בה הנערים".¹⁶ למרות זאת, קהילות אחדות הקימו מוסדות לימוד לבנות. כפי שמשמע מזכרונות גליקל מהמלין, היה בקהילתה חדר בו למדו בנות.¹⁷ ר' שבת

⁸ המונח בית ספר בו לומדים מקרא נזכר כבר במשנה כתובות ב י. וראה איכה רבה פתיחה יב וכן ירושלמי מגילה ג א, שמשנה לומדים בבית התלמוד. וראה רש"י בראשית מו כח, שבבית התלמוד לומדים תלמוד. וראה בראשית רבה סג י: "ויגדלו הנערים... כל י"ג שנה שניהם הולכים לבית הספר ושניהם באים מבית הספר, לאחר י"ג שנה זה היה הולך לבתי מדרשות וזה היה הולך לבתי עבודת כוכבים".

⁹ ראה שו"ע יו"ד רמה ח: "מכניסים תינוקות להתלמד בן חמש שנים שלימות, ובפחות מכאן אין מכניסין אותו. ואם הוא כחוש, מכניסין אותו בן ו' שנים שלימות".

¹⁰ ראה סידור בית יעקב לר' יעקב עמדין, הלכות תלמוד תורה ב וכן שו"ע הרב הלכות תלמוד תורה רמה ג. וראה בבלי בבא בתרא כא א: "התקינו שיהיו מושיבים בכל פלך ופלך ומכניסים אותם כבן ט"ז כבן י"ז", וראה בית הבחירה שם. וראה העמק שאלה, שאילתות דרב אחאי גאון שאילתא קמב ס"ק ג. ויש לציין, שהרמב"ם והשו"ע אינם מזכירים כלל תקנה זו.

¹¹ סדר היום עמ' 98. וראה הנהגת מלמדים עם התלמידים סעיף ו. וראה מגילת ספר עמ' 83; היעב"ץ מספר שאביו שלח אותו לבית ספר לאחר שמלאו לו שלש שנים, אך את אחיו הכניס לבית ספר בגיל יותר מבוגר, משום שסבר שהלימודים החלישו את היעב"ץ.

¹² מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 244 תקנה משנת ת"ן לפ"ק.

¹³ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 410 תקנה משנת שצ"ח. וראה שם עמ' 169 תקנה דומה מאוינין משנת תקל"ט.

¹⁴ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 289 תקנה לפני שנת תמ"ח לפ"ק.

¹⁵ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 363 תקנה משנת תקכ"ז לפ"ק.

¹⁶ בירת מגדל עוז, ברכות שמים דף יז א. וראה בבלי סנהדרין ק ב: "בת לאביה מטמונת שוא. מפחדה לא ישן בלילה בקטנותה שמא תתפתה...".

¹⁷ זכרונות גליקל מהמלין עמ' 8. גליקל נולדה בשנת הת"ז. ראוי לציין כי אחד מתלמידיו של הפילוסוף והתיאולוג הצרפתי פטר אבלרד (Peter Abelard), בן גילו של הרשב"ם, כותב: "היהודי, עני ככל שיהיה, גם אם עשרה בנים לו, לכולם יקנה ידיעת קרוא וכתוב... ומדובר לא רק בבניו אלא גם בבנותיו". דבריו מצוטטים בספר החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים עמ' 11. וראה סעיף שיז.

מסינאי כותב על הקמת בית ספר לבנות ברומא: "לכן השרידים אשר ה' קורא נועדו יחד לפקח על עסקי הנפש למען לא תהיה עוד בישראל לפוקה ומכשלה, שקלו וטרו ואסיקו הלכת"א ב'הכונס את הבתולה' בבית הספר".¹⁸

בתי ספר מקצועיים

חכמים לא תקנו להקים בתי ספר מקצועיים,¹⁹ ונערים היו לומדים אומנות כשוליה אצל בעל מקצוע.²⁰ עם זאת, קהילות אחדות מימנו לימודי אומנות של נערים. בקראקא תקנו: "מחמת שנראה בעליל שכמה נערים גדולים אשר אין להם מורה דרך הולכים אחר בצעם ומזימם בדרך עקלקלות... ע"כ יפקחו אנשי החברה הזאת... שיתנו אותם... לאיזה אומן שילמדו אומנות, ואם האומן לא ירצה ללמדו אומנות בחנם יתן מקופת החברה זו לסייע סך ששה זהב פויליש".²¹ כותב הכתב סופר: "הנה חיוב על האב ללמדו אומנות כי אין סומכים הנס ויברכך בכל אשר תעשה כתיב... הארכתי בכל זה מאד לצורך שעה בש"ק בחינוך בית לימוד נערי ב"י בעלי אומנות אשר נתן ה' בלבוי אנשי עדתי לפקח עליהם שלא ישכחו את ה' וידעו מה מאמונת ודת ישראל".²²

חינוך מבוגרים

חכמים לא תקנו להקים מסגרות חינוך למבוגרים,²³ אולם קהילות אחדות דאגו שתהא אפשרות למבוגרים המעוניינים לרכוש השכלה תורנית בסיסית. בוירונו החליטו: "... יהא פתחם פתוח לרווחה בעת למדם לתלמידיהם בימות הקיץ שעה אחת ובימות החורף שתי שעות בלילה, והיה כל מבקש ה' קטון וגדול, והיה כל בטלני דשוקא ועושי מלאכה ועוסקי סחורה ומשא ומתן, בעל חניות וסרסורים, משרתי ומנהיגי חנויות ובעלי בתים, כל ירא ה' באנשים ובבחורים, אל מועצותיהם יקובצו על עתים מזומנים האלה ללמוד כל א' וא' כפי מדרגתו, למוד אשר לבו חפץ, לדעת חכמה ומוסר ויראת ה'".²⁴ במודינה החליטו: "בית ת"ת יהיה פתוח לרווחה בכל עת לקבל כל מי שנדבו לבו לסור שמה ללמוד, בין בקביעות בין במקרה, בין עשיר בין עני, מיחידי עירנו או מעיר אחרת, כל אפיא שוין. וחויבו מעלת המלמדים לקבלו בסבר פנים יפות בלי שום ערעור, ובלבד שיצטרף עם אותה מדרגה שלומדים אז ובאותו לימוד שעוסקים באותה שעה".²⁵

¹⁸ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 357 358, מכתב משנת תק"ן.

¹⁹ על חובת האב ללמד את בנו אומנות ראה סעיף קפו.

²⁰ ראה תקנות הח"ק תלמוד תורה דק"ק קראקא ח, תקנות משנת שי"א: "בבוא הנער לארבעה עשר שנים ולא יהיה מסוגל לגמרא – יותן לאיזה אומנות או להיות משרת אצל בעל הבית". וראה סעיף רעד הערה 8. וראה שו"ת זרע אמת ב קז.

²¹ תקנות הח"ק תלמוד תורה דק"ק קראקא אשר תקנו רבותינו הרמ"א והב"ח, תקנות נוספות סעיף ה.

²² כתב סופר על התורה פרשת משפטים על הפסוק ועבדתם. ראה משנה ברורה שו ביה"ל ד"ה וללמדו ספר או אומנות. וראה צפנת פענח בראשית נ ב: "לציבור אסור לעשות בית חכמה ואומנות".

²³ ראה רמב"ם תלמוד תורה א ג: "מי שלא למדו אביו חייב ללמד את עצמו כשיכיר". וראה חידושי הריטב"א ב בא בתרא כא א: "ועדיין מכניסין אותם כבן שש עשרה. פירוש כי קודם לכן קטנים היו כדי להוליכם לקצה הפלך, התקינו שיהיו מושיבין בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר, פירוש שהיו מושיבין בעיר החשובה שבמדינה מדרשות ואסקלאות לכל אדם...".

²⁴ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 288 תקנה לפני שנת תמ"ח לפ"ק.

²⁵ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 328.

על בית דין לאכוף את תקנות חכמים הנוגעות לחינוך. פוסק השלחן ערוך: "וכל עיר שאין בה מלמד תינוקות, מחרימין אנשי העיר עד שיושיבו מלמד תינוקות. ואם לא הושיבו, מחריבין העיר, שאין העולם מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן".²⁶

על הפרנסים לודא שמערכת החינוך פועלת כראוי.²⁷

מימון מערכת החינוך מוטל על ההורים, אולם חכמים תקנו שעל הציבור לממן חינוך ילדי עניים.²⁸

על מורי הוראה לשקול היטב את השלכות פסיקותיהם על מערכת החינוך.²⁹

זאת התורה לא תבטל,³⁰ אולם מצאנו חידושים רבים בפסיקות הנוגעות למערכת החינוך כיום³¹

חינוך לגיל הרך הרב עוזיאל כותב: "... חובה על כל ההורים להכניס את בניהם ובנותיהם לבתי ספר מיוחדים לבני דתם, מגיל שלוש או ארבע שנים לפי מצב בריאות הילד".³² ספר התורה המשמחת מצטט את דברי הרש"ז אויערבאך: "כיום יש פעוטון, וגן טרום חובה וגן חובה. בתוך המערכת הזו, חייבים לחפש את המקום הטוב ביותר שיעניק את כל הדברים הטובים... ילד נורמלי, צריך ללמוד להשתלב במסגרת, כדי שלא יהיה חריג".³³ הרב יעקב אריאל פוסק: "הדעה נוטה איפוא, לחייב את כל הציבור בהחזקת הגנון".³⁴

חינוך בגיל תיכון כותב הרב עוזיאל: "מדינת ארץ ישראל מכירה בחובתה להקים בתי ספר ראשוניים ותיכוניים לכל הבנים והבנות...".³⁵

חינוך בנות כותב השרידי אש: "... עכשיו נשתנו הדורות שינוי עצום. השפעת הרחוב עוקרת מלב כל נער ונערה כל זיק של יהדות, והבנות מתחנכות בבתי ספר נכרים או בבתי ספר חילוניים, שאינם שוקדים להשריש בלב תלמידיהם אהבה לתורת ישראל ולמנהגי הקודש של היהדות השלימה. עכשיו מוטל עלינו לרכז כל כחותינו בחינוך של הבנות".³⁶ פוסק הרב ז. סורוצקין זצ"ל: "לא רק מותר ללמד תורה ויראת שמים לבנות בדורנו זה אלא חיוב גמור יש בזה... ומצוה רבה לייסד בתי ספר לבנות להשריש אמונה טהורה בלבן וידיעת התורה

²⁶ שו"ע יו"ד רמה ז.

²⁷ ראה סעיף רעד.

²⁸ ראה סעיף רלה הערה 24. וראה שו"ת שבט הלוי ו קמוז.

²⁹ ראה שו"ת מהרש"ל סו; חכמת אדם קנב יז.

³⁰ ראה סעיף עג הערה 3.

³¹ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 25 (1): "המדינה תאפשר ליהודים וערבים קבלת השכלה עממית ותיכונית...". אין אזכור לחינוך מקצועי ולחינוך לגיל הרך. על מטרות החינוך ראה סעיף ערב.

³² תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 252.

³³ התורה המשמחת עמ' 150.

³⁴ שו"ת באהלה של תורה א ב. וראה עמק המשפט ג סימן לח.

³⁵ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 252.

³⁶ שו"ת שרידי אש ג צג. וראה שו"ת יחוה דעת ב כט. וראה ספר שערי הלכה ומנהג ג סג בשם האדמו"ר מליובאוויטש: "אף על פי שההתר, ויתירה מזה הצורך בדורות האחרונים בלימוד תורה שבע"פ לנשים הוא מצד ירידת הדורות... הרי, התוצאה בפועל ממש (תהי' הסיבה איזו שתהי') היא לטובה - שעל ידי זה ניתוסף יותר בלימוד התורה". וראה התועדויות תש"נ חלק ג' עמ' 174.

המצוה".³⁷ כותב האדמו"ר מליובאוויטש: "ובדורות האחרונים – פס"ד כל גדולי ישראל אשר עת לעשות לה' כו' ועשו מעשה בפועל ויסדו בתי ספר לבנות ללמדן תושב"כ והלכות הצריכים (כולל – ידיעת השם, ואהבתו ויראתו וכו' דעות ישרות, תשובה – תוכן ספר המדע שביד [החזקה])".³⁸

בנים ובנות יש לחנך במוסדות נפרדים. כותב ספר חסידים: "אל תערב בנים ובנות פן יחטיאו".³⁹

חינוך מקצועי כותב הרב יצחק מולכו: "... אם רואה אדם, שאין בנו מוצלח בתורה כל כך, מצוה עליו ללמוד אומנות בנערותו, כדי שיהא מוצלח בעסקיו, ויחזיק ביד לומדי התורה וישמור מצוותיו וחוקותיו כפי מה שיכול לשמור ולא יקוים בו עם נבל ולא חכם, כמו שראיתי כמה בוערים בעם, שרואין שאין בניהם מוצלחים בתורה, ומניחים אותם בבית הספר בהבטחות של הבל, שמא יוכל ללמוד, והם גדלים בנבלותם. וכיון שהם גדולים, ניכר בהם טפשותם, שאינם בני תורה, ונשארים קרח מכאן ומכאן, ומבלים ימיהם בחרפה ובושה...".⁴⁰ כותב השאלת דוד: "לכן בזמנינו זה אין שום חשש איסור ללמד אפילו להבנים שפות המתהלכות בתבל וידיעת דרכי החשבון ועוד למודים אחרים הנצרכים לדרכי המסחר וחיי אישים רק שתהיה תחת השגחת אנשים כשרים וי"א ומשכילים שידעו לחנך הנערים לפי דרכן... הכלל צריך להתבונן בהתלמידים מהם אשר נצרך לחנכם שתהיה הנהגתם למוד התורה גפ"ת קבע ולמודי חולין ארעי או איזה אומנות אחרות כפי תכונת המחונכים".⁴¹

חינוך מיוחד ספר הליכות שלמה מצטט את דברי הרש"י אויערבאך: "... שכל קהלה חייבת מדינא להקים כתות לילדים שהם שוטים או פתיים, ללמדם להתפלל וכו' אפילו אם אין מספרם רב, כשם שהקהלה חייבת לדאוג לחולה הזקוק לטיפול רפואי ואין לו מה לשלם".⁴²

*

³⁷ מאזנים למשפט מב. וראה מש"כ בספרו הדעה והדבור חלק ראשון דרוש ג. וראה קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות על שו"ע חו"מ קסג ג (עמ' עד), שבימינו כופים את בני העיר להקים בית ספר לבנות. ³⁸ התועדויות שנת תשמ"ד ח"ג עמ' 1627 י"ל תשי"ן ברוקלין נ"י. הערת בני הרב טוביה שלמה: וכן שמעתי מפי הרב אברהם שפירא זצ"ל. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג תתמא, שבתנאים מסוימים עדיף להקים בית ספר לבנות על פני ישיבה. וראה שו"ת זקן אהרן ב יו"ד סו; הדעה והדבור חלק ראשון דרוש ג; שו"ת אחיעזר ג עט ו וכן קובץ אגרות א אגרות סו סז. על מעות מעשר לבי"ס לבנות ראה שו"ת תשובות והנהגות שם; שו"ת מנחת יצחק י פה.

³⁹ ספר חסידים (מרג.) קסח. וראה מקראי קדש להרב אפרים חיות דף כח א: "... ובכל מדינות פראנקיאה איטליא ופולניא נוהגין שיש מלמד לזכרים בפני עצמן ואשה או בתולה מלמדת לנקבות בפני עצמן...". וראה אגרות ראייה ב אגרת שצב; שו"ת אגרות משה יו"ד ג עג. שו"ת אגרות משה יו"ד א קלו.

⁴⁰ אורחות יושר פרק רביעי עמ' מא. וראה עין איה ברכות ב פרק ששי ט. ⁴¹ עמק ברכה מאמר ד'. וראה שו"ת רב פעלים ב או"ח כב. וראה אורחות רבינו הקהילות יעקב ה עמ' קעו, שיש להקים ישיבות מקצועיות בשביל נוער שאינו מסוגל ללמוד.

⁴² הליכות שלמה א תפילה, פרק עשרים ושנים ארחות הלכה 70. וראה נשמת אברהם ה יו"ד רמה ס"ק א דברים דומים על ילדים שיש להם תסמונת דאון. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד כט.

חוסנה של מדינה תלוי במדה רבה באיכותה ורמת תיפקודה של מערכת החינוך.⁴³ האחריות על מערכת החינוך מוטלת כיום על השלטון המרכזי.⁴⁴

השויון בין גברים ונשים הקיים כיום בכל המדיניות המפותחות תקף גם בתחום החינוך.⁴⁵ ההכרזה לכל באי עולם קובעת: "כל אדם זכאי לחינוך. החינוך הינו חינוך בשלבים הראשונים והיסודיים; החינוך בשלב הראשון הוא חובה. החינוך הטכני והמקצועי יהיה מצוי לכל..."⁴⁶ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות מוסיפה וקובעת: "יש להמשיך באורח פעיל בפיתוחה של מערכת בתי ספר בכל הרמות..."⁴⁷

האמנה בדבר ביטול אפליה נגד נשים לצורותיה קובעת: "המדינות שהן צד באמנה ינקטו את האמצעים המתאימים כדי לבטל אפליה נגד נשים, במטרה להבטיח להן זכויות שוות לזכויות גברים בתחום החינוך".⁴⁸

חוקות רבות עוסקות בנושאים הנוגעים למערכת החינוך. חוקת הולנד קובעת שעל הממשלה לעסוק בענייני חינוך באופן קבוע.⁴⁹ חוקות אחדות קובעות שחובה להקים מוסדות חינוך לגיל הרך.⁵⁰

ההוראה בדבר חוק חינוך חובה חייב בבית ספר יסודי מופיעה בכמה מן החוקות.⁵¹ מספר מדינות קובעות בחוקתן שחוק חינוך חובה הוא גם בבית ספר על יסודי.⁵² יש מדינות המסתפקות בחוק חינוך חובה חייב בבית ספר יסודי אך קובעות בחוקתן שתלמידים מצטיינים הזקוקים לכך זכאים לתמיכה ממשלתית להמשך לימודיהם.⁵³

חוקת ברזיל אוסרת העסקת ילדים מתחת לגיל ארבע עשרה, אלא במסגרת עבודת שוליה מתלמד.⁵⁴ כמו כן, דורשת חוקתה הקמת מערכת בקרה לביקור סדיר של תלמידי בתי הספר היסודיים.⁵⁵ עוד קובעת החוקה שעל מבוגרים שלא למדו בצעירותם לקבל חינוך יסודי חייב.⁵⁶

⁴³ ראה Human Development Report, דיווחים של האו"ם המתפרסמים מדי שנה. רמת החינוך נקבעת לפי אחוז הלומדים במוסדות החינוך השונים; אחוז האנאלפביתים, מספר התלמידים המגיעים לכתה ה' וההוצאה הלאומית לחינוך.

⁴⁴ לדעת The Constitution of Liberty זו אחת הפעילויות החשובות ביותר של הממשל המרכזי, ראה עמ' 223.
⁴⁵ הדרישה לחינוך מעורב אצל אומות העולם נובעת בין השאר משום החשש לאפליה הבנות. ראה World Development Report 2000/2001 עמ' 5, שחינוך שיווני לבנות היה אחד משבעת היעדים בתכנית לביעור העוני.

⁴⁶ הכרזה סעיף כו 1.

⁴⁷ כתבי אמנה 1037 13 2 ה.

⁴⁸ כתבי אמנה 1035 10 (א) – (ה).

⁴⁹ ראה ICL חוקת הולנד 23 (1). וראה שם 23 (8), שעל הממשלה לדווח לפרלמנט מדי שנה על מצב החינוך.

⁵⁰ ראה ICL חוקת פורטוגל 74 (3) b; חוקת ברזיל 208 (0) IV.

⁵¹ ראה ICL חוקת איטליה 34 (1) (2); חוקת פינלנד 13 (1). וראה שם חוקת הולנד 23 (4), שעל הממשלה להבטיח שיהיו בתי ספר יסודיים בכל עיר, וראה שם 23 (5) (6), שמימון החינוך היסודי הציבורי על חשבון הציבור. וראה שם חוקת ברזיל 208 (0) VII, שעל המדינה לסייע לתלמידי בתי ספר יסודיים באמצעות הספקת ספרי לימוד, ארגון הסעה לבית ספר וכד'.

⁵² ראה ICL חוקת פולין 70 (1). וראה ICL חוקת סלובקיה 42 (2).

⁵³ ראה ICL חוקת איטליה 34 (3); חוקת פינלנד 13 (2); חוקת ברזיל 208 (0) V.

⁵⁴ ראה ICL חוקת ברזיל 7 (0) XXXIII.

⁵⁵ ראה ICL חוקת ברזיל 208 (3).

⁵⁶ ראה ICL חוקת ברזיל 208 (0) I.

ערב. מטרת החינוך

אמונה ויראת שמים כותב ספר חסידים: "... כשלומד מקרא צריך להבין לו כשהגיע לדברי יראת שמים כגון לכבד את התורה ולומד לו שהבורא בשמים והוא הנותן והוא המפרנס, וירא לו שבשמים הוא ואם יגדל ילמדוהו שיש גן עדן וגינהם..."¹. כותב חובת התלמידים: "... לא את השכל של התלמיד בלבד אנו מחפשים עתה, רק את כל התלמיד, את הנפש, רוח ונשמה של הילד הישראלי אנו מחפשים לקשרן באלקי ישראל, ויהי יהודי חרד לדבר ה' וכל מאויו אליו ית' יהיו"². כותב הרב דסלר: "כי עיקר הלימוד בלימודי קדש איננו למוד הידיעות אלא למוד ההשקפה, למוד יראת שמים ועבודת ה'"³.

שמירת מצוות כותב מהר"ש אבוהב: "... חובה על כל המלמדים ללמד לתלמידים דרך ישרה שילכו בה גם כי יזקינו לא יסורו ממנה, ואיזו היא, לחנכם במצוות כדברי חז"ל"⁴.

תלמוד תורה פוסק שו"ע הרב: "... אין צריך לשכור מלמד לבנו שילמדנו כל התורה שבעל פה אלא שילמדנו להבין היטב בתלמוד ברוב המקומות גם בהלכות וסוגיות העמוקות עם רוב הפוסקים ראשונים ואחרונים ויעמידנו על עיון ההלכה למעשה שיוכל לעיין בעצמו ללמוד ולהבין ולהורות כל הלכה למעשה מתוך עיון בתלמוד ופוסקים ראשונים ואחרונים ואזי יוכל הבן ללמוד בעצמו"⁵. הברכת שמואל כותב: "שהחיוב הוא על כל איש ואיש מישראל לראות שבנו ובן בנו יהיו לתלמידי חכמים וגאונים בתורה"⁶. מספר בנו של הרש"ז אויערבאך: "פעם שמע שבוחן אחד אמר לתלמיד שהוא 'חלש בבקיאות' ואם ימשיך כך, 'לא יהיה גדול בתורה'. זכורני איך שאבא רגז מאוד: כך לא מחנכים. לא צריך לומר אתה לא תצא גאון כמו הרוגאצ'ובר, אלא לומר את האמת העכשווית: אם לא תלמד כראוי תישאר עם הארץ וכך אין טעם לחיים! זה היה הדגש העיקרי בחינוך"⁷.

מדות טובות כותב הפלא יועץ: "וכשם שצריך לחנכם בתורה ובמצוות כך צריך ללמדם ולחנכם בדרך ארץ ומדות טובות וישרות..."⁸. כותב הראי"ה קוק: "מטרת החינוך היא להכשיר את האדם לצורתו המתוקנת, שהנקודה המרכזית שבה היא לעשותו טוב וישר"⁹.

¹ ספר חסידים (מרג.) דש.

² חובת התלמידים עמ' ו.

³ מכתב מאליהו ג עמ' 363. וראה פלא יועץ ערך תלמידים; נפש החיים ד ה; מוסר הקדש ראש דבר ד; שו"ת אגרות משה יו"ד ג עא; שמירת שבת כהלכתה מהדורה ראשונה לב יד.

⁴ ספר הזכרונות זכרון עשירי פרק שש. וראה קדמוניות היהודים ספר רביעי 211.

⁵ שו"ע הרב הלכות ת"ת א ו. הרב נבנצל מעיר: "זה רמוז במצוה להדליק את הנרות עד שתהא השלהבת עולה מאלי". ובה מתקיים גדול הנהנה מיגיע כפו, שרואה טריפה לעצמו כדאיתא בחולין מ"ד: יותר מירא שמים, ששואל את הרב". וראה נפש הרב, בתחילת הספר, שרבו מובהק הוא מי שלימדו את דרך הלימוד.

⁶ ברכת שמואל קידושין סימן כז, מובאת בשערי תלמוד תורה עמ' שמג. וראה שם שזו שיטת ר' חיים מבריסק. וראה שו"ת תשובות והנהגות ד סוף סימן שכז בהערה, עמ' תי. הערת הרב נבנצל: "שהרי זה יושנתם' וגו', שידע לענות בלי גמגום על כל שאלה, מברכות עד עוקצין". וראה סעיף קע.

⁷ התורה המשמחת עמ' 115. הערת הרב נבנצל: "אין זו סתירה".

⁸ פלא יועץ ערך חנוך. וראה שם ערך מלמדי תינוקות וערך חיים; שו"ת זרע אמת ב קז. וראה בבלי שבת פב א, שרב הונא סובר שיש ללמוד אצל מי שמלמד את התלמידים גם מילי דעלמא. וראה רמב"ם שבועות יב ז שיש לחנך קטנים שנשבעו, לעמוד בדבורם. הערת הרב נבנצל: "עדיף לחנכם להתיר השבועה". וראה דרכי משה יו"ד רל"ג ס"ק א, המבחין בין דבר קל לדבר חמור.

⁹ אגרות הראיה א אגרת קע.

כותב הרב וולבה: "הילדים צריכים את המשחק בהפסקות, והם מתחנכים תוך כדי המשחק, למשל, ההרגל שלא לחטוף הכל לעצמו אלא להתחשב בחברים - הרגל חשוב זה בא מתוך המשחק".¹⁰

דמוי עצמי חיובי כותב הרב וולבה: "החינוך הכי טוב שיכולים לתת לילדים הוא שמאמינים בהם".¹¹ כותב הרב זילברשטיין: "אחת הדרכים שבאמצעותן ניתן להקנות לחניך את החשק הגדול הנצרך לו ללימודיו, היא הדימוי העצמי הגבוה".¹²

פיתוח האישיות מבאר הגר"א: "והענין כי האדם אי אפשר לו לשבור דרכו כלומר מזלו שנולד בו... וזה שכתוב: 'חנך לנער על פי דרכו' דרך מזלו וטבעו כן תחנכהו לעשות מצות ואז גם כשיזקין לא יסור ממנה".¹³ כותב הרש"י הירש: "הניגוד העמוק שבין נכדי אברהם מקורו העיקרי היה - לא רק בתכונותיהם - אלא גם בחינוכם הלקוי. כל עוד היו קטנים לא שמו לב להבדלי נטיותיהם הנסתרות. תורה אחת וחינוך אחד העניקו לשניהם ושכחו כלל גדול בחינוך 'חנך לנער על פי דרכו'. יש לכונן את החניך בהתאם לדרכו המיוחדת לו בעתיד, ההולמת את התכונות והנטיות הרדומות בעמקי נפשו... המושיב את יעקב ועשו על ספסל לימודים אחד, ובאותם הרגלי החיים מחנך אותם כאחד לחיי לימוד ומחשבה - מובטח לו שאת האחד מהם הוא מקלקל".¹⁴ כותב הרב שטרנבוך: "... מטרת ישיבה היא לנצל את הכוחות והכשרונות של כל אחד במלואו".¹⁵ כותב הרב זילברשטיין: "... יעצתי לאבא שלא ימנע את בנו מלעסוק במוסיקה".¹⁶

טיפוח מצוינות שנינו במסכת אבות: "ארבע מדות בתלמידים וכו' ", ומבאר התפארת ישראל: "וני"מ כשאין לאדם לספק מזון רק לא' מהן יקדים לפרנס השני יותר מהראשון מדיש בו תקוה יותר שיצליח בלימודו".¹⁷

באלטונה תקנו: "כשימצאו הגבאים תלמיד שיש לו תקוה להיות מופלג בתורה ומורה הוראה בישראל, יניחוהו הגבאים בבית המדרש עד היותו בן עשרים שנה, והגבאים יסדרו לו סדר לימודו, ובהיותו בן עשרים יתנו לו המשגיחים סכום חמש מאות שוק ויבטיחו בפירות ורווחים עד שיגיע לכלל נישואין, וידאגו להספקתו שתהא בדרך כבוד...".¹⁸ ברטרדם החליטו חברי חברה קדישא דתלמוד תורה ולומדי תורה: "החברה מחויבת להחזיק את הילדים בחדר עד מלאת להם שלש עשרה שנים. אך אם הילד הוא יודע ספר, ויש לקוות שאם יתמכו בו יראה

¹⁰ זריעה ובנין בחינוך עמי' מו. וראה עלינו לשבח דברים ב עמי' תלה.

¹¹ אגרות וכתבים עמי' קכב.

¹² עלינו לשבח דברים א עמי' רז.

¹³ ספר משלי עם ביאור הגר"א משלי כב ו. וראה מלבי"ם שם.

¹⁴ הרש"י הירש בראשית כה כז.

¹⁵ תשובות והנהגות ד עמי' תי בהערה.

¹⁶ עלינו לשבח דברים ב עמי' קצט.

¹⁷ תפארת ישראל משנה אבות ה יב אות צא. וראה שו"ע יו"ד רנב ד: "אין פודין השבויים יותר מכדי דמיהם... אבל... תלמיד חריף ואפשר שיהיה אדם גדול, פודים אותו בדמים מרובים". וראה בבלי סוכה כט א: "מי דואג? מי שרגיל ללקות" וחידושי אגדות למהרש"א שם. וראה קובץ מאמרים עמי' סב, שר' נהוראי שאמר שהוא אינו מלמד את בנו אלא תורה, התכוון לבן שנפשו חשקה בתורה והוא מוכשר להיות גדול בתורה.

¹⁸ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמי' 310, תקנה משנת תקס"ה.

ברכה בלמודו ויעשה פירות אזי הרשות ביד הגבאים ומשגיחים להחזיקו בחדר עד מלאת לו ט"ו שנה".¹⁹

אהבת העם והארץ הרש"ר הירש כותב: "בשחר טל ילדותו של בנך השתדל לפעול על חייו הפנימיים... עליך לאצול מרוחך עליו, למען ירגיש ויחוש בנפשו כבוד, אהבה וגאון על תעודתו, תעודת איש ישראל שלו".²⁰ הראי"ה קוק כותב: "אנו חייבים להתחזק ביותר ליסוד החנוך שבישוב החדש החביב, על היסוד הישראלי הטבעי. על יסוד כזה שנהיה בטוחים שהילד היהודי יהיה על ידו, כשיגדל, איש יהודי שלם, טוב לעצמו, גם טוב לעמו ונאמן לארצו באמונתו אמת. הכלל - טוב עם אלוקים עם אנשים".²¹

נאמנות לשלטון²² הגמרא מספרת שרבו של יואב שגה בהבנת פשט הפסוק בפרשת עמלק, ולא למד את תלמידיו ובכללם את יואב כראוי ועל כך התחייב מיתה.²³ מבאר הנצי"ב: "שלא נזהר הרב בדבר כזה השייך למלחמת ישראל, וכל הנוגע לסדרי מלחמה בכלל פיקוח נפש הוא דמי יודע מה ילד יום".²⁴

כבוד לכל אדם כותב הפלא יועץ: "... ותהיינה עיניו פקוחות עליהם להרחיקם מכל חטא ומכל מדות רעות... ובפרט שיהיו ביישנים ויזהרו בכבוד כל אדם".²⁵ כותב הרש"ר הירש: "פתח את לבו, למען יכניס וישליט בקרבו את 'האהבה הכללית' לכל אשר נמצא אתו במציאותו בתבל... ולרחוש אהבה בלבו לכל אדם ולכל היקום".²⁶

איכות הסביבה ושימורה כותב הרש"ר הירש: "עליך להרגילו... כי יוקיר ויכבד את כל יצור נברא. לבל ישחית ולבל יכלה [ב]זדון לבב שום דבר, לבל ישחית כל צומח ולבל יענה כל בעל חן, כאשר יעשו הילדים".²⁷ הרב זילברשטיין פוסק, שאסור להראות לילדים תמונות של מלחמת שוורים.²⁸

לימודי חול כותב הרב ישמעאל הכהן ממודינה: "אנו שיושבים בין האומות ואנו מפוזרים ביניהם צריכים אנו ללמד את בנינו בקטנותם לשון לעז בקריאה וכתובה כהוגן

¹⁹ מקורות לתולדות החינוך בישראל חלק א עמ' 432, תקנה מרוטרדם שנדפסה בשנת תקמ"ז. וראה חשוקי חמד על פסחים עמ' תרכו, שאין לטפח מצויינות באופן הפוגע באלו שאינם מצטיינים.

²⁰ חורב עמ' 400.

²¹ מאמרי הראיה א עמ' 229.

²² ראה סעיף ר.

²³ ראה בבלי בבא בתרא כא ב.

²⁴ שאילתות דרב אחאי גאון שאילתא קמב העמק שאלה ס"ק ג. הערת הרב נבנצל: "אין זה מדין מלחמה, שהרי בשאר אומות אין הורגים הנקבות". ויתכן לומר שמדובר שזאת עבירה שעליה נאמרה קללה של 'ארור', ראה עינים למשפט על בבא בתרא כא ב ד"ה א"ד קטליה. וראה כעין זה אברבנאל שמואל א כב יט, ששאל הרג את יושבי נוב ו"היה מהצדק שימותו כלם אחרי היותם מקוללים מפי השם". הערת הרב נבנצל: "מהצדק מצד הקב"ה אבל אין זה היתר לב"ד". וראה חידושי החתם סופר נזיקין בבא בתרא כא א ד"ה כל זכר, שפשיטא לו שהרב התרשל ונשאר בצ"ע. וראה דברות משה בבא בתרא א סימן כ המציע להגיה שיואב לא קטל את מורו (בגמרא מובאות שתי גירסאות, וגם לגירסא שהרג צ"ל לכאורה שאין הדבר כפשוטו). על עונשו של מי שגרם בשגגה לחילול השם או למות אדם ראה משך חכמה הפטרת פרשת וילך.

²⁵ פלא יועץ ערך מלמדי תינוקות.

²⁶ חורב עמ' 400 - 401.

²⁷ חורב עמ' 401.

²⁸ ראה חכם לב יקח מצוות עמ' סד.

וכשורה".²⁹ הרש"ר כותב שיש ללמד כל ילד עברית, שפת המדינה, לימודי הטבע, גיאוגרפיה, פסיכולוגיה, אנתרופולוגיה, היסטוריה, כתיבת וידעית חשבון.³⁰ כותב הבן איש חי: "... אל תאמר... לא אלמדנו כתיבה ולשון הקודש ודקדוק וחשבון וידעות הטבע ועניני העולם כמו גיאוגרפיה וכיוצא בה כדי שלא יתאבד הזמן בלימודים אלו, ולא ילמד אלא תורה גמורה ושלימה בלבד. לא כן תעשה, אלא חנוך לנער גם על פי דרכו דהיינו השייכים לעולם הזה..."³¹ הרב ווינברג כותב: "ר' ישראל ... לא עיכב בידי תלמידו ר' שמחה זיסל זיו ליסד 'תלמוד תורה' בעיר גרובין אשר בלטלנד, המאחד תורה עם דרך ארץ, לימוד תורה ומוסר עם תכנית מצומצמת של לשונות זרות וידעות כלליות".³²

בקראקא תקנו: "המלמד וראש דוכנא דת"ת ילמוד עם הילדים... וגם ילמדו עמם אותיות לעז שנדפסים בהם ספרי לעז בלשונם כדי שיוכלו לקרות בהם וידעו מוסר דרך ארץ ודרך ישרה... גם ילמדו עמם מלאכת הכתיבה באותיות ובלשון לעז מדברים בו..."³³ בירונה לימדו בין השאר לחבר מכתבים בעברית ובלועזית ולחבר הלצות ושירים.³⁴

לעומת זאת, במקומות רבים הקפידו ללמד בבית הספר רק לימודי קדש. על סדרי הלימוד באמשטרדם כותב השפתי ישינים: "בחדר הראשון שם לומדים הילדים קטנים עד שידעו לקרות בתפילה; ואז משימים אותם לחדר השני, ושם לומדים התורה עם ניגון הטעמים עד שיהיו בקיאים בחמשה חומשי תורה... ואז יכנסו לחדר השלישי, ושם לומדים תורה עד שהם בקיאים לפרש בלשונם... ואז יבואו לחדר הרביעי, ושם לומדים נביאים וכתובים כסדר בניגוד הטעמים... ואחר כך ילך לחדר החמישי ומרגילים לנערים לקרות הלכה מעצמן עד שיגיעו להבנה ולשכל... ואז ילכו לחדר הששי על הישיבה, לבית המדרש של החכם אב"ד יצ"ו, ושם יושבים בחדר ולומדים בכל יום ויום הלכה אחת בדקדוק, רש"י ותוספות, ומפלפלים גם כן בעיון הדינים מהמיימוני והטור ובית יוסף ושאר פוסקים".³⁵ פוסק המשנה הלכות: "וזאת למודעי כי ב"ה ובי"ש בשיבתנו מעולם לא הסכמתי שילמדו הבחורים בהי סקול ובי"ה בבית מדרשינו לא למדו שום לימודי חול בס"ד".³⁶

²⁹ שו"ת זרע אמת ב קז. וראה שם שבגיל צעיר יש ללמד רק תורה ולא אמנות וסחורה.

³⁰ ראה חורב עמ' 399. וראה אמרי בינה דף קי א:

³¹ אמרי בינה, דף קי א. וראה שם: "... ובודאי אדם שהוא חסר מידיעות אלו ניכר גנותו וחסרונו גם בעיני עצמו, ואם יהיו כל אישי ישראל שלמים בידיעות אלו יגדול כבודם בעיני כל בריה, והכל יאמרו עליהם עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה".

³² לפרקים עמוד לד. ר' ישראל הוא רבי ישראל מסלנט. על השקפת הרב שמחה זיסל זיו על חינוך לתורה ולדרך ארץ ראה אור רש"י על חמשה חומשי תורה מאמר ל"ט בראשית ג כד.

³³ תקנות הח"ק תלמוד תורה דק"ק קראקא אשר תקנו רבותינו הרמ"א והב"ח, קדמוניות מפנקסאות ישנים עמ' 4, סעיף ו, תקנה משנת שי"א. וראה פלא יועץ ערך מלמדי תינוקות על לימוד לעז.

³⁴ ראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 284 ואילך. התקנה היא משנת תצ"ח לפ"ק.

³⁵ שפתי ישינים, הקדמת המחבר, סדר הלימוד של ק"ק הספרדים. וראה שם שבין השעה אחת עשרה והשעה שתים הילדים חוזרים לביתם: "ובאותן שעות שהילדים בבתיים יש לכל בעל בית איש אחר המלמד עם הילד לכתוב בלשון לע"ז ובלשון הקודש... ולעשות שירים וחרוזות ולנהג אותו בדרך ישר, ולכל אחד מה שירצה". וראה שו"ת רב פעלים ב או"ח כב: "ולפי"ז לימוד זה דני"ד שמלמדים כתב ולשון ערבי חשבונות והעתק של מכתבי הסוחרים ושאר הגיונות של ערבי אסור ללמדם במקום המקודש... אך עושים ובונים ושוכרין להם מקום ללמוד זה". וראה שו"ת זרע אמת ב קז.

³⁶ שו"ת משנה הלכות יב קלב.

הכנה לחיי המעשה כותב הרש"ר הירש: "עליך להשתדל כי בנד יקנה וירכוש לו בתור פרנסה לכל חייו איזה אומנות או עסק, חרושת המעשה או מדע, והכל כפי כשרונותיו והכנת נפשו".³⁷ הרב וולבה כותב: "גם ענין הכסף שייך לחינוך. ילד צריך להתרגל להתעסק בצורה נכונה עם כסף".³⁸

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות למטרות החינוך.³⁹ לאור ירידת הדורות יש לטפח במיוחד את החינוך לאמונה ולשמירת מצוות.⁴⁰ כותב ערוך השלחן: "ונכון להרגיל לקטן לדבר מצוה ולהרחיקו מעבירה... וק"ו בזמן הזה דיש ליתן לב לקטנים שלא יפוצו פרצות דאם יניחום בקטנותם בודאי יעשו כן בגדלותם בדורינו השפל שאין בידינו למחות וכשהוא קטן ביכולת שישמע לדברינו וממילא גם אח"כ ירגיל את עצמו בדרך הטוב והישר".⁴¹

גם כיום קיים צורך להכין את התלמידים לחיי המעשה.⁴²

נסיבות החיים מחייבות חינוך לסובלנות לכל אחד. פוסק הרב שטרנבוך: "היושב באוטובוס... חייב לפנות מקומו לזקן חילוני ההולך בגלוי ראש לכבדו... שרוב הזקנים כאן כתינוקות שנשבו, ולא גריעי מזקן עכו"ם שמחוייבין לסומכו...".⁴³ כותב הרב זילברשטיין: "וזכורני שמורי רבי הרב אברהם חיים הקלמן ז"ל הוביל את כל הכתה לכותל המערבי... והסביר לכל הכתה שכל עני שימצא בדרך יקבל ממנו מיל לרבות עניים ערבים, וזאת על סמך הנאמר במסכת גיטין 'מפרנסים עניי עכו"ם עם עניי ישראל מפני דרכי שלום'".⁴⁴

³⁷ חורב עמ' 397.

³⁸ זריעה ובנין בחינוך עמ' נ.

³⁹ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16, סעיף 25, 1: "המדינה תאפשר ליהודים וערבים קבלת השכלה עממית ותיכונית, לעם ועם כלשונו ותרבותו". מעיר הרב עוזיאל שם עמ' 33: "יש להוסיף ו'תורתו', שאם לא כן יש להבין בדרך מכלל הן אתה שומע לאו, שלא תאפשר הממשלה קבלת השכלה תורנית, כי תרבות ודת הם שני ענינים". וראה חוקת עולם ב עמ' 430.

⁴⁰ ראה סוף סעיף רמט.

⁴¹ ערוך השלחן או"ח שמג ג. וראה דרכי משה פרשת נח.

⁴² ראה הרש"ר הירש, יסודות החינוך עמ' נא – נג: "אם נרצה שילדינו לא יחלו בהצטננות בצאתם החוצה לנשום בפעם הראשונה, אז עלינו לשמור אותם מכל מגע עם האויר והרוח. אבל אם נרצה שילדינו יהיו חסונים נגד רוחות וסערות ויוסיפו חסינות גם בהימצאם במזג אוויר קשה, עלינו להרגיל אותם, בעודם בגיל רך, לצאת החוצה ולהתהלך ברחובות למרות הרוחות העזות ולתת להם להתחסן נגד סערות וגשמי זעף. זהו כלל בתורת בריאות הגוף, ולכלל זה יש תוקף יתר בשטח הרוח והמוסר. לא נוכל להסתפק בזה שנלמד את בנינו שיקיימו תורה ומצוות בתוך הבית והמשפחה, בתוך חברה בדוקה של אנשים שוים להם בדעה ובהשקפה... הלא בנינו לא ישארו לנצח תחת כנפי החינוך הביתי. הלא יבוא היום בו יבואו במגע עם בני עמים אחרים ועם יהודים בעלי השקפות זרות להם. עלינו לשאוף ולהשתדל שגם בתוך סביבה זרה ישארו נאמנים לחינוך שקבלו בבית, למוסר התורה ולמצוותיה... אנו צריכים לחנך את הנער על פי דרכו, ולהשתדל שהוא יראה כיהודי את היהדות באורם של המדע והתרבות האנושיים. אנו צריכים לגלות לפנינו את היהדות במלוא הקיפה, ואת חכמת ישראל ותורתו בכל זוהרן הטהור, ולא להתעלם מכל הישגיה של התרבות האנושית". ברוח זו כתב הראי"ה קוק פינקס יג אות צ.

⁴³ שו"ת תשובות והנהגות א תקלד.

⁴⁴ חשוקי חמד על פסחים עמ' תרל.

גם כיום יש להתמסר לפיתוח האישיות ולטיפוח מצוינות.⁴⁵ הרב מלובלין כותב: "ומה טוב אם יעלה בידנו להטות לב החרדים שבקרבתנו, אשר ברכם ה' בעושר... להקדיש מהונם פרסים קבועים (סטיפענדיען בל"א) בעד תלמידי הישיבות היותר מצוינים..."⁴⁶. המשנה הלכות פוסק שמותר ומצוה לתת מעשר כספים לצורך פרסים למצטיינים בלימוד התורה.⁴⁷

הרב שטרנבוך פוסק: "ישיבה מצוינת היא כשיש בה כשליש מצוינים בכשרונות, כשליש מופלגים בהתמדה, וכשליש מצויינים ביראתם ובתפילתם וכדומה".⁴⁸

*

ההכרזה לכל באי עולם קובעת: "החינוך יכוון לפיתוחה המלא של האישיות ולטיפוח יחס כבוד לזכויות האדם ולחירויות היסודיות; החינוך יטפח הבנה, סובלנות וידידות בין כל העמים והקיבוצים הדתיים והגזים, ויסייע למאמץ של האומות המאוחדות לקיים את השלום".⁴⁹

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "יש... להקים שיטה נאותה של מתן מילגות..."⁵⁰. האמנה הבינלאומית בדבר זכויות הילד קובעת: "הילד ראוי להכנה מלאה לקראת חיים עצמאיים בחברה, ולחינוך ברוח האידיאליים המובעים במגילת האו"ם ובמיוחד ברוח השלום, הכבוד, הסובלנות, החופש, השוויון והסולידריות".⁵¹

חוקות של כמה מדינות מציינות את מטרות החינוך שלהן כפיתוח מלא של אישיות האדם מתוך כבוד לעקרונות הדמוקרטיים של חיים משותפים, לזכויות ולחופשים.⁵² בברזיל החוקה קובעת שיש לחנך את התלמיד להיות אזרח נאמן.⁵³ במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית הנוגעת לספורט בבתי הספר;⁵⁴ ובאחרות קיימת הוראה בדבר חינוך התלמידים להיות מודעים לחשיבות איכות הסביבה⁵⁵ ולצרכנות נכונה.⁵⁶ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית לשלב את הצעירים בטיפוח החיים הפוליטיים, החברתית, הכלכליים והתרבותיים.⁵⁷

⁴⁵ ראה סעיף ריג.

⁴⁶ יד רא"ם עמ' כב. וראה אוהלי תורה עמ' 92 שראש ישיבת מיר, הרב אליעזר יהודה פינקל, העניק פרסים כספיים לאלה שעמדו בבחינות וידעו מאות רבות של דפי גמרא בעל פה.

⁴⁷ ראה שו"ת משנה הלכות ז קסא, וראה גם שם ו קסד.

⁴⁸ שו"ת תשובות והנהגות ד סוף סימן שכז בהערה, עמ' תי. וראה שם: "וכך היה מן הראוי שתהא הגישה לקבלת הבנות במוסדות החינוך שלהן... אבל בלאו הכי לצערנו אין לנו השפעה לשנות זאת".

⁴⁹ הכרזה סעיף כו 2. ההכרזה אינה מורה לחנך ילדים לרחוש כבוד לשלטון. על חשיבות הדבר ראה EB (2008), political systems, The functions of government, The tasks, Self preservation

⁵⁰ כתבי אמנה 1037 13 2 ה.

⁵¹ כתבי אמנה 1038 במבוא.

⁵² ראה ICL חוקת ספרד 27 (2); שם חוקת ברזיל 205.

⁵³ ראה ICL חוקת ברזיל 205.

⁵⁴ ראה ICL חוקת שוויצריה 68 (3) וחוקת פורטוגל 64 (b).

⁵⁵ ראה ICL חוקת ארגנטינה 41 2.

⁵⁶ ראה ICL חוקת ארגנטינה 42 2.

⁵⁷ ראה ICL חוקת ספרד 48 וחוקת פאראגוואי 56.

רעג. תכנית הלימודים

שינוי במסכת אבות: "בן חמש למקרא בן עשר למשנה... בן חמש עשרה לתלמוד"¹. לא בכל מקום ולא בכל זמן נהגו על פי תכנית למודים זו. כותב ספר הזכרונות: "והנה בסדר הלימוד מנהגות רבות נהגו בו ישראל הכל לפי המקום לפי הזמן"².

תקנות התלמוד תורה בקראקא בימי הרמ"א והב"ח, קובעות את תכנית הלימודים: "... ילמוד עם הילדים... אלף בית עם הנקודות וסידור וחומש עם פירוש 'בר משה' דוקא, וגם עם פירוש רש"י וסדר התפלות בזמנם... אם אחד מהתלמודים יהיה בן משכיל ומסוגל לבא למדע לימוד או"ה יתחיל עמו גמרא עם פירוש רש"י ותוספות"³.

בזמנה תקנו: "... ארבעה מלמדים, המלמד הראשון ילמד לתלמידיו במדרגה הראשונה, תורה נביאים וכתובים, טעמים ופתרון הפסוקים בקצת, וילמד להם לכתוב א ב C A B וצורת החשבונות. המלמד השני ילמד למדרגה השניה תורה נביאים וכתובים ופתרון... ובפרט הדקדוק והרמב"ם חלק א וש"ע או"ח, וכתובה עברית ונוצרית וחשבונות. המלמד השלישי ילמד למדרגה השלישית משניות עם ברטנורא, עין ישראל ומדרשות, וכתבת האיגרות עבריות ונוצריות וחשבונות. המלמד הד' ילמד המדרגה הרביעית הלכה עם רש"י ותוספות בדרך פלפול. משניות עם תויו"ט בדיוק, רש"י בדיוק, לחבר אגרות עבריות ונוצריות, ובפרט לחבר הלצות ושירים וחשבונות וכתובה אשורית"⁴.

פוסק ערוך השלחן: "תנן באבות... בן חמש למקרא... והפוסקים לא הביאו זה. ונראה מפני שבימיהם שהיה כל המקרא כתוב בלא נקודות כס"ת שלנו והיו צריכים להיות בקיאים בע"פ בנקודותיהם וטעמיהם וקרי וכתוב וחסירות ויתירות היו צריכים לזה לחמש שנים משא"כ בזמנינו זה, וכן המשנה היו לומדים בע"פ והיו צריכים חמשה שנים להיות בקיאים בע"פ בכל מחלוקת התנאים משא"כ בזמן הזה"⁵.

אמנם חכמים לא קבעו תכנית לימודי קדש לבנות,⁶ אבל הרמ"א פוסק: "יומכל מקום חייבת האשה ללמוד דינים השייכים לאשה"⁷.

כיום רב החדרים אינם מלמדים על פי תכנית הלימודים של המשנה באבות.⁸

¹ משנה אבות ה. כא. וראה גור אריה על פרשת שמע, שלדעתו יש לנהוג כדינא דמשנה. כ"כ ר' יעקב עמדין בספרו בירת מגדל עוז, בית מדות, עליית דרך ארץ, דף צה א, וכן הורה בסידור בית יעקב הלכות תלמוד תורה ב. וראה בירור הלכה סוכה דף מב א ציון י כ, שבטרם מלמדים את הילד תורה יש ללמדו את לשון הקדש.

² ספר הזכרונות, זכרון עשירי פרק ו.

³ תקנות הח"ק תלמוד תורה דק"ק קראקא, תקנות משנת ש"א אות ו. פירוש בר משה, לפי השערת המהדיר, הוא תרגום התורה לשפה המדוברת.

⁴ ראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 284 ואילך. התקנה היא משנת תמ"ח לפ"ק לערך.

⁵ ערוה"ש יו"ד רמה יג. וראה שו"ע הרב הלכות ת"ת א ו: "ולכן לא נהגו עכשיו ללמד להתניוק כל התנ"ך כבימיהם רק תורה לבדה כי סומכים שילמוד בעצמו כשיגדיל משא"כ בימיהם שלא היו הנקודות וטעמים כתובים אלא בע"פ". וראה שו"ת משנה הלכות ה קעז שהמשנה במסכת אבות נדחית מהלכה מכח הא דקידושין ל א: "לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא וכו' ", ומציין גם לשו"ת חווי"י קכד.

⁶ ראה סעיף רעא, שחכמים לא תקנו שבנות תלכנה לבית ספר.

⁷ שו"ע יו"ד רמו ו. פשיטא שאשה חייבת בכל המצוות הקשורות לעיקרי האמונה, למצוות התמידיות וכו'.

על הלימודים המתאימים לבנות כותב החפץ חיים: "כאשר שמעתי שהתנדבו אנשים יראים וחרדים לדבר ה' ליסד בערים ביי"ס בית יעקב' ללמוד בו תורה ויראת שמים, מדות ודרך ארץ זו תורה לילדות אחב"י...".⁹ פוסק האגרות משה: "משניות שהוא תורה שבע"פ צוו חכמים שלא ילמדום והוא כאילו למדום תפלות, ולכן צריך למונעם מזה ורק פרקי אבות משום שהוא ענייני מוסר והנהגות טובות יש ללמדם בהסבר לעוררן לאהבת תורה ולמדות טובות, אבל לא שאר המסכתות".¹⁰ הרב שכטר כותב על השקפת רבו, הרב סולובייצ'יק: "בימים הקדמונים, נערה רק הצטרפה להסתכל בהנהגות האם במטבח ובבית בכל יום ובשבת ובפסח לדעת איך להתנהג לפי התורה, הלכה למעשה. היום... יש בעיות מסובכות המופיעות בכל יום בעולם הטכני שלנו, ואם בנות לא ילמדו יסודות התורה מן החומש ומן הגמרא עם פירושי הראשונים, אז ח"ו תפסיק היהדות האמיתית שלנו".¹¹ פוסק הרב שטרנבוך: "... דאף דאמרו חז"ל כל המלמד בתו תורה כאילו מלמדה תפלות, אבל עכשיו בדורינו שבעו"ה שהמצב שונה, שהרחוב עם עתונים ספרים ושיחת חברים וכדומה, אז מצד המ"ע דהודעת מעמד הר סיני... מחוייבין ללמד הבנות תורה כדי שיגיעו לאהבת תורה ויראת שמים".¹²

הרב ואזנר פוסק: "וכבר אמרתי פעם למחנך הדגול הרבני צדיק במעשיו ר' אברהם יוסף ואלף זצלה"ה כי התורה היא נצחית ואם אמרו 'מלמד תפלות' כ"ה בכל הדורות, וגם אם מתירים זה משום 'עת לעשות לה' הפרו תורתך'... מכל מקום מאן מפיס, וגם מי עמד במנין על זה? ודבר פשוט שהרעיות של 'כאילו מלמד תפלות' תצמח בין במוקדם בין במאוחר".¹³

*

האמנות והחוקות אינן עוסקות בתכנית הלימודים בבתי הספר.¹⁴

⁸ וראה שו"ת שבט הלי ג קמד: "ע"כ בזמנינו יסוד נאמן הוא שאע"פ שבדאי צריך ללמוד עם הנערים תחלה מקרא וחלק מתנ"ך מ"מ עיקר היסוד והדגש על תורה שבע"פ להיות בקי במסורת תורה שבע"פ ודרשתם, ועיי"ז נה"י אהנו נפרדים מיתר העמים ומהמינים למיניהם". וראה שו"ת תשובות והנהגות ב תנז: "לימוד התנ"ך כפשוטו עלול לגשם ח"ו הנהגות הקב"ה עמנו, וקשה יותר ללמוד תנ"ך מללמוד סוגיא עמוקה בש"ס... ברוב התנ"ך אין לנו עדיין ביאור כפשוטו המלהיב את הלב ליראת שמים".

⁹ מכתב מיום כ"ג שבט תרצ"ג שהתפרסם בעתון דאס אידישע ווארט 240 תשרי תשד"מ עמוד 42.

¹⁰ שו"ת אגרות משה יו"ד ג פז. וראה דברי חכמים עמי רעח בשם גדולי התורה בארה"ב שאין איסור מן הדין ללמד נשים גמרא בימינו אם כי דעתם אינה נוחה מכך. וראה שם: "חכם א' שמע מהגרמ"פ, שבדאי אין לעשות זה כלל, כיון שכל טעם שעושים זה היום, הוא רק כפי דרך הגויים שהנשים רוצים להיות שוה וממילא זה ענין של לילך בחוקותיהם...". וראה ארחות רבינו הקהילות יעקב א עמי קצג סעיף כ: "... וכן לענין בתו אמר מו"ר אם לא ילמדוה תורה בזמנינו הוי תפלות טפי כי תקרא ספרים חיצוניים... לכן מוטב להעסיקה בקריאת ספרי קודש וללמדה הדבר. ובשנים שאחר כך שוב אמר לי מו"ר שבנוגע ללמד בנות משניות וכדומה (אבל לא גמרא) שאין איסור היום בזמננו ואדרבא מצוה ללמד כדי שלא ילעיטו עצמן בדברי כפירה וכדומה שהרחוב מלא מהם... פעם שאל הגר"ח שליט"א את מרן החזו"א זצוק"ל היות ואחותו בקשה ממנו שילמד עמה איזו סוגיא בגמרא אם מותר וענה מרן רק באקראי מותר".

¹¹ פניני הרב עמי קסח.

¹² שו"ת תשובות והנהגות ה סח.

¹³ שו"ת שבט הלי ו קג. וראה כעין זה שו"ת דברי יציב יו"ד ב קלט; שו"ת משנה הלכות תניינא ב רצה.

¹⁴ ראה סעיף רעט, שהאמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, קובעת מה יש לעשות בתחום בריאות הציבור. לא מצאנו הוראה דומה בתחום החינוך.

רעד. זכות לחינוך¹

- א. לכל תושב² אומרת הגמרא במסכת סנהדרין: "הזהרו בבני עם הארץ שמהם תצא תורה".³
- פוסק הרמב"ם: "אין מלמדין תורה אלא לתלמיד הגון נאה במעשיו או לתם..."⁴, וכותב הרש"י אויערבאך שהדברים אינם אמורים לגבי תלמידים בני פחות משלש עשרה.⁵
- פוסק המחבר: "אפילו תינוק שלא מבין, לא יסלקוהו משם, אלא ישב עם האחרים אולי יבין".⁶
- במערהין החליטו: "... נער שאינו מסוגל ללמוד, מכל מקום אסור לו להוציאו מבית הספר... אך ורק ילמד אותו בבית הספר סדר התפלות וחומש וקריאות התורה והפטורה, קרוא וכתוב וכיוצא בזה ילמד כל ששיך לדת יהודית".⁷
- ב. ראוי להעניק חינוך גם לתושב חוץ.⁸
- ג. שויון כותב הרב שטאטהאגן: "וביותר צריך זירוז אל הבני ישובים קטנים, עירות וכפרים... שלא ישכרו לבניהם מלמד אשר אינו מלומד..."⁹
- ד. ללא דרישות שרירותיות¹⁰
- ה. ללא דרישות מכבידות פוסק הרמ"ה: "דמחייבין ציבורא לאותוביה מקרי דרדקי בכל מאתא... דיהבין להו אגרא מדציבורא, והכין עדיף כי היכי דלילפו בני עניים כבני עשירים".¹¹

¹ ראה סעיף צח.

² על זכאותן של בנות לחינוך ראה סעיף רעא. על זכות ילדי נכרים לחינוך ראה סעיף שכ.

³ בבלי סנהדרין צו א. וראה פלא יועץ ערך תורה.

⁴ רמב"ם תלמוד תורה ד א. וראה הרב נריה גוטל, "הלכת 'הגינות התלמיד' באספקלריית הדורות ובמבחן הפסיקה", על דרך האבות, עמ' 49 – 74. וראה סעיף קעז הערה 11.

⁵ ראה ועלהו לא יבול ב עמ' מט. ונראה להביא ראיה לדבריו מדברי הרמב"ם. הרמב"ם דן בנפרד בהלכות מלמדי תינוקות ובהלכות של לומדי תורה מבוגרים, ראה הלכות תלמוד תורה פרק ב ופרק ד. המושג תלמיד שאינו הגון מופיע רק בהלכות של לומדי תורה מבוגרים.

⁶ שו"ע יו"ד רמה ט. וראה בבלי סנהדרין צא ב: "כל המונע הלכה מתלמיד, כאילו גוזלו מנחלת אבותיו", ומבאר חידו"א למהרש"א שם: "ר"ל שאינו לומד עם התלמיד כר' פרידא, שהיה למד עם תלמידו ד' מאות פעמים עד שהיתה שגורה לו בפה. לפי שאומר הרב שאין התלמוד הגון וראוי לכך וא"א לו ללמודו הרי גוזלו מנחלת אבותיו שהתורה היא מורשה לכל ישראל מששת ימי בראשית". וראה שו"ת צפנת פענח ב יז, שאסור להוציא משיבה תלמידים שאינם בעלי כשרון ואינם שוקדים על התורה כל כך ולהכניס במקומם תלמידים אחרים טובים מהם, ונימוקו עמו: "אבל בצבור דשם הגדר גבי תינוקות של בית רבן משום תקנת יהושע בן גמלא... אי אפשר לסלקם אם מחזיקים בתורת ד' יתברך". וראה הערה 54.

⁷ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק יד. על היחס לילד החריג ולשאר תשושי הכח ראה סעיף ער.

⁸ תקנת חכמים מטילה על בני העיר להקים בית ספר רק למען ילדיהם. עם זאת, ראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שנא: "על אודות נערי בני ישראל עם ה' אלה ומארצם יצאו, העולים ובאים ממרחקים ערומים מבלי לבוש והולכי יחף... נערים אשר נתן אלקים חכמה בלבם, שיהיה למודם עולה יפה, ימסרו אותם לתלמוד תורה אל בית הספר; ונערים אשר אין השגת שכלם לתלמוד תורה ימסרו אותם לשירות או ללמוד מלאכות איזה אומנות".

⁹ דברי זכרון דף מח א. על עקרון השויון ראה סעיף צג.

¹⁰ אסור לדרוש דרישות שרירותיות כי הלא חייבים לקיים את תקנת חכמים להקים בית ספר בכל עיר.

¹¹ יד רמה בבא בתרא פרק שני נח, וראה שו"ע חו"מ קסג ח.

במעהרין תקנו: "ויתומים שאין להם אב או אם מחוייבים גבאי צדקה גם כן להשיג על כך ששום יתום לא יהא מופרש מבית הספר... והקהל מחויב ליתן סיוע לשכר לימוד של אותו יתום, אם הוא בן עניי".¹²

1. נגישות נוחה חכמים תקנו להקים בית ספר בכל עיר ועיר.¹³ בעיר שיש בה נהר חייבים להקים בתי ספר משני עברי הנהר כדי לא לסכן תלמידים בעת חציתו.¹⁴
2. חינוך איכותי
 - מורים ברמה גבוהה¹⁵
 - ימי לימוד ושעות לימוד פוסק הרמב"ם: "וישוב ומלמדן כל היום כולו ומקצת מן הלילה כדי לחנכן ללימוד ביום ובלילה ולא יבטלו התינוקות כלל חוץ מערבי שבתות וימים טובים בסוף הימים ובימים טובים... אין מבטלים התינוקות ואפילו לבנין בית המקדש".¹⁶ כותב השל"ה: "ועיקר הכולל הכל, יהיה נעקר ונשרש מן העולם השם של 'בין הזמנים' לא יזכר ולא יפקד...".¹⁷
 - מספר התלמידים בכיתה פוסק הרמב"ם: "עשרים וחמשה תינוקות למדים אצל מלמד אחד. היו יותר על עשרים וחמשה עד ארבעים מושיבין עמו אחר לסייעו בלימודם. היו יותר על ארבעים מעמידין להם שני מלמדי תינוקות".¹⁸ כותב הרב קידנובר: "ני"ל דשיעור כ"ה תינוקות לא היה שייך כי אם בדורות התלמוד משא"כ בדורות הללו, שהלבבות כמעט של סדקית, ונתמעטו הלבבות בעו"ה... פשיטא דסך כ"ה אי אפשר למלמד א' והלואי שיצא י"ח בסך עשר, וכ"ש י"ב פשיטא דהוה בדורותינו ככ"ה בזמן חכמי התלמוד...".¹⁹ בתקנות אגודת תמכין דאורייתא במונקאטש החליטו: "הגבאים יבינו כפי שכלם כמה תלמידים יתנו לכל מלמד בכדי שלא יעמיסו עליו העבודה יותר מדאי".²⁰
 - בחינות הגמרא אומרת: "חובל עול של סנחריב מפני שמנו של חזקיהו... מה עשה? נעץ חרב על פתח בית המדרש ואמר: כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב זו, בדקו מדין ועד באר שבע ולא מצאו עם הארץ, מגבת ועד אנטפרס ולא מצאו תינוק ותינוקת, איש ואשה, שלא היו בקיאים בהלכות טומאה וטהרה".²¹

¹² תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק טו.

¹³ ראה סעיף רעא.

¹⁴ ראה רמב"ם תלמוד תורה ב ו.

¹⁵ ראה סעיפים רעא רעו. וראה שו"ת תעלמות לב חלק ראשון יו"ד ד, ביקורת על הת"ת בטרבלס (טריפולי).

¹⁶ רמב"ם תלמוד תורה ב ב. וראה שו"ע יו"ד רמה יא – יב. וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 299, שבירונה בשנת תמ"ח נקבעה מערכת שעות לשבת לכל המלמדים! וראה שם עמ' 317 תקנה מאנקונא משנת ת"ד אנשים שנתמנו "לבקר את שיעורי התלמידים בכל שבת".

¹⁷ של"ה מסכת שבועות פרק נר מצוה ה. וראה מטה אפרים תרג ו; שערי הלכה ומנהג יו"ד פד.

¹⁸ רמב"ם תלמוד תורה ב ה.

¹⁹ שו"ת אמונת שמואל כו.

²⁰ תקנות תמכין דאורייתא, סימן ו אות ג. אחד מחברי אגודת תמכין דאורייתא שפעלה במונקאטש היה מרא דאתרא, הרב צבי אלימלך שפירא, בעל הבני יששכר. וראה אומר מיהודה טו: "יואת כל אלה נשיתי וידעתי שאם יש למלמד א' תלמידי גמרא עשרה או שנים עשר הרי זה די והותר". לעומת זאת ראה שפתי ישינים הקדמת המחבר, סדר הלימוד של ק"ק הספרדים: "ובכל חדר יש מלמד א' אף אם יהיו התלמידים למאות...".

²¹ בבלי סנהדרין צד ב.

מעיד היוון מצולה על מנהג פולין לפני כשלוש מאות שנה: "וביום ה' בשבוע היו מחיבים לילך כל הנערים בקבוץ יחד אל הגבאי הממונה על תלמוד תורה ושאל אותם הגבאי מה שלמדו בכל השבוע... וכן בערב שבת הולכין כל הנערים בקבוץ יחד אל הראש ישיבה לשאול אותם מה שלמדו בכל השבוע כנ"ל. בזה היה מורא ופחד גדול על הנערים ולמדו בתמידות".²²

○ הקבצות כותב כיצד סדר למשנה: "שיכול ורשאי כל מלמד לקחת אפילו עשרים נערים רק שיהיו כלם שוים, או כלם מקרא, או כלם משנה, או כלם גמפ"ת, וילמוד עמהם כל היום כסדר ובלא שעה...".²³ התיבות כותב בצואתו: "ולא תניחו בניס קטנים בין הגדולים".²⁴

○ כתות מתאימות פוסק מהרשד"ם: "וכן מקום למוד התינוקות צריך שיהיה טוב ויפה כל האפשר דעל כיוצא בזה נאמר התנאה לפניו במצות".²⁵

כותב הרב שבתאי בס: "ומאז באתי לכאן ק"ק אמשטרדם והלכתי כמה פעמים בבתי מדרשות של ק"ק ספרדיים יצ"ו... וכך הוא הסדר של ק"ק ספרדיים יצ"ו. הם בנו את בית ה' בית המקדש מעט... סמוך לה בנו ששה חדרים לתלמוד תורה... ובכל חדר יש מלמד אחד...".²⁶

באלטונה תקנו: "ידאגו בכל זמן למצא בית יפה ומרווח, טוב ומתאים לבריאות המלמדים והתלמידים".²⁷ בירונה תקנו: "להתמיד בנקיות חדרי התלמוד תורה ולנקותם מכל סיג וחלאה".²⁸ בפאדוואה החליטו: "יושם פרטי מצד הפרנסים יצ"ו להוציא ששה ליטרין ממעות ההקדש לקנות עצים או פחמין ולתן למקרי דרדקי מקהל יצ"ו כדי ליהנות בהם תינוקות של בית רבן".²⁹

²² יון מצולה עמ' 86.

²³ כיצד סדר למשנה עמ' פט. וראה שם עמ' צא שבארץ ישראל "כל מלמד ומלמד בעל מלאכה אחת הוא, מקרא לחוד ומשנה לחוד...".

²⁴ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 394 מתוך הצואה. וראה אומר מיהודה טו.

²⁵ שו"ת מהרשד"ם או"ח כ. בימי חז"ל הלימודים התקיימו פעמים רבות בבית המלמד, ראה בבלי נדה מה ב "מתוך שהתינוק מצוי בבית רבו". וראה רמב"ם תלמוד תורה ב א "תינוקות של בית רבן". על החסרון שבהסדר זה ראה כיצד סדר למשנה עמ' פח: "... שכל מלמד שלומד בביתו אצל אשתו ובניו אי אפשר שיוכל ללמוד על נכון, כי יש לו בטלים הרבה כנגדו, הן מצד אשתו ובניו... ושאר צרכי הבית...". לעיתים התקיימו הלימודים בבית הכנסת. ראה, לדוגמא, בבלי ברכות יז א: "באקרונים בניהו לבי כנישתא"; בבלי בבא בתרא כא א "מבי כנישתא לבי כנישתא ממטינן". על החסרונות שבהסדר זה ראה שו"ת תעלומות לב יו"ד ד.

²⁶ שפתי ישנים, הקדמת המחבר, סדר הלימוד של ק"ק ספרדיים יצ"ו, עמ' ח. על היתרון של בית ספר שבו לומדות כל הכתות ביחד ראה שו"ת מהרשד"ם או"ח כ. וראה מכתב של הרב אליהו מבורגו משנת תקמ"ו, מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 373 374: "עוד שאלה אחת יש לי לשאול, והוא דבר נתחבו בו גדולי מפרשי תורת חינוך הנערים אשר לכל עם ועם, אם טוב הוא לקבץ הנערים בבית, ייועדו יחד, שם יאכלו וישבעו, ויחי לבבם בלימוד התורה, או אם הפיזור טוב להם?"

²⁷ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 307 תקנה מאלטונה משנת תקס"ה לפ"ק.

²⁸ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 312 תקנה אחרי שנת תמ"ח לפ"ק.

²⁹ פנקס ועד ק"ק פאדוואה א רפ תקנה משנת שמ"ז לפ"ק. החלטה. וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 368, תקנה דומה בפררה משנת תקכ"ז לפ"ק.

○ ספרי לימוד רבי חייא אמר: "אזלינא ושדינא כיתנא, וגדילנא נישבי, וצידנא טבי ומאכילנא בשרייהו ליתמי, ואריכנא מגילתא וכתבנא חמשה חומשי, וסליקנא למתא ומקרינא חמשה ינוקי בחמשה חומשי, ומתנינא שיתא ינוקי שיתא סדרי, ואמרנא להו: עד דהדרנא ואתינא - אקרו אהדדי ואתנו אהדדי, ועבדי לה לתורה דלא תשתכח מישראל. היינו דאמר רבי: כמה גדולים מעשי חייא!"³⁰

בפונא תקנו: "...ורעה ראינו כי בעלי המדפיסים עושים מלאכתם ברמי, ואין שום בחורי חמד ומכל שכן נערים וקטנים יכולין לקרות וללמוד מתוכו ואותיות מחכימות. ובכן אלופי הקהל יצ"ו יציעו הדבר בפני רוזני קציני ארץ... להסר המכשילה... כדי להדפיס כטוב וכיושר".³¹ בליטא תקנו: "מאחר שעיינו רואות את גודל ביטול תורה מתינוקות של בית רבן, בגרם הדפסה [הדפסת] גמרות קונטרסי שהמדפיס מושך ידו מלהדפיס מחמת שמונעים מלקנות מהם, ובזה מגיע להמדפיס הזק רב. לזאת שמנו לב איך ומה לתקן המעוות. עלה המוסכם: שכל קהילה ראש ב"ד יטילו על כל קהילות וישובי שלהם כמה גמרות יהיו מחויבי לקנות. ויכופו הקהילות וישובי בכל מיני כפיות שיקיימו כפי אשר יושט עליהם... למען יגדיל תורה ויאדיר".³²

○ ספריה כותב הרב בס על בית הספר של הקהילה הספרדית באמשטרדם: "ובתוך המדרש יש להם בית הספר מיוחד ושם יש להם ספרים הרבה, ובכל זמן שהם על הישיבה אותו החדר גם כן פתוח ומי שירצה ללמוד כל מה שירצה משאילין לו".³³ בוירונוה החליטו שיהיה בבית הספר חדר מיוחד לספרים.³⁴ בפררה החליטו: "על כל אחד ואחד מהמונים למלא באמונה את תפקידו. בין יתר התפקידים מוטל עליהם א. לייסד אוצר ספרים של ספרי קדש... ב. לעשות קטלוג של ספרי הקדש".³⁵

○ מחוץ לכתה כותב ר' משה ב"ר אהרן מוראפטשיק: "... אשר צריך כל מלמד ומלמד להשגיח בעינא פקיחא ולהציץ בהשקפה מעולה על הנערים, שלא ישחקו זה עם זה במיני שחוק וערוה או יספרו לשון הרע ונבול פה ח"ו... וגם צריך להשגיח שלא יביאו כלום מבית אביהם וישאו ויתנו ביניהם זה לזה... ראוי למלמד לחקור אם הנער שומע בקול אביו ואם נזהר בנטילת ידים וברכת המוציא וברכת המזון...".³⁶ בקראקא תקנו: "כל מלמד ישגיח שתלמידיו לא ירוצו ברחובות, כי הדור פרוץ מאד בעו"ה... ויגרשום מן השוק ומכל הרחובות".³⁷

³⁰ בבלי בבא מציעא פה ב. וראה ירושלמי תענית ד ה שבזמן שנכבשה ביתר היו כורכים כל אחד ואחד מהתלמידים בספרו.

³¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תטו החלטה משנת ת"מ לפ"ק.

³² פנקס מדינת ליטא, תקנות ועד תט"ו לפ"ק תקב.

³³ שפתי ישינים הקדמת המחבר, סדר הלימוד של ק"ק הספרדים דף ח א.

³⁴ ראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 287 תקנה שנתקבלה לפני שנת תמ"ח לפ"ק.

³⁵ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 361 תקנה משנת תקכ"ז לפ"ק.

³⁶ כיצד סדר למשנה עמוד צג. וראה מדרש הגדול על שמות כא א: "שלא תניחם ותצא ויבואו לידי סרחון".

³⁷ מקורות לתולדות החינוך בישראל א, מהדורה ראשונה עמ' עז, תקנה משנת שני"ה. וראה פירוש הרא"ש בבלי נדרים לו א ד"ה שכר שימור: "נוטלין על נערים קטנים הלומדים מקרא לשמרם שלא ילכו ברחובות ובשוקין ויזיקו ויחנכו לדברים רעים". על נזק שגורמים ילדים בימי החופש למדנו מתקנות הכשרים של פוזנא א' תמוז החלטה משנת ת"ג לפ"ק. וראה אגרות הראיה ד א' לד.

- ח. כבוד התלמידים³⁸
- ט. פרטיות התלמידים³⁹
- י. סודיות⁴⁰
- יא. כבוד למנהגי התלמידים⁴¹ בוירונו החליטו: "מעלת המלמדים ארבעה יהיו... והשני והשלישי יעלו לפתרון המקרא פירושה ודקדוקה ותחלת תורה שבעל פה, אחד לקק"י האשכנזים ואחד לקק"י הספרדים, למען ידעו בנינו כל אחד בלשונו הטבעי ולא יתערבו בלמוד המקרא".⁴²
- יב. יש לפרסם את כל המידע הנוגע למערכת החינוך.
- יג. להורים זכות לתבוע לדין את הרשויות כדי לממש את הזכות לחינוך.⁴³
- יד. הורים רשאים שלא לשלוח את ילדיהם לבית ספר אם הם דואגים למסגרת לימודית חליפית.⁴⁴

על הפרנסים מוטל לפקח על תפקוד מערכת החינוך. כותב רבינו בחיי: "... מנהיגי הקהל שבכל עיר ועיר חייבין להתעסק במלאכת המצוה הזו ואם הם נרפים בה נענשים הם בדברי".⁴⁵

ביקור סדיר במודינה תקנו: "אזהרה לתלמידים שלא יתבטלו רגע מלימודם... ולא יתעסקו בשום עסק אחר אפילו לצורך מלמדיהם עד כלות לימודים, ואזהרה גם כן להוריהם שלא יבטלו".⁴⁶ על מערכות החינוך בפולין לפני כשלוש מאות שנה כותב היון מצולה: "ולכל ראש ישיבה היה שמש אחד, שהלך מדי יום ויום מחדר לחדר שילמדו הנערים, הן עניים הן עשירים, והזהיר להם כל ימות השבוע שילמדו ושלא יטילו ברחוב".⁴⁷ במכנאס תקנו: "... וחקה חקקנו וגזירה גזרנו... שאין לשום אחד מאלקראשלי"ין ולא משאר אומניות לקחת ילדים ונערים... עד שיתחנכו במצוות וציצית ותפילין, ואז רשאים האומנים לשוחרם, בתנאי שירגילום ויזהירו ויזרזום ללכת להתפלל עם הציבור".⁴⁸

³⁸ ראה סעיף ערה הערה 2.

³⁹ ראה שו"ת עשה לך רב א מב. וראה שם: "אף לדעת הסוברים שתקנות רגמ"ה עומדות גם במקום מצוה, עכ"פ פשוט שבמקום עבירה לא גזר כלל".

⁴⁰ ראה שו"ת עשה לך רב א מב: "... אלא ... שאת המכתבים יקרא אך ורק המחנך שלה בלבד, תוך ידיעה ברורה שכל מה שיתגלה לו בקריאתם הוא בחינת סוד שאסור לגלותו לשום אדם".

⁴¹ ראה סעיף רעז.

⁴² מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 288 תקנה לפני שנת תמ"ח לפ"ק.

⁴³ מיעוט כופה את הרוב לקיים את תקנות חכמים, ראה שו"ע חו"מ קסג א.

⁴⁴ פשיטא שהנוהגים כן אינם פטורים מהשתתפות במימון בית הספר של הקהילה.

⁴⁵ כד הקמת, ערך תורה (ב). וראה סעיפים ערב – רעז.

⁴⁶ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 324 תקנה ממודינה. המחבר, הרב פרופ' אסף, סבור שתקנה זו היא מהמאה ה-17.

⁴⁷ יון מצולה עמ' 85.

⁴⁸ תקנות חכמי מכנאס תקנה סב משנת תפ"א לפ"ק. אלקרשליין – אומן העוסק בניפוץ ובסריקת צמר.

מבחני השגים כותב הפלא יועץ: "ויעמידו פרנסים בני אדם מהוגנים שיעמדו על התינוקות בכל שבוע לראות סדר למודם, ועל המלמדים שיעשו מלאכתם מלאכת שמים באמונה".⁴⁹

בפאדוואה החליטו: "... למנות שני אנשים... שיחוייבו להשתדל שהמלמד תינוקות... ילמדם כהוגן ויעשה המוטל עליו...".⁵⁰ במעלה החליטו: "הרב התופס ישיבה מחויב להשגיח על התמדות הלימוד ומחוייב בעצמו ובכבודו לבחון את הנערים ובני ב"ב שבקהלה באחד מימי השבוע...".⁵¹ במינסק החליטו: "החויב הוא על המשגיחים לילך לבית הספר על כל פנים פעם אחד בשבוע לדעת כל אשר נעשה, ולהשגיח בעינא פקיחא על המלמדים ותלמידיהם, להיות הכל על הסדר ובאמונה שלימה בלי שום מלאכת רמיה".⁵²

בפוזנא החליטו: "ואיזה מלמד שהנערים תלמידיו לא יעמדו בנסיון הלימוד, מחוייבים אותם הלומדים המנסים אותם להגיד לאלופי חכמי ראשי בני ישראל נר"ם והם יענשו יקנסו להמלמד ההוא".⁵³

גם כיום לכל תושב זכות לחינוך.⁵⁴

על ימי חופשה מלימודים כותב הרב חיים זוננפלד: "בלאו הכי אין נוהרים בכמה ימים שלא הונח על פי דין לבטל כי אם בעי"ט וע"ש סמוך לחשכה כנראה שהותר גם כן על פי גדולי שראו בזה להקלי".⁵⁵

*

כמה חוקות קובעות שיש להקפיד על איכות טובה של מערכת החינוך,⁵⁶ שלכל תלמיד זכות ללמוד בתנאים שונים,⁵⁷ ושאינן להרחיק תלמידים ממערכת החינוך.⁵⁸

⁴⁹ פלא יועץ ערך תורה. ראה בבלי סנהדרין קד ב: "אכלי עמי אכלו לחם ה' לא קראו... 'ה' לא קראו... שמואל אמר: אלו מלמדי תינוקות", ומפרש רש"י שם ד"ה מלמדי תינוקות: "שעושינן מלאכתן רמיה". וראה רמב"ם תלמוד תורה ב ג; שו"ת הרמב"ם שסט: "ואלו מלמדי תינוקות שבאלו הימים, כמה בטלות מבטלין ממלאכתן בכל יום בדברים בטלים". ראה תלמוד ירושלמי מגילה ג סוף הלכה ג. וראה עלינו לשבח ויקרא עמ' קג.

⁵⁰ פנקס ועד ק"יק פאדוואה ב החלטה תקכח משנת ה'שפ"ג.

⁵¹ תקנות מדינת מעהרין ט, ועד גאיי ת"י לפ"ק. וראה תקנות באסקוביץ, מן הגזים ב תקנה א עמ' 72.

⁵² מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 677 תקנה משנת תקס"ה לפ"ק.

⁵³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא, החלטה איתתמב משנת תס"ה לפ"ק.

⁵⁴ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16. הוראות חוקתיות הנוגעות לחינוך נמנות בין זכויות היסוד ומובאות בסוף פרק ב. מדברי הצפנת פענח הנזכרים בהערה 6 ניתן לדייק כי תקנת חז"ל לא חלה על מי שאינו שומר מצוות אולם מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להבין שלדעתם זכות החינוך מוקנית לכל ילד ללא יוצא מן הכלל.

⁵⁵ שו"ת שלמת חיים תרח.

⁵⁶ ראה ICL חוקת ברזיל 206 VII.

⁵⁷ ראה ICL חוקת ברזיל I 206 שהמדינה מתחייבת להקפיד על שוויון הזדמנויות לחינוך בבתי ספר.

⁵⁸ ראה ICL חוקת בלגיה 24 (1.1).

ערה. יחס מורים לתלמידיהם

מערכת היחסים בין מורים ותלמידים מושתתת על עקרונות המאפשרים לתלמידים להגיע למירב ההשגים החינוכיים והלימודיים.¹

כבוד לכל תלמיד פוסק הרמב"ם: "... הרב צריך לכבד את תלמידו ולקרבו, כך אמרו חכמים: 'יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך', וצריך אדם להזהר בתלמידו ולא להבסם שהם הבנים המהנים לעולם הזה ולעולם הבא".² כותב ספר חסידים: "אחד היה מגמגם בדבריו, קודם שהיה מוציא מפיו דיבור אחד היתה שעה גדולה, וכשהיו משחקין עליו היה כועס. אמר לו רבו: אל תשאל בפניהם המתן עד שיצאו או תכתוב בכתב מה שקשה לך ואתרץ לך".³ מורה אינו רשאי לכנות את תלמידו בכנויי גנאי⁴ ואינו רשאי לביישם.⁵

"חנך לנער על פי דרכו" כותב הרמב"ם: "ראוי לחנך את הקטנים ולהניח מוגבלי ההבנה כפי יכולת השגתם".⁶ כותב ספר חסידים: "אם תראה שיצליח במקרא ולא בתלמוד, אל תדחוק לו השעה ללמוד תלמוד, ואם יבין תלמוד אל תדחוק אותו ללמודו מקרא, במה שיודע תחנכו".⁷ כותב חובת התלמידים: "... לא בכל הנערים שוה הוא החנוך, תלוי הוא בכל נער ונער כפי טבעו, דעתו, מדותיו וכו', ואתם על המחנך להכיר... וזה רמז לנו שלמה המלך 'חנוך לנער על פי דרכו', על פי דרכו של כל אחד ואחד".⁸ כותב הרב וולבה: "ילד שתכונתו להיות תמיד בתנועה אי אפשר להפוך ילד כזה לילד שיושב על הספר עשרים שעות ביום. אם מכריחים אותו לכך מקלקלים את הילד או מאבדים אותו".⁹

בקראקא תקנו: "המלמד וריש דוכנא דת"ת ילמוד עם הילדים המובאים לבית המדרש... עם כל אחד לפי שכלו ומדרגתו".¹⁰

עידוד כותב הרב פרידלנדר: "על המלמד להאיר פנים לתלמיד, לעודדו ולחזקו באופן קבוע, על ידי שמראים שמחה על כל הישג של התלמיד...".¹¹ כותב הרב וולבה: "בפסוק אנחנו מוצאים 'ואראה את צאן ההריגה לכן עניי הצאן, ואקח לי שני מקלות לאחד קראתי נעם ולאחד קראתי חובלים וארעה את הצאן'... צריך לדעת שמקל נועם גם הוא מקל,

¹ על יחס התלמידים למוריהם ראה סעיף רג.

² רמב"ם תלמוד תורה ה יב.

³ ספר חסידים (וויס.) תשפה.

⁴ ראה חשוקי חמד על פסחים עמי תמא; חשוקי חמד בבא קמא עמי תעה.

⁵ ראה ספר חסידים (מרג.) קלט. וראה חשוקי חמד סנהדרין עמי קד: "... אסור לגלות קלונו של כל אדם שלא לצורך. ואסור למנהל להכתיב פרטים על תלמיד על ידי המזכיר, אלא יצוהו לכתוב מכתב [כשצריך לכך], והמנהל יכתוב בכתב ידו בסוף את שם התלמיד או שם הפקיד. ואם לא ניתן לעשות כך, יתפנה המנהל ויקח חופש כדי לכתוב בעצמו, ולא יעבור על איסור רכילות". וראה סעיף קמה הערה 7.

⁶ מו"נ א לג.

⁷ ספר חסידים (מרג.) שח.

⁸ חובת התלמידים עמי ו.

⁹ זריעה ובנין בחינוך עמי יט. וראה סעיף קפו על יחס האב לבנו.

¹⁰ קדמוניות מפנקסאות ישנים עמי 4. וראה דברי השואל, שו"ת מהריט"ץ החדשות לה: "וסדרנו התלמידים יצ"ו מדרגות מדרגות, באופן שיעלו ממדרגה אל מדרגה ויגידל תורה ויאדיר". וראה שו"ת זרע אמת ב קז.

¹¹ מסילות חיים בחינוך עמי 94. וראה בבלי תענית ח א: "רבא אמר: אם ראית תלמיד שלמודו קשה עליו כברזל - בשביל רבו שאינו מסביר לו פנים". וראה עיונים בכללי חינוך שבאגרת הגר"א עמי י.

אבל איננו מכאיב. אם אני נותן לילד עידוד - גם זה מקל, שגם בו מחנכים אבל בנעימות: 'מקל נועם!' ¹²

הרב בלוי פוסק: "יש להזהר מלבחון תלמיד אחד בחינת פתע (שלא למטרת לימוד) שמא יכשל בתשובתו ויצטער". ¹³

גדול שכרו של מורה המעודד את תלמידיו. אומרת הגמרא במסכת תענית: "רב איקלע להווא אתרא, גזר תעניתא ולא אתא מיטרא. נחית קמיה שליחא דצבורא, אמר משיב הרוח ונשב זיקא, אמר מוריד הגשם - ואתא מיטרא, אמר ליה: מאי עובדך? - אמר ליה: מיקרי דרדקי אנא ומקרינא לבני עניי כבני עתירי, וכל דלא אפשר ליה לא שקלינא מיניה מידי. ואית לי פירא דכוורי, וכל מאן דפשע - משחדינא ליה מינייהו, ומסדרינן ליה, ומפייסינן ליה, עד דאתי וקרי". ¹⁴

חירות התלמיד כותב הרב וולבה: "יש לתת להם מנה גדולה מאד של חופש תנועה, כמובן שלא יסכנו את עצמם ולא יזיקו לא את עצמם ולא אחרים". ¹⁵

איסור שורה במנהיים תקנו: "אף למדן או בחור לא ישעבד את תלמידו ולא יטיל עליו שליחויות פרטיות, במיוחד לא תלמידים עניים ויתומים". ¹⁶ ברוטרדם תקנו: "הרבי לא ישלח שום ילד באיזו שליחות ולא ישתמש בהם כי אם למלאכת ה'". ¹⁷

בנחת בהלכות דעות פוסק הרמב"ם: "ילמד לתלמידים בשובה ונחת, בלא צעקה". ¹⁸ בהלכות תלמוד תורה פוסק הרמב"ם: "הרב שלמד ולא הבינו התלמידים לא יכעוס עליהם וירגז אלא חוזר ושונה הדבר אפילו כמה פעמים עד שיבינו עומק ההלכה". ¹⁹ כותב הגר"א באגרתו: "כי הלמוד אינו נקבע באדם, כי אם בישוב ובנחת". ²⁰

יושר פוסק הרב זילברשטיין: "הכלל הראשון בחינוך קובע שהבטחה שניתנה לילד, אסור לה שתופר". ²¹

דרכי נעם כותב מדרש הגדול: "לא תטיל עליהן תורה בשעה שאינן עתה ואל תיגעם בתורה". ²² פוסק הגהות אשר"י: "גם בלא לימוד פעמים שהוא בריאות לתינוק שנותנין לו מעט ריוח מן הלמוד ואין כופין אותו אלא לרצונו". ²³ כותב אבן שלימה: "וכן התינוקות לא יכבידו עליהם". ²⁴ תלמידו של ר' נחמן מברסלב כותב בשם רבו: "... שמה שהמלמדים דוחקים את

¹² זריעה ובנין בחינוך עמי כד.

¹³ פתחי חושן ד טו ס"ק יב.

¹⁴ בבלי תענית כד א. וראה בניהו שם.

¹⁵ אגרות וכתבים עמי קכ.

¹⁶ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 257, תקנה ממנהיים משנת תע"ג. וראה שערי תשובה ג ס.

¹⁷ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 429.

¹⁸ רמב"ם דעות ב יא. וראה בבלי בבא בתרא כא א מהרש"א חידו"א ד"ה ואספי ליה כתורא.

¹⁹ רמב"ם תלמוד תורה ד ד. וראה גם שם ד ה: "ולא הקפדן מלמד". וראה קרבן העדה, ירושלמי מגילה ג סוף ג.

²⁰ אגרת הגר"א, נדפס ביחד עם מסילת ישרים.

²¹ עלינו לשבח ויקרא עמי שפג.

²² מדרש הגדול שמות כא א.

²³ הגהות אשר"י על הרא"ש בבא מציעא, פרק ו ו.

²⁴ אבן שלמה פרק ח א.

החינוך ביותר, על ידי זה אינו יודע התינוק כלל, רק צריכין להיות אמן גדול בזה ללמד את התינוק בהדרגה, בלי איום הרבה ובלי דוחק יותר".²⁵

ללא משוא פנים אומר המדרש הגדול: "לא תכיר פנים... זו אזהרה לחכמים כשהתלמידים יושבים לפנייהם לא יהיו מלמדים לאחד ומניחים לאחד ואם עשו כן כאילו עבדו עבודה זרה".²⁶ כותב הפלא יועץ: "וצריך המלמד שישיה מדותיו ולא יהדר פני גדול ויזהר בבני עניים שמהם תצא תורה".²⁷

במנהיים תקנו: "בבחינות השגרתיות של יום חמישי או בבחינות אחרות אסור שימצא הבדל ברמת הנלמד בין תלמידים עשירים ועניים, בעונש קנס רב... כאשר במזיד נעשה הדבר".²⁸

משמעת שנינו במסכת אבות: "בן הא אומר לפום צערא אגרא", ומפרש הרמב"ם: "שאינו מתקיים מן הלימוד אלא מה שנלמד ביגיעה וליאות ויִרְאָה מן המלמד אבל למוד הפינוק והנחת אינו מתקיים ואין אדם נהנה ממנו... ולפיכך צו על המלמד להטיל אימה על התלמידים ואמרו 'זרוק מרה בתלמידים'".²⁹

פוסק הרמב"ם: "ומכה אותן המלמד להטיל עליהם אימה...".³⁰ פוסק האגרות משה: "הנה ודאי אם במה שלא יוציאוהו יפריע לאחרים אז אין להחזיקו בכיתה ומוכרחים להוציאו".³¹ מותר למורה להחרים חפצים שתלמידים מתעסקים בהם במשך השיעור.³²

מותר להעניש תלמיד רק בתנאים הבאים

א. לחיזוק הדת ולתיקון העולם פוסק האגרות משה: "ובדבר להעניש את התלמידים... ודאי אין להעניש בבטול תורה שהקלקול הוא ודאי, והתועלת מזה הוא רק ספק".³³

²⁵ חיי מוהר"ן תלב. וראה אמרי בינה דף קח א: "כך יתנהגו בלימודים של התורה וענפיה שלא יעמיסו על הילדים לימודים אשר אין דעתם סובלת אותם".

²⁶ מדרש הגדול על דברים טז יט.

²⁷ פלא יועץ ערך מלמדי תינוקות.

²⁸ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 257 תקנה משנת תע"ג.

²⁹ משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ה יט. וראה בבלי שבת יג א רש"י ד"ה ואימת רבן עליהם: "אין פושטים יד לשום דבר, ואפילו בחול, אלא על פי רבן".

³⁰ רמב"ם תלמוד תורה ב ב. וראה רמב"ם תלמוד תורה ד ה: "אם ניכר לרב שהם מתרשלין בדברי תורה ומתרפין עליהן ולפיכך לא הבינו חייב לרגוז עליהן ולהכלימן בדברים כדי לחדדם, וכעין זה אמרו חכמים: 'זרוק מרה בתלמידים'". וראה יון מצולה עמ' 86: "ומי שאינו יודע שום דבר מה שלמד או שטעה בדבר אחד, השמש הכה אותו בשבטים גדולים, בצווי הגבאי, ועשה לו גם שאר חרפות גדולות בפני הנערים, כדי שיהיו לו זכרון שילמדו בשבוע אחר יותר טוב".

³¹ שו"ת אגרות משה יו"ד ד ל ב. גדולי האחרונים הזהירו מאד שלא להוציא תלמיד משיבה אלא כשאינו כל מנוס מכך, ראה הרב יהודה זולדן: "הוצאת תלמיד משיבה", תחומין יז עמ' 145 - 156.

³² ראה הרב יהודה הרצל הענקין, "החרמת חפצים מתלמידים", תחומין ח עמ' 186 - 202. וראה ועלהו לא יכול ב עמ' מה. וראה שם שיש בענין זה חילוקי דעות.

³³ אגרות משה יו"ד ב קג. ראה הרב יצחק זילברשטיין, "פסקים והוראות" מוריה רסה - רסו כסלו תש"ס עמ' סג: "ילד שמתרשל בלימוד אסור בשום אופן לביישו כגון להורידו לכתה נמוכה וברוב פעמים זה מזיק. והעיקר לחנכו בדרך כבוד...".

- ב. התלמיד ודאי סרח³⁴ פוסק הרב משה פינשטיין: "ודאי הוא על כל פנים על דבר ברור שעשה התלמיד מה שצריך לענשו ולא על חשד בעלמא. ואף שיש לו אומדנא לפי דעתו שנער זה עשה הדבר, ולא שייך לשום אדם בעולם שיוכל לסמוך על גודל דעתו ולענוש אף עונש כל דהו בלא ידיעה ברורה של עדים".³⁵
- ג. התלמיד מבין שמגיע לו עונש סדר היום כותב: "ובאלו הה' שנים אין לצער לתינוק בשום דרך כי אין לו שכל כלל... והמכה בו חוטא".³⁶
- ד. אין מנוס מענישה כותב הרב מונק: "לכתחילה ראוי שהמחנך ימנע ככל האפשר מלהכניס לכתתו את ענין העונש. על משקל המושג 'רמת חיים'... אפשר להטביע מושג של 'רמת עונש'. דבר זה ביד כל מחנך לעשותו, שהרי כל אחד מגביל את עצמו עד עונש מסוים, באותה מדה יכול להגביל עצמו לצמצם יותר את סוגי הענשים שהוא נותן".³⁷
- ה. ענישה מדתית פוסק הרמב"ם: "... אינו מכה אותם מכת אויב מכת אכזרי, לפיכך לא יכה אותם בשוטים ולא במקלות".³⁸ כותב ספר החינוך: "ראוי להזהר שלא להכאיבן בדברים יתר מדי, זולתי במה שצריכין הרבה כדי שיקחו מוסר".³⁹
- ו. ענישה לשם שמים

גם כיום תקפות ההוראות הקובעות יחסי מורים ותלמידים, אולם בימינו מן הראוי להמעט בשימוש באמצעי ענישה. כותב הראי"ה קוק: "כי לא במהלומות יחונך האדם כי אם בדרכי נועם והיראה האמיתית, היא יראת הרוממות, הבאה מצירוף האהבה הנאמנה. ועד הזמנים האחרונים לא ירדו חכמי הפדגוגיא לזה, והיי' דרך חינוכם רק במקל חובלים עד הימים האלו שהנסיונות הרבים הוכיחו להשכיל את אשר הורו לנו חז"ל ברוח קדשם".⁴⁰

הוראות בנוגע ליחסי מורים ותלמידים אינן מופיעות בחוקות.⁴¹

³⁴ ראה שו"ת רדב"ז א שעח. וראה סעיף קפו.

³⁵ שו"ת אגרות משה יורה דעה ח"ב קג.

³⁶ סדר היום פירוש משנת בן חמש שנים.

³⁷ שכר והענשה בחינוך עמ' כד. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג רפ: "... אין עונשין אלא אם כן מזהירים... ולא מתחיל במכות, אלא מענישו באופנים שנהגו בהם... ואם כל זה לא יועיל והוא עדיין רע או מפריע אזי מכהו...".

³⁸ רמב"ם תלמוד תורה ב ב. וראה עלינו לשבח בראשית שו"ת ני: "תלמיד שהתפרע, ונאלץ המורה לסטור לו על לחיו, התלמיד ניסה להתחמק, והמכה פגעה במשקיים שלו, ונשברו, האם חייב המורה לשלם? תשובה... דהרשות ניתנה למורה רק לצער את התלמיד, אבל לא לשבור את משקפיו, שהרי הסובל העיקרי מכך יהיה האב שיצטרך לקנות משקפיים חדשות לבנו".

³⁹ ספר החינוך שלח.

⁴⁰ עין אי"ה ברכות א פרק ראשון, וראה שמונה קבצים ז מב; אגרות הראיה א רפג. וראה סעיף קפו.

⁴¹ ראוי לציין כי בית המשפט העליון בארצות הברית, *Ingraham v. Wright*, 430 U.S. 651 (1977), פסק שהכאת תלמידים בבית ספר אינה אסורה על פי החוקה.

רעו. איכות כח האדם בהוראה

יש למנות מנהלים ומורים ראויים,¹ בעלי הכישורים והתכונות הבאים

יראי שמים כותב ספר חסידים: "כשיגיע בנך ללמד אל תקנה לו אלא רב חכם וירא שמים שנאמר 'יראת ה' ראשית דעת', וזה כדי להכניסו ביראת ה'".² פוסק השלחן ערוך: "אין ראוי להושיב מלמד אלא בעל יראה...".³ כותב החתם סופר: "ונראה בתקנת המלמדים נמי הוא שיהי' ירא שמים יותר מדאי בשעה שמלמד עם הבנים כי דברי היוצאים מן לב ירא וחרד נכנסים ללב ומלהיבים כאש בוער ביראת ה' ואהבתו בלב הנער...".⁴

חכמים בניקלשבורג תקנו: "... עליו להיות מוסמך בשם החבר מן הגאון הרב אב"ד דקהלתנו".⁵

בעלי מדות טובות הרב וויינברג כותב: "סוקרטס הגדול שבפילוסופי יון, היה אומר, שדי בכך לעורר באדם את הכרת הנכון, כדי שהנכון יתגשם בטיבו ובחיוו. אבל חכמי היהדות אמרו: 'אם הרב דומה למלאך ה' צבאות - קבל תורה מפיו'. לא ההוראה היא הצד המכריע בחינוך, אלא המורה. אישיותו של המורה, הנהגתו דיבורו, נימוסיו ומנהגיו הם המחנכים והם המשפיעים".⁶ כותב החזו"א: "מן המפסידים היותר עיקריים היות מלמד לרבים בלתי שלם במדותיו... אחרי שאין תוכו כברו אין דבריו נכנסין אל לב החניך וכאשר מייסר את תלמידו בבטוי גס וזעקת רוגז על העול אשר עשה... יש כאן ענין רע שהחניך מתרגל בגסות ובקפדנות המקבל מרבו...".⁷

כישורים מקצועיים פוסק השלחן ערוך: "אין ראוי להושיב מלמד אלא... מהיר לקרוא ולדקדק".⁸ כותב האומר מיהודה: "... ובכל עיר ועיר ופלך ופלך יהיו לפחות שנים או שלשה מקרב העדה, לשום עינא פקוחא... ולתהות על קנקנו אם המלמד ראוי ללמוד מקרא – ילמוד מקרא, ואם לגמרא – גמרא, ולא כל הרוצה לטול את השם לאמר אני מלמד גמרא אלא לפי ערכו יתנו לו תלמידים".⁹ כותב הבן איש חי: "ישכור לו מלמד פיקח שמכיר בסדר הלימוד עם ילדים לפי טבעם, וגם שיהא מדקדק היטב, כי גירסא דינקותא לא תשתכח; וגם שיהא נאמן, שלא יעשה מלאכת ה' רמיה; וגם שיהא משגיח על הילדים לשמרם מכל מעשה כיעור ואיסור".¹⁰

¹ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתלח: "... דעתי להתיר אפילו לאיש גר להיות מנהל תלמוד תורה, אם הוא המוכשר וראוי לכך ביותר". וראה סעיף קמח.

² ספר חסידים (מרג.) קנה.

³ שו"ע יו"ד רמה יז.

⁴ חידושי בעל החתם סופר על מסכת בבא בתרא כא א ד"ה כי מציון תצא תורה.

⁵ מקורות לתולדות החינוך היהודי (מהדורה ראשונה) א עמ' קמב. על התואר חבר ראה סעיף יז הערה 21.

⁶ שו"ת שרידי אש ד עמ' שיח. וראה עלינו לשבח דברים ב עמ' תלו, שלדעת החזו"א עדיף לחפש מלמד בעל מדות אעפ"י שאינו כ"כ למדן מאשר למדן שמדותיו אינן מתוקנות. וראה חשוקי חמד בבא קמא עמ' לט-מא.

⁷ אמונה ובטחון ד טז. וראה ספר חסידים (וויס.) תתכא: "אל יתן אדם את בניו לפני כעסנים ללמדם כי יכום או יענישום".

⁸ שו"ע יו"ד רמה יז. המחבר מכריע שהמלמד צריך להיות גם "דייק" וגם "גריס", כפי שכתב בכסף משנה על הרמב"ם תלמוד תורה ב ה, בלשון שניה.

⁹ אומר מיהודה סעיף טו.

¹⁰ בן איש חי שנה שניה כי תצא כג.

פוסק הרב משה פינשטיין: "... מלמד סתם, אם עושה מלאכתו באמונה שמסביר היטב להתלמידים מה שלומד אתם ורואה שיחזרו על למודם כפי הצורך להם ולא יבטלו זמן הלמודים בדברי בטלה... הוא המלמד הראוי להיות מורה ומלמד לתלמידים..."¹¹.

הבטחת איכות כח האדם בהוראה נעשית בדרכים הבאות

איתור מועמדים להוראה אומר המדרש: "מה היה עושה חזקיה כשראה סדרן טוב בהלכה הביאו העירה שונה הלכות טוב הביאו העירה"¹². אומר הירושלמי: "רבי יודן נשייא שלח לרבי חייה ולר' אסי ולר' אמי למיעבור בקירייתא דארעא דישראל למתקנה לון ספרין ומתניינין"¹³.

הכשרת מורים אחד מבעלי התפקידים בעיר בזמן הגמרא היה סופר מתא, ומבאר רש"י: "מלמד תינוקות העיר ומושיב מלמדים תחתיו והוא מורה את כולם איך יעשו..."¹⁴. כותב הרב וולבה: "צריך להוסיף את הידיעה שהחינוך זו חכמה עמוקה. אי אפשר לעמוד על חכמה זו כלאחר יד, ומתוך הרגשה וניחוש... חכמת החינוך דורשת לימוד ותשומת לב..."¹⁵.

באלטונה החליטו: "... הגבאים... יבחרו תלמידים הראויים לכך מתוך השאר... כדי לגדל מהם מלמדי תינוקות לבית המדרש כשיגדלו וישכילו ויגיעו למדרגה זו"¹⁶.

משכורת ראויה פוסק מהר"ח פאלאג'י: "וכמו כן צריכים ממוני הזמן וטובי העיר ופקידי ת"ת וגבאיה ופרנסיה לפקח ולהשגיח על מלמדי ת"ת שיהיה להם פרנסה בריחה, ולא יצטרכו לצאת אנה ואנה ולהניח התשב"ר כי יוצאים תקלות גדולות..."¹⁷. במודינה החליטו: "ולמען יוכלו לחיות בלי שום טרדה אחרת, ולהיות יושב אהלים לעסוק במלאכת שמים, לכן הוקצב שכרן מבני מע' החברה הנ"ל לתת להם מדי חדש בחדשו כאשר יראה בעיניהם, הכל לפי הזמן וריבוי או מיעוט המשא אשר לפניהם"¹⁸.

בפוזנא החליטו שעל המלמדים לקבל את שכרם בעתו ובזמנו.¹⁹

תמריצים במעלהרין החליטו: "מלמדי תינוקות העוסקים במלאכת שמים מחמת דוחקם וזו היא תורתם אומנתם ממש, לא יתנו שום מסים בקהלתם כלל..."²⁰. בקהילת אשאפנבורג החליטו: "ישולם לכל אחד מהם לפחות מאה זהובים שכירות לשנה, וכן

¹¹ שו"ת אגרות משה חושן משפט א עז.

¹² שוחר טוב פז ה.

¹³ ירושלמי חגיגה א ז. וראה איכ"ר פתיחתא ב. וראה העמק דבר דברים ג טז.

¹⁴ רש"י בבלי בבא בתרא כא א ד"ה בסופר מתא.

¹⁵ זריעה ובנין בחינוך הקדמה עמ' ז. ראה מור וקציעה, אורח חיים רמ: "אין מלאכה מתשת כחו של אדם כמו לימוד תינוקות". וראה מכתבו של הרב צירלסון, יד רא"ם עמ' כד: "יש לתקן אשר על כל רב מוטל לכוון בעירו ועד מומחים למקצוע החינוך וחרדים לדבר ה', אשר לפניהם יעמדו על המבחן כל מלמדי העיר והסביבה".

¹⁶ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 309, תקנה מאלטונה משנת תקס"ד לפ"ק.

¹⁷ כף החיים סימן כ סעיף יב.

¹⁸ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 319 תקנות מתאריך לא ידוע והמהדיר משער שהן מהמאה ה-17.

¹⁹ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תרסא החלטה משנת תי"א לפ"ק.

²⁰ תקנות מדינת מעהרין ועד ברודא תל"ז לפ"ק שעו (ב). וראה שו"ת הרשב"ש תריב; שו"ת תשב"ץ ג קנג.

ייתן להם מאותו מקום או ישוב דירה בחנם... וכן יהיה המלמד הזה משוחרר מכל ההכבדות".²¹

גבוי של הפרנסים בהמבורג תקנו: "הורי הילדים וקרוביהם לא יבואו אל האדונים המורים בתלונו על העונשים שהטילו על ילדים או בשום תלונו אחרת".²² ברוטרדם החליטו: "אין למי שהוא מאבות הילדים לבוא בקובלנא הן להרבי והן לריש הדוכנא, ואם יש להם על מה לקבול יפנו אל הגבאי, המנהל את עניני החברה באותו זמן".²³

גבוי של ההורים כותב מהר"ם חגיז: "... כשהתינוק היה בא לבכות לפני אביו ואמו שהמלמד הכה אותו היו נותנים מתנה לתינוק כדי שהוא בעצמו יוליך אותה למלמד, ויאמר לו מצד עצמם: ישר כוחו, וכן יקבל מתנה הוגנת כל פעם שהנער יתרעם על המכות".²⁴ כותב הפלא יועץ: "יזהרו העם שלא למרר אותם בדברים קשים ובגערות ובזיונות...".²⁵

תחרות חפשיית²⁶ פוסק הרמב"ם: "מלמד תינוקות שבא חבירו ופתח בית ללמד תינוקות בצדו כדי שיבואו תינוקות אחרים לו או כדי שיבאו מתינוקות של זה אצל זה אינו יכול למחות בידו שנאמר: 'ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר'".²⁷

פיטורים בבוסקוביץ החליטו: "... ובאם המלמד ניט רעכט באמונה לערינט יכולים הגבאים לסלקו בתוך הזמן...".²⁸

בשעה שהפרנסים מקבלים תקנות, עליהם לשקול את השלכותיהן על רמת המורים. בקהילות רבות היה מקובל, שחרם הישוב אינו כולל מלמד תינוקות.²⁹

הוא הדין למורי הוראה פוסק הרמב"ם: "ומי שאין לו אשה לא ילמד תינוקות מפני אמותיהם הבאות אצל בניהם. וכל אשה לא תלמד תינוקות מפני אבותיהם שהם באים אצל הבנים",³⁰ וכותב כנסת הגדולה: "מנהג העולם ללמד רווק סופרים ואין מוחים בידו, ויראה הטעם מפני שהיא גזירה שאין יכולים לעמוד בה בזה"ז שאל"כ לא ימצאו מלמד כפי הצורך".³¹

²¹ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 300 תקנה משנת תק"ל לפ"ק. הדיוור הציבורי חסך גם צער ועגמת נפש הכרוכים בחיפוש דירה בכל שנה מחדש - ראה כיצד סדר למשנה עמ' פח.

²² מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 300 תקנה משנת תי"ב לפ"ק.

²³ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 433 תקנה מרוטרדם משנת תקמ"ו.

²⁴ צרור החיים דף טו א.

²⁵ פלא יועץ ערך מלמדי תינוקות. וראה ספר חסידים (מרג.) שי.

²⁶ ראה סעיף רנח.

²⁷ רמב"ם תלמוד תורה ב ז. וראה פתחי תשובה שו"ע חו"מ קנו ס"ק יז.

²⁸ תקנון באסקאביץ ב, מן הגנים ב עמ' 75. ניתן לפטר מורה בניגוד לרצונו רק בבית דין, ראה אגרות משה חו"מ א עז.

²⁹ ראה אי"ת ערך חזקת ישוב.

³⁰ רמב"ם תלמוד תורה ב ד.

³¹ כנסת הגדולה הגהות הטור יו"ד רמה אות יא. וראה שו"ע יו"ד רמה כא: "לא תלמד אשה תינוקות, מפני אביהם שמביאים בניהם". על הנוהג המקובל בימינו ששנים הן מורות ראה אוצר הפוסקים על שו"ע אבהע"ז כב כ; שו"ת אגרות משה יו"ד ג עג; קובץ תשובות ג קפח; דברי חכמים עמ' רנה. וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 324, תקנות חברת ת"ת דק"ק מודינה סעיף ט: "בית הת"ת לא יפחות משני מלמדים ומלמדת אשר בו ימצאו בכל עת מזומנים להרביץ תורה לכל הבאים ללמוד". מהמשך אותו סעיף

גם כיום תקפות ההוראות הנוגעות לכישורי המנהלים והמורים. כותב הרב זילברשטיין: "החינוך היא אומנות שלימה ומיוחדת בפני עצמה. וכשם שאם נכנסים לשען, אנו מחפשים תעודה המוכיחה שהוא חבר באיגוד השענים ומעידה עליו כבעל מקצוע בתחום זה, וכן בכל שאר האומנויות, כן גם במלאכת החינוך צריך להתמחות ולהתנסות היטב היטב, הן בתאוריה והן בתחום מעשי וביצועי, עד שתוכל להתנוסס בביתנו תעודה של 'מחנך מנוסה' מטעם 'איגוד המחנכים', המתירה לנו לעבוד באומנות זו".³²

לאור ירידת הדורות קיים צורך מיוחד למשוך להוראה כח הוראה מעולה. כותב הרב אהרן קוטלר: "הנהלת הישיבה והגבאים חייבים על פי דעת תורתנו הקדושה להתנהג ביושר בנוגע לדרישות הצודקות של המורים, ולא להשתמש במצב הזה שאין רשאים לשבות, ובזה שאין להם ברירה אחרת וכדומה, לדחוקם ח"ו במשכורתם. ומכל שכן בעוסקים בעבודת הקודש וכל כל העוסקים בצרכי ציבור... והנה טרדות חסרון פרנסה ודאגות בודאי הם מפריעים גדולים למנוחת הנפש וריכוז המחשבות הנחוצים למורה, ועוד כי צריך להיות מסור בכל לבו לעבודתו הקדושה, והתרעומות וההתמרמרות מפריעין בזה. ועוד בכאן עיקר גדול, כי הרי נחוץ שמלמדים והמחנכים יהיו מטובי בעלי כשרון ואנשים אשר שאר רוח להם מבין לומדי הישיבות, והללו הרי פתוחים לפנייהם משרות אחרות במצב טוב לאין ערוך. אך בשביל רצונם להקדיש כחותיהם לחינוך התורני נכנסים למקצוע החינוך. אבל בהכבדת מצבם של המורים הנסיון גדול יותר מדאי. וזהו ממש תיקון כללי הנוגע לחיי עם ישראל, ומצב הרוחני של הדור דורש הטבת מצב המורים בלימודי קודש, כדי להמשיך הכחות המעולים ביותר לעבודת הקודש".³³

*

כיום מוקדשת תשומת לב מרובה לאיכות ההוראה. כותב פרופ' דינשטיין: "קיים כמובן חופש הביטוי, אבל לא כל אדם החפץ בכך רשאי בהכרח להקים בית ספר ולהפיץ השכלה ברבים".³⁴ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, מכירה בצורך לשפר את רמת ההוראה וקובעת: "יש... לשפר בהתמדה את התנאים החומריים של סגל ההוראה".³⁵ קיימות מדינות שלעקרון זה יש בטוי בחוקתן.³⁶

ומהסעיף שלאחריו מוכח שהמורות לימדו בביתן את הילדים הקטנים ביותר ולאחר מכן עברו הילדים ללמוד אצל מלמד. וראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 377, מכתב של הרב אליהו מורפורגו שנדפס לראשונה בהמאסף משנת תקמ"ו: "כי הנשים הן רכות לבב ומלומדות בסבלנות, לחנך לנער על פי דרכו, ומקבלות הנערים טרם היותם בני שלשה שנים, ובשלשה שנים מלמדות אותם סדר ואופן הקריאה, ועת עלותם לבית הספר ידעו את אשר יראו, ויבינו את אשר ישמעו".

³² עיקרי החינוך בדורנו, הרב משה מיכאל צורן, בתוך קונטרס חקרי הלכות והליכות שכנים א, עמ' פה.

³³ שו"ת משנת רבי אהרן ב עא. על שביית מלמדים ראה סעיף רסו.

³⁴ ההח"מ 889.

³⁵ כתבי אמנה 13 1037 ה. לא ברור מפני מה נאמר באמנה כי יש לשפר דוקא בתחומים אלו ולא בתחומים אחרים המשפיעים על רמת החינוך כגון צפיפות בכתות, רמת הוראה נמוכה באיזורים מרוחקים ועוד.

³⁶ ראה ICL חוקת ברזיל V 206 שיש להתיחס למורים המקצועיים כראוי להם, בכמה וכמה מובנים.

רעז. בחירת מוסד חינוכי

על הורים לבחור בית ספר המתאים לבניהם.¹ כותב החתם סופר: "והנה, על פי הדברים האלה יהי' החינוך הבן כפי אשר יטפל אביו עמו וכפי מחשבת האב לחנכו בדרכי ה' עד שם תגיע חינוכו ואם כן נמצא הקטן עושה רק על דעת אביו".² כותב הרש"ר הירש: "החובה עליכם, לבחון את רוח ותכנית בית הספר, אשר תמסרו בו את ילדיכם, ולדעת איזה פרי ישוה למו שמה".³

השיקולים בבחירת מוסד חינוכי

- מטרות החינוך ותכנית הלימודים⁴
- איכות המורים
- המלמדים המובחרים ביותר...⁵ פוסק הרב אברהם שפירא: "חייב האב למסור אותו למלמד הטוב ביותר".⁶
- התנהגות התלמידים⁷
- פיתוח האישיות⁸
- כותב ספר חסידים: "מי שמלמד תינוקות ואחד חריף מחבירו והאב שלהן רואה שאין תקנה שילמדו יחד וצריכין חרופים רב לבד אל ישתוק...".⁹ כותב הרב דסלר: "האדם הינו בעל בחירה ויש לו חלק בבריאה שיוכל לגלות בעצמו, ואם אב ירצה לעשות את בנו כלי לגילוי יהיה זה גזל ורציחה, כי בזה שמבטל אותו ואת גילויי בחירתו, גוזל ממנו את חלקו העצמי בבריאה ויוצא שהוא גם רוצח".¹⁰ כותב הרב זילברשטיין: "המשימה של ההורים היא לגדל את הילדים ולכוונם למילוי התפקיד הכל כך ספציפי שיועד לכל אחד מהם...".¹¹
- התאמה למנהגי המשפחה בעניני הלכה, עדה וכדו'¹²
- רצון התלמיד
- "אין אדם לומד תורה אלא ממקום שלבו חפץ".¹³

להורים זכות לבחור מוסד חינוכי, אולם אין הם רשאים להתערב בהתנהלות המוסד ובעבודה צוות ההוראה.¹⁴

¹ ראה סעיף רעב.

² תורת משה נצבים ד"ה והנה.

³ חורב עמ' 404.

⁴ ראה סעיף רעב.

⁵ עלינו לשבח במדבר עמ' שכח.

⁶ מנחת אברהם ה ב.

⁷ ראה רמב"ם דעות ו א.

⁸ ראה סעיפים ריג – רטז. על טיפוח מצוינות ראה סעיף ערב.

⁹ ספר חסידים (מרג.) שח. וראה תפארת ישראל על אבות ה יב בדיון על "ארבע מדות בתלמידים". וראה עלינו לשבח במדבר עמ' שלח, דברי תוכחה להורים הלוחצים על מוסדות חינוך לקבל את ילדיהם.

¹⁰ מכתב מאליהו ב עמ' 196. וראה חשוקי חמד על בבא בתרא עמ' תלה.

¹¹ עלינו לשבח בראשית עמ' קסג.

¹² ראה סעיף רעד הערה 42.

¹³ בבלי עבודה זרה יט א. וראה סעיף קנט. בענין רצון הילד ראה פסקי דין רבניים ז עמ' י ואילך וכן שו"ת משנה הלכות י קס.

פוסק הרב זילברשטיין: "למורה פרטי ראוי לתת תשורות, אך לא למורה המלמד יחד עם בנו עוד ילדים".¹⁵ בירונה החליטו: "לא יוכלו מעלת המלמדים והמסייעים גם כן לקבל שום פרעון מהתלמידים הבאים להתלמד בתלמוד תורה, לא מהם ולא מאבותיהם ואפטרופסיהם וכיוצא בהם".¹⁶

ראוי לפרנסים לטפח בתי ספר מסוגים שונים, כך שכל אחד ימצא לבנו את המוסד המתאים ביותר. עם זאת, קבוצת הורים קטנה אינה זכאית לדרוש מכלל הציבור לשאת בעול הכלכלי הנובע ממימוש זכותם לבחירת מוסד חינוכי.¹⁷

הפרנסים מזהירים שלא להפעיל על ההורים לחץ לשלוח את ילדיהם למוסד כל שהוא בניגוד לרצונם.¹⁸ עם זאת, בנסיבות ובתנאים מסוימים רשאי הציבור לקבל החלטה השוללת את זכות ההורים לבחור מוסד חינוכי. המהרשד"ם פוסק שלרוב התושבים רשות לכופ את המיעוט לבנות בית ספר בו ילמדו כל ילדי העיר ביחד ולא לאפשר למיעוט ללמוד במקום נפרד.¹⁹ במדינת הסן תקנו: "שנים או שלושה, או יותר, הדריש בישוב אחד וצריכים למלמד תנוקות אין רשות לאחד מהם לשכור מלמד לבניו לבד לעצמו, רק יתן לחבריו הצריכים למלמד גם חלק בהמלמד כדי שילמדו בניהם גם כן, ולא יפרוש מהם רק ישכור עמהם".²⁰

רק לבית דין סמכות לשלול מהורים את זכותם לבחור לבנם מוסד חינוכי.

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לבחירת מוסדי לימודי.²¹ כותב הרב יונה מרצבך: "שטעות היא לדבר על אודות דרך חיים תורתית אחת ויחידה... וכמו כן טעות תהיה אם

¹⁴ ראה פלא יועץ ערך מלמדי תינוקות: "מלמדי תינוקות, אם באמונה הם עושים מה טוב חלקם... ולא יטו און אל האבות אשר לא דעת ולא תבונה בהמה, ורוצים שבניהם יעלו תכף מעלה מעלה וילמדו גמרא, כי הבנין בלתי יסוד ישארו רוח". על תופעה זו רמז גם המהר"ל, ראה נתיבות עולם נתיב התורה י. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שנג. וראה באור פניך יהלכון עמ' 269.

¹⁵ עלינו לשבח ויקרא שו"ת קנא. וראה עלינו לשבח בראשית עמ' תקס וצ"ע.
¹⁶ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 311 תקנה אחרי שנת תמ"ח לפ"ק. וראה שפתי ישינים הקדמת המחבר, סדר הלימוד של ק"ק הספרדים, בסוף.

¹⁷ ראה קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות עמ' עג.
¹⁸ פוסק הקריינא דאגרתא ב ס: "אין להכריח מורים לשלוח ילדיהם בבתי ספר שהם מלמדים אם הבי"ס אינו לרוחם". בשאלה העקרונית באילו תנאים ונסיבות מותר לשלטון להתערב במיון התלמידים התלבטו בארצות הברית במשך שנים רבות, ראה את פסק הדין של בית המשפט העליון של ארצות הברית Brown v. Board of Education of Topeka, 347 U.S. 483 (1954) וראה גם EB (2008), Brown v. Board of education of Topeka.

¹⁹ ראה שו"ת מהרשד"ם או"ח כ.
²⁰ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 237 תקנה משנת ת"ן לפ"ק.

²¹ כמה מהאחרונים דנים בשאלה אם להעדיף את טובת הכלל או טובת תלמיד מצוין שרוצה ללמוד במקום אחר. ראה אגרות קודש יט, ז' צג: "במענה למכתבה...בו כותבת מצב הרוח והענינים ב... שאינם משביעים רצון, ולכן עלה בדעתה היא אשר תלמוד בעיר אחרת... הרי פשוט שאם יתמעט מספר התלמידות הבאות מבתים חרדים, יוגרע המצב... וככל שיתרבה מספר תלמידות חרדיות אלו, יוטב המצב... שעליה להסיח דעת לגמרי ע"ד היציאה מסמינר זה, ואדרבא כיון שהרגישה בהגרעון עלי' לארגן כל התלמידות שהשפעתה עליהן... וכן להשפיע... אשר יחול שינוי לטובה בזה...". וראה שו"ת משנה הלכות י קס: "... אם הנידון

בארץ ישראל נרצה להעדיף צורך ושיטת חינוך והוראה של קבוצת נאמני תורה אחת על פני שיטת חינוך של קבוצה אחרת של נאמני תורה ולכפות שיטה זו על שאר הקבוצות... העובדה שהיא רצון ה' שקיימות בישראל עמדות חיים שונות ביסודן אלו מאלו, ועם זאת, הכל מאוחדים בנאמנות מוחלטת לתורה וברצון לקיימה, מאשרת שיכולות להתקיים תרבויות תורה שונות, שלכל אחת שורשים בארץ ישראל".²²

*

ההכרזה לכל באי עולם בדברי זכויות האדם קובעת: "להורים זכות בכורה לבחור את דרך החינוך לילדיהם". האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות מסייגת זכות זו וקובעת: "...לכבד את חופש ההורים... לבחור לילדיהם בתי ספר אחרים מאלה שהוקמו בידי הרשויות הציבוריות, הממלאים אחרי נורמות המינימום בתחום החינוך כפי שהמדינה עשויה לקובען או לאשרן...".²³

במדינות רבות קיימות הוראות חוקתיות הנוגעות לזכות ההורים לתת לילדיהם חינוך על פי דרכם.²⁴ מדינות אחרות קובעות שעל השלטון לסייע להורים לחנך את ילדיהם על פי דרכם.²⁵

היא בתלמיד יחיד שרוצה לילך ללמוד לשיבה שניה ולא יזיק בשביל זה להשיבה הדין עמו שיכול לילך וללמוד במקום שלבו חפץ אבל אם עיניו ילכו גם אחרים ויגרום עיניו היזק ח"ו להשיבה השני לפעני"ד פשוט דאין לו לילך", ומציין לספר חסידים (מרג.) תתקנו. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ג עה: "בדבר התינוקות שצריך להוליכם ללמוד וטוב יותר לתינוקות לענין הלמוד להוליכם לגייטסעד כי שם כל התינוקות באים מהורים בני תורה ויראי ה', אבל כשיוליכו הבני תורה ויראי ה' לגייטסעד יש לחוש שיתבטל לגמרי התי"ת והחדר מסאדער לאנד כי ישארו רק מעט ילדים, דעתי נוטה דעד שיהיה התינוק בן ז' שנה שהטירחא להוליכו למקום רחוק יותר גדול כדאיתא בב"ב דף כ"א ע"א ילמדו בסאדער לאנד, וגם אין ההפסד גדול לפניו כל כך כשלא ילמוד כל כך כמו בגייטסעד, ויקיימו במה שאפשר תקנת ר' יהושע בן גמלא, אבל אחר ז' שנה שהפסד של התינוקות כשלא ילמדו היטב הוא גדול וגם החבורה לפני תינוקות של ז' שנה כבר יש להשפיע הרבה יש להם להוליכם לגייטסעד ואין להם לותר תועלת בניהם בשביל קיום ת"ת וחדר בסאדער לאנד". וראה שו"ת תשובות והנהגות א תתמ: "אינו מחויב להקריב רוחניותו בעבור אחרים כשהוא עוד צעיר לימים"; תורת אמת, תשובת הרב חיים דוד הלוי עמ' 217 - 220, ודברי רבנים נוספים שם עמ' 203 - 216; חשוקי חמד על גיטין עמ' רס - רסא; עלינו לשבח במדבר עמ' קמוז.

²² עלה יונה עמ' שלח. וראה עמק המשפט ב הלכות שכנים לו הדין בענין זכות בני חצר לעכב שלא להקים חדר בחצר. וראה שם שיש לדון האם, צריכים בני החצר לאפשר לכל חוג להקים חדר משלו.

²³ כתבי אמנה 1037 13 3 וכיו"ב גם בכתבי אמנה 1040 18 4. זכות זו כוללת גם את הזכות לבחור מורים מתאימים כפי שהבינה החוקה ההולנדית 23 6. העקרון שלפנינו נובע מהעקרון לפיו זכויות אזרח חייבות ניתנות מתוך התחשבות בתרבותו ובערכיו של המקבל ראה סעיף צח.

²⁴ יש מדינות בהן הכונה לחינוך דתי, ראה לדוגמא ICL חוקת שויצריה 15 (3) ושם חוקת בלגיה 24 (1.4). יש מדינות בהן הכונה לזכויות המיעוטים ראה לדוגמא שם חוקת סלובקיה 34 (2) שהמיעוטים ילמדו בשפתם; שם חוקת הודו 29 (1); שם חוקת פאראגוואי 66 בנוגע לאינדיאנים.

²⁵ ראה ICL חוקת ספרד 27 (3) וחוקת בלגיה 24 (3.2). וראה Human Development Report 2000 עמ' 93 מסגרת 5.4 שבמדינת אונטריו בקנדה המדינה היתה תומכת רק בבתי ספר קתולים. הורה מקבוצת המיעוט פנה לוועדה לזכויות האזרח של האו"ם וכתוצאה מכך פנתה הוועדה לקנדה בדרישה לתמוך במדה שוה בכל בתי הספר.

רעח. השכלה גבוהה והכשרה מקצועית

נחלקו דעות הפוסקים בשאלה האם מותר לרכוש מקצוע המחייב לימוד חכמות.¹ ספר הישר כותב: "ואם יתעסק בחכמות חיצוניות אשר מחייתו מהן, צריך לבקש עסק אחר שתהיה מחייתו ממנו, וישליך זה העסק אחרי גוו, כי יותר יהיה ההיזק הבא עליו מן התועלת אשר ירויח בו..."². הברכת שמואל כותב: "... דלימוד חכמות האומות כשמחשיב אותם לדבר חשוב, שכדאי לכל איש ישראל לשאת ולתת בהם ומתפאר בה ומתהלל בה זה העצם ביטול תורה שבידים, ולא מהני על זה מה שנותנים לו תשלומין לומר דזהו אומנות, דאדרבא הוא נהנה מן העבירה דביטול תורה..."³. כן פוסק הלכה למעשה המשנה הלכות.⁴

ויש פוסקים הסוברים שאין איסור לעסוק בחכמות לצורך פרנסה. התניא כותב: "וכן העוסק בחכמות אומות עובדי גולים בכלל דברים בטלים יחשב לענין עון ביטול תורה... אלא אם כן עושה אותן קרדום לחתוך בהן דהיינו כדי להתפרנס מהן בריוח לעבוד ה' או שיודע להשתמש בהן לעבודת ה' או לתורתו, זהו טעמו של הרמב"ם והרמב"ן וסיעתן שעסקו בהן"⁵. על שיטת תורה עם דרך ארץ של הרש"ר הירש כותב הרב וויינברג: "... ידיעות שימושיות מדעיות וטכניות, לימוד שפות והשתלמות מקצועית. הללו הם דברים שמלחמת החיים דורשת אותם ואי אפשר ליהודי חרד להסתלק מהם אם רוצה הוא בפרנסה המכבדת את בעליה ובחיים בלתי תלויים ברחמנות ובמתנות של נדיבים"⁶. כותב הרב אלחנן ווסרמן: "אם הלימוד אינו מביא לקריאה בספרי מינות ולהתחבר לנכרים ולומד חכמה חיצונית לשם אומנות כדי להתפרנס ממנה, אין שום איסור בזה, ולימוד אומנות כדי להתפרנס היא מצוה..."⁷.

הלומד חכמות צריך ללמדן ממורים יראי שמים. כותב השל"ה: "ולא יבטח הנכנס בפילוסופיה שלא תאבד אמונתו אם לא יהיה לו מלמד בקי וחסיד שיורהו וישמרהו מהמקומות שתחלש אמונתו ואז ימלט"⁸. כותב הנצי"ב: "וגם אם יצטרכו על פי המלכות ללמוד למודי חול גם כן, יהא בהשגחה מהרב וראשי ישראל, שיהא המורה י"א"⁹. הראי"ה קוק, בנאום בפתחת המכללה העברית בירושלים, אמר: "... וביחוד שיהיו המורים אשר ללמודי היהדות, החל מספר

¹ על עיסוק בחכמות שלא לצורך פרנסה ראה סעיפים רכא - רכד.

² ספר הישר השער השלושה עשר.

³ ברכת שמואל קידושין כז. יש לעיין כיצד קובעים מה נחשב לחכמת האומות; וכי מדעי הטבע הם חכמת האומות! האם הכשרה טכנולוגית כגון הנדסה היא חכמת האומות?

⁴ ראה שו"ת משנה הלכות ג בהקדמה "כבוד התורה"; שם ח רמז י. וראה חכמה ומוסר ב רפט: "... שמא תאמר כי דרך האשכנזים הוא דרך התורה, מקודם לילך בגימנאזיום ובאוניווערסיטעט כדי להתחכם להיות איש בקי במילי דעלמא ואחר כך יתכשר ללמוד תורה לכן אמר מרע"ה 'ושמרתם ועשיתם'... וזה יביא אתכם לדעת גם חכמת העמים להיות חכם זולת חכמת התורה גם בחכמת העמים...". וראה שו"ת שמע ישראל ל.

⁵ תניא פרק ח. וראה הרב וולפא, "איסור לימוד חכמות חיצוניות ואופני ההיתר במשנת כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש", תחומין יט עמ' 422.

⁶ לפרקים רכ - רכא. וראה שם עמ' ריח: "... האמת היא שהרב הירש דרש בתום לבבו מזיגה של תורה עם דרך ארץ במובן היותר רחב של מלה זו. ההתבדלות מן העולם, ההתרחקות מכל הלימודים הנצרכים למי שרוצה לעסוק בישוּבו של עולם גרמו לכך שהשם יהדות נעשה בפי רבים לשם נרדף לעניות תרבותית...". על חילול השם ראה סעיף לא.

⁷ קובץ שיעורים ב מז.

⁸ של"ה א דף קפג א.

⁹ שו"ת משיב דבר א מד.

הספרים, התני"ך - אור חיינו - עד כל אפיקי התלמודים וכל אגפיהם וחכמת ישראל ותולדותו, אנשים אשר עם כל גדולת המדע שלהם כל אחד במקצועו יהיו גם שלומי אמוני ישראל בדעותיהם ברגשותיהם ובכל דרכי חייהם, שהוא גם כן אות על רוחב הלב וגודל ההשקפה המדעית בטהרתה".¹⁰

המהר"ל מתיר ללמוד מתוך ספר שכתב מי שאינו הגון: "כשהוא לומד מפיו ויש לו התקרבות וחברו אל הרב שמקבל ממנו שאינו הגון ולכך אסור, אבל מן החבורים שחברו אין שייך זה".¹¹ האגרות משה פוסק: "הנה ודאי דברים אשר נכתבו שמות המחברים שמפורסמים לרשעים וכופרים בהשי"ת ובתורתו הקדושה, אף שאין בהם דברי כפירה אסור ללמד אותם לילדי ישראל... אבל בעניני חול ליכא איסור זה, כדחזינן מכל דברים שנתחדשו מחכמות הטבע ועניני רפואות שיש בהם הרבה דברים שנתחדשו ע"י רשעים וכופרים וכל העולם משתמשין עמהם, וכן הוא למודי שפה שהוא ענין חול. אבל מ"מ אסור ללמד דבריהם מכיון שלומדין זה בזמן שלומדין למודי קדש חושבים הילדים גם זה מלמודי קדש ויחשבו שמחברים אלו הם חשובים בעיני שומרי תורה ויבואו ח"ו להמשך אחריהם והרחק מעליך דרכך זו מינות".¹²

לדעת הפוסקים התומכים בלימוד חכמות, מן הראוי שהפרנסים יקימו מוסדות להשכלה גבוהה אשר יתנהלו כראוי. פרנסי מנטובה שלחו לקהילות איטליה את מכתבו של הרב דוד פרובינצאלי: "ראיתי אני דוד את המראה המרה וחזות הקשה, כי בעונותינו שרבו נתמעטו הלבבות בעם ה' אלה, ובינת נבוננו נסתרה... גם ראיתי שערויה: מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה, או בחכמות חיצוניות, בבתי קרקסאות של גויים וילמדו מעשיהם והתורה חוגרת שק בהיותם מברכים על הטפילה ופוטרים את העיקר. ולכן בגזרת עירין פתגמא חוקה חקקתי גזירה גזרתי אם יהיה אלקים עמדי שיהיה ביתי בית ועד לחכמים לכל איש אשר ידבנו לבו לבא בצל קורתני מנערי בני ישראל בחורי חמד... כי למה נגרע מכל האומות אשר יש להם אהל מועד ושבתי תחמוני ומקום מוכן ללמוד החכמות והנימוסים, 'ונאספו שמה כל העדרים' יאל יחסר המזגי' הלא גם בנו דבר ה'".¹³

על תכנית הלמודים של אותו בית ועד לחכמים כותב הרב פרובינצאלי: "עיקר עסקנו יהא במה שהוא יסוד הכל: תורה שבכתב ותורה שבע"פ... הלכות ותוספות והפוסקים איש על מקומו יבוא בשלום... נקרא לפעמים בפרקי פלוסופי עמינו הטובים ומסכימים עם דרכי התורה ורז"ל, כדי לקבוע יתד במקום נאמן, להרחיק השבושים והדיעות הכוזבות ורוח טועים... נקבע עיתים לדקדוק לשוננו הקדש... גם יאמנו ידיהם בכתיבה אשורית... כדי שירבו הסופרים בישראל. בשעות מיוחדות ילמדו לשון לטיני, להיותו כמו הכרחי בזמן הזה בגלילותינו ומעשים בכל יום שאנו צריכים לו אצל הפחות והסגנים ונעשה לנו כהתר... אשר יהיו בקיאים בלשון לאטינו יקראו בספרי החכמות הגיון ופלוסופיא ורפואה ויבינו בהם מדרגה אחר מדרגה באופן שכל מי שירצה להעשות רופא ולא יצטרך לבלות ימיו ושנותיו בסטודיו בין הגויים בעוון ביטול תורה... עוד יאמנו דבריהם בכתיבה נוצרית יפה ממינים שונים על פי בקיאים, וכמו כן בסוד המספר

¹⁰ מאמרי הראיה ב עמ' 308.

¹¹ נתיבות עולם נתיב התורה יד. וראה שם שמותר ללמוד מספריהם כדי לדעת להשיב על טענותיהם. ועי' שו"ת משנה הלכות ה קכג שאסור להשתמש במילון תלמודי של יאסטרוב משום שהוא היה רב רפורמי.

¹² שו"ת אגרות משה יו"ד ב קה. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ג עג.

¹³ מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 262. האגרת נכתבה בשנת שכ"ד.

והחשבון יבקשו חשבונות רבים... באריטמטיקה גיאומטריה הנ"ל וקוסמוגרופיאה ואסטרונומיה".¹⁴

על טיפוח לימוד אוניברסיטאי בימינו כותב הרב עוזיאל: "המדינה מחוייבת ליסד בתי מדרש גבוהים למדע פרופסיונאלי ומדעי רוח לבנים ובנות של שלוש הדתות בדמי שכר למוד פרוגרסיבי".¹⁵ הרב הרצוג כותב: "חסר לנו מאד מאד דבר אחד, והוא - אוניברסיטה דתית!... אני מתכוין לאוניברסיטה ממש, שתחנך רופאים, חימאים, מהנדסים, תוכנים, מתימטיקאים, רוקחים, זואולוגים, ביולוגים, חשמלאים וכו' וכו'...".¹⁶

הרב סולובייצ'יק כותב: "יוסף של תרס"ב ראה בחלום 'והנה אנחנו מאלמים אלומים', כי נבלעים אנו במשק חדש, כי חלק הארי של היהדות יתרכז בעולם המערב, שם החברה מבוססת על המדע, ו'השמש והירח ואחד עשר כוכבים' יזהירו, שם כל תגלית מדעית מתפרסמת בעתונים... שם כל המקצועות יהיו קשורים עם חינוך אקדמאי".¹⁷ בהמשך מאמרו כותב הרב סולובייצ'יק: "רבקה ידעה שאם עשו יהיה היחיד ש'יודע ציד, איש שדה', המדען היחיד, הטכניקאי, החקלאי, הנואם, המדינאי שישתלט על כל שטחי החיים הסואנים, - אין עתיד ליעקב. אם עשו יהיה בעל הבית היחיד ברשות הרבים, עלול ח"ו להגיע יום, שיעקב יגורש לא רק מהרחוב, מהפרהסיא, אלא גם מרשות היחיד שלו, מאוהליו".¹⁸

כמה פוסקים אסרו ללמוד באוניברסיטאות המוכרות להם, בשל הסיבות הבאות

- "ההתעסקות הזאת מביאה לקריאת ספרים שיש בהם מינות".¹⁹
- "זה מביא להם להתחשב לנכרים ולדרכיהם".²⁰
- "יש בזה התחברות בחברת רשעים".²¹
- "תערובת בחורים ובתולות, נשים ואנשים מלובשים במלבושי פריצות".²²
- "... שהפראפעסארען שם רובם מינים מושחתים בדעותיהם ובמדותיהם...".²³

¹⁴ שם עמ' 264 - 266.

¹⁵ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 252. בהצעת חוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 - 16, חינוך גבוה אינו נזכר.

¹⁶ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 240. וראה הרב מרדכי גיפטר, "בענין לימוד חכמות חיצוניות", ישורון י עמ' תמה: "השאלה היא, אם הזיקה למדע הכללי צריכה לבא על ידי זיקה לחילוניות והלימוד בבתי ספר של עכו"ם, עם כל הסביבה המורעלת של כפירה ומינות...".

¹⁷ חמש דרשות עמ' 22 23.

¹⁸ חמש דרשות עמ' 113.

¹⁹ קובץ שיעורים ב מזו וכן שו"ת משנה הלכות ח רמז שמוסיף: "במיוחד פילוסופיאה, ביאלאגיא (ביולוגיה)".

²⁰ קובץ שיעורים שם.

²¹ שו"ת משנה הלכות ח רמז.

²² שו"ת אגרות משה חלק יו"ד ד לו. וראה שם סימן לד שאין ללמוד באוניברסיטאות משום שהסטודנטיות הולכות בלבוש שאינו צנוע. וראה שו"ת אגרות משה ט אגרות השקפה ט המתיר לנשים להכשיר עצמן להיות מורות בטורו קולג'.
²³ שו"ת משנה הלכות ח רמז שער ט.

- "... יש לחוש שזמן קצר אחר עזבו את הישיבה שיהיה יחד עם חופשים וכופרים ועם נכרים ונכריות שישפיעו עליו לרעה בכל דבר..."²⁴

*

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "ג. יהא חינוך גבוה נגיש באותה מידה לכל, והדבר יעשה בדרכים ראויות בהתאם לאפשרויות להעניקו. במיוחד ראוי להפעלת הדרגתית חינוך גבוה חינוך".²⁵ עוד היא קובעת: "ד. יעודד או יוגבר החינוך הבסיסי במידת האפשר, למען אותם אנשים שלא קבלו חינוך היסוד שלהם או שלא השלימו את תקופתו המליאה".²⁶

עקרונות אלו באים לידי בטוי בחוקות. במדינות אחרות הזכות לחינוך כוללת לימוד בבתי ספר יסודיים, על יסודיים, מקצועיים, חינוך גבוה ואף השתלמויות למבוגרים.²⁷ כמה מדינות מכירות בזכות ללמוד לימודים אוניברסיטאיים.²⁸ מדינות אחדות מצהירות שהן תשתדלנה, במסגרת האמצעים הכספיים העומדים לרשותן, לאפשר חינוך גבוה.²⁹

²⁴ שו"ת אגרות משה יו"ד ד לו. חשש זה נכון לכאורה בכל עיסוק בלי קשר ללמודים במקום זה או אחר. וראה שו"ת באר משה א נט; שו"ת תשובות והנהגות ג רעה. וראה שו"ת אגרות משה ט אגרות השקפה ט שמתיר לנשים ללמוד בטורו קולגי ולהיות מורות.

²⁵ כתבי אמנה 1037 13 2 ג. וראה ההח"מ 889.

²⁶ כתבי אמנה 1037 סעיף 13 2 ד.

²⁷ ראה ICL חוקת רומניה 32 (1); חוקת דרום קוריאה 31 (5) קובעת שיש לעודד השכלה במשך כל החיים.

²⁸ ראה ICL חוקת רומניה 32 (1); חוקת ברזיל 208 (0) VI שינתנו קורסים בלילה שיתאימו למצב הסטודנטים.

²⁹ ראה ICL חוקת סלובקיה 42 (2).